

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DES WOSINSKY MÓR MUSEUMS, SZEKSZÁRD
(UNGARN)

A
WOSINSKY MÓR MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLI.

WOSINSKY MÓR MEGYEI MÚZEUM
SZEKSZÁRD, 2019

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DES WOSINSKY MÓR MUSEUMS, SZEKSZÁRD
(UNGARN)

SZERKESZTETTE

Gaál Zsuzsanna – K. Németh András

KÖNYVTERV

Erky-Nagy Tibor

BORÍTÓTERV

Frankné Sági Apollónia

Nemzeti Kulturális Alap

AZ ÉVKÖNYV MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
Nemzeti Kulturális Alapprogram Igazgatósága

© Wosinsky Mór Megyei Múzeum

KIADJA

Wosinsky Mór Megyei Múzeum

ISSN 0865-5464

FELELŐS KIADÓ

Ódor János Gábor

NYOMDA

Kerényi Nyomdaipari Kiadó és Kereskedelmi Kft.

FELELŐS VEZETŐ

Kerényi Zoltán

TARTALOMJEGYZÉK

K. TÓTH GÁBOR

Avar kori temető Tolna-Mözs-Széles földek-dűlőben (Széles földek-dűlő 4., RM 17) 7

GERE LÁSZLÓ – VIZI MÁRTA

Kályharekonstrukciók a szigligeti felsővárból. Az északi ház kályhái 27

SZABÓ GÉZA – BÉKEFI MÓNICA – KIRÁLY EDIT – CSÁNYI VIKTOR

„Castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea”. Megelőző régészeti feltárás
a Tolna megyei Keszölc középkori mezőváros területén II. (2007) 65

MORDOVIN MAXIM – K. NÉMETH ANDRÁS

Középkori ólom textilplombadepó Újireg-Kulcsár-pusztáról 127

ÓDOR JÁNOS GÁBOR – VINDUS MELINDA

Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnáról 175

BILLER ANNA ZSÓFIA

Tolna-Tolnatek bt. lelőhely feltárása során előkerült állatmaradványok bemutatása 229

GAÁL ATTILA

Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III.
Mesterségekhez köthető fém (és más anyagú) munkaeszközök, tárgyak 241

SÜMEGI JÓZSEF

A bátai bencés apátság alapítása és korai története 321

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

Veresmarti Mihály (1572–1646) kálvinista prédikátor megtérési históriája 1610-ben 349

MÁTÉ GÁBOR

„... most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben 375

CSAPAI JÁNOS

Ónedények a Tolnai Református Egyházmegyében II. 435

GAÁL ZSUZSANNA

A nemesi földtulajdonról, különös tekintettel a nők birtokszerzésére 455

M. IVÁN ÉVA

„Fogadom, hogy teljesítem leventekötelességemet,
melyekkel Istennek, Hazámnak és honfitársaimnak tartozom.”
Adalékok a leventemozgalom Tolna megyei történetéhez 479

FUKSZ MÁRTA

Fejezetek a Szekszárdi borvidék legújabb kori történetéből I.
Szervezeti és jogszabályi háttér 501

K. TÓTH GÁBOR

Avar kori temető

Tolna-Mözs-Széles földek-dűlőben

(Széles földek-dűlő 4., RM 17)

I. A LELŐHELY ÉS LELŐKÖRÜLMÉNYEK

1. A temető ásatása

A Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2009. februárban és márciusban a Tolna-Mözs-Széles földek-dűlő, RM 17 (138+850 kilométerszelvény) régészeti lelőhelyen a 0125/5, 0125/6-10 helyrajzi számú ingatlanokon megelőző feltárást végzett. A kutatást az M6 autópálya építése tette szükségessé. A kutatott terület 1487 m² nagyságú volt.

A kutatás előzményeként az M6-os gyorsforgalmi út Dunaújváros–Szekszárd közötti szakaszán Tolna-Mözs határában (Széles földek 4. lelőhely) a Wosinsky Mór Megyei Múzeum munkatársai az építkezéshez kapcsolódó célkitermelő helyen 2008 novemberében régészeti szondázást és szakfelügyeletet végeztek, melynek során avar kori temető sírfoltjai kerültek elő (2. tábla). A lelőhely délnyugati szélé érintette az autópályához tartozó záportározót. 2009. február elején Kiss Csaba szakfelügyeletével megtörtént a záportározó területének lehumuszolása. A humuszolás során 37 db folt lett azonosítva, ezek közül 26 db foltról (94–119. objektum) a bontási munkálatok során kiderült, hogy nem régészeti korúak. A maradék foltok közül 10 db (46., 84–92. objektum) sírnak bizonyult, ezek a feltárási terület délnyugati szegletében helyezkedtek el (3. tábla). A sírmező nagyjából 140 méter átmérőjű, több száz sírt foglalhat magába. A felület északi részét egy északnyugat–délkelet irányítású őskori árokrendszer (93. objektum) szelte át.

A 2008-ban a célkitermelő területén végzett munkálatok során 83 objektumszám került kiosztásra. Mivel a két terület egyazon lelőhely részét képezi, a számozás ennek megfelelően 84. objektumszámmal kezdődött az RM 17 lelőhelyen. A 46. objektum már a 2008. évi kutatás során napvilágra került.

Az őskori árok (93. objektum) több sekély ágból állt, belőle csak 2 szelvény lett kibontva, minimális mennyiségű kerámia került elő belőle, mely alapján a kora Lengyel-kultúra idejére tehető. A feltárási terület délkeleti részén nem voltak objektumok. A lelőhelynek az M6-os autópálya építésével veszélyeztetett része teljesen fel lett tárva.¹

¹ A feltárási munkatársai: Ódor János Gábor ásatásvezető régész, Orha Zoltán ásatásvezető helyettes, Kovacsóczy Bernadett, Necze Gábor, Tóth Gábor technikusok. Ezúton köszönöm Ódor János Gábornak a leletanyag közlésének a lehetőségét.

2. A lelőhely

A Széles földek-dűlő 4. lelőhely a dűlő keleti végében található, Mözstől és a Kapszeg-tó partjától egyaránt 800-800 méterre, az M6-os út és a vasúti sínek találkozásánál, attól nyugatra. A Mözs-Török csárda (Janicsárdomb) északkelet–délnyugat irányú dombvonulat délkeleti alsó szintjein, 93–94 méteres tengerszint feletti magasságban helyezkedik el a lelőhely. A Kapszeg-tó – régi Duna-ág – vízszintje 90 méternél lehetett, tehát e fölött 3–4 méterrel terül el a temető (1. tábla).

A Széles földek-dűlőben feltárt temető körül – hasonlóan a korábban közölt Varga Peti-dűlő 1/2-es sírmezőhöz² – több avar telep, illetve temető található. Tőle délkeletre 500 méterre (Mözs, Kenderföldek-dűlő, lelőhely-azonosító: 30716) avar kori telep található. Valószínűleg a temető és a telep közelségük révén összetartozhattak. Tovább délkelet felé, a temetőnktől 1000 méterre (Mözs, Községi-Csádés-földek TO 02, lelőhely-azonosító: 30717) szintén avar kori sírok kerültek feltárássra. Ezt követően még mindig délkeleti irányban 1200 méterre (Mözs, Községi Csádés földek TO 024-026., lelőhely-azonosító: 30744) egy újabb sírmező található. A két temetőt a Fehér-vízi-árok választja el egymástól. A Széles földek-dűlői temetőtől délkeletre 1500 méterre, az előző két temetőtől keletre (Mözs, Csádés-dűlő II., lelőhely-azonosító: 50972) még egy avar kori telep található, talán ez a három lelőhely is szoros egységet alkotott. 1500 méteren belül tehát összesen öt lelőhely található, a most közölt temetőrészlettel együtt. Ezekből kettő telep, három pedig temető.

1500 és 2500 méteres sugarú körben ismét több lelőhely található, melyek közül több kapcsolatban lehetett egymással. Lelőhelyünkötől délkelet-keletre 2200 méterre egy északkelet–délnyugati tájolású dombvonulaton (Mözs, Úrbéri-földek III., lelőhely-azonosító: 62606) avar telep található. Ugyan ezen a dombvonulaton az előző lelőhelytől délnyugatra 200 méterre, temetőnktől 2200 méterre (Mözs, Úrbéri-földek, lelőhely-azonosító: 50975) egy újabb avar kori telep található. Ugyan ezen a dombháton még egy telep került elő, lelőhelyünkötől délkeletre 2300 méterre (Mözs, Úrbéri-földek IV., lelőhely-azonosító: 62610). A telepekkel szemben, az egykori vízmeder másik oldalán található a hozzájuk tartozható temető, tárgyalt temetőnktől délkeletre 2400 méterre (Mözs, Úrbéri földek II., lelőhely-azonosító: 50976). Ez a négy lelőhely 500 méter sugarú körön belül helyezkedik el. 2500 méteren belül még két temető található. Tárgyalt lelőhelyünkötől északra 2400 méterre (Mözs, Kakasdomb, lelőhely-azonosító: 23188) magában álló sírmező, telep nélkül, és egy ugyanilyen temető helyezkedik el 2400 méterre délkeleti irányban is (Fehérvize-dűlő V., TO 03., lelőhely-azonosító: 23186).

A teljesség kedvéért még egy telepet említenék, mely temetőnktől délkeleti irányban 3000 méterre található (Mözs, Feketevíz-dűlő, lelőhely-azonosító: 51008), így a Szekszárdtól Mözsig terjedő sávban – a két évvel korábbi cikkemben³ szereplő lelőhelyekkel együtt – az összes avar kori telep és temető meg lett említve. Jelen esetben 11 lelőhely lett taglalva, melyek közül hat telep, öt pedig temető. A Szekszárd környéki temetők és telepek arányához képest itt sokkal kiegyensúlyozottabb az összkép, míg korábbi tanulmányomban az arány kettő az egyhez volt.

II. KATALÓGUS

46. objektum (4. tábla) ? (infans) B. M: 50 cm. T: ÉNy–DK. A derék táján van egy ovális alakú vascsat, bronz pecekkel ellátva (4. tábla 1), a lábtól délkeleti irányban oldalára dőlt összenyomott fekete színű, rossz megtartású edény (4. tábla 2).

84. objektum (5. tábla) N (maturus) B. M: 66–74 cm. T: ÉNy–DK. A jobb lapocka felett 4 cm-rel préselt bronztöredék (5. tábla 1), a bal oldali bordákon kés (5. tábla 2), a két combcsont között vascsat (5. tábla 3), a jobb alkar mellett marhaborda, a combcsontok között marhacomb (4. mell.), a bal térdtől jobbra edény-oldaltöredékből kialakított orsókarika (5. tábla 5), a jobb lábfejnél fekete,

² K. TÓTH 2017.

³ K. TÓTH 2017.

korongolt, vonalköteggel díszített edény (5. tábla 6), a bal lábfejnél kisméretű, kézzel formált barna színű edény (5. tábla 7), madárcsont (8. mell.).

85. objektum (6. tábla) N (adultus) B. M: 96 cm. T: ÉNy–DK. A sír közepén és a láb felőli végében juhcsontok (1. mell.), a bal térden vastárgy (6. tábla 2), a jobb térden bronztöredékek (6. tábla 3), a jobb lábszárcsonttól balra fekete színű edény (6. tábla 4), a sír láb felőli végében tojáshéj (5. mell.).

86. objektum (7. tábla) ? (infans I) NB. M: 25 cm. T: ÉNy–DK. Melléklet nélküli, a csontok felszívódtak.

87. objektum (8. tábla) N (adultus) B. M: 90–94 cm. T: ÉNy–DK. A jobb alkaron vaskés (8. tábla 1), a medencén és a térdek között juhcsontok (2. mell.), a jobb lábfejnél barna színű edény (8. tábla 3), az alsó állkapocs bal oldalán bronz karika (8. tábla 4), a combcsontok között marhalábscsont (5. mell.), a jobb alkar mellett vascsat (8. tábla 6).

88. objektum (9. tábla) ? (adultus) B. M: 70 cm. T: ÉNy–DK. A bal lábfejnél szürkésbarna színű edény (9. tábla 1).

89. objektum (10. tábla) N (adultus) B. M: 80–100 cm. T: ÉNy–DK. A koponya mellett bronzveret töredéke (10. tábla 1), a bal kulcscsontnál bronz fülbevaló töredéke (10. tábla 2), a jobb medencelapátnál vascsat (10. tábla 3), a jobb alkaron és medencén juhcsontok, a lábszárcsontok között madárcsontok, a jobb lábszárcsont mellett marhacombcsont (4. mell.), a jobb lábfejnél fekete színű edény (10. tábla 5).

90. objektum (11. tábla) F (juvenis) B. M: 60 cm. T: ÉNy–DK. A bal kézfej alatt vastárgy (11. tábla 1), a jobb combcsont mellett vaskés (11. tábla 2), a bal lábszárcsonton marhakarcsont (3. mell.).

91. objektum (12. tábla) ? (infans) B. M: 10 cm. T: ÉNy–DK. A sírgödör délnyugati sarkában szürkésbarna színű edény (12. tábla 1).

92. objektum (13. tábla) N (adultus) B. M: 50 cm. T: ÉNy–DK. A csigolyasortól jobbra bronz hulfülbevaló (13. tábla 1), a jobb medencelapát helyén vascsat (13. tábla 2), a jobb medencelapát helyén fekete edény oldaltöredéke (13. tábla 3), a jobb lábszárcsonton madárcsontok (4. mell.), a sír jobb oldali oldalfalán juh-/kecskecsontok (5. mell.), a lábszárcsontok alsó felén marhacombcsont (6. mell.).

III. TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

1. A sírgödör

A sírok három sírsor utolsó sírjait alkotják. Mindegyikük aknasír enyhén vagy erősebben lejtős oldalfallal. Közülük a 84. és 88. objektum padkás, a 46., 87., 89., 90. és 92. objektumok két vége lemélyített volt. Átlagos hosszúságuk 187 cm, szélességük 100 cm. Átlagos mélységük a nyesett felszíntől 79 cm.

2. A sírok tájolása

A sírok zöme északnyugat–délkeleti tájolású. A délkeleti negyedben lévő két sír, a 84. és 89. nyugat–északnyugat–kelet–délkelet tájolású.

3. A vázak helyzete a sírokban

Az emberi csontvázak kinyújtott kézzel és lábbal feküdtek a sírokban, fejjel nyugat–északnyugatra és északnyugatra (az arc kelet–délkelet és délkelet felé néz). A karok a test mellett helyezkedtek el, a kézfejek a medencelapátok mellett voltak.

4. A halotti tor és áldozat nyomai

Edények

Hét sírban volt edény elhelyezve, ezek mindegyike a sírok láb felőli végében volt, a lábaktól jobbra

hat esetben (46., 84., 85., 87., 89., 91. számú sírok) balra pedig két esetben (84., 88. számú sírok). A 84. számú sírban egy-egy edény volt a láb két oldalán.

Állatcsontok

Az állatcsontok közül a marhacsontok képviseltetik legnagyobb számban magukat ebben a temetőrészletben, melyek valószínűleg ételmellékletként kerültek a sírba. A 84. sírban marhacombcsont lett elhelyezve az emberi jobb combcsont mellé, a 87. sírban pedig ez rajta található. A 85. és 92. sírban a jobb lábszárcsontokon, a 90. sírban pedig a bal lábszáron található egy-egy marha combcsont. A 89. sírban a jobb lábszáron egy marha karcson került elő. A 87. sírban a marha combcsonton kívül több állatcsont is volt, többek között marha koponyacsont, szarvak az emberi lábcsontok között.

A 92. sírban a jobb lábszárcsonton madárcsontok helyezkedtek el, a 85. sírban pedig tojánhéj volt látható a jobb lábszáron. Jól látható, hogy az ételmellékleteket a lábakhoz, a lábcsontokhoz helyezték minden esetben, ugyanúgy, mint ahogyan az edényeket is.

A 85. és 92. sírban birkacsontok is voltak a marha- és madárcsontok mellett, melyek esetleg egy kiterített birkatemetkezés nyomait képezik.

5. Bolygatott sírok

A felnőtteket rejtő sírok mindegyike rabolt volt (80., 84., 85., 87., 89., 92., 90. sír). A gyereksírok (46., 86., 91. obj.) mindegyike rabolatlan volt. A 84., 89. és 90. objektumnál a koponyát bolygatták meg. A 85. és 87. objektumnál a felsőtest, a 88. és 92. objektumoknál csaknem az egész váz meg lett bolygatva.

IV. A LELETEK ELEMZÉSE

1. Viseleti tárgyak

Övek

A sírok nagyon szegényesek, övkészletek nem kerültek el, csak vascsatok (46., 84., 87., 89., 90. sírok). A 87. sírban egy trapéz alakú vascsat került elő, a többi töredékes vascsat négyzetes vagy téglalap alapú lehet.

Fülbevalók

A 84. sírban a jobb vállnál apró bronz-töredékek voltak, melyek egy fülbevaló gömbdíszei lehetnek. A 87. sírban a koponya helyén fülbevaló gömbdíszei kerültek elő, két fél darab, a koponya bal oldalán pedig a karika is meglett. A 92. sírban szintén a koponyától balra került elő egy karika-fülbevaló két töredéke.

2. Eszközök

Kések

A 84. sírban a bal oldali bordák között vaskés helyezkedett el. A 87. sírban a jobb kézfejnél került elő egy vaskés. A 90. sírban a jobb combcsont külső oldalánál volt egy vaskés.

84. objektum, 2. melléklet. Egyenes hátú és egyenes élű vaskés. Hegye letört. Nyéltüskéje felső állású. Famaradványok láthatóak rajta. H.: 11,2 cm; penge h.: 9,5 cm; penge sz.: 1,6 cm.

87. objektum, 1. melléklet. Nagyméretű vaskés. Hegye letört. Egyenes hátú és kissé ívelt élű. Nyéltüskéje alsó állású és aránylag rövid. H.: 12,6 cm; penge h.: 8,9 cm; penge sz.: 2,3 cm.

3. Edények

Hét sírban nyolc edény volt elhelyezve, ezek mindegyike a sírok láb felőli végében volt (46., 84., 85., 87., 88., 89., 91. számú sírok), a 84. sz. sírban két edény volt.

46. objektum, 2. melléklet. Világosbarna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, hengeres testű, magasan vállasodó edény. A perem kissé kihajló, lekerekített szélű. Kissé deformált. M.: 11,4 cm; pá.: 11 cm; fá.: 9 cm.

84. objektum, 7. melléklet. Világosbarna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, széles aljú, magasan vállasodó, beszűkülő nyakú edény. A perem rövid, kissé kihajló, ujjbenyomkodással tagolt. Vállán ügyetlen hullámvonal fut körbe, felette egyszerű vonal, mely felett szintén bekarcolt, szögletes minta látható. M.: 9,7 cm; pá.: 7 cm; fá.: 8 cm.

84. objektum, 6. melléklet. Szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, gyorskorongon készült, középmagasságban hasasodó edény. A perem kissé kihajló, lekerekített szélű. A vállon bekarcolt vonalkötegek láthatóak. M.: 16,5 cm; pá.: 10 cm; fá.: 7 cm.

85. objektum, 4. melléklet. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, magasan vállasodó edény. A perem kissé kihajló, körömbenyomásokkal tagolt. M.: 12,6 cm; pá.: 10 cm; fá.: 8 cm.

87. objektum, 3. melléklet. Világosbarna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, hordótestű edény. A perem kissé kihajló, lekerekített szélű, a külső felén körömbenyomkodásos díszítés látható. M.: 12,6 cm; pá.: 10 cm; fá.: 8 cm.

88. objektum, 1. melléklet. Barna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, magasan vállasodó edény. A perem kissé kihajló, ujjbenyomkodásokkal tagolt. M.: 12,6 cm; pá.: 12 cm; fá.: 9 cm.

89. objektum, 5. melléklet. Világosbarna színű, homokkal soványított, kézi korongon készült edény. A perem kissé kihajló, ujjbenyomkodásokkal tagolt. M.: 10,8 cm; pá.: 11 cm; fá.: 9 cm.

91. objektum, 1. melléklet. Barna színű, homokkal soványított, kézzel formált edény. A perem lekerekített. M.: 7 cm; pá.: 7 cm; fá.: 6 cm.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A temető tíz sírjának korát a leletek alapján nehéz meghatározni. Az északnyugat–délkeleti sírtájolás ebben a régióban a késő avar kori sírokra jellemző leginkább. A kézzel formált peremdíszes edényeknek nincs datáló erejük, hiszen az avar kor egészében jelen vannak.⁴ Egyedül a 84. objektum 6. számú melléklete, a fekete színű, gyorskorongon készült, bekarcolt vonalköteggel díszített edény a 7. század második felére, a 8. század elejére.⁵ A juhbőrös temetkezések (85. és 92. sír) a 7. század közepétől datálhatók,⁶ és a késő avar korban is divatban voltak.⁷ A temető korát ezek alapján, a 7. század második felére, a késő avar kor elejére lehet helyezni.

⁴ VIDA 1999, 138–139. A kerámiák pontos datálásában való segítségét Skriba Péternek ezúton is köszönöm.

⁵ VIDA 1999, 68.

⁶ BARTOSIEWICZ 2012, 172.

⁷ BALOGH 2004, 79.

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH 2004 BALOGH Csilla, *Avar kori juhbőrös temetkezés Szabadszállás, B. gyakorlótéren – Avar Period burial with sheepskin at Szabadszállás, Drill-ground B.* In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest 2004, 75–83.
- BARTOSIEWICZ 2011 BARTOSIEWICZ László, „Juhbőrös” temetkezések Paks-Gyapa (M6 T033) kora avar kori temetőjéből – „Sheep skin” burials from the early Avar Period cemetery of Paks-Gyapa, M6 T033. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr, 2008. október 20–22. Szerk. Bíró Szilvia – Tomka Péter. Győr 2011, 171–184. (Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Tanulmányok 3.)
- K. TÓTH 2017 K. TÓTH Gábor, *Avar kori temető Szekszárd, Varga Peti-dűlőben (1/2. lelőhelyszámú temető) – Friedhof aus der Awarenzeit in Szekszárd, Varga Peti-Flur (Friedhof, Fundortnr. 1/2.).* A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXIX (2017) 29–94.
- VIDA 1999 VIDA Tivadar, *Die Awarenzeitliche Keramik I. Früh- und Mittelawarenzeit, 6./7. Jh.* Berlin–Budapest 1999. (Varia Archaeologica Hungarica 8.)

RÖVIDÍTÉSEK

B	bolygatott
DK	délkelet
ÉNy	északnyugat
F	férfi
fá.	fenékmérő
h., H.	hosszúság
M	méret
mell.	melléklet
N	nő
NB	nem bolygatott
pá.	peremátmérő
sz., Sz.	szélesség
T	tájéolás

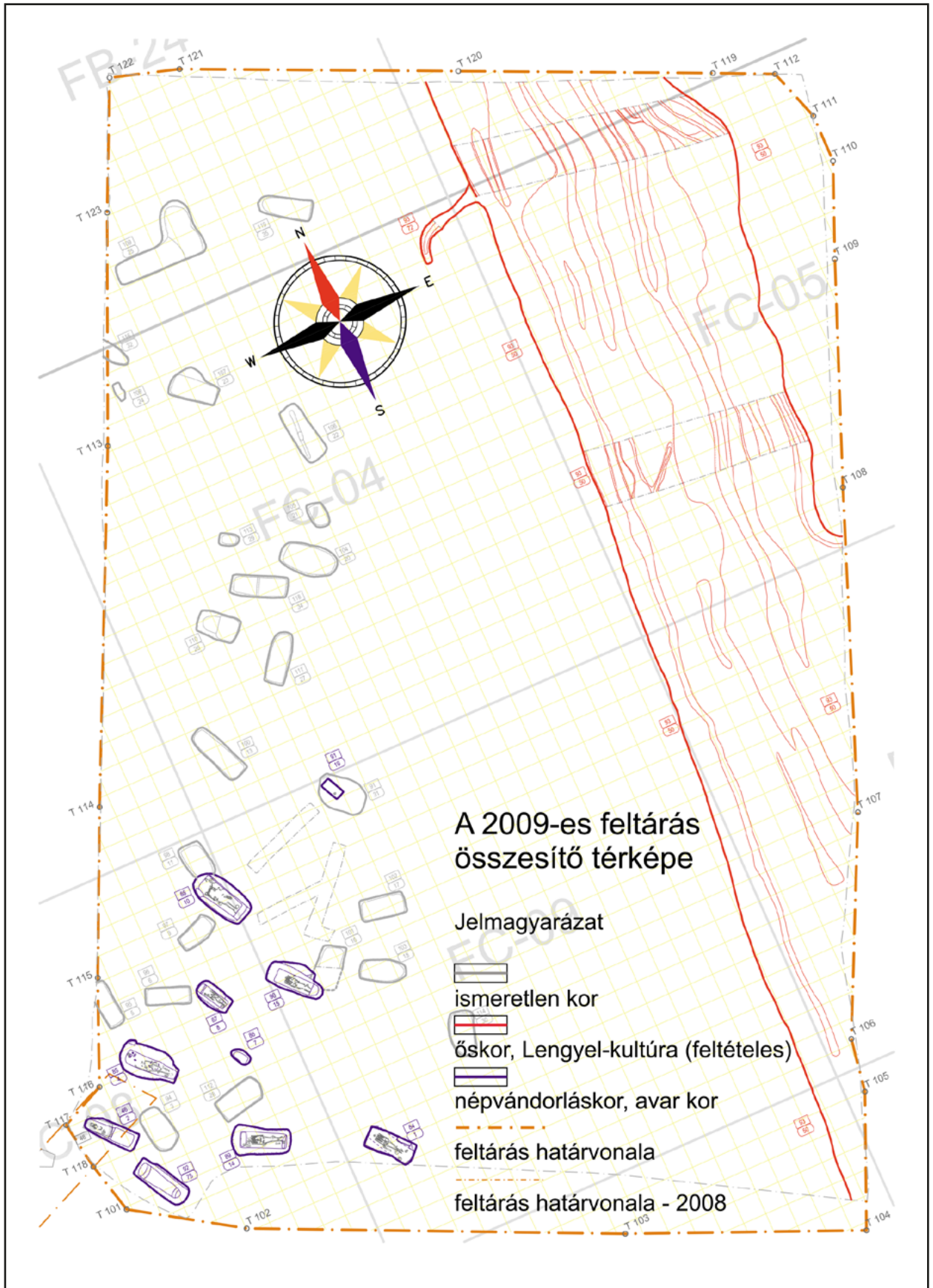

TOPOGRÁFIAI TÉRKÉP

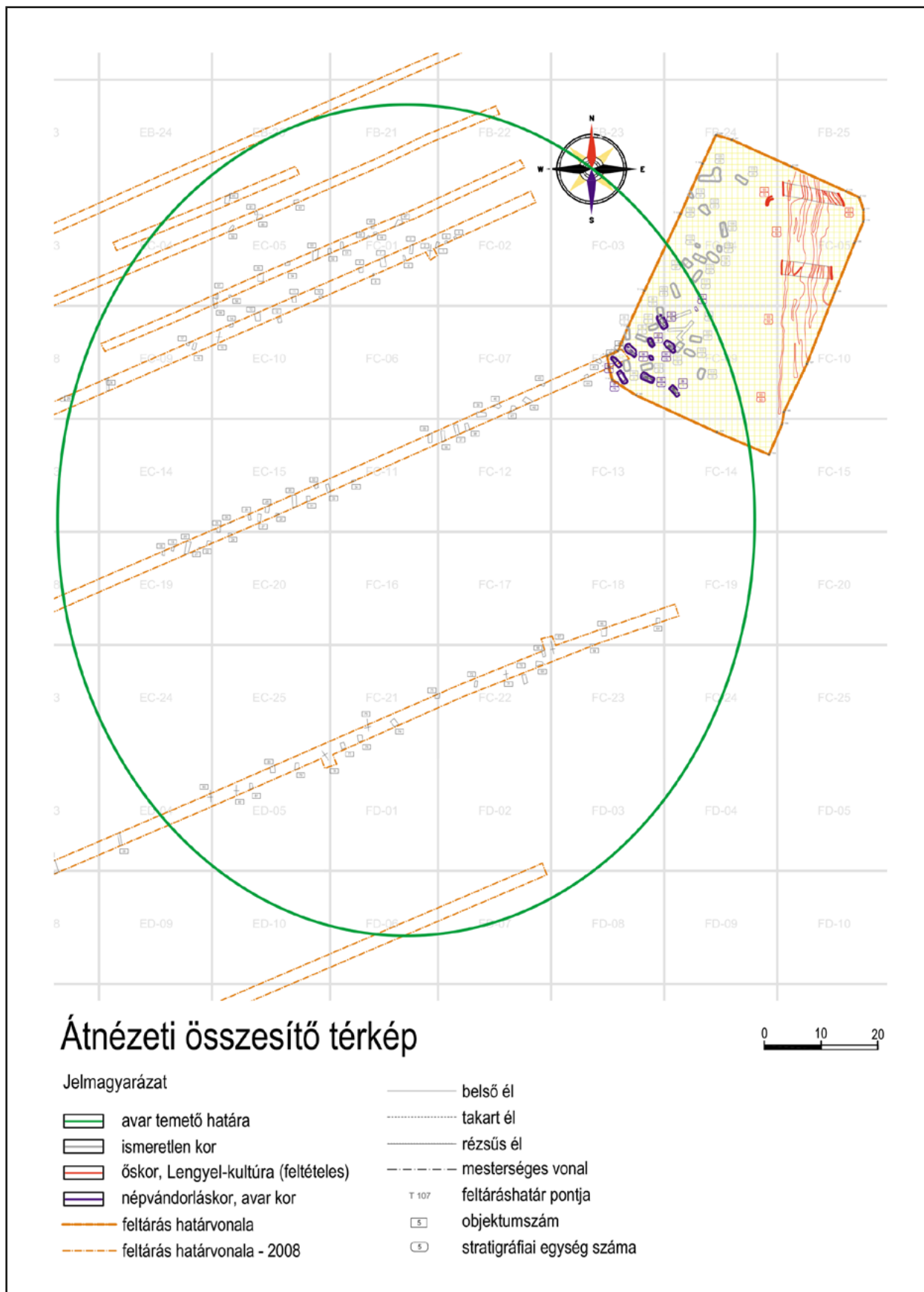

	Kisajátítás határa		Régészeti lelőhely határa		Régészeti lelőhely területe
	Humuszolt terület határa		Humuszolt terület		

1. tábla

2. tábla

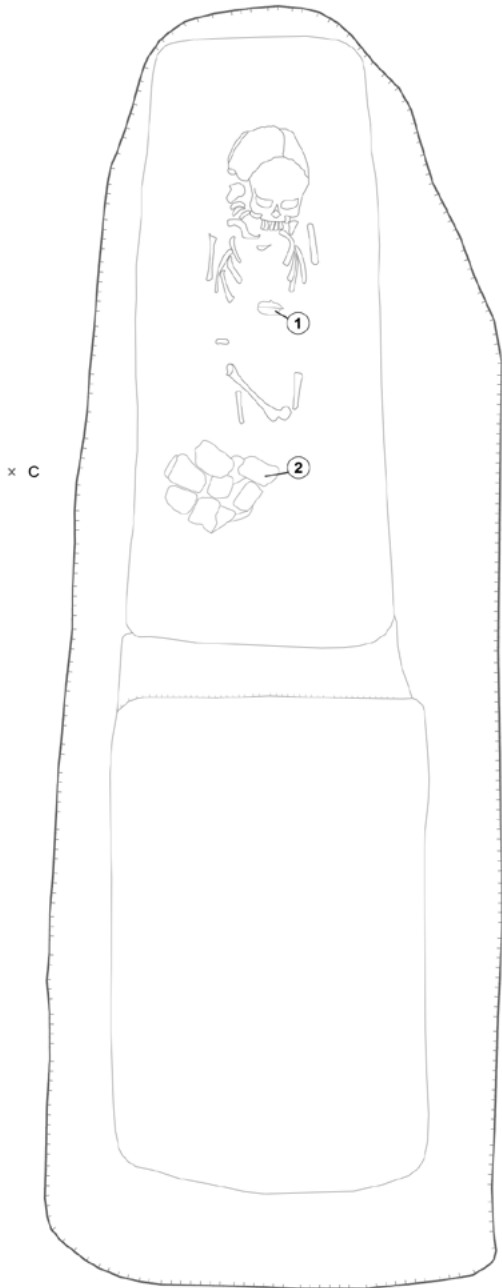
3. tábla

Tolna-Mözs – Széles földék-dűlő, RM17
2009

× A

OBJ 46.
STR 73

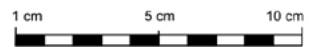

① vascsat bronz csattüskével

② edény

× D

× B
M= 1:10

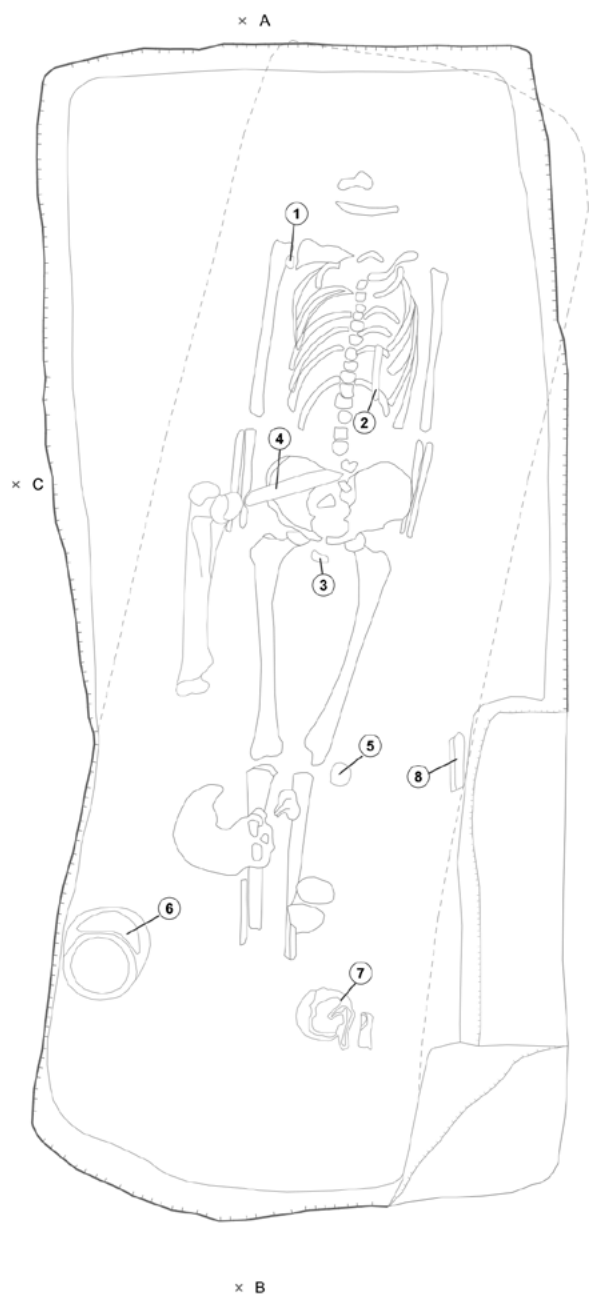

4. tábla

Tolna-Mózs – Széles földék-dűlő, RM17
2009

OBJ 84.
STR 1

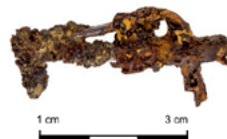
① bronz töredék

② vaskés

③ vascsat

x D

④ marhacsont

⑤ orsókarika

⑥ edény vonalkíszes

⑦ edény

⑧ állatsont

--- feltételezhető eredeti sírfal

M= 1:20

5. tábla

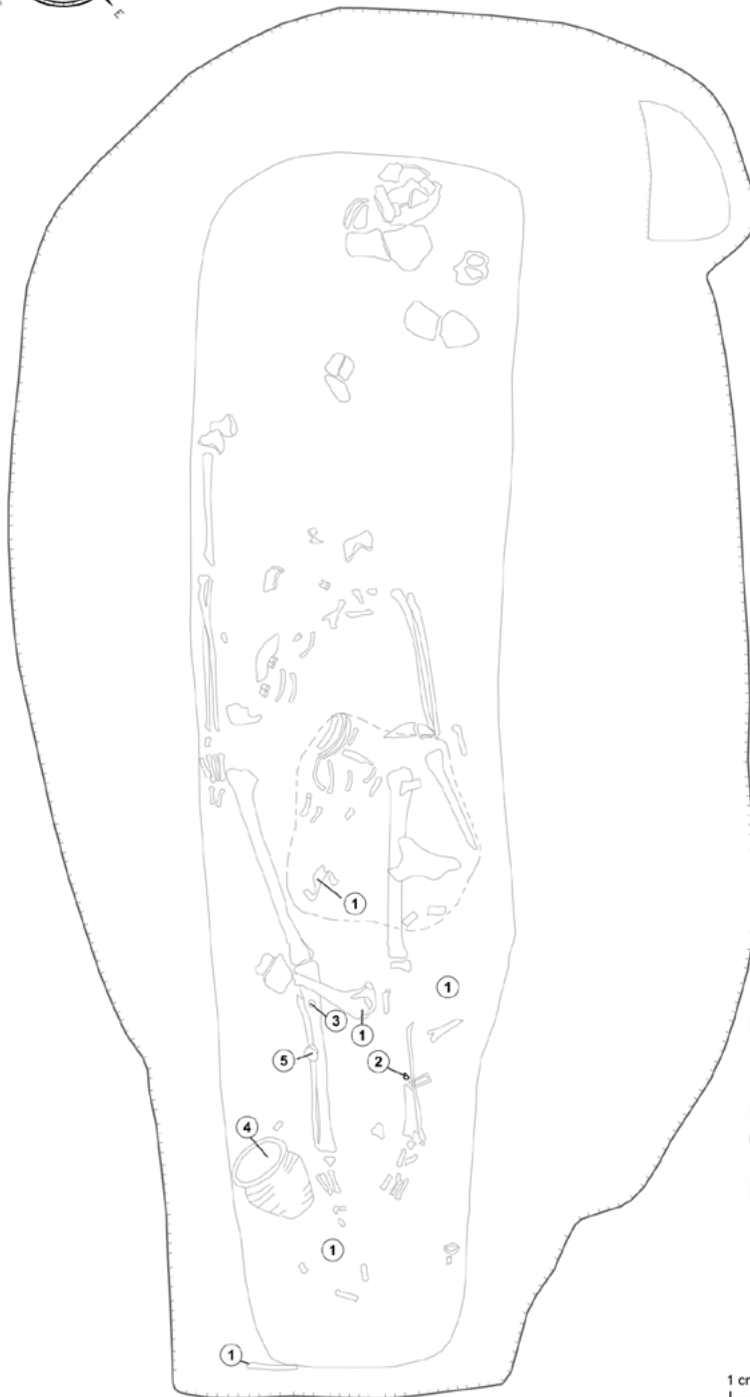

OBJ 85.
STR 79

Tolna-Mözs – Széles földék-dűlő, RM17
2009

x A

x C

x A
M= 1:20

- ① állatsont
- ② vastárgy töredéke

x D

- ③ bronz karika fülbevaló töredékei

- ④ fekete színű korongolt edény

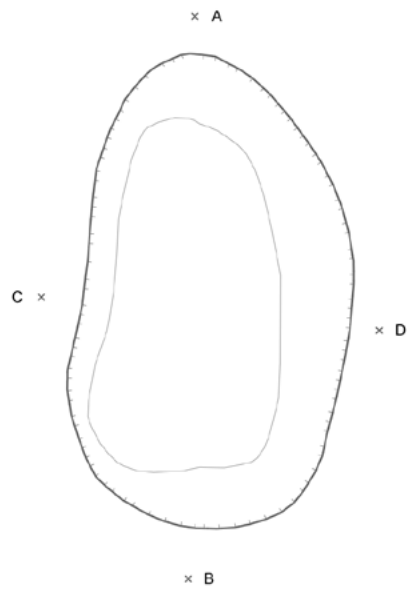
- ⑤ tojáshej

6. tábla

Tolna-Mözs – Széles földek-dűlő, RM17
2009

OBJ **86.**
STR **7**

M= 1:10

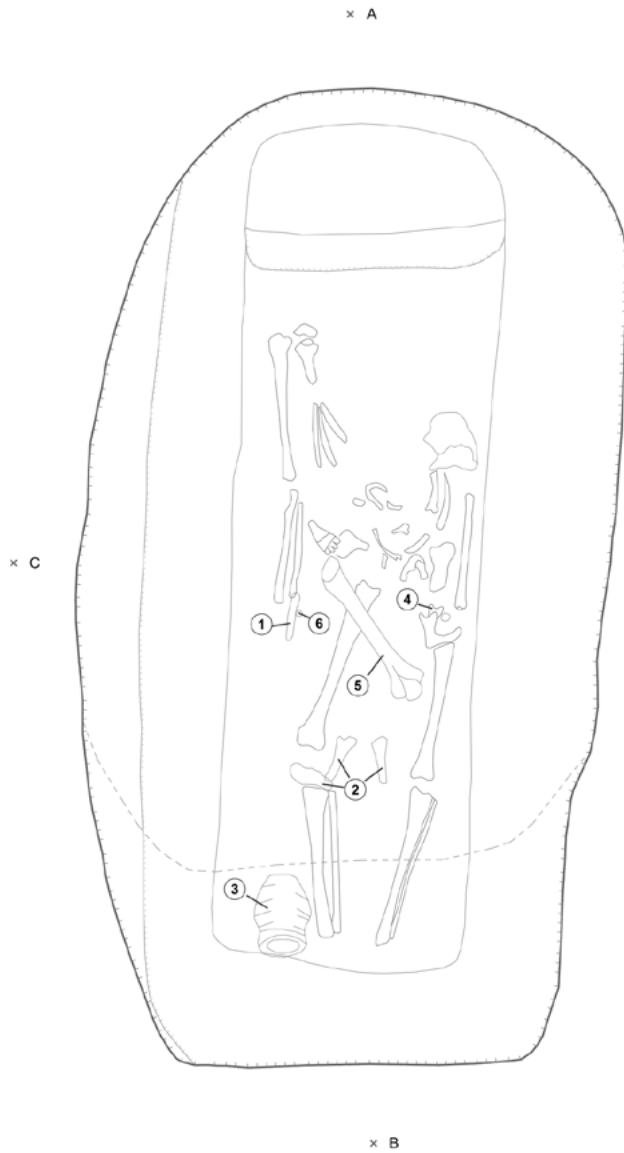

7. tábla

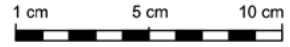

Tolna-Mözs – Széles földek-dűlő, RM17
2009

OBJ 87.
STR 8

① vaskés

② állatsont

③ agyagedény

x D

④ bronzkarika

⑤ marhalábszárcsont

⑥ trapéz alakú vascsat

--- rablóakna keleti határa

M= 1:10

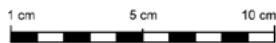
8. tábla

Tolna-Mözs – Széles földek-dűlő, RM17
2009

OBJ 88.
STR 10

① agyagedény

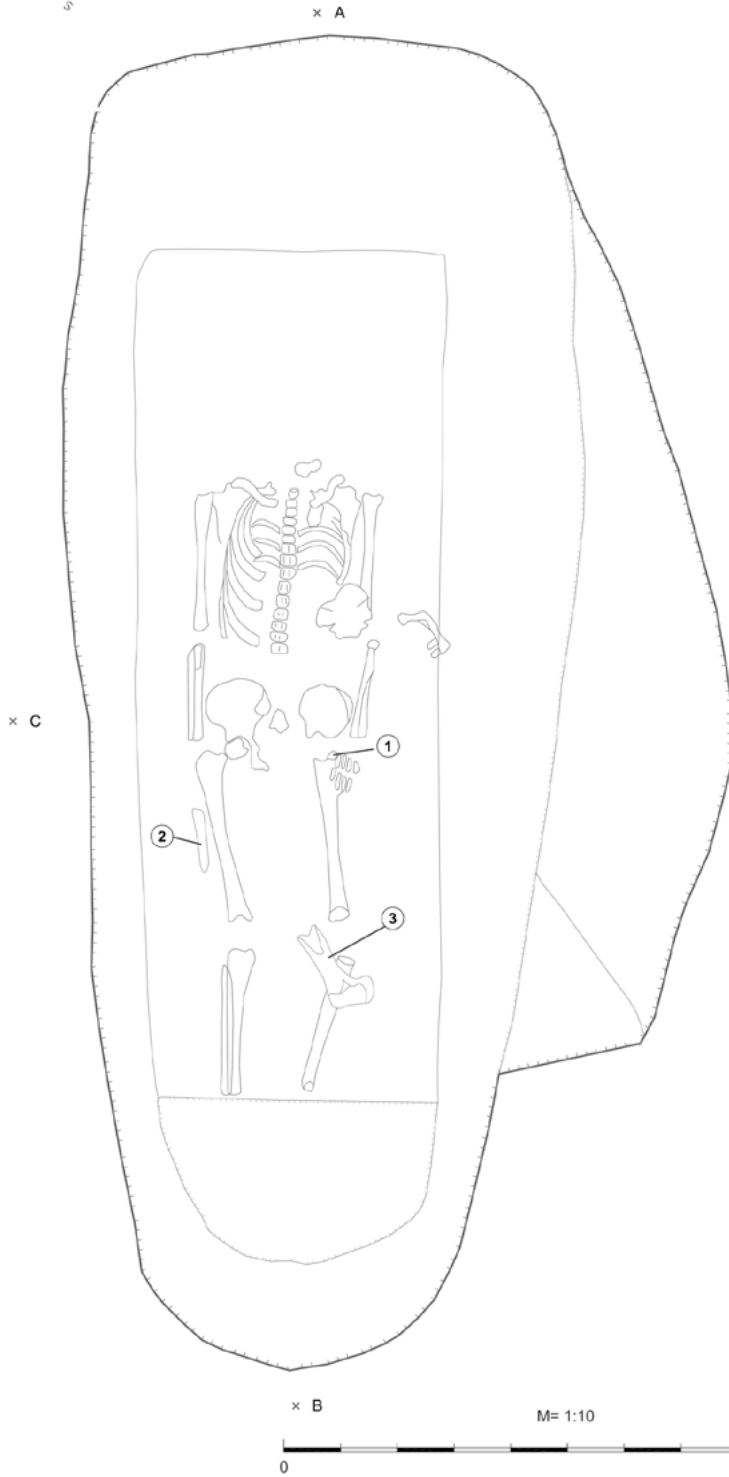

9. tábla

Tolna-Mözs – Széles földek-dűlő, RM17
2009

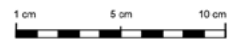
OBJ 90.
STR 15

① vastőredék

② vaskés

③ marhacsont

10. tábla

x 19 A

OBJ 91.

x 31 A

x 19 C

STR 19

x 19 D

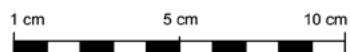
STR 31

① agyagedény

x 19 B

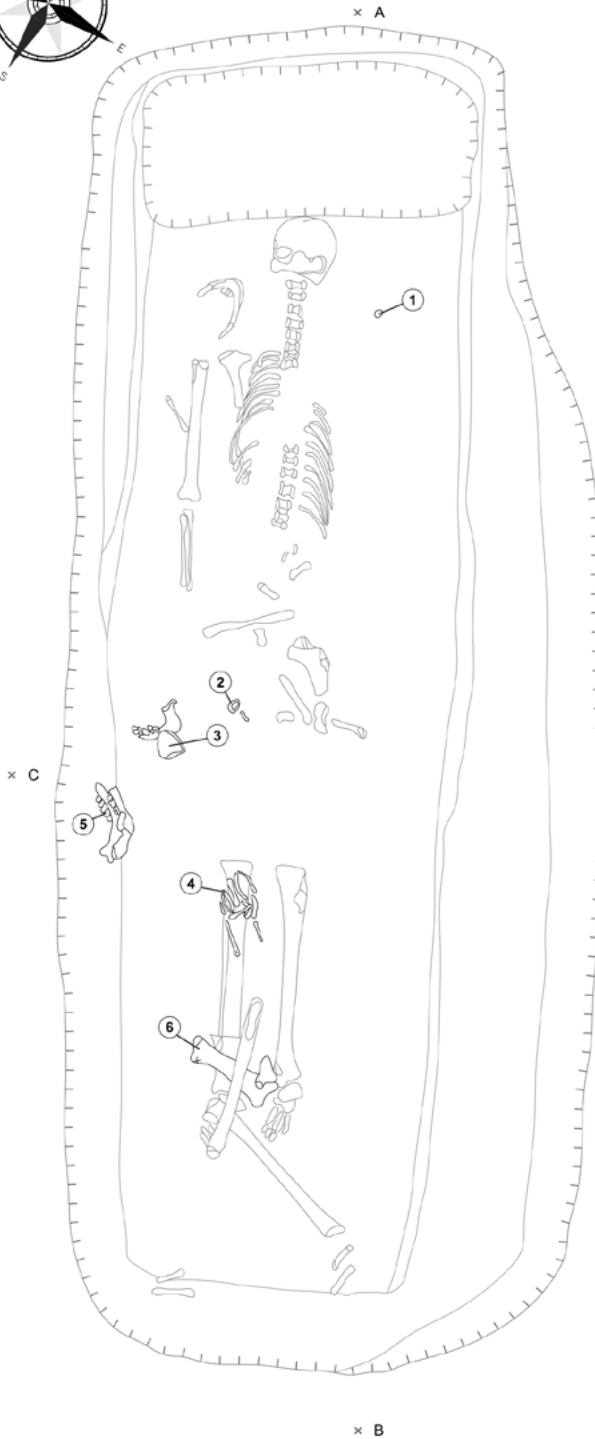
M= 1:20

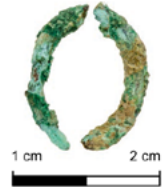
11. tábla

Toina-Mözs – Széles földek-dűlő, RM17
2009

OBJ 92.
STR 80

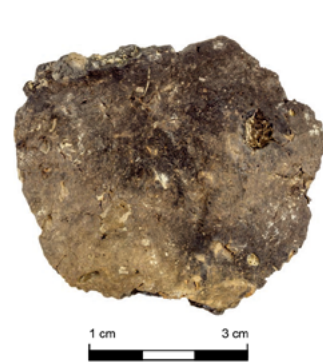
① bronz huzalfülbevaló

② vastárgy (csat?)

③ fekete edény oldaltörődéke

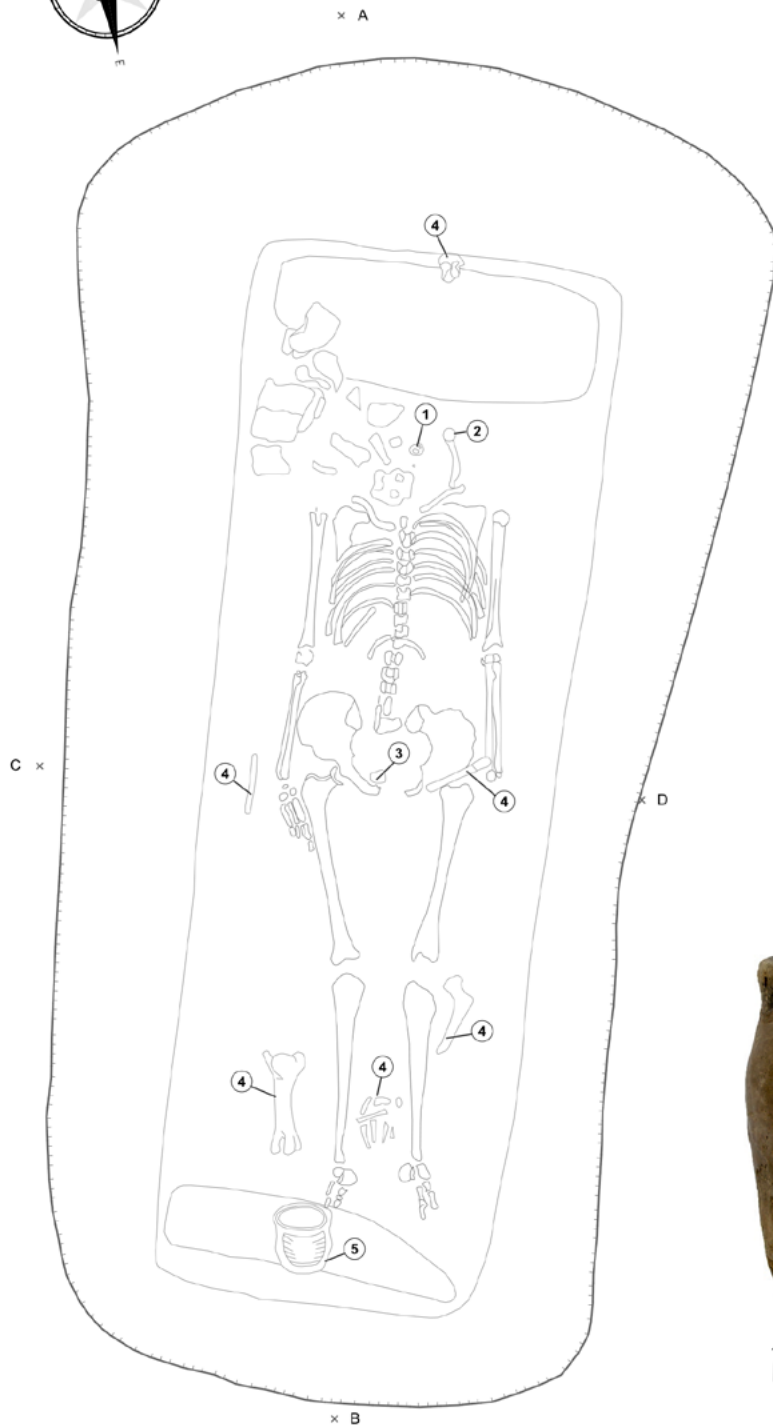
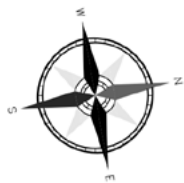
④ madárcsontok

⑤ nyúzott birka-/kecskecsontok

⑥ marhacsont(?)

12. tábla

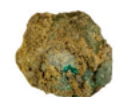
OBJ 89.
STR 14

① bronzveret

② bronz fülbevaló töredéke

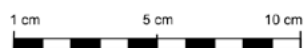

③ vascsat

④ állatcsont

⑤ edény

M= 1:10

13. tábla

**Friedhof aus der Awarenzeit
auf dem Gelände Tolna-Mözs-Széles földek**
(Széles földek-dűlő, RM17)

Im Jahre 2008 bei der Ausbreitung der Bergbauarbeiten der Autobahn M6 an der Gemeinde Mözs wurde während einer Probegrabung Flecken von 92 Grabstätten vom Archäologen Attila Czövek beobachtet. Er deckte einen Grab auf, so konnte er das Alter des Friedhofs für die Awarenzeit bestimmen. Im Jahre 2009 wurde hier ein Regenwasserspeicher gebaut, die Ausgrabung wurde vom Archäologen János Gábor Ódor geführt. Man hat ein für die Ära der Lengyel-Kultur datierbares Grubensystem, sowie 10 ausgeraubte Gräber aus der Spätawarenzeit entdeckt, welche am nordöstlichen Teil des mehrhundertigen Friedhofs lagen.

Etwa 90% der Gräber waren geplündert, man konnte so auch interessante Beobachtungen durchführen. In den meisten Gräbern wurden partikulare Tierbestattungen aufgedeckt, man konnte in erster Linie tierische Reste von Schafen aufdecken. Außer dieser Reststücke kamen Rinds- und Geflügelknochen, sowie Eischalen in größerer Menge, neben Metallstücken und sonstigen Befunden vor.

GERE LÁSZLÓ – VIZI MÁRTA

Kályharekonstrukciók a szigligeti felsővárból

Az északi ház kályhái¹

A SZIGLIGETI VÁR ÉS KUTATÁSA

A Balaton-felvidék egyik legszebb várának kutatása már hosszú időre tekint vissza. A vár maradványaira már a 20. század elején figyelmet fordított a magyar műemlékvédelem, olyannyira, hogy 1913-ban állagmegóvó munkákat végeztek a felsővárban.² A 20. század közepén, 1953-ban Gerő László irányításával feltárták a felsővár ciszternáját, majd 1965–1966-ban Kozák Károly folytatott a felsővárban feltárást egy korlátozott mértékű helyreállításhoz.³ A vár teljes régészeti feltárása 1992-ben kezdődött, évi rendszerességgel közel 10 évig folyt (1. kép; 1. tábla).⁴

A felsővár egyik fontos részéről, a keleti oldalnál lévő háromosztatú ház feltárásáról és a ház két helyiségében

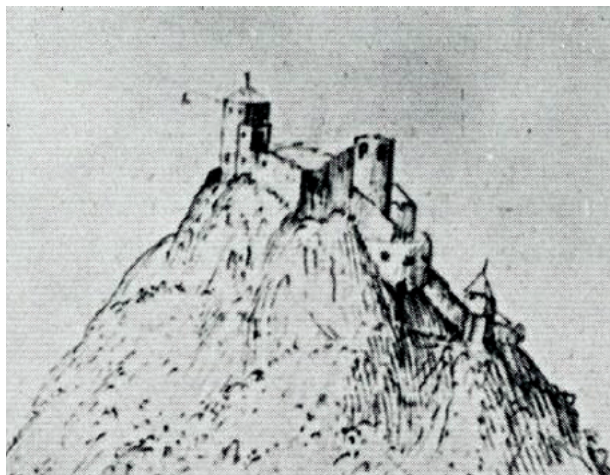
1. kép. A szigligeti vár látképe (Fotó: Miklós Zsuzsa)
(GERE 2003, címlap nyomán)

¹ A 2–6. táblák fotóit és rajzait Gere László készítette, a táblákat Vicze László szerkesztette. A 7–12. táblákat Vizi Márta és Gere László tervezte, a grafikai kivitelezést Pájer Tímea végezte.

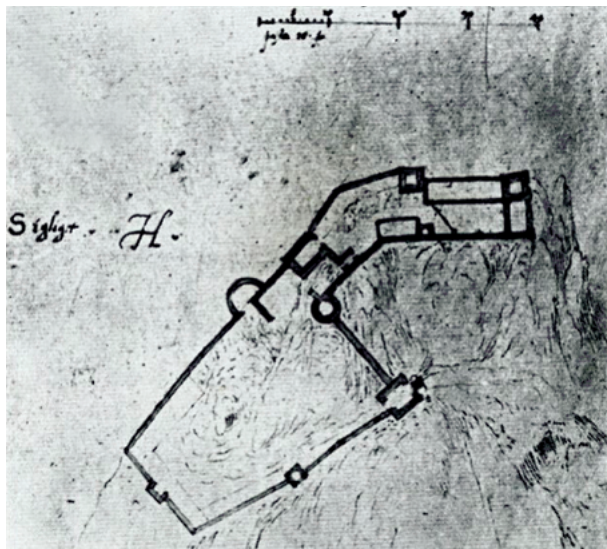
² GERE 2011, 61–62. Ebben a munkában csak vázlatosan ismertette a szerző a vár kutatástörténetét. További, a várra vonatkozó irodalmat ld. ott.

³ KOZÁK 1970, 229–240.

⁴ GERE 2011, 62–64.

2–3. kép. Giulio Turco rajza a várról
(GERE 1994, 35 nyomán)

talált kályhákrol külön tanulmányok készültek (1. tábla: 11. számmal jelölt épületben lévő kályhák).⁵ Jelen munkában a felsővár egy másik háromosztatú házának, az északi házának a kályháját mutatjuk be (1. tábla: 12. számmal jelölt épületben).

A VÁR TÖRTÉNETE

Szigliget első említése egy 1121-ből származó oklevélből ismert. A források alapján 1260–1262 között épülhetett meg a mai felsővár területén. A Favus apát által épített várat az uralkodó, IV. Béla mégis visszavette a bencésektől, a bencések más birtokokat kaptak cserébe. A vár 1344-ig volt királyi vár, 1348-ban már Mórocz Simon birtokában találjuk. 1445-ben az országbíró a várat az Újlaki családnak adja, 1521-ig találjuk az Újlakiak birtokában. Újlaki Lőrinc halála után a tóti Lengyel család szerzi meg a várat. A 16. századi várat Giulio Turco 1569. évi felmérési rajzáról ismerjük (2–3. kép). A Lengyel család a 18. század végéig birtokolta a várat.⁶ A vár 1697-ben villámcsapás következtében leégett, Lengyel Boldizsár a vár köveiből a várhegy lábánál építette fel kúriáját.

A FŰTÉS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

A kályhaszemekből készült fűtőberendezésekre már az 1800-as évek utolsó harmadában felfigyeltek a lakóházak történetével foglalkozó kutatók. A fűtés történetének, ezzel együtt a kályha megjelenésének, a kályhásság kialakulásának, fejlődésének kutatása Németország, Ausztria területén indult a 19. század végén. Tanulmányunknak nem feladata ennek a folyamatnak, a kutatás történetének a részletes áttekintése.⁷

Néhány meghatározó alapmunkát, valamint a Közép- és Dél-Dunántúlt érintő tanulmányt azonban kiemelek a kályhásság történetét vizsgáló munkákból. A kályhásság, a fűtés történetével a 19–20. század fordulóján kezdtek el foglalkozni kezdetben főként osztrák-német területen, de magyarországi kutatók is felfigyeltek a kályhaszemekre, főként a díszes kályhacsempékre. Rosemarie Franz munkáiból megismerhetjük a kályhakészítés korai időszakához köthető tárgyi forrásokat, a

⁵ GERE 2011; VIZI 2011a.

⁶ GERE 2011, 62.

⁷ Jelen kutatástörténeti áttekintésben érintett szakmunkák legtöbbje ismerteti ezt.

kályhák fejlődéstörténetét, készítési, majd elterjedési körzetüket.⁸ Monográfiája mind a mai napig alapműnek számít.

Az újabb nyugat-európai szakirodalomból Eva Roth-Heege munkáját emelem ki. Eva Roth-Heege és munkatársai tipológiai, terminológiai szempontból vizsgálták német nyelvterületen a kályha részét, a készítés módszereit, a lehetséges kályharekonstrukciókat. A kötet fontos része a 17 nyelvű szótár – köztük a magyar –, amely a szakkifejezéseken kívül az adott típus rajzát is közli.⁹

A legújabb kutatások anyagának bevonásával 2018. április 11-től szeptember 2-ig a Budapesti Történeti Múzeum Szívmelengető középkor címmel rendezett kiállítást, amely alcíme szerint a középkori Magyarország 14–16. századi kályhásságát, kályhacsempéit mutatta be.¹⁰ Az európai kályhásság fejlődéstörténetének vázlatát a fentiekben már említett Eva Roth-Heege készítette.¹¹ Ez az időhatár az általunk vizsgált leletanyag szempontjából rövid, hiszen a szigligeti vár a 17. század végéig lakott volt.

Ugyanebben a kötetben Kocsis Edit készítette a középkori és kora újkori kályha történetéről tanulmányt. Ebben a 16–17. századi kályhásság fő vonásaira is kitért.¹² Megállapításai esetünkben a szigligeti keleti középső háromszatú házban talált és közölt tapétamintás kályhák esetére vonatkozhatnak.¹³ A keleti középső ház közölt leletanyag típusával azonban a most vizsgált kályhák esetében nem talákoztunk.

A 19. század végén figyelt fel a magyar kutatás a „különös formájú cserépedényekre”, amelyek, mint kiderült, egykori kályhák maradványi voltak. A 20. század első felének eredményei közül ki kell emelni a Tolna megyei Sárközben felfedezett kályhakat. Bátky Zsigmond minden bizonnyal a helyi kutató, Kovách Aladár meghívására végzett megfigyelései során fényképezte le Decsen a még épen álló szemeskályhát.¹⁴ Az 1930-as években Csalogovits József végzett egy elpusztult sárközi település, Ete területén ásatásokat, amelynek során olyan, legalább kétszatú ház maradványait találta meg, ahol az egyik helyiségben szemeskályha alapjai kerültek elő.¹⁵ Ez alapján készült Sabján Tibor számos helyen közölt rekonstrukciója.¹⁶

A második világháború után Magyarországon újra induló településkutatások a házfejlődés, a kályhák tanulmányozása terén is sok újdonságot hoztak. A kályhásság, kályhacsempé leletanyag kutatása kezdetben Voit Pál és Holl Imre tevékenységéhez volt köthető,¹⁷ bár a középkori települések kutatásával foglalkozók mindnyájan találkoztak ezzel a jellegzetes leletanyaggal. Méri István, Parádi Nándor tevékenysége ebben a témakörben is elévülhetetlen.¹⁸ Holl Imre több mint fél évszázadon átívelő munkássága ebben a témakörben főként a csempekályhákhoz köthető,¹⁹ de több munkájában kitért már az úgynevezett „népi kályhák” vizsgálatára is.²⁰

A „népi kályhák” vizsgálatával Sabján Tibor foglalkozott komplex módon évtizedeken keresztül.²¹ A gyakorlatban, kályhák bontása során szerzett széleskörű tapasztalatait elméleti úton is kitel-

⁸ FRANZ 1981. A munkának van előző, korábbi kiadása is 1969-ben, az 1981-es bővített és javított kiadás.

⁹ ROTH-HEEGE 2012. A kötet összegzi a szerző korábbi kutatásait is ebben a témakörben. A szakszótár magyar kifejezéseit Holl Imre gondozta.

¹⁰ Szívmelengető középkor 2018.

¹¹ ROTH-HEEGE 2018.

¹² KOCSIS 2018.

¹³ GERE 2011; VIZI 2011a.

¹⁴ BÁTKY 1903.

¹⁵ CSALOGOVITS 1935; CSALOGOVITS 1937.

¹⁶ SABJÁN 2001, 302–310, 7. kép.

¹⁷ VOIT – HOLL 1956, 73–150.

¹⁸ Csak néhány példa: MÉRI 1954; MÉRI 1957. Parádi Nándor ráadásul a Decs-Ete mezővárosban fontos tapétamintás kályhacsempék köréről írt –az akkor hozzáférhető anyag felhasználásával– tanulmányt. PARÁDI 1957.

¹⁹ HOLL Imre 11, számozott cikkekből álló sorozatban foglalkozott a kályhacsempék, kályhák történetével. Ezen kívül számtalan nem számozott tanulmányban írt különböző lelőhelyek kályhás anyagáról. A Szívmelengető középkor című kötetben Feld István tekintette át Holl Imre e tárgykörbe eső munkásságát. FELD 2018.

²⁰ HOLL 2002; HOLL 2010. Bár ez a tanulmány inkább csak érintőlegesen foglalkozik a most tárgyalt kérdéskörrel.

²¹ A népi kályha megnevezést magam sem tartom igazán jónak, de Sabján Tibor véleményéhez csatlakozom: erre a típusra ez a név

jesítette, a kályhák levéltári forrásokban való előfordulását vizsgálva.²² A kályhaszem-, kályhacsempekészítés gyakorlatát is kutatta. Egyik tanulmányában Völcssey Lajos fazekas munkáját mutatta be.²³ Kutatási eredményeiről számtalan könyvben, cikkben számolt be, ezekben igen sok kályha rekonstrukcióját elkészítette.²⁴ Különösen fontos munkája volt a külsővati lelet alapján végzett rekonstrukció, amelyben a kályhát alkotó szemeken kívül az azokat összefogó tapasztásdarabokra támaszkodott a kályha formájának meghatározásakor.²⁵ A tanulmány különös jelentőségét az adja, hogy a tapasztásdarabok vizsgálata alapján lehetővé vált a kályhaforma pontos rekonstrukciója. Ez a rekonstrukció alapvető jelentőségű volt, hiszen a külsővati rekonstruált forma alapján határozták meg más lelőhelyek kályhaformáit is, adott lelőhelyen előforduló csempetípusok hasonlóságára, megegyezésére alapozva. Sajnos a szigligeti várban nem találtunk olyan tapasztásdarabokat, amelyek a kályhák rekonstrukciójában felhasználhatóak lettek volna.

Sabján Tibor munkái közül még ki kell emelnem egy meghatározó jelentőségű, összefoglaló munkaként azt a tanulmányt, amely a kályhák, kályhatöredékek jellegzetességei alapján nagytípi csoportokat különített el.²⁶ Sabján Tibor tanulmányában igen széles, mondhatni teljes áttekintését adta a téma kutatástörténetének²⁷, így ennek áttekintésétől eltekintek.

Egyik fontos tanulsága ennek a tanulmánynak, hogy Ete, amely a Dunántúl keleti részén, a Sárközben található, éppen két kályhatípus elterjedésének határán van. Ezek a speciális, kelet-dunántúli jegyek figyelhetők meg azon a rekonstrukción is, amelyet Sabján Tibor még a Csalogovits ásatásából előkerült leletanyagra alapozott.²⁸ Ez az anyag azonban mezővárosi kályhásanyagként tekintendő. A szigligeti várban előkerült anyag a Balaton-felvidék regionális csoportjába tartozik.

A Dél-Dunántúlon, Tolna megye területén Ozora-Várkastély régészeti feltárása során kerültek elő a vizsgált csoportba tartozó leletek.²⁹ Figyelembe kell veyük, hogy Ozora a középkorban mezőváros volt, valamint hogy a leletek valójában főként egy főúri várkastély leletanyagának részét képezik, más gazdagabb kályhásanyaggal együtt. Tekintetbe kell veyük szintúgy, hogy a várkastély 1545 után a hódoltsági terület része lett, és török birtokba került. A Balaton-felvidék várainak leletanyagához tehát teljes bizonyossággal nem használható az itt előkerült kályhás leletanyag. A hódoltság után Ozorán a várkastélyt újjáépítik, ehhez az időszakhoz is köthetőek szemeskályha maradványok.³⁰

Az Ócsény-oltoványi földvár feltárása során Miklós Zsuzsa egy háromszatú ház kályháját is feltárta. A 14. század elején épült vár a 16. század elején pusztult el.³¹ Ez a kályha nem a klasszikusnak tekinthető népi kályha – egy castellum házából való –, de mint a későbbiekben látni fogjuk, a Kelet-Dunántúl kulcsleletei közé tartozik. A kályhát alkotó leletek datálása szempontjából is igen fontos lelet volt. A kályha igen különleges: tálalakú kályhaszemek, kötélíves sarokelem,

vált általánossá, így ezt használjuk összefoglalóan. Sabján Tibor összefoglalása a népi kályhákról: SABJÁN 1991 bővített változata: SABJÁN 2002a. Gyuricza Annával közösen készítette a kályha címszót a Magyar művelődéstörténeti lexikonban. GYURICZA – SABJÁN 2006. Kályhás mesterség című tanulmányában a csempés és népi kályhákat együtt tárgyalta: SABJÁN 2005. Az etei szemeskályha színesben közölt rekonstrukciós rajzzal: SABJÁN 2005, 361.

²² SABJÁN 1998a; SABJÁN 1998b.

²³ SABJÁN 1987.

²⁴ Főként: SABJÁN 2001; SABJÁN 2002b; SABJÁN 2007.

²⁵ ILON – SABJÁN 1989, 57–110.

²⁶ Történeti vázlat: SABJÁN 1991, 275–276. Részletesen: SABJÁN 2001. Ennek rövidített változata egy kiállítás kapcsán az ahhoz kapcsolódó tanulmány- és katalóguskötetben jelent meg. SABJÁN 2002b, 57–72. Sabján Tibor a kelet-dunántúli kályhaszemtípusok mellett mindkét, a Sárközben talált szemeskályha fotóját együtt közli: SABJÁN 2007, 148–149. 13. és 14. ábra. Ugyanitt kályharekonstrukció a Csalog által talált leletek alapján: SABJÁN 2007, 146. 11. ábra.

²⁷ SABJÁN 2001.

²⁸ SABJÁN 2001, 302–309. Egy etei kályha rekonstrukciója: SABJÁN 2001, 7. kép. Az 1996 óta folyó etei komplex régészeti kutatások leletanyagának feldolgozása azt mutatja, hogy az addigi ásatások anyaga alapján meghatározott típusokon kívül még számos típus fellelhető az anyagban. Ez alapján nemcsak a Sabján Tibor-féle „egyszerű” szemeskályha típus állhatot Etén, hanem jóval díszesebbek is. Ennek részletes feldolgozása befejezés előtt áll.

²⁹ FELD – GERELYES 1985; GERELYES – FELD 1986; FELD et al. 1989.

³⁰ VIZI 2011b.

³¹ MIKLÓS 2001, 43, 24. tábla 4, 25. tábla; SABJÁN 2001, 303–304, 120. jegyzet.

háromszög alakú szájnyílású tálalakú kályhaszem, négykaréjos szem, valamint hagyma alakú szemek kerültek elő. A kályhán mérműdíszes oromcsempesor alkotta a párkányt.³² Holl Imre e csempék kapcsán a Zsigmond-kori udvari műhelyek hatásáról írt.³³ A kályha többi alkotórészét tekintve – lásd a fenti felsorolást – valóban különféle hatásokról beszélhetünk, de valóban egyetértek Holl Imrével annak kapcsán, hogy igen bonyolult hatásrendszer figyelhető meg a mezővárosi kályhásság gyakorlatában. Az oltoványi kályha többi, tehát az oromcsempét kivéve a „klasszikus felfogás szerinti” népi kályhákra jellemző darabokból áll (4. kép).

Az általunk vizsgált Balaton-felvidékhez viszonylag közeli területekhez kapcsolódóan Knézy Judit etnográfus kutató készített tanulmányt Somogy megye szemeskályháiról.³⁴ Történeti áttekintése a témába tartozó Somogy megyei régészeti leletekre is hivatkozik. Dolgozatának fontos része a Dél-Dunántúl írásos anyagban említett kályháinak összegyűjtése.

A szoros kapcsolat – az alföldi szemeskályha-leletanyag és a Kelet-Dunántúl, a Sárköz, Ete területén előkerült anyag rokonsága – miatt meg kell említenem a gyulai Erkel Ferenc Múzeum által 2002-ben Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók címmel szervezett kiállítást.³⁵ Az Alföldön és peremvidékén előkerült, témánkba tartozó anyagok bemutatásával, a kiállításhoz készített kötet tanulmánygyűjteményével és a tárgyak katalógusával fontos elemzéseket tárt a szakma és a nagyközönség elé, nemkülönben a katalógusban közölt tárgyakat hozzáférhetővé tette a további kutatások számára. A kötet tanulmányai széleskörűen tekintik át a különböző földrajzi területek és időszakok, különféle településtípusok fűtőberendezéseinek, azok alkotórészeinek problémáit.

Az elmúlt mintegy fél évszázad során régészeti-műemléki kutatással megismert váraink kályhás leletanyagának szisztematikus vizsgálatára teljességgel igen kevés került sor. A már említett Holl Imre munkásságának fő vonulata a budai vár feltárása során előkerült, főként inkább az uralkodói rezidenciákban, a főúri lakóhelyeken használt csempékályhák vizsgálatára terjedt ki. Kőszeg esetében a város területén előkerült kályhás leletanyaggal is foglalkozott.³⁶ A népi kályhásságot főként munkássága késői időszakában vizsgálta.³⁷

A visegrádi palotában és fellegrárban szintén főként Budához, az uralkodókhöz és köreikhez

4. kép. Az öcsényi kályha rekonstrukciója a *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Örökségünk – Tolna megye című kiállításában* (Fotó: Retkes Tamás)

³² A kályha rekonstrukcióját Sabján Tibor készítette el. A kályhát megépítették a Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2005-ben megnyitott Örökségünk – Tolna megye évszázadai című állandó kiállítás településtörténettel foglalkozó termében. VIZI 2006, 43.

³³ HOLL 2002, 20–21, VI. tábla 25.

³⁴ KNÉZY 2002, 161–186.

³⁵ Gerencserek 2002.

³⁶ HOLL 1992.

³⁷ HOLL 2002; HOLL 2010.

5–6. kép. Vitézabrázolásos csempék Diósgyőrből (BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2010, 215. CXXVII. tábla 207. ábra, 217. CXXVII. tábla 209. ábra nyomán)

köthető kályhaleletanyag került elő. A kályhacsempe leletanyag feldolgozása Kocsis Edit és Sabján Tibor nevéhez fűződik.³⁸

A diósgyőri vár középkori és kora újkori kályhaleletanyagának modern feldolgozása is elkészült Kocsis Edit, Sabján Tibor és Boldizsár Péter munkájaként.³⁹ A vár anyagában volt 17. századra keltező kályha is, sőt, vitézabrázolásos csempékkel is találkozhatunk. Kardját kivonó lovas huszárt látunk az egyik típuson, valamint egy zászlót tartó lovas katonát egy másik fajtán (5–6. kép).⁴⁰

7. kép. Vitézabrázolásos (?) kályhacsempe (KOZÁK 1970, 295. kép nyomán)

A Szigligeten talált vitézes csempe jellegében teljesen eltér ezektől a típusoktól. Egy nagy kalpagos gyalogos vitézt látunk rajta, egy nagy parasztkéssel (?) az oldalán, kosárral a kezében, batyuval a hátán.⁴¹ A nyugati háromosztatú ház (1. tábla: 8. számú helyiségek) feltárása során ennek a típusnak jó néhány darabja került elő. Ezeknek a csempéknek a felülete grafitbevonatos volt (7. kép).

A szigligeti vár anyagának feldolgozása kapcsán nem hagyhatjuk említés nélkül a szigligeti korai kutatások időszakából származó tanulmányt, amelyben Kozák Károly a sümegi vár 15–17. századi kályháit vizsgálta.⁴² A sümegi vár anyagában a 15–16. századra keltezi a cikk szerzője a palota maradványai között talált mázatlan, szürke anyagú grafitozott felületű kály-

³⁸ Például: KOCSIS – SABJÁN 1998.

³⁹ BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2007; BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2010.

⁴⁰ BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2010, 82–85, 85. kép, 207–209. rajzok.

⁴¹ Lehetséges, hogy nem végvári vitéz ábrázolásával van dolgunk. Ennek az ábrázolásnak, esetleges grafikai előképeinek további kutatása indokolt, folyamatban van. Ezúton köszönöm Benda Judit szíves segítségét az ábrázolás kapcsán. KOZÁK 1970, 237. 295. kép, valamint 243. 22. lábjegyzet.

⁴² KOZÁK 1972.

hacsempéket. Szent György-alakos, és oroszlánt ábrázoló, zárt előlapos csempék kerültek elő a 15. század második feléből. Ezeket is szürke, tálalakú szemekkel együtt találták, és ezek vegyes felrakásával képzeli el Kozák Károly ezeket a kályhákat. Itt közöl Kozák Károly a szigligeti várból a 15. század elejére keltezhető, az udvari kályhacsempék csoportjához tartozó csempékről való másolatot.⁴³ Ez a Zsigmond-kori sárkányrendes csempe másolata lehet. Minden bizonnyal állhatott ezek szerint olyan kályha is a szigligeti várban, amely a Zsigmond-kori csempék másolatából állhatott. Sajnos ilyen típusú töredékekkel az új ásatások során nem találkoztunk, ilyen nem került elő az újabb feltáró munkák során. Nem zárható ki azonban, hogy egykor állt hasonló kályha a várban, de az átépítések miatt, majd a vár használatának megszűntekor elbonthatták, elszállíthatták a még használható maradványokat olyannyira, hogy nem maradt töredék sem.

Néhány gondolat a szürke, redukált égetésű csempékhez

A kályhasanyag tanulmányozása során megfigyeltem, hogy igen nagy mennyiségű az oxidációs technikával készült szemek mellett a szürke színű, redukált égetési technikával készült kályhaszem. Holl Imre kályhacsempetörténeti tanulmányai sorában külön tanulmányt szentelt a szürke, redukált égetésű csempéknek.⁴⁴

A szürke színű csempék azonos technológiával készültek, mint a vörös anyagúak, a csak kevés grafitot tartalmazó csempék a redukáló (oxigénhiányos) égetés során sötétszürke, fekete, néha fémesen csillogó színt kaptak. Ez főként a sima felületen érvényesült igazán. Ritkább az a megoldás, amikor a kályhacsempe külső felületét borították utólag grafitos réteggel. (Ez már használat közben szépítette a kályhát.) Még kivételesebb, amikor az egész előlap nagyon sok grafitot kevert agyagból készült.⁴⁵ A főzőedényeknél, az úgynevezett „bécsi fazekaknál” a grafitadalék a kiváló tűzállóságot jelentette. A kályhák esetében is ez az adalékanyag a tűzállóságot javította, a tartósságot segítette elő.

Holl Imre véleménye szerint a redukált égetésű, mázatlan kályhacsempék készítésének technológiája a közép-európai fazekasság egy részének gyakorlata a 14–15. század folyamán. Morvaországban ismerték a technológiát, Alsó- és Felső-Ausztriában általános gyakorlat lehetett ezeknek a csempéknek a gyártása. A Magyarországon talált csempék egy része nyilván Tulln, Bécs környékéről származnak. Magyarországon is jelentkezik hatása a 14. század második felétől. A 15. század második felétől dunántúli fazekasműhelyek is ismerhették a szürke kályhacsempék készítésének gyakorlatát.⁴⁶ Ezek a csempék éppen a Dunántúlon lévő várak, udvarházak, így Sümeg és Szigliget számára készülhettek, inkább a század második felében és végén. Lényeges azonban, hogy egyelőre nem választható szét az import és a helyi gyártmány. Érdekes, hogy az általunk vizsgált leletanyagban egy különleges típus sok példánya/töredéke figyelhető meg – a nagy szatyrot, kosarat cipelő vitéz ábrázolásával (7. kép).⁴⁷

A redukált égetésű kályhákra vonatkozó ismereteit Sabján Tibor is összefoglalta. A Miklós Zsuzsa által feltárt galgahévízi kályha is ebbe a csoportba tartozik.⁴⁸ Sabján Tibor elemzései alapján az ebbe a csoportba tartozó kályhák alul szögletesek, felül hengeresek voltak (8. kép).⁴⁹

A kötődés az egyik jellegzetessége volt a kályháknak. A sárkupola, a tapasztott fuga, mind különleges jellemzői a kályháknak. A hagyma alakú kályhaszemek hiánya is ebbe a kategóriába tartozik. (Nem is találtunk a leletanyagban ilyen darabot.) A datálásra sem tudott még teljesen biztos adatokat mondani – véleményem szerint is ezt még további lelőhelyek anyagának feldolgozása pontosíthatja. Általában az ehhez a típushoz sorolható kályhák elterjedése és használata a 15. század

⁴³ KOZÁK, 1972, 279, 276. 12. kép

⁴⁴ HOLL 1998.

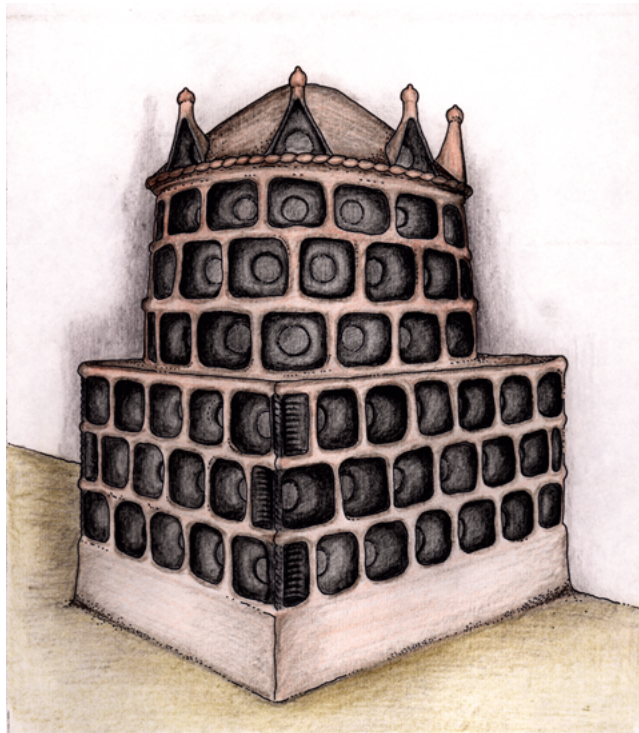
⁴⁵ HOLL 1998, 291.

⁴⁶ HOLL 1998, 293.

⁴⁷ KOZÁK 1970, 237. 295. kép.

⁴⁸ MIKLÓS – SABJÁN 1992, 129. 8. kép.

⁴⁹ SABJÁN 2001, 310–314. 11–12. kép.

8. kép. Redukált égetésű szemekből álló kályha
(SABJÁN 2001, 311. 11. kép nyomán)

9. kép. Tapétamintás kályha a szigligeti felsővár
keleti középső háromosztatú ház rekonstrukciója
északi szobájában (Fotó: Gere László)

végére, de jobban a 16. század első felére és közepére tehető. Ezek a kályhák ebben az időszakban az egyszerű és népszerű úri kályhák közé tartoztak, a kevésbé reprezentatív helyiségek fűtésére használták őket.⁵⁰ A szigligeti várban megfigyeltek ezt az időszakot kissé meghosszabbítják. Itt minden bizonnyal a vár használati időszakának végéig állhatott a kályha. A különböző időszakokban végzett régészeti munkák során előkerült, ebbe a csoportba tartozó leletanyag legalábbis ezt bizonyítja.

Mázás kályhacsempékből készült kályhák a várban

A szigligeti vár kutatásának egyik kiemelkedő eredménye volt a nyugati háromosztatú ház feltárása. A feltárás során egy kályha helyben megmaradt omladéka került elő. A háromosztatú ház északi helyiségében feltárt kályhaomladék vizsgálata kiemelkedő eredménnyel járt. A kályhaomladék anyagának vizsgálata tette lehetővé egy zöld mázas, tapétamintás kályha rekonstrukcióját.⁵¹ Ennek megépítésére is sor került a megtalálási helyén.⁵² Ez a kályha minden bizonnyal a felsővár egyik legszebb kályhája lehetett létezésének időszakában (9. kép).

A megépült kályha csempéihez hasonló csempetörödékek kerültek elő a vár kútjában, a ciszternában, és apró darabok még számtalan helyen. Ezek minden bizonnyal a várban történt pusztulás, a törmelékek rendeződése során kerültek igen változatos helyekre.⁵³

A vár története során minden bizonnyal számtalan kályha megépítésére került sor az évszázadok során. Figyelembe kell venni, hogy a kályhák folyamatos javításon kellett átessenek. Időnként teljesen új kályha felállítására volt szükség a kályhák elhasználódása miatt. Ezt okozhatta az, hogy

⁵⁰ SABJÁN 2001, 314.

⁵¹ GERE 2011; VIZI 2011a.

⁵² A ház elnevezése meglehetősen szerencsétlen a helyszínen („szakácsház”), hiszen egy ilyen méretű, jelentőségű kályha minden bizonnyal a várban lakó előkelő lakóhelye lehetett, nem pedig a kiszolgáló személyzeté. A kályha egy másik példánya az ún. tanítóházban, a vártörténeti kiállítás enteriőrijében áll.

⁵³ A feldolgozásuk folyamatban van a szerző által.

az adott kályha teljesen tönkrement, esetenként részleges felújítást végezhettek. A divat változása is lehetővé, szükségessé tette egy-egy újabb típus felépítését. A feltárások során az egyes házakban, a tüzelőhelyek, kemencealapok környékén a legkésőbbi, a pusztulás korának kályhái voltak.

Több esetben előfordult, hogy a fennmaradt kemence sütőfelületében korábbi kályhák maradványai voltak. (A kemence agyag platnijába kályhaszem-, kályhacsempe-töredékek voltak beletapasztva.)

A keleti-középső háromosztatú ház (1. tábla: 11. számú helyiségek) déli szobájában lévő kemence sütőfelületében a korai tapétamintás kályhák töredékei voltak. Ezek a darabok a keret nélküli tapétamintás kályhák, csempék csoportjába tartoznak.⁵⁴

A nyugati ház északi helyiségében lévő sütőfelületekben egy korábbi kályhaszemcsoport került elő. Vörös anyagú, fehér szemcsés anyagú, korongolt, kisméretű kályhaszemek töredékei kerültek elő. Belsejükben vörös festés nyomait lehetett észlelni.

Az úgynevezett palota (1. tábla: 2. számú helyiség) feltárása során nagyon kevés kályhás anyag került elő. Főként tálalakú kályhaszemek töredékei kerültek elő. Ezért nem volt kis feladat ebből az anyagból és a várban még máshol fellelt, anyaguk, kivitelük alapján ebbe a csoportba sorolható anyagból megfelelő rekonstrukciót készíteni.

10. kép. Koncentrikus körös lapcsempe elő- és hátoldala, Balatoni Múzeum (Fotó: Gere László)

11. kép. Angyalkát ábrázoló lapcsempe elő- és hátoldala, Balatoni Múzeum (Fotó: Gere László)

A kutatásaink során a régi leletanyagban⁵⁵ olyan darabjait találtuk meg ennek az erősen kavi-csos soványítású, vörös anyagú kályhaszemnek, ami fontossá tette, hogy egy korai kályhát is bemutassunk. Erre egyébként a szigligeti vár egyik korai egysége tűnt a legalkalmasabbnak. A tálalakú kályhaszemekből álló kályha sarkán kötődészt utánzó sarokcsempe volt. Az egyik példány téglalap alakú lapból és tálalakú szem összeépítéséből állt. A téglalap alakú felületen kerek, koncentrikus körös dísz van (10. kép). A másik példány felépítése ugyanilyen, a téglalap alakú részen kinyújtott karú alak látható (11. kép). A Balaton-felvidék feltárt lelőhelyeinek kályhás leletanyagának egyes darabjai kiváló párhuzamot is nyújtanak a szigligeti anyaghoz. Ilyenek például az Éri István által feltárt nagyvázsonyi pálos kolostor leletanyagának egyes részei – a feles méretű sarokcsempe, valamint párkánycsempedarabok (12–13. kép).⁵⁶

A nagyvázsonyi kolostorban talált leletanyagon kívül a Nagyvázsonytól északkeletre lévő Csepelyen Kovalovszki Júlia nemesi udvarházakban talált a nagyvázsonyihoz hasonló, rozettás mintájú

⁵⁴ VIZI 2011a.

⁵⁵ Kozák Károly 1960-as években, a már említett műemléki rekonstrukció során végzett kutatásainak anyaga a keszthelyi Balatoni Múzeumban található. Ezúton is köszönöm Havasi Bálint igazgató úrnak, hogy az anyag vizsgálatát lehetővé tette számomra, valamint hozzájárult a leletanyag darabjainak tanulmányunkban való felhasználásához.

⁵⁶ ÉRI 1964, 89. 67. kép, 90. 68. kép. Ezek a csempék: RAINER 2009, 107.

12. kép. Rozettadíszes oromcsempe (RAINER 2009, 107 nyomán)

13. kép. Rozettadíszes sarokcsempe (RAINER 2009, 107 nyomán)

14. kép. Rozettadíszes sarokkályhacsempék (KOVALOVSZKI 1969, 239. 11. kép nyomán)

15. kép. Rozettás mintájú csempe (SZŐKE 1996, 149. tábla nyomán)

csempeanyagot.⁵⁷ A közölt kép alapján téglalap alakú csempelapok kerültek elő, hosszanti szélükön bevagdostott kötéldíszsel. Minden bizonnyal a tálalakú és téglalap alakú részekből álló sarokcsempe darabjai voltak (14. kép). Az ásató a 16. századra keltezi a csempéket. Az utolsó adatok alapján Csepely 1549-ben kerül török kézre, 1557-ben elhagyott településként említik, bár nem zárják ki, hogy laktak a település területén.⁵⁸

A tágabb környéken, Alsórajk-Kastélydomb lelőhelyen is találtak ilyen típusú csempéket.⁵⁹ A hatleves rozettával díszített, téglalap alakú laphoz tálalakú csempe tartozott. Vörösesbarnára égett, homokkal soványított anyagból készült. 17×9 cm, illetve 17×17 cm nagyságú, 9 cm mélységű sarokcsempét alkotott a két darab, az illesztésnél a téglalap alakú elem szélén lévő bordát ferdén bevagdosták, mintegy kötéldísz imitálva (15. kép).⁶⁰

Ez az anyag a szigligeti lapcsempéhez is igen hasonló. A fentiekben ismertetett csempék keltezését a 15. század utolsó harmadára, a 16. század elejére tették. Így az egykori szigligeti palota területén feltárt kályhaalpra egy erre az időszakra keltezhető kályhát rekonstruáltunk. Jelentőségét a téglalap alakú, a kályha sarkán található sarokelemek részét alkotó félcsempéken lévő minták, a fentiekben leírt, hatrozettás virágdíszes csempelap, de különösen egy másik csempelapon lévő, kezét imára nyújtó alak adják. A kályhaszemeken, belül a felületen pedig vörös festés maradványai láthatóak.

Néhány gondolat a kályhák boltozatáról

A fentiekben vázoltam, hogy a kályhák fejlődésük során milyen sokféle változatosságot mutattak az évszázadok során. A két fő irány, a szemes és csempékályhák világa számos megvalósítási lehetőséget mutatott a különböző részeik kapcsán. Egyik ilyen kritikus pont a kályhák tetejének, a kupolájának a megoldása. Ennek kapcsán támaszkodhatunk egyrészt a korabeli anyagokra, szerencsésen fennmaradt kályhaanyagra,⁶¹ másrészt pedig ásatások feltárt maradványaira.⁶² A másik támpont a közelmúltig létező archaikus kályhaépítési gyakorlat, amelyből megoldási variánsokat találunk egyes rész kérdésekre.⁶³

A szigligeti vár most rekonstruált kályhájánál a kupola rekonstrukciója ügyében sajnos az említett anyagok közül a helyszínen nem találtunk olyan maradványt, amely fizikai mivoltában utalt volna a kupola zárásának megoldására. Ez lehetséges amiatt, hogy a pusztulás évtizedei, évszázadai alatt ezek elvesztek a helyszínről, vagy olyan megoldások léteztek, amelyek nem maradtak meg. Sajnos ebbe a kategóriába tartoznak az eredeti tapasztásdarabok is. Így ezen részlet rekonstrukciója kapcsán a történeti-régészeti kutatások során megismert párhuzamok felhasználása jelentette a segítséget.

Láthatjuk, hogy a kályhák kialakulásuk kezdetétől fogva, a 13. század végétől a 20. századig évszázadokon át jelentős fejlődésen mentek keresztül. Számptalan típust, variációt különíthetünk el a szigligeti várban is. Ezekből jelen tanulmányban a felsővárban található északkeleti ház két kályháját mutatom be.

⁵⁷ KOVALOVSKI 1969, 239, 243, 239. 11. kép.

⁵⁸ KOVALOVSKI 1969, 237.

⁵⁹ SZŐKE 1996, 282–306, 149. tábla.

⁶⁰ SZŐKE 1996, 284–287, 149. tábla 3.

⁶¹ FRANZ 1981; ROTH-HEEGE 2012.

⁶² A szemeskályhák esetében több helyen kerültek elő tapasztásdarabok is a kályhaszemekkel, csempékkel együtt. Ezek adtak útmutatást a csempék elhelyezkedésére, egymáshoz való viszonyukra (ld. külsővati kályha; Bátaszék, a ciszterci kolostor területén előkerült kályha; Buda, török ház feltárása során előkerült kályha).

⁶³ Sabján Tibor a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársaként országsszerte igen sok kályha bontását végezte el. E bontások során szerzett tapasztalatok hozzájárultak a történeti kályhák típusainak meghatározásához, elősegítették a kályhatipológia megalkotását, a kályhák fejlődésének megfigyelését. A kályhák bontásának tapasztalatai, de a különféle régészeti ásatások megfigyelései is jelentős segítséget nyújtottak a ma újra reneszánszát élő kályhaépítéshez. A népi kályhák bontásakor megfigyelt megoldások nyilván sok újdonságot is tartalmaztak a 19–20. század első felében, de megőriztek archaikus megoldásokat is. Tanulmányában különböző típusú kályhánál számptalan megoldással találkozunk: SABJÁN 1989.

KÁLYHAREKONSTRUKCIÓK A SZIGLIGETI VÁRBAN

Az északkeleti háromosztatú ház⁶⁴

Az ásatási naplóban rögzített megfigyelések alapján a házat a 17. század elején építhették (1. tábla: 12. számmal jelölt részek). A háromosztatúnak bizonyult ház három helyiségből állt. Egy középső kisebb részt láthatunk, amelyből kétoldalt két nagyobb helyiség nyílt. A ház feltárása során megfigyeltük, hogy egy középső, konyhának tekinthető helyiségből fűtötték az északi és a déli helyiségben található kályhákat (16. kép).

Az északi kályha (17–18. kép)

A konyha felőli sarokban volt a kályhaalap, két oldalával a konyha, illetve a várfalhoz csatlakozóan (115×115 cm-es nagysággal). A sütőfelület téglázva volt. A leletanyag tálalakú kályhaszemekből, valamint zöld mázas kályhacsempe-töredékekből állt. Az anyagot átvizsgálva a zöld mázas töredékek igen kevés és töredékes volta arra utal, hogy feltehetőleg a helyiség feltöltésébe másodlagosan kerültek bele a darabok. A kályha azonban tálalakú szemekből készült, a mázatlan kályhaszem-töredékek szerint (19. kép).⁶⁵

A kályhaalapon tálalakú kályhaszemből állhatott az alsó, hasáb alakú rész. A sarokban lévő rész feltehetőleg két csempeoldalból állt, a másik két oldalt a helyiség két fala adta. Az omladékban többféle kályhaszem volt a leletanyagban. A tálalakú szemek mellett négyzetes, tálalakú szemből és vályú alakú, téglalap formájú, a tálalakúnak feles nagyságú formájából összeépített sarokelem is volt. A tálalakú kályhaszemek méretei alapján egy sorban 1 db sarokelem volt, a bal oldal 5 db tálalakú szemből készült, a jobb oldal a sarokelem után 5 db tálalakú szemből és 1 db feles elemből, amely a jobb oldalon a válaszfalhoz csatlakozott.

A sarokelem tanúsága szerint (egy tálalakú és egy fél elem összeépítéséből) a kályhaszemeket kötésben rakták fel. Emiatt különbözik a két oldal elemeinek száma, típusa.

A második sor szintén 1 db sarokelemből, majd bal oldalon 5 db tálalakú szemből és egy feles elemből állt, amely a bal oldalon az északi várfalhoz illeszkedett.

A harmadik sor az első sor felépítésével egyezik meg, a negyedik sor pedig a második soréval.

Az alsó rész magasságát, a kemence/kályha feltárásakor nem lehetett meghatározni, igen kevés maradvány maradt fenn, lenyomatról egyáltalán nem beszélhetünk. A fentiekben ismertetett négy sor felépítését a várban talált más kályhák részletmegfigyelései alapján tudtuk meghatározni. A keleti középső ház déli kemencéjének füstelvezető nyílása 75 cm magasságra volt a sütőfelülettől, így feltételezzük, hogy az északi ház északi helyisége kályhájának is ebben a magasságban lehetett a füstelvezető nyílása. E szerint az alsó rész magasságának legalább 80–85 cm magasságúnak kell lennie. A sarokcsempe magassága a legnagyobb, 22 cm, ami négy sor csempe véve 88 cm, ami lehetővé teszi a négy sor magasságú alsó részt, másrészt pedig megfelel a párhuzamként hozott nyílásmagasságnak.

Sem alsó, sem felső párkánynak megfelelő csempeformát nem találtam a leletanyagban. Így csempepárkányszat nem került a kályhára. A lábazat meszelt, falazott kályhaalap volt. A kályha vállát simán lekerekített agyagtapasztás adta. A felső, koronapárkányt felül enyhe ívben lekerekített tapasztás, vagy vízszintes kötődísz zárta.

A fentieknek megfelelően 4 db sarokcsempe, 40 db tálalakú kályhaszem és 4 db feles elem volt szükséges a kályha alsó részéhez.

A kályha felső része toronyszerűen, szabadon állhatott az alsó részen. Ez feltehetőleg nem volt túl magas, feltehetőleg három sorból állt. A kb. 100 cm alaprajzú, kerek torony 17 tálalakú szemből, valamint egy fél elemből állt. A második sor egy fél elemmel kevesebből kell álljon, hogy a kerek

⁶⁴ Gere László feltárása.

⁶⁵ Gere László feltárása.

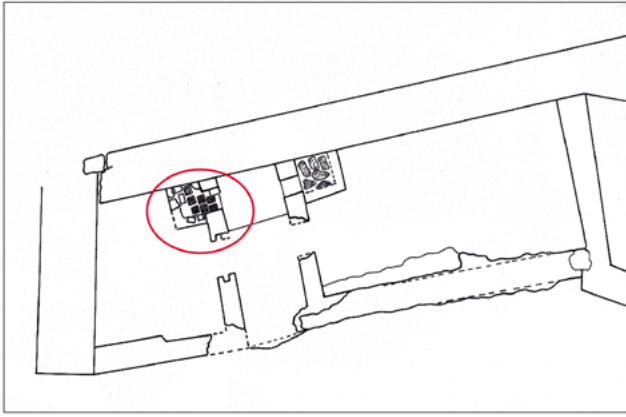

16. kép. Kutatási alaprajz a felsővár északi részén (Gere László kutatása).
Téglavörös színnel: északkeleti háromosztatú ház, kék jel: nyugati háromosztatú ház
(Kutatási dokumentáció alapján)

forma a hálós kötéssel megfelelő legyen. Így ez a sor 16 szemből áll. A harmadik sor pedig 15 egész tálalakú szemből és egy félcsempéből készült. A három sor magassága 60 cm a köztes agyagrétegekkel együtt.

A kályhát felül háromszög alakú szemekből álló, egymással ellentett módon egymásnak fordított csempékből álló oromcsempesor zárta. Ennek magassága 15–16 cm. Így a torony magassága 75 cm. Ehhez 30 db háromszög formájú, tálalakú szem szükséges.

A kályha összmagassága 208 cm, ebből az alap: 45 cm, az alsó rész: 88 cm, a felső: 60 cm, az orom: 15 cm.

17. kép. Az északkeleti ház
(Gere László kutatása).
Karika: az északi helyiségben
lévő kályha alapja
(Kutatási dokumentáció alapján)

18. kép. Az északkeleti ház feltárás után dél felől
(Fotó: Gere László).
Karika: az északi helyiség kályhája

19. kép. A kályhaalap az északi helyiségben a feltárás után
(Fotó: Gere László).
Karika: az északi helyiség kályhaalapja.

A kályha alkotórészei

Elnevezés	Darabszám	Méret
Alsó rész		
Sarokcsempe: tálalakú és félhengeres	4 db	22,5 cm×22,4 cm Mélysége: 9–10 cm
Tálalakú csempe: közel négyzetes Például: 2. tábla 1–2. kép	40 db	18,2×18, cm 18,2 cm×19,3 cm 19 cm×19 cm Mélysége: 9–10 cm
Íves, téglalap alakú csempe	4 db	9,8–10,4 cm Vastagsága: 0,5 cm
Felső, hengeres rész		
Tálalakú csempe: közel négyzetes Például: 2. tábla 1–2. kép	34 db	18,2×18,5 cm 18,2 cm×19,3 cm Mélysége: 9–10 cm
Téglalap alakú, íves csempe Például: 1. tábla 3. kép	2 db	18,5 cm×9–10 cm Vastagsága: 0,5 cm
Orompárkány		
Háromszög formájú, tálalakú kályhaszem Például: 3. tábla 1–2. kép	30 db	18 cm×16 cm×18 cm Mélysége: 4–5 cm

A kályha színvilága

A kályhacsempék között vörös és szürke/fekete (grafitos felületű) színűek is voltak. Ezeket a különböző színű darabokat minden bizonnyal többféle módon lehet elhelyezni kályha felületén. A szemek színek szerinti egykori elhelyezkedését ma nem lehet rekonstruálni. Ez csak akkor lenne lehetséges, ha eredeti helyükön (in situ) helyzetben találjuk a darabokat. Jelen esetben esztétikai szempontok alapján határoztuk meg a darabok elhelyezkedését.

Rekonstrukciós rajzsorozatot készítettünk a kályha lehetséges felrakási módjairól. A kályha magasságában elméletileg mutatkozó arányokról nem volt lehetőség különböző variációkat készíteni az elméleti megfontolások miatt. A kályhaszemek színes felülete azonban lehetőséget kínált különféle variációk tervezésére.⁶⁶ Ebből a főbb változatokat mutatjuk meg a következő táblákon.

A kályhák fentiekben leírt adatai alapján készítettük el a lehetséges rekonstrukciót. A kályhaalapon lévő szögletes test – tálalakú és téglalap alakú szemekből, kötődíszes sarokelemmel.

- A kályha északi oldalának rekonstruált csempekiosztása (7. tábla 1.)
- A kályha nyugati oldalának rekonstruált csempekiosztása (7. tábla 2.)

A szerkezet mellett kísérletet tettünk a különféle színű csempék felhasználásával megalkotni a kályha színvilágát. Az egyik ilyen, minden bizonnyal nagyon gyakori szín a vörös volt.

- A kályha északi oldalának vörös csempékből álló csempekiosztása (8. tábla 1.)
- A kályha nyugati oldalának vörös csempékből álló kiosztása (8. tábla 2.)

A szerkezetet a két rész határán álló sorok rendjének ábrázolásával mutatjuk be.

⁶⁶ Az elméleti rekonstrukciót a szerzők készítették, a rekonstrukció alapján szerkesztett rajzokat Pajer Tímea (Meridián Mérnöki Iroda Kft.) készítette. Ezúton is köszönjük konstruktivitását, munkáját.

– A kályha vízszintes metszete az alsó és a felső rész határán (9. tábla 1.)

A kelet nyugati metszettel a fűtő- és a füstelvezető nyílások ábrázolására is lehetőségünk volt. Ezek a már említett módon más szigligeti kályhák alapján rekonstruáltuk. A szerkezetben látható téglák a rekonstrukció miatt kerültek a szerkezetbe. Egykor agyagfalba építették a kályhaszemeket.

– A kályha kelet–nyugati metszete a fűtő- és füstelvezető nyílásokkal (9. tábla 2.)

Az egyszínű vörös az agyag kiégetése során keletkező szín, ami a leggyakoribb, legolcsóbb lehetett. A redukált égetésű szemek bevonásával, különféle felrakásával egyfajta mozgalmasság mutatkozik a kályhán. Az orompárkányon különböző színű elemeket egymást váltva is lehetett egymás mellé helyezni, így egyfajta ritmus alakult ki a felrakás során.

–A kályha északi oldalának vegyes csempékből rakott változata (10. tábla 1.)

– A kályha nyugati oldalának vegyes csempékből rakott változata (10. t. 2.)

A táblákon bemutatottakon kívül még számtalan változat elképzelhető, de ennek bemutatásától jelen tanulmányban eltekintünk.

Az északkeleti háromosztatú ház

Az ásatási naplóban rögzített megfigyelések alapján a házat a 17. század elején építhették. A háromosztatúnak bizonyult ház három helyiségből állt (1. tábla: 12. számmal jelölt ház déli helyisége). Egy középső kisebb rész, amelyből két nagyobb helyiség nyílt. A ház feltárása során egy középső, konyhának tekinthető helyiségből fűtötték az északi és a déli helyiségben található kályhákat (lásd 16. kép).

A déli helyiség kályhája

A konyha felőli sarokban található, két oldalával a konyha, illetve a várfalhoz csatlakozó alsó résszel (115×115 cm-es nagysággal) (20–21. kép).

A leletanyag tálalakú kályhaszemekből, valamint néhány zöld, tapétamintás, mázas kályhacsempéből állt. Ezek szerint vegyes típusú (mázas és mázatlan) darabokból álló kályha lehetett ezen a helyen. A leletanyag áttekintése során azonban arra a megállapításra jutottunk, hogy ez a néhány mázas töredék feltehetőleg csak belekeveredett a feltöltésbe. A kályha felépítésében minden bizonnyal nem volt szerepük.

A kályha alsó, hasáb alakú része a következőképpen rekonstruálható: A leletanyagban található tálalakú kályhaszemek méretük alapján hat csempe elhelyezését tették lehetővé az adott felületen. (Egy tálalakú szem sarokelem volt.) A leletanyagban talált kötél díszes sarokélű csempe alapján (egy tálalakú kályhaszemből, és egy vályús, félhengeres, téglalap alakú szemből az élén fonott kötél díszből álló csempe) azt mondhatjuk, hogy a kályha csempéit kötésben rakták fel.

A két oldalával a falnak támaszkodó kályha nyugati oldala alsó sorában 6 db, átlagosan 18,5 cm élhosszúság csempe helyezhető el. Ezen az oldalon a sarkon lévő darab sarokcsempe tálalakú része lesz. A falnál nem szükséges a téglalap alakú félcsempe.

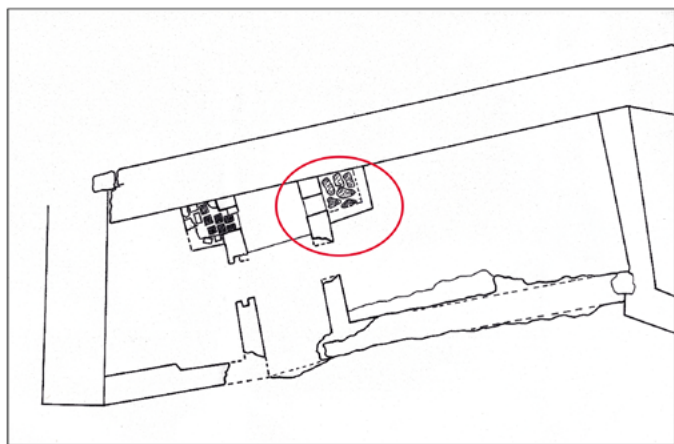
A kályha déli oldalán a vályús félcsempe kezdi a sort (a sarokcsempe összeépített része), majd 5 db tálalakú szem jön. A falnál így szükség van egy feles, téglalap alakú csempére.

A második sorban a kályhasarkon, a nyugati oldalon a vályús fél elem része található a sarokcsempének. Ezért a nyugati oldalon öt tálalakú, majd a falnál egy feles, téglalap alakú íves lap zárja az oldalt.

A déli oldalon a sarokcsempe négyzetes részével indul a sor, ehhez 5 db tálalakú szem csatlakozik, és alkotja a sort.

A harmadik sor megegyezik az elsővel, a negyedik sor a második sor felépítésével.

A kályha alsó részének magassága így mintegy 86 cm lehetett, a sarkon lévő 21,8 cm magas kályhaszemek méretét figyelembe véve. A többi tálalakú szem mérete kisebb, valószínűleg a csempék közé tett agyaggal egyenlítették ki ezt a különbséget.

20. kép. Az északkeleti ház
(Gere László kutatása).
Karika: a déli helyiségben
lévő kályha alapja

21. kép. A déli
helyiségben lévő kályhaalap
(Fotó: Gere László)

A kályha alsó részének magasságát a tüzelő- és füstnyílás elhelyezkedése adja. A feltáráskor itt nem, csak a konyhában volt megfigyelhető a füstnyílás. Ebben az esetben is ezt tekintettük párhuzamnak, ez adta az alsó rész magasságát, azaz a négy csempesor felrakásának szükségességét.

Csempéből készült párkánydarabot nem találtunk, tehát minden bizonnyal tapasztott volt mind a lábazata, mind a középpárkánya a kályhának.

A történeti kutatásokból tudjuk,⁶⁷ hogy a kályhákat gyakran kellett javítani, több okból is. Számkra most az a lényeges, hogy ebben a helyiségben sem tudjuk, pontosan mikor készültek a kályhák, milyen sokáig használhatták őket javítás nélkül. Ha javítás volt szükséges, az eredeti csempéket készítő fazekastól-kályhástól szereztek-e be a javításhoz a darabokat, vagy máshonnan. Az is lehetséges, hogy több, máshol, vagy akár itt helyben lebontott kályha anyagából rakták fel az éppen aktuális kályhát, újonnan készített, vagy máshonnan erre a helyszínre ide szállított darabokból. Ez lehetséges is a megmaradt leletanyagot áttekintve.

A kályha felső része a korabeli szokás szerint toronyszerűen, szabadon állhatott az alsó részen.

A kályhaalapon és környékén feltárt kályhaszemek szájnnyílása majdnem teljesen szabályos négyzet formájú volt. Enyhén legömbölyített a peremük, kívül enyhe élben végződnek. A négy sarkon enyhe csücsökképzés látható. Oldaluk meredek, mélységük 9–10 cm körüli. Nincs rajtuk díszítés.

⁶⁷ SABJÁN 1998.

A toronyrészt minden bizonnyal párta koronázta. Ezek az oromcsempék, amelyek egyenlő szárú háromszög formájú tálalakú kályhaszemek valójában, amelyeket általában az alapjukra állítva helyeztek a legfelső sorba (12–15 cm magasak általában). Miután nem maradt egyetlen csempe sem in situ a helyén, nem tudjuk, hogy nyitott vagy zárt elhelyezése volt ezeknek a daraboknak. Jelen esetben a nyitott, azaz az alapjukkal a felső sor kályhaszemeire, egy sorba helyezett elrendezési módot választottam.

A kályha összmagassága a következőképpen alakul. A kályhát a kb. 60 cm magasságú, a kutatók szerint tömör kályhaalapra építették. Az alsó rész magassága 88 cm, a felső, henger alakú rész 55 cm, a zárópárkány pedig 15 cm magas (60+88+55+15=220 cm). A magasságot az illesztésekhez használt agyag vastagsága kicsit növelheti. A kályhát felül ez esetben az orompárkány zárja. A fődém magasság 237,5 cm.

A kályha alkotórészei

Elnevezés	Darabszám	Méret
Alsó rész		
Sarokcsempe: tálalakú és félhengeres Például: 5. tábla 1. kép	4 db	21,7 cm×21 10,1 cm
Tálalakú csempe: közel négyzetes Például: 4. tábla 1–3. kép; 6. tábla 1–2. kép	40 db	19×19 cm (18×18 cm) Mélyége: 10–10,8 cm Fenekátmérő: 8–9 cm
Íves, téglalap alakú csempe (kiegészítő elem) Például: 5. tábla 2. kép	4 db	Magasság: 18–19 cm Szélesség: 8–11 cm Vastagság: 0,5 cm
Felső, hengeres rész		
Tálalakú csempe: közel négyzetes Például: 4. tábla 1–3. kép; 6. tábla 1–2. kép	48 db	19×19 cm (18×18 cm) Mélyég: 10–10,8 cm Fenekátmérő: 8–9 cm
Téglalap alakú, íves csempe (szűkítő csempe) Például: 5. tábla 2. kép	3 db	Magasság: 18–19 cm Szélesség: 8–11 cm Vastagság: 0,5 cm
Orompárkány		
Háromszög alakú, tál formájú csempe	15 db	17,5×17,5×13 cm Mélyég: 5,6 cm Fenekátmérő: 4,5 cm

Rekonstrukciós rajzsorozatot készítettünk az északi ház déli helyiségében lévő maradványok alapján a kályha lehetséges felrakási módjairól. A kályha magasságában elméletileg mutatkozó arányokról nem volt lehetőség ebben az esetben sem különböző variációkat készíteni az elméleti megfontolások miatt. A kályhaszemek színes felülete azonban lehetőséget kínált különféle variációk tervezésére.⁶⁸ A déli helyiség kályháján az oromsort alkotó szemek felrakását nyitottan képeltük el.

⁶⁸ Az elméleti rekonstrukciót a szerzők készítették, a rekonstrukció alapján szerkesztett rajzokat Pajer Tímea (Meridián Mérnöki Iroda Kft.) készítette.

A háromszög alakú kályhaszemeket egy sorban helyeztük el a legfelső sorban. A főbb változatokat mutatjuk meg a következő táblákon.

- A ház déli helyiségében lévő kályha nyugati oldalának rekonstruált csempekiosztása (11. tábla 1.)
- A ház déli helyiségében lévő kályha déli oldalának csempekiosztása (11. tábla 2.)

A fentiek alapján bemutatott, különböző színű kályhaszemek alapján a következő mintázatú kályhát terveztem. Természetesen másféle variációban is elképzelhető a szemek elhelyezkedése, másfajta mintát is alkothatnak a különféle színű szemek.

- A ház déli helyiségében lévő kályha nyugati oldala, színes csempekiosztással (12. tábla 1.)
- A ház déli helyiségében lévő kályha déli oldala a színezett csempekiosztással (12. tábla 2.)
- Északkeleti ház déli helyiség – színezett soronkénti rajz a torony első soránál (13. tábla 1.)
- Északkeleti ház déli helyiség – a kályha színezett nyugat–keleti metszete (13. tábla 2.)

ÖSSZEGZÉS

Az északi ház fentiekben bemutatott két kályhájának rekonstrukciójára a történeti részben is említett módon kerülhetett sor. A régészeti kutatás során előkerült kályhaalapok, egyéb megfigyelések, mint a füstelvezető nyílás és a kályhaalapokon lévő kályhaszem anyag engedték meg azt, hogy kísérletet tehesünk az egykori kályhák rekonstrukciójára. A kályhák magasságának meghatározásakor egyik fontos tényező volt még a helyiségek magassága. Ezt az északi háromszögű ház esetében a régészeti-műemléki kutatás megfigyelései a maradványok alacsony volta miatt nem tudta meghatározni. Más, a várban lévő épületeknél ez lehetséges volt, így ezt a méretet vettük figyelembe. A történeti kutatásokból is kiderült, hogy egészen pontosan nem tudhatjuk, hogy milyen is volt az egyes helyeken álló fűtőberendezés. Erre csak akkor lett volna lehetőség, ha a helyiség összes jellemzője, a kályhaalap adatai mellett megtaláltuk volna az összes kályhaszemet is. Ez sajnós a pusztulás miatt nem állt rendelkezésünkre. Így rekonstrukciónk jó néhány tekintetben teljesen jó megoldást mutat, de más összetételek is elképzelhetőek. Ezek a felépítésben – melyik rész hány sorból állt, milyen volt a párkány és az orom –, valamint a színösszeállításokban képzelhetőek el.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁTKY 1903 BÁTKY Zsigmond, *Régi sárközi kemencze*. NÉrt IV (1903) 257–260.
- BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2007 BOLDIZSÁR Péter – KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor, *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi*. Miskolc 2007. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 6.)
- BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN 2010 BOLDIZSÁR Péter – KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor, *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi*. Miskolc 2010. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei régészeti emlékei 8.)
- CSALOGOVITS 1935 CSALOGOVITS József, *Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben*. NÉrt XXVII (1935) 1–10.
- CSALOGOVITS 1937 CSALOGOVITS József, *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén – Ausgrabungen des Museums des Komitates Tolna an der Stelle des in der Türkenzeit verwüsteten Dorfes Ete*. NÉrt XXIX (1937) 321–333.
- ÉRI 1964 ÉRI István, *A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei – Die Funde im Paulinerkloster von Nagyvázsony*. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960 (1964) 85–94. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.)
- FELD 2018 FELD István, *Holl Imre szerepe a magyarországi és a nemzetközi kályhacsempé kutatásban*. In: Szívmelengető középkor 2018, 15–22.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya, *Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból – Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burgschloss von Ozora*. CommArchHung 1985, 163–184.
- FELD et al. 1989 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit, *Újabb későközépkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból – A newly Found 15-16. Century Find-Unit from the Castle of Ozora*. CommArchHung 1989, 177–207.
- FRANZ 1981 FRANZ, Rosemarie, *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1981.
- GERE 1994 GERE László, *Előzetes jelentés a szigligeti alsóvár feltárásáról. – Vorläufiger Bericht über die Freilegung der unteren Burg in Szigliget*. Műemlékvédelmi Szemle 1994/2. 33–47.
- GERE 2003 GERE László, *Szigliget az őskortól napjainkig*. Szigliget 2003.
- GERE 2011 GERE László, *A szigligeti vár régészeti kutatása 2002–2008. Háromosztatú ház a felső vár középső részének keleti oldalán*. VMMK 26 (2010) [2011] 61–80.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István, *Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból – Fundkomplexe des Burgschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft*. CommArchHung 1986, 161–182.

- Gerencserek 2012 *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről – Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete.* Szerk. Havassy Péter. Gyula 2002. (Gyulai Katalógusok 11.)
- GYURICZA – SABJÁN 2006 GYURICZA Anna – SABJÁN Tibor, *Kályhás mesterség.* In: Magyar művelődéstörténeti lexikon V. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2006, 61–66.
- HOLL 1992 HOLL Imre, *Kőszeg vára a középkorban.* Budapest 1992. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- HOLL 1998 HOLL IMRE, *Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke redukált égetésű csempék kérdéséhez – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VI. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln.* BudRég XXXII (1998) 291–308.
- HOLL 2002 HOLL Imre, *Középkori kályhacsempék. Egy 120 éves kutatási terület.* In: Gerencserek 2002, 7–30.
- HOLL 2010 HOLL Imre, *Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban – Stove tiles and Folklore in country noble houses.* ArchÉrt 135 (2010) 85–145.
- ILON – SABJÁN 1989 ILON Gábor – SABJÁN Tibor, *XV. századi cserépkályhák Külsővatról. – Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat.* Acta Musei Papensis – Pápai Múzeum Értesítő 2 (1989) 77–140.
- KNÉZY 2002 KNÉZY Judit, *Szemeskályhák Somogyban – Tile Stoves with Cup-shaped Tiles in Somogy County.* Somogyi Múzeumok Közleményei 15 (2002) 161–186.
- KOCSIS 2018 KOCSIS Edit, *A kályha története a középkori és a kora újkori Magyarországon.* In: Szívmelengető középkor 2018, 25–31.
- KOCSIS – SABJÁN 1998 KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor, *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempéi leletei.* Visegrád 1998. (Visegrád régészeti monográfiái 3.)
- KOVALOVSZKI 1969 KOVALOVSZKI Júlia, *Ásatások Csepelyen – Ausgrabungen in Csepely.* VMMK 8 (1969) 235–252.
- KOZÁK 1970 KOZÁK Károly, *A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása – Die Ausgrabungen in der Burg Szigliget.* Magyar Műemlékvédelem 1967–1968 (1970) 229–244. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai V.)
- KOZÁK 1972 KOZÁK Károly, *A sümegei vár XV–XVII. századi kályhái – Die Öfen der Sümegei Burg aus dem 15.–17. Jahrhundert.* VMMK 11 (1972) 271–290.
- MÉRI 1954 MÉRI István, *Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről II.* ArchÉrt 81 (1954) 138–154.
- MÉRI 1957 MÉRI István, *A nadabi kályhacsempék – Die Ofenkacheln von Nadab.* ArchÉrt 84 (1984) 187–206.
- MIKLÓS 2001 MIKLÓS Zsuzsa, *Várak Tolna megyében.* In: Tolna megye évszázadai a régészet tükrében (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából). Időszaki régészeti kiállítás a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumban. 1999. május 18–2002. szeptember 30. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2001, 41–46.

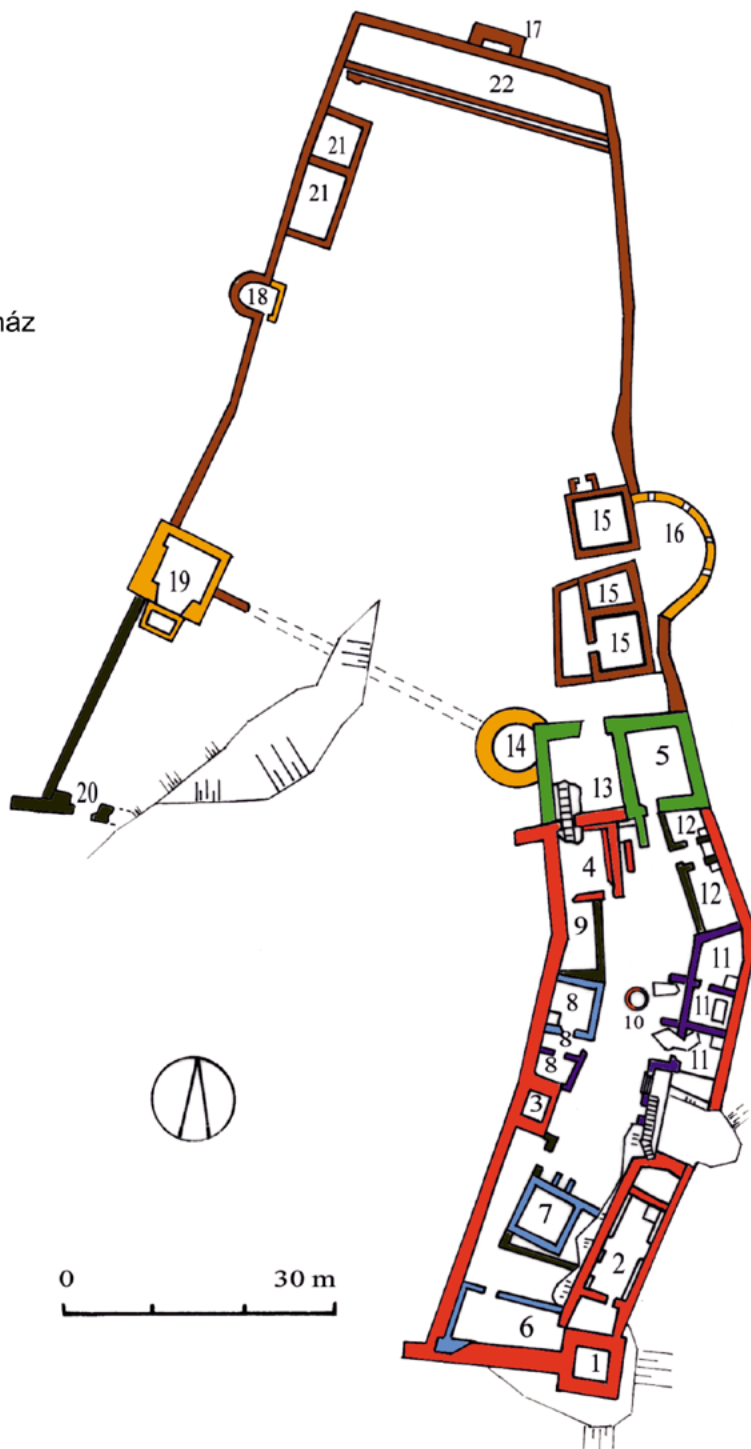
- MIKLÓS – SABJÁN 1992 MIKLÓS Zsuzsa – SABJÁN Tibor, *Késő középkori szemeskályha Galgahévíz-Szentandrásparton. – Spätmittelalterlicher Kachelofen aus Galgahévíz-Szentandráspart*. Ház és ember 8 (1992) 103–138.
- PARÁDI 1957 PARÁDI Nándor, *Későközépkori kályhacsempe negatívok – Stove-Tile Moulds of the Late Middle Ages*. Folia Archaeologica IX (1957) 179–186.
- RAINER 2009 *Veszprém megye egyházi élete a középkorban – (Kiállítási katalógus) 2008–2009 – Ecclesiastical Life in Veszprém County in the Middle Ages (Exhibition Catalogue 2008–2009)*. Szerk. Rainer Pál. Veszprém 2009.
- ROTH-HEEGE 2012 ROTH-HEEGE, Eva, *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL)*. Bern 2012. (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 39.)
- ROTH-HEEGE 2018 ROTH-HEEGE, Eva, *Az európai cserépkályhák korai története – Vázlat*. In: Szívmelengető középkor 2018, 33–37.
- SABJÁN 1987 SABJÁN Tibor, *Adatok a kályhás mesterségről I. (Völcssei Lajos, Dör) – Angaben über die Ofensetzerei I. (Lajos Völcssey, Dör)*. Ház és ember 4 (1987) 137–154.
- SABJÁN 1989 SABJÁN Tibor, *Cserépkályhák bontási tapasztalatai – Erfahrungen beim Abruch Kachelöfen*. Ház és ember 5 (1989) 111–144.
- SABJÁN 1991 SABJÁN Tibor, *Népi cserépkályhák*. Budapest [1991].
- SABJÁN 1998a SABJÁN Tibor, *Tüzelőberendezések a történeti forrásokban I*. Ethn CIX (1998) 7–46.
- SABJÁN 1998b SABJÁN Tibor, *Tüzelőberendezések a történeti forrásokban. II. – Feuervorrichtungen in den historischen Quellen*. Ethn CIX (1998) 477–503.
- SABJÁN 2001 SABJÁN Tibor, *Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai – Öfen des Volkes vom Spätmittelalter in den Großregionen*. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga). Szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szolnok–Szentendre 2001, 281–330.
- SABJÁN 2002a SABJÁN Tibor, *Népi cserépkályhák*. Budapest 2002.
- SABJÁN 2002b SABJÁN Tibor, *Bögrés szemeskályhák az Alföldön*. In: Geren csérek 2002, 57–72.
- SABJÁN 2005 SABJÁN Tibor, *Kályhás mesterség*. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Budapest 2005, 355–362.
- SABJÁN 2007 SABJÁN Tibor, *Hungarian vernacular stoves of the late Middle Ages in a regional context – Le contexte régional des poêles paysans de Hongrie au Moyen Âge tardif – Volkstümliche Öfen des Spätmittelalters in Ungarn im regionalen Zusammenhang*. In: Arts and Crafts in Medieval Rural Environment. Eds. Jan Klápšte – Petr Sommer. Brepols 2007, 135–162. (Ruralia VI.)

Szívmelengető középkor 2018	<i>Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus. Budapesti Történelmi Múzeum, Vármúzeum 2018. április 11–szeptember 2. Szerk. Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018.</i>
SZŐKE 1996	SZŐKE Béla Miklós, <i>Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb</i> . Antaeus 23 (1996) 251–306.
VIZI 2006	VIZI Márta, <i>Szemelvények Tolna megye településeinek 11–17. századi történetéből</i> . In: Örökségünk. Tolna megye évszázadai. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum állandó kiállítása. Szerk. Gaál Attila – Gaál Zsuzsanna. Szekszárd 2006, 31–62.
VIZI 2011a	VIZI Márta, <i>Kályhák a szigligeti várban. A keleti-középső háromosztatú ház kályhacsempéi</i> . VMMK 26 (2010) [2011] 81–101.
VIZI 2011b	VIZI Márta, <i>Újkori kályha darabjai az ozorai várkastély régészeti feltárásából</i> . In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest 2011, 307–322.
VOIT – HOLL 1956	VOIT Pál – HOLL Imre, <i>Hunyadi Mátyás budavári majolika-gyártó műhelye – L'officina di maioliche di Mattia Corvino nella fortezza di Buda</i> . BudRég XVII (1956) 73–150.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest
Ethn	Ethnographia, Budapest
Ház és ember	Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve, Szentendre
NÉrt	Néprajzi Értesítő, Budapest
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

1. Délkeleti torony
2. Palota
3. Nyugati belső torony
4. Kaputorony
5. Északkeleti torony
6. Déli helyiség
7. Pince – ciszterna
8. Nyugati háromszatú ház
9. Őrszoba
10. Ciszterna
11. Keleti oldal, középső háromszatú ház
12. Keleti oldal északi háromszatú ház
13. Északi falszoros a farkasveremmel
14. Északnyugati kerek torony
15. Faburkolatos ház
16. Martonfalvay rondella
17. Északi torony
18. Félköríves torony
19. Kaputorony
20. Ejtőrácsos kapu
21. Kétosztatú épület
22. Egyhelyiségű épület

■ XIII. század	■ XIV-XV. század	■ XV-XVI. század
■ XIV. század első harmada	■ XVI. század első harmada	■ XVI-XVII. század
■ XIV. század közepe, második fele		

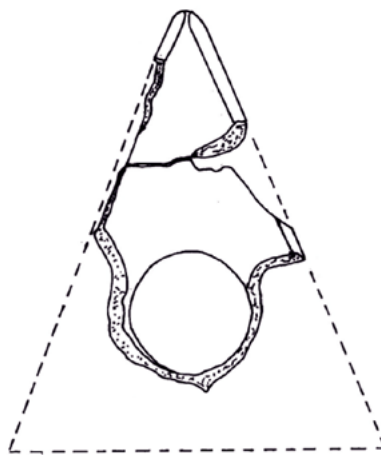
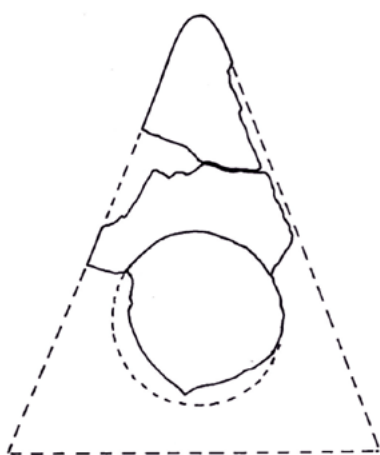
1. tábla. A szigeti vár alaprajza az építési periódusokkal (GERE 2003, hátsó belső címoldal nyomán)

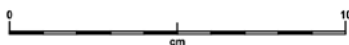
2. tábla. Az északkeleti ház északi helyiségében lévő kályha. 1–2: Tálalakú kályhaszem (Itsz.: M.2014.65.1.);
 3–4: Tálalakú kályhaszem (Itsz.: M.2014.66.1.); 5–6: Ívelt félcsempé elő- és hátoldal a metszetekkel
 (Itsz.: M.2014.84.10.)

1.

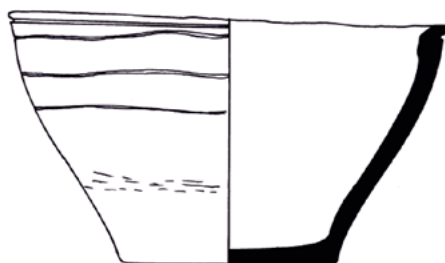
2.

3. tábla. Az északkeleti ház északi helyiségében lévő kályha.
1–2: Háromszögletű oromcsempe (ltsz.: M.2013.345.6.)

1.

2.

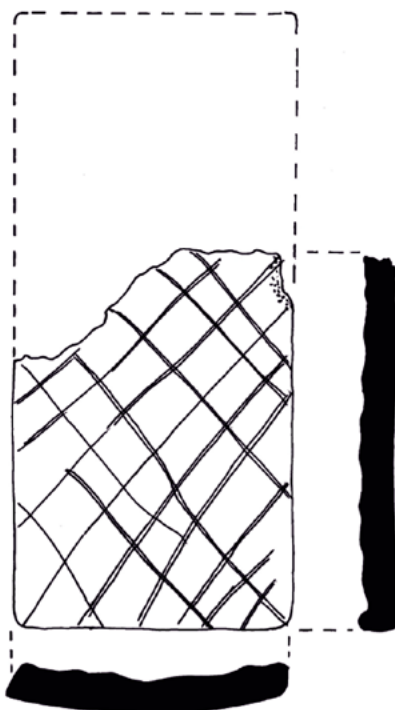
3.

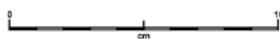
4. tábla. Az északkeleti ház déli helyiségében lévő kályha. 1–2: Tálalakú kályhaszem (Itsz.: M.2014.139.1.);
3: Tálalakú kályhaszem (Itsz.: M.2014.21.2.)

1.

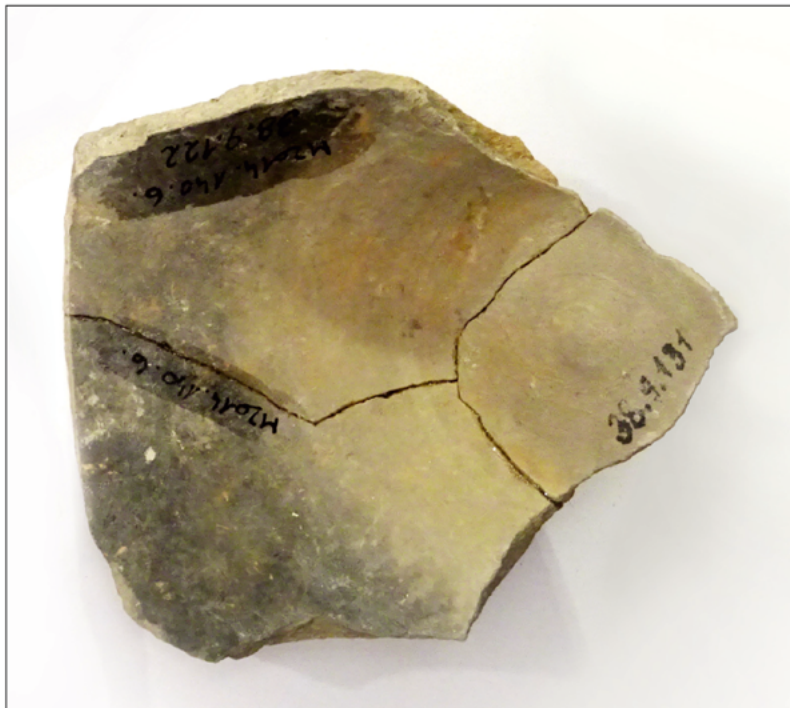
2.

5. tábla. Az északeleti ház déli helyiségében lévő kályha. 1: Kötéldíszes sarokcsempe töredéke (ltsz.: M.2014. 29.10.); 2: Téglalap alakú félcsempe töredéke (ltsz.: M.2014.139.19.)

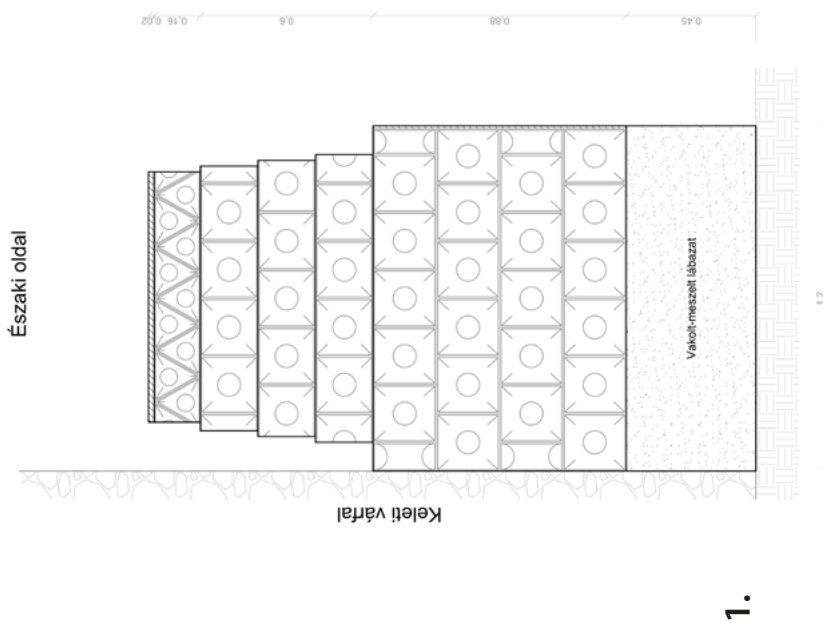
1.

2.

6. tábla. Az északeleti ház déli helyiségében lévő kályha. 1–2: Sárga anyagú tálalakú kályhaszemek töredékei (1: ltsz.: M.2013.309.15., M.2013.309.21, M.2013.309.24., M.2013.309.25.; 2: ltsz.: M.2014.146.6.)

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

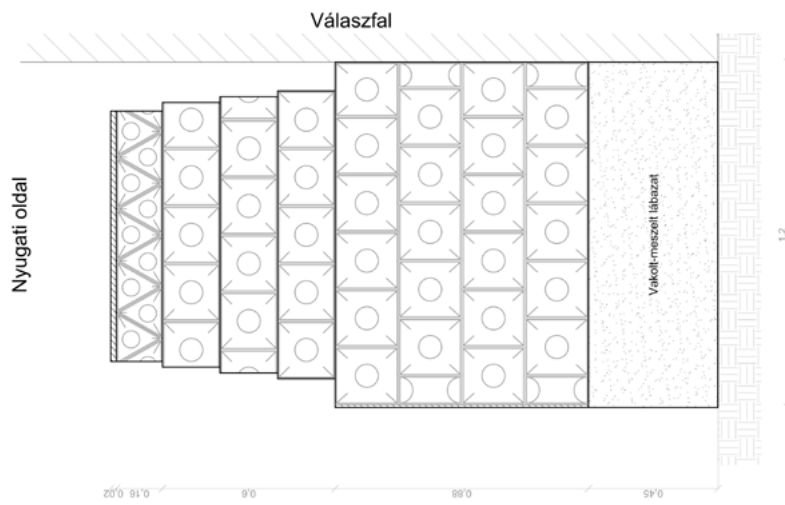

1.

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
Előzetes	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Szerkesztő	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

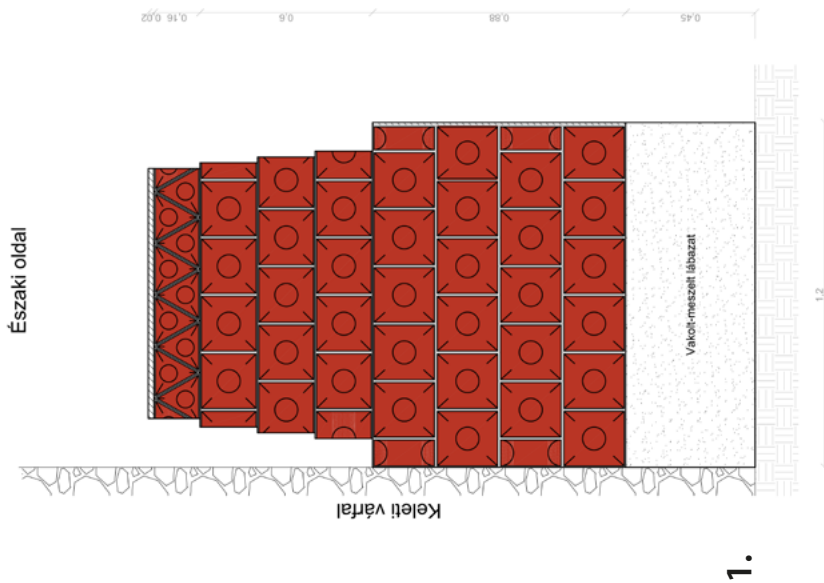
2.

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
Előzetes	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Szerkesztő	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

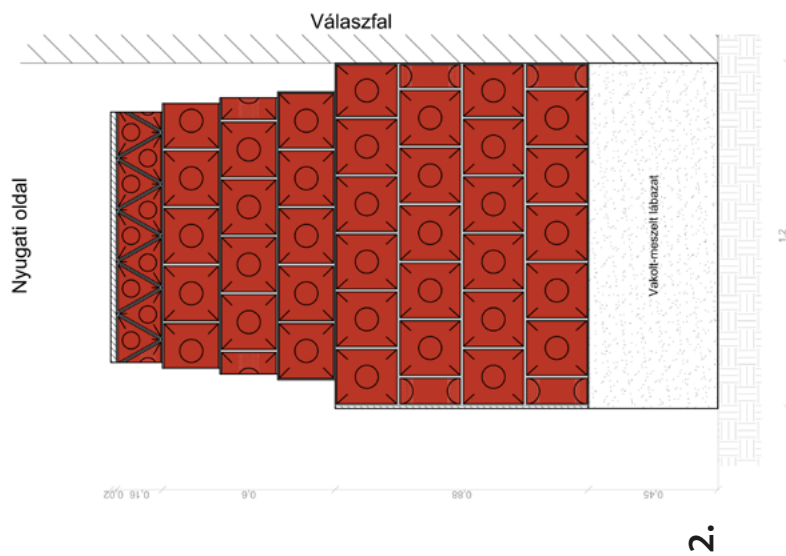
7. tábla. 1: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha északi oldalának rekonstruált csempekiosztása;
2: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha nyugati oldalának rekonstruált csempekiosztása

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség	
Elkészítette:	Dr. Gere László PHD
Ellátott:	Dr. Vizi Márta PHD
Építette:	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

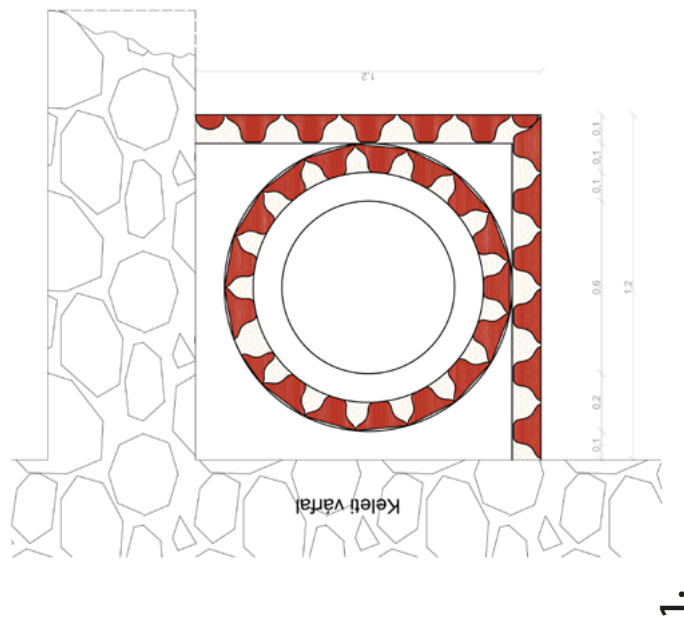
Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség	
Elkészítette:	Dr. Gere László PHD
Ellátott:	Dr. Vizi Márta PHD
Építette:	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

8. tábla 1: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha északi oldalának vörös csempékből álló csempekiosztása;
2: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha nyugati oldalának vörös csempékből álló kiosztása

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

1.

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ellátta	Dr. Vizi Márta PhD
Építette	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

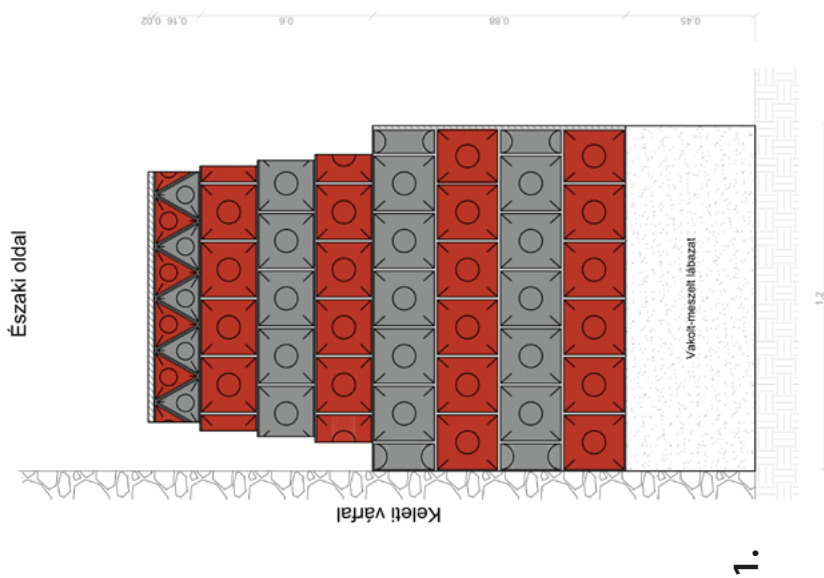
2.

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ellátta	Dr. Vizi Márta PhD
Építette	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

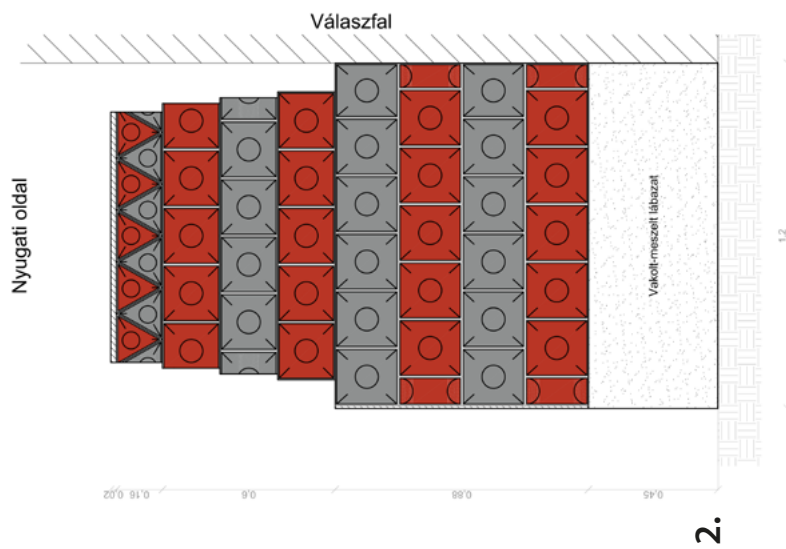
9. tábla 1: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha vízszintes metszete az alsó és a felső rész határán;
2: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha kelet-nyugati metszete a fűtő- és füstelvezető nyílásokkal

Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
TERVEZŐ	Dr. Gere László PhD
MEGTERVEZŐ	Dr. Vizi Márta PhD
ELŐZETŐ	Dr. Gere László PhD
MEGELŐZŐ	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

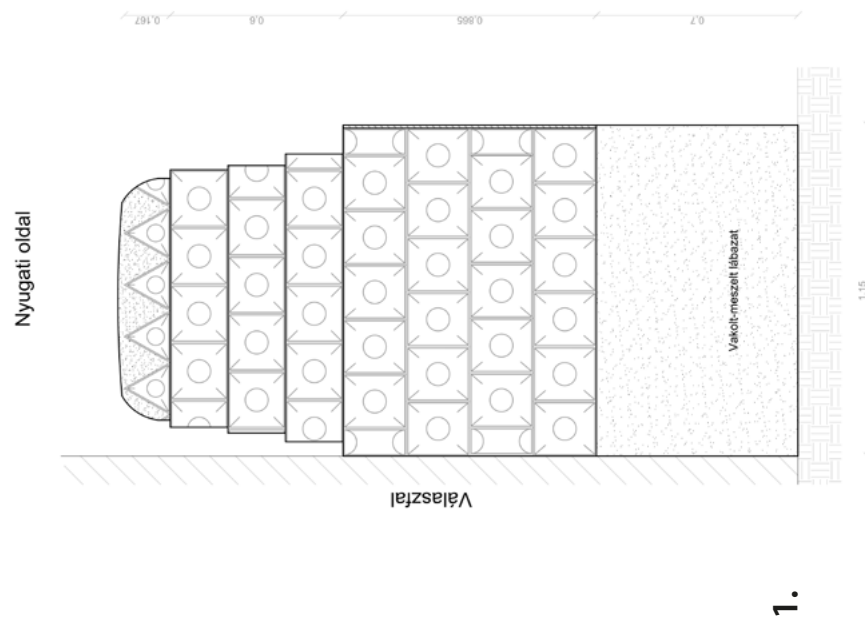
Szigliget-Vár Északkeleti ház - északi helyiség

Szigliget-Vár	
Északkeleti ház - északi helyiség	
TERVEZŐ	Dr. Gere László PhD
MEGTERVEZŐ	Dr. Vizi Márta PhD
ELŐZETŐ	Dr. Gere László PhD
MEGELŐZŐ	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

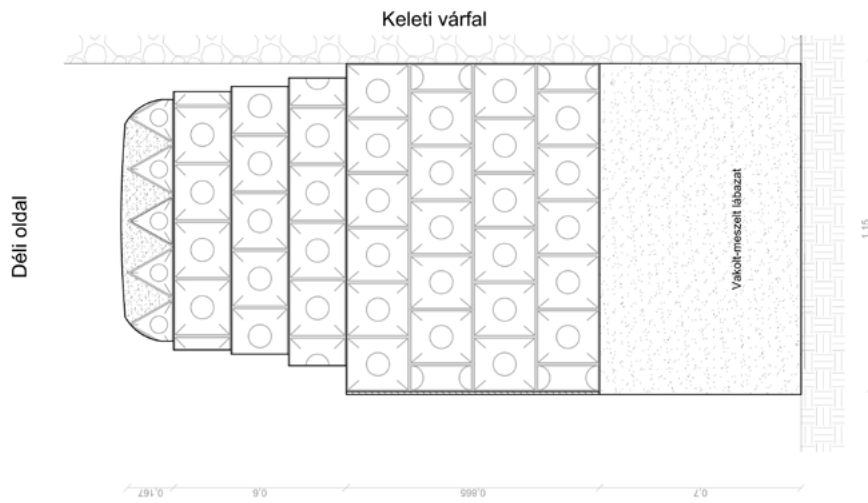
10. tábla 1: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha északi oldalának vegyes csempékből rakott változata;
2: Északkeleti ház, északi helyiség. A kályha nyugati oldalának vegyes csempékből rakott változata

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

1.

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

2.

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ábrák	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Előzetes	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

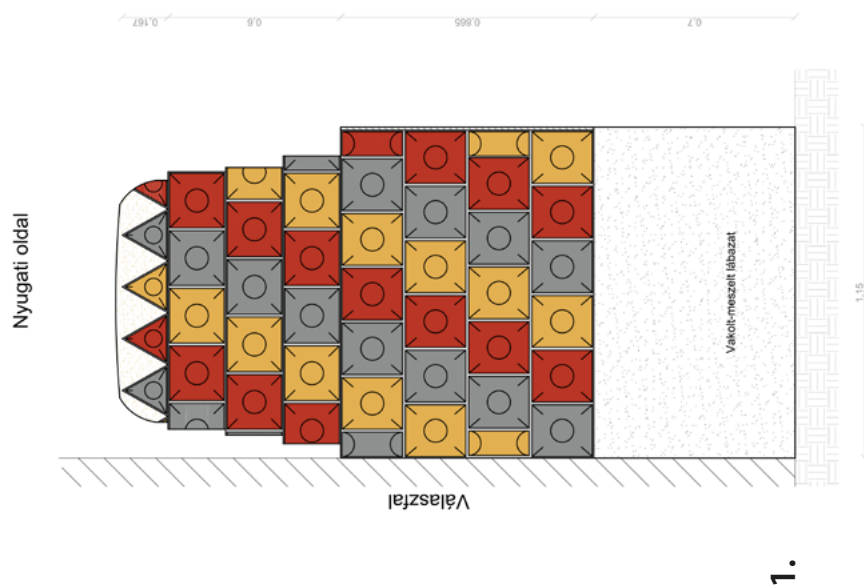

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ábrák	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Előzetes	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

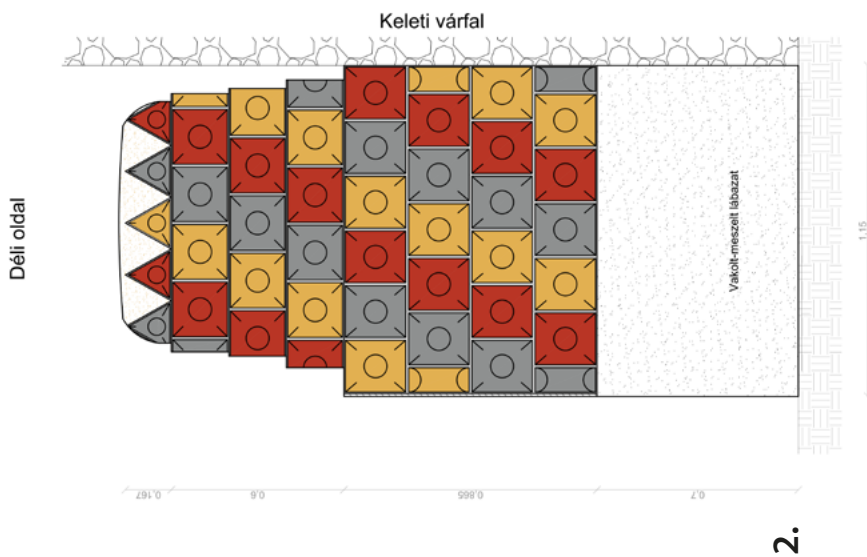
11. tábla 1: Északkeleti ház. A ház déli helyiségében lévő kályha nyugati oldalának rekonstruált csempekiosztása; 2: Északkeleti ház. A ház déli helyiségében lévő kályha déli oldalának csempekiosztása

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette:	Dr. Gere László PhD
Ellátta:	Dr. Vizi Márta PhD
Ábrák:	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

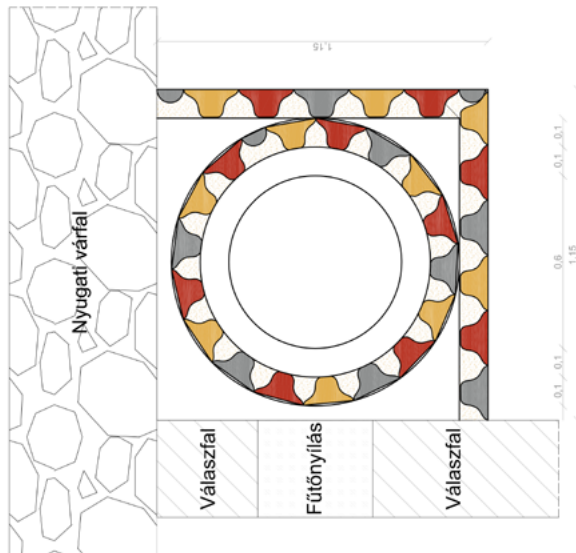
Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

Szigiget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette:	Dr. Gere László PhD
Ellátta:	Dr. Vizi Márta PhD
Ábrák:	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

12. tábla 1: Északkeleti ház. A ház déli helyiségében lévő kályha nyugati oldala, színes csempekiosztással;
2: Északkeleti ház. A ház déli helyiségében lévő kályha déli oldala a színezett csempekiosztással

Szigliget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

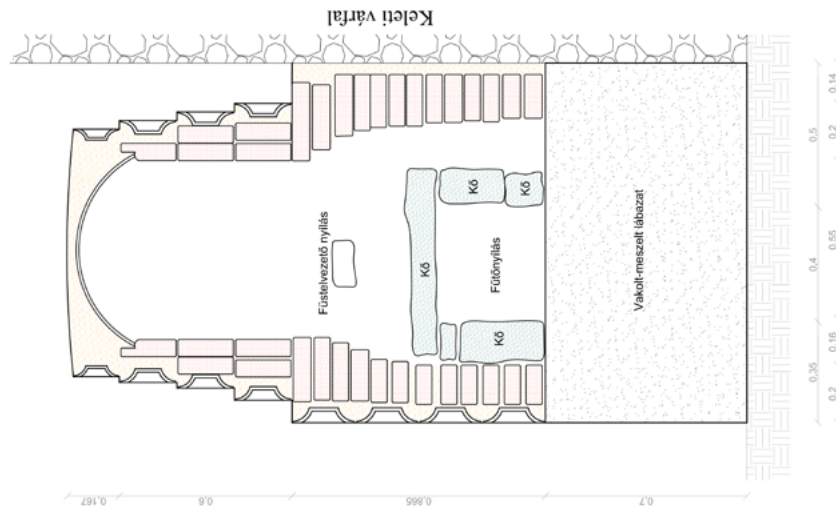

1.

Szigliget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ábrák	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Ábrák	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

Szigliget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség

2.

Szigliget-Vár Északkeleti ház - déli helyiség	
Elkészítette	Dr. Gere László PhD
Ábrák	Dr. Gere László PhD
Előzetes	Dr. Vizi Márta PhD
Ábrák	Meridián Mérnöki Iroda Kft.

13. tábla 1: Északkeleti ház, déli helyiség. Színezett soronkénti rajz a torony első soránál;
2: Északkeleti ház, déli helyiség. A kályha színezett nyugat-keleti metszete

Ofenkachelrekonstruktionen aus der Oberburg in Szigliget

Ofen des nördlichen Hauses

Die Forschungsarbeiten in der schönsten Burg des Balaton-Oberlandes gehen auf einen längeren Zeitraum zurück. Das Ziel der Forschungen war, die Vorbereitungsarbeiten durchzuführen, wodurch der Zustand der Burg erhalten werden kann. Ab 1992 führte Laszlo Gere beinahe 10 Jahre lang eine vollständige Freilegung in der Burg, danach konnte man dann die Rekonstruktionsarbeiten durchführen.

Mehrere Studien berichteten in verschiedenen Artikeln über die Einzelheiten der Freilegung. Über die Öfen des an der östlichen Seite der Oberburg stehenden dreispaltigen Hauses wurde eine eigene Studie geschrieben. Dieser Artikel stellt zwei Öfen des nördlichen Hauses, eines anderen dreispaltigen Hauses der Oberburg zusammen mit einer kurzen Übersicht der archäologischen Freilegung dar.

Die erste urkundliche Erwähnung von Szigliget stammt aus 1121. Nach den Urkundenquellen konnte die Burg zwischen 1260–1262 auf dem Gelände der heutigen Oberburg gebaut werden. Bis zum Jahre 1344 war sie eine Königsburg, dann kam in den Besitz der Familie Újlaki, dann der Familie Lengyel. Im Jahre 1697 brannte sie nieder und verlor ihre militärstrategische Bedeutung, die Burgsteine wurden für die Bauarbeit der unter dem Festungberg stehenden Kurie verwendet.

Vor der Darstellung der Ofen in der Burg von Szigliget finden wir eine kurze und schematische Übersicht der europäischen und ungarischen Ofenforschungen. Diese Studie konzentriert besonders auf die Geschichte der Kachelofenforschung gerade darum, weil die dargestellten Ofen in diese Gruppe gehören.

Die Analyse der in den nördlichen und südlichen Räumen des nordöstlichen dreispaltigen Hauses gefundenen Ofenfundamente, sowie der in den Räumen gefundenen unterschiedlichen Ofenkachelstücke machten es möglich, die Rekonstruktionen unter Rücksicht der forschungsgeschichtlichen Parallele durchzuführen. Bei beiden Öfen standen auf hohen Ofenfundamenten die unten aus prismatischen, oben aus walzigen Teilen bestehenden Koronaöfen. Der Grundriß des Ofens kam aus dem archäologisch freigelegten Ofenfundament, welches bei beiden Öfen gut bestimmbar war.

Die Höhe der Teile wurde unter Beachtung der Ofenkachelstücke einerseits von der Raumhöhe, welche rekonstruierbar war, andererseits von der Lage der in der Burg auf mehreren Plätzen beobachteten Feuer- und Rauchabzugöffnung eingegrenzt. Die Ofenfarbe wurde nach dem am Ort gefundenen Ofenkachelstücke bestimmt. Es sind jedoch größtenteils nur Rekonstruktionen, da wir keine historischen Daten über das Aussehen der Burgöfen haben.

Die Varianten der Ofenkachelstücke werden in Form von Tafelbildern bei beiden Öfen dargestellt. Der Aufbau und verschiedene Varianten der Öfen werden in Serien von Rekonstruktionszeichnungen illustriert.

SZABÓ GÉZA – BÉKEFI MÓNICA – KIRÁLY EDIT – CSÁNYI VIKTOR

Castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea¹

Megelőző régészeti feltárás a Tolna megyei Kesztlöc középkori mezőváros területén II. (2007)

A tanulmány a 2018-as szekszárdi múzeumi évkönyvben megjelent anyagközlés folytatásaként ismerteti a még fennmaradó Q129–219. objektumok leleteinek közlését. Az ásatási megfigyelések értékelése során a településhez és a bemutatott leletekhez kapcsolódó történeti problémák közül a szűkös keretek csak két kérdéskör rövid áttekintésére adtak lehetőséget. A település korai időszakához kapcsolódóan a Tihanyi Alapítólevélben kétszer is említett Kesztlöc és a Fehérvárra vezető hadiúttal kapcsolatos kifejezések értelmezése most már lehetőséget ad az egyetlen és konkrét helyszínhez kötéshez. A török kor elején elpusztított település romjai között csak rövid ideig húzódtak meg a Balkánról betelepülő csoportok, maguk után hagyva sajátos életmódjuk, kultúrájuk nyomait. Így a keveredés nélkül megőrződött középkori magyar fazekas termékek pedig jó összehasonlító alapot jelentenek a későbbi néprajzi kerámia gyökereinek vizsgálatához, a délszláv csoportok sajátos edénytípusai pedig a Dél-Dunántúl történetének egy mindmáig kevésbé ismert szeletére hívják fel a figyelmet.

Q129.: Kemence. A szelvény déli részén, a déli szelvényfaltól mintegy 1 m-re, egy szabálytalan, ovális, nagyjából kelet–nyugati tengelyű, mintegy 80 cm nagyságú kemence faltját figyeltük meg. A barna, kevert altalajban először a kemence ujjnyi vastagságban vörösre égett oldala, illetve hátoldalának átégett sávja, valamint azon belül az erőteljesen hamus, szürke, humuszos betöltés látszott. A nyelési szinthez képest mintegy 10 cm-re lévő alját oldalával ellentétben nem sározták le. Leletanyagot nem tartalmazott. Ettől a kemencétől nyugatra, keletre, valamint északra több különböző méretű tűztér, hamusgödör, valamint kemence került elő. Tőle keletre mintegy 2 m-re volt

¹ A teljes kifejezés: „*inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” (SZENTGYÖRGYI 2014, 60 alapján).

a hamusgödörrel együtt kibontott Q128-as kemence, északnyugatra mintegy 4 m-re a Q130-as és Q134-es objektumok maradványai voltak, nyugati irányban mintegy 3,5-4 m-re pedig egy apró, mintegy 30 cm átmérőjű, égett foltot dokumentáltunk, ami a Q132-es objektum számot kapta.

Q130.: Kemence vörösre égett, teljesen szétszántott maradványai. Leletanyaga: közepes mennyiségű, 14–15. századi leletanyag (1. tábla 1–2). Néhány cserépbogrács perem- és oldaltöredék mellett (az objektum teljes leletanyagának 5%-a) jellemzően főzőedények töredékei kerültek elő (74%). Közöttük jelentős a díszített töredékek aránya (24%). Az edények díszítését elsősorban az egyenetlen sorközökkel felvitt, szögletes fogaskerékminta alkotja (1. tábla 2). Emellett bekarcolt vonalkötegek találhatóak meg az edények felületén (1. tábla 1). Kettő, biztosan fedőhöz tartozó töredéket tudunk elkülöníteni a leletek között (3%). Az objektum kerámiaanyagában a legfiatalabb leleteket 3, gyorskorongon készült, sárga korsótöredék (5%) jelenti. A kerámialeleteken kívül jelentős számban kerültek elő kötötredékek, melyek a teljes leletanyag csaknem 13%-át alkotják. Ltsz.: 2008.8.130.1.–65.

Q131.: Hamusgödör. A szelvény déli részén, a déli szelvényfaltól mintegy 2,5 m-re, nagyjából szabályos ovális, mintegy 1,2 m átmérőjű hamus, paticsos betöltésű hamusgödör foltja jelentkezett. Az objektum közvetlen közelében több kemence is volt, tőle északi irányban a Q130, Q134-es kemencék, valamint déli irányban a Q132-es, keletre mintegy 3,5 m-re a Q129-es kisebb, mintegy 80 cm átmérőjű kemence volt. Az erőteljesen hamus, paticsos betöltésű, a nyelési szintbe mintegy 10 cm-re mélyedő, enyhén ívelt aljú gödör, valószínűleg a magasabban fekvő Q130-as, elszántott kemencéhez tartozhatott. Leletanyaga: kis mennyiségű, pontosabban nem datálható, középkori leletanyag. Egy tagolatlan, legömbölyített, kihajló fazékperem mellett mindössze 4 díszítetlen oldal-töredéket, 4 paticsot és 1 kötötredéket tartalmazott. Ltsz.: 2008.8.131.1.–10.

Q132.: Erősen átégett, mintegy 40 cm átmérőjű folt a nyelési szinten, feltehetően egy elpusztult kemence maradványa. Leletanyaga nem volt.

Q133.: Törölt objektumszám, a bontása során kiderült, hogy a nyelési szintbe mélyedő sekély, mintegy 2 m átmérőjű jelenkori bolygatás, leletanyagot nem tartalmazott.

Q134.: Kemence vörösre égett, teljesen szétszántott maradványai egy nagy kiterjedésű, réteg-szerűen elterülő hamus folt tetején. Leletanyaga: közepes mennyiségű, 14. századi leletanyag került elő belőle (1. tábla 3–8; 22. tábla 1). Cserépbográcsok töredékei jelentős számban fordulnak elő benne (7%). Mintegy a kétharmaduk díszített (bekarcolt vonalköteg, hullámvonal). A leletanyag legnagyobb részét a korongon készült fazekak töredékei alkotják (körülbelül 83%) (1. tábla 3–5, 7–8), melyek változatos formában vannak jelen. A fazekakhoz tartozó töredékek között 55 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek mintegy 63%-át jelenti. Spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek (1. tábla 7), fogaskerék-díszítések (1. tábla 4–5) fordulnak elő közöttük. A kerámialeletek mellett két vassarkantyú töredéke (22. tábla 1), valamint néhány kötötredék (8%) is napvilágot látott. Ltsz.: 2008.8.134.1.–106.

Q135.: Kemence. A Q130-as objektum északi végében szabályos kör alakú, 1 m átmérőjű kemencét bontottunk ki 27 cm mélységgel. A Q130-as objektum felé hiányzó oldalfal arra utal, hogy ott lehetett a hamusgödör, amit a másik kemence elvágott. A palást és a sütőfelület találkozási erősen ívelt, a platni erőteljesen repedezett volt, megújítás nélkül, egyszerű, kerámia nélküli tapasztással. A kemence betöltéséből leletanyag nem került elő.

Q136.: Gödör. A szelvény középső részén a nyelési szinten három, egymás közelében lévő foltot figyeltünk meg, a Q136–137. és Q139. objektumokat. A Q136-os a csoport legkeletibb tagja, közel szabályos kör alakú, mintegy 90 cm átmérőjű, a barna altalajban jól kirajzolódott a szürkésbarna, humuszos elszíneződése. Mélysége mintegy 20 cm, alja egyenetlen, a betöltésében égett paticsomladék volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. Kizárólag főzőedények töredékei, melyek között jelentős arányban találhatóak díszített töredékek (67%). A peremtöredékek zöme tagolatlan, visszahajlított, néhány fedőhornyos példány is megtalálható közöttük. A díszítéseket különböző bekarcolt vonalokból és hullámvonalokból álló motívumok alkotják. Ltsz.: 2008.8.136.1.–24.

Q137.: Gödör. A nyeséskor a barna, humuszos feltöltődésben a Q136-ostól nyugatra mintegy 1,5 m-re, a Q139-estől északnyugatra mintegy 1 m-re egy szabálytalan kör alakú, szürkésbarna, humuszos foltot figyeltünk meg az egyébként üresnek tűnő szelvényrészben. A mintegy 30 cm-re lemélyedő gödör viszonylag homogén, szürke, humuszos betöltésében néhol apró patics-, illetve faszéndarabokat figyeltünk meg. Leletanyaga: néhány 15. századra keltezhető edénytöredék. Gyorskorongon készült, sárga, bordázott nyakú, vörös festéssel díszített korsók töredékei mellett (43%) néhány főzőedény oldaltöredék (57%) került elő, melyek között az egyikben bekarcolt vonaldíszítés látható. Ltsz.: 2008.8.137.1.–7.

Q138.: Törölt objektumszám, a bontása során kiderült, hogy mintegy 90 cm átmérőjű jelenkori bolygatás. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q139.: Gödör. A közelében lévő a Q136–137-es gödröktől délkeletre egy ovális, mintegy 1 m nagyságú hamus, faszenes folt jelentkezett a barna altalajban. Bontása során ívelt oldala és mintegy 25 cm-re mélyedő alja jól követhető volt. Betöltésében erőteljesen hamus, faszenes, az alsó részén pedig barnásszürke humuszos, néhol patics- és faszénmaradványokkal kevert rétegződést figyeltünk meg. Leletanyaga: négy, pontosabban nem meghatározható, korongon készült, középkori fazék díszítetlen oldaltöredéke. Ltsz.: 2008.8.139.1.–4.

Q140.: Gödör. A szelvény középső részén, a Q137, Q139 és Q136-os objektumtól észak-északnyugati irányban mintegy 1,5–2 m-re, egy kör alakú, 150 cm átmérőjű, késő középkori gödröt bontottunk ki. Mélysége a nyesési szinttől számítva mintegy 60 cm, oldala lefelé enyhén szűkülő, alja egyenes volt. Nyugati oldalát részben bolygatta a Q204-es gödör. Rétegzett betöltésében faszén-, patics- és tapasztásdarabokat figyeltünk meg. Leletanyaga: kis mennyiségű, sokrétű leletanyag. Egy római tegula és egy terméskő töredéke mellett 14–15. századi kerámiaanyag (1. tábla 9–11). Egy cserépbogrács szögletes peremtöredéke (2,7%). Legnagyobb számban főzőedények töredékei (81%). Peremkialakításuk zömében tagolt, valamennyi korongon készült (1. tábla 9–10). Töredékeik mintegy 20%-a díszített (bekarcolt vonaldísz, hullámvonalköteg, fogaskerek-díszítés). Néhány kaolinos soványítású, gyorskorongon készült pohár, edény töredéke is megtalálható, melyek közül az egyikben barna, sávós festett díszítés látható (1. tábla 11). Ltsz.: 2008.8.140.1.–37.

Q141.: Gödör. A szelvény északi részén, az északi szelvényfaltól mintegy 5 m-re egy nagyjából téglalap alakú, kelet–nyugati irányban mintegy 2,2 m hosszú, észak-déli irányban mintegy 1,8 m széles, sekély, földbe mélyedő gödörnek az alsó, mintegy 10 cm-es része, amelyben erőteljesen égett, hamus, laza szerkezetű betöltés volt. Leletanyaga: közepes mennyiségű, viszonylag egysíkú, 15. századi leletanyag. Szinte kizárólag kézi korongon és gyorskorongon készült fazekak töredékei (mintegy 88%). A főzőedények töredékeinek mintegy 28%-a díszített. A díszítéseket bekarcolt vonalokból álló motívumok alkotják (vonal, hullámvonal, vonalköteg, hullámvonalköteg). A lapos kerámiafedőket egyetlen töredék képviseli a leletanyagban (0,9%). Néhány kaolinos soványítású, gyorskorongon készült pohár és edény töredéke mellett (3%) sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei vannak még jelen a leletanyagban (8%). Ltsz.: 2008.8.141.1.–105.

Q142.: Gödör. A szelvény északi részén, a műüttől mintegy 2,5 m-re, egy nyugat-keleti hossztenegelyű, mintegy 3 m átmérőjű gödör nagyjából ovális foltja rajzolódott ki a nyesésben. A bontása során mintegy 40 cm vastag, szürke hamus, humuszos, paticsszemcsékkel kevert betöltést figyeltünk meg. Leletanyaga: három, pontosabban nem meghatározható, korongon készült, középkori fazék oldaltöredéke, melyek közül egy bekarcolt vonalköteggel, egy pedig hullámvonallal díszített. Ltsz.: 2008.8.142.1.–3.

Q143.: Gödör. A nyeséskor a barna, agyagos humuszban paticsszemcsékkel kevert, hamus betöltésű, mintegy 2,5 m átmérőjű, elmosódott szélű folt rajzolódott ki. Az objektum egész környezetére jellemző, hogy a nyesési szintünkön az altalajnak számító barna, agyagos humuszréteg valójában egy erősen kevert, a hegyről lemosott természetes feltöltődés. A beásások többsége ezen a szinten még elég rosszul rajzolódott ki, de mélyebb humuszolás esetén a középkori objektumok jelen-

tős része megsemmisült volna. Így viszont különösen a gödörrendszereknél több esetben is csak a bontás során tudtuk pontosítani a beásások körvonalát, mint ebben az esetben is. A 143-as gödör déli oldalán egy 2 m-re lemélyedő, egyenes falú, hamus, paticsos omladékkal betöltött veremrészt figyeltünk meg. Leletanyaga: közepes mennyiségű, 14–16. századi leletanyag. Cserépbográcsok töredékei csekély arányban fordulnak elő (2%). Peremkialakításuk aszimmetrikusan megvastagodó, szögletes. A leletanyag legnagyobb részét a korongon készült fazekak töredékei alkotják (körülbelül 85%), melyek változatos formában vannak jelen. Egy kiegészített töredék található az objektum leletanyagában: zömökebb testű, széles szájú, laposabb példány kihajló, tagolt, fedőhornyos peremmel, széles sekély vonaldísszel és kereszt alakú fenékbélyeggel. A töredékek között ezen kívül 2 fenékbélyeges (kereszt alakú) töredék található. A fazekakhoz tartozó töredékek közül 28 db díszített, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek mintegy 23%-át jelenti. Spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő közöttük. Az edénytöredékek között fedőkhöz tartozó töredéket nem különítettünk el, a fazekak változatos peremkialakításai feltételezik azok használatát. A gyorskorongon készült, sárga korsók az objektum leletanyagának közel 7%-át teszik ki. A korsótöredékek esetünkben mind díszítetlenek. Egy üvegedény töredéke, egy tégl- és két kötötredék is előkerült az objektum betöltéséből. Ltsz.: 2008.8.143.1.–142.

Q144.: Meglehetősen sekély, a nyesési szintbe csak 5 cm-re mélyedő, 80 cm átmérőjű, hamus betöltésű gödör. Leletanyaga: hat, pontosabban nem meghatározható, korongon készült, középkori fazék díszítetlen alj- és oldaltöredék. Ltsz.: 2008.8.144.1.–6.

Q145.: A déli szelvényfaltól 1 m-re, a nyugati szelvényfaltól 50 cm-re, a Q146-os objektumtól nyugatra mintegy 20 cm-re egy nagyjából északnyugat– délkelet hossz tengelyű, ovális, sötétbarna humuszos elszíneződésű, leletanyag nélküli foltot figyeltünk meg. A folt betöltése szerkezetében nem tér el az altalajtól, mélysége a nyesési szinttől számítva is csak mintegy 5 cm-ig tartott, felmerült annak a lehetősége is, hogy nem földbe mélyedő objektum, hanem csak egy humuszleszűrődés nyoma volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q146.: Gödör. Kelet–nyugati irányú ovális, mintegy 90 cm hosszú, 40 cm széles, az altalajba 15 cm-re mélyedő gödör. Oldala közel függőleges, alja egyenetlen volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q147.: Cölöplyuk. Szabályos kör alakú, mintegy 30 cm átmérőjű cölöplyuk foltja jelentkezett a déli szelvényfaltól 1 m-re, a nyugati szelvényfaltól mintegy 1,5 m-re. Nyeséskor a barna altalajban sötétbarna elszíneződésű folt rajzolódott ki. Betöltése elvált a talaj szerkezetétől, a bontás során mintegy 35 cm mélységig lehetett követni. Oldala függőleges, alja enyhén ívelt volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q148.: Oszlophely. A nyugati szelvényfalnál nyeséskor a barna altalajban sötétbarna elszíneződésű, mintegy 40 cm átmérőjű oszlophely foltját figyeltük meg. Betöltése elvált az altalaj szerkezetétől, a bontás során mintegy 35 cm mélységig lehetett követni. Oldala függőleges, alja enyhén ívelt volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q149.: Oszlophely. A nyugati szelvényfalnál nyeséskor a barna altalajban sötétbarna elszíneződésű, mintegy 50 cm átmérőjű oszlophely foltját figyeltük meg. Leletanyag nélküli betöltése elvált az altalaj szerkezetétől, a bontás során mintegy 10 cm mélységig lehetett követni. Oldala függőleges, alja egyenes volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q150.: Gödör. A szelvény nyugati részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 1,5 m-re egy szabályos kör alakú, mintegy 1,5 m átmérőjű, hamus, paticsos, faszenes betöltésű foltot figyeltünk meg. Az ívelt oldalú gödör bontása során az egyenes, 1,2 m átmérőjű alját 12 cm mélységben értük el. Leletanyaga: kis mennyiségű, változatos összetételű, 14–16. századi leletanyag (2. tábla 1–4). A cserépbográcsokat 2 töredék képviseli (4%). A korongon készült fazekak és bögrék változatos formai variánsai a teljes leletanyag 73%-át teszik ki. A díszített töredékek aránya alacsony, mindössze 2, bekarcolt vonalakkal díszített példány található közöttük. A lapos fedők 2, egyértelműen fedőnek meghatározható töredékükkel vannak jelen az objektum leletanyagában (4%). A gyorskorongon készült, sárga korsók töredékei a teljes leletanyag mintegy 10%-át alkotják. A töredékek közül egy

díszített, melyen vörös sávok festés látható (2. tábla 3). A kerámiatöredékeken kívül 3 kötőredék, egy üvegpohár talpának töredéke (2. tábla 4), valamint 1 téglából faragott nehezék (2. tábla 2) található az objektum leletanyagában. Ltsz.: 2008.8.150.1.–53.

Q151.: Cölöplyuk. A szelvény nyugati részén egy 40 cm átmérőjű mindössze 6 cm mély, leletanyag nélküli, felül égett, alatta barna humuszos betöltésében néhány paticszemcsét is tartalmazó cölöplyuk. A közelében hasonló jelenséget figyeltünk meg a Q157-es cölöplyuknál is. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q152.: A nyugati szelvényfaltól mintegy 30 cm-re egy szabályos kör alakú, 40 cm átmérőjű elszíneződést figyeltünk meg a nyesett felszínen. A barna altalajban sötétbarnán kirajzolódó folt betöltése szerkezetében nem vált el az altalajtól, leletanyag nem került belőle elő. A csak pár centiig követhető betöltés homogén, sötétbarna humusz volt, lényegében megegyezett az altalajával. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q153.: A nyugati szelvényfaltól mintegy 30 cm-re, a Q152-estől északnyugatra mintegy 1,5 m-re és a Q154-es objektumtól délnyugatra szintén mintegy 1,5 m-re egy 20 cm átmérőjű objektum foltját figyeltük meg. A szabályos kör alakú elszíneződése, sötétbarna humuszos, leletanyag nélküli betöltése a barna altalajban a nyesési szinttől számítva mindössze csak néhány cm mélységig volt követhető. Oldala és alja ívelt volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q154.: A nyugati szelvényfaltól 50 cm-re, a Q152-es és Q153-as objektumoktól északnyugatra a nyesésben egy 30 cm átmérőjű, szabályos kör alakú objektum foltja jelentkezett. Elszíneződése, sötétbarna humuszos, leletanyag nélküli betöltése a barna altalajban a nyesési szinttől számítva mindössze 5 cm mélységig volt követhető. Elhelyezkedésük, hasonló betöltésük alapján úgy tűnik, hogy a Q152-Q153-Q154-es objektumok egy nagyobb szerkezet elemei lehettek. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q155.: Gödör. A szelvény délnyugati részén, a Q156-os cölöplyuktól keletre mintegy 1 m-re a barna altalajban mintegy 50 cm átmérőjű, közel szabályos kör alakú, sötétbarna, humuszos foltot figyeltünk meg. A méhkas alakú, enyhén ívelt aljú, 60 cm mély gödör bontása során a viszonylag homogén, néhol apró paticsdarabokkal kevert barna humuszban néhány edénytöredék és állatcsont is előkerült. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q156.: Oszlophely. A Q150-es objektumtól keletre mintegy 20 cm-re egy 40 cm átmérőjű, szabályos kör alakú, a barna altalajban sötétbarna, humuszos, apró paticsal, faszénnel kevert betöltésű folt rajzolódott ki. A nyesési szinttől számítva csak mintegy 5 cm-re mélyedt az altalajba. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q157.: Cölöplyuk. A Q150-es objektumtól északra mintegy 50 cm-re, a Q151-estől északkeletre mintegy 1 m-re, és a Q158-astól délnyugatra mintegy 1,5 m-re egy 40 cm átmérőjű, szabályos kör alakú, erőteljesen hamus, faszenes betöltésű cölöplyuk foltját figyeltük meg. Mélysége a nyesési szinttől számítva mintegy 50 cm, oldala függőleges, alja enyhén ívelt volt. Betöltésének szerkezete jóval lazább, mint a körülötte lévő altalajé, az erőteljesen paticsos, faszenes maradványok csak a betöltésének felső és középső részében voltak. A közelében hasonló jelenséget figyeltünk meg a Q151-es cölöplyuknál is. Leletanyaga: kis mennyiségű, 15–16. századi leletanyag. Korongon készült főzőedények zömében díszetlen töredékei mellett (41%), a gyorskorongon készült, sárga, jól iszapolt agyagból készült korsótöredékek ugyanolyan arányban (41%) vannak jelen a leletanyagban. A fazéktöredékek közül 2 bekarcolt vonalakkal díszített, a korsótöredékek mind díszítés nélküliek. A kerámiaanyagon kívül 2 terméskötőredék, valamint 1 olvadék található a leletanyagban. Ltsz.: 2008.8.157.1.–17.

Q158.: Omladékréteg. A Q157-estől északra mintegy 1 m-re, egy szabálytalan alakú, mintegy 11,5 m átmérőjű égett, faszenes omladékréteg volt. A metszetre bontás során láthatóvá vált, hogy az egész omladék lényegében egy szétterített égési réteg, amelynek nincs lemélyedő része. Csak a legalsó pár cm vastagságú rétegét tudtuk megfigyelni, a felsőbb részét a talajművelés elvitte. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q159.: Gödör (25. tábla 2). A szelvény nyugati részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 2 m-re, egy közel 2 m átmérőjű, szabályos kör alakú, késő középkori gödört bontottunk ki, mélysége a nyesési szinttől mérve mintegy 1,5 m, alja ívelt, oldala függőleges volt. A hamus, humuszos betöltésében a viszonylag gazdag leletanyag mellett egy emberi koponya is előkerült a gödör alja felett mintegy 40 cm magasságban. Leletanyaga: nagy mennyiségű, változatos, zömében 15–16. századi leletanyag (2. tábla 5–12). Cserépbográcsok töredékei csak kis arányban fordulnak elő benne (4%). A kifelé és befelé is megvastagodó, szögletes peremkialakítású példányok vannak jelen, valamennyi töredékük díszítetlen (2. tábla 5–6). A leletanyag legnagyobb részét fazekak töredékei alkotják (körülbelül 74%), melyek változatos formában vannak jelen (2. tábla 7–8). Peremkialakításuk is változatos, sok közöttük a fedőhornyos példány. Egy kisméretű, lapos, zömök testű, kihajló, tagolatlan peremű, sűrűn, szabálytalan, csigavonalban fogadással díszített, kiegészített fazék található a leletanyagban (2. tábla 11). A fazekakhoz tartozó töredékek között 20 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 9%-át jelenti. Spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek különböző variációi fordulnak elő. Az edénytöredékek között összesen 7 fedőtöredéket, jellemzően azok fogóinak és peremeinek töredékeit tudtuk elkülöníteni (2%). A gyorskorongon készült sárga korsók (2. tábla 13) az objektum leletanyagának mintegy 15%-át teszik ki (44 töredék). Zömük díszítetlen, néhány esetben a vállon és a has felső részén bekarcolt vonalakból álló díszítés látható. Szalagfüleik között van vaskosabb, ovális és laposabb, szélesebb egyaránt. A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült edényeket (fazekak, bögrék, poharak) mintegy 9 töredékük képviseli (2. tábla 12), ami a teljes leletanyag 3%-át jelenti. Közöttük egy díszített (párhuzamosan futó hornyolatok) töredéket találtunk. Az import edényeket 3 bécsi, grafitos soványítású fazék perem- és oldaltöredéke képviseli a leletanyagban, az egyik peremtöredéken mesterjegy részlete látható (2. tábla 9). Néhány (összesen 5 db) mázatlan, sárga, szürkésbarna foltosra égett, kályhaszem és kályhacsempe töredéke is napvilágot látott (2. tábla 10). A kerámiatárgyak mellett 2 kötötredék és 1 fajalitos olvadék található a leletanyagban. Ltsz.: 2008.8.159.1.–297.

Q160.: Gödör. A szelvény déli részén, a Q161-es objektumtól keletre mintegy 60 cm-re, kör alakú, sekély, mintegy 25 cm mély gödör mintegy felét bontottuk ki, a mélyebben humuszolt részen a gépi földmunka elvitte a gödör másik felét, így csak egyik részét tudtuk kibontani. Oldala közel függőleges, enyhén az objektum belseje felé lejt, alja egyenes, leletanyaga néhány állatcsonttöredék és késő középkori edénytöredék. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q161.: Gödör. A szelvény délnyugati részén, a déli szelvényfaltól mintegy 6 m-re, egy szabálytalan alakú, nagyjából ovális, mintegy 130 cm nagyságú barna, humuszos betöltésű folt volt. Bontása során az enyhén ívelt oldalú gödör egyenes alját 80 cm mélységben értük el. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q162.: Tüzelőhely. A nyugati szelvényfaltól mintegy 1 m-re a szelvény északi részén egy 90 cm átmérőjű, szabályos kör alakú, meglehetősen hamus, paticsos, faszenes, barna humuszos betöltésű objektum foltja jelentkezett, melyben már a nyesési szinten egy növényevő, nagytestű háziállat csontjai kerültek elő anatómiai rendben. A bontás során alatta egy nyílt tűztér átégett platniját figyeltük meg. Hamusgödörnek nem találtuk nyomát. Az állatcsontok nem közvetlenül a platnin, hanem fölötté mintegy 15 cm-re a betöltésben voltak. Leletanyaga: kis mennyiségű, pontosabban nem meghatározható középkori leletanyag. Korongon készült, középkori fazekak díszített perem- és oldaltöredékei (5 db), valamint növényi lenyomatos, átégett tapasztásdarabok (5 db). A főzőedények díszítései között vonalköteg, fogaskerek-díszítés, valamint egy kihajló, tagolatlan peremű töredék vállán sűrűn, egy sorban benyomkodott, körbefutó sorminta látható. Ltsz.: 2008.8.162.1.–10.

Q163.: Cölöplyuk. A szelvény északi részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 2 m-re, egy szabályos kör alakú, mintegy 40 cm átmérőjű, 10 cm mély, függőleges falú, egyenes aljú cölöplyuk volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 15–16. századi leletanyag. Főzőedények töredékei (81%) mellett a fedőket és a korsókat is egy-egy töredék képviseli. A fazéktöredékek között a díszített töredékek

aránya 20%. Két esetben bekarcolt vonaldíszítést, egy esetben eszközzel benyomott díszítést láthatunk a töredékeken. A kerámiaanyagban található egy import, bécsi grafitos soványítású edény perem- és oldaltöredéke is. Ltsz.: 2008.8.163.1.–16.

Q164.: Cölöplyuk. A szelvény északi részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 4 m-re egy mintegy 40 cm átmérőjű, 20 cm mély, függőleges falú, enyhén ívelt aljú cölöplyuk került elő. Betöltésében néhány állatsont, patics, valamint edénytöredék volt. A cölöplyuk betöltésének összetétele nagyon hasonlított a Q163-asra, tőle keletre pedig a mintegy 1 m-re volt a Q174-es kút.

Q165.: Gödör. A szelvény déli részén, a déli szelvényfaltól mintegy 8 m-re egy kelet–nyugati tengelyű, ovális, 90 cm méretű, 70 cm mély gödröt bontottunk ki. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q166.: Kemence. A nyelési szint feletti kevert omladékrétegben megfogott, 20 cm magas bábara bontott kemenceplatni 90 cm átmérőjű maradványa a Q122. verem nyugati oldalán. A szélei és maga a sározott sütőfelülete is hiányzott, csak az erősen átégett, mintegy 5 cm vastag vörös tapasztása maradt meg. A paticsos részben és az alatta lévő hamus, faszenes omladékrétegben palásan hasadó terméskő- és téglatöredékek, cserépbogrács peremtöredékek, bekarcolt díszű fazekak kőzúzalékkal soványított, viszonylag vastag falú oldaltöredékei, valamint kívül bordás, vastag falú peremtöredékek voltak. Közvetlenül a kemence maradványaihoz köthető leletanyaga nem volt.

Q167.: Cölöplyuk. A Q161-es objektumtól északra mintegy 30 cm-re, a Q165-ös gödörtől keletre 1 m-re, és a Q168, Q169, Q172, Q 173-as cölöplyukcsoporttól délre mintegy 1,5 m-re egy cölöplyuk kör alakú foltja jelentkezett a barna altalajban. Homogén, sötétbarna, humuszos betöltése volt 30 cm átmérővel és mindössze 5 cm kibontott mélységgel. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q168.: Cölöplyuk. A szelvény középső részén, nagyjából a nyugati szelvényfalhoz közelebb eső részen, attól mintegy 6–8 m-re, egy kisméretű, nagyjából azonos méretű és betöltésű cölöplyukakból álló cölöplyuk-csoportosulást figyeltünk meg. Keletről nyugati irányban a Q168, Q169, Q173, Q172-es cölöplyukak helyezkednek el egymástól azonos, mintegy 50 cm-es távolságra. Valamivel távolabb a Q172-es cölöplyuktól a Q171-es volt, amitől viszont mintegy folytatásként 30 cm-re volt a Q175-ös cölöplyuk. A Q168-as cölöplyuk foltja a barna altalajban sötétebb elszíneződésként jelentkezett, homogén, sötétbarna, humuszos betöltéssel, 20 cm átmérővel és mindössze 6 cm kibontott mélységgel. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q169.: Cölöplyuk. A szelvény középső részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 8–10 m-re több, félkörívben elhelyezkedő cölöplyukat tártunk fel. Az egyik keletebbi tagja volt az az enyhén ovális alakú, nagyjából északkelet–délnyugati tengelyű, 30×25 cm átmérőjű, 5 cm mély, függőleges falú, egyenes aljú cölöplyuk, amelynek barna, humuszos betöltéséből leletanyag nem került elő. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q170.: Hamusgödör. A déli szelvényfalnál a Q128-as objektumtól nyugatra 1 m-re mintegy 2,5 m hosszan a szelvénybe nyúlt egy 2 m széles, ovális, paticsos, faszenes, hamus folt. Kibontása után láthatóvá vált, hogy ez egy kemencének a hamusgödre volt, a szelvényfal metszetében látszott a hozzá tartozó kemence platnijának a részlete is. Közeliében nyugati irányban két másik kemence is volt, a kisebb méretű Q128-as, és mintegy 3 m távolságban a Q129-es kemence. A hamusgödör mélysége a nyelési szinttől számítva mintegy 30 cm volt, az északi részén az erősen rétegzett, paticsos, faszenes, hamus betöltése kicsit lemélyedt, 35 cm-re. Leletanyaga: nagy mennyiségű, 14. századi leletanyag (3. tábla). Cserépbográcsok töredékei (3. tábla 1–4) kis arányban fordulnak elő benne (4%). A leletanyag többi részét a korongon készült főzőedénynek meghatározható töredékek alkotják (körülbelül 95%), melyek változatos formában vannak jelen (3. tábla 5–9). Peremkialakításuk is változatos, akad közöttük fedőhornyos példány is. Töredékeik között 38 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 18%-át jelenti. Spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek különböző variációi fordulnak elő, néhány esetben a fogaskerek-díszítés látható a töredékeken. A kerámiatárgyak mellett 3 kötőredék is található a leletek között. Ltsz.: 2008.8.170.1.–205. Q170J1-es jelenségszámon további 8 db, díszítetlen cserépbogrács

perem- és oldaltöredéket csomagoltunk el. Valamennyi díszítetlen, peremük kifelé és befelé egyaránt megvastagodó, szögletes. Ltsz.: 2008.8.170.206.–213.

Q171.: Cölöplyuk. A szelvény közepénél lévő cölöplyuk-csoportosulás egyike, tőle keleti irányban, a cölöplyukak által leírt félköríven legközelebb a Q172-es objektum volt mintegy 1,5 m-re, nyugati irányban pedig 50 cm-re a hasonló méretű, de a félkörívre nem illeszkedő Q175-ös számú cölöplyuk volt. Sötétbarna, apró paticsdarabokkal kevert humuszos, 30 cm átmérőjű, 12 cm mélységig követhető, leletek nélküli betöltése volt.

Q172.: Cölöplyuk. Mintegy 25 cm átmérőjű, függőleges falú, egyenes aljú, 10 cm mély cölöplyuk, barna, humuszos betöltéséből leletanyag nem került elő. A Q168, Q169, Q173, Q172, Q171, Q175, Q176-os, félkörívben elhelyezkedő cölöplyukak egyik középső tagja. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q173.: Cölöplyuk. A szelvény középső részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 8–10 m-re feltárt cölöplyukakhoz tartozik, amelynek ez az egyik keletebbi tagja. A mintegy 25 cm átmérőjű, függőleges falú, egyenes aljú, 10 cm mély cölöplyuk barna, humuszos betöltéséből leletanyag nem került elő. Tőle keletre a Q169-es, tőle nyugatra a Q172-es cölöplyuk volt.

Q174.: Kút (26–28. tábla). A nyesett felszínen szokatlan élesen rajzolódott ki egy 2,7 méter átmérőjű, szabályos kör alakú folt, amelynek a külső szélén 6–10 cm vastag, sárga, agyagos, tapasztásszerű sáv futott körbe. Azon belül pedig egy sárga, leletanyagot alig tartalmazó kevert talaj volt változó szélességben, a középső részen pedig erősen kevert, szürkésbarna, hamus, humuszos betöltés volt. A bontás során a gödröknél megszokott feles metszetet az egyre szűkülő hely és a szokatlan mélységbe tartó beásásban nem tudtuk befejezni. Mintegy két méter mélység után teljes keresztmetszetű bontásra térünk át, ahol már az oldalfalak is négyzetesen, 2 méternyire beszűkültek. A fokozott balesetveszély miatt gépi rásegítéssel az ásatásvezető az oldalfalon maradt betöltés folyamatos omasztásával és tisztításával folytatta tovább a bontást. Azonban 4 m mélység alá már a markoló kanala sem ért le, ezért a gémre speciális hosszabbítót és kútásó kanalat szerelve folytattuk a munkát, továbbra is az oldalfalak megbontása nélkül. Ettől a mélységtől már famaradványok is előkerültek, a 6,5 m mély kút alján pedig egy hasított tölgyfa deszkából rótt, 80×80 cm-es belső méretű kútbélést tártunk fel, amely az oldalfalaktól 60 cm-re volt, s a köztes részt sárga, agyagos földdel tömték ki. A kút deszkáit külön-külön jelenszámmal láttuk el és csomagoltuk. Leletanyaga: nagy mennyiségű, változatos, gazdag, 15–16. századi leletanyag (4. tábla; 22. tábla 2–6). A felső két méter leletanyaga: a cserépbográcsokat egyetlen, befelé megvastagodó, szögletes peremtöredék képviseli a leletanyagban (0,4%). A leletanyag legnagyobb részét a főzőedényként meghatározható töredékek alkotják (körülbelül 83%), melyek változatos formában vannak jelen (4. tábla 1–2, 6–7). Peremkialakításuk változatos, legnagyobb részt fedőhornyos kialakításúak. A fazekakhoz tartozó töredékek között 37 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 16%-át jelenti. Legtöbbször spirális és párhuzamos vonalkötegek fordulnak elő (4. tábla 1), egy hullámvonallal díszített töredék mellett egy kisméretű, kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott aljtöredék említhető a leletanyagból. Az edénytöredékek között összesen 10 fedőtöredéket (4. tábla 4), jellemzően azok peremeinek töredékeit tudtuk elkülöníteni (3,8%). A gyorskorongon készült sárga korsók az objektum leletanyagának 10%-át teszik ki (26 töredék). Zömük díszítetlen, egy esetben a vállon és a has felső részén bekarcolt vonalokból álló díszítés látható, egy lapos szalagfültöredéken bevagdalt díszítés, míg egy nyaktöredéken plasztikus bordák láthatók. A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült edényeket (fazekak, bögrék, poharak) 11 töredékük képviseli, ami a teljes leletanyag 4%-át jelenti. Közöttük közel 50% a díszített (párhuzamosan futó hornyolatok, bordadisz) töredékek aránya. A kerámiaanyagban egy mázatlan, sárga kályhacsempe töredékét tudtuk elkülöníteni. Ltsz.: 2008.8.164.1.–266. Az alsó rétegek külön csomagolt leletanyaga: cserépbográcsok töredékei elenyésző számban fordulnak elő (0,3%) benne. A leletanyag legnagyobb részét főzőedények töredékei alkotják (76%), melyek változatos formában vannak jelen. Peremkialakításuk is változatos, általában tagoltak, fedőhoronnyal

ellátottak. A fazéktöredékek között 2 kereszt alakú, és 1 csillag alakú fenékbélyeggel ellátott töredék is megtalálható. A főzőedényekhez tartozó töredékek mintegy 12%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő, gyakran pedig a perem alatt húzódó hullámvonal alatt bekarcolt vonalköteg is látható (4. tábla 2). Két kiegészített főzőedény található a leletanyagban. A 2008.8.174.648. leltári számú lapos, zömök testű, széles szájú, kihajló, tagolt peremű fazék vállán vonalköteg húzódik (4. tábla 6). A 2008.8.174.649. leltári számú, magasabb, széles szájú, függőleges, tagolt peremű példány alján két lyuk, egykori javítás nyoma látszik (4. tábla 7). Az edénytöredékek között összesen 24, lapos fedőkhöz tartozó fedőtöredéket, azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (3,7%). Az objektum leletanyagának mintegy 17%-át (109 töredék) teszik ki a jellemzően sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei. Van közöttük, orsós nyakú, valamint bordázott nyakú, valamint kiöntőcsöves korsók töredékei is megtalálhatóak a leletanyagban (4. tábla 3). A korsótöredékek között 9, fényezett felületű, szürke töredék is előkerült. A korsótöredékek zöme díszítetlen, a díszített töredékek aránya 12%. Kizárólag bekarcolt vonalakkal álló díszítés található meg rajtuk. Valamennyi korsótöredék mázatlan. Szalagfüleik laposak, változó szélességűek, zömében ovális keresztmetszetűek. A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült, jellemzően vékonyfalú edényeket (bögrék, poharak) mindössze néhány töredékük képviseli, ami a teljes leletanyag mintegy 1%-át jelenti. A kerámiatárgyak között egy háromszögletű hálónéhezék töredéke is napvilágot látott (4. tábla 5). Az üvegeket 1 palack száj- és nyaktöredéke, valamint 2 oldaltöredék képviseli. Vaskészhez tartozott egy csontból faragott, majd csiszolt késnyelborítás, melyet bronz nittszegekkel erősítettek a kés nyeléhez. A fémtárgyak (22. tábla 2–6) között egy négyzetes testű, szimmetrikusan, ívelten meghajlított testű bronzcsat is található (22. tábla 6). Csatpecke a közepén lévő tengelyre hajlik, a csattest két kiszélesedő oldalán vésett stiláris növényi ornamentika látható. A vasszöveget két ép és egy töredékes példány képviseli. A vastárgyak között egy négyzetes keresztmetszetű ácskapocs töredéke is megtalálható (22. tábla 2). A leletanyagban megtalálható továbbá egy fenőkő és egy őrlőkő töredéke, 7 terméskő töredék, valamint egy növényi lenyomatot tartalmazó darab is. Ltsz.: 2008.8.174.1.–649.

Q175.: Cölöplyuk. A szelvény középső részén, a nyugati szelvényfaltól mintegy 8 m-re, félkör alakban feltárt cölöplyukak legészakabbi tagja. Átmérője 30 cm, mélysége 20 cm volt, barna, humuszos betöltéséből leletanyag nem került elő.

Q176.: Cölöplyuk. A szelvény középső részén lévő cölöpcsoportozathoz tartozott. Átmérője 20 cm, mélysége 15 cm volt, barna, humuszos betöltéséből leletanyag nem került elő.

Q177.: Gödör. A szelvény nyugati részén, a Q174-es kúttól délre mintegy 1,5 m-re, a nyesett felszínen egy szabályos kör alakú objektum 90 cm átmérőjű, sötétszürke, hamus, faszenes, agyagos, paticsos, kevert folt jelentkezett. A méhkas alakú gödör mélysége 1 m volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, zömében 15–16. századi leletanyag. A cserépbográcsokat 4 töredék képviseli, peremkialakításuk kifelé és befelé is megvastagodó, szögletes (7%). A leletanyag legnagyobb részét a főzőedényként meghatározható töredékek alkotják (körülbelül 72%). A néhány peremtöredék változatos képet mutat. A fazekakhoz tartozó töredékek között 4 db bekarcolt vonalköteggel díszített töredék található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 12%-át jelenti. A gyorskorongon készült sárga korsók az objektum leletanyagának 13%-át teszik ki (6 töredék). Zömük díszítetlen, két oldaltöredéken bekarcolt vonalakkal álló díszítés látható. Az objektum leletanyagához tartozik továbbá 3 kötötörredék. Ltsz.: 2008.8.177.1.–46.

Q178.: Gödör. A nyesett felszínen egy ovális, észak–déli hossz tengelyű, mintegy 1,2 m nagyságú beásás szürke, hamus, paticsos, faszenes, agyagos, kevert betöltésű foltját figyeltük meg. Bontása során az enyhén ívelt alját 25 cm mélységben találtuk meg. Leletanyaga: kizárólag főzőedények töredékei (22 töredék). Kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. A peremtöredékek kialakítása változatos, zömében tagolt, fedőhornyos. Töredékeik között mindössze egyetlen díszített oldaltöredék található (keskeny, mélyen bekarcolt vonalköteg). Ltsz.: 2008.8.178.1.–22.

Q179.: Gödör. A szelvény északi részén, közvetlenül a Q180. objektum mellett a magasan humuszos, hamus omladékrétegben viszonylag élesen kirajzolódott egy 80 cm átmérőjű, erőteljesen átégett, vörösesbarna színű, faszenes, paticsos folt. Oldala függőleges, alja egyenes, mélysége 60 cm volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. Főzőedények töredékei (8 töredék). Valamennyi díszítetlen, az egyetlen peremtöredék kihajló, keskeny, tagolt, a külső oldalán plasztikus borda húzódik. Ltsz.: 2008.8.178.1.–22.

Q180.: Gödör. A szelvény északi felében a középkori hamus, faszenes pusztulási réteg nagyobb felületen is megfigyelhető volt, ezért megpróbáltuk ezt a részt a szokásosnál magasabban humuszosítani. A kevert felszín megnehezítette ugyan a beásások elkülönítését, ha elmosódottan is, de azért meg lehetett fogni a sokszor az omladékréteggel fedett objektumok besüppedt betöltését is. Ilyen volt az 1,3 m átmérőjű Q180. gödör is, amelynek a felső részének a közepébe ívelten mélyedt 20–40 cm-re a pusztulási réteg paticsos, faszenes omladéka. A 80 cm mély, ívelt oldalú, egyenes aljú gödör betöltésének alsó része barna, humuszos talaj volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, zömében 14–15. századi leletanyag. A cserépbográcsokat két töredék képviseli. A peremtöredék kifelé és befelé is megvastagodó, szögletes kialakítású (8%). A kerámiaanyag többi részét a főzőedényként meghatározható töredékek alkotják (20 töredék), melyek változatos formában vannak jelen. Peremkialakításuk változatos, legnagyobb részt tagolt kialakításúak. A fazekakhoz tartozó töredékek között 4 db díszített töredék található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 20%-át jelenti. Két vonalköteggel, egy hullámvonallal díszített töredék mellett egy fogaskerek-díszítéssel ellátott töredék található a leletanyagban. Egy tegula töredéke mellett két fajalitos olvadék is szerepel a nyilvántartásban. Ltsz.: 2008.8.180.1.–25.

Q181.: Cölöplyuk. A szelvény északi részén, a Q182-es objektumtól délre mintegy 30 cm-re, egy azzal azonos méretű, 30 cm átmérőjű, függőleges falú, mintegy 50 cm mély, egyenes aljú cölöplyuk került elő. Betöltése felső a részén paticsos, faszenes, agyagos, alul faszenes, barna humuszos volt. Leletanyaga: három, pontosabban nem meghatározható, korongon készült, középkori fazék díszítetlen alj- és oldaltöredék. Ltsz.: 2008.8.181.1.–8.

Q182.: Cölöplyuk. A szelvény északi részén, a Q181-es objektumtól északra mintegy 30 cm-re, egy azzal azonos méretű, 30 cm átmérőjű, paticsos, faszenes, hamus betöltésű, függőleges falú, mintegy 40 cm mély, egyenes aljú cölöplyuk került elő. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14–15. századi leletanyag. Egy cserépbogrács peremtöredék (12,5%) mellett egy fedőhornyos kialakítású fazék peremtöredéke, valamint néhány főzőedényhez tartozó oldaltöredék (62,5%), egy gyorskorongon készült, kisméretű sárga korsó/edény alj- és oldaltöredéke, valamint egy korsó oldaltöredék (25%). Ltsz.: 2008.8.182.1.–8.

Q183.: Gödör. A szelvény északi részén a Q186-os és a Q217-es kemencék platnijától északi irányban, szabályos kör alakú, mintegy 1 m átmérőjű, barna, löszszemcsékkel kevert betöltésű foltot figyeltünk meg, amely vágta a hasonló formájú és méretű Q185 gödör keleti szélét. Alja egyenes, 40 cm mély volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14–15. századi leletanyag (5. tábla 1). Kizárólag fazekak (90%) és korsók (10%) töredékei (5. tábla 1) kerültek elő azt objektum betöltéséből. A főzőedények peremtöredékei mind tagolt kialakításúak. A fazéktöredékek 23%-a díszített, az egyik peremtöredék külső oldalán vízszintes bevagdallással díszített. Emellett bekarcolt vonal- és hullámvonal-díszítés fordul elő az edényeken. Az egyik korsótöredéken letört kiöntő nyoma látszik, valamennyi korsótöredék díszítetlen. Ltsz.: 2008.8.183.1.–29.

Q184.: Veremépület. A szelvény északi részén, a Q174-es kúttól keletre mintegy 1 m-re, a Q186-os kemence platnitól délkeletre mintegy 1 m-re a nyéséskor egy nagyjából ovális folt rajzolódott ki. A bontás során először csak az objektum déli felét sikerült kibontani, mert az északi felén, az objektum jelentkezési szintje fölött mintegy 20 cm-el, a Q217-es kemence volt. A beásás oldala függőleges, alja egyenes volt, betöltésében égett rétegeket figyeltünk meg. Metszetét a fölötte lévő kemence platnijánál jelöltük ki. Jól látható volt, hogy a kemence átégett, vöröses barna platnijája alatti

rész hamus, paticsos, faszenes, szürke színű, kevert volt, ami alatt egy masszív, omladékos égett réteg húzódott, ez alatt pedig egy barnás, paticsos, faszenes, kevert, humuszos betöltés futott. Az objektum egészét kibontva láthatóvá vált, hogy az egy téglalap alakú, lekerekített sarkú, 2 m széles, 3,8 m hosszú, a nyesett altalajba 40 cm-re mélyedő veremépület volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 13–14. századi leletanyag (5. tábla 2–4; 22. tábla 7). A cserépbográcsok töredékei a leletanyag 10%-át alkotják (5. tábla 3). A kerámia anyagú tárgyak legnagyobb része korongon készült főzőedény (88%). A fazekak peremkialakítása változatos, azonban jelentős részük tagolatlan, kevesebb fedőhornyos példány van közöttük (5. tábla 4). A fazekak között 31% a díszített edénytöredékek aránya. Vonalakból és hullámvonalakból álló bekarcolt díszítések mellett 3 töredéken fogaskerék-díszítés látható (5. tábla 2). A kerámiatárgyak mellett egy kerek, vastag szárú vasszeg töredéke is megtalálható a leletanyagban (22. tábla 7). Ltsz.: 2008.8.184.1.–66.

Q185.: Gödör. A szelvény északi részén a Q186-os és a Q217-es kemencék platnijától északi irányban, szabályos kör alakú, mintegy 1 m átmérőjű, faszéndarabokkal kevert, barna, humuszos betöltésű foltot figyeltünk meg. A 20 cm mély gödör keleti szélét vágta a nála valamivel mélyebb Q183-as beásás. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14–15. századi leletanyag (5. tábla 5–6). A cserépbográcsokat egyetlen töredék képviseli az objektum leletanyagában (2%). Kizárólag kerámia anyagú tárgyak töredékei kerültek elő, melyek legnagyobb része korongon készült főzőedény (90%) legtöbbször tagolt vagy fedőhornyos peremmel (5. tábla 5). A fazekak között 27% a díszített edénytöredékek aránya. Vonalakból álló bekarcolások, valamint két esetben fogaskerék-dísz látható az edényeken. A gyorskorongon készült, kaolinos soványítású poharak, bögrék, edények csoportját 4 töredék (5. tábla 6) képviseli (8%). Ltsz.: 2008.8.185.1.–54.

Q186.: Kémence. A Q174-es kút északi széle mellett, a magasabban humuszolt felületen egy jelentős mértékben elpusztult kemencének a bolygatásoktól szabálytalan szélű platnija került elő. A mintegy 1,2 m átmérőjű, erősen átégett sározásába széttört edények, főleg fazekak darabjait tapasztották. Leletanyaga: nagy mennyiségű, 15. századi leletanyag (5. tábla 7–11). A cserépbográcsokat egyetlen töredék képviseli a leletanyagban. A leletanyag legnagyobb részét főzőedények töredékei alkotják (94%), melyek változatos formában vannak jelen (5. tábla 8, 10–11). Peremkialakításuk változatos, általában tagoltak, fedőhoronnyal ellátottak. A fazéktöredékek között 2, fenékbélyeggel ellátott töredék (5. tábla 11) is megtalálható (kereszt alakú fenékbélyeg). A főzőedényekhez tartozó töredékek mintegy 17%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő, gyakran pedig a perem alatt húzódó hullámvonal alatt bekarcolt vonalköteg is látható. Egy kiegészített főzőedény található a leletanyagban. A 2008.8.186.566. leltári számú fazék magas, vállában kiszélesedő formájú, kihajló, tagolt peremű, oldalán spirális vonalköteggel díszített. Az edénytöredékek között összesen 6, lapos fedőkhöz tartozó fedőtöredéket (5. tábla 7, 9), azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (1%). Az objektum leletanyagának mintegy 2%-át (12 töredék) teszik ki a sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei. A korsótöredékek zöme díszítetlen, a díszített töredékek aránya 25%. Bekarcolt vonalakból álló díszítés mellett egy töredéken vörösbarna, sávós festés található. Valamennyi korsótöredék mázatlan. A kerámiaanyag mellett a leletanyagban megtalálható egy fenékö töredéke, valamint egy csontár is. Ltsz.: 2008.8.186.1.–567.

Q187.: Gödör. A szelvény északi részén, a Q179, Q180, Q183-as objektumok közelében a nyelésben egy kerek, 2 m átmérőjű, barna, humuszos beöltésű elszíneződést figyeltünk meg. A 40 cm mély gödör oldala lefelé erősen szűkült. Leletanyaga: nagy mennyiségű, változatos, gazdag, 15–16. századi leletanyag (6. tábla). Cserépbográcsok töredékei elenyésző számban fordulnak elő (11 db, 2%) benne. A leletanyag legnagyobb részét főzőedények töredékei alkotják (79%), melyek változatos formában vannak jelen (6. tábla 2–8, 10). Peremkialakításuk is változatos, általában tagoltak, fedőhoronnyal ellátottak (6. tábla 2, 6–7). A fazék és bögrétöredékek között egy kisméretű, kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott töredék is megtalálható (6. tábla 11). A főzőedényekhez tartozó töre-

dékek 19%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő, gyakran pedig a perem alatt húzódó hullámvonal alatt bekarcolt vonalköteg is látható (6. tábla 2–7). Az edénytöredékek között összesen 9, fedőkhöz tartozó töredéket (6. tábla 1), azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (1,7%). Az objektum leletanyagának 12%-át (65 töredék) teszik ki a jellemzően sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei. Van közöttük, orsós nyakú, valamint bordázott nyakú és kiöntőcsöves példányok is. A korsótöredékek között néhány szürke darabok is előkerült. A korsótöredékek zöme díszítetlen, a díszített töredékek aránya 10%. Két töredéken bekarcolt vonalakból álló díszítés található, kettő oldaltöredéken vörös festés látszik. Valamennyi korsótöredék mázatlan. Szalagfüleik laposak, változó szélességűek, zömében ovális keresztmetszetűek (6. tábla 9), egyikük a középvonalában hosszában bevagdalt. A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült, jellemzően vékonyfalú edényeket (bögrék, poharak, fazekak, korsók) 18 töredékük képviseli, ami a teljes leletanyag 3,4%-át jelenti. A kerámiatárgyak között három mázatlan kályhaszem töredéke is napvilágot látott. A leletanyagban megtalálható továbbá egy kötőredék, valamint 3 tégladarab is. Ltsz.: 2008.8.187.1.–528.

Q188.: Gödör. A szelvény északi részén, az északi szelvényfal mentén, egy 3 m átmérőjű, löszel kevert barna, humuszos betöltésű folt rajzolódott ki. A bontása során a metszetében sárga, löszös csíkokat, 1 m után pedig egy erőteljes omladékos, paticsos, agyagos, faszenes réteget figyeltünk meg. Az ívelt oldalú gödör egyenes alját 1,7 m mélységben értük el. Leletanyaga: rendkívül nagy mennyiségű, változatos, gazdag, 15–16. századi leletanyag (7–9. tábla; 23–24. tábla). Cserépbográcsok töredékei elenyésző számban fordulnak elő (6 db, 0,4%) benne. A leletanyag legnagyobb részét a korongon készült egyszerű főzőedények töredékei alkotják (70%), melyek változatos formában és peremkialakítással vannak jelen (8. tábla; 9. tábla 2–7). A főzőedényekhez tartozó töredékek mintegy 15%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő közöttük (8. tábla 1, 3, 4, 6). A fazék- és bögrétöredékek között 10 fenékbélyeges aljtöredék is megtalálható (8. tábla 4–10, 13–14). Kisméretű, kereszt alakú, nagyméretű, kereszt alakú, kör alakú, csillag alakú, és szögletes fenékbélyeggel ellátott töredék is van közöttük. Az edénytöredékek között összesen 40 fedőkhöz tartozó töredéket, azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (2,8%). Van közöttük díszített példány is: néhány fedőgombon kereszt alakú bélyeg látható, valamint egy hullámvonallal és egy vonalköteggel díszített perem-és oldaltöredék található a leletek között. Az objektum leletanyagának mintegy 17%-át (236 töredék) teszik ki a jellemzően sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei (9. tábla 8). Van közöttük, orsós nyakú, valamint bordázott nyakú, valamint kiöntőcsöves korsók töredékei is megtalálhatóak a leletanyagban. A korsótöredékek között 20 szürke, redukciós égetéssel készült korsótöredék is előkerült, melyek közül néhány felülete fényezett. A korsótöredékek zöme díszítetlen, a díszített töredékek aránya 13%. Kizárólag bekarcolt vonalakból álló díszítés található meg rajtuk. Valamennyi korsótöredék mázatlan. Szalagfüleik laposak, ovális keresztmetszetűek. A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült, jellemzően vékonyfalú edényeket (bögrék, poharak, palackok, fazekak) számos (91 db) töredékük képviseli, ami a teljes leletanyag 6,4%-át jelenti (7. tábla 3; 9. tábla 9). Különleges lelet közöttük egy lábas feketére kormozódott lábtöredéke (7. tábla 2). Emellett a fehérkerámia edények számos töredékén látható festés (9. tábla 9). A kerámiatárgyak között 11 mázatlan kályhaszem és kályhacsempe töredéke említhető. A leletek között egy csontár is megtalálható. Az objektumból egy római tegula töredéke is napvilágot látott. Az objektum betöltéséből nagy mennyiségű (32 db) késő középkori fémtárgy került elő (23–24. tábla). A négyzetes keresztmetszetű szárú vasszögeket számos ép és töredékes példány képviseli (24. tábla 5–7, 9–10). Ezen kívül a különböző vaskések kisebb-nagyobb töredékei vannak nagy számban jelen (23. tábla 3–9; 24. tábla 1–4). Emellett különböző vas- és bronzlemezek (23. tábla 1; 24. tábla 8), vas ár, valamint kulcs (24. tábla 11) töredéke is található a fémtárgyak között. Ltsz.: 2008.8.188.1.–1423.

Q189.: Gödör: A szelvény északnyugati sarkában, részben a kibetonozott vízvezető csatorna

által vágott 2,8 m átmérőjű gödör. Hamus, paticsos, faszenes, kevert, barna humuszos betöltése 60 cm-re mélyedt az altaljba. Az ívelt oldalú beásás közepén egy erőteljesen, további 70 cm-rel lemélyedő rész volt, amely a Q189J1-es jelenségszámot kapta. Leletanyaga: nagy mennyiségű, változatos, gazdag, 15–16. századi leletanyag (10–11. tábla; 22. tábla 8). Cserépbográcsok töredékei elenyésző számban fordulnak elő (4 db, 0,7%) benne. A leletanyag legnagyobb részét főzőedények töredékei alkotják (78%), melyek változatos formában vannak jelen (10. tábla 4–11; 11. tábla 1–3, 5–6, 8). Peremkialakításuk is változatos, általában tagoltak. A fazéktöredékek között 2 kereszt alakú és 1 kör alakú fenékbélyeggel ellátott töredék is megtalálható. A főzőedényekhez tartozó töredékek mintegy 12%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő a leggyakrabban, néhány esetben fogaskerék-díszítés látható az edénytöredékek felületén. Két későbbi, zöld mázas töredék is megtalálható az objektum leletanyagában (11. tábla 1). Az edénytöredékek között összesen 17, lapos fedőhöz tartozó fedőtöredéket (10. tábla 1–3), azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (2,7%). Az objektum leletanyagának mintegy 15%-át (92 töredék) teszik ki a jellemzően sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei (11. tábla 7–9). Van közöttük, orsós nyakú, valamint bordázott nyakú töredékek, és kiöntőcsöves példányok is megtalálhatóak a leletanyagban. A korsótöredékek között néhány szürke töredék is előkerült. A korsótöredékek zöme díszítetlen, a díszített töredékek aránya 5%. Kizárólag bekarcolt vonalakból álló díszítés található meg rajtuk. Valamennyi korsótöredék mázatlan. Szalagfüleik laposak, változó szélességűek, zömében ovális keresztmetszetűek. Az egyik töredék felső részén, közepén csonteszközzel benyomott díszítés látható (11. tábla 4). A kaolinos soványítású, gyorskorongon készült, jellemzően vékonyfalú edényeket (bögrék, poharak, fazekak) mindössze néhány töredékük képviseli, ami a teljes leletanyag mintegy 1%-át jelenti. Az import tárgyakat öt bécsi grafitos edény perem-, alj- és oldaltöredéke képviseli (11. tábla 3). A kerámiatárgyak között egy mázatlan kályhaszem, valamint egy mázatlan kályhacsempe töredéke is napvilágot látott. A fémtárgyakat egy erősen korrodált, lapos, préselt, négyzetes bronz övveret töredéke képviseli (22. tábla 8). Ltsz.: 2008.8.189.1.–599.

Q190.: Hamusgödör. Közvetlenül a Q201-es kemence északkeleti végében egy 1,5 m átmérőjű, nagyjából 30 cm mély, hamus, égett, paticsos, faszenes betöltésű gödröt bontottunk ki. A gödör oldala ívelt, alja egyenes volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. Néhány korongon készült főzőedény perem-, oldal- és aljtöredéke, valamint egy kötötredék. A fazéktöredékek között kettő bekarcolt vonalköteggel díszített, a peremtöredékek között van tagolt és tagolatlan is. Ltsz.: 2008.8.190.1.–15.

Q191.: Cölöplyuk. A szelvény északi részén, a Q200-as kemencétől nyugatra mintegy 1 m távolságban 30 cm átmérőjű, barna humuszos, paticsos, faszenes, kevert betöltésű, 20 cm mély, függőleges falú, egyenes aljú cölöplyuk. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q192.: Gödör. A szelvény északi részén egy kerek, 120 cm átmérőjű, a barna, kevert altaljban erőteljesen égett, faszenes, paticsos, agyagos, barna humuszos betöltésű foltot figyeltük meg. A körülötte lévő rész többszöri újranyesése után láthatóvá vált, hogy a megfigyelt folt körül egy másik objektum valamivel világosabb elszíneződése van. A felszíni körvonalak és a két gödör közös metszete egyértelműen mutatta, hogy a 90 cm mély Q192. gödröt beleásták a Q193. gödör nyugati szélébe. Leletanyaga: kis mennyiségű, 15–16. századi leletanyag (13. tábla 1–4). Kizárólag korongon készült főzőedények töredékei alkotják az objektum leletanyagát. A fazekak között 23% a díszített edénytöredékek aránya. Vonalakból és hullámvonalakból álló bekarcolt díszítések mellett (13. tábla 2) 2 töredéken fogaskerék-díszítés (13. tábla 1), egy aljtöredéken kisméretű, kereszt alakú fenékbélyeg látható (13. tábla 3). Ltsz.: 2008.8.192.1.–52.

Q193.: Gödör. A Q192. gödör körüli rész többszöri újranyesése után láthatóvá vált, hogy ott egy másik objektum valamivel világosabb, szürkésbarna, hamus, humuszos, de faszén- és paticsdarabokat alig tartalmazó, kerek, mintegy 2 m átmérőjű elszíneződése is kirajzolódik. A két külön bon-

tott gödör feltárása során egyértelművé vált, hogy a kisebb és sekélyebb Q192. objektumot utólag ásták bele a lefelé szűkülő, ívelt aljú, 1,7 m mély Q193-as gödörbe. Az oldalfalak tisztítása után az is láthatóvá vált, hogy az északi és nyugati oldalon félkörben hiányzik a sárga altalaj, a beásás azon része egy korábbi barna, humuszos feltöltődésbe mélyedt. Leletanyaga: nagy mennyiségű 15–16. századi leletanyag (12. tábla; 13. tábla 5–7). A cserépbográcsokat egyetlen szögletes peremtöredékük képviseli (0,3%). A leletanyag legnagyobb részét főzőedények töredékei alkotják (89%), melyek változatos formában vannak jelen (12. tábla 2–11; 13. tábla 5–7). Peremkialakításuk is változatos, tagoltak, tagolatlanok, fedőhoronnyal ellátottak egyaránt előfordulnak közöttük. A fazéktöredékek között egy nagyméretű körben kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott aljtöredék is megtalálható (12. tábla 9). A főzőedényekhez tartozó töredékek 17%-a díszített: spirális és párhuzamos vonalkötegek, hullámvonal és hullámvonalkötegek fordulnak elő, valamint 6 db, a belső oldalán barna és zöldes-barna mázas, gyorskorongon készült edénytöredék is található a díszített példányok között (12. tábla 11.). Az edénytöredékek között összesen 5, lapos fedőkhöz tartozó fedőtöredéket (12. tábla 1), azok fedőgombjait, peremtöredékeit tudtuk elkülöníteni (2%). Az egyik töredék a belső oldalán keskeny, sekély vonalköteggel díszített. Az objektum leletanyagának mintegy 7%-át (19 töredék) teszik ki a sárga, gyorskorongon készült korsók töredékei. A korsótöredékek között a díszített töredékek aránya 31%. Kizárólag bekarcolt vonalakkal álló díszítés található meg rajtuk. Valamennyi korsótöredék mázatlan. Egy lapos szalagfültöredék is található a leletanyagban. Az edénytöredékek mellett egy mázatlan kályhaszem töredéke is előkerült. A kerámiatárgyak mellett egy kötöredék szerepel a nyilvántartásban. Ltsz.: 2008.8.193.1.–264.

Q194.: Gödör. Az északi szelvényfal tövében, attól mintegy 1 m-re, egy szabálytalan körvonalú, sötétszürke, fekete, paticsos, faszenes, hamus betöltésű, 1,3 m átmérőjű foltot figyeltünk meg. A sekély, mindössze 20 cm mély gödör oldalfalai ívelten beszűkültek, alja egyenes volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q195.: Gödör. A szelvény északi részében, a Q196-os objektum nyugati oldalán egy 1,3 m nagyságú ovális, sötétszürke, paticsos, agyagos, faszenes, hamus, téglákkal és terméskodarabokkal kevert betöltésű folt rajzolódott ki a nyelésben. A 40 cm mély, egyenes aljú gödör kibontása és dokumentálása után ezt a szelvényrészét géppel lemélyítettük, hogy tisztázzuk a Q193. gödör oldalfalában látható, ferdén futó barna, humuszos feltöltés eredetét. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. Néhány korongon készült főzőedény perem- és oldaltöredéke. Egy töredék bekarcolt vonalköteggel, egy pedig hullámvonallal díszített. Ltsz.: 2008.8.195.1.–8.

Q196.: Gödör. A szelvény északi részén a nyelésben egy szabályos kör alakú, mintegy 1 m átmérőjű, szürke, hamus, faszenes, agyagfoltos paticsos betöltésű gödör foltja rajzolódott ki. Bontása során az oldalfalai lefelé fokozatosan szűkültek, egyenes alját 160 cm mélyen értük el. Leletanyaga: közepes mennyiségű, sokrétű leletanyag. Egy római tegula töredéke mellett zömében 15. századi kerámiaanyag került elő az objektum betöltéséből (14. tábla 1–8). A cserépbográcsokat egyetlen töredék (14. tábla 1) képviseli (1%). Legnagyobb számban főzőedények töredékei (14. tábla 2–4, 7) vannak jelen (88%). Peremkialakításuk zömében tagolt, valamennyi korongon készült. Töredékek mintegy 22%-a díszített (bekarcolt vonaldísz, vonalköteg, hullámvonal, hullámvonalköteg) (14. tábla 2, 4). Néhány kaolinos soványítású, gyorskorongon készült pohár, edény töredéke (14. tábla 6) is megtalálható (3%). A lapos fedőket egy peremtöredékük képviseli a leletanyagban (1%). A sárga, gyorskorongon készült korsóknak 5 töredéke került elő (5%). Az egyik töredék nyakán borda húzódik (14. tábla 8), míg másik két töredéken bekarcolt vonaldíszítés látható. Ltsz.: 2008.8.196.1.–92.

Q197.: Gödör. Az északi szelvényfaltól mintegy 3 m-re egy enyhén ovális, 80 cm méretű, barna, humusszal kevert paticsos betöltésű folt volt, amely 20 cm-re mélyedt az altalajba. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q198.: Gödör. A szelvény északi széle mentén megfigyelt gödörnek csak a feltárási területbe nyúló részét tártuk fel, a betonút alatti feléhez nem fértünk hozzá. Mélysége a nyelési szinttől mér-

ve mintegy 80 cm, átmérője 1 m, betöltése barna, humuszos, paticsos, faszenes kevert talaj volt, amelyben ívelten futó hamus rétegeket figyeltünk meg. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. A cserépbográcsokat egyetlen töredék képviseli az objektum leletanyagában (8%). Kizárólag kerámia anyagú tárgyak töredékei kerültek elő, melyek legnagyobb része korongon készült főzőedény (92%). A fazekak között 17% a díszített edénytöredékek aránya (egy-egy bekarcolt vonallal és hullámvonalköteggel díszített töredék). Ltsz.: 2008.8.198.1.–13.

Q199.: Oszlophely. A szelvény északi részében, a feltárási terület szélén a nyesett felületen egy nagyjából kör alakú, mintegy 40 cm átmérőjű, paticsos, faszenes, agyagos, barna humuszos betöltésű folt volt. Bontása során 40 cm mélyen értük el az egyenes alját. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q200.: Kemence. A szelvény északi részén, az északi szelvényfaltól mintegy 1,5 m-re, a Q89-as objektum nyugati oldalán egy kisméretű kemence és hamusgödörnek a maradványait figyeltük meg. A kemencének az északi oldala, a hamusgödörnek a nyugati fele maradt meg, a többi részt a bolygatások elvitték. A kemence égett palástjának maradványait a felső, kevert talajban 30 cm magasságig lehetett követni, szélessége 60 cm, a déli oldalán lévő hamusgödörre 60 cm nagyságú volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14–15. századi leletanyag (14. tábla 10). Egy téglá és egy kötödék mellett kizárólag korongon készült főzőedények töredékei kerültek elő (a kerámiaanyag 100%-a). A fazekak között 22% a díszített edénytöredékek aránya (egy-egy bekarcolt vonallal és hullámvonalköteggel díszített töredék). Egy aljtöredéken kerék alakú fenékbélyeg látható (14. tábla 10). Ltsz.: 2008.8.200.1.–11.

Q201.: Kemence. Nagyjából téglalap alaprajzú, lekerekített sarkú, 80 cm széles, 160 cm hosszú kemence, tapasztott, szélein és alján is 2 cm vastagon átégett. Mélysége a nyesési szinttől mérve mindössze 15 cm volt. A platnija nagyon gyengén égett ki, csak egy kis felületen sikerült megfogni, ahogy a bolygatások miatt az oldalfalat is csak a nyugati, északnyugati részen lehetett megfigyelni. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14–15. századi leletanyag (14. tábla 9, 11–12). Fazekak és korsók töredékei, valamint egy csont késnyélborítás töredéke (14. tábla 9). A főzőedények alkotják a kerámiaanyag 76%-át (14. tábla 11–12), melyeknek 19%-a díszített. A gyorskorongon készült, sárga korsók a kerámiaanyag 24%-át teszik ki. Közöttük a vonalköteggel díszített töredékek aránya 38%. Ltsz.: 2008.8.201.1.–35.

Q202.: Gödör. Az objektum nyugati felét vágta a Q117-es gödör, amelynek a keleti falában figyeltük meg a nagyjából 1 m széles, 1,2 m mély, kör alakú, laza betöltésű, paticsos, faszenes, hamus, barna humuszos, kevert, gödör metszetét. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q203.: Cölöplyuk. Az északi szelvényfal mentén, a Q198-as gödör foltja mellett egy 25 cm átmérőjű, kör alakú cölöplyuk volt. A mintegy 30 cm mély beásás bontása során betöltésének felső rétegében hamus, paticsos, kevert, égett omladékot figyeltünk meg, az alján pedig ettől kissé eltérő, paticsos, faszenes, barna humusz réteg volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q204.: Gödör. A Q140-es objektum nyugati részén egy kör alakú 80 cm átmérőjű, 30 cm mély beásás volt barna, humuszos betöltéssel. A két gödör közös metszetén látható, hogy a Q140-es vágta a sekélyebb, teknős aljú Q204-est. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q205.: Gödör. Enyhén ovális, 1 m átmérőjű gödör, mélysége a nyesési szinttől számítva mintegy 80 cm, oldala lefelé enyhén beszűkült, alja egyenes volt. Betöltésében barna, humuszos, paticsos, faszenes, kevert talajt figyeltünk meg. Leletanyaga: kis mennyiségű, 14. századi leletanyag. Néhány korongon készült főzőedény perem- és oldaltöredéke, melyek közül egy bekarcolt vonalköteggel, egy pedig hullámvonalköteggel díszített. Ltsz.: 2008.8.205.1.–7.

A jobb pálya szélesítéséhez kapcsolódó területek feltárása

Q206.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény északi részén, a nyugati szelvényfaltól közelében egy ovális, 1,5 m átmérőjű, sekély, mindössze 10 cm mély teknős aljú gödör. Betöltése sárga lösszel, paticssal, faszénnel kevert barna humusz volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q207.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvényben a nyesett felszínen egy sötétebb barna, humuszos, 90 cm átmérőjű kerek folt látszott, melynek betöltése 15 cm-re mélyedt az altalajba. Leletanyaga: kis mennyiségű, 16–17. századi leletanyag. Kizárólag gyorskorongon készült, szürke színű, redukált égetésű korsó(k) töredékei (20 db). Fényezett felületűek, néhány oldaltöredéken bekarcolt vonalköteg-díszítés látható. Ltsz.: 2008.8.207.1.–20.

Q208.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvényben a Q206-207. gödrökkel egy bokorban mintegy 1,5 m átmérőjű, kör alakú, sötétbarna, enyhén paticsos, faszenes folt volt. Bontása során egy gödör sekély, mindössze 10 cm mély, teknős alja rajzolódott ki. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q209.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvényben középtájon több beásás is volt egy bokorban (Q209–215). Ezek közé tartozott a nyugati szelvényfaltól mintegy 1 m-re lévő, ovális, 1,5 m átmérőjű Q209 gödör is. Rétegesen kevert, a tetején barna humusz, alatta sárga, löszös, paticsos, majd humuszos, faszenes, alján ismét sárga löszös betöltése 1,5 m-re mélyedt az altalajba. A gödör nyugati oldalfalának kialakítása 90 cm mélységben lépcsőzetes volt. Leletanyaga: közepes mennyiségű, viszonylag egysíkú, Árpád-kori leletanyag (15. tábla 1–5). Cserépbográcsok kifelé és befelé is megvastagodó peremtöredékei és oldaltöredékei (8%), valamint fazekak töredékei. A peremtöredékek legnagyobb része kihajló, tagolatlan, visszahajlított, legömbölyített. A fazéktöredékek 17%-a díszített (bekarcolt spirális és párhuzamos vonalak). Ltsz.: 2008.8.209.1.–67.

Q210.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény középső részén lévő beásások közé tartozó, kör alakú, 1,5 m átmérőjű, ívelt oldalú, ívelt aljú, 30 cm mély gödör. Betöltésében enyhén kevert barna humusz volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q211.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény középső részén lévő beásások közé tartozó, kör alakú, 80 cm átmérőjű, ívelt aljú 60 cm mély gödör. Betöltésének felső részén vörösesbarna átégett réteg, alatta enyhén kevert barna humusz volt. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q212.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény középső részén lévő beásások közé tartozó, kör alakú, 1 m átmérőjű, függőleges oldalú, egyenes aljú, 30 cm mély gödör. Betöltésében sötétbarna, faszénnel, paticsal kevert humusz volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, Árpád-kori leletanyag (15. tábla 6–8). Fazekak töredékei. A peremtöredékek tagolatlanok. A töredékek 35%-a díszített. A díszítések legnagyobb része bekarcolt vonalköteg és hullámvonalköteg. Egy peremtöredéken a perem alatt ferde beszurkált díszítés látható (15. tábla 6). Ltsz.: 2008.8.212.1.–17.

Q213.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény középső részén lévő gödrökhöz hasonlóan ennek a felső részében is kevert, faszenes, paticsos, hamus betöltés volt. A Q213-as kerek, nagyméretű, 220 cm átmérőjű, méhkas alakú, 4 m mély, ívelt aljú beásásban laza, sötétszürkés, fekete, agyagos, hamus, paticsos, faszenes, kevert rétegek voltak. Leletanyaga: nagy mennyiségű, késő Árpád-kori leletanyag (16–17. tábla). A cserépbográcsokat (17. tábla 1–2.) közel 60 töredékük képviseli a leletanyagban (16%). A leletanyag legnagyobb részét a főzőedényként meghatározható töredékek alkotják (82%), melyek változatos formában vannak jelen (17. tábla 3, 5–9). A korai korsókat egy beszurkálásokkal díszített fültöredékkel ellátott oldal (17. tábla 4), valamint néhány oldaltöredék képviseli (2%). A főzőedények peremkialakítása is változatos, legnagyobb részt tagolatlanok. A fazekakhoz tartozó töredékek között mindössze 18 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek 6%-át jelenti. Legtöbbször spirális és párhuzamos vonalkötegek, valamint hullámvonallal díszített töredékek fordulnak elő. Egy aljtöredéken fenékbélyeg részlete látható. Ltsz.: 2008.8.213.1.–367.

Q214.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvény középső részén a nyelésben egy 1,9 m hosszú, 1,5 m széles téglalap alakú, lekerekített sarkú, barna humuszos, szürke, hamus, paticsos, faszenes, kevert betöltésű foltot figyeltünk meg. Bontása során a lefelé szűkülő, egyenetlen aljú gödörnek 110 cm mélyen találtuk meg az alját. Leletanyaga: közepes mennyiségű, zömében 14. századi, változatos leletanyag (18. tábla 1–4). A cserépbográcsokat (18. tábla 1) 12 perem- és oldaltöredékük képviseli.

seli a leletanyagban (14%). A leletanyag legnagyobb részét a főzőedényként, bögreként (18. tábla 3) meghatározható töredékek alkotják (körülbelül 78%), melyek változatos formában vannak jelen (18. tábla 2). A fazekakhoz tartozó töredékek között relatíve kevés, 5 db díszített található, amely a fazékként meghatározott edénytöredékek mintegy 8%-át jelenti. A díszítések kis esetszámuk ellenére sokfélék: bekarcolt vonal és hullámvonal, becsípett és benyomott díszítés is előfordul a leletanyagban. Egy aljtöredéken négyzetes, rácsos fenékbélyeg látható. A gyorskorongon készült sárga korsók (18. tábla 4) az objektum leletanyagának mintegy 4%-át teszik ki (3 töredék). Egy bordázott nyakú töredék mellett egy bekarcolt vonalköteggel díszített oldaltöredék is megtalálható közöttük. A töredékek között egy kisméretű, gömbös testű, tagolt peremű pohár töredéke is megtalálható. A kaolinos soványítású edényeket egyetlen töredék képviseli (körülbelül 1%), valamint az egyértelműen fedőként meghatározható töredékek száma is egy (körülbelül 1%). Ltsz.: 2008.8.214.1.–83.

Q215.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvényrész keleti szelvényfalánál a nyésésben egy 2,5 m hosszú, 1,5 m széles, ovális beásás sötétbarna, humuszos, paticcsal, faszénnel kevert foltja rajzolódott ki. Bontása során a lefelé szűkülő, ívelt aljú gödörnek 1,2 m mélyen találtuk meg az alját. Független oldalfalának a keleti és déli oldalán mintegy 40 cm mélységben kis padka volt. Leletanyaga: kis mennyiségű, viszonylag egysíkú, 13–14. századi leletanyag (18. tábla 5–8). Cserépbográcsok befelé, valamint kifelé és befelé is megvastagodó peremtöredékei (18. tábla 5) és oldaltöredékei (7%) mellett fazekak töredékei (18. tábla 6, 8) alkotják a leletanyag legnagyobb részét (87%). A peremtöredékek legnagyobb része kihajló, tagolatlan. A fazéktöredékek 15%-a díszített (bekarcolt spirális és párhuzamos vonalak, hullámvonalak és hullámvonalkötegek). Egy kihajló, tagolatlan peremtöredéken a perem alatt ferde beszürkált díszítés, alatta hosszú amplitúdójú, keskeny, sekély hullámvonal látható. Egy sárga korsó kiöntő töredéke a korongon készült korsókat, a kancsókat egy peremtöredékük képviseli az objektum leletanyagában (18. tábla 7). Ltsz.: 2008.8.215.1.–38.

Q216.: Gödör. A jobb pályatest melletti szelvényrész déli végében, a többi beásástól távolabb, a nyesett felületen egy égett, vörös, alatta barna humuszos betöltésű kerek, 1,5 m átmérőjű folt rajzolódott ki. A kibontott gödör alja enyhén ívelt volt, mintegy 20 cm-re mélyedt az altalajba. Leletanyagot nem tartalmazott.

Q217.: Kemence. A hegyre vezető út mellett lévő nagy felületű szelvényünkben a Q184-es objektum északi végét fedően egy erősen átégett, tapasztott kemenceplatni 1,2 m széles, 1,6 m hosszú maradványait figyeltük meg. A platni sározásába a teljes felületén edénytöredékeket tapasztottak, a kerámiaréteg alatti erősen átégett sarazást egy vassalakrétegre tették rá. Leletanyaga: kis mennyiségű 13–14. századi leletanyag (19. tábla 2–4, 6). Fazekak töredékei. A peremtöredékek többnyire tagoltak, előfordul közöttük fedőhornyos példány is. A töredékek díszítetlenek. Ltsz.: 2008.8.217.1.–33. A vassalak rétegbe kevert leleteket Q217J1 jelzéssel külön csomagoltunk: kis mennyiségű 13–14. századi leletanyag. Fazekak töredékei. A peremtöredékek többnyire tagoltak, előfordul közöttük fedőhornyos példány is. A töredékek 38%-a díszített. Az edénytöredékeken jellemzően bekarcolt vonaldíszítések fordulnak elő, az egyik peremtöredék külső oldalán beszürkált díszítés látható. Ltsz.: 2008.8.217.34.–54. A kemenceplatni sározásában: kis mennyiségű 13–14. századi leletanyag. Fazekak töredékei, valamint 1 db cserépbogrács befelé megvastagodó, szögletes peremtöredéke (19. tábla 6). A peremtöredékek többnyire tagoltak, előfordul közöttük fedőhornyos példány is. A töredékek 19%-a díszített. Az edénytöredékeken bekarcolt vonaldíszítések fordulnak elő. Ltsz.: 2008.8.217.55.–117.

Rábontások során feltárt objektumok

Q218.: Gödör. Az 56. számú főút balpályájában feltárt szelvény keleti szélénél a Q46-os objektum rábontása során egy 1,4 m nagyságú, ovális, szürkésbarna, paticcsos, faszenes betöltésű foltot figyeltünk meg. A terület tulajdonosának engedélyével utólag feltártuk ezt a beásást is. A kibontott gödör alja enyhén ívelt volt, mintegy 20 cm-re mélyedt az altalajba. Leletanyaga: kis mennyiségű,

Árpád-kori leletanyag (19. tábla 1, 5). Fazekak töredékei. A peremtöredékek tagolatlanok. A töredékek 26%-a díszített. A díszítések legnagyobb része bekarcolt hullámvonal és hullámvonalköteg. Egy peremtöredéken a perem alatt keskeny, sekély hullámvonal, alatta bekarcolt vonaldísz látható. Ltsz.: 2008.8.218.1.–23.

Q219.: Az elágazás nyugati oldalán lévő nagy felületű szelvényünkben, a hegyre vezető út melletti Q195-ös és Q196-os objektumok mélyebben újrahunuszolt helyén egy 1,5 m széles, kelet–nyugati irányban futó, V keresztmetszetű, az eredeti nyesési szinttől számítva 2,4 m mély árokcsasz került elő. Barna humuszos feltöltődésében néhány római kori tegula- és imbrextöredék volt, ami alapján a beásást a római korra lehetett keltezni. Az árok beazonosítása igazolta és megmagyarázta azt a Q193 gödör oldalában megfigyelt jelenséget, hogy a sárga altalaj a középkori beásásban csak egyik oldalon látszott, a másik oldalon egy korábbi barna, humuszos feltöltődés volt. A római kori árok barna, kevert humuszos feltöltődése jelentős mértékben a lelőhely felett lévő löszdombról lemosott talaj volt, amelynek a teteje volt az eredeti nyesési szintünk, amelybe a középkori objektumok is mélyedtek. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a feltárási területnek a hegyre vezető betonút melletti részén csak a legfelső, a középkori településréteget tártuk fel, az iszaprétegek alatti további időszak kutatására, a teljes felület újbóli és teljes mélységű humuszolására már nem volt lehetőség. Leletanyaga: kis mennyiségű, Árpád-kori leletanyag. Fazekak töredékei. A peremtöredékek tagolatlanok, zömük szögletesen kialakított. A töredékek 33%-a díszített. A díszítések legnagyobb része bekarcolt hullámvonal és hullámvonalköteg. Egy töredéken bekarcolt vonaldísz látható. Ltsz.: 2008.8.219.1.–18.

A FELTÁRT OBJEKTUMOK KORSZAKOK SZERINTI ELHELYEZKEDÉSE, TELEPÜLÉSSZERKEZETI MEGFIGYELÉSEK

A feltárt területen alapvetően három időszakhoz tartozó leletek kerültek elő: A Sárpilisi elágazás nyugati oldalán lévő nagy felületű szelvényünkben megfigyelt római kori leletek és a V keresztmetszetű, nyugat–keleti irányú árok a stratégiai szempontból is fontos földrajzi környezet, a távolságadatok, a szelvényünk nyugati szélétől pár méterre futó limes út közelsége alapján valószínűleg egy őrtoronyhoz tartozhatott (ADS5), ezt véglegesen csak további megfigyelések tisztázhatják majd.²

A középkoron belül jól elkülönültek az Árpád-kori és a későbbi időszak településéhez tartozó beásások. Az Árpád-korhoz tartozó leletek hat bokorban kerültek elő, ebből öt esetben az 56. számú főút két oldalán húzódó szelvényeinkben (Q070., Q074.; Q046., Q218.; Q040–41., Q043., Q057., Q059.; Q031–32.; Q209., Q212–213.), ahol egyértelműen a 15–16. századra keltezhető edénytöredékek csak a Q080. és Q213. gödörrendszerben kerültek elő. Árpád-kori leletek az elágazás nyugati oldalán lévő nagy felületű szelvényünkben egyetlen kivételtől eltekintve (Q127) csak a keleti részen kerültek elő (Q084., Q091., Q093.). Ugyanakkor a szelvény nyugati felében egyértelműen túlsúlyban voltak az Árpád-kor utáni, 16. századig tartó időszak objektumai. A korai és késői időszak anyagának ilyen mértékű térbeli elkülönülése arra utal, hogy a település szerkezete átalakult, súlypontja az Árpád-kor után a hegy lába alatt futó egykori limes út mellé helyeződött át. Ez összhangban van a Pilisi Elemér utcában az 1990-es években több ház építésénél is megfigyelt középkori temető alapján feltételezhető plébániatemplom elhelyezkedésével is.

A földrajzi környezet, a történeti adatok alapján Kesztölc esetében két jelentős településszervező tényezővel számolhatunk. Az egyik a Sárplisi elágazás és az 56. számú főút szegletében lévő dombon megfigyelt köves, omladékos terület alapján oda helyezhető, az 1543-as hadjárat török miniatúráján ábrázolt, kőből épített udvarház, amelynek Árpád-kori előzménye lehetett a korai település centruma. Ez a kis különálló, vízközei alacsony domb egyébként megtelepedésre abból

² BORUZZS – SZABÓ 2012, 98, 14. kép.

a szempontból is jó helyszín volt, hogy mentes volt a hegyoldalról lezúduló iszapelöntésektől. A másik fontos szervezőelem a római limes út pontosított nyomvonala,³ amely a középkorban is nagy forgalmú útként működött. Ennek nyugati oldalán volt a már említett plébániatemplomra utaló középkori temető, a feltárt késő középkori településrész pedig a keleti oldalára esett. A nagy felületű szelvényünkben feltárt kemencék (25. tábla 1), épületmaradványok, oszlophelyek, gödrök (25. tábla 2), kutak (26–28. tábla) elhelyezkedésük alapján legfeljebb 3–4 házhelyhez tartozhattak. A 14. századtól a 16. századig terjedően az egymást vágó, egymás közelében lévő beásások (25. tábla 1) arra mutatnak, hogy ebben az időszakban folyamatos volt a település élete, szerves fejlődése, ami a terület egészén megfigyelhető égett pusztulási réteg szerint a török korban végleg megszakadt. Csak néhány lelet utal a romok közé beköltöző balkáni népek megjelenésére (Q002., Q085., Q086., Q105., Q107., Q207, Q213). A feltárási területen emberi maradványokat csak a mai főút keleti oldalára eső, a középkorban egyébként viszonylag lakatlannak tűnő részen, a Q025. objektumban és környékén (Q039) találtunk (29. tábla). A kis mélység, szétszórt csontok arra mutatnak, hogy ezek nem rendes temetkezések, feltételezhetően kapcsolatba hozhatók a források azon említésével, hogy a törökök a mohácsi csata után itt végezték ki a fogságukba került férfiakat.⁴

A feltárt leletanyag értékelése

A kesztölci késő középkori leletanyag (19.508 db) túlnyomó többsége a fazekakhoz tartozó töredék (14.522 db), anyaguk általában erősen soványított, érdes felületű, gyorskorongon készült. A fazekak között vállában öblösödő, keskeny aljú, magas, és alsó harmadában öblösödő, gömbös testű darabok egyaránt előfordulnak. Megtalálhatók közöttük a lapos, zömök testű, széles szájú, és a magasabb, karcsúbb testű, keskenyebb szájú darabok is. Peremkiképzésük zömmel enyhén kihajló és egyenesen levágott vagy legömbölyített, de vannak tagolatlan és tagolt, fedőhornyos készítmények is. A legkisebb fazék szájátmérője 10 cm, a legnagyobb 40 cm. Cserépfedők is nagy számban kerültek elő, elsősorban a későbbre keltezhető objektumok betöltéséből (962 db).

A teljes anyaghoz képest viszonylag kevés díszített töredék került elő, de ez az arány objektumonként eltérő. A díszítéstípusok között a legelterjedtebb a keskenyebb és szélesebb közül, rövidebb vagy hosszabb amplitúdójú bekarcolt hullámvonal vagy hullámvonalköteg alatta bekarcolt vonalköteggel. Ez a díszítésmód egészen az újkorig előfordul az edényeken. Kisebb számban kerültek elő fogasdíszes, spirális vonalköteggel díszített, festett és mázas töredékek. A barna és zöldmázás töredékek az edények új típusát képviselik (kancsó, tejesköcsög), és a település legkésőbbi leletei közé tartoznak. A sávós vörös festés leginkább korsókon, palackokon, valamint a kaolinos soványítású edényeken jelenik meg. Gyakori lelet a gyorskorongon készült, kissé aszimmetrikus egyszerű korsó is (225 db). Anyagukban fehér, barna, vörös és sárgásfehér korsótöredékeket is találtunk. Szűk, vagy kissé tölcséres szájúak, magas, sokszor bordázott peremmel, számos kiöntőcsöves és néhány szűrőbetétes példány szintén előkerült. A leggyakoribb díszítésmód a hasvonalra támaszkodó szalagfül alatti sűrű vonalköteg-díszítés, de vörös festéssel, körömbenyomkodással, beszurkálással díszített, illetve az osztrák importra jellemző, ferde bevagdolásokkal díszített szalagfülek is vannak a leletanyagban. A feltárás során fehér és sárgás színű, kivétel nélkül vékony falú, finoman iszapolt és kaolinos soványítású, gyorskorongon készült pohártöredékek is előkerültek. Gyakran egész testük sűrű bordázattal díszített, peremük tagolt. Ez az edénytípus a 14. században jelent meg és a 15. században terjedt el a hazai leletanyagban. A településen az import edények között számos bécsi grafitos soványítású fazéktöredék (78 db), közöttük perembélyeges darabok, valamint morvaországi kőcseréptöredékek voltak. Ezek a típusok a 14. század folyamán jelentek meg és terjedtek el a magyar leletanyagban.

Az étkezési szokásokhoz kapcsolódik a néhány üvegedény-töredék is, amelyek a barnára rom-

³ BORUZZS – SZABÓ 2012.

⁴ HEGEDŰS 1997, 126.

lott kettős kónikus palackokhoz, illetve átlátszó edényekhez tartoztak, és már a legkorábbi import üvegek között is megtalálhatók. Az asztali üvegek használata a 15. században kezdődött, természetesen csak a gazdagabb polgári, illetve feudális környezetben. A késő középkori üvegek itáliai, csehországi, Közép-Rajna-vidéki üvegfúvó műhelyekből többszörösen közvetített úton jutottak el hazánkba. Ezeket lelőhelyünkön néhány velencei üveg pohár és kettős kónikus palack töredéke képviseli. A középkori házak fontos, a fűtésen túl reprezentációs célokat is szolgáló része volt a fazekasok gyártotta, vörösre égett kupa, hagyma és tál alakú kályhaszemekből (55 db) összerakott kemence, gyakran a pártázatát díszítő elemekkel, melyek közül néhány az ásatáson is előkerült.

Sajátos egységet alkotnak azok a török korra jellemző, de már a település elnéptelenedése utáni időszakra keltezhető 16. század végi–17. századi leletek, amelyek egyértelműen a romok között meghúzódó, a forrásokban és a környéken rácoknak nevezett balkáni népességhez köthetőek. Ilyenek például a gyorskorongolt, párhuzamos sávos festéssel díszített testű palackok, az egykori járószinten megtalált, sűrűre redukált égetésű, vékony falú, fényezett felületű sűrű korszó (Q207) töredékei.

Különlegesnek mondható a Q002. számú ház betöltéséből származó felsőfüles bogrács fülének töredéke, amely ritka leletnek számít a dunántúli késő középkori anyagban. Csak a legutóbbi időben sikerült elkülöníteni és meghatározni a nagyméretű fazekakhoz hasonló fazékkemencékhez tartozó leleteket (Q085., Q086., Q105., Q107., Q213), amelyek anatóliai és kaukázusi párhuzamai jól tükrözik a keleti népesség eltérő étkezési szokásait. Kortól és etnikumtól függetlenül a teljes, több mint húszezer leletet számláló anyagban csak tíz tálra utaló töredék került elő, s ez egyértelműen mutatja, hogy a Sárköz szélén a török hatásoktól még nem befolyásolt, egyszerű mezővárosi környezetben a középkori magyar kerámiaanyagban a tálasedények aránya elhanyagolható volt a fennálló edényekhez képest. Ez egy sor érdekes, Mészáros Gyula korábbi,⁵ a középkori kerámia általa feltételezett sárközi továbbélésének problémakörére is rávilágító kérdést vet fel. A hely szűkössége miatt ezért ezúttal elsősorban az idő során gyorsan változó formai, technológiai jegyek elemzése helyett inkább egyetlen fontos szálát kiemelve, a lassabban változó társadalmi hátteret, szokásokat jobban tükröző kerámiahasználatra utaló jelenségekre hívnánk fel a figyelmet.

A most bemutatott leleteket a Keszthely közel fekvő, a török utáni új berendezkedés sárközi kerámiahasználatát döntően meghatározó 18. századi mórágyműhelyek termékeivel összehasonlítva⁶ azonnal szembetűnik, hogy a késő középkori leletek között elenyésző a tálasedények aránya, míg a mórágyműhelyek anyagában ezek mennyisége és aránya a meghatározó (30. tábla).⁷ A történeti adatokból tudjuk, hogy a hadiút mellől a keszthelyi lakosokhoz hasonlóan sokan a Duna mente mocsarai között beljebb fekvő falvakba húzódtak, s ott vészelték át a hódoltság korát. Így a Sárközben lényegében a középkori lakosság továbbélésével számolhatunk a 18–19. században. Ennek fényében különösen szembeötlő a tálás és a fennálló edények arányának drasztikus megváltozása a dombidéki területen, ami önmagában is a közösség életét két évszázadon belül alapjaiban megváltoztató folyamatokra utal. Elsősorban a kerámiahasználattal legszorosabban összefüggő életmód, étkezési szokások, divat, külső hatások, minták területei jöhetnek szóba.

A tálak, tányérok alacsony száma a keszthelyi anyagban összefügg azzal is, hogy a középkorban a köznépi háztartásokban a főzőedényből közösen ették az ételt, a kivett húst esetleg lapos fatányérra helyezve ették, a mélytányérokat csak az önálló levesfogás 18. századi elterjedését követően kezdték használni.⁸ Számos adat mutatja, hogy a tálak, tányérok használatának elterjedése azonban az ország egyes részein meglehetősen eltérően alakult. A fában gazdag Észak-Magyarországon még a

⁵ MÉSZÁROS 1968.

⁶ SZABÓ 2019.

⁷ Az összehasonlítás során abból indultunk ki, hogy egy település leletei és az olyan rendkívül széles skálán dolgozó műhelyek anyaga, mint a mórágyműhelyek, a piaci igényeken keresztül ugyanúgy a kerámiákat felhasználó környékbeli közösség szokásainak fő vonásait, azok változásait tükrözik. A piac igényeihez való szoros alkalmazkodásra Kresz Mária kiváló példákat közöl (KRESZ 1960, 352).

⁸ KISBÁN 1997, 572–573.

17–18. században is legtöbbször fatányért használtak,⁹ s csak lassan vált hangsúlyosabbá a mázas tálasedények szerepe.¹⁰ Csongrád megyében pedig a limitációk adatai között 1803-tól jelentek meg a magyar fazekasokhoz tartozó mázas mesteremberek, ami arra mutat, hogy a tálasedények elterjedésére ott is csak a 19. században került sor.¹¹ A veleméri fazekasok pedig még a 19. század második felében is alig készítettek tálat és tányért, mert azokat Somogyban, Zalában nemigen vették.¹² Az áttekintett adatok tükrében jól látható, hogy a középkori mezővárosi fazekasműhelyek termékei között a tálak szélesebb körben is még alig szerepeltek.¹³ Mire az étkezési szokások változásával ott is jelentősebb igény lett volna rájuk, ezek a műhelyek megszűntek, jobb esetben új helyekre költöztek. A hódoltság alatt beköltöző és főleg a lepusztult, elvadult területeket birtokba vevő balkáni népesség sajátos életmódjához szorosan kötődő, kézi korongon készült edények, cserépbográcsok, fazékkemencék, sütőharangok pedig készítőikkel együtt szinte nyom nélkül eltűnnek a 18. századra.

Castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea

Kesztölc neve már a korai nyelvemlékünkben, az 1055-ben kelt Tihanyi Alapítólevél egyik legtöbbet említett mondatában is feltűnik, így a középkori település helyének beazonosítása messze túlmutat egy feltárás szokásos régészeti-történeti eredményein. Szinte nincs olyan, a korai nyelvemlékünkkel foglalkozó munka, amely a település nevét ne említene, ne próbálná meg helyét azonosítani.¹⁴ Röviddel az ásatás befejezése után megjelent az első híradás a pontos helyszín azonosításának tényéről is,¹⁵ s ez gyorsan be is épült a kutatásba, sajnos azonban a megfelelő hivatkozás nélkül.¹⁶ A leletanyag feldolgozása során ismét többször szembesültünk a Fehérvárra menő hadiúttal kapcsolatban említett Kesztölc meghatározása körüli bizonytalanságokkal. Ezért szükségesnek tűnik erre a kérdéskörre legalább a legfontosabb eddigi vélemények ismertetésével, az új ásatási, valamint terepi megfigyelések tükrében való rövid értékelésükkel külön is kitérni (31. tábla). Ez alapvetően három kérdéskört érint: magának Kesztölc település helyének a pontos meghatározása; viszonya a fehérvári hadiút nyomvonalához; ezen hadiúttal kapcsolatban említett két helyszín, (*locus mortis; uilla que uocatur fotudi*)¹⁷ elhelyezkedése. Az elmúlt időszakban a különböző útépitésekhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárások során többek között az érintett területeken is több alkalommal végeztünk terepi munkákat, amelyek eredményei alapot és lehetőséget adnak mindhárom említett kérdéskör újbóli, régészeti-történeti szempontú áttekintésére.

A Tihanyi Alapítólevélben szereplő *castelic* nevű településsel kapcsolatban még napjainkban is alapvetően két lehetséges helyszín merült fel: Székesfehérvártól északkeletre, a Pilis nyugati lábánál mai is meglévő Kesztölc, és a délre lévő, a Tolna megyei, a török korban elpusztult település. Golarits Miklós a Pilis-környéki helynevek alapján (*Kesztölc-castelic*, *Fehérvár-feheruuar*, *Nagy-maros-morus*, *Aszófő-azah fehe rea*, *Tahitótfalu-petre*, *Felső Martos hegy-mortis*) a hadiutat a hegyen átvezető egyik mai földúttal azonosította. Nemcsak a földrajzi terület, a kétséges helynévi azonosítások miatt, de a térképére pirossal rajzolt, eddigi ismereteink alapján egy hadiút korabeli harcászati-stratégiai követelményei szempontjából is alkalmatlan nyomvonal-elképzelése nem váltott ki komoly szakmai érdeklődést.¹⁸ Ezzel szemben a kutatók döntő többsége egyértelműnek tart-

⁹ VIDA 2003, 79.

¹⁰ VIDA 2003, 74.

¹¹ LAJKÓ 2015, 30.

¹² KRESZ 1991, 12.

¹³ Értelemszerűen teljesen más a helyzet a várak, nagyobb városok esetében, mint azt az ott feltárt leletek is mutatják (GERELYES 1985; SIKLÓSI 2013; PUSZTAI, 1999; LÁZÁR 1986; KOVÁCS 1978).

¹⁴ A vonatkozó irodalom egyik legutóbbi részletes ismertetése és összefoglalása: SZENTGYÖRGYI 2014.

¹⁵ SZABÓ 2008, 27.

¹⁶ HOFFMANN 2010, 129.

¹⁷ SZENTGYÖRGYI 2014, 60.

¹⁸ GOLARITS 2016.

ja, hogy *castelic* Tolna megyében volt.¹⁹ A Decs, Sárpilis, Várdomb, Alsónyék, Alsónána települések határában lévő helynevek alapján sokan próbálták helyét pontosabban lehatárolni, de a kutatás ezzel kapcsolatos bizonytalanságainak megfogalmazása még a feltárásunk évében is természetesnek számított.²⁰ További kérdésként merült fel az is, hogy az alapítólevél Kesztlöcöt mint helyszínt vagy irányt említi-e, amire az említett települést Bátaszék környékére helyező, és a települést az út egyik fontos pontjaként felfogó Bárczy Gézától²¹ Zelliger Erzsébetig az apró részleteket illetően sokféle választ adtak.²² A probléma tisztázásában az alapítólevél kibocsátásának 950. évfordulójához kapcsolódó ünnepek, az intenzív kutatások számos új eredményt hoztak. Szentgyörgyi Rudolf a Duna menti római kori út várdombi szakaszára, konkrétan a Kocsma-dombon lévő egykori Ad Statuas erődítménye mellé, illetve részben annak helyére lokalizálta a középkori Kesztlöc települést.²³ Régészeti feltárásunk ezt a képet tovább pontosította azzal, hogy az alapítólevélben említett település a római kori romterületen kívül, attól délre, egészen pontosan a mai Sárpilisi elágazó környékén feküdt. Nyelvemlékünk vonatkozó említése értelmezése szempontjából az is lényeges új körülmény, hogy az elmúlt években sikerült a római limes út ezen szakaszán is a nyomvonalat pontosítani, amit az újabb régészeti leletek és megfigyeléseink is megerősítettek (Q219. árok, ADS5).²⁴ Így ma már egyértelmű, hogy a Tihanyi Alapítólevélben említett Kesztlöc a római kori limes út nyomvonalának két oldalán feküdt, a mai Tolna megye Várdomb településének déli határában. Ezek a tények egyben azok véleményét igazolják, akik a *castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* kifejezésben a hadiút két irányát meghatározó, jelentős település mellett érveltek.²⁵

Fontos megemlíteni azt is, hogy a *hodu utu*, a Rómát és Nyugat-Európát hazánkban keresztül Bizánccal és Jeruzsálemmel összekötő, Szent István által 1018 körül létrehozott kereskedelmi és zarándokút Fehérvár és Kesztlöc közötti szakasza két, jól elkülöníthető részből állt. Általános az a vélemény, hogy Fehérvártól a Sárvíz mocsárvilágának keleti szélén feltételezett római kori út nyomvonalát követte, a dunai ártér szélén pedig becsatlakozott a Kesztlöcön is áthaladó része a római kori limes útba,²⁶ s a Sárvízen átvezetve a szekszárdi dombok lábánál futott tovább déli irányba.²⁷ A limes út és a vele nagyjából párhuzamosan futó sáncrendszer északi irányba vezető, szintén több helyen dokumentált, nyílegyenes nyomvonala²⁸ messze elkerülte a folyam öblözeteiben fekvő mai településeket, Tolnát és Faddot is. Ez részben új megvilágításba helyezi a két, a hadiút mellett felsorolt birtokra (*locus mortis; fotudi... (te)rram arabilem*) vonatkozó eddigi ismereteket (31. tábla). Az eddig több tanulmányban is kiindulási alpnak tekintett vonal²⁹ mintegy 4 km-rel északabbra tolodott, s teljesen más természetföldrajzi környezet, a Dunához közeli mocsaras területek helyett inkább a Dél-Mezőföld szárazabb, erdő borította löszhátságán lévő, nyugatról a Sár medre által határolt területtel kell számolni.

Uilla quę uocatur fotudi

Szentgyörgyi Rudolf a közelmúltban az alapítólevél szövegét, diplomatikai és nyelvi leírását az újabb kutatások eredményeivel kiegészítve újra közölte,³⁰ munkája során pedig már korábban is részletesen foglalkozott a hadiút mellett említett birtokok körülhatárolásával.³¹ Az ártér szélén haladó

¹⁹ A kutatás részletes történetére további irodalommal legutóbb: SZENTGYÖRGYI 2010, 101–105.

²⁰ SZENTGYÖRGYI 2007, 29.

²¹ BÁRCZY 1951, 40.

²² ZELLIGER 2005, 32.

²³ SZENTGYÖRGYI 2007, 34.

²⁴ BORUZZS – SZABÓ 2012, 98, 14. kép.

²⁵ BÁRCZY 1951, 40; ZELLIGER 2005, 32; SZENTGYÖRGYI 2007, 33–34.

²⁶ BORUZZS – SZABÓ 2012, 84, 10. kép.

²⁷ SZENTGYÖRGYI 2007, 44.

²⁸ VISY 2003, T. 140; BORUZZS – SZABÓ 2012, 82–90, 9–14. kép.

²⁹ HOFFMANN 2010, 133; SZENTGYÖRGYI 2007, 42.

³⁰ SZENTGYÖRGYI 2014.

³¹ SZENTGYÖRGYI 2007.

helyi érdekű, közvetlenül az egykori Duna-meder nyugati ága mellett fekvő Faddnál elhaladó utat azonosította a Nagy úttal, a *Magna uia*-val, azaz az egykori limes úttal.³² Elképzelhetőnek tartotta, hogy a faddiaknak az egykori limes út túloldalán is voltak földjeik, de azok szerinte semmiképpen nem nyúlhattak el a Fehérvárról jövő hadútig is. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy „Érdemes szem előtt tartani, hogy itt az apátság egy szántót, több erdőt, halastavat, bozótot stb. is magában foglaló nagy kiterjedésű birtokot kapott. A mocsaras vidék miatt összefüggő, 7–8 km kiterjedésű szántó, mely a másik utat is eléri, nehezen feltételezhető.”³³ A térségben található földrajzi nevek alapján a kutató négy helymegjelöléssel számolt, melyből két határpont azonosítására tett kísérletet. Viszonylag kis területtel számolva a *luazu holma* helyet a faddi határban, a mai M6-os autópálya keleti oldalára eső Lovász-dombbal azonosította.³⁴ Az *aruk tue* és *aruk fee* kifejezéseket annak ellenére, hogy azok a Tihanyi Alapítólevél szövegében nem egymás után szerepelnek, összevonva, a terepen északnyugat–délkelet irányban párhuzamosan futó völgyek közül a Tengelic határához tartozó Kút-vögy és a folytatásában lévő Jaj-vögy kezdő és záró pontjaként határozta meg.³⁵ Felhívta a figyelmet arra is, hogy ezek a limes úttól nyugatra elhelyezkedő határpontok legfeljebb egy közbeékelte kisebb birtokrészhez tartozhattak. Ebbe a körbe sorolta az ugyancsak a Tengelichez tartozó Faddi-lejtő³⁶ és a *kangrez* úttal azonosított, oda vezető utat is.³⁷ A Tihanyi Alapítólevélben Faddnál említett birtokot lényegében a mai Tengelic-Szőlőhegy térségében lévő földrajzi nevekkel határolta le. Véleményének több elemét is érdemes az újabb régészeti megfigyelések és a terep ismerete alapján újra átgondolni, hiszen már abban is némi ellentmondás van, hogy egy több elemből álló, nagyobb birtokról beszél, ugyanakkor valószínűtlennek tartja, hogy az elérte volna a számításai szerint 7–8 km távolságban futó fehérvári hadiutat.

A római limes út Dunaszentgyörgy–Szekszárd közötti nyomvonalának számos pontja régészetileg is jól dokumentált.³⁸ A 6. számú főút rehabilitációjának régészeti szakfelügyelete során a 123. kilométer-szelvénynél a kiágazó, közvetlenül a folyam mentén haladó mellékút sóderes alapozási rétegét is megfigyeltük. Szentgyörgyi Rudolf munkája során ezt a mellékutat vette figyelembe, s nem a tényleges limes utat, amire az alapítólevél *Magna uia* kifejezése utal. Így a Faddnál lévő apátsági birtok határainak megállapításánál már eleve rossz volt a kiindulási alapja. Az adatok alapján az is jól mérhető, hogy a limes út a Duna partján lévő Faddtól valójában mintegy 4 km távolságban futott, vagyis nyugati irányban ettől a Tihanyi Alapítólevélben egyértelműen megjelölt határszakasztól számolhatjuk a birtok kiterjedését. Érvei között szerepelt az is, hogy a mocsaras vidék miatt összefüggő, 7–8 km kiterjedésű, a fehérvári hadiútig érő szántó ezen a területen nem lehetett. A topográfiai térképekre tekintve jól látható, hogy egyrészt a tényleges limes úttól mérve az általa feltételezett távolságok mintegy megfelelődnék, másrészt pedig a nyugatra eső részeken egészen a Sárvíz völgyéig nagy kiterjedésű, közepesen tagolt löszhátak, ma művelt területek vannak, az első jelentősebb mocsarasabb rész és keresztirányú vízfolyás a Tengelic feletti Éri-patak.

Általános gyakorlat, hogy a határleírásokban az adatokat úgy adják meg, abban a sorrendben, ahogy azok egymás után következnek, egyben távolságadatokat, és iránytöréseket is jelezve, olyan módon, hogy azok alapján szó szerint is körbejárható legyen a birtok. Éppen ezért az alapítólevélben található kifejezések sorrendjét követve megpróbáltuk a régészeti megfigyeléseinket és a terepviszonyokat figyelembe véve ténylegesen is körbejárni a tihanyi apátság egykori birtokát. Ehhez hét elem állt rendelkezésünkre:³⁹ *Magna uia* – a nagy út – *inde aruk tue que uallis usque* – ezután az

³² SZENTGYÖRGYI 2007, 42.

³³ SZENTGYÖRGYI 2007, 42.

³⁴ TMFN 1981, 426., 92/95.

³⁵ TMFN 1981, 403–404: 87/324, 358.

³⁶ TMFN 1981, 405: 87/389.

³⁷ SZENTGYÖRGYI 2010, 132.

³⁸ VISY 2003, T. 140; BORUZZS – SZABÓ 2012, 82–84, 9–10. kép.

³⁹ A határpontoknál is Szentgyörgyi Rudolf leírását és fordítását vettük figyelembe (SZENTGYÖRGYI 2014, 60, 69).

aruk tue, amely völgy nyúlik – *ad kangrez uiam extenditur queque tendit usque* – a kangrez útig és amely tart egészen – *ad lean syher* – a *lean syher*-ig – *(i)ndeque ad aruk fee* – innen az *aruk fee*-ig – *post ad luazu holma* – tovább a *luazu holma*-ig – *postea ad uiam que d(u)cit ad kaztelic* – azután a *kaztelic*-re vezető út. Ez utóbbi pedig – mint az már a korábbiakból is egyértelműen látható – a fehérvári hadiút, amely a Sárvíz völgyének szélén a limes útba csatlakozott, vagyis a határleírás az általános gyakorlatnak megfelelően visszavezet a kiinduló határszakaszhoz és egyértelműen jobbról balra tart (31. tábla).

Az alapítólevélben említett *Magna uia* a nagy út, a római kori limes elemeként régészetiileg egyértelműen azonosított vonal, azon Faddról nézve jobbra, azaz északra haladva kell elérni egy olyan helyet, ami valami balra eső völgy kezdete. A limes út ezen a szakaszon 100 méter körüli tengerszint feletti magasságon nyílegyenesen tart Vetle-puszta felé, az első érezhető mélyedés csak az ottani, szőlővel beültetett domb utáni részen található, ahol a főút alá is töltést építettek. A Duna medrének Faddtól Dunaszentgyörgyig ívelő öblözetének legkülső pontjánál a környezeténél 4–5 méterrel mélyebb rész indulása figyelhető meg, amely északnyugatra tart. *Inde aruk tue que uallis usque* – ezután az *aruk tue*, amely völgy nyúlik... leírásnak megfelel a földrajzi környezet, itt lehetett annak a 95–96 méteren lévő az ároknak a töve, folyami torkolata, amely völgyyszerű mélyedésének déli oldalán a szőlős domb 105 méter, északi oldalán az Országút-dűlő 101 méter magas dombvonulata található. A belső részeken már változó szélességű völgy Tengelic-Szőlőhegy keleti oldalán túl egészen a dunaszentgyörgyi határhoz tartozó Középső-dűlő⁴⁰ északi végéig követhető, ahol még mindig csak 97,5 tengerszint feletti magasságon van az alja.⁴¹ *Ad kangrez uiam extenditur queque tendit usque* – a kangrez útig és amely tart egészen..., írja a forrásunk, s az I. katonai felmérésen még jól látható, hogy éppen a mélyvonulatot félkörben lezáró, 102–110 méter magasságú területen haladt át az egykori, a fehérvári utat Nagydorogtól Tengelicen át Csámpa magasságában a Dunával és a folyam menti főúttal összekötő út, amely a 18. századi térképen még még teljes hosszában kiválóan látható. Jelentős része ma is használt, aszfaltozott út, azonban egy része már új nyomvonalon, és eltérő irányba vezet. Eredetileg a domb keleti lábánál az út jóval délebbre ért le a lejtőről, mint a mai műút, és nem északra, Hegyes-puszta irányába vezetett, hanem keletre, Csámpa felé kanyarodott. Így a mélyvonulat végén elérhető volt a 18. században még meglévő út, amelynél balra fordulva és követve a szerintünk – a szó jelentésétől függetlenül is – a kangrez út vonalát, a 140–150 méter magas löszhát lábánál több horhos, egykori utak vízmosta nyoma látható. Az egykori nyomvonal pontosítása mellett legalább olyan fontos megfigyelés, hogy ezen a részen ma is három település: Paks, Tengelic, Dunaszentgyörgy határa található. A mai műutat a löszháton követve hiába próbáljuk lehatárolni az *ad lean syher* – a *lean syher*-ig vezető szakaszt, majdnem az Orchidea Hotel bekötőútjáig nincs jelentősebb olyan terepalakulat, amelynek összeköttetése lehetne a Sárvíz völgyével. Ott azonban az I. katonai felmérésen még a környék legjelentősebb vízfolyásán, az Éri-patakon áthaladó úttól balra, a mocsaras völgy keleti oldalán futó földút mentén mintegy 800 méter távolságban ma is megtalálható a térképen jelzett forrásvidék. Nincs adatunk más hasonló forrásterületről és olyan terepjelenségről ebben a térségben, amely azonosítható lenne az *(i)ndeque ad aruk fee* – innen az *aruk fee*-ig tartó szakasszal. Az Éri-patak forrásvölgyében futó földút a völgy végén becsatlakozott a 18. századi térképen is látható azon útba, amely nagyjából a mai Tengelic belterületén keresztül haladva Szedrestől északra érte el a Sárvíz völgyét, a régészek számára jól ismert halomsír, feltehetően *post ad luazu holma* környékén. Ez a több mint 94 méter magasságú halomsír a Sárvíz mocsaras medrének Szedres feletti kiöblösödésének keleti szélén, a mai székesfehérvári úttól sem túl messze található. Ennél a feltételezett határpontonál ismét balra fordulva *postea ad uiam que d(u)cit ad kaztelic* – azután a *kaztelic*-re vezető út, az egykori limes út nyomvonalára visszavezető 63. számú főutat követve gyakorlatilag bezárul az a kör, amelyet a Tihanyi Alapítóle-

⁴⁰ TMFN 1981, 227: 42/76.

⁴¹ Ma az M6 autópálya nyomvonalának egy töltéssel megemelt szakasza éppen ebben a mélyedésben fut.

vélben említett határpontok a régészeti adataink és terepi megfigyeléseink alapján a Faddnál említett birtok köré lehet vonni (31. tábla). Ezt alátámasztja az is, hogy a mintegy 10–11 km hosszú, a paksi határtól a Sárvízig terjedő, 5–7 km széles sáv a nyugati részén tartalmazza azokat az Apátival kapcsolatos helyneveket is, amelyek nagy valószínűséggel az egykori birtokosra, a tihanyi apátságra utalnak. Továbbá az előzmények számbavételekor azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mint azt az autópálya építéséhez kapcsolódó leletmentéseink éppen Szedresnél, Apáti-puszta területén mutatták, ezen a területen már az avarok is a gazdálkodáshoz szükséges, komoly árokrendszereket építettek. Ezek, ha nyomokban is, de mindenképpen még az Árpád-korban is láthatók voltak.⁴² A további kutatások számára az is egy fontos körülmény lehet, hogy mint azt a helynevek mutatják, a terület nagy részén erdő lehetett, csak a nyugati végében találunk Apát- összetételű elnevezéseket. Több kisebb Árpád-kori lelőhely is ismert a feltételezett birtokhatárokon belül, azonban a meglehetősen nagy kiterjedés ellenére sincs adatunk jelentősebb falura utaló nyomra.

Locus mortis dictus

Kesztölc neve még az *adhuc autem est locus mortis dictus* – van még ezenfelül egy mortis-nak nevezett terület kifejezésben is felbukkan. *Inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* – innen a *ca(s)telic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, a Kesztölcről Fehérvárra tartó utat, mint a mortis-nak nevezett terület határát jelöli meg. A kutatás nagy része egy 1092-re datált, de valójában 1324-körül keletkezett oklevél adatai alapján egyetért abban, hogy a kérdéses terület a Faddnál lévő apátsági birtoktól északabbra, de Bikácstól délebbre volt.⁴³ A 14. századi viszonyokat tükröző írás szerint a Sár medre közvetlenül Mortos mellett húzódott (templomát a Mindenszentek tiszteltére szentelték), a folyó másik oldalán pedig a Martonfalva nevű település (melynek eklézsiája a bencések Bonyhád melletti Iván Boldogságos Szűz Mária-apátságához tartozott), tőle délre Anya, északra Bikács volt.⁴⁴ Arra is van adat, hogy Bikács és Martos lakói közösen művelték a földet, közösen használták a szántókat, erdőket és nádasokat, ami Szentgyörgyi Rudolf szerint azt jelenti, hogy a két település lakói közös határban éltek.⁴⁵ Ennek ellenére, az alapítólevélben szereplő ohut-óút kifejezést a római limes útra vonatkoztatva, *Mortis* területét annak közelébe, inkább délebbre helyezte.⁴⁶

Sajnos, a Sárvíz mente eléggé kiesett az elmúlt időszak nagyberuházásaihoz kapcsolódó régészeti feltárások köréből, így a térségre vonatkozó egyébként is szegényes információ alig bővült. Ezért az *adhuc autem est locus mortis dictus* – van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület megjegyzés térbeli elhelyezéséhez alig van kézzelfogható adatunk. Néhány dologra azonban talán így is érdemes felhívni a figyelmet. A Fadd melletti birtok lehatárolásával jól látható, hogy annak nyugati határa a Kesztölcről Fehérvárra vezető út mentén az egykori limes úttól egészen Szedres északi részéig tarthatott. Ott a Sárvíz mocsárvilágának egy több mint 4 km hosszú, majdnem a hadiútig kiterjedő kiöblösödése volt. Ez gyakorlatilag két részre osztotta a faddi birtokon kívüli parti területeket, s elvileg bármelyiken lehetett a kérdéses település. Azonban a 14. századi oklevél szerint Mortis déli szomszédja Anya volt – ami a szóba jöhető déli területen lévő mai Kajmáddal egy vonalban található a Sió és Sárvíz között. Ez arra mutat, hogy Mortis területe inkább a már körülhatárolt faddi birtoktesttől északabbra lehetett, s esetleg az *ohut* nem a limes útra, hanem valami más régi útra vonatkozhatott.⁴⁷ Egyébként is kevésbé valószínű, hogy ugyanazon okiratban ugyanarra az útra néhány sorral lejjebb más megnevezést használtak volna. Szedrestől északra a biztos vonalnak látszó Kesztölc–Fehérvár út és a Sár folyó völgye között ismét szélesebb, egészen Kajdacs északi határáig

⁴² SZABÓ 2012.

⁴³ BÁRCZY 1951, 35; SZENTGYÖRGYI 2007, 40.

⁴⁴ DHA 284.

⁴⁵ SZENTGYÖRGYI 2007, 40.

⁴⁶ SZENTGYÖRGYI 2007, 42.

⁴⁷ SZENTGYÖRGYI 2007, 42.

tartó, mintegy 8 km hosszú, 2–4 km széles szárazulat van. Ennek a Bikács felőli végét a Sárvízbe folyó Éri-patak zárja le. Ez a fő vonalaiban a Sárvíz, az Éri-patak, a hadiút és az egykori faddi apátság birtok közé eső földrajzi terület megfelel a 14. századi oklevélben Mortis környezetére vonatkozó adatoknak.

Mortis területének legalább nagyvonalakban való elhelyezése után a faddi birtok körbejárásához hasonlóan érdemes legalább megpróbálni a határ leírás irányát meghatározni. Összesen kilenc kifejezéssel számolhatunk:⁴⁸ *cuius incipit terminus a sar feu* – melynek határa a *sar feu*-től indul – *eri iturea* – az *eri iturea* – *(h)inc ohut cutarea* – innen az *ohut cutarea* – *inde ad holmodi rea* – majd a *holmodi rea* – *postea gnir uuege (h)olmodia rea* – ezután a *gnir uuege holmodia rea* – & *exinde mortis uuasara kuta rea* – innen tovább *mortis uuasara kuta rea* – *ac postea nogu azah fehe rea* – ezután a *nogu azah fehe rea* – *inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* – innen a *ca(s)telic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* – *post hec petre zenaia hel rea* – ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*. A felsorolásból világosan kitűnik, hogy az alapítólevélben a Sár mellől indítják a határleírást, és oda is zárják vissza, de csak félkört írnak le, melynek nyugati oldalát értelemszerűen az első és utolsó pont közötti folyószakasz jelenti. A kezdő pont lehetne a Fadd melletti birtoknak a folyónál lévő halma környékén is, azonban egyértelmű, hogy *cuius incipit terminus a sar feu* – melynek határa a *sar feu*-től indul, csak olyan területtel számolhatunk. A *sar feu* kifejezés ebben az esetben utalhat a Sár nevű mocsárvidék valamilyen szoros alatti felső darabjára, a kiszélesedő szakasz kezdetére.⁴⁹ Ilyen helyszín a vizsgált terület északi részén, az Éri-patak becsatlakozásánál van. Ez egyben meghatározza azt is, hogy innen – a faddi határleírással ellentétben – balról jobbra haladva sorolják fel az alapítólevélben a *Mortis*-hoz tartozó határpontokat. Az Éri-patak torkolatától kiindulva adja magát az *eri iturea* – az *eri iturea* kifejezés jelentése, hiszen az Éri-patak mellett napjainkban is fut földút, amelyhez hasonlóra utalhat a határleírás is. A patak völgy déli felében haladó földút egészen Alsótengelicig tart, ahogy az oklevélben is szerepel, *(h)inc ohut cutarea* – innen az *ohut cutarea*, ott csatlakozik a Kölesd–Paksi műútba. Feltételezhetően ez az I. katonai felmérésen is szereplő út lehet azonos az úttal, mindenesetre az útelágazásban még az 1941-es katonai felmérésen is látható egy kút. Fontos megjegyezni azt is, hogy az eddig lehatárolt terület bár tartalmazza a hadiút vonalát is, az Éri-patak és a mellette futó földút is keresztezte, azt a határleírás ezen részében nem tartották szükségesnek megemlíteni. Éppen a nyomvonal feltételezett *ohut* elnevezése miatt arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a mai Kölesd–Paks út nyomvonala az általunk vizsgált területen még a 18. században is külön futott attól az úttól, amelyet a Faddnál lévő birtok leírásnál *kangrez uiam* kifejezéssel jelöltek. Sajnos a következő, főleg halmokat, tereptárgyakat megnevező határpontok: *inde ad holmodi rea* – majd a *holmodi rea* – *postea gnir uuege (h)olmodia rea* – ezután a *gnir uuege holmodia rea* – & *exinde mortis uuasara kuta rea* – innen tovább *mortis uuasara kuta rea* – *ac postea nogu azah fehe rea* – ezután a *nogu azah fehe rea*, azonosításához nincs elég adatunk. A terep ismeretében csak feltételezni tudjuk, hogy a löszháton lévő, 130 méter magasságú dombok között lehetnek a fenti határpontok is. Az előző határszakaszok alapján feltételezhető az is, hogy *Mortis* határa nagyjából elérhette a Faddnál leírt birtok északnyugati határvonalát is, s így ebben az irányban az utolsó szóba jöhető határhalma nagyjából a Tengelichez tartozó Zsigmond-dűlőben lehetett. A település vásározó helye (& *exinde mortis uuasara kuta rea* – innen tovább *mortis uuasara kuta rea*) és az ahhoz tartozó kút nem lehetett túl messze a hadiúttól és falutól sem, feltételezhetően ez a határszakasz már a Sár folyó felé közelít. Az viszont egyértelmű, hogy *inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* – innen a *ca(s)telic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, *Mortis* határa visszakanyarodott a hadiúthoz (31. tábla). Hogy pontosan hol lehetett *post hec petre zenaia hel rea* – ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*, azt pontosan nem tudjuk beazonosítani, de a határleírás logikájából következően visszazárásként a Sár folyó mentére

⁴⁸ A határpontoknál ebben az esetben is Szentgyörgyi Rudolf leírását és fordítását vettük figyelembe (SZENTGYÖRGYI 2014, 60, 69).

⁴⁹ HOFFMANN 2010, 123.

kellett essen, nagy valószínűséggel a faddi birtokot határoló halomsír környékére. Megjegyzendő, hogy ettől a helytől alig 1 km távolságra, közvetlenül a Sár mocsárvilágába benyúló dombon egy középkori falu és temploma maradványai találhatóak, amit a középkori Hídvégnek határoztak meg.⁵⁰ A most leírt területen belül (és ez a faddi birtoktesttel kapcsolatban is igaz), a megye többi területéhez viszonyítva viszonylag kevés az Árpád-kori lelőhely. A folyó érintett szakaszán közvetlenül a part mentén, az említett templomos hely után, csak a Kajdacs alatti kiöblösödéskor, a Hatszáz-as-dűlőben lévő helyszín ismert, amit először a középkori Kajdaccsal, majd Hídvég, végül legutóbb Bélcs faluval azonosítottak.⁵¹ A lelőhely többszöri névváltoztatása jól jelzi, hogy Hídvég falu helyének meghatározása körül elég nagy a bizonytalanság. A rendelkezésünkre álló adatok összességében arra mutatnak, hogy ez a három oldalról a Sár által ölelt falu inkább az alapítólevélben említett Mortis település lehetett, amelynek templomát a 14. századi oklevél szerint a Mindenszentek tiszteletére szentelték.

Kesztölc régészeti feltárása, ásatási megfigyelései és leletei a szokásosnak mondható anyagfeldolgozáson túl a középkori település pontos helyének a meghatározásával lehetőséget adott az egyik legfontosabb művelődéstörténeti emlékünknél, a Tihanyi Alapítólevélben kétszer is említett, a királyi városig vezető útjához köthető birtokok, határpontok azonosításához is. Felhasználva a nyelvészeti kutatások eredményeit, de elsősorban az évtizedek alatt megfigyelt régészeti jelenségek, terepi ismeretek alapján sikerült a Faddnál említett birtokot és a *Mortis* közelében lévő területet földrajzilag elhelyezni és lehatárolni (31. tábla). Mindkét esetben a Kesztölc–Fehérvár közötti úttal érintett birtok felsorolt határpontjait számos esetben régészeti lelőhellyel, mai terepalakulattal lehetett azonosítani, jól követhető, és többé-kevésbé körbejárható módon be lehetett illeszteni a földrajzi környezetbe. A térképre vitt adatok alapján jól látható, hogy a Tihanyi Alapítólevélben említett Fadd melletti, nagyjából a mai 6. számú főútnál kezdődő határa a megfigyeléseink alapján egészen a dunaszentgyörgyi, paksi földekig ért, s a Nagydorognál leágazó, a Dunához vezető *kangrez* út mellett haladva, majd Szedresnél a Sár medréhez kanyarodva, a hadiúton pedig visszazárva a limes úthoz, 6–7 ezer hektár nagyságú birtoktestet jelentett. Az északi oldalán vele nagyjából szomszédos, de inkább a Sár mentén felnyúló Mortis területe ennél lényegesen kisebb, fele, harmada méretű, csak 2–3 ezer hektár nagyságú volt. A most beazonosított területek, pontosított és felvázolt birtokhatárok, megnevezések a továbbiakban segíthetik korai nyelvemlékünknél kifejezéseinek értelmezését is. A *kangrez* szó pontos jelentésének megfejtése nélkül is sikerült azonosítani azt az utat, amelyre vonatkozhatott. Ez egyben egyfajta késői kutatói válasz is Karinthy Ferenc híres levelére,⁵² hogy a tudományos életben a legmegoldhatatlanabbnak tűnő probléma sem teljesen reménytelen, csak az évtizedek alatt felhalmozódó ismeretek mellett az éppen megfelelő megoldás kulcsát a kezünkbe adó adat kell hozzá. Ebben az esetben ezt a Várdomb, Sárpilis-elágazónál feltárt középkori Kesztölc település leleteinek és ásatási megfigyeléseinek feldolgozása hozta meg.

⁵⁰ K. NÉMETH 2015, 168, 285.

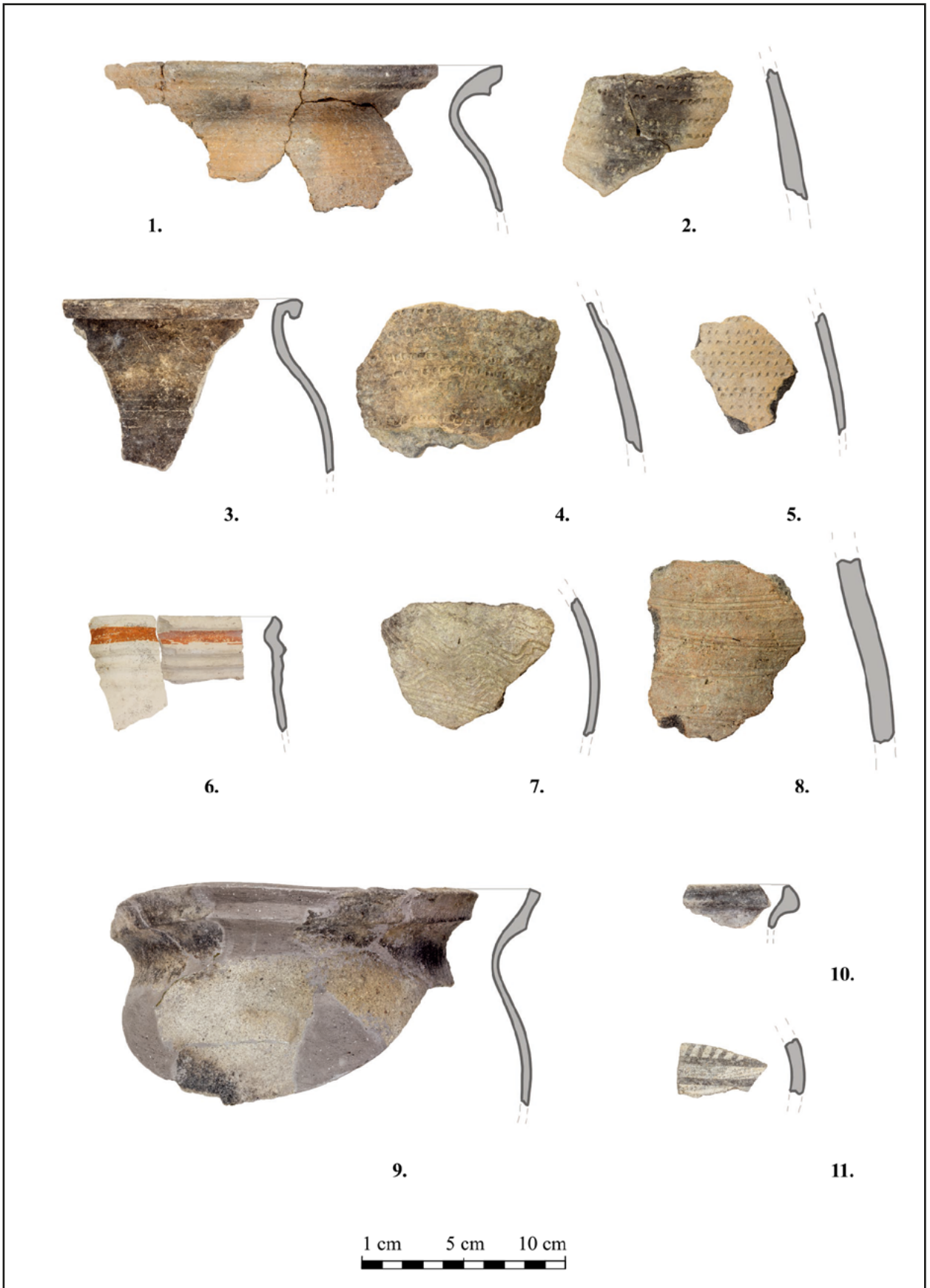
⁵¹ K. NÉMETH 2015, 85, 117.

⁵² Karinthy Ferenc a kilátástalan kutatásokról szóló példaként éppen a Tihanyi Alapítólevélben megőrzött *kangrez* szórvány megfejtéséhez kapcsolódó félig-meddig igaz legendákat hozta fel. Írásának hőse, Ősi Iván kiváló és nagy reménységű fiatal tudós, a számos elért eredmény ellenére is csak egyetlen dologra koncentrált, s minden mást a sutba dobott: mit jelentett, mit jelölt nyelvtörténetünk rejtélyes *kangrez* szava. Ősi az elbeszélés szerint Szalota István kutatásait folytatta, ami utalás Szamota István (1867. július 5. – 1895. november 21.) kiváló nyelvtörténészre, aki nem sokkal azután, hogy megírta a Tihanyi Alapítólevélről tervezett összefoglaló munkájának mintafejezetét (SZAMOTA 1895), pár nappal az esküvője előtt öngyilkos lett. Ez adta Karinthy Ferencnek a kilátástalan kutatásokról szóló példa írói fikciójának alapötletét ahhoz a levélhez, amelyet Ősi Iván talált egy alkalommal az asztalán: „*Igen tisztelt Doktor úr! Szomorúan hallom, hogy változatlanul a kangrez szó megfejtésén fáradozik. Fogadja el baráti tanácsomat: hagyja abba ezt a meddő küzdelmet! Senki sem örülne neki, ha Ön is Szalota István sorsára jutna; bizonyára tudja, hogy ez a nagy kutató élete utolsó szakaszában csaknem kizárólag ugyanezzel a problémával foglalkozott, s bele is örült. Ez a téboly adta kezébe a revolvert is, amellyel végét vetette rokkant életének.*” (KARINTHY 1971, 31.)

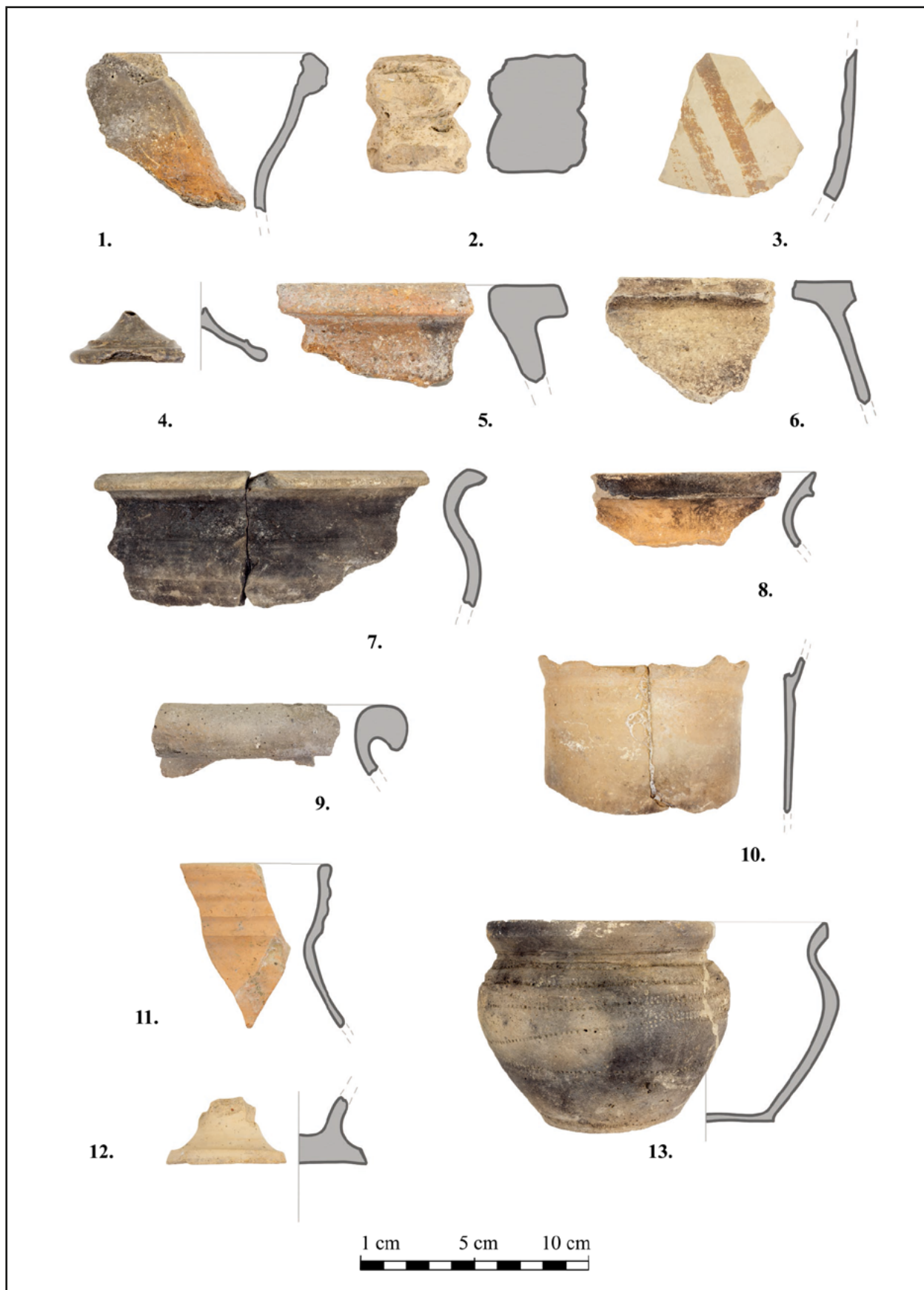
IRODALOMJEGYZÉK

- BÁRCZY 1951 BÁRCZY Géza, *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest 1951. (Nyelvészeti Tanulmányok 1.)
- BORUZS – SZABÓ 2012 BORUZS Katalin – SZABÓ Géza, *Újabb adatok és szempontok a pannóniai limes és rípa szerkezeti elemeinek meghatározásához*. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest 2012, 75–109.
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest 1992.
- GERELYES 1985 GERELYES Ibolya, *Adatok a tabáni török díszkerámia keltezéséhez és etnikai hátteréhez*. Folia Archaeologica XXXVI. (1985) 223–247.
- GOLARITS 2016 GOLARITS Miklós, *Hol van a „Fehérvárra vezető hadiút a Feheruuaru rea meneh hodu utu rea”? A Tihanyi Alapítólevél fehérvári birtokteste a térképen*. In: „Alsóörs, ez az a hely...” Emlékkönyv Albrecht Sándornak nyolcvanötödik születésnapjára. Veszprém 2016, 77–101. (<https://alapitolevel.iwk.hu/tanulmany-a-hadiutrol/>) (2020. 02. 25)
- HEGEDÜS 1997 HEGEDÜS László, *Kelet-Tolna települései (1500–1686)*. Tolna megyei Levéltári Füzetek 6 (1997) 115–208.
- HOFFMANN 2010 HOFFMANN István, *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2010. (A Magyar Névtár Kiadványai 16.)
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- KARINTHY 1971 KARINTHY Ferenc, *Kentaur*. In: Karinty Ferenc: Három huszár. Budapest 1971, 5–143.
- KISBÁN 1997 KISBÁN Eszter, *Táplálkozáskultúra*. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. Főszerk. Balassa Iván. Budapest 1997, 417–583.
- KOVÁCS 1978 KOVÁCS Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*. Szolnok 1978. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31.)
- KRESZ 1960 KRESZ Mária, *Fazekas, korsós, tálás*. Ethnographia LXXI (1960) 297–379.
- LAJKÓ 2015 LAJKÓ Orsolya, *„Cserepén ismerem, minemű fazék volt...” Adatok a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához*. Szeged 2015.
- LÁZÁR 1986 LÁZÁR Sarolta, *Az egri vár török kori magyar cserépedényei*. Agria XXII (1986) 35–65.
- MÉSZÁROS 1968 MÉSZÁROS Gyula, *Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei*. Szekszárd 1968.
- PUSZTAI 1999 PUSZTAI Tamás, *Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 471–487.
- SIKLÓSI 2013 SIKLÓSI Gyula, *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár 2013.

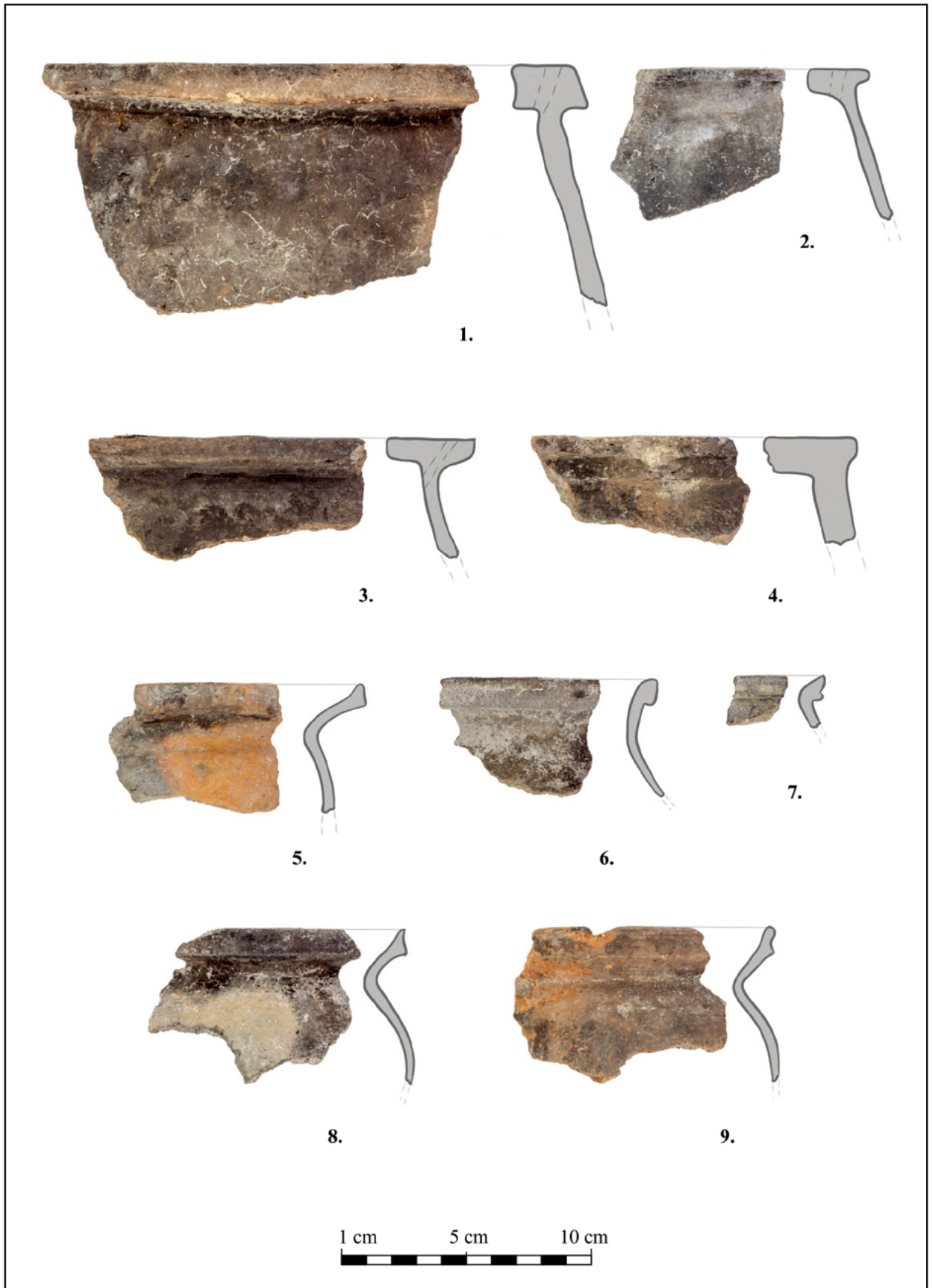
- SZABÓ 2008
SZABÓ 2012
SZABÓ 2019
SZAMOTA 1895
SZENTGYÖRGYI 2007
SZENTGYÖRGYI 2010
SZENTGYÖRGYI 2014
TMFN 1981
VIDA 2003
VISY 2003
ZELLIGER 2005
- SZABÓ Géza, *Szent László városa: Szekszárd*. Szekszárd 2008.
SZABÓ Géza, *Rejtélyes körárkok. Adatok az avar kori településszerkezethez*. In: Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. Szerk. Liska András – Szatmári Imre. Békéscsaba 2012, 63–91.
SZABÓ Géza, *A régészet és a néprajz határán: a folyamatosság és megújulás a magyar népi kerámia alakulásában a Sárköz környéki újabb leletek tükrében*. Ethnographia 130 (2019) 1. sz. 91–113.
SZAMOTA István, *A tihanyi apátság 1055. alapítólevele, mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke*. Nyelvtudományi Közlemények 25 (1895) 129–167.
SZENTGYÖRGYI Rudolf, *A Keszthőlcről Fehérvárra menő hadút*. Névtani Értesítő 29 (2007) 23–47.
SZENTGYÖRGYI Rudolf, *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=107 (2019. 10. 25)
SZENTGYÖRGYI Rudolf, *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest 2014.
Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. Ördög Ferenc – Végh József. Budapest 1981.
VIDA Gabriella, *Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabályozások, ásatási leletek és inventáriumok alapján*. Néprajzi Értesítő 85 (2003) 61–92.
VISY, Zsolt, *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest 2003.
ZELLIGER Erzsébet, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma 2005.

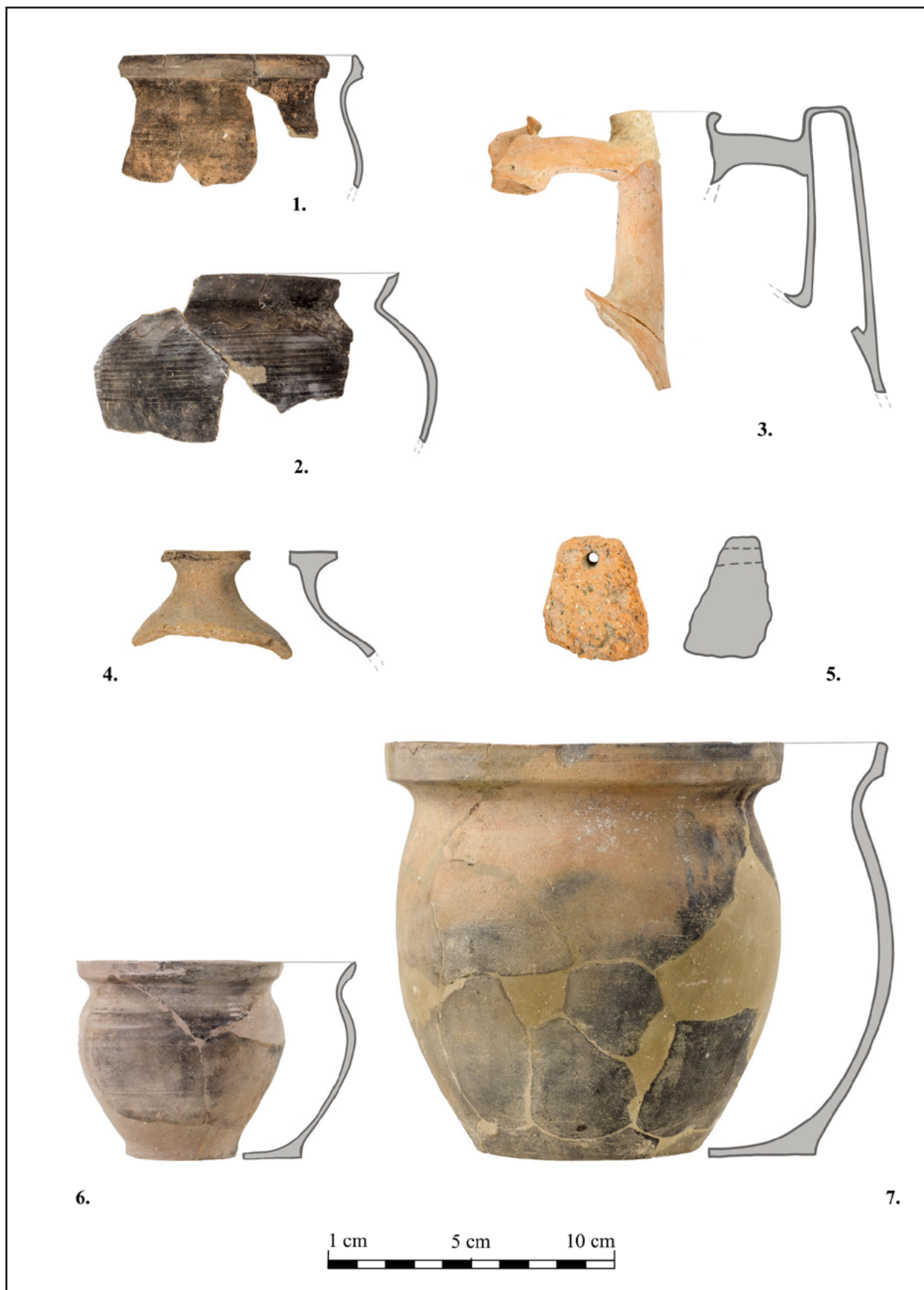
1. tábla. 1–2: Q130; 3–8: Q134; 9–11: Q140

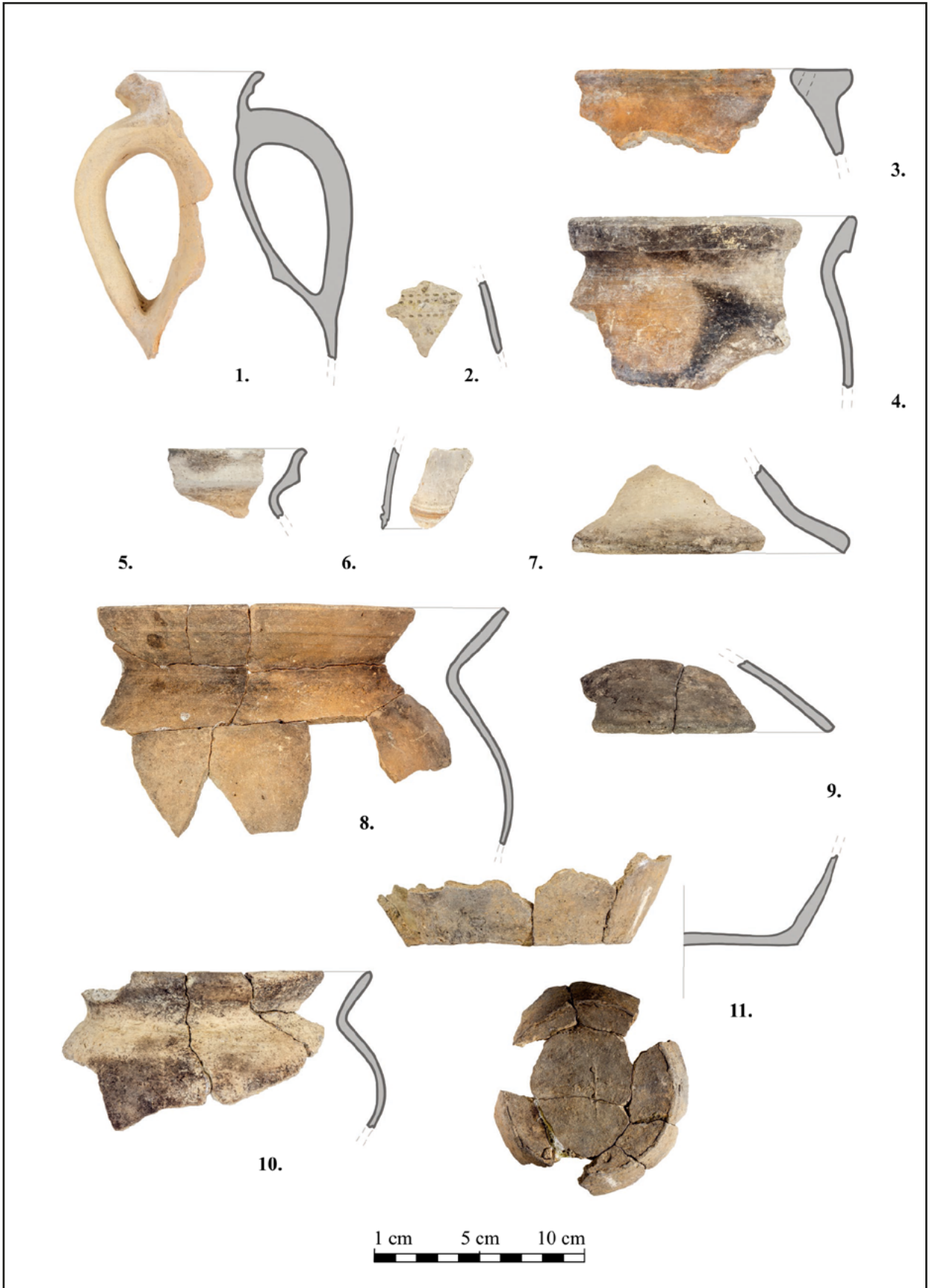
2. tábla. 1-4: Q150; 5-13: Q159

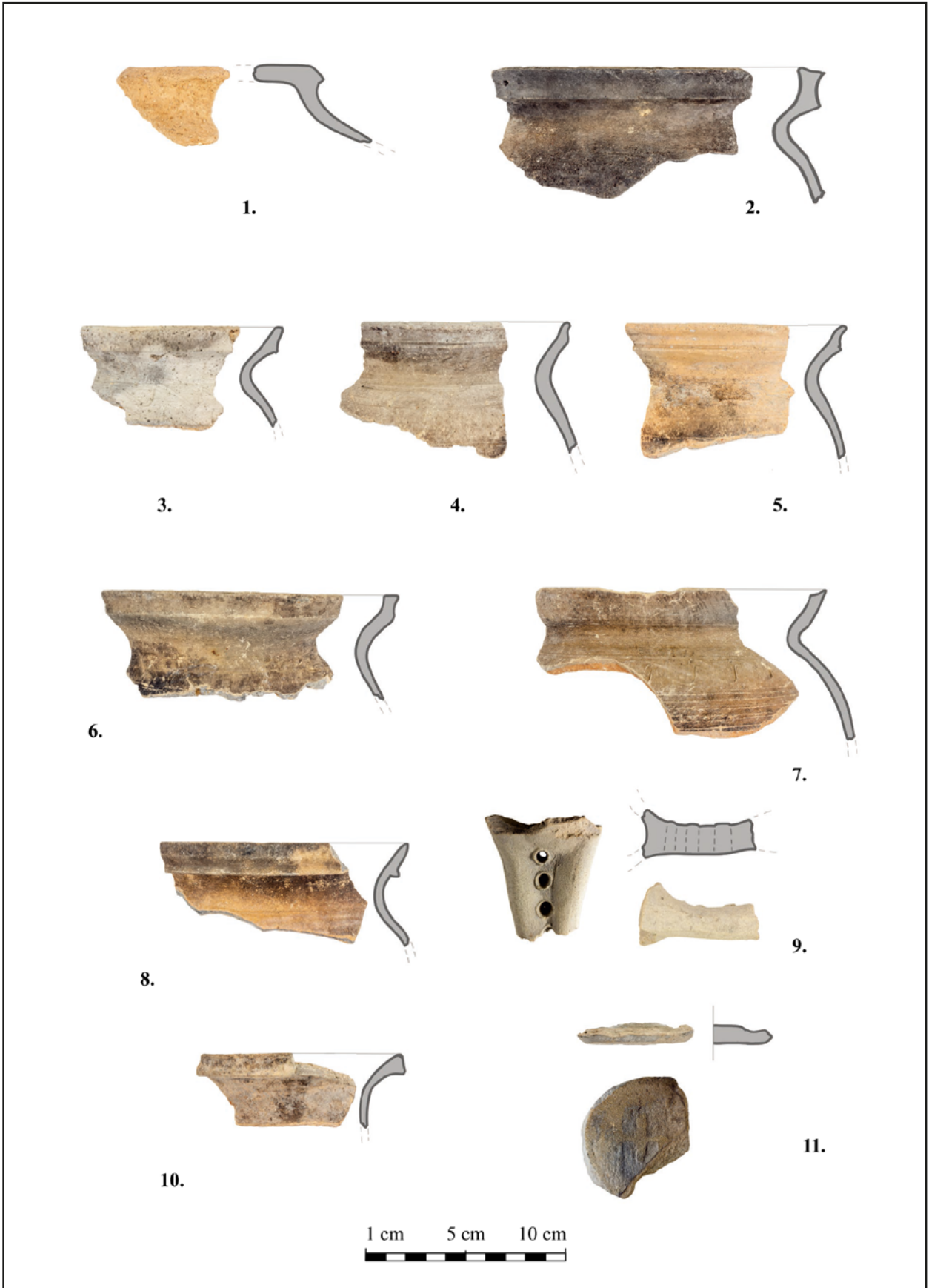
3. tábla. Q170

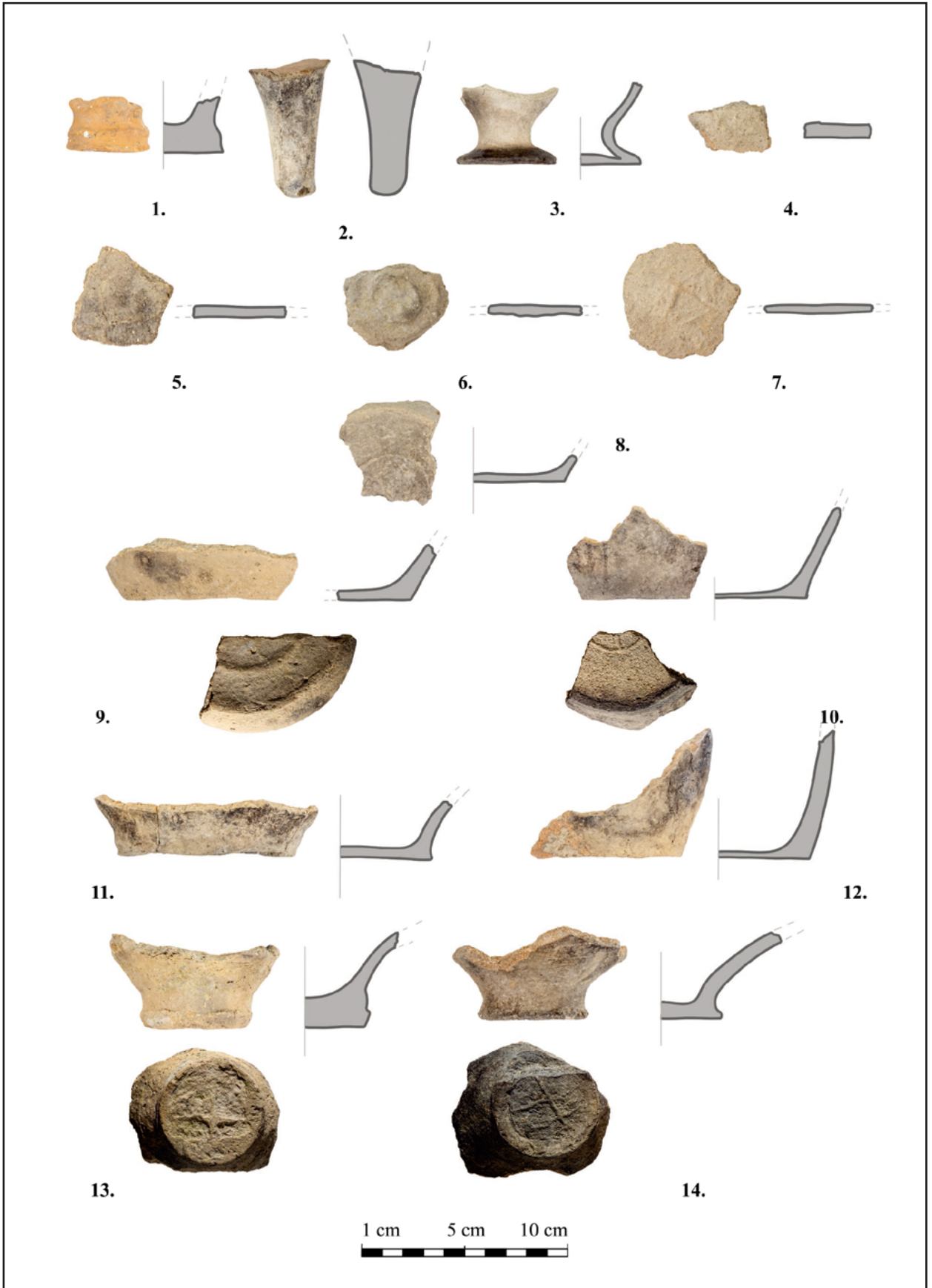
4. tábla. Q174

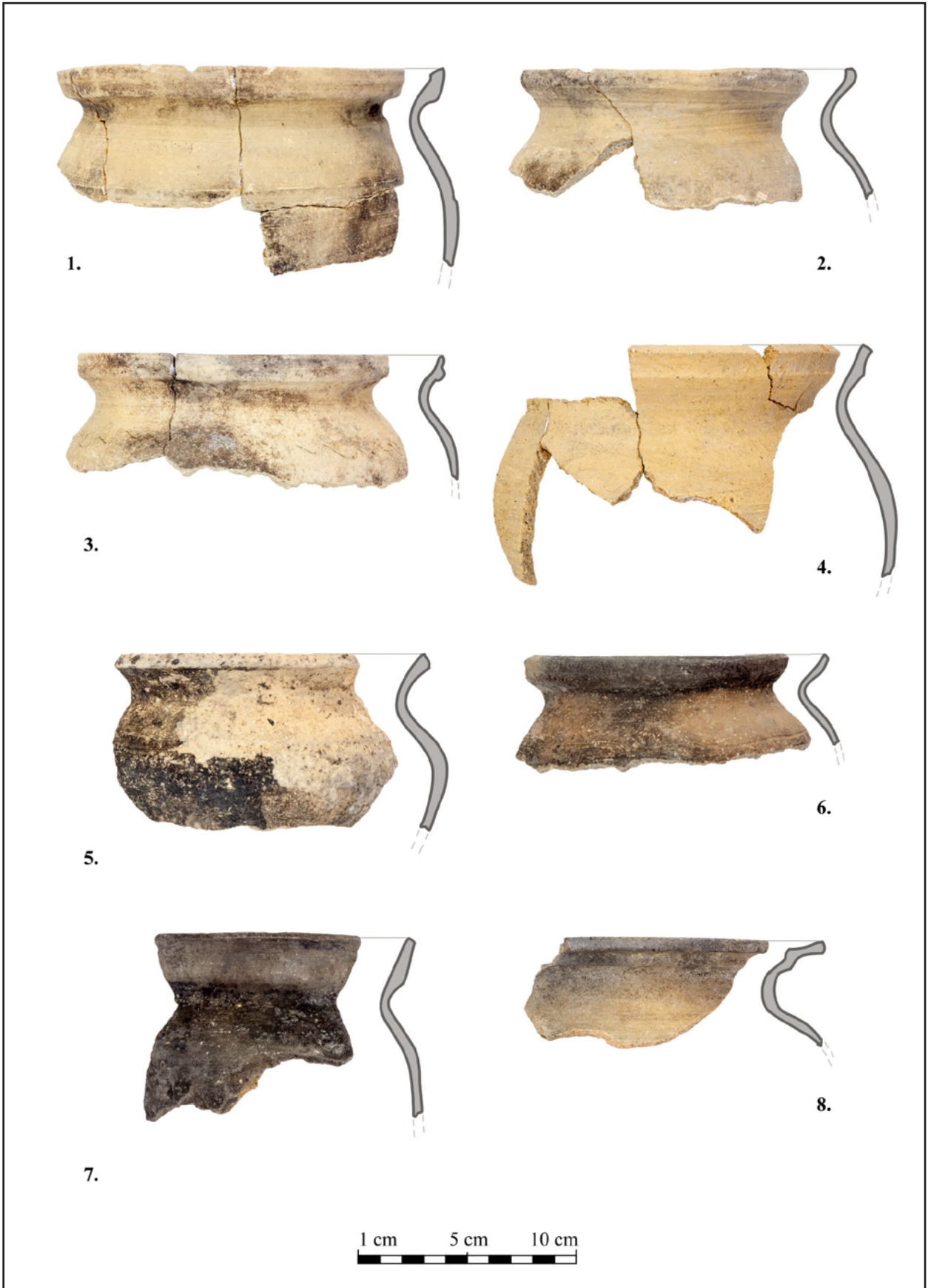
5. tábla. 1: Q183; 2-4: Q184; 5-6: Q185; 7-11: Q186

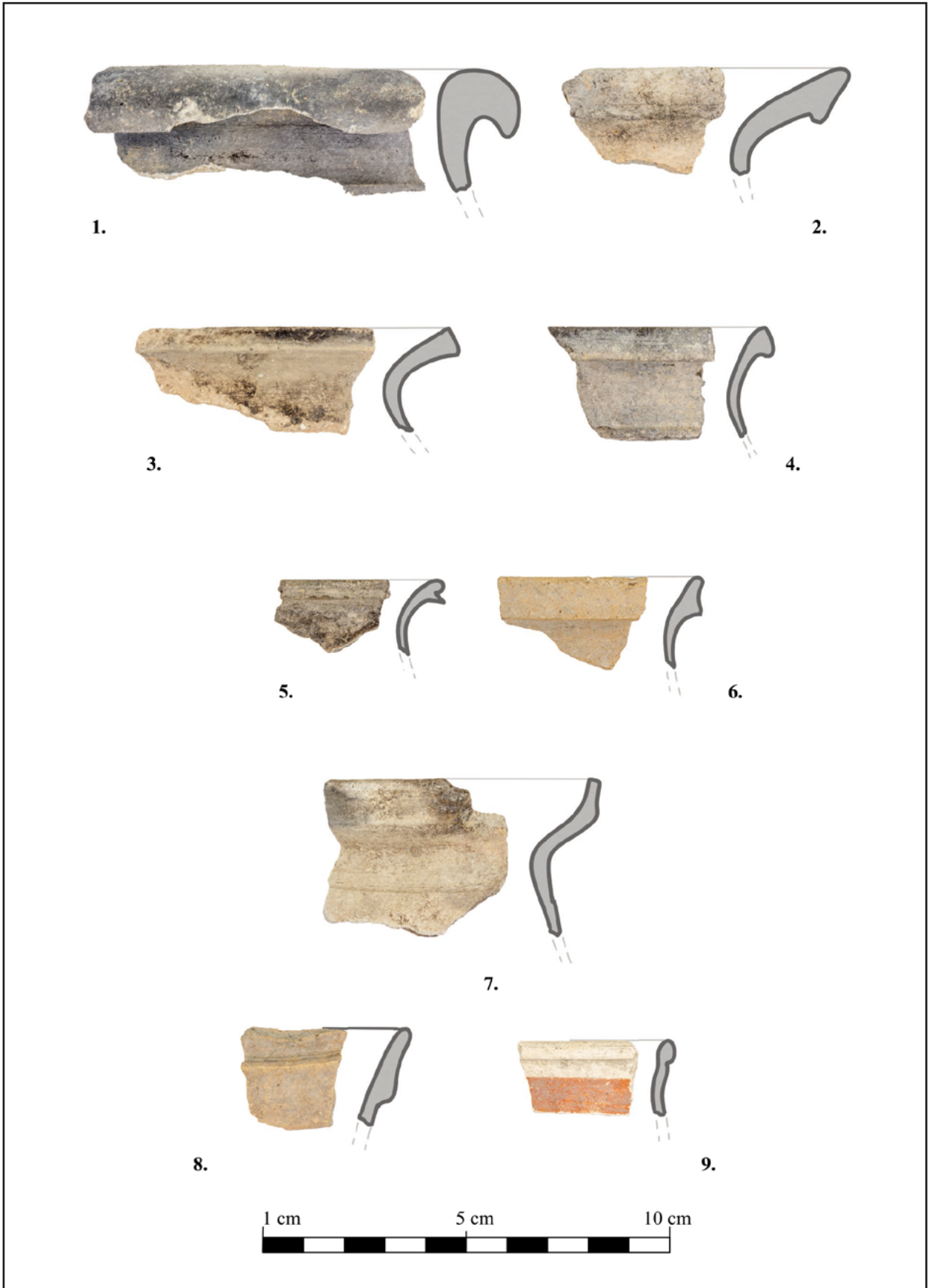
6. tábla. Q187

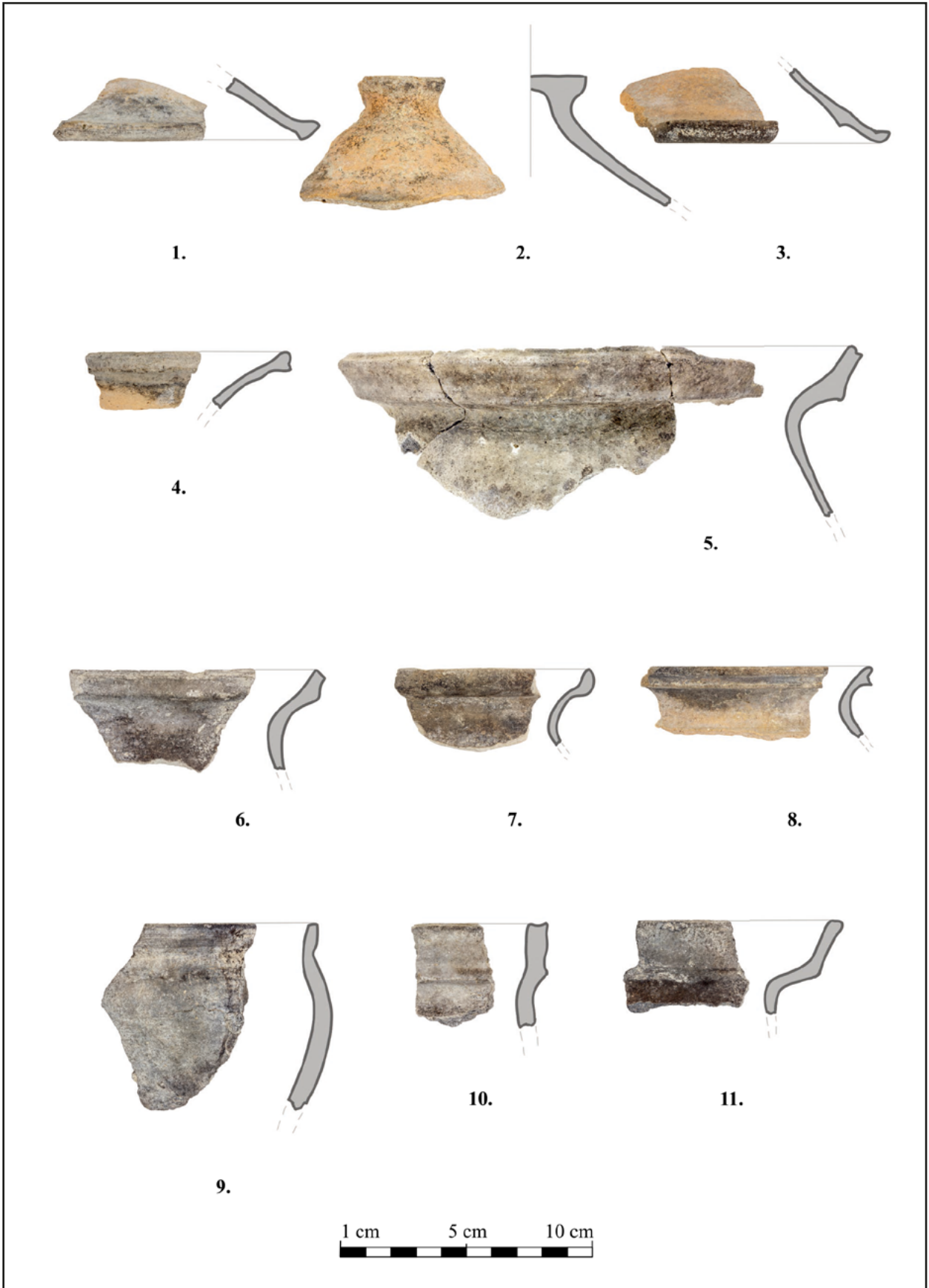
7. tábla. Q188

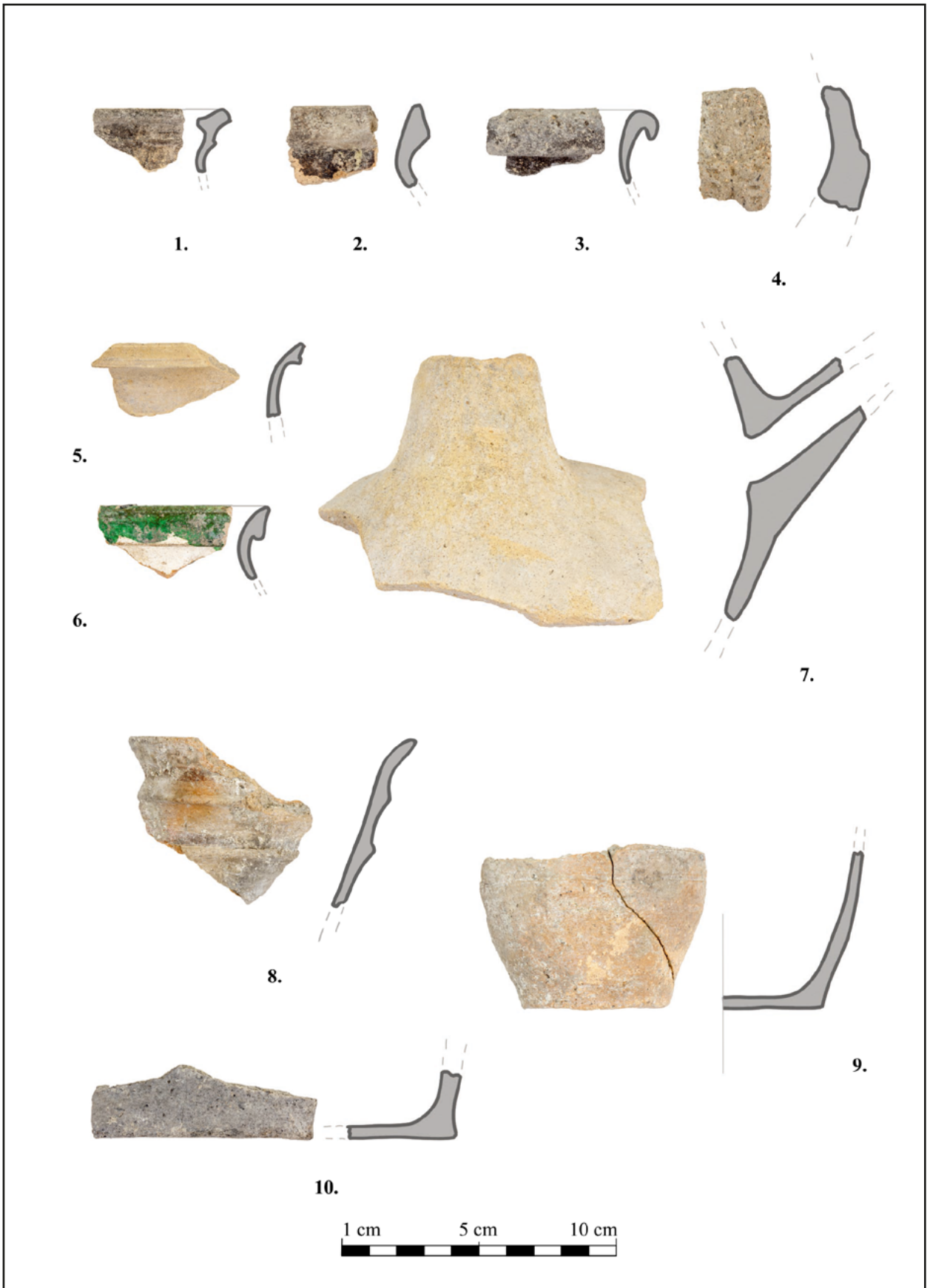
8. tábla. Q188

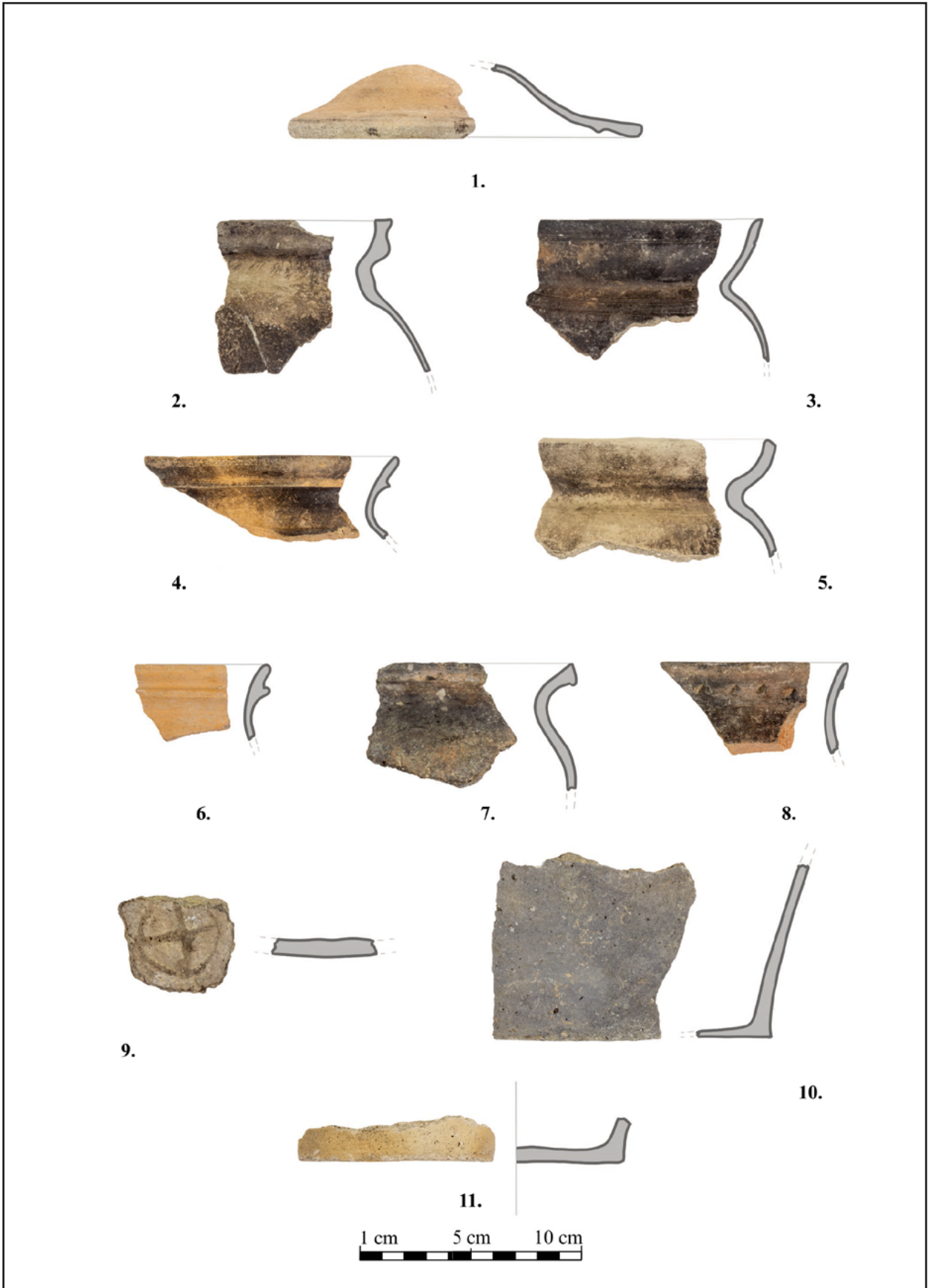
9. tábla. Q188

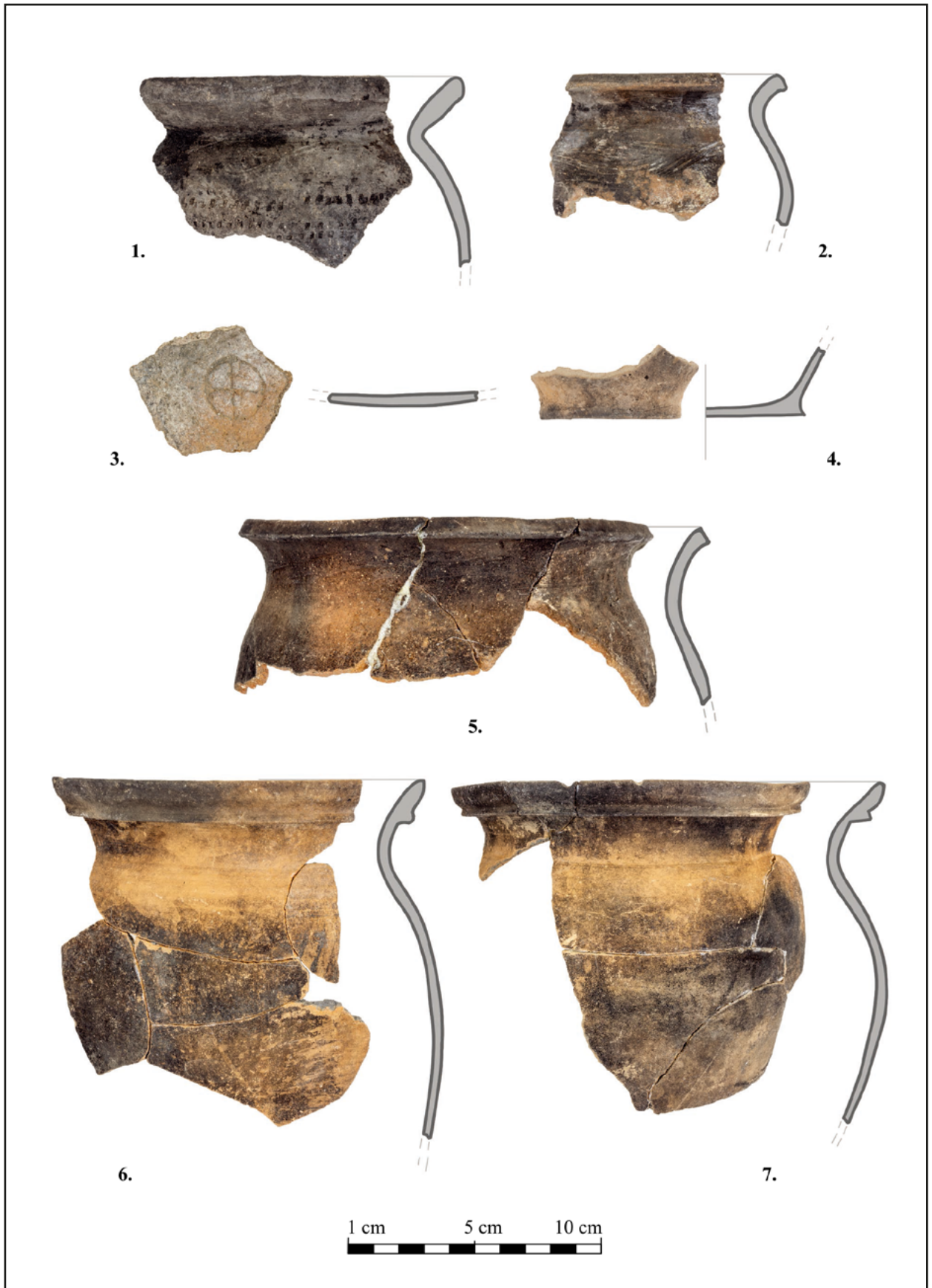
10. tábla. Q189

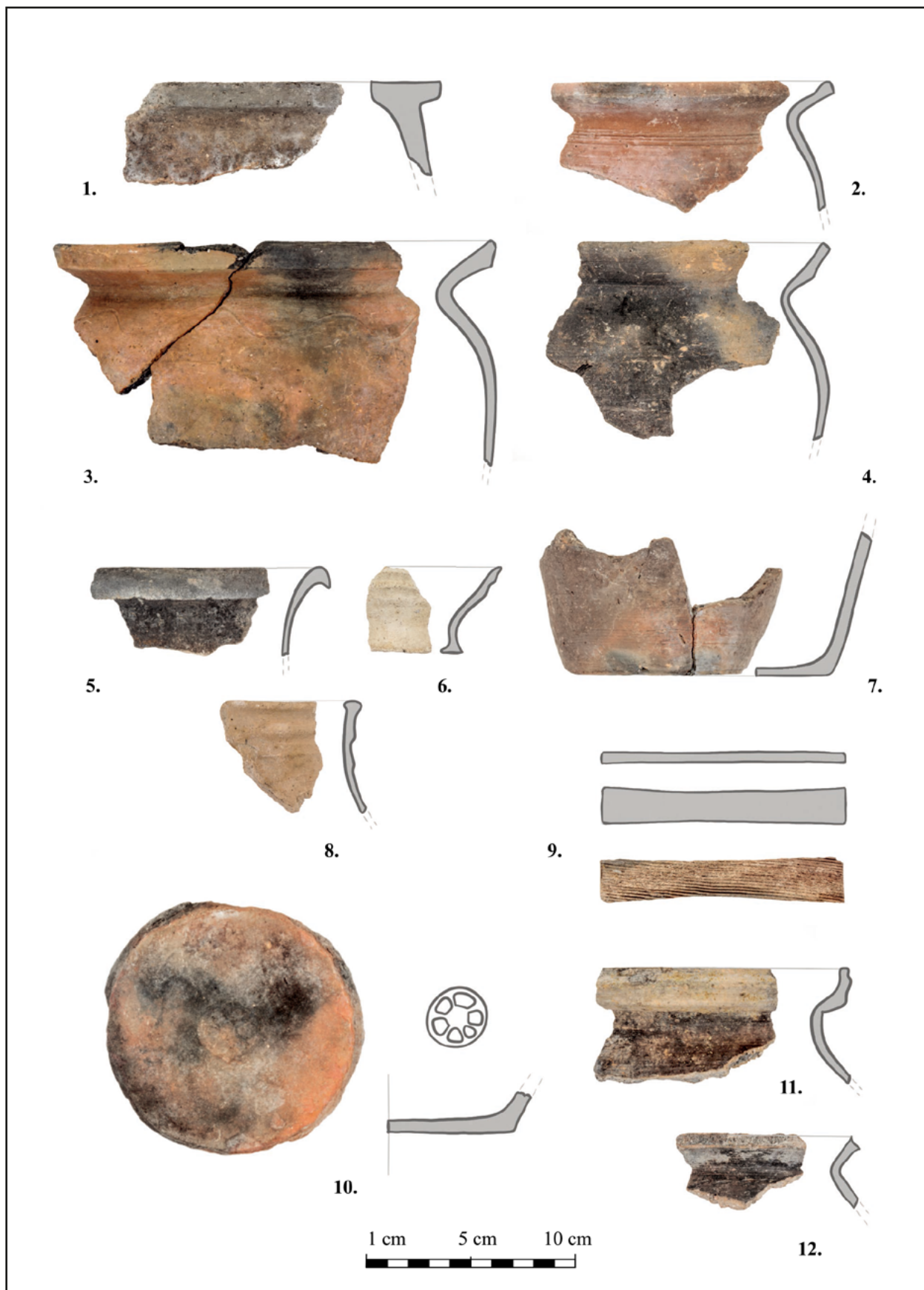
11. tábla. Q189

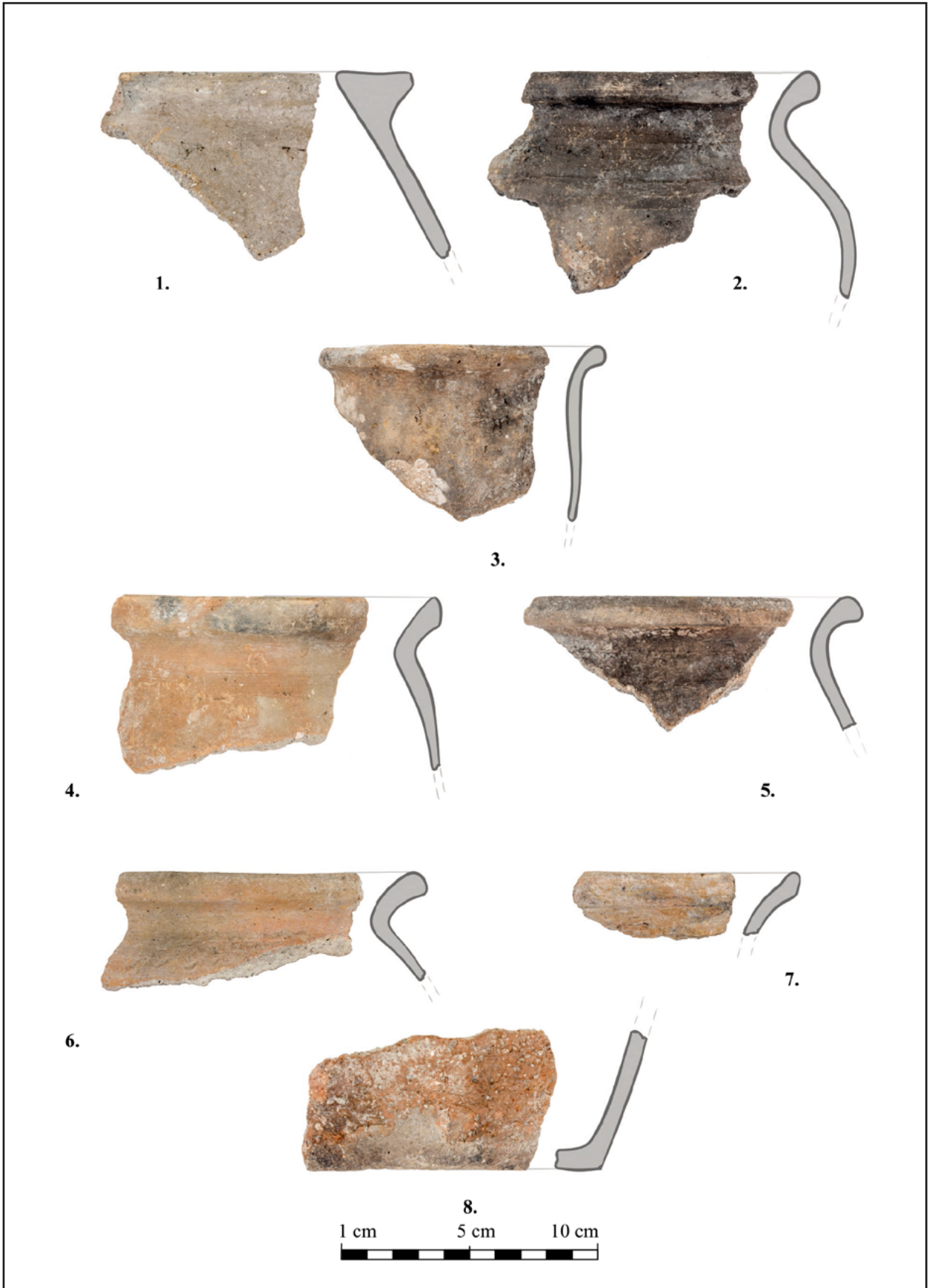
12. tábla. Q193

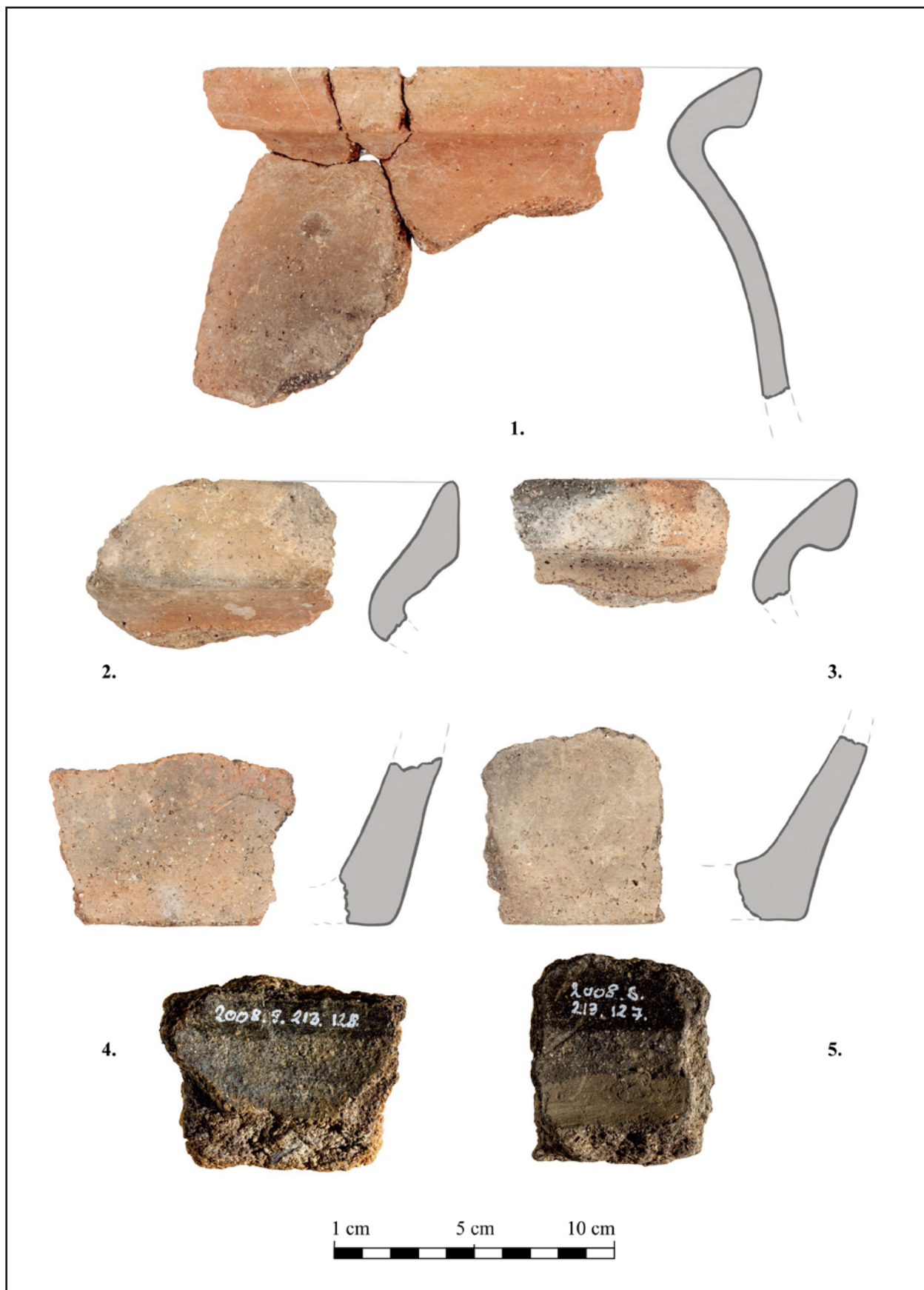
13. tábla. 1–4: Q192; 5–7: Q193

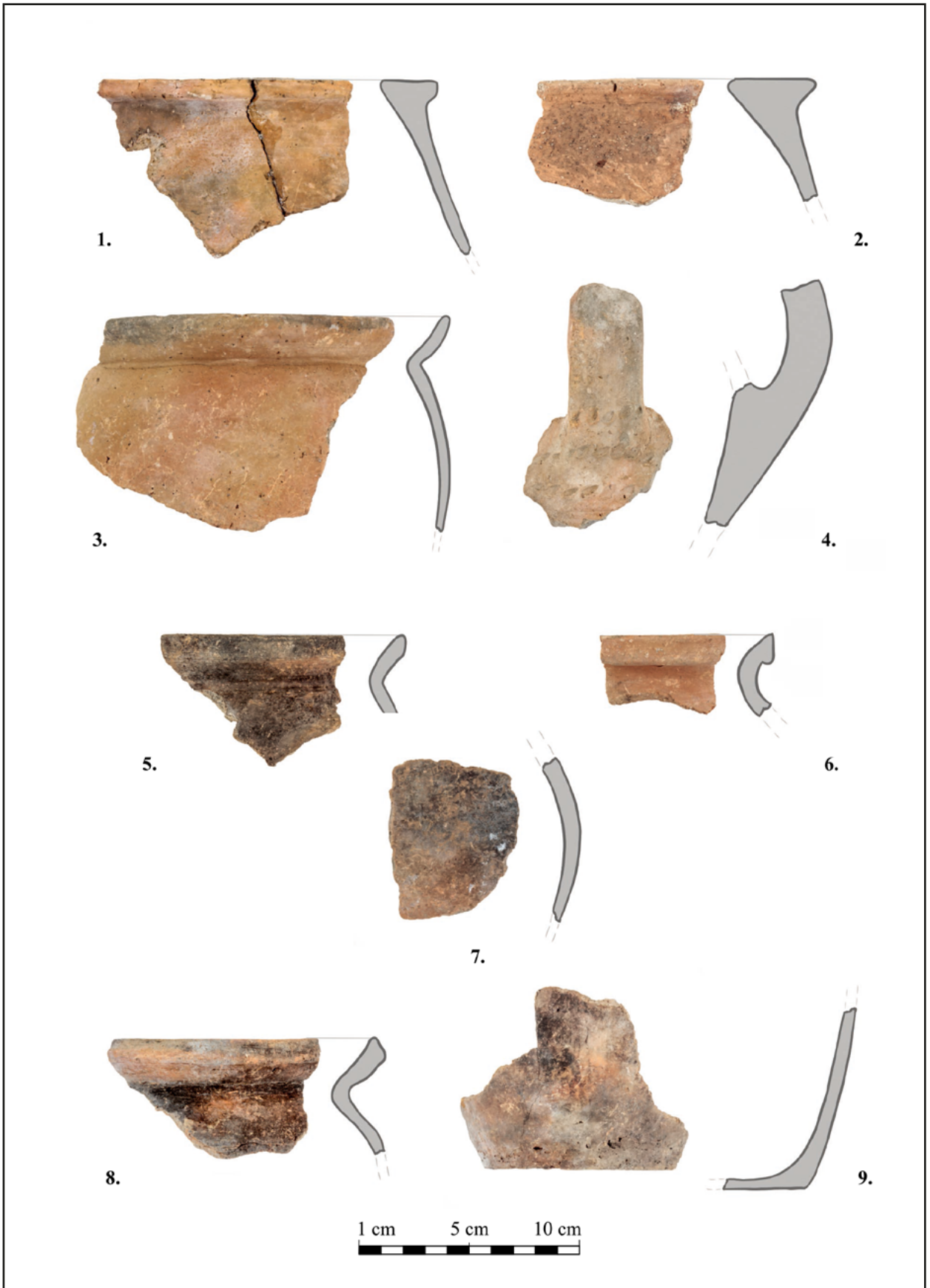
14. tábla. 1–8: Q196; 9, 11–12: Q201; 10: Q200

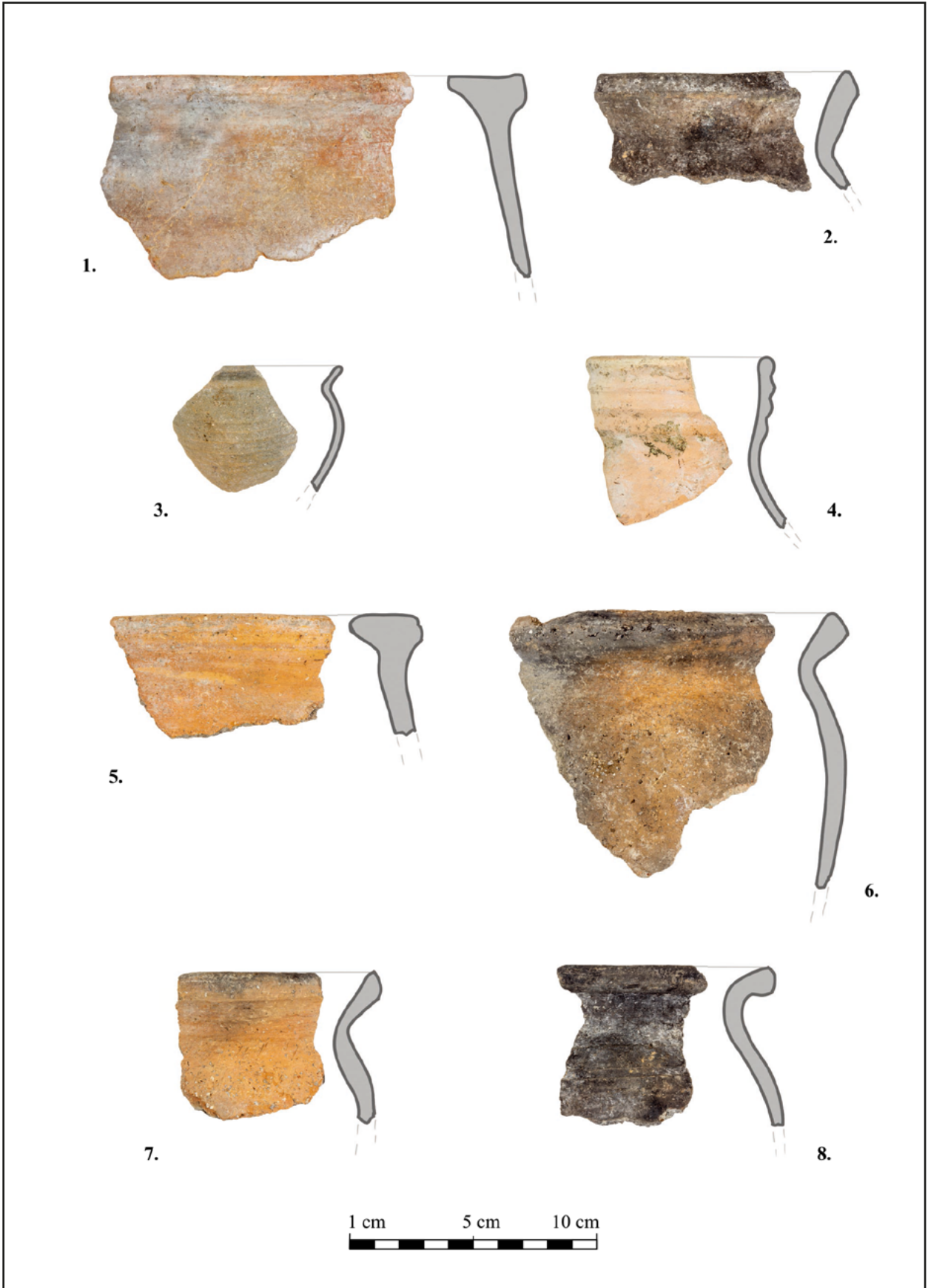
15. tábla. 1–5: Q209; 6–8: Q212

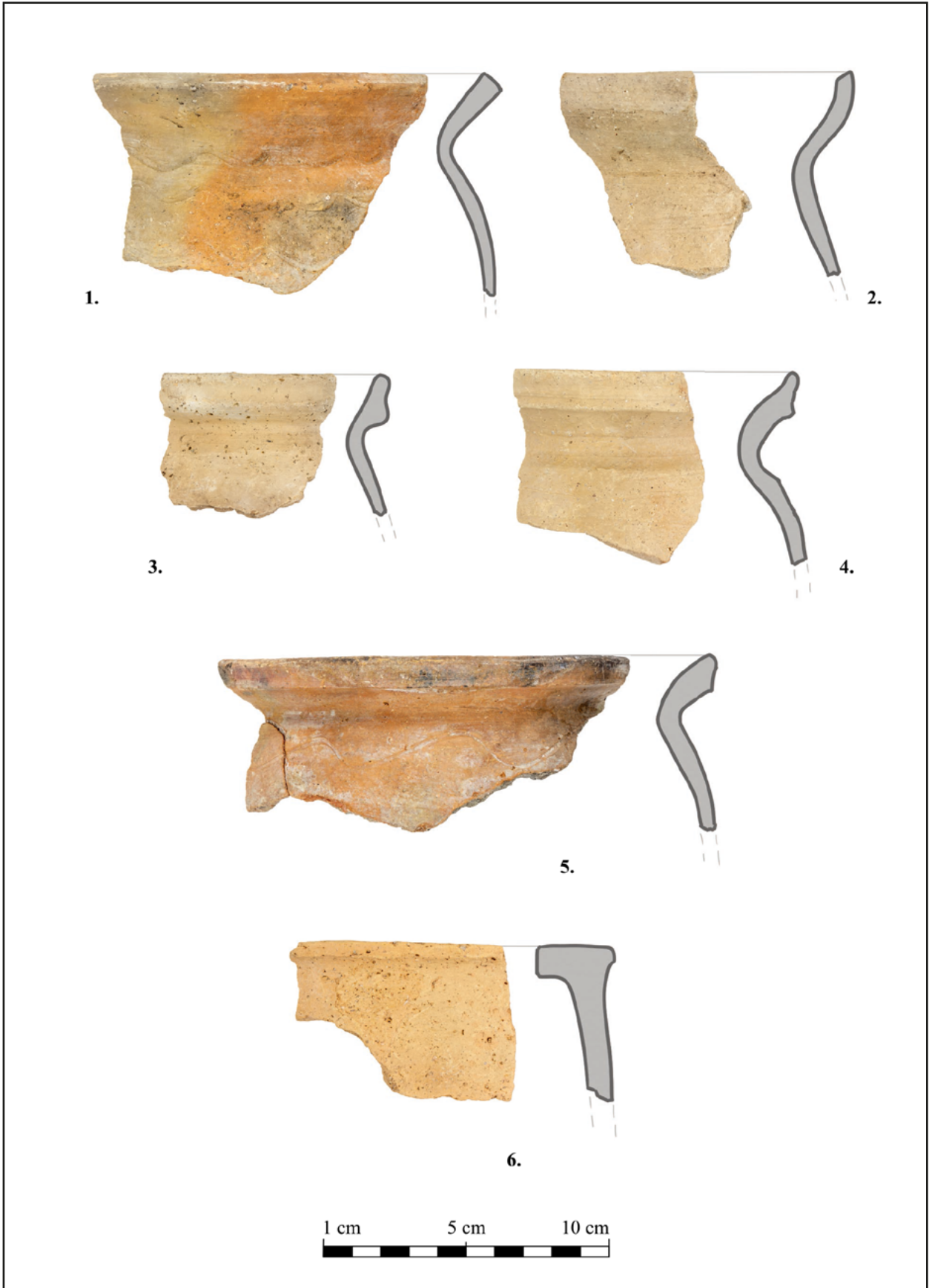
16. tábla. Q213

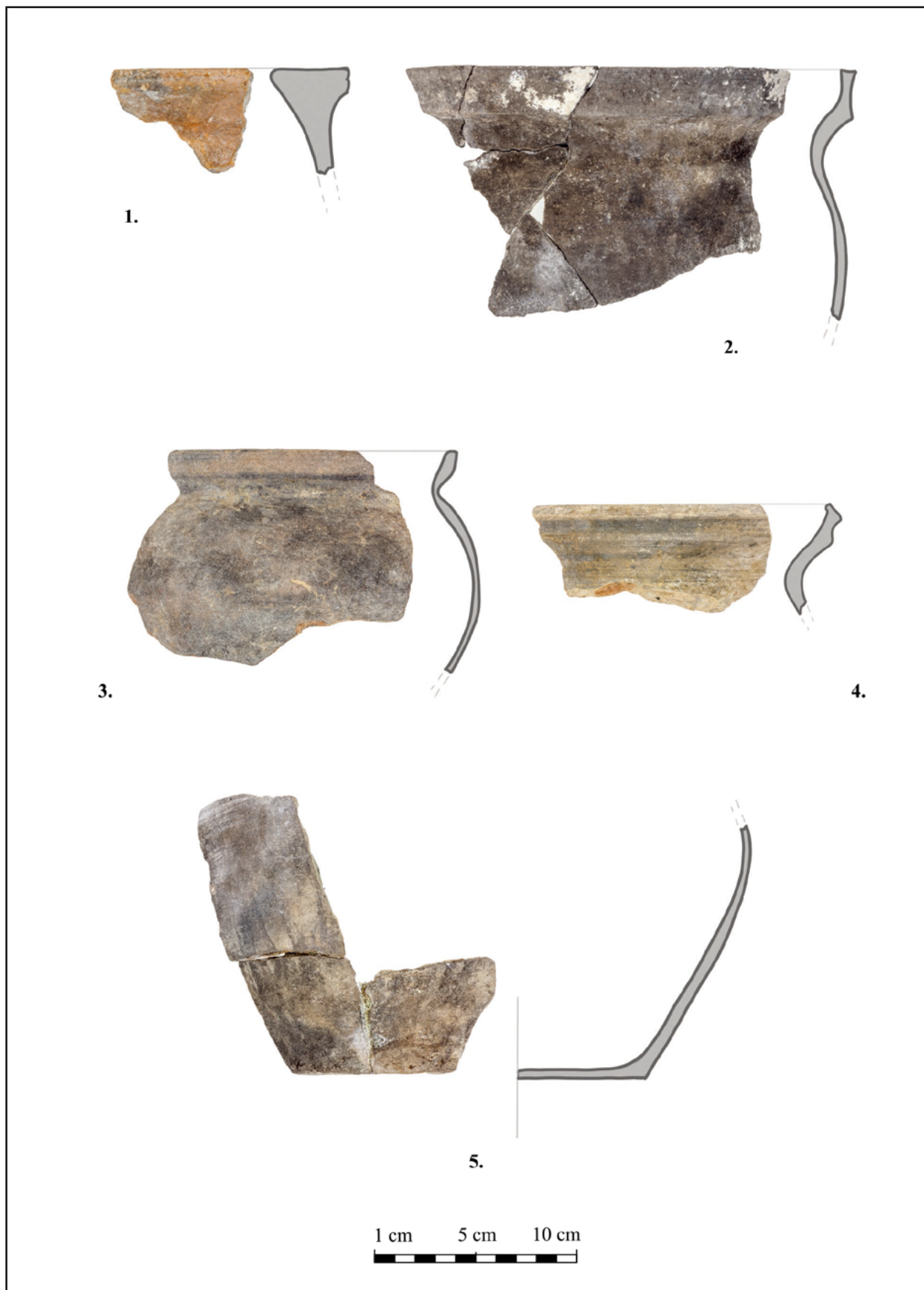
17. tábla. Q213

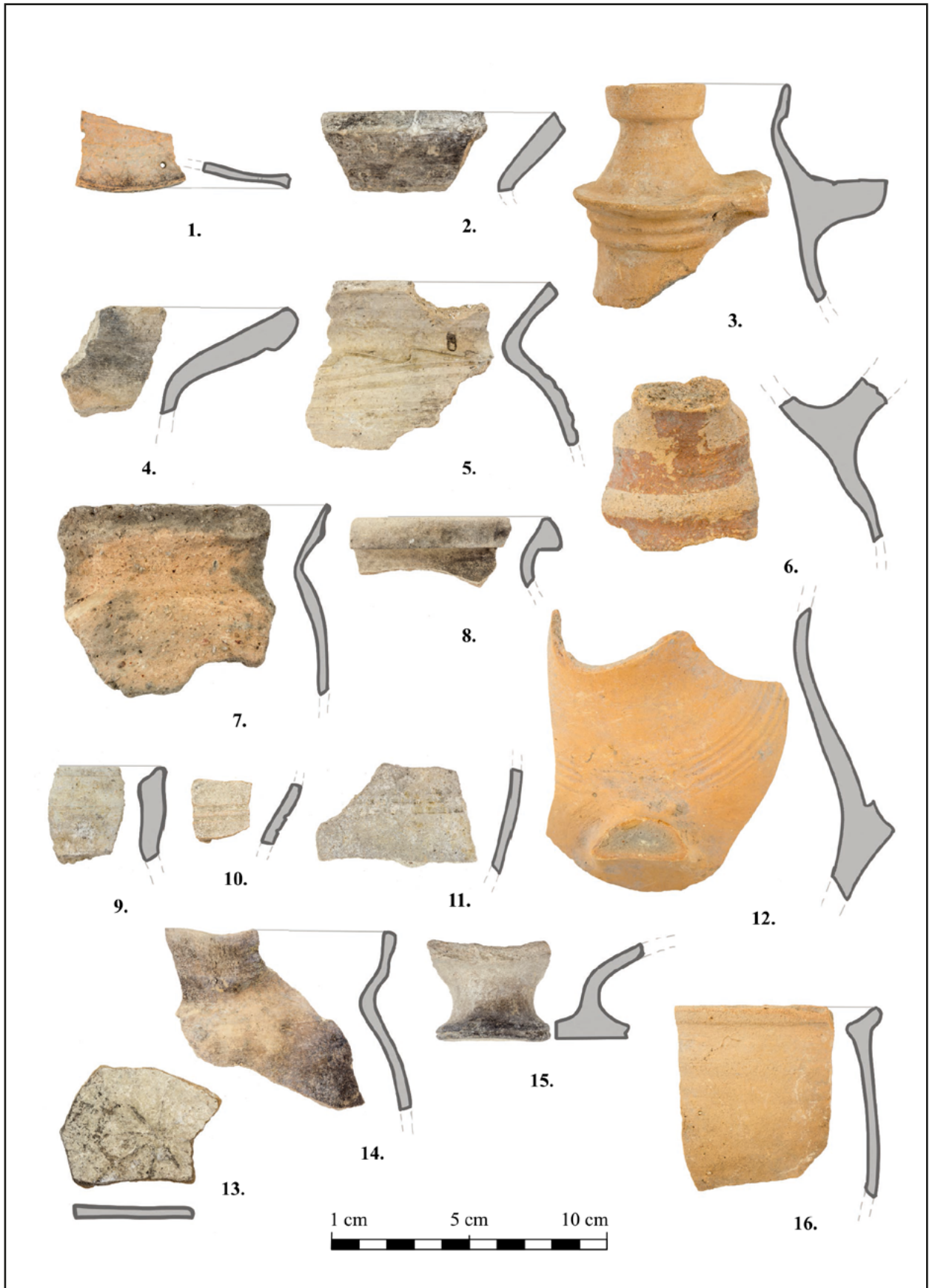
18. tábla. 1-4: Q214; 5-8: Q215

19. tábla. 2-4, 6: Q217; 1, 5: Q218

20. tábla. Szórvány leletek a feltárt szelvények területéről

21. tábla. Szórvány leletek a feltárt szelvények területéről

22. tábla. 1: Q134; 2–6: Q174; 7: Q184; 8: Q189

23. tábla. Q188

24. tábla. Q188

1.

2.

25. tábla. 1: Q105. számú kemence maradványa a környező beásásokkal; 2: A Q159. gödör

1.

2.

26. tábla. A Q174. számú kút feltárása

1.

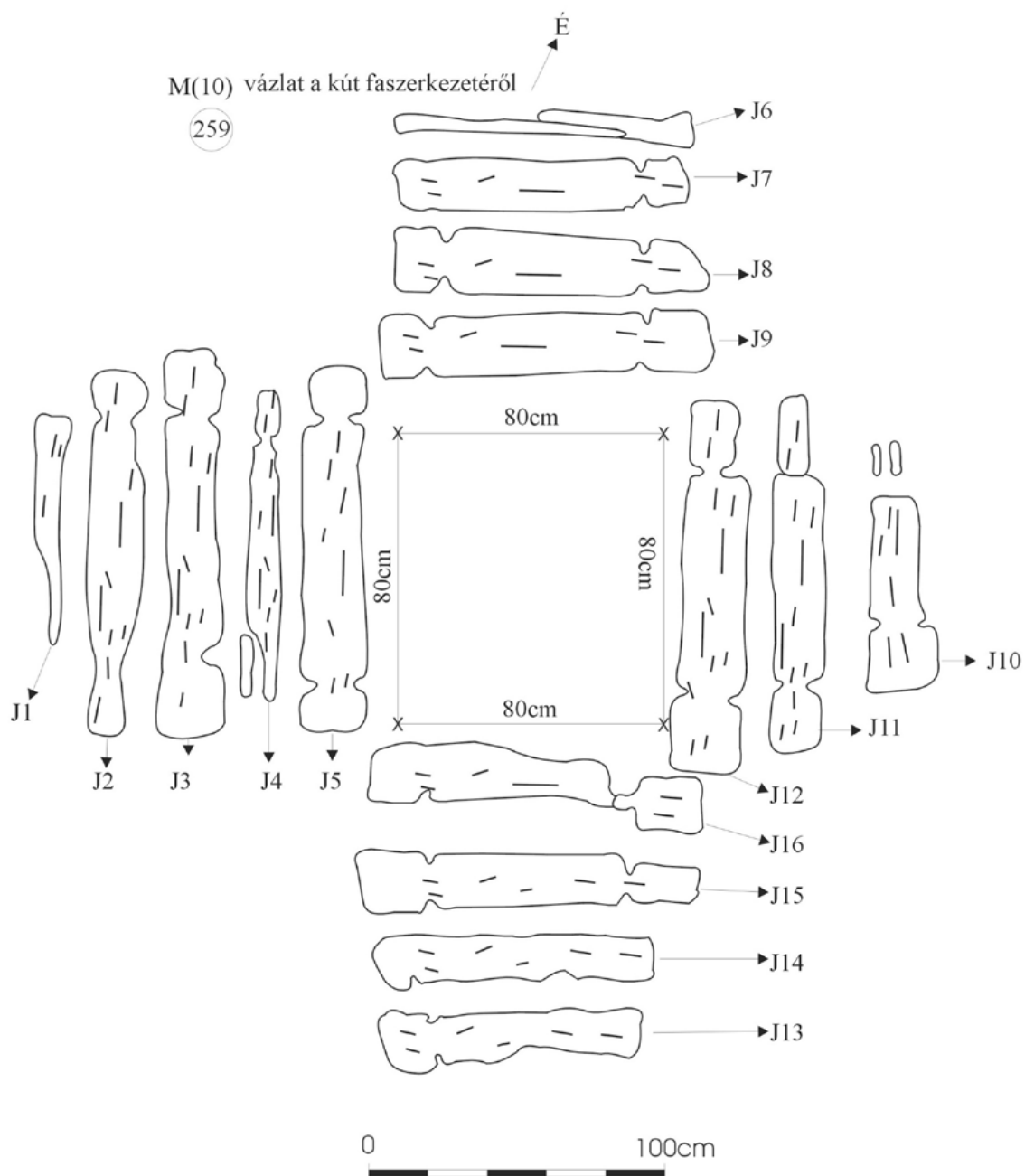

2.

27. tábla. A Q174. számú kút faszerkezetének maradványai

V56u16KCQ174
2007. 10. 28.

M=1:20

28. tábla. A Q174. számú kút deszkamaradványainak elhelyezkedése

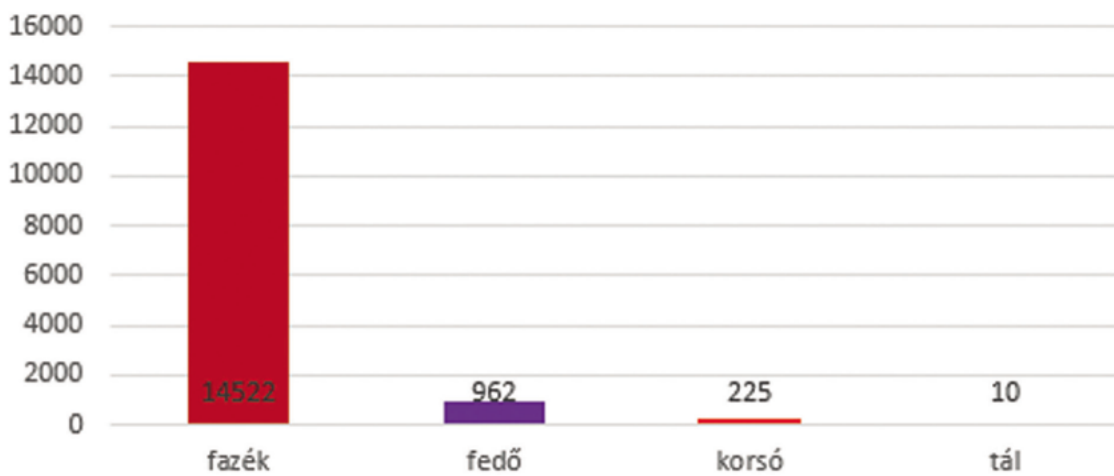

1.

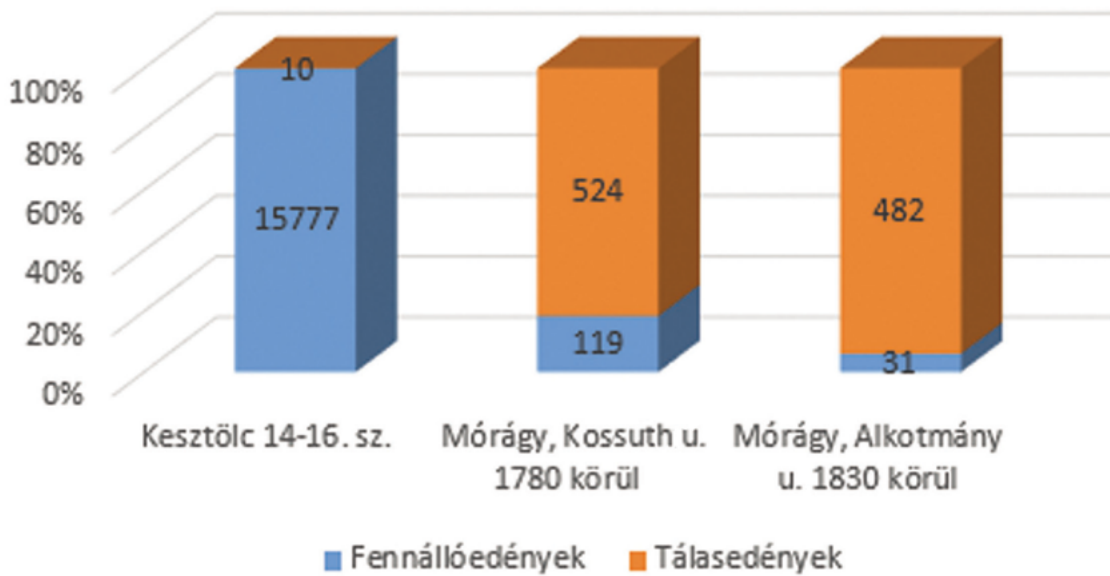

2.

29. tábla. 1: Emberi maradványok a Q025. objektumban; 2: Emberi maradványok a Q039. objektumban

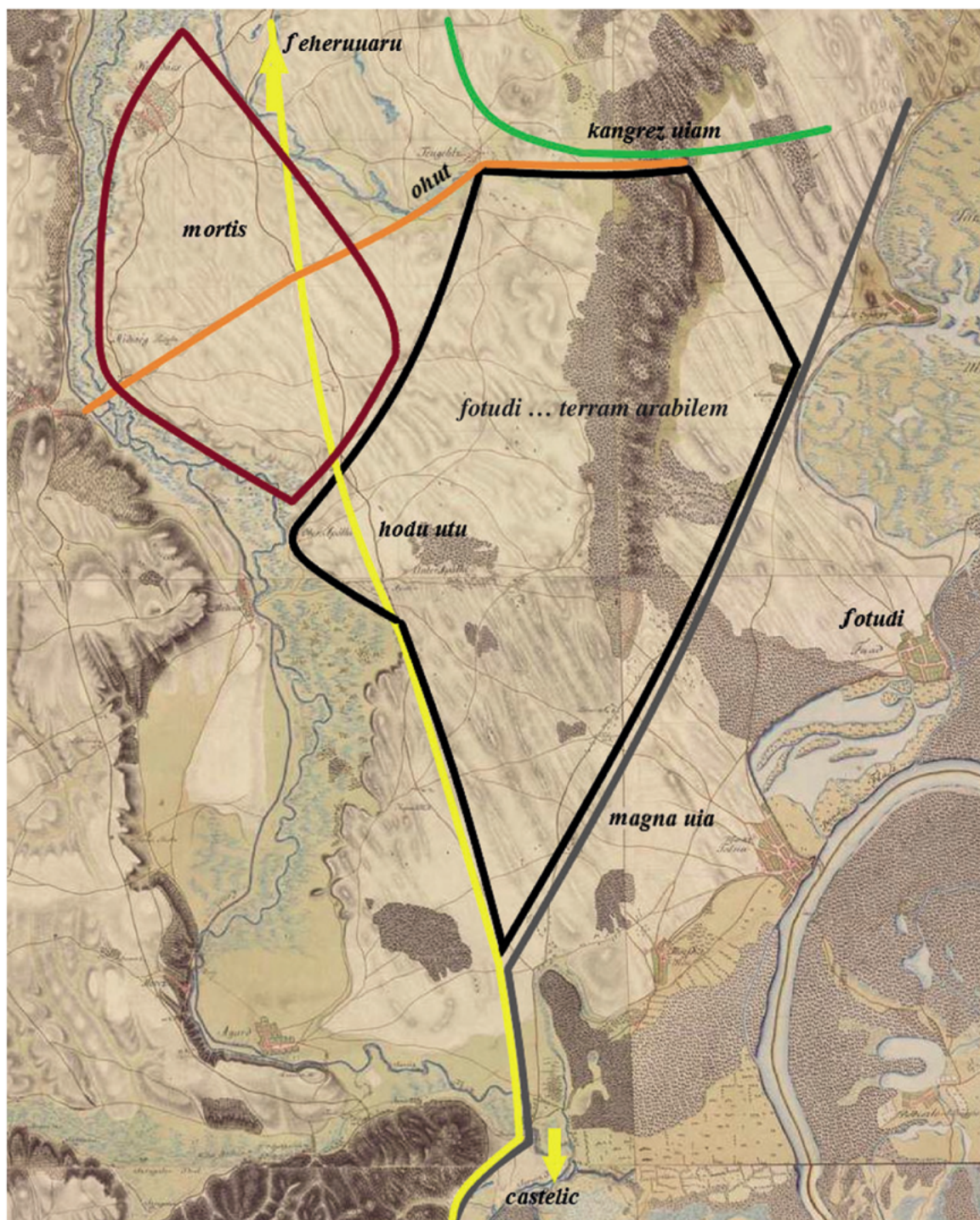

1.

2.

30. tábla. 1: Keszthely késő középkori leletanyagában található edénytípusok megoszlása;
2: A fennálló- és tálasedények arányának változása középkori és újkori lelőhelyeken

31. tábla. A Tihanyi Alapítólevélben említett Keszthely környéki fontosabb helynevek és a két apátsági birtok elhelyezkedése

Castelic et feheruaru rea meneh hodu utu rea

Eine vorbeugende archäologische Freilegung im Komitat Tolnau auf dem Gebiet der mittelalterlichen Siedlung Kesztlöc (2007) II.

Am südlichen Teil von Várdomb in Verbindung mit den Rekonstruktionsarbeiten der Hauptstraße Nr. 56. wurden von den zwei Autoren eine vorbeugende archäologische Freilegung durchgeführt. Die einander teils berührenden Gebiete ergänzten gut das reiche Fundmaterial und die dazu gehörenden Beobachtungen. In der Türkenzeit wurde völlig zerstört und war beinahe bis heute unbewohnt. Dieses Gebiet wirft interessante Fragen bezüglich unserer mittelalterlichen Topographie auf. Der ehemalige Marktflecken Kesztlöc war einst sogar größer als Szekszard und lag entlang der Heerstraße zwischen Eszék (Osijek) und Buda, aber heutzutage suchen wir seine Spuren vergebens auf der Landkarte. Die Siedlung wurde von den Türken nach der Schlacht in Mohács abgebrannt, ihre Bewohner haben den Ort endgültig verlassen und die einst berühmten, aus den Steinen des auf dem Kneipenhügel stehenden ehemaligen römischen Blockhauses gebauten Baulichkeiten wurden dem Erdboden gleichgemacht. Mangels Daten ließ man sich über 150 Jahren nur auf Mutmaßungen über dem genauen Platz des ehemaligen Marktfleckens ein, welche dann zahlreiche Diskussionen ausgelöst. Als Resultat der Freilegungen konnte man dann den Ort der auch in der Tihanyer Gründungsurkunde und in den Kroniken erwähnten, jedoch sogar auch auf der türkischen Miniatur dargestellten Siedlung bestimmen. Diese Studie legt als Fortsetzung des im Szekszarder Museumsjahrbuch im Jahre 2018 veröffentlichten Artikels weitere Informationen über die verbliebenen Objekte Nr. Q129–219 dar. Bei der Auswertung der archäologischen Beobachtungen konnten wegen des beschränkten Umfangs nur zwei Themen über die Siedlung und das dargestellte Fundmaterial kurz erörtert werden, Die Klarstellung der Ausdrücke Kesztlöc, *zu CASTELIC, FEHERUUARU REA MENEH HODU UTU REA*, sowie *bis zum Wege zur KAZTE-LIC* - welche Ausdrücke in der Tihanyer Gründungsurkunde in Verbindung mit der Frühzeit der Siedlung auch zweimal erwähnt – machen jetzt schon möglich, den einzigen und konkreten Ort der Siedlung zu bestimmen. Unter den Ruinen der am Anfang der Türkenzeit verwüsteten Siedlung steckten sich die vom Balkan angesiedelten Gruppen nur für kurze Zeit, die die Spuren ihrer eigenartigen Lebensweise und Kultur hinterlassen haben. So bilden die ohne Vermischung bewahrten mittelalterlichen ungarischen Töpferprodukte eine gut vergleichbare Basis zur Überprüfung der Wurzeln der späteren Volkskundenkeramik und die eigenartigen Geschirrvarianten der südslawischen Volksgruppen erregen die Aufmerksamkeit auf einen, bis heute kaum bekannten Teil der Geschichte des Süd-Transdanubiens.

MORDOVIN MAXIM – K. NÉMETH ANDRÁS

Középkori ólom textilplombadepó Újireg-Kulcsár-pusztáról¹

BEVEZETÉS

A szekszárdi múzeum régészeti gyűjteménye 2016 őszén ajándékozás révén egy 126 darabból álló középkori ólomtárgy-gyűjteménnyel gyarapodott, melyből 112 textilplombaként azonosítható (Kat. 8–112), a többi tárgy deformált puskagolyó vagy nem értelmezhető ólomolvadék volt. A tárgyakat K. Róbert nagykónyi lakos ajándékozta a múzeumnak, akihez egy 2002-ben elhunyt, szintén nagykónyi lakos hagyatékából került az anyag, jóval utóbbi halála után. Fontos adalék, hogy az ajándékozó még a találó életében látta nála a tárgyakat, és azok származási helyéről is tudakozódott tőle. Elmondása szerint a találó Nagykónyi és Újireg határán, de már újiregi területen, az egykori Kulcsár-puszta lebontott, beerdősült helyétől délre kb. 300 méterre, a szántóföldön, fémkereső műszerrel, egy csomóban találta a tárgyakat, amelyeket „*mintha egy helyre dobáltak volna*” (1. kép 1; 2. kép 1).

A plombadepó lelőhelyének közelében egy elpusztult középkori faluhely (Újireg-Torma István 289. lelőhely) (1. kép 2; 2. kép 2) is található, ahol az ajándékozó öt, a depó anyagától némiképp eltérő jellegű plombát talált, amelyeket szintén a múzeumnak adott (Kat. 3–7). Egy harmadik, a fenti kettőtől délre kb. 4,5 km-re, Nagykónyi belterületének szélén fekvő lelőhelyről (Nagykónyi-Kopánymenti Tsz) (1. kép 3) további két plomba is múzeumba került (Kat. 1–2), amelyek jelenlegi ismereteink szerint szórványnak számítanak, mert környékükön nem található középkori lelőhely.

Közleményünk elsősorban a depó tárgyainak közreadására vállalkozik, de az említett faluhely közelsége, és az onnan származó ólomplombák miatt a középkori Kulcsár faluval is foglalkozunk, valamint a depó földbe kerülési módjának meghatározására is teszünk néhány felvetést.²

¹ A kutatás egy része az NKFI OTKA-115912 számú pályázat támogatásával készült. Mordovin Maxim az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport tagja.

² Köszönjük az ajándékozónak a gyűjtemény múzeumba juttatását, valamint a lelőköörülményekre és a lelőhelyre vonatkozó információkat. A plombákat Tövisháti András restaurálta, a tárgyfotókat Retkes Tamás, az 1–4. képeket Vicze László (mindhárman a Wosinsky Mór Megyei Múzeum munkatársai) készítette. Munkájukat köszönjük.

1. kép. A tárgyalt lelőhelyek összesítő térképe. 1: Újireg-Kulcsár-puszta, textilplombadepó lelőhelye; 2: Újireg-Torma István 289. lelőhely; 3: Nagykónyi–Koppánymenti Tsz (alaptérkép: Google Earth)

A KÖZÉPKORI KULCSÁR FALU

A plombagyűjtemény a középkori Kulcsár falu határában, de nem annak belterületén került elő.

A középkori Kulcsár falu elsődleges Kálsár neve szóösszetétel. Szláv kal- előtagja jelentése: sár, iszap; mocsár, ingovány. A magyar -sár utótag jelentése: iszapos folyóvíz, mocsár, víztől meglágyult föld, tehát tautológikus, vegyes névadásról van szó.³ Az elsődleges jelentést a magyar kulcsár foglalkozásnév idővel magához hasonlította.⁴

Kulcsár először az 1138-as dömösi alapítólevélben szerepel, ráadásul két faluként (*Kalsar; alia villa Kalsar*). Kalsaron öten szolgáltak szekérrel, a prépostságnak továbbá két harangozója és nyolc szabadja élt itt, a valószínűleg a későbbi Alkulcsárral azonosítható másik Kulcsáron pedig négy szabad.⁵ 1215-ben II. András király egy kiadatlan oklevele a Tolna megyei Kulcsárt mint a dömösi egyház birtokát hozza szóba.⁶ 1277-ben Sol dömösi prépost tíz márkáért öt évre elzálogosította a prépostság lakatlan Alkulcsár (*Olkulchar*) birtokát Méhesi Sándornak és Edelényi Miklós fiainak, Simonnak és Jánosnak.⁷ 1381-ben Kulcsármiklóstelki (*Kulchar Myklosteleke*) Imre nádori ember tűnik fel egy oklevélben.⁸ Ezt a névalakot Csánki Dezső Kulcsár falura vonatkoztatta.⁹ Ha nézetét elfogadjuk, akkor a helynév talán egy meg nem rögzült másodlagos névnek tartható. 1419-ben Meggyesireg (ma Nagykónyi-Medgyespuszta) birtok határjárása Kulcsár birtok határánál kezdődött, Meggyesireg nyugati szomszédosa Kulcsár volt.¹⁰ Az 1542-es rovásadójegyzékben a falut Kulcsárkoppány (*Kwlcharcoppán*) néven írták össze, Török Bálint 7,5 itteni porta után adózott, a szolgálk 13 dénárt fizettek.¹¹ 1543-ban a birtok már Thurzó Eleké volt, öt adózó, két szegény és hat pusztá portával.¹²

Kulcsár 1622-ben az Esterházyak birtokai között tűnik fel, 1651–1652-ben és 1667–1668-ban lakatlan. 1669–1675-ben rációk lakták, egy 1690-es tanúvallomás szerint Kulcsár a hódoltság alatt a magyar uraságnak adózott.¹³

Kulcsár-pusztá újkori története a 19. század második felére nyúlik vissza (az első és a második katonai felmérésen még nem szerepel). A harmadik katonai felmérésen Muth-pusztától (a mai Újiregtől) délre kb. 2 km-re, a Kulcsár-patak keleti oldalán, a patak és az annak észak–déli irányú mellékága által közrezárt félsziget középső részén nyugat–keleti tájolású épület tűnik fel (ami a 20. század második felében a helybeliek által „kastélynak” nevezett épülettel azonos), tőle délre pedig egy fordított L alakú másik épület, Kulcsár-pusztá elnevezéssel. Az épületektől kb. 400 méterre délre, a félsziget déli csücskén téglaegető állt.¹⁴ A patakon létesített halastó a Kulcsári-halastó nevet viseli, a pusztától délre húzódó dűlő pedig a Kulcsári-dűlő nevet.¹⁵ 1949-ben a Nagykónyihoz tartozó Kulcsármajor és az Iregszemcséhez tartozó Muthpusztá egyesítéséből hozták létre a mai Újireg falut. Kulcsár-pusztá a rendszerváltás környékén szűnt meg, a kastélyt lebontották, helyét már csak egy erdőfolt jelzi.

A középkori Kalsar~Kulcsár falu a terepbejárás adatok alapján az újkori pusztával szemben, a Kulcsár-patak nyugati felén terült el. Torma István 1963-ban az újiregi határ déli szélén, a Kulcsár-patak folyásirány szerinti jobb partján, a halastó mentén kb. 100 méter hosszan középkori

³ KISS 1979, 234.

⁴ KISS 1988, I. 811.

⁵ MES I, 65. sz.

⁶ THOROCZKAY 2012, 427.

⁷ WENZEL 1871, 131. sz.

⁸ FEJÉR 1838, 250.

⁹ CSÁNKI 1897, 438.

¹⁰ Héderváry I. 156.

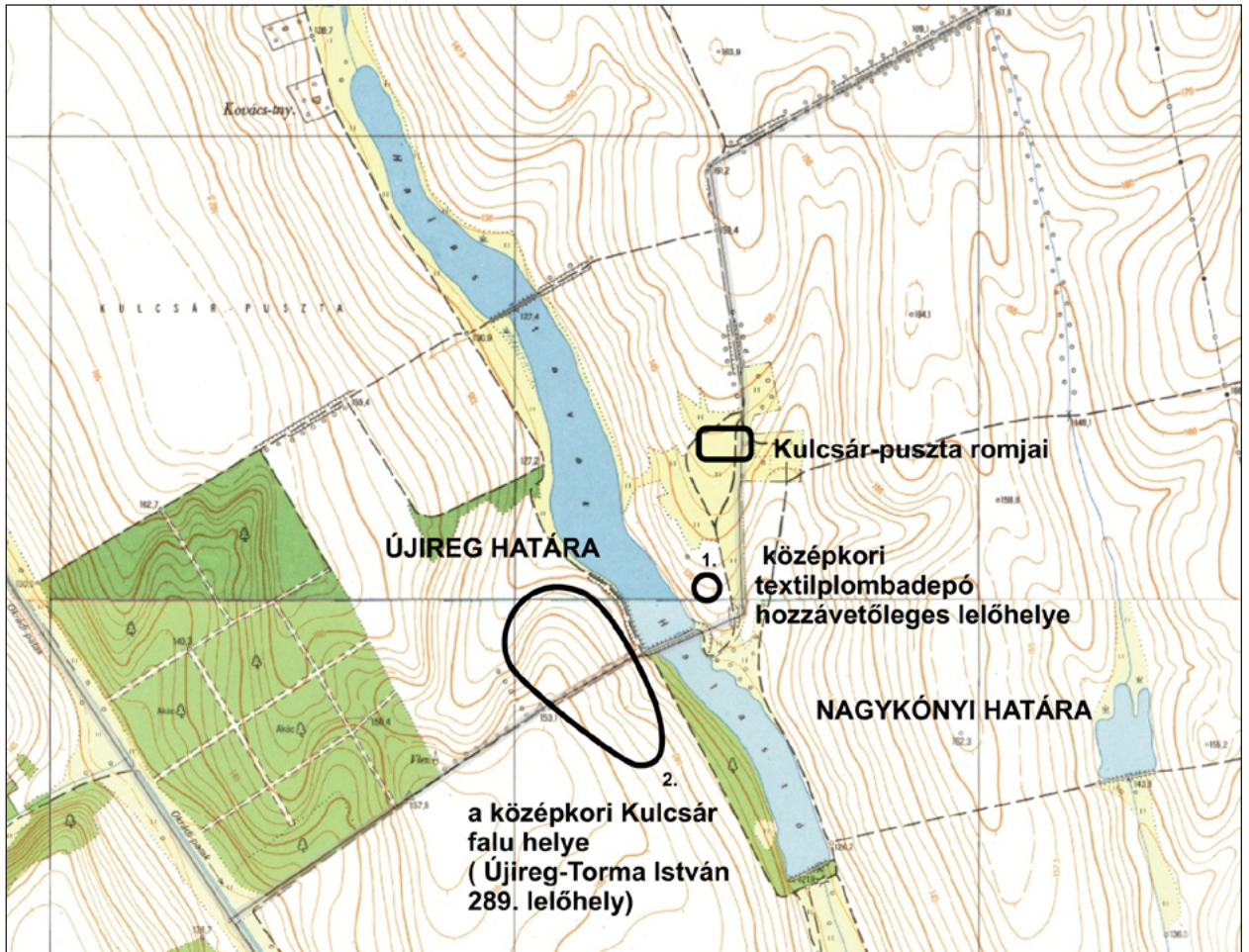
¹¹ VASS 1978, 121.

¹² MAKSAY 1990, 776.

¹³ PAPP 2000, 155–156.

¹⁴ <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000>

¹⁵ TMFN 1981, 120: 19/56, 58, 59, 71.

2. kép. A textilplombadepó hozzátétőleges előkerülési helye (1.) és a középkori Kulcsár falu (Újireg–Torma István 289. lelőhely) helye (2.) (alaptérkép: <https://www.mepar.hu/mepar/>)

cserepeket gyűjtött.¹⁶ K. Németh András 2018-as terepbejárása szerint a faluhely az Újireg és Nagykónyi közti határt jelentő, a tóra merőleges erdősávától délre is folytatódik, kb. 250 méter hosszan, tehát a település nagyobb része Nagykónyi határában fekszik (1. kép 1; 2. kép 1).¹⁷

A középkori Kulcsár átlagos falunak számított a környék településhálózatában. Templomáról nincs írott adatunk, és terepen sem mutatkozott nyoma. A plombadepó keletkezése szempontjából lényeges, hogy hetipiacáról sem maradt fenn forrás (legközelebb észak felé 6,5 km-re Iregben, kelet felé 8 km-re Tamásiban, valamint délnyugatra 10 km-re Koppányban, illetve 12 km-re Szakcson volt piac).¹⁸ A falut a fontosabb, több megyén átívelő provinciális utak is elkerülték, ilyenek minden irányban kb. 10 km-re húzódtak. Tőle északra haladt a Simontornyáról Iregen át Somogyvárra vezető, délre pedig a Simontornyáról Tamásin és Szakcson keresztül Zákányra tartó út, a faluból nyugat felé haladva a Veszprémből Pécs elkerülésével Szlavóniába vezető, keletre pedig a Veszprémből Tamásin át Tolnára tartó nagyobb utat lehetett elérni.¹⁹

¹⁶ TORMA 1963, 289. lelőhely (oldalszám nélkül).

¹⁷ A faluhely történetére összefoglalóan: PAPP 2000, 155–156; K. NÉMETH 2015, 220.

¹⁸ K. NÉMETH 2008, 289–290.

¹⁹ GLASER 1929–1930, 261–262, 269–270 (89., 90., 118., 122. számú utak).

A PLOMBÁK ÁLLAPOTA

A vizsgált plombák értékelésénél első lépésként ki kell térni az anyag megtartására, ugyanis ez jelentős mértékben befolyásolja a leletek azonosíthatóságát. Jelen esetben három lelőhelyről van szó. A Nagykónyi-Koppánymenti TSz területéről származó mindkét darab (Kat. 1–2) erősen kopott, felületük sérült, erősen oxidált. Ennek ellenére a rajzolatok kivehetők, felismerhetők. Az Újireg-Torma István 289. lelőhely (Kat. 3–7) öt lelete szintén viszonylag jó megtartású, jól kivehető rajzolatokkal. Ugyan mindegyik valamilyen mértékben sérült, deformált, mindössze egy darab azonosítása kérdéses, de ott is a rajzolat egyértelműen értelmezhető. A 112 darabos újiregi sorozat (Kat. 8–119) az előző kettőhöz képest már jelentős különbséget mutat. Az innen származó darabok általános megtartása kifejezetten rossz, többsége erősen gyűrött, hiányos, felületük kopott, csak nagyon nehezen, vagy semmilyen formában nem azonosítható. A felismerhető rajzolatot sem tartalmazó 14 darab kifejezetten magas arányt jelent (több mint az anyag tizede). Még feltűnőbb ez, ha összehasonlítjuk a szolnoki vagy orosházi gyűjteményekkel.²⁰ Ugyan 29 darab tekinthető egésznek az újiregi plombák között, ezek egy része szintén túl kopott ahhoz, hogy egyértelműen meg lehessen határozni a származási helyüket. Külön feltűnő és említésre méltó a perforált „félplombák” magas aránya. Ezek olyan töredékek, melyek a plombák hátoldalát jelentették, s a rögzítés során ezekben bújttatták be a szegecses részt. Általában a perforált és a szegecses félplombák mennyisége egy régészeti lelőhely anyagában többé-kevésbé azonos, ilyen egyenlőtlen arány máshonnan nem ismert. Az a tény, hogy az újiregi sorozatban szinte egyetlen egy jó megtartású, látványos és nagyobb méretű plomba sincs, az anyag tudatos – feltehetően értékesítési célból történő – kiválogatására utal, aminek eredményeképpen csak a nem eladható, kiselejtezett darabok maradtak meg a gyűjteményben. Erre utal, hogy a depó a textilbárcák mellett – mint már említettük – tucatnyi deformált puskagolyót (3. kép 1–2, 4, 7, 9) vagy nem értelmezhető ólomolvadékot is tartalmazott (3. kép).

A PLOMBÁK SZÁRMAZÁSI HELYE

Az ismertetésben nem célunk a közölt darabok kimerítő bemutatása és az összes ismert analógia felsorolása. Ez biztosan túlfeszítené a jelen tanulmány kereteit. Emiatt csupán a csoportokra és a kronológiára térünk ki, csak olyan daraboknál sorolva fel az analógiákat, melyek az eddigi Kárpát-medencei anyagban nem jelentkeztek.

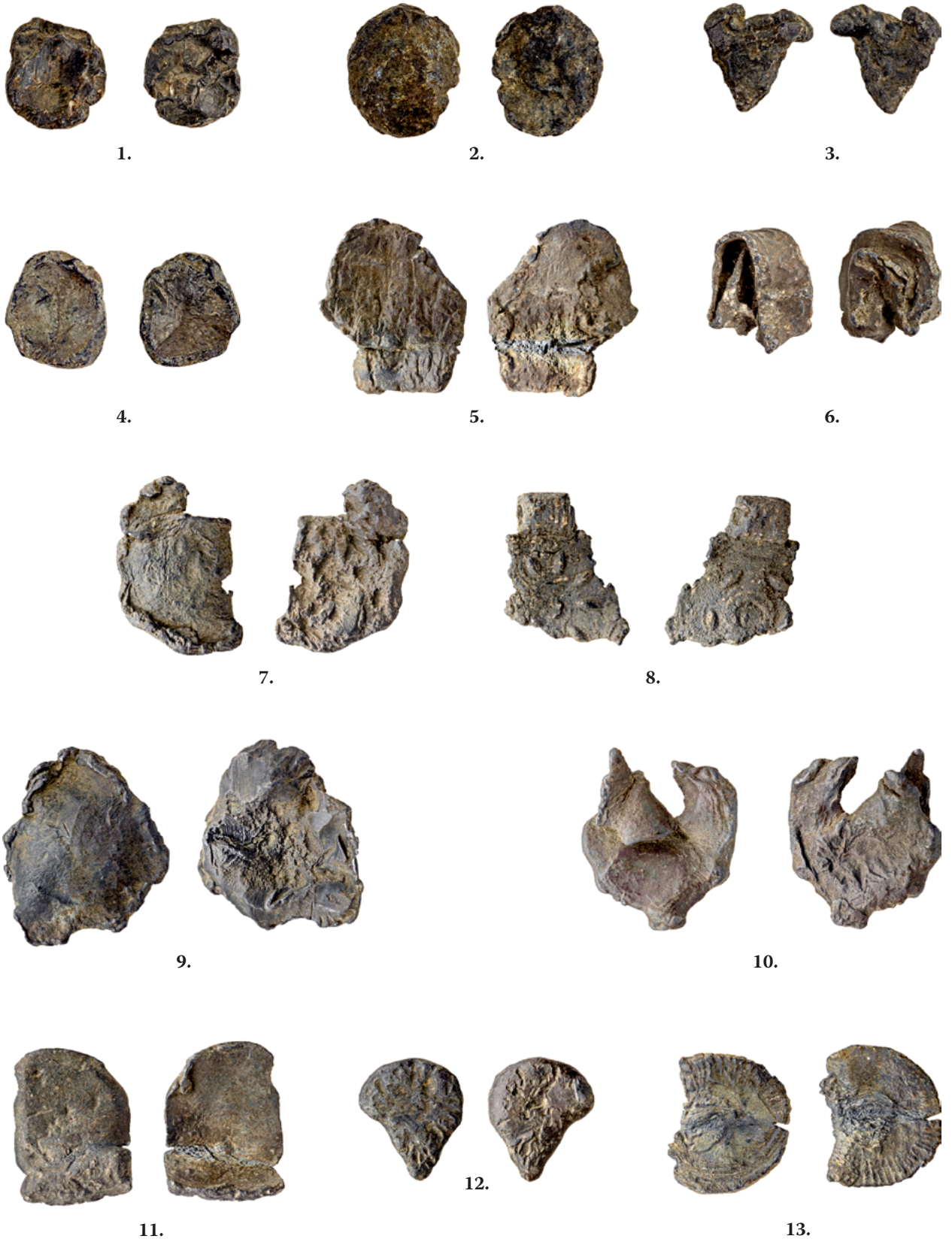
A 119 feldolgozott darabból összesen 61 azonosítása tekinthető biztosnak vagy erősen feltételezhetőnek. Ezek a leletek négy nagyobb európai régióhoz köthetők: Anglia, Németalföld, mai Németország és Kelet-Közép-Európa (4. kép). Topográfiai sorrendben haladva, a legtávolabbi helyszínnel érdemes kezdeni, vagyis Angliával.

Anglia

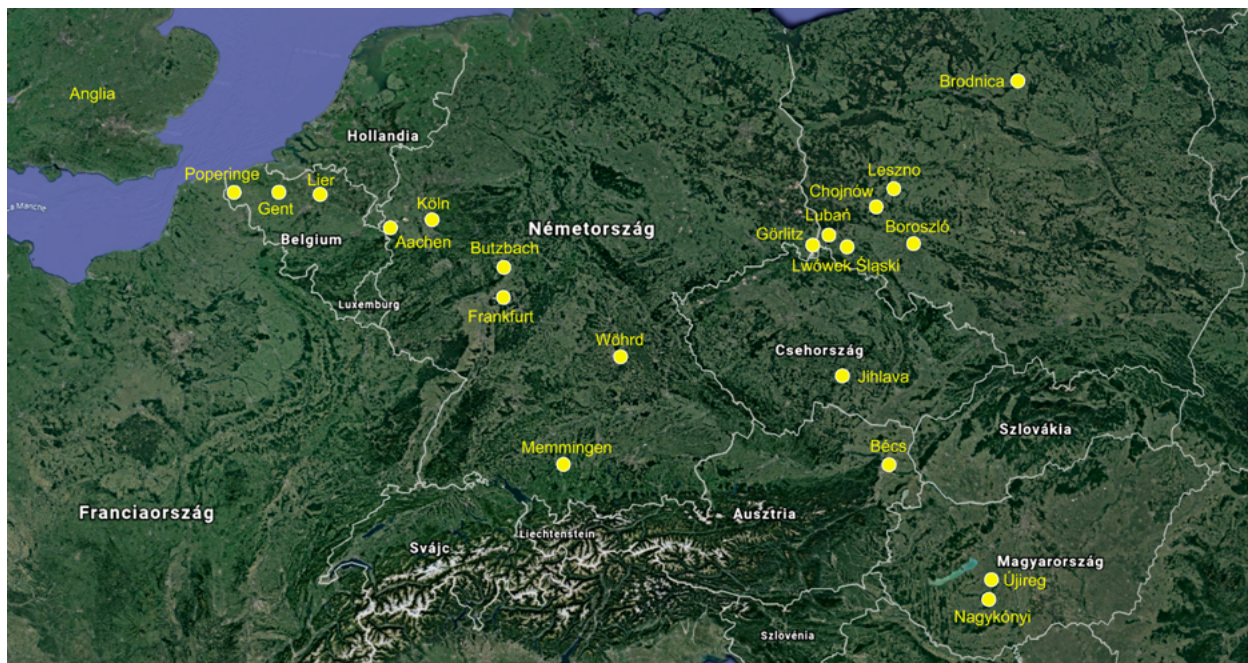
A leletegyüttesben hét olyan plomba van, mely valamilyen formában Angliához köthető. Közülük három képvisel viszonylag jól ismert, a Kárpát-medencében szélesebb körben elterjedt típust (Kat. 5., 6. és 8): előlapon Anglia címerével, köriratban a mottójával: „*HONI SOEIT QVI MAL Y PENSE*”, hátlapján pedig a Tudor-dinasztia címerével, az ún. Tudor-rózsával, szintén körirattal: „*GVILHELMVS ALMANDETE*”. A típus előlapján a körirat rendszeresen hibás, a mi esetünkben is a P betű fordítva áll (Kat. 8). Ennél a változatnál merült fel, hogy valójában nem angliai eredetű, hanem az onnan származó darabokat utánzó, már a hódoltság területén készült, a Körös-Maros-közének textiltermékeit jelölve meg.²¹

²⁰ MORDOVIN 2018a, 285.

²¹ MORDOVIN 2018b, 231–242, 261–262 (Kat. 005–006. és Kat. 008).

3. kép. Az újireg-kulcsár-pusztai depó plombákon kívüli, egyéb ólomtárgyai

4. kép. Az újireg-kulcsár-pusztai plombadepó textilbárcáinak származási helyei a mai Európa térképére vetítve

A másik típushoz két olyan darab tartozik, mely alapvető vonásokban hasonlít az előzőre, vagyis az előlapon a címer, hátlapon pedig a Tudor-rózsa szerepel (Kat. 18. és 20). Két fontos dologban azonban eltér az előzőektől: egyrészt mindkét oldalról hiányzik a körirat, másrészt a rögzítés módja nem rászorított, hanem kétszegecses megoldású. Hasonló darabok eddig kevésbé szerepeltek a hazai feldolgozásokban, annak ellenére, hogy nem számítanak kifejezetten ritka típusnak. Számos még publikálatlan analógiájuk ismert az Orosháza környéki falvakban, publikálva pedig Huszár Lajos egyik tanulmányában láthatunk egy-egy budai, békési, illetve túrkeve-mórici darabot,²² egy dunántúli lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban található,²³ egy negyedik pedig Szécsényben került elő.²⁴ Ennél a típusnál nincs okunk feltételezni, hogy a Kárpát-medencében készült volna. A kétszegecses megoldás Anglia mellett leginkább a németalföldi textilkészítő központokra és Gdańsk (Danzig) városára jellemző. A kutatás jelenlegi fázisában nem dönthető el, hogy a két újiregi lelet a felsorolt lehetőségek közül melyikhez köthető.

A gyűjteményben van egy rendkívül sérült olyan plomba is, melyen feltételezhetően egy Tudor-rózsa részlete látszik (Kat. 24). Ha az azonosítás helyes, akkor ez a darab is az előző kettőhöz hasonló típushoz sorolható, annyi eltéréssel, hogy ez csak egyszzegecses megoldású.

A legérdekesebb angliai származású darab az egész sorozatból az, melynek a hátlapján egy csapórács látható (Kat. 54). Ez az angol királyi posztminőséget ellenőrző hivatal jellegzetes jele volt, amely rendszeresen felbukkan az ún. *alnager*-plombákon.²⁵ Mivel a töredék rendkívül rossz megtartású, pontos eredete nem deríthető ki, ahogy a 16. századon belüli kronológiája sem. Egyetlen hasonló példányról tudunk eddig a Magyar Királyság területén: ez Nevicke várában került elő, s egyelőre publikálatlan.²⁶

Az összes angliai plomba kronológiája a címer- és Tudor-rózsa-ábrázolásnak köszönhetően viszonylag jól meghatározható. A címerek mind I. Erzsébet uralkodásához köthetők, az 1558–1603 kö-

²² HUSZÁR 1961, 188, XXXI/7. és XXXII/9–10. képek.

²³ MORDOVIN 2013, 278, 6. kép 1.

²⁴ GUBA – GALCSIK 2013, 24, 28. kép.

²⁵ EGAN 2001, 78. Fig. 19:3, 79. Fig. 20: 24–25; ELTON 2017, 223–224, 226.

²⁶ MORDOVIN – PROKHENKO – SUHAR 2020, 415, 419, Рис. 1.

zötti időszakra. A csapórácsos plomba is beleillik ebbe az időszakba. A régészetileg keltezhető analógiák alapján a címeres-köriratos darabok az 1560-as évek végétől a 1590-es évek végéig keltezhetőek.²⁷

Németalföld

A németalföldi plombákhoz mindössze három darab sorolható. Az egyik egy viszonylag gyakori 15. századi típus, Lier városából (Kat. 71).²⁸ A szinte teljesen ép plombán világosan látszik a szarufázott címer és a posztónyíró olló. A másik darab rendkívül töredékes: csak a perforált hátlap fele maradt meg, minimálisan kivehető részletekkel, többek között a körirathoz tartozó A betűvel (Kat. 21). Szerencsére a mérete és a betű típusa elég jellegzetes ahhoz, hogy az egyetlen ismert, épebb analógia segítségével azonosítani tudjuk. A Nagymihály környékén talált plomba köriratán GANDEN[SIS] név olvasható, amely a mai Belgiumban lévő Gent (franciául Gand) városával azonosítható.²⁹ Ez a darab már inkább a 16. századra keltezhető. A harmadik darab rendkívül rossz megtartású, nagyon gyűrött. Rajta egy pásztorbotot tartó kéz ismerhető fel. Ez egy viszonylag gyakori, Európa szerte ismert poperinge-i plombatípus jellegzetes ábrázolása. Magyarországon a város szövetei már a 13. századtól kezdve szerepelnek a forrásokban, és jelenlétük a 14. század utolsó harmadáig kimutatható. Ennek ellenére eddig mindössze egyetlen egy posztópecsétje ismert, az is szórványleletként egy magángyűjteményből.³⁰

Ezen a ponton fontos megemlíteni egy hiányt is. A dunántúli lelőhelyeken viszonylag sok Tournai városából származó darab ismert, talán a legtöbb ilyen lelet Magyarországról éppen onnan származik.³¹ Éppen emiatt is feltűnő a tournai-i plombák teljes hiánya az újiregi gyűjteményből. Mivel általában ezek jelentik a Magyar Királyság területén a legkorábbi textilpecséteteket, itt kell megemlítenünk egy másik típus hiányát, mely szintén országszerte viszonylag gyakran fordul elő. Egyetlen egy velencei textilbárca sincs ebben az anyagban. Vagyis a három lelőhelyen együttesen a plombák alapján nem mutatható ki a 14. századi horizont.

Németország

A mai Németország területére összesen hét biztosan azonosítható származási hely esik, de ebből egy – Görlitz – jobban kapcsolódik a következő csoporthoz, így ott is tárgyaljuk. A legtöbb plomba ebben a sorozatban – négy darab – Aachen városához köthető. Ez két típust jelent: egy kétszegecses, egyfejű sassal és kétsoros *orbis aquis* gótikus minuscula felirattal (Kat. 25. és 26); míg a másik zsinóros felfüggesztésű, szintén egyfejű sassal, illetve gótikus maiuscula *aqvensis* felirattal (Kat. 64. és 87). Mindkét változatra ismerünk hazai analógiákat, az utóbbit azonban eddig tévesen Aquileiához kötöttük.³² Mindkét változat esetében alig van régészetileg keltezett leletünk, ezért a stílárius jellemzőik alapján a maiuscula feliratos inkább a 14. század végére, a 15. század elejére,³³ míg a kétszegecses a 15. század első felére keltezhető. Az egyik plomba a korábbi darabok közül külön figyelemreméltó, ugyanis az egyik oldalán másodlagosan ráütött, felülbélyegzett I jelzés látható (Kat. 87). A jelzést jelenleg nem tudjuk értelmezni, csak feltételezni lehet, hogy valamiféle ellenőrzés vagy illetékfizetés igazolását mutatja.

További öt németországi városból csak egy-egy plomba került elő. A kölni darab a város címere alapján jól azonosítható (Kat. 43), hasonló textilbárcákat már több lelőhelyről ismerünk.³⁴ Viszonylag jól keltezhető a 15. századra.

²⁷ MORDOVIN 2018b, 241–242.

²⁸ MORDOVIN 2018a, 285. Fig. 1:1–3; MORDOVIN 2018b, 285 (Kat. 54).

²⁹ MORDOVIN 2018b, 273 (Kat. 30).

³⁰ MORDOVIN 2018b, 119–121, 297 (Kat. 78).

³¹ Ld. MORDOVIN 2019.

³² Szegecses változat: MORDOVIN 2016, 72; MORDOVIN 2018a, 285. Fig. 1:5–7; MORDOVIN 2018b, 259 (Kat. 01). Zsinóros változat (aquileiaiként): MORDOVIN 2018b, 264 (Kat. 11).

³³ Hasonlóképpen keltezett analógiák ismertek Belgiumból: VAN LAERE 2019, I. 165, II. 217 (Kat. 712–713).

³⁴ MORDOVIN 2014, 212 (Cat. 26); MORDOVIN 2018a, 285. Fig. 1:8; MORDOVIN 2018b, 282 (Kat. 47–48).

Egyedülálló Butzbach város ólombárcája (Kat. 51). A plombán ugyanis a Königsteini Grófság címere látható, azonban a Rajna-menti Taunus-hegységben lévő uradalom önmagában nem volt textilkészítő vidék. A címet valójában az az Eppstein család használta, amely a 15. század első felében a nördlingeni pénzverésért is felelt, illetve a 15. században megszerezte Butzbach városát. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a butzbachi posztó még a 16. század első felében is forgalomban volt Magyarországon.³⁵ A címerkép és a felirat alapján a plomba a 15. század vége és a 16. század közepe közé keltezhető. A magyarországi anyagban ilyen darabot mindeddig nem sikerült azonosítani.

A rendkívül töredékes wöhrdi darabot a címerpajzs feletti W betű alapján lehet egyértelműen azonosítani (Kat. 19). A Nürnberg külvárosaként, valamivel olcsóbb, de jó minőségű termékeket előállító városnak számos plombája ismert Magyarországról.³⁶ Általában a wöhrdi darabokat kisebb arányban, de még mindig jelentős mennyiségben szokták kísérni a nürnbergi textilpecsétek. Ahogy már a tournai-i daraboknál, itt is szembetűnik az utóbbiak a hiánya. Nürnberg pecsétjei masszív, nagyméretű darabok, többnyire még sérült formában is tetszetős, jól értékesíthető példányokat jelentenek, így – véleményünk szerint – teljes hiányuk ezzel magyarázható. A kialakítása és az analógiák alapján az újiregi depó wöhrdi plombája a 16. század első felére keltezhető.

Viszonylag gyakorinak számítanak az egykori Magyarország területén a barhentjéről híres bajországi Memmingen város plombái.³⁷ Az újiregi sorozatban egy ilyen darab szerepel, ez viszont az egyik legjobb megtartású – bár hiányos hátlapú – darabja a teljes ismertett gyűjteménynek (Kat. 52). Egyik oldalán a város címere, másik oldalán pedig a város nevére utaló minuscula m betű látható. Készítési ideje a 15. század utolsó negyedére és a 16. század első felére tehető.

Egyetlen olyan textilbarca származik nagyobb németországi városból, mely nem az újiregi depóban volt. Az Újireg-Torma István 289. lelőhelyen talált nagyméretű – ép állapotában 4 cm körüli átmérőjű – plomba, jobbra néző, egyfejű koronás sas ábrázolásával, a mérete és a sas fején lévő korona alapján mindenképpen egy jelentősebb településsel hozható összefüggésbe (Kat. 7). Az ismert textilgyártó központok közül egyedül a Majna menti Frankfurt jöhet szóba, melynek a címere megfelel a leírt címerképnek. Egyelőre sem Magyarországról, sem más európai országból nem ismerünk hasonló vagy másfajta, Frankfurthoz köthető példányt, pedig a források egyértelműen beszámolnak arról, hogy a város textilkészítői használtak ólomplombákat.³⁸

Kelet-Közép-Európa

Az általános magyarországi helyzethez hasonlóan, a legtöbb plomba Közép-Európa keleti részéből származik. Ez alapvetően az egykori Magyar Királyság gazdasági kapcsolatainak és lakossága vásárlóerejének volt a függvénye. A Német-római Birodalom keleti területeihez tartozó Lausitz, Szilézia, Cseh- és Morvaország, illetve Ausztria eltérő mértékben, de mind közepes minőségű, viszonylag olcsó posztót állított elő, amelynek Magyarország közeli és ideális piacaként szolgált. Ezek után nem meglepő, hogy – az írott forrásokkal összhangban³⁹ – a legnagyobb számban azonosítható textilpecsétek a lausitzai Görlitz városához köthetők, szám szerint 22 darab. Közülük mindössze egy darab került elő Nagykőnyi-Koppánymenti TSz területén (Kat. 2), az összes többi mind az újiregi depó része. A görlitzai plombák három vagy négy alapváltozatban jelennek meg, de még ennél is több a variációk lehetősége. A leggyakoribb változat esetében az előlapon egy gótikus korona látható, míg a hátlapon a származási helyet jelölő gótikus minuscula *forder gorlitz* felirat (Kat. 1., 32., 37., 39., 58., 59., 80., 92. és 103). A következő változat csak annyiban tér el az előzőtől, hogy a korona

³⁵ EMBER 1988, 77.

³⁶ MORDOVIN 2018a, 286. Fig. 3:30–31; MORDOVIN 2018b, 314 (Kat. 111–112).

³⁷ MORDOVIN 2016, 69; MORDOVIN 2018a, Fig. 2:19; MORDOVIN 2018b, 290 (Kat. 64).

³⁸ Összefoglalva, megfelelő nemzetközi kitekintéssel lásd: MORDOVIN 2018b, 38, 40–42.

³⁹ EMBER 1988, 75–77.

körül mellékjelek jelennek meg. Ez lehet virág a korona két oldalán (Kat. 27), vagy a korona alatti g, esetleg gr felirat (Kat. 38., 62., 72. és 75). A két további lehetőségnél a plomba mindkét oldalán korona jelenik meg, melléjjellel (Kat. 44. és 67) vagy a nélkül (Kat. 97., 98. és 104). Természetesen a sérülések miatt az utóbbi kettő nem minden esetben különíthető el. Ugyanez vonatkozik azokra a darabokra, amelyeknél az egyik oldal hiányzik (Kat. 46., 113. és 116). Sajnos egyelőre nem tudunk kronológiai vagy esetleges funkcionális különbséget tenni a különböző típusok között. A források alapján tudjuk, hogy a görlitzi posztó már a 15. század első felétől jelen van a Magyar Királyságban, és még a 16. század végén is előfordul.⁴⁰ A hazai régészeti anyagban is megjelenő nagy mennyiségű görlitzi plomba is alátámasztja ezt a kronológiát.⁴¹ Kifejezetten látványos a szolnoki gyűjtemény anyaga, melyben a görlitzi darabok a teljes mennyiség majdnem pontosan 30%-át adják⁴² (Újireg esetében ez csak 20%). Érdemes megemlíteni, hogy hasonló görlitzi leletek Lengyelországon és Magyarországon kívül is jelentősebb számban fordulnak elő.⁴³

Görlitzhez képest a többi kelet-közép-európai plomba jóval kisebb számban szerepel az újiregi depóban. Görlitz környezetében maradványok, először a sziléziai darabokat vesszük sorra. Két-két textilpecsét származik Chojnów, Lwówek Śląski és Leszno városaiból, még egy-egy darab képviseli Boroszlót, Lubańt és Brodnicát. A chojnowi (Haynau) leletek meglehetősen gyakran bukkanak fel a magyarországi leletanyagban.⁴⁴ Azonban eddig csak a kései típusokat sikerült beazonosítani: az 1568 és 1600 közöttiek. Az újiregi anyagban ezzel szemben mindkét darab (Kat. 40. és 42) a legkorábbi változatokat képviseli: egyik oldalukon a város címere, másikon pedig a város nevére utaló kis h betű. Ez alapján ezek még a 15. század végére, talán a 16. század első felére tehetőek, de mindenképpen az 1568. évi posztókészítési szabályozásnak megfelelően készített plombák előtt készülhetett mindkettő.

A két lwóweki (Löwenberg in Schlesien) plomba kifejezetten gyakori lelet a Kárpát-medencében (Kat. 55. és 93).⁴⁵ A két ismert változathoz az újiregi leletgyűjteményben csak egyféle fordul elő, melynél az előlapon a város címerállata, az oroslán szerepel, a hátlapon pedig a város neve négy sorra osztva: LÖ / WEN / BER / GK formában. Ilyen típus számos Magyarországon kívüli lelőhelyen is felbukkan.⁴⁶

Az újiregi plombák között található két rendkívül töredékes darab is, mindkettőnél csak a perforált hátlap maradt meg (Kat. 85. és 109). Az alig kivehető fül- és szarvrészletek alapján az eredeti rajzolat bikafejként rekonstruálható. Hasonló plombákat Lengyelországból ismerünk, Leszno (Lissa) városából.⁴⁷ Feltételezhető, hogy a mi esetünkben is ilyen darabokról van szó. Ha ez így van, akkor ezek az első dokumentált előfordulásai Leszno plombáinak az egykori Magyar Királyság területén. Töredékességük miatt kronológiájuk bizonytalan, de feltehetően még a 16. századon belül marad.

Még két újiregi plomba származik Lausitzból, illetve Sziléziából. Az egyik már ismert a hazai anyagból: egyik oldalán két, füleikkel lefelé néző, keresztbetett kulcs van, míg hátlapján a város német neve: LAVBAN (mai Lubań). A mi esetünkben egy rendkívül töredékes textilbárcáról van szó, csak a kulcsok részletei vehetők ki (Kat. 105), de még így is viszonylagos biztonsággal megállapítható a lelet eredete. A két analógia sajnos szintén szórvány: egyik a szolnoki gyűjteményből,⁴⁸ a másik pedig a Magyar Nemzeti Múzeum illegális fémkeresős tevékenység során lefoglalt leletanyagából ismert.⁴⁹ Ez utóbbi azért is érdekes, mert a lefoglalt leletek gyűjtőterülete a Kelet-Dunántúl középső

⁴⁰ MORDOVIN 2018b, 186–187.

⁴¹ MORDOVIN 2018b, 274–275 (Kat. 31–33).

⁴² MORDOVIN 2018a, 287. Fig. 4: 33–45.

⁴³ VAN LAERE 2019, I. 175–176; II. 231–234 (Kat. 763–774).

⁴⁴ MORDOVIN 2016, 65–66; MORDOVIN 2018b, 275–276 (Kat. 34–36).

⁴⁵ MORDOVIN 2018b, 287–288 (Kat. 58–59).

⁴⁶ MORDOVIN 2018b, 196–197; VAN LAERE 2019, I. 383; II. 523 (Kat. 1759–1760).

⁴⁷ POŁCZYŃSKI – PRZYMORSKA-SZTUCZKA 2019, 313, 332. Fig. 25:1–2.

⁴⁸ MORDOVIN 2018a, 288. Fig. 5:54; MORDOVIN 2018b, 199, 285 (Kat. 53).

⁴⁹ MORDOVIN 2014, 211 (Cat. 21)

részére lokalizálható, elsősorban Tolna és Somogy megyékre. A felirat alapján a plomba biztosan 16. századi, s közepes értékű posztóhoz tartozott.

Külön problémát jelent a boroszlóiként azonosított plomba (Kat. 69). Csak az előlapja maradt meg, melyen egy koronás W látható. Hasonló szimbólum számos város címerében megjelenik a középkor végén, emiatt a plombatípus meghatározása már több alkalommal is téves interpretációt eredményezett. Először a hasonló darabokat még Jindřichův Hradec (Neuhaus) csehországi városának termékeivel azonosítottuk.⁵⁰ Az ungvári gyűjteményben lévő, Kárpát-medencén kívülről származó nagyobb, feliratos darab (sajnos még publikálatlan), illetve a lengyel és a nyugat-európai területeken talált plombák beazonosítása alapján a magyarországiakat is a továbbiakban boroszlóiként kell értelmeznünk.⁵¹

A gyűjtemény egyik plombája – a lesznoihoz hasonlóan – először dokumentálható Magyarországon (Kat. 70). Ennek egyik oldalán egy függőleges állású, zárt jobb tenyér szerepel, másikon pedig egy gótikus *at* ligatúra. Ez a minta az észak-lengyelországi Brodnica városának plombáiról ismert. Az egykori kelet-poroszországi város eredetileg Strasburg néven volt ismert, Újiregen kívül Magyarországon még Szeremlén van hasonló, még publikálatlan plomba. A belga plombaanyagot feldolgozó Raf Van Laere szerint készítésük ideje a 15–16. századra tehető.⁵²

Valamivel délebbre haladva Sziléziától rátérhetünk a morvaországi Jihlava (Iglau) plombáira. A nevére utaló címerállata – sün – alapján a cseh koronához tartozó város posztópecsétjei viszonylag könnyen felismerhetők. Az újiregi depóban négy példány is felbukkan, melyek három különböző típust képviselnek. Az egyiknél az előlapon sün, a hátlapon pedig morva egyfejű sas található (Kat. 33). A második az előzőnél valamivel nagyobb, a címerképekhez köriratok is tartoznak: IGLAVIA (Kat. 35. és 53). A harmadik típus a legegyszerűbb, itt csak az előlapon van mintázat: erősen stilizált sün (Kat. 74). Az eredetileg üres hátoldalán másodlagos bekarcolásokat láthatunk. A jihlavai plombák nagy mennyiségben és leggyakrabban a 16. században fordulnak elő, az írott forrásokkal összhangban.⁵³

Végül, az utolsó biztosan azonosítható plombaként az újiregi depó egyetlen bécsi eredetű plombáját kell megemlíteni (Kat. 68). A magyarországi anyagban viszonylag gyakori típus egyik oldalán rendszeresen Bécs kereszt címe, míg a hátoldalán Alsó-Ausztria pólyás címe szerepel.⁵⁴ Jelen esetben az egyik oldala hiányzik, de az alsó-ausztriai címet ábrázoló előlap alapján az azonosításhoz nem fér kétség. A típus keltezése a 15. század vége és a 16. század közepe közé tehető.

Bizonytalan azonosítású plombák

A három helyszínről összegyűjtött leletekben volt számos olyan darab is, melyeken bizonyos rajzolatokat, mintákat fel lehetett ismerni, azonban biztos meghatározásukra egyelőre – épebb példányok előkerüléséig – még nincs lehetőség. A bizonytalan azonosításnál két csoportot kell elkülöníteni. Az elsónél vannak feltételezéseink, mely városhoz lehetne kötni az adott darabokat, míg a másik csoportnál még feltételezéseink sincsenek.

A feltételesen azonosítható darabok között első helyen azt az öt plombát kell megemlíteni, mely mind zsinórra felfűzhető típusú, viszonylag kicsi, s mindegyiken egy mély, utólagosan felülpecsételt I betű látható.

Feljebb láthatunk egy hasonló bepecsételéssel rendelkező darabot az aacheni plombák között, melynek az egyik oldalán AQVENSIS felirat szerepel (Kat. 87). Ennél a sorozatnál ilyen felirat egy esetben sem fedezhető fel, ezzel ellentétben háromnál is az előlapon egy egyfejű sas alakja vehető

⁵⁰ MORDOVIN 2014, 217–218 (Cat. 46–51); MORDOVIN 2016, 66; MORDOVIN 2018a, 288. Fig. 5:50–53; MORDOVIN 2018b, 292–293 (Kat. 68–69).

⁵¹ VAN LAERE 2019, I. 386; II. 526 (Kat. 1767–1770).

⁵² VAN LAERE 2019, I. 366; II. 494–495 (Kat. 1667–1669).

⁵³ MORDOVIN 2016, 62; MORDOVIN 2018a, 288. Fig. 5:46–49; MORDOVIN 2018b, 278–279 (Kat. 39–42).

⁵⁴ MORDOVIN 2014, 222–224 (Cat. 66–74); MORDOVIN 2016, 66; MORDOVIN 2018b, 267–268 (Kat. 18–19).

ki (Kat. 60., 66. és 90). Az egyfejű sas megfelelne Aachen címerének, így ez is csak alátámasztja a darabok aacheni csoporthoz való sorolását. Még két darab olyannyira sérült felületű, hogy a mély bepecsételélen kívül más értelmezhető részlet nem azonosítható rajtuk (Kat. 47. és 102). Semmilyen analógiájuk még nem ismert. Ha a feltételezett azonosításukat elfogadjuk, akkor az újiregi gyűjteményben az aacheni plombák száma eléri a kilencet.

Még egy darab említendő meg bizonytalan azonosításuként. Ez egy szintén zsinóros rögzítésű, kerek plomba, Újireg-Torma István 289. lelőhelyről. Az egyik oldalán egy V betű látható, kétoldalt egy-egy hatágú csillaggal. Publikált analógiáról egyelőre nincs tudomásunk, de a budapesti Molnár utcában, Pomázi-Horváth Viktória ásatásán látott napvilágot ilyen plomba, 14–15. századi rétegekből.⁵⁵ Kiindulási alap az azonosításnál egyrészt maga a betű, másrészt a rögzítés módja. Az utóbbi elsősorban a 14–15. században fordult elő, főleg a németalföldi városoknál (pl. Tournai),⁵⁶ illetve a feljebb ismertetett Aachennél. Az ebből az időszakból származó magyarországi írott forrásokban nem találkozunk olyan textilgyártó településsel, mely névre vagy címerre nézve megfelelne ennek a plombának. Ugyanakkor a 16. századi vámjegyzékekben felbukkan az uszlai posztó, amit Ember Győző feltételeSEN a Taunus-hegységben lévő Oberursellel azonosított.⁵⁷ Ez a település azonban nem tartozik a fontosabb textilkészítő központok közé. Sajnos a forrás eredeti írásképét nem volt módunk ellenőrizni, de kézenfekvő, hogy az *uslarer* lett *uslauer*ként átírva. Ebben az esetben ez megfelelne Uslarnak, annak a közepes méretű középkori városkának, mely fontosabb textilkészítő vidéken, a plombáiról is ismert Göttingentől⁵⁸ mindössze kb. 30 km-re fekszik. A mi esetünkben ennek a településnek azért van jelentősége, mert a címerében, a városnév középkori írásmódjára utaló V betű szerepel. Ezek alapján ezt a darabot – a kutatás jelen pontján – feltételeSEN Uslar városának egyik plombájával azonosíthatjuk.

Nem azonosítható plombák

A még feltételeSEN sem azonosítható darabok között a legkülönbözőbb megjelenésű és állapotú példányok szerepelnek. Néhány közülük kifejezetten jó megtartású, egyértelműen kivehető címelemekkel rendelkeznek, de egyes esetekben a címert még nem sikerült városhoz kötni, vagy máskor a címelemek túl gyakoriak ahhoz, hogy a kutatás jelenlegi helyzetében egyértelmű választ adhasunk. Azonosításukat hátráltatja a publikált, ép analógiák hiánya is.

Az újiregi darabok között kettőn látható egyedi címer vagy címerkép. Egyiken egy városkép részlete szerepel (Kat. 9), másikon pedig háromlábú edényből kinövő három liliom (Kat. 13). Szintén a címerképekhez sorolhatók a rendkívül gyakori sas- és oroszánábrázolások. Három olyan plomba is jelen van az újiregi depóban, melyeken a két ábrázolás együttesen jelenik meg (Kat. 36., 73. és 82). További hat esetben – közülük egy az újiregi faluhelyen került elő – csak a sas alakja látható (Kat. 22., 23., 88., 89., 115. és Kat. 4). Több plombán is a képek egyértelműen címerpajzsban szerepelnek (pl. sas: Kat. 22., 23. és 115).

Minden bizonnyal szintén címerhez tartozó képekről lehet szó liliom (Kat. 96. és 105), vagy egyenlő szárú kereszt esetében (Kat. 100). Ugyan a liliomos plombáknál még a körirat részlete is kivehető, egyértelműen a városra utalva: [...]STAT, és még Pápáról két analógia is ismert, de ennek ellenére még mindig nem sikerült megfejteni a tárgyak származási helyét.⁵⁹ A német szóhasználat egyértelműen kizárja a két kézenfekvő azonosítási lehetőséget: Lille és Firenze városait.

Külön csoportot alkotnak a szenteket ábrázoló textilbárcák. Ezek azonosításánál a legfőbb nehézség abban rejlik, hogy egy-egy szent utalhat a város címerére és patrónusára, de lehet a foglal-

⁵⁵ Köszönjük Pomázi-Horváth Viktóriának a szíves információt.

⁵⁶ MORDOVIN 2019, 445–449 (4–5. kép).

⁵⁷ EMBER 1988, 76–77.

⁵⁸ VAN LAERE 2019, II. 235 (Kat. 776–777).

⁵⁹ MORDOVIN 2016, 63. Itt még tévesen Lille plombájaként azonosítva.

kozás védőszentje, vagy utalhat akár az adott település takácsok lakta negyedének plébániájára. Az utóbbira jó példa a 15. századi nürnbergi plombákon megjelenő Szent Lőrinc alakja.⁶⁰ Az újiregi plombákon háromféle szent alakja azonosítható: sárkányölő Szent György (Kat. 12., 15., 49., 63. és 100), Szent Mihály (Kat. 77. és 101). Egy darabról a publikálatlan szombathelyi analógia alapján tudjuk, hogy Szent Márton alakja szerepelt a hiányzó oldalán (Kat. 16). Még három töredéken csak annyi részlet vehető ki, hogy eredetileg valamiféle lovas figura szerepelt rajtuk, de jelen állapotukban még a szentet sem lehet azonosítani (Kat. 76., 94., 106. és 114). Itt említendő meg az egyik nagykónyi darab is (Kat. 1), melyen szintén egy vágató lovas részlete vehető ki. Érdekességképpen megjegyzendő, hogy a legtöbb épebb példány hátoldalán hárombetűs ligatúrák láthatók, amik minden bizonnyal mesterjegyek lehetnek.

Legalább nyolc olyan plomba van az újiregi depó darabjai között, melyeken csak mesterjegy vehető ki (Kat. 31., 34., 48., 50., 65., 76. és 81), közülük kettő teljesen azonos (Kat. 31. és 50). A mesterjegyek többsége hasonlít a lovas szenteket ábrázoló textilbárcákon megfigyelt ligatúrákhoz, nem zárható ki, hogy néhány közülük valójában ugyanonnan származik. Az egyik plombán lévő mesterjegy akár egy római számként is feloldható (xiii: Kat. 45).

Végül megemlítendő a textilpecsétek azon sorozata is, mely eredetileg is a jelzett posztó valamely számmal kifejezhető tulajdonságát jelölte: hosszúság, szálsűrűség, súly stb. Ilyen plombák sok esetben önmagukban nem azonosíthatók, a posztóvég szélén a címeres vagy feliratos plombák mellett álltak, azokat kiegészítve. Ilyen típusú ólombárcából hármat is ismerünk az újiregi gyűjtésből, mindegyiken másféle szám szerepel: XXVI(I) (Kat. 57), XX (Kat. 84) és XXXII (Kat. 11). A két utóbbi kétszegecses, míg az első zsinóros rögzítésű. Ezek az adatok azért jelentősek, mert ilyen megoldás szinte kizárólag Angliára, Németalföldre és Gdańsk városára volt jellemző. A római számokkal való méretek megadása szintén ezeken a területeken terjedt el, Gdańsknál kevésbé. A római számok és a rögzítési típusok így arra utalnak, hogy ez a három plomba angliai vagy németalföldi eredetű, s még a 15. század folyamán szőtt posztóval került a Magyar Királyságba.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Az ismertetett 119 plomba három különböző helyszínről származik. Az első kettő – Nagykónyi-Koppánymenti Tsz és Újireg-Torma István 289. lelőhely – viszonylag megbízható, elsődleges lelőhelynek tekinthető, anyaguk az adott helyszínekre vonatkozóan is értelmezhető. Ezzel szemben a legnagyobb, 112 darabos sorozat eredete bizonytalan, ahogy nem tudjuk – de nem zárhatjuk ki – a kapcsolatát az első két helyszínnel.

A Nagykónyi-Koppánymenti Tsz területén talált két plomba alapján túl sok mindenre nem tudunk következtetni. Ennél már valamivel beszédesebb az Újireg-Torma István 289. lelőhely öt darabja. A leletek kronológiája a 15. század első felétől a 16. század végéig terjed, földrajzilag pedig Anglia és Németország jelenik meg. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy mindegyik azonosítható darab magasabb értékű textiltermékről származik. Ez még abban az esetben is igaz, hogy ha mindkét angol plomba valójában hódoltsági hamisítvány – a helyi vásárlók biztosan angol, vagy majdnem angol érték szerint fizettek érte.

Ha az újireg-kulcsár-pusztai depót egységként próbáljuk értelmezni, akkor a kronológiai keletei a 15. század elejétől a 16. század végéig terjednek. Legkorábbi darabok ekkor az *AQVENSIS* feliratú aacheni, illetve a poperinge-i plombák, míg a legkésőbbiek az angol textilbárcák. A földrajzi kapcsolatrendszer Európa nagyobb részét lefedi: Angliától, Németalföldön és Németországon keresztül Sziléziáig, Morvaországig és Ausztriáig. A plombák által képviselt textilminőség erősen

⁶⁰ MORDOVIN 2018a, 286. Fig. 3:25–26; MORDOVIN 2018b, 294–295 (Kat. 72–73).

változó. Az angol, aacheni, kölni és németalföldi példányok mindenképpen a drágább szöveteket képviselik, s valószínűleg ide sorolhatjuk a római számos bárcákat. A közép- és dél-németországi (Butzbach, Memmingen és Wöhrd), illetve a bécsi és a görlitzi ólompecsétek már inkább a közepes értékű termékekre rögzítve érkezhettek, amihez tartozhatnak a szenteket ábrázoló példányok is. A többi sziléziai (Boroszló, Brodnica, Chojnów, Leszno, Lwówek Śląski) és a jhluvai példány pedig már egyértelműen a legolcsóbb, de még mindig a hazainál sokkal jobb minőségű textileket jelöl. Láthatjuk, hogy a legtöbb plomba inkább a közepes értékű szövetekről származik és viszonylag sok az olcsó áru is. Valójában ez az összetétel teljesen átlagosnak tekinthető egy kisebb késő középkori piacos hely esetében, amely a hódoltság idején mezővárossá nőtte ki magát, kihasználva a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határmentén folyó kereskedelmet, csempészetet és katonai konjunktúrát. Természetesen ebben a konkrét esetben több helyszín összekeveredett anyagáról lehet szó, így ilyen következtetéseket nem tudunk településhez kötni.

GONDOLATOK A DEPÓ KELETKEZÉSÉRŐL

A bemutatott plombadepó eredetére vonatkozóan – vagyis a hét további példányt nem számolva – számos kérdés merül fel, amelyek megoldásához a leletegyüttes előkerülési helyének, darabszámának, kronológiájának és állapotának vizsgálatával juthatunk közelebb.

Arról már volt szó, hogy a depó egy középkori faluhely közelében, de nem azon belül került elő. Annak, hogy régészeti korban került volt földbe az anyag, ellene mond ez a körülmény, hacsak nem egy épületektől mentes területre, pl. piactérre gondolunk, amely azonban – mint láttuk – valószínűleg nem volt a faluban.

A kulcsár-pusztai depó a Kárpát-medence negyedik legnagyobb darabszámú plombaegyüttese a maga 112 tárgyával. Ennél több csak Rákóczi-falva-Varsány területén, az elmúlt évtized műszeres terepbejárásai során, illetve a pápai Fő téren, Mordovin Maxim 2011. évi ásatásán került elő. A rákóczi-falvi sorozat mennyisége eddig meghaladta a háromszázat,⁶¹ Pápan pedig szám szerint 180 körüli darabszámot sikerült azonosítani.⁶² A Magyar Nemzeti Múzeumban 115 ólomplombát őriznek, amely főként négy fémkeresős gyűjtemény anyagát jelenti, ezzel ez a harmadik legnagyobb darabszámú plombaegyüttes,⁶³ még éppen megelőzve az újiregit. Egy szolnoki magánkollekció – amely már az ELTE Régészeti Intézetének gyűjteményét gyarapítja – 111 darabot számlál.⁶⁴

A fenti számadatok alapján úgy tűnik, hogy százas nagyságrendben csak a távolsági kereskedelemben kiemelkedő szerepet játszó városok területén várható textilplombák előkerülése (Pápa, Tiszavarsány), ilyen nagyságú gyűjtemények inkább csak úgy alakulhatnak ki, ha több lelőhely anyaga adódik össze (MNM, szolnoki gyűjtemény).⁶⁵ Éppen ezért elképzelhetetlen, hogy egy átlagos, a kereskedelmi és úthálózatban jelentéktelen szerepet betöltő középkori faluban ennyi ólomplomba gyűlt volna össze bármikor is.

Ugyanezt támasztja alá az egyes plombák keltezése is, hiszen a depó anyaga korban több mint egy évszázadot ölel át: nincsenek benne 15. század előtti darabok, és a 16. század végénél későbbiek sem. Nem tűnik életszerűnek, hogy valaki a török korban vagy később ennyi ólomplombát összegyűjtött volna, hacsak nem nyersanyagként, későbbi feldolgozás (pl. golyóöntés) céljából. Ebben az esetben viszont több részlet is furcsa. Egyrészt miért voltak szinte csak textilplomba-töredékek az anyagban? Ennek ugyanis az anyag másodlagos felhasználása szempontjából nincs jelentősége.

⁶¹ MORDOVIN 2020. A feldolgozás még folyamatban van.

⁶² MORDOVIN 2016; MORDOVIN 2018, 20.

⁶³ MORDOVIN 2014.

⁶⁴ MORDOVIN 2018a, 285.

⁶⁵ Az orosházi múzeumba fémkeresős leletként jutott 258 plomba területi eloszlásából is az látszik, hogy az ilyen leletekben gazdag faluhelyek, mezővárosok esetében a néhány tízes nagyságrend már kiemelkedőnek számít. MORDOVIN 2018b, 244–247.

Éppen ennél lehet egyértelműen kimutatni, hogy tudatos válogatásról van szó. Másrészt pedig – ha már valaki összegyűjtötte – miért nem használta fel az összegyűjtött ólomdarabokat, ahelyett, hogy a nem túl értékes nyersanyagot a földre rejtette.

Feltűnő az egyes ólomplombák állapotának, minőségének hasonlósága is. Szemmel láthatóan többségükben kopott, töredékes és ráadásul kisméretű darabok, azaz nincsenek köztük gyűjtői szempontból értékesebbnek számító, jó állapotú példányok (így pl. egyetlen nürnbergi plomba sem fordul elő, amelyek nehéz és vastag voltak miatt az átlagnál jobb megtartású darabok). Jól látható mindez, ha összehasonlítjuk őket a faluhelyen talált kettő angol és egy frankfurti plombával: utóbbiak nagyobbak, állapotuk is sokkal jobb.

Véleményünk szerint a rendkívül nagy darabszám, a széles kronológiai spektrum, valamint a tárgyak nem túl jó állapota együttesen modern kori, tudatos gyűjtésre és válogatásra utal. Úgy gondoljuk, hogy leginkább az utóbbi évtizedekben nyílhatott lehetősége valakinek, hogy megfelelő műszaki felszereltség, mobilitás és terepismeret birtokában ennyi ólomplombát összegyűjtsön. Pontosabban ennél valószínűleg jóval többet, mert a Kulcsár-pusztán előbukkant gyűjtemény – véleményünk szerint – egy nagyobb anyag kiválogatott, rosszabb állapotú része lehet, amelyet tulajdonosa valamiért éppen itt rejtett másodlagosan földre.

Az újiregi anyagról nehéz eldönteni, hogy hány lelőhelyről gyűjthették. Bizonyos típusok – pl. tournai-i és velencei darabok – hiánya azt mutatja, hogy a gyűjtés egyáltalán nem érintett 14. századi lelőhelyeket. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a leggyakoribb magyarországi típusok éppen itt nem kerültek volna elő, vagy éppen azok megtartása lett volna olyan jó, hogy az utolsó darabig mindent sikerült értékesíteni. Sok esetben hasonlóságot mutatnak a plombák sérülései, korróziója és a leleteken lévő vízkőkiválások. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy ezt az anyagot viszonylag kis számú – lehet, hogy csak két-három – középkori lelőhelyről gyűjtötték össze, s talán nem tévedünk nagyot, ha eredeti lelőhelyüket a környékre, az intenzív illegális fémkeresőzéssel sújtott Tolna és Somogy megyék területére valószínűsítjük. Tudjuk, hogy a fémkereső műszerek megjelenésekor, néhány évtizeddel ezelőtt nem volt ritka, hogy az értéktelenebbnek tartott fémtárgyakat megtalálók nem vitték magukkal, hanem egy csomóban összegyűjtötték a lelőhelyen, hogy azok ne akadályozzák őket a gyűjtésben. A kulcsár-pusztai ólomdepó, ha nem is megtalálási helyén keletkezett így, de akár több hasonló „selejtdepó” anyagát is magába foglalhatja, és mint ilyen, országosan is jelentős emléke Tolna megye nyugati része, de tágabban valószínűleg a Dél-Dunántúl középkori gazdaságtörténetének.

KATALÓGUS

A jelen katalógusban a tanulmányban említett három lelőhelyről a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményébe 2019-ig bekerült plombák szerepelnek. A nagy mennyiség és a meghatározás időbeli eltérései miatt a katalógizált darabok nincsenek tematikailag rendezve, hanem az országos azonosító szerint szerepelnek. A katalógus elején Nagykónyi-Koppánymenti TSz két lelete található, utána az Újireg-Torma István 289. lelőhely öt darabja szerepel, és ezt követik az újireg-kulcsár-pusztai plombák. Az 5. pontnál szereplő formai típus a rögzítés módjára vonatkozik. Eszerint lehet egy- vagy kétszegecses (1. és 2. típus), rászorított (3. típus) vagy zsinóros (4. típus). Az első két megoldásnál a szegecs formájára utal a betűs megjelenés, így az 'a' a lapos, a 'b' a hegyes, a 'c' pedig a kettős szegecsre utal.⁶⁶ A méreteknél a töredékes darabok esetében is meg van adva a legkisebb méret, a legnagyobb méretnél pedig a fül nem számít bele.

⁶⁶ A rögzítés módjának részletesebb ismertetéséhez lásd: MORDOVIN 2018, 55–63.

Kat. 1.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Nagykónyi-Koppánymenti Tsz
3. Leírás:
 - a. Av.: széles, recés körkeretelésben jobbra tartó, vágótáncos lovas, felső része nem látszik
 - b. Rv.: szegecstörödéken egy ligált mesterjegy látható B†V(?)
 - c. állapota: gyűrött, hiányos, erősen kopott plomba, hátoldala hiányzik
4. Méret: 23–25 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: NKH 001

Kat. 2.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelőhely: Nagykónyi-Koppánymenti Tsz
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngykör keretelésben felül nyitott, egyvonalas rajzolatú, íves, kettős aljú gótikus korona részleges lenyomata
 - b. Rv.: szegecstörödéken kétsoros gótikus felirat részletei, nem rekonstruálható
 - c. állapota: hiányos, erősen kopott plomba, hátoldala hiányzik
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: NKH 002

Kat. 3.

1. Származási hely: Uslar? (Németország)
2. Lelőhely: Újireg-Torma István 289. lelőhely
3. Leírás:
 - a. Av.: kettős fonott körkeretelésben maiuscula V betű, kétoldalán egy-egy hatágú csillag
 - b. Rv.: semmilyen részlet nem vehető ki
 - c. állapota: deformált, egyik oldala nagyon kopott
4. Méret: 21–22 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 15. század első fele
7. Országos azonosító: UIO 001

Kat. 4.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Torma István 289. lelőhely
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör és folytonos kör keretelésben humanista betűs monogram •R•N•
 - b. Rv.: a szegecs töredékén alig kivehetően stilizált sas alsó harmada, feltehetően egyfejű
 - c. állapota: gyűrött, kopott, hátlapja hiányzik
4. Méret: 26–27 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele vagy közepe
7. Országos azonosító: UIO 002

Kat. 5.

1. Származási hely: Anglia
2. Lelőhely: Újireg-Torma István 289. lelőhely
3. Leírás:
 - a. Av.: külső gyöngykörben körirat: GVIL(L)ELMVS ALM[ANDET(E)], ezen belül folytonos kör az ún. Tudor-rózsa körül, ehhez egy keskeny szalagfűl kapcsolódik, gyöngykeretelésen belül Jakab-kagylók sorakoznak
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: kopott, töredékes, hátlapja hiányzik
4. Méret: 32–33 mm
5. Formai típus: 3.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIO 003

Kat. 6.

1. Származási hely: Anglia
2. Lelőhely: Újireg-Torma István 289. lelőhely
3. Leírás:
 - a. Av.: külső gyöngykörben nem olvasható körirat, ezen belül gyöngykörben Anglia négyelt címere, nyitott, gyöngysoros aljú, nyitott koronával, kétoldalt címertartó, erősen stilizált állatalakkal
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: erősen gyűrött, kopott, felülete sérült, hátlapja hiányzik
4. Méret: 32 mm
5. Formai típus: 3.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIO 004

Kat. 7.

1. Származási hely: Frankfurt am Main (Németország)
2. Lelőhely: Újireg-Torma István 289. lelőhely
3. Leírás:
 - a. Av.: hármaskörkeretelésben (folytonos-gyöngykör-folytonos) naturalisztikusan ábrázolt, széttárt szárnyú, jobbra néző, koronás sas
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: erősen gyűrött, kopott, felülete sérült, hátlapja hiányzik
4. Méret: 32–38 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIO 005

Kat. 8.

1. Származási hely: Anglia
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: kettős külső körkeretelésben (gyöngykör és folytonos kör) körirat részlete: [HONI SOEIT QVI MAL] V PE[NSE], ezen belül folytonos körben Anglia négyelt címere, nyitott, gyöngysoros aljú, nyitott koronával, kétoldalt címertartó, erősen stilizált állatokkal (csak a jobb oldali maradt meg)
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: felülete sérült, erősen kopott, előlapja másodlagosan körbevágott, hátlapja hiányzik
4. Méret: 24–32,5 mm
5. Formai típus: 3.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIK 001

Kat. 9.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: legszélén kettős folytonos keret, azon belül nem kivehető körirat sávja, ezen belül gyöngykör keretelés, belül pedig stilizált városi házak és kis folyó ábrázolása, a háttérben tornyokkal; hátoldalán textillenyomatok
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: felülete sérült, erősen kopott, előlapja hiányos, hátlapja hiányzik
4. Méret: 30–40 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 002

Kat. 10.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: csak a perforált része maradt meg, előlapja hiányzik, felülete gyűrött, kopott, szélei sérültek
4. Méret: 35–41 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 003

Kat. 11.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: széles peremen belül gyöngykör keretelés, abban kartusba írt XXXII szám, felette és alatta stilizált növényi díszítés
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: összetekert, erősen gyűrött plomba, vízkő-lerakódásokkal, sérült felülettel
4. Méret: 24 mm
5. Formai típus: 2b.?
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 004

Kat. 12.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: balra tartó lovas figura, talán Szent György
 - b. Rv.: szegecs töredékén egy ligált mesterjegy részlete
 - c. állapota: erősen kopott, gyűrött, sérült felületű plomba, hátlapja hiányzik
4. Méret: 36–38 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 005

Kat. 13.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körben ívelt oldalú, reneszánsz címerpajzsban üstszerű háromlábú edényben (grappe) három, hosszúszerű liliom; a pajzson jobbra néző tornasisak, tetején három pávatollal
 - b. Rv.: szegecs töredékén bizonytalan értelmezésű rajzolat apró részletei
 - c. állapota: erősen kopott, enyhén gyűrött, sérült felületű plomba, hátlapja hiányzik
4. Méret: 34 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 006

Kat. 14.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: mindössze egy egyenes vonal, az egyik végénél egy hatágú csillag vehető ki, a másik végénél humanista írás pár betűjének részlete
 - c. állapota: erősen kopott, nagyon gyűrött, sérült felületű plomba, előlapja hiányzik
4. Méret: 32–36 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 007

Kat. 15.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben alig értelmezhető rajzolon egy kopjas alak sejthető, talán lovon, feltehetőleg egy balra tartó Szent György
 - b. Rv.: szegecs töredékén tollazat vagy pikkelyek láthatók, talán egy sas begyének részlete
 - c. állapota: erősen kopott, nagyon gyűrött, sérült felületű plomba, hátlapja hiányzik
4. Méret: 34–39 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 008

Kat. 16.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben körirat halvány nyoma: [...]PVRGER[...], középen nagyméretű, ligált mesterjegy W+[,], hátoldalán jól látható textillenymatok
 - c. állapota: hátlap töredéke, erősen kopott, nagyon gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 30–44 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 009

Kat. 17.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: alul íves füves domb ábrázolása, szélesedő sugaras-pöttyös mintával, ezen egy lovas alakja, melyből csak a ló egyik hátsó lába látszik; a hátoldalon textillenymatok látszanak
 - c. állapota: hátlap töredéke, erősen kopott, nagyon gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 28 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 010

Kat. 18.

1. Származási hely: Anglia
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: Anglia négyelt címerének halvány részlete
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben ún. Tudor-rózsa részletei, körirat nincs
 - c. állapota: töredékes, erősen kopott, gyűrött
4. Méret: 25–42 mm
5. Formai típus: 2c.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIK 011

Kat. 19.

1. Származási hely: Wöhrd (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: elmosódott gyöngykörben kétoldalt növényi indákkal kísért hasított címerpajzs, tetején W-betűvel; hátlapján textillenymatok
 - c. állapota: csak hátlap, kopott, gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 27–31 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele – közepe
7. Országos azonosító: UIK 012

Kat. 20.

1. Származási hely: Anglia
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: kettős folytonos körben Anglia erősen stilizált, négyelt címere, kétoldalt vázlatosan ábrázolt címertartó állatokkal; hátoldalán textillenymatok
 - c. állapota: hátlap töredéke, erősen kopott, gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 44,5 mm
5. Formai típus: 2b vagy 2c.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIK 013

Kat. 21.

1. Származási hely: Gent (Belgium)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nagyméretű humanista köriraton belül gyöngyör keretelés, belseje hiányzik, a körirat nem betűzhető ki: [...]A[...]
 - c. állapota: csak hátlap, kopott, gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 22–40 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 014

Kat. 22.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngyör és folytonos körkeretelésen belül, barokk címerpajzsban kétféjű sas részlete
 - c. állapota: töredékes hátlap, kopott, gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 17–33 mm
5. Formai típus: 2b.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 015

Kat. 23.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngyör keretelésben, íves aljú címerpajzsban egyfejű, jobbra néző, naturalisztikusan ábrázolt, széttárt szárnyú sas; hátoldalán textillenymatok; oldalszélén két fülindítás is látható
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: töredékes előlap, enyhén gyűrött, hátlapja hiányzik
4. Méret: 22–30 mm
5. Formai típus: 2c.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 016

Kat. 24.

1. Származási hely: Anglia (?)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: stilizált Tudor-rózsa részletei
 - c. állapota: töredékes hátlap, kopott, gyűrött, előlapja hiányzik
4. Méret: 19–30 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század utolsó harmada
7. Országos azonosító: UIK 017

Kat. 25.

1. Származási hely: Aachen (Németország)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus minuscula felirat: orbi[s] / [a](q)ui[s]
 - b. Rv.: címerpajzsban jobbra néző, egyfejű sas részletei
 - c. állapota: kopott, erősen gyűrött, előlapja hiányos
4. Méret: 22,5–26,5 mm
5. Formai típus: 2c.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 018

Kat. 26.

1. Származási hely: Aachen (Németország)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: kettős gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus minuscula felirat, erőteljes vízszintes vonallal elválasztva: o(r)bi(s) / (a)[qui](s)
 - c. állapota: kopott, erősen gyűrött, előlapja hiányos
4. Méret: 24–25 mm
5. Formai típus: 2c.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 019

Kat. 27.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngysor keretelésben háromsoros gótikus minuscula felirat: *a* / ford(e)[r] / gor(l)[iz]
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben egyvonalas rajzolatú, kettős, pöttyözött aljú korona, egyik oldalán hatágú virág, a korona alatt gótikus minuscula betű részlete
 - c. állapota: kopott, erősen gyűrött, előlapja hiányos
4. Méret: 24 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 020

Kat. 28.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: semmi rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmi rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: szegecs töredéke maradt meg, mindkét oldalán kopott, hiányos
4. Méret: 14 mm
5. Formai típus: 1b?.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 021

Kat. 29.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: semmi rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmi rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: majdnem egész plomba, füle hiányzik, felülete sérült, kopott
4. Méret: 23 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 022

Kat. 30.

1. Származási hely: Poperinge/Poperinghe (Belgium)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: egy csavart végű pásztorbotot tartó, jobbra irányuló kéz
 - b. Rv.: semmi rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: majdnem egész plomba, füle hiányzik, felülete sérült, kopott, hátoldala erősen gyűrött, hiányos
4. Méret: 23–24 mm (széleit behajlították, így az eredeti mérete nagyobb volt)
5. Formai típus: 1b vagy 1c.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 023

Kat. 31.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör és folytonos körkeretelésben balra tartó lovas alak, kivont, feje fölé emelt karddal
 - b. Rv.: gyöngykör és folytonos kör keretelésben ligált mesterjegy: B+K(?), alatta sugaras mintázatú felszín ábrázolása
 - c. állapota: egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 024

Kat. 32.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: kétsoros gótikus minuscule felirat, nem betűzhető ki
 - b. Rv.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú, gótikus korona részletei
 - c. állapota: egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 025

Kat. 33.

1. Származási hely: Jihlava / Iglau (Cseh Köztársaság)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: erősen stilizált, hosszúlábú, jobbra tartó sündisznó figurája
 - b. Rv.: erősen stilizált, egyfejű, jobbra néző sas
 - c. állapota: egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 20–21 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 026

Kat. 34.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem látható
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben ligált mesterjegy, nem értelmezhető
 - c. állapota: viszonylag jó megtartású, egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 20–21 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 027

Kat. 35.

1. Származási hely: Jihlava / Iglau (Cseh Köztársaság)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: felül humanista betűs felirat részlete: [IG]LAV(I)[A], alatta reneszánsz, ívelt oldalú címerpajzsban jobbra tartó sündisznó alakja
 - b. Rv.: nem kibetűzhető köriraton belül, folytonos körkeretelésben széttárt szárnyú, egyfejű, jobbra néző, naturalisztikusabb ábrázolású sas
 - c. állapota: egész plomba, gyűrött, felülete sérült, néhol kopott
4. Méret: 21–23 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 028

Kat. 36.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: éles kontúrú, stilizált ábrázolású, széttárt szárnyú, egyfejű, jobbra néző sas
 - b. Rv.: szegecs töredékén balra ágaskodó oroszlán alakja
 - c. állapota: előlapja hiányos, gyűrött, hátlapja hiányos, rajzolat éles
4. Méret: 18–23 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 029

Kat. 37.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, egyvonalas rajzolatú, íves egyvonalas aljú, gótikus korona
 - b. Rv.: kétsoros gótikus minuscula felirat: [f]orde / [gor]li[z]
 - c. állapota: egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század második fele
7. Országos azonosító: UIK 030

Kat. 38.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben gótikus minuscula felirat részletei, nem kibetűzhető
 - b. Rv.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona részlete, alja nem maradt meg, alatta gótikus g betű
 - c. állapota: egész plomba, felülete erősen sérült, sokfelé kopott
4. Méret: 23–25 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 031

Kat. 39.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú, recézett aljú gótikus korona
 - b. Rv.: elmosódott gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus minuscula felirat: [f](o)rder / [go](r)liz
 - c. állapota: egész plomba, felülete néhol sérült, sokfelé kopott
4. Méret: 20–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 032

Kat. 40.

1. Származási hely: Chojnów / Haynau (Lengyelország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körkeretelésben stilizált, háromtornyos városkapu, mindegyik torony háromszintes, toronysisakkal lezárva
 - b. Rv.: gótikus minuscula kis h betű
 - c. állapota: egész plomba, felülete néhol sérült, sokfelé kopott
4. Méret: 20–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 033

Kat. 41.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: erősen kopott, sérült felületű plomba, hátlapja hiányzik
4. Méret: 19–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 034

Kat. 42.

1. Származási hely: Chojnów / Haynau (Lengyelország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: hármás folytonos körkeretelésben stilizált, háromtornyos városkapu, mindegyik torony háromszintes, toronysisakkal lezárva
 - b. Rv.: gótikus minuscule kis h betű
 - c. állapota: egész plomba, felülete néhol sérült és kopott, a pecsételt minta elcsúszott
4. Méret: 22–23 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 035

Kat. 43.

1. Származási hely: Köln (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: Köln város címere pajzsfőben három koronával
 - b. Rv.: szegecs töredékén nem értelmezhető részletek
 - c. állapota: felülete erősen kopott, hátlapja hiányzik
4. Méret: 20 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 036

Kat. 44.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngyör keretelésben felül nyitott, egyvonalas rajzolatú, pöttyözött, enyhén ívelő aljú gótikus korona
 - b. Rv.: szegecs töredékén felül nyitott, egyvonalas rajzolatú, pöttyözött, enyhén ívelő aljú gótikus korona, alatta gótikus minuscule g(r?) felirattal
 - c. állapota: előlapjának felülete néhol sérült, hátlapja hiányos
4. Méret: 19–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 037

Kat. 45.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben gótikus minuscula római szám: xiii, egy kereszttel ligálva
 - b. Rv.: üres
 - c. állapota: ép plomba, előlapja sérült, néhol kopott
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 038

Kat. 46.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben felül nyitott, kétvonalas rajzolatú, pöttyözött, enyhén ívelő aljú gótikus korona
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: előlapjának felülete erősen sérült, hátlapja hiányos, szegecs maradéka sérült
4. Méret: 20–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 039

Kat. 47.

1. Származási hely: Aachen? (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: kivehetetlen rajzolon felülpecsételt I jelzés
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: erősen sérült felületű, erősen kopott plomba
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 040

Kat. 48.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben ligált mesterjegy: B*ER, felette gótikus 8
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben bizonytalan olvasatú felirat: LOIE, felette hegyével felfelé néző posztónyíró olló vagy rövidítésjel
 - c. állapota: ép plomba, felülete kopott, néhol sérült
4. Méret: 18–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 041

Kat. 49.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben balra tartó kopjás lovas, feltehetően Szent György, alatta stilizált, feltekerődő sárkány alakja
 - b. Rv.: gyöngykör- és folytonos körkeretelésben ligált mesterjegy: MP, felette közepen kinövő †
 - c. állapota: egész plomba, felülete ép, néhol kopott
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 042

Kat. 50.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngykör és folytonos körkeretelésben ligált mesterjegy: B(?)+[K], alatta sugaras mintázatú felszín ábrázolása; hátoldalán textillenymotok
 - c. állapota: egész plomba, felülete enyhén sérült, néhol kopott
4. Méret: 22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 043

Kat. 51.

1. Származási hely: Butzbach (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: kétsoros gótikus minuscula felirat: [b]utz / [.] (b)ach
 - b. Rv.: folytonos körkeretelésben négyelt címerpajzs, első és negyedik negyedében Eppstein grófok címere, második és harmadik negyedben Münzenberg címere
 - c. állapota: ép plomba, felülete néhol kopott, a rajzolat elcsúszott
4. Méret: 18–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 044

Kat. 52.

1. Származási hely: Memmingen (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körkeretelésben Memmingen hasított címere: kereszt és birodalmi sas
 - b. Rv.: szegecs töredékén gótikus minuscula m betű
 - c. állapota: felülete néhol sérült, hátlapja hiányzik
4. Méret: 20–21 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 045

Kat. 53.

1. Származási hely: Jihlava/Iglau (Cseh Köztársaság)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: szélén gótikus minuscula körirat részlete [... IG]LAUI[A...], azon belül gyöngykör keretelés, közepén széttárt szárnyú, egyfejű, jobbra néző sas
 - b. Rv.: szegecs töredékén sün alakjának részlete
 - c. állapota: előlapja töredékes, felülete kopott, sérült, hátlapja hiányzik
4. Méret: 14–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 046

Kat. 54.

1. Származási hely: Anglia
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: Anglia ívelt oldalú címere, felülpecsételve nem kivehető hármassal
 - b. Rv.: nem kivehető köriraton belül gyöngykör keretelés, abban csapórács
 - c. állapota: egész plomba, felülete sérült, hátlapja erősen kopott
4. Méret: 19–20 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 047

Kat. 55.

1. Származási hely: Lwówek Śląski / Löwenberg in Schlesien (Lengyelország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: négy soros humanista betűtípussal írt felirat: [LE] / (W)EN / BER / [G]K
 - b. Rv.: ágaskodó oroszlán éppen hogy kivehető részlete
 - c. állapota: egész plomba, erősen gyűrött, felülete sérült, erősen kopott
4. Méret: 22–25 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 048

Kat. 56.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: egész plomba, erősen gyűrött, felülete sérült, erősen kopott
4. Méret: 15,5–17 mm
5. Formai típus: ?.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 049

Kat. 57.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: kartusban, növényi díszek között római szám: XXVI (I)
 - b. Rv.: üres
 - c. állapota: egész plomba, gyűrött, felülete sérült, erősen kopott
4. Méret: 17–21 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 050

Kat. 58.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú, átlósan recézett, alig ívelő, kétvonalas aljú gótikus korona, felette bizonytalan mellékjel részlete
 - b. Rv.: kétsoros gótikus minuscula felirat, nem kibetűzhető
 - c. állapota: előlapjának felülete sérült, kopott, hátlapja hiányos, sérült
4. Méret: 20–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 051

Kat. 59.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben, felül nyitott, egyvonalas rajzolatú, átlósan recézett, enyhén ívelő, kétvonalas aljú gótikus korona
 - b. Rv.: szegecs maradákn kétsoros gótikus minuscula felirat: [f]or(d)[e] / [g]orl[iz]
 - c. állapota: előlapjának felülete sérült, néhol kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 20–21 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 052

Kat. 60.

1. Származási hely: Aachen? (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: széttárt szárnyú, stilizált sas alsó része
 - b. Rv.: üres felületre felülpecsételt I jelzés
 - c. állapota: egész plomba, előlapja sérült, hiányos, hátlapja kopott, gyűrött
4. Méret: 20–24 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 053

Kat. 61.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: szegecs töredékén bizonytalan felirat (?) részletei
 - c. állapota: előlapjának felülete erősen kopott, néhol sérült, hátlapja hiányos, gyűrött
4. Méret: 24–25 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 054

Kat. 62.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben, felül nyitott, kétvonalas rajzolatú, pöttyözött, enyhén ívelő, egyvonalas aljú gótikus korona, alatta gótikus minuscula g betű
 - b. Rv.: szegecs maradákan kétsoros gótikus minuscula felirat: [f]orde / [go](rl)[iz]
 - c. állapota: előlapjának felülete sérült, néhol kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 16–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 055

Kat. 63.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben sárkány farkának részlete, felette feltehetően Szent György lába
 - b. Rv.: szegecs maradákan ligált mesterjegy középső, keresztben végződő szára
 - c. állapota: előlapja hiányos, gyűrött, felülete sérült, kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 12–16 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 056

Kat. 64.

1. Származási hely: Aachen (Németország)
2. Lelelhely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus maiuscula felirat: AQVE / NSIS
 - b. Rv.: szegecs töredékén gótikus maiuscula felirat részlete [V]RB[S]
 - c. állapota: előlapja sérült, erősen kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 19–20 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 057

Kat. 65.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör- és folytonos körkeretelésben ligált mesterjegy: B†t, alatta sugaras mintázatú felszín ábrázolása
 - b. Rv.: szegecs töredékén balra tartó lovas alak részlete
 - c. állapota: előlapja hiányos, felülete sérült, néhol kopott; hátlapja hiányos, kopott
4. Méret: 18–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 058

Kat. 66.

1. Származási hely: Aachen? (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: feltehetően egy sas ábrázolása, felülpecsételve I jelzéssel
 - b. Rv.: lilium részlete
 - c. állapota: sérült felületű, erősen kopott, egész plomba
4. Méret: 19–20 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 059

Kat. 67.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: alig értelmezhető rajzolat, feltehetően korona részletei
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona részletei, alatta gótikus minuscule g betű
 - c. állapota: előlapjának felülete erősen kopott, sérült, hátlapja deformált, kopott, mintázata elcsúszott
4. Méret: 17–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 060

Kat. 68.

1. Származási hely: Bécs / Wien (Ausztria)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben hegyes aljú címerpajzsban Alsó-Ausztria pólvas címere; hátoldalán textillenyomatok
 - b. Rv.: szegecs töredékén bizonytalan rajzolat részlete
 - c. állapota: előlapjának felülete kopott, néhol sérült, hátlapja hiányos
4. Méret: 17–18 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század eleje
7. Országos azonosító: UIK 061

Kat. 69.

1. Származási hely: Boroszló / Wrocław / Breslau (Lengyelország)
2. Leleőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben felül nyitott, enyhén szélesedő, széles aljú, gótikus korona, alatta humanista W betű; hátoldalán textillenymatok
 - b. Rv.: szegecs töredékén bizonytalan rajzolat részlete
 - c. állapota: előlapjának felülete kopott, néhol sérült, hátlapja hiányos
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15. század második fele
7. Országos azonosító: UIK 062

Kat. 70.

1. Származási hely: Brodnica / Strasburg in Westpreußen vagy Strasburg an der Drewenz (Lengyelország)
2. Leleőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körkeretelésben felül zárt jobb tenyér ábrázolása
 - b. Rv.: szegecs töredékén gótikus minuscula a betű részlete
 - c. állapota: előlapjának felülete kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 18–20 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 063

Kat. 71.

1. Származási hely: Lier / Lierre (Belgium)
2. Leleőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: hegyes aljú címerpajzsban háromszorosan szarufázott címer
 - b. Rv.: posztómetsző olló
 - c. állapota: egész plomba, mindkét felülete enyhén kopott
4. Méret: 18 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 064

Kat. 72.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona részletei, alja kettős vonalú, pöttyözött, alatta gótikus minuscula g betű
 - b. Rv.: alig értelmezhető rajzolat, feltehetően gótikus korona részlete
 - c. állapota: előlapja és hátlapja erősen sérült, kopott, mintázat elcsúszott
4. Méret: 15,5–21 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 065

Kat. 73.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben széttárt szárnyú, stilizált, kétfejű sas
 - b. Rv.: recés keretelésben jobbra forduló, ágaskodó oroslán (?)
 - c. állapota: ép plomba, előlapja néhol sérült, hátlapja kopott
4. Méret: 16–17 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 066

Kat. 74.

1. Származási hely: Jihlava / Iglau (Cseh Köztársaság)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: erősen stilizált, hosszú lábú, jobbra tartó sündisznó figurája
 - b. Rv.: üres, másodlagosan bekarcolt, nem értelmezhető jelölések
 - c. állapota: előlapjának felülete enyhén sérült, néhol kopott; hátlapja hiányos, kopott
4. Méret: 16–17,5 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 067

Kat. 75.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben felül nyitott, egyvonalas rajzolatú gótikus korona, alja alig ível, egyvonalas, alatta gótikus minuscula g betű részlete
 - b. Rv.: szegecs töredékén nem értelmezhető rajzolat
 - c. állapota: előlapja sérült, kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 068

Kat. 76.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngykör keretelésben jobbra tartó lovas hátsó része
 - b. Rv.: szegecs töredékén At[...] ligatúra részlete
 - c. állapota: előlapja sérült, kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 14–17 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 069

Kat. 77.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: álló, páncélos figura, átlósan tartott lándzsával az alatta lévő sárkányt dőfi le (Szent Mihály)
 - b. Rv.: szegecs töredékén körirat egy betűjének részlete, melyen belül gyöngykörben ligált mesterjegy: B†M
 - c. állapota: előlapja sérült, kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 16–21 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 070

Kat. 78.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: a gyűrött előlapból csak egy X betű vehető ki
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben humanista felirat töredékei: [...]FE(?)
 - c. állapota: mindkét oldala erősen gyűrött, sérült, kopott
4. Méret: 21–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 071

Kat. 79.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem látható
 - b. Rv.: szegecs töredékén semmilyen rajzolat nem látható
 - c. állapota: mindkét oldala erősen gyűrött, sérült, kopott
4. Méret: 17–18 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 072

Kat. 80.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona, alsó része hiányzik
 - b. Rv.: kétsoros, gótikus minuscule felirat részletei: [fo](r)de / [gor]lit[z]
 - c. állapota: félbevágott plomba, füllel, felülete sérült, erősen kopott
4. Méret: 13–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 073

Kat. 81.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körkeretben, üres felületen másodlagosan bekarcolt jelzések: xxiii
 - b. Rv.: szegecs töredékén mesterjegy részlete: két, egymást hosszanti száraival metsző háromszög
 - c. állapota: előlapja ép, jó megtartású, hátlapja hiányos
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 074

Kat. 82.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: bizonytalan értelmezésű ágaskodó vadállat figurája
 - b. Rv.: széttárt szárnyú sas részlete
 - c. állapota: egész plomba, mindkét oldala erősen kopott, néhol sérült
4. Méret: 16–18 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 075

Kat. 83.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: csak hátlap maradt meg: összehajtogatott, sérült felületű, gyűrött
4. Méret: 15–20 mm
5. Formai típus: ?.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 076

Kat. 84.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: XX, alatta nem értelmezhető rajzolat részlete
 - c. állapota: csak hátlap maradt meg, behajlított, kopott és sérült felületű, előlap teljesen hiányzik
4. Méret: 14–18 mm
5. Formai típus: 2b.
6. Keltezés: 15. század
7. Országos azonosító: UIK 077

Kat. 85.

1. Származási hely: Leszno / Lissa (Lengyelország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: elmosódott gyöngykörben bikafej körvonalai
 - c. állapota: csak hátlap maradt meg, jó megtartású, éles rajzolatú, fül és előlap teljesen hiányzik
4. Méret: 18–21 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 078

Kat. 86.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott rajzolat, nem értelmezhető
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: előlapja erősen sérült, gyűrött, kopott, hátlapja hiányzik
4. Méret: 15–16 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 079

Kat. 87.

1. Származási hely: Aachen (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: üres felületen felülpecsételt I jelzés
 - b. Rv.: kétsoros gótikus maisucula felirat: [A]QV(E) / [N]S[SIS]
 - c. állapota: sérült felületű, erősen kopott, egész plomba
4. Méret: 18-20 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 080

Kat. 88.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben stilizált rajzolatú sas alsó része
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben nem értelmezhető alak részletei, talán oroslán
 - c. állapota: a plomba közepe maradt meg, majdnem minden irányban hiányzik, felülete sérült, kopott
4. Méret: 17–19 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 081

Kat. 89.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngyör keretelésben stilizált rajzolatú, széttárt szárnyú, egyfejű, jobbra néző sas; hátoldalán textillyenomatok
 - b. Rv.: szegecs töredékén nem értelmezhető rajzolat részlete
 - c. állapota: előlap felülete kopott, sérült, hátlap hiányzik
4. Méret: 18 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 082

Kat. 90.

1. Származási hely: Aachen? (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott sas alakja
 - b. Rv.: bizonytalan rajzolon felülpecsételt I jelzés
 - c. állapota: ép plomba, mindkét oldala erősen sérült, kopott
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 083

Kat. 91.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: összehajtogatott, gyűrött, sérült felületű plomba, szélei megvagdosva, hátlapja hiányos
4. Méret: 13–19 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 084

Kat. 92.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona, alsó része hiányzik
 - b. Rv.: szegecs töredékén kétsoros, gótikus minuscule felirat részletei: [fo]rde / [gorliz]
 - c. állapota: töredékes plomba, felülete sérült, erősen kopott, hátlapja hiányzik
4. Méret: 16–17 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 085

Kat. 93.

1. Származási hely: Lwówek Śląski / Löwenberg in Schlesien (Lengyelország)
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: négy soros humanista betűtípussal írt felirat: (L)E / (W)EN / (B)E[R] / [GK]
 - b. Rv.: szegecs töredékén jobbra ágaskodó oroszlán
 - c. állapota: gyűrött, sérült felületű, enyhén kopott plomba, hátlapja hiányos
4. Méret: 16–17 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 086

Kat. 94.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben, karéjos háttérrel jobbra tartó lovas
 - b. Rv.: szegecs töredékén ligált mesterjegy részlete, nem betűzhető ki
 - c. állapota: sérült felületű, enyhén kopott plomba, előlapja hiányos, hátlapjából csak a szegecs maradt meg
4. Méret: 16–17 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 087

Kat. 95.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: folytonos körkeretelésben gótikus maiuscula M betű
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: meghajlított, gyűrött, sérült felületű plomba
4. Méret: 15–18 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 088

Kat. 96.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: keretben kettős gyöngykör, benne körirat: [...]STAT, közepén kettős, szimmetrikus liliom
 - b. Rv.: szegecs töredékén semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: sérült, kopott felületű, hátlapja hiányos
4. Méret: 15–17 mm
5. Formai típus: 1a.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 089

Kat. 97.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleltetési hely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, egyvonalas rajzolatú gótikus korona, alul kétvonalas, recézett
 - b. Rv.: szegecs töredékén feltehetően szintén gótikus korona részletei láthatók
 - c. állapota: felülete erősen sérült, kopott, hátlapja hiányos
4. Méret: 17–18 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 090

Kat. 98.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleltetési hely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: felül nyitott, kétvonalas rajzolatú gótikus korona, alja enyhén ívelő, kétvonalas, átlósan recézett
 - b. Rv.: szegecs töredékén feltehetően szintén gótikus korona részletei láthatók
 - c. állapota: felülete erősen sérült, kopott, előlapja és hátlapja is hiányos
4. Méret: 15–18 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 091

Kat. 99.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleltetési hely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben nem értelmezhető rajzolat kis részlete
 - b. Rv.: –
 - c. állapota: enyhén sérült, kopott előlap töredéke, hátlap teljesen hiányzik
4. Méret: 12–13 mm
5. Formai típus: ?.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 092

Kat. 100.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleltetési hely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: keretelés nélküli, jobbra tartó, gyöngykörös glóriával ellátott, lovas Szent György alakja, hosszú kopjával átdöfi az alatta lévő sárkány fejét
 - b. Rv.: szegecs töredékén nem kibetűzhető körirat részlete, azon belül folytonos körben rombuszszárú görögkereszt
 - c. állapota: erősen deformált, kopott felületű plomba, hátlapja hiányos
4. Méret: 13–16 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 093

Kat. 101.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: álló, páncélos figura, átlósan tartott lándzsával az alatta lévő sarkányt döfi le (Szent Mihály)
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja kopott, felülete sérült
4. Méret: 22–23 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 094

Kat. 102.

1. Származási hely: Aachen? (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben kivehetetlen rajzolaton felülpecsételt I jelzés
 - b. Rv.: semmilyen rajzolat nem vehető ki
 - c. állapota: sérült felületű, erősen kopott, ép plomba
4. Méret: 16–17 mm
5. Formai típus: 4.
6. Keltezés: 14–15. század
7. Országos azonosító: UIK 095

Kat. 103.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus minuscule [ford]er / [g]or[liz] felirat
 - b. Rv.: szegecs töredékén gyöngykör keretelésben egyvonalas rajzolatú, kettős, pöttyözött, enyhén ívelő aljú korona részlete, alatta egy nem azonosítható betű töredéke
 - c. állapota: erősen sérült, deformált felületű, kopott plomba; hátlapja hiányos
4. Méret: 14–20 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 096

Kat. 104.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: elmosódott gyöngykör keretelésben kétvonalas rajzolatú gótikus korona részletei
 - b. Rv.: szegecs töredékén feltehetően szintén gótikus korona részletei láthatók
 - c. állapota: felülete erősen sérült, kopott; hátlapja is hiányos
4. Méret: 17–20 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század első fele
7. Országos azonosító: UIK 097

Kat. 105.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: nem értelmezhető, összetett rajzolat részletei
 - b. Rv.: szegecs töredékén gyöngyör keretelésben kettős lilium részletei
 - c. állapota: felülete erősen sérült, kopott, előlapja és hátlapja is hiányos
4. Méret: 10–14 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 098

Kat. 106.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: lovas lólábának (?) részlete
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja töredékes, deformált, gyűrött
4. Méret: 10–30 mm
5. Formai típus: ?.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 099

Kat. 107.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: éles körvonalú gyöngyör keretelés
 - c. állapota: előlapja hiányos, hátlapja jó megtartású, éles rajzolatú
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 100

Kat. 108.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngyör keretelésben nem értelmezhető rajzolat
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja jó megtartású, éles rajzolatú, hiányos
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 15–16. század
7. Országos azonosító: UIK 101

Kat. 109.

1. Származási hely: Leszno (?) / Lissa (Lengyelország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem kibetűzhető köriraton belül, gyöngykör keretelésben bikafej részletei: fülek és szarvak
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja közepes megtartású, kopott, hiányos
4. Méret: 19–22 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 102

Kat. 110.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem értelmezhető rajzolat apró részletei
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja erősen gyűrött, kopott, hiányos
4. Méret: 18–19 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 103

Kat. 111.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem értelmezhető rajzolat részletei
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja erősen kopott, hiányos
4. Méret: 23 mm
5. Formai típus: 1b?.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 104

Kat. 112.

1. Származási hely: Lubań / Lauban (Lengyelország)
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-pusztá
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: két, keresztbe tett kulcsból az egyiknek az ovális füle, másinak a héjazata látszik
 - c. állapota: jó megtartású hátlap, szegecs és fül nélkül, előlap teljesen hiányzik
4. Méret: 20–22 mm
5. Formai típus: 1b.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 105

Kat. 113.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: kétsoros, gótikus minuscula felirat részletei, nem kibetűzhető
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja erősen kopott, felülete sérült, hiányos
4. Méret: 18 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század
7. Országos azonosító: UIK 106

Kat. 114.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: folytonos körkeretelésben balra tartó ló vagy lovas alakjának részlete (mellső lólábak és lófark)
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja kopott, hiányos
4. Méret: 21–24 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 107

Kat. 115.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben ívelt oldalú címerpajzs, benne széttárt szárnyú sas alakja, a címerpajzs két oldalán nem értelmezhető mellékjelek, a pajzs felett koronás sisak (?)
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja kopott, hiányos
4. Méret: 22–31 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 16. század
7. Országos azonosító: UIK 108

Kat. 116.

1. Származási hely: Görlitz (Németország)
2. Lelelőhely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: gyöngykör keretelésben kétsoros, gótikus minuscula felirat részletei: f[orde](r) / g(ol)it(z)
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja éles rajzolatú, hiányos
4. Méret: 19–21 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: 15. század vége – 16. század
7. Országos azonosító: UIK 109

Kat. 117.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem értelmezhető rajzolat részletei
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja erősen kopott, hiányos
4. Méret: 13,5–15 mm
5. Formai típus: 1b?.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 110

Kat. 118.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem értelmezhető rajzolat részletei, talán címerpajzs széle
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja kopott, hiányos
4. Méret: 18–19,5 mm
5. Formai típus: 1a.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 111

Kat. 119.

1. Származási hely: ismeretlen
2. Leleghely: Újireg-Kulcsár-puszta
3. Leírás:
 - a. Av.: –
 - b. Rv.: nem értelmezhető rajzolat részletei, talán egy címerpajzs felső része
 - c. állapota: előlapja hiányzik, hátlapja erősen kopott, hiányos
4. Méret: 23 mm
5. Formai típus: 1c.
6. Keltezés: nem keltezhető
7. Országos azonosító: UIK 112

IRODALOMJEGYZÉK

- CSÁNKI 1897 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III.* Budapest 1897.
- EGAN 2001 EGAN, Geoff, *Cloth Seals*. In: Salisbury & South Wiltshire Museum Medieval Catalogue. Part 3. Ed. Peter Saunders. Salisbury 2001, 43–86.
- ELTON 2017 ELTON, F. Stuart, *Cloth Seals: An Illustrated Guide to the Identification of Lead Seals Attached to Cloth*. Oxford 2017.
- EMBER 1988 EMBER Győző, *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest 1988.
- FEJÉR 1838 FEJÉR, Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis Tomi IX. Vol. 6*. Budae 1838.
- GLASER 1929–1930 GLASER Lajos, *A Dunántúl középkori úthálózata*. Századok LXIII– LXIV (1929–1930) 138–167, 257–285.
- GUBA – GALCSIK 2013 *Szécsény évszázadai*. Szerk. Guba Szilvia – Galcsik Zsolt. Szécsény 2013. (A Kubinyi Ferenc Múzeum Helytörténeti Füzetek 2.)
- Héderváry I. *A Héderváry-család oklevéltára I*. Közlik Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Budapest 1909.
- HUSZÁR 1961 HUSZÁR, Lajos, *Merchant's seals of the 16th and 17th centuries*. Folia Archaeologica XIII (1961) 187–194.
- K. NÉMETH 2008 K. NÉMETH András, *Sokadalmak és hetipiacok a késő középkori Tolna megyében*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXX (2008) 281–295.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*. Kézirat 2015.
- KISS 1979 KISS Lajos, *Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarlandischen Toponymie*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae XXV (1979) 231–239.
- KISS 1988 KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest 1988.
- MAKSAY 1990 MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén I–II*. Budapest 1990.
- MES I. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874.
- MORDOVIN 2013 MORDOVIN Maxim, *A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán – The archaeological traces of the 15th–17th centuries distance cloth-trade in Pápa*. In: Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Kaposváron 2012. november 22–24. között megrendezett Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának tanulmányai. Szerk. Varga Máté. Kaposvár 2013, 267–282. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.)
- MORDOVIN 2014 MORDOVIN, Maxim, *Late Medieval and Early Modern Cloth Seals in the Collection of the Hungarian National Museum – Késő középkori és kora újkori textilplombák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében*. Archaeologiai Értesítő 139 (2014) 193–237.

- MORDOVIN 2016 MORDOVIN Maxim, *Posztó Pápa piacán – Vándorkiállítás 2016. Katalógus*. Hermann István, Reich Szabina és Zay Orsolya közreműködésével. Veszprém–Pápa–Budapest 2016.
- MORDOVIN 2018a MORDOVIN, Maxim, *A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok*. In: Genius loci. Laszlovszky 60. Ed. by Dóra Mérai – Ágnes Drosztmér – Kyra Lyublyanovics – Judith Rasson – Zsuzsanna Papp Reed – András Vadas – Csilla Zatykó. Budapest 2018, 285–288.
- MORDOVIN 2018b MORDOVIN Maxim, *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)
- MORDOVIN 2019 MORDOVIN Maxim, *A tournai-i textilplombák tanulása*. In: Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Budapest 2019, 433–458.
- MORDOVIN 2020 MORDOVIN Maxim, *A nemzetközi textilkereskedelem régészeti nyomai egy tiszai átkelőnél*. In: Évezredek a Közép-Tisza mentén. Kapcsolatok és hálózatok. Szerk. F. Kovács Péter. Szolnok 2020, in press
- MORDOVIN – PROKHENKO – SUHAR 2020 MORDOVIN, Maxim – PROKHENKO, Igor – SUHAR, Arsen, *Рідкісна англійська текстильна пломба XVI ст. з Невуцького*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія 42:1 (2020) 413–421.
- PAPP 2000 PAPP István, *A Tamási járás évszázadai*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Torma István. Tamási 2000.
- POŁCZYŃSKI – PRZYMORSKA-SZTUCZKA 2019 POŁCZYŃSKI, Łukasz – PRZYMORSKA-SZTUCZKA, Magdalena, *Polish, Silesian and Local Cloth Seals from Excavations in Gdańsk, Poland*. Open Archaeology 5 (2019) 309–339.
- THOROCZKAY 2012 THOROCZKAY Gábor, *A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig*. Fons XIX (2012) 4. sz. 409–433.
- TMFN 1981 *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József – Ördög Ferenc – Papp László. Budapest 1981.
- TORMA 1963 TORMA István, *Terepbejárási napló. Kapos–Koppány–Sióvölgy IV*. Kézirat. Budapest 1963.
- VAN LAERE 2019 VAN LAERE, Raf, *Loden zegels en verzegelingen. Eerste hulp bij identificatie I–II*. Wijer–Voorburg 2019.
- VASS 1978 VASS Előd, *A törökkor. Tolna megye a mohácsi csatától a török kiveréséig*. In: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978, 99–199.
- WENZEL 1871 WENZEL Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár IX*. Pest 1871.

Mittelalterliche Blei-Textilplombendepo von Újireg-Kulcsár-puszta

Die Studie stellt die Gruppe einer mittelalterlichen Blei-Textilplombensammlung aus einer Privatsammlung dar, welche sich heute im Szekszarder Museum befindet. Das größte Teil bildet die Depo mit 112 Stücken, welche aus der Gegend Újireg-Kulcsár-puszta, jedoch nicht vom Gelände des archäologischen Fundortes (Bild 1.1.; Bild 2.1.) vorgekommen sind (Kat. 8–112.); weitere 5 Stücke stammen von einem in der Nähe der Depo liegenden, einst zerstörten mittelalterlichen Dorfplatz (Fundort Nr. 289 Újireg-István Torma) (Bild 1.2; Bild 2.2) (Kat. 3–7.); sowie zwei Stück von einem dritten, von den obigen zwei Fundorten weit, am Rand des Innengebiets der Gemeinde Nagykónyi liegenden Fundort (Nagykónyi-Koppánymenti LPG) (Bild 1.3) (Kat. 1–2.).

Die aus 112 Stücken bestehende Plombendepo kam in der Nähe eines durchschnittlichen Dorfplatzes, aber im Außengebiet und auf einem Grundstück hervor. Nach der Stückzahl gilt es als die viergrößte solche Sammlung im Karpatenbecken, nach den Sammlungen von Rákóczifalva-Tiszavarsány, Pápa-Hauptplatz und Szolnok. Das Fundmaterial läßt sich nach seinem Vorkommen in drei Teile aufteilen: Nagykónyi- Koppánymenti LPG (2 Stk.), Újireg-Torma István Fundort 289 (5 Stk.) und Újireg-Kulcsár-puszta (112 Stk.). Nach ihrer Herkunftsort lassen sich Elemente aus vier Regionen unter den Plombenfundstücken unterscheiden: England (7 Stk.), Niederlande (2 Plomben der Städte Gent und Lier), Deutschland (Aachen, Köln, Butzbach, Memmingen und Wöhrd: insgesamt 8 Stk.). Zuletzt muß man Ost-Mitteleuropa durch ihre Stücke aus österreichischen, mährischen und schlesisch-lausitzen Gebieten erwähnen. In Österreich kann man ein einziges Fundstück aus Wien, aus den mährische Stadt Jihlava (Iglau) jedoch 3 Plomben identifizieren. Die meisten – insgesamt 28 Fundstücken – stammen aus den schlesisch-lausitzen Städten, wie Görlitz, Chojnów (Haynau), Lwówek Śląski (Löwenberg), Leszno (Lissa), Brodnice (Strasburg), Boroszló (Wrocław). Nach der Zusammensetzung des Fundkomplexes weisen die beiden kleineren Stückzahlserien eindeutig auf die ehemaligen Handelsbeziehungen der beschriebenen Fundorte hin. Die größere Plombenserie aus Újireg mit ihren 112 Fundstücken wurde dagegen schon durch ein neuzeitliches, aber illegales Metalldetektorsuchen entdeckt, es ist nun ein aussortiertes Material, welches aus einem uns unbekanntem Grund von sekundärer Bedeutung versteckt wurde.

ÓDOR JÁNOS GÁBOR – VINDUS MELINDA

Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnáról

A LELŐHELY

2005 nyarán a tolnai Selyemgyár területének déli részén egy új, 24×60 méteres üzemcsarnok építésébe kezdett a Tolnatext Bt. A csarnok a gyár délnyugati részén kapott helyett, ahol az 1970-es évek végén az üzem házakat sajátított ki a Magaspart utcából. A házak bontása során egy 5. századra keltezhető, torzított koponya került elő, de a területről és közvetlen közeléből korábban is jutottak régészeti leletek a megyei múzeumba,¹ így a kivitelezés előtt megelőző régészeti feltárást kellett végezni. A feltárás dr. Gaál Attila és Ódor János Gábor vezetésével zajlott 2005. július 18. és augusztus 12. között, mintegy 800 négyzetméteren.² Az ásás során napvilágra került egy középkori kápolna maradványa, egy 16–18. századi temető 149 síros részlete és néhány késő középkori telepobjektum (1. tábla).

A kápolna feltehetően azonos lehet az írott forrásokban szereplő Szent Bertalan-kápolnával, amely a 15. században épült és eredetileg Tolna délnyugati szélén állt. A reformáció 16. század közepi előretörésekor a katolikus hívek kiszorultak a plébániatemplomból, és a kápolna köré kezdtek temetkezni. A 18. század első felében betelepülő német telepesek is itt helyezték nyugalomra halottaikat. A feltárt sírokban talált kereszték, olvasók, kegyérmek és ereklyetartók nyugat- és délnémet kapcsolatrendszerrel bírnak, egyben az új betelepülők vallásosságáról is tanúskodnak. A temetőt Mária Terézia rendelete nyomán hagyhatták fel, amely ekkor költözött a mai helyére.

A TELEPÜLÉS RÖVID TÖRTÉNETE

Az egykor megyeszékhely, Tolna város Tolna megye keleti szélén, a Duna egykori partján helyezkedik el, a Mezőföld, a Sárköz, az Alföld és a Tolnai-dombság találkozásánál. A területet észak–déli

¹ „Fischer János tolnai uradalmi igazgató az épülő »selyemfonoda ásásánál talált tulipánokkal és szegfűvel díszített régi magyar kályhafiókokat, vaseszközöket, fegyvereket, és koponyát és több emberi csontot« ajándékozott a múzeumnak. (Tolnavármegye, 1898. márc. 20/5.)” SZILÁGYI 1982, 422. 1942-ben a Fürdőház utcában egy bronzedénybe rejtett fülbevaló, majd 1963-ban vízvezetékárok kivitelezésekor 16–17. századi objektum került elő, benne kerámia- és kályhaszem-töredékekkel. WMMM Adattár 203-75/1963; MNM Adattár XVI. 415/1963.

² Feltárási dokumentáció. WMMM Adattár 1519-2016.

irányban átszelő Duna-ártér jobb oldalán a magasparton kiépült város a jó földrajzi adottságok révén a korai történeti időkől fogva lakott volt.

A város nevének első említése a Tihanyi alapítólevélben található: „... cum omnibus que iam prescripta sunt addidit bonus rex ... tertiam partem in thelena cum portuet tributum...”, vagyis a „... a jó király ehhez adta még ... a harmadrészt Tolnán az átkelőhellyel és vámhellyel együtt...” Ebből is látható, hogy átkelő- és vámszedőhelyként működött. A következő irat, melyben Tolna neve fennmaradt, III. Béla király 1193-ban kelt oklevelének záradékában szerepel „Poznan comite de Talena”, azaz „Pázmány tolnai ispán” összefüggésben. 1211-ben a II. Endre által készített tihanyi apátsági összeírásokban kétszer is szerepel a város neve 'Talana' és 'Tollana' alakban. Az ezután keletkezett iratokban a város neve már mai formájában jelenik meg.³

Tolna városa a 15. század elején mezővárosi rangot kapott. A város fellendülése a 16. század közepére tehető, melyet széles körű kereskedelme és kikötője biztosított. Fejlődésének a 15 éves háború hadi eseményei vetettek véget. A hódoltság végére a lakosság száma megtizedelődött, pót-lásukra a török kiűzése után déli és nyugati német területekről érkező bevándorlókat telepítettek le a kamara és a terület birtokosai vezetésével. Tolna vármegyében a szekszárdi apátságon kívül ezt a folyamatot a Döry, Wallis, Magyary-Kossa család, Mercy gróf, Schilson báró és az Esterházyak irányították.⁴ Ők a római katolikusok mellett kisebb részt protestáns vallású német telepeseket toboroztak, föld- és adókedvezményt ajánlva.⁵

A KÁPOLNA ÉS A TEMETŐ A KORABELI FORRÁSOKBAN

Tolna középkori városából igen kevés maradt az utókor számára, mivel a Duna áradásai az idők folyamán számos épületet rongáltak meg, illetve mostak el. Az írásos forrásaink révén több információval rendelkezünk a terület múltjáról. A 17–18. századi leírásokban romos állapotban lévő egyházakat említenek, melyeket részben elbontottak és építőanyagként hasznosították. A korábban a múzeumba került leletek a Selyemgyárra és környékére koncentrálódnak, a mai belvárosból nincsenek hasonló adatok. Ezeket, valamint Tolna középkori egyházi intézményeit Fedeles Tamás és K. Németh András foglalta össze és próbálta azonosítani az írott forrásokban fellelhető épületekkel.⁶ K. Németh András A középkori Tolna megye templomai című munkájában a Szent Bertalan-kápolnáról is fontos információkat találunk, ezekből számunkra a legfontosabbak az alábbiak: „1548-ban, amikor Luther tolnai követői meghívták Szigeti (Eszéki) Imrét prédikátornak, akkor az új hit követői a város végén fekvő kápolnában húzódtak meg. [...] Később a város központjából kiszorult, kisebbségbe került katolikusok egyháza lett. Vélhetőleg szintén erre az objektumra vonatkozik egy császári követ átutazóban tett megjegyzése 1608-ból, a tolnai »kastély« előtt fekvő falu kapcsán: »Van papjuk és egy rossz régi kápolnájuk, egyetlen ablak és fedélszék nélkül, hasonlóképp [ágakkal és sárral] fedve.« 1647-ben a tolnai olasz kereskedők más katolikusokkal együtt a Szent Bertalan templom mellé temetkeztek.”⁷

A KÁPOLNA

2005-ben a tolnai Selyemgyár bővítése során a terület déli részén egy északkelet–délnyugat irányú, egyhajós, feltehetően támpillér nélküli poligonnal ellátott, 11,3 méter hosszú, 6 méter széles épületmaradvány került feltárássra, melyet az ásatok a 15. századi eredetű, a forrásokban a 16. század

³ TÍMÁR 1992, 41.

⁴ SZENYÉRI 1998, 262.

⁵ Ld. részletesebben: T. MÉREY 1992, 175–248; SZITA 1996, 5–163.

⁶ FEDELES – K. NÉMETH 2006, 397–433.

⁷ K. NÉMETH 2015, 172–173.

közepétől említett, és a 18. században még temetőkápolnaként használt Szent Bertalan-kápolnával azonosítottak.

A kápolnák általában a települések határait, ritkábban belterületre épített kisebb egyházi épületek, melyeknek létrehozása földesúri-egyházi kezdeményezéshez köthető. A védőszent (patrónus) tükrözi a közösséget érintő indítékot.

Szent Bertalan a 12 apostol egyike. Apokrif iratok tudósítása szerint Bertalan először Itáliában, majd Örményországban hirdette az evangéliumot. Itt lett Krisztus vértanúja, mégpedig úgy, hogy megnyúzták, majd lefejezték. A pásztorok, földművesek, lenyúzott bőre miatt a „bőrös” szakmák, mint például a csizmadiák, vargák, tímárok, szűcsök védőszentje. Ünnepe augusztus 24-én ülik, a néphagyományban ez sok helyen az ősz kezdő napjának számított.

A humuszolás során, a leendő üzemcsarnok déli hosszanti oldalának közepe mentén kettő, középkorinak tűnő, egymástól kicsit elkülönülő alapozási árok került elő. Az egyik 60–70 centiméter átmérőjű, nyugat–kelet irányú árok körülbelül hat méteres szakasza – nyugati végénél derékszögben megtörve déli irányban – egy-két méter után kifutott a területből. Az alapozási ároknak csak a legalja maradt meg (10–20 centiméter), köszönhetően az 1980-as évek tereprendezéseinek. Az észak–déli irányú falszakasztól két méterre nyugatra, az előzővel párhuzamosan egy szélesebb, 90–100 centiméter széles, mélyebb alapozású fal is mutatkozott, melynek nyesésekor egy 17. századi érem került elő. Ez utóbbi fal egy kisebb méretű, utólag hozzáépített toldalék (harangtorony?), hiszen több olyan sír is feltárássra került, mely az alapfal árka alá esett.

A feltárandó területre az épületnek az északnyugati sarka és hosszanti falának egy részlete esett, így délkeleti irányba egy trapéz alakú kutatószelvényt nyitottak, hogy tisztázni lehessen a kápolna apszisának formáját és szélességét. A terület olyan mértékben elpusztult, hogy a délkeleti fal alapozási árkának csak a legalját sikerült megfogni. Ez alapján egy sokszög záródású szentélye volt a kápolnának. A terület intenzív bolygatása miatt padlószintet nem sikerült megfogni. A teljes épület feltárássára a terület beépítettsége miatt nem volt lehetőség.

Az épület alapfalából a középkori téglák mellett római tegulatöredékek is előkerültek, melyek másodlagos felhasználásúak, korábbi, ókori épületre nem utalnak. Mind a római tegulákon, mind a későbbi téglatöredékeken megfigyelhető habarcs nyoma.

A kápolna környezetéből a mélyítés során két darab faragott követ gyűjtöttek be. Ezek közül az egyik egy kb. 120 fokos szögben megtörő, mészkőből faragott bélétes ajtó töredéke, mely a középkori kápolnához tartozhatott (2. tábla 1–2).⁸

A TEMETŐ

A templom körüli temetők kötelező használatáról hazánkban hivatalosan elsőként Szent László (1077–1095) I. törvénykönyvének 25. törvénycikke foglalkozik, melyben a templomok körüli temetkezésről így rendelkezik: „... aki nem templom mellé temeti az ő halottait: tizenkét napig vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva.”⁹ Majd ezt Könyves Kálmán (1095–1116) I. törvénykönyvének 73. törvénycikke is megerősítette.¹⁰ Ezen törvényi szabályozások egyik elsődleges célja a korábbi pogány szokások esetleges tovább élésének megállítása is volt. Az elöljárók és tehetősebbek olykor a templomon belül is helyet kaphattak.¹¹ A templom körüli temetők, templomkertek (*cinterem*¹²) sok helyen fallal körülvett erődítésjelleggel bírtak. A 16–17. századtól a helyszüke¹³ és egészségügyi

⁸ Ltsz.: 2019.5.6.1-2.

⁹ Corpus Juris Hungarici é. n. Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 25. Fejezet 1. §.

¹⁰ Corpus Juris Hungarici é. n. Az 1092-es Szabolcsi és az 1103-as Esztergomi Zsinaton tárgyalva és Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve 73. Fejezetében törvénybe iktatva.

¹¹ Ezt „... hazánkban megtiltott az 1279-es budai, majd az 1450-es esztergomi, illetve az 1494-es nyitrai zsinat.” TAMÁSI 1999.

¹² A cineterem a görög koiméterion ('nyughely, alvóhely') szóból ered a latin coemeterium szón át. MKL: cinterem.

¹³ A reformáció is hatott hazánkban a temetők sorsának alakulására, hiszen mind az 1562-es Debreceni Hitvallás, mind az 1567-es

okok miatt fokozatosan felszámolták őket, ugyanis a betelt templom körüli temetőekben egyre sűrűbbek lettek az egymásra temetések és a sírbolygatások, melyek fokozott fertőzésveszélyt jelentettek. Mária Terézia és II. József rendeletei révén a temetőket kitelepítették a településeken kívülre.¹⁴ A tolnai új temetőjének megnyitása is ekkora tehető, melyet alátámaszt az 1975-ben a Wosinsky Mór Megyei Múzeumba került Chaderina Rincken nevű, 1738–1784 között élt nő német nyelvű faragott, homokkő sírköve, mely az új temető egyik legkorábbi és egyben a német telepítésekre vonatkozó tárgyi emléke (4. tábla 1).¹⁵

A Szent Bertalan-kápolna temetőjének megnyitásáról és felszámolásáról nincs pontos adatunk. Az írott források alapján a temetésekre vonatkozó első említése 1647-ből ismert, de alapítása korábbra tehető, felhagyása pedig feltehetően a Mária Terézia-féle rendelethez kötődik. A tolnai temetőben a 61. sírból került egy 1579-es I. Rudolf ezüst dénár a sírföldből szórványként, melyből a temető pontos időbeli használatára nem tudunk következtetni, viszont bizonyítja a betelepítés előtti használatot.

A feltárás előtt a mai Tolnatekt Bt. területén egykor állt házak bontását követően a dombról helyenként átlag egy méter vastag földet dózeroltak le, ami feltételezhetően több sírt is elpusztított. Az ásatási felület lehumuszosulásakor a temető több mint 100 sírfoltja került elő, soros elrendezésben, részben tartva a templom irányát.¹⁶ Több esetben koporsó és egymásra temetés nyomát is meg lehetett figyelni. A 18. századi betelepülés után használt sírokat több alkalommal középkori gödörökre ásták rá, a 19–20. századi kutak, pincék pedig többször bolygatták a temetőt.

149 temetkezés került feltárássra, melyből nehéz a temető egészére levonnunk következtetéseket. A történeti adatok, térképes források és a teljes feltárás hiányában a temető valós kiterjedése nem meghatározható. A feltárt temetőrészlet a kápolnától északkeletre helyezkedett el. Délnyugati irányban a temető nem folytatódott, a kápolna keleti és déli oldalán nem történt beruházás, de feltételezhetően ezen irányokba folytatódik a temető. A kápolna falainak kutatáshozzásánál, sem az épület falain belül, sem azon kívül nem kerültek elő temetkezések. A sírok eloszlása a feltárt területen nem egyenletes. Három sírcsoportot lehet elkülöníteni a feltárt területen. Az első a kápolna közvetlen közelében, annak északnyugati és nyugati oldalán, a második innen egy kicsit északabbra, a harmadik pedig a másodiktól északkeletre (3. tábla).

A temetőben feltárt temetkezések tájolása egy sír kivételével nagyjából követik a templom irányát. Kisebb arányban, 37 sírban délnyugat, nagyobb arányban, 111 esetben északkelet felé van a fej. Hét esetben történt olyan egymásra temetkezés, ahol a vázak különböző tájolásúak, ezek közül – egy kivétellel (112. sír) – minden esetben a délnyugati tájolására ásták rá. A belső kronológia tekintetében ezen adat, valamint az a tény, hogy a kápolna közvetlen közelében lévő temetkezések nagyobb részt szintén délnyugati irányúak, biztonsággal kijelenthetjük, hogy a délnyugati tájolású sírok korábbiak, mint az északkeleti tájolásúak.¹⁷

A humán csontanyag rendkívül töredékes, a vázak rossz megtartásúak, hiányosak, a gyermekek csontjai sok esetben felszívódtak, melyek bizonytalanná teszik az antropológiai nem- és kormeghatározást. A demográfiai adatok tekintetében nincs kiugró eltérés a kor hasonló temetőivel összevetve. A temető részleges feltárása ellenére is reprezentatívak az adatok. A nők halandósága némileg

Debreceni Zsinat rendelkezéseiben is foglalkozott a temetkezés kérdésével, melyekben a temetők településen kívüli elhelyezésén kívül szorgalmazták a katolikusok temetőitől való elkülönülést is. BALASSA 1989, 11.

¹⁴ Ez a kiköltöztetési folyamat az ország területén nem egységesen zajlott le, néhol a 19. századig is elhúzódott. Mária Terézia rendeleteinek részletesebb feldolgozására a temetőkre vonatkozólag ld. GECSÉNÉ TAR 2012, 24–26.

¹⁵ Gaál Attila Szakálas Mihály tolnai lakos bejelentése alapján szállt ki a helyszínre, a tolnai temető átalakítási munkálatai közben talált sírkövhöz. WMMM Adattár 222-76.

¹⁶ A sírok tájolásának kisebb eltérései Ritoók Ágnes kutatásai alapján „... talán összefüggésbe hozható azzal a kora újkorban kiteljesedő szokással, hogy a templomtól távolabb ástott sírokat a temetőbeli utakhoz tájolják.” RITOÓK 1997, 170.

¹⁷ A 100. sír nyugat–keleti irányú, de a délnyugat–északkeleti csoporthoz lett sorolva. A 148. sír bizonytalan kora miatt ki lett véve az elemzésből, mivel tájolása merőleges irányú a kápolna hosszanti falára. A melléklet nélkül, hason fekvő váz az alapfal alá egy gödörbe lett helyezve.

nagyobb, ami a korabeli szülési körülményeknek a következménye. A gyermekek száma nagyjából a teljes egyénszám fele, ami az életkörülményekkel és betegségekkel áll összefüggésben.¹⁸

Genetikai vizsgálatok hiányában nem állapítható meg családi vagy közösségi sírcsoportok léte, de a 130. sír esetében valószínűsíthető a rokoni kapcsolat, ahol a fiatal nő behajlított jobb alkarcsontjánál egy csecsemő csontváza került elő. Rokoni kapcsolatot feltételezhetünk az 5. sírnál, ahol pontos, tudatos rátemetkezést tapasztaltunk, amellyel láthatóan igyekeztek nem megbolygatni a korábbi temetkezést. Családi vagy csoportos temetkezést rejthetnek azok a sírok is, ahol felnőtt van gyermekkel egymásra temetve, illető hét esetben lehet azonosítani (12./37., 13./32., 18./47., 21./119., 35./66., 40./49./61., 69./79., 123./130.). Kérdéses a rokoni kapcsolat az olyan sírok esetében, ahol több gyermek van együtt, akár egy sírgödörben eltemetve (31./41., 33./58., 42./48., 55./77./120., 90./126., 111./121./133., 138./142.), ami azt is jelentheti, hogy egymáshoz közeli időpontban hunytak el.

SÍRLEÍRÁSOK ÉS MELLÉKLETEK¹⁹

1. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 198 cm, Sz.: 70 cm, M.: 44 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 164 cm, Sz.: fejnél 42 cm, lábnál 32 cm. A deszkák mindkét oldalán fehér színű meszelés. Férfi, 40–44 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, enyhén hiányos. A karok enyhén behajlítva. Vh.: 159 cm. Leletanyag: négyzet alakú vascsat a medence csúcs jobb oldalán (1. mell.), koporsószeg, kerámia.

2. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör, melynek alsó részét vágta egy újkori beásás. T.: ÉK-DNy (?). Sz.: fejnél 46 cm, M.: 72 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. A koponya és a test hiányzik. Neme és kora nem meghatározható. Leletanyag: koporsószeg.

3. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 200 cm, Sz.: fejnél 60 cm, lábnál 56 cm, M.: 80 cm. A koporsó trapéz alakú, meszelés nyomával. A koporsó trapéz alakú, H.: 188 cm, Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 43 cm. Férfi, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A jobb kar majdnem derékszögben, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 163 cm. Leletanyag: koporsószeg, kerámia.

4. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 126 cm, Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 36 cm, M.: 75 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A koponya töredékes, a csontváz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

5/1. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Az 5/2. sír felett. T.: ÉK-DNy. H.: 204 cm, Sz.: fejnél 75 cm, lábnál 60 cm, M.: 70 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 163 cm, Sz.: fejnél 41 cm, lábnál 32 cm. Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. Mindkét kar enyhén behajlítva. Vh.: 160 cm. Leletanyag: koporsószeg.

5/2. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Az 5/1. sír alatt. T.: ÉK-DNy. H.: 202 cm, Sz.: fejnél 67 cm, lábnál 47 cm, M.: 90 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 17–19 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A karok közel derékszögben behajlítva. A koponya töredékes, váz enyhén hiányos. Vh.: 172 cm. Leletanyag: koporsószeg.

6. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör, melyet vágott egy újkori beásás. T.: ÉK-DNy. H.: ~133 cm, Sz.: 44 cm, M.: 35 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 100 cm, Sz.: fejnél 29 cm, lábnál 22 cm. Neme nem meghatározható, 2–4 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. A karok egyenesen, a test mellett. Leletanyag: kegyérem a jobb kézcsontok helyén (1. mell.), koporsószeg, kerámia.

¹⁸ A temető antropológiai anyaga a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárába került (ltsz.: 2011.54.1-135), melynek nem- és életkor-meghatározását Bernert Zsolt felügyelete mellett Kondor Katalin végezte.

¹⁹ Rövidítések: T.: tájolás; H.: hosszúság; Sz.: szélesség; M.: mélység (a sírok mélységadatai a humuszolást követő felszínhez mért relatív adatok); Vh.: a váz sírban mért hossza. Ez az adat csak ott lett megadva, ahol a koponyától a lábujjcsontig lehetett mérni teljes hosszt. Mell.: melléklet. A sírokból szórványként előkerült kerámialeletek feltehetően a sírok alatti telephez tartoznak.

7. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 102 cm, Sz.: 50 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 81 cm, Sz.: fejnél 34 cm, lábnál 30 cm, M.: 113 cm. Neme nem meghatározható, 0–1 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

8. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 147 cm, Sz.: 52 cm, M.: 38 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 147 cm, Sz.: fejnél 32 cm, lábnál 24 cm. Neme nem meghatározható, 7–10 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz hiányos. A karok enyhén felhúzva, keresztben egymáson. Leletanyag: koporsószeg.

9. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 150 cm. Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 40 cm, M.: 40 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 107 cm. Sz.: fejnél 33 cm, lábnál 24 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A koponya erősen töredékes, a váz felszívódott. Leletanyag: nincs.

10. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 211 cm, Sz.: fejnél 82 cm, lábnál 65 cm, M.: 90 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 167 cm. Sz.: fejnél 42 cm, lábnál 25 cm. Férfi, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, enyhén hiányos. Karok derékszögben behajlítva. Vh.: 158 cm. Leletanyag: koporsószeg, szórványként bronz-, kerámia- és kályhaszemtöredékek. 50 cm-rel feljebb, a sírgödör bal szélén, 2 db emberi koponya és egy őrlőkö töredéke.

11. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 181 cm, Sz.: fejnél 61 cm, lábnál 44 cm, M.: 85 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: ~180 cm, Sz.: fejnél 51 cm, lábnál ~38 cm. Férfi, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, balra dől, A váz jó megtartású, enyhén hiányos. A jobb kar derékszögben, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 173 cm. Leletanyag: négyzet alakú vaslemez, koporsószeg.

12. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 105 cm, Sz.: fejnél 45 cm, lábnál 41 cm, M.: 50 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 92 cm, Sz.: fejnél 27 cm, lábnál 23 cm. Neme nem meghatározható, 5–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől, a váz enyhén hiányos. A karok majdnem derékszögben behajlítva. Vh.: 81 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjairól (1. mell.), koporsószeg.

13. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Rá van ásva a 32. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 209 cm, Sz.: fejnél 52 cm, lábnál 35 cm, M.: 90 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 186 cm, Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 34 cm. Férfi, 30–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz enyhén hiányos, felsőteste bolygatott. A karok enyhén felhúzva, keresztben egymáson. Leletanyag: rózsafüzér kegyéremmel a bal medencelapáton (1. mell.), koporsószeg.

14. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 116 cm, Sz.: fejnél 53 cm, lábnál 43 cm, M.: 75 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 94 cm, Sz.: fejnél 27 cm, lábnál 23 cm. Neme nem meghatározható, 5–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A gerincoszlop és bal kar bolygatva. Vh.: 85 cm. Leletanyag: koporsószeg.

15. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 115 cm, Sz.: 42 cm, M.: 60 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 88 cm, Sz.: fejnél 28 cm, lábnál 20 cm. Neme nem meghatározható, 2–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, enyhén hiányos. A karok erősen felhúzva. Vh.: 83 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjairól (1. mell.), koporsószeg.

16. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 200 cm, Sz.: fejnél 70 cm, lábnál 52 cm, M.: 85 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 163 cm, Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 41 cm. Nő, 20–39 év. A test nyújtva, felső része a jobb oldalára fordítva. A koponya töredékes, a váz jó megtartású. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 158 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjain (1. mell.), koporsószeg. A váz fölött, a jobb láb szélénél egy, a sírhoz nem tartozó koponya.

17. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 202 cm, Sz.: fejnél 72 cm, lábnál 66 cm, M.: 100 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 166 cm, Sz.: fejnél 52 cm, lábnál 39 cm.

Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, enyhén hiányos. A karok enyhén felhúzva, keresztben egymáson. Vh.: 157 cm. Leletanyag: abroncs típusú párta maradványai a fejen (1. mell.), rózsafüzér kegyéremmel a bal medencelapáton (2. mell.), koporsószeg.

18. sír. Lekerekített sarkú, egyenes aljú sírgödör, melynek felső részét vágta egy újkori beásás. T.: ÉK-DNy. Sz.: a lábnál 43 cm, M.: 51 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme és kora nem meghatározható. Leletanyag: nincs.

19. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: ~90 cm, Sz.: ~35 cm, M.: 43 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 60 cm, Sz.: 21 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A koponya és a váz rendkívül hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

20. sír. A sírgödör nem meghatározható. A 38. sírra ráásva. T.: DNy-ÉK, M.: 40 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 17–19 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Vh.: ~173 cm. Leletanyag: rózsafüzér a kéz ujjcsontjai között. (1. mell.), koporsószeg, kerámia.

21. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Az 1. gödörre ásva. T.: ÉK-DNy. H.: 199 cm, Sz.: fejnél 63 cm, lábnál 58 cm, M.: 38 cm. A koporsó lábnál lévő része hiányzik. Sz.: fejnél 35 cm. Nő, 20–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. Karjai derékszögben behajlítva. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjain (1. mell.), kerámiatöredékek.

22. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 85 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 17–19 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, a váz enyhén hiányos. A karok derékszögben behajlítva, felső részén bolygatás nyoma. Vh.: 169 cm. Leletanyag: koporsószeg.

23. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 40 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

24. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben ráásva az 1. gödörre. T.: ÉK-DNy. H.: 201 cm, Sz.: fejnél 72 cm, lábnál 52 cm, M.: 74 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 181 cm, Sz.: fejnél 40 cm, lábnál 24 cm. Férfi, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől, a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva, keresztbe egymáson. Vh.: 180 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjain (1. mell.).

25. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 198 cm, Sz.: fejnél 52 cm, lábnál 40 cm, M.: 76 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 170 cm, Sz.: fejnél 43 cm, lábnál 30 cm. Nő, 40–44 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. A bal kar enyhén behajlítva. Vh.: 161 cm. Leletanyag: koporsószeg, koporsóvas.

26. sír. A sírgödör nem meghatározható. Részben ráásva az 1. gödörre. T.: ÉK-DNy. M.: 40 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Nő, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a felsőtest erősen hiányos. Karok derékszögben behajlítva. Leletanyag: bronz tárgy töredéke a jobb alkar mellett.

27. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 15. sír. T.: DNy-ÉK. H.: 200 cm, Sz.: 51 cm, M.: 115 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 193 cm, Sz.: fejnél 36 cm, lábnál 32 cm. Férfi, 30–34 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva, keresztbe. Vh.: 179 cm. Leletanyag: ovális alakú, bronz, öntött, feltehetően rózsafüzérhez fűzött kegyérem a bal medencelapát alatt (1. mell.), koporsószeg.

28. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: ~58 cm, Sz.: ~33 cm, M.: 57 cm. A koporsó formája és mérete nem megállapítható. Neme nem meghatározható, 0 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A karok enyhén behajlítva, Vh.: ~42 cm. Leletanyag: ovális alakú, bronz tárgy a bal alsó sarokban, koporsószeg.

29. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 43 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 81

cm, Sz.: fejnél 19 cm, lábnál 15 cm. Neme nem meghatározható, 1–3 év. A test háton, jobb oldalán, ami bolygatás következménye lehet. A koponya töredékes, a váz medencétől lefele erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

30. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 169 cm, Sz.: fejnél 54 cm, lábnál 44 cm, M.: 95 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 161 cm, Sz.: fejnél 41 cm, lábnál 26 cm. Nő, 45–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, balra dőlt, a váz a mellkasnál erősen hiányos. Karok derékszögben behajlítva. Vh.: 158 cm. Leletanyag: rózsafüzér kereszttel a bal alkarcson alól (1. mell.), koporsószeg.

31. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 45 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 79 cm, Sz.: fejnél 24 cm, lábnál 19 cm. Neme nem meghatározható, 2–4 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

32. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 13. sír. T.: ÉK-DNy. M.: 110 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 80 cm, Sz.: 33 cm. Neme nem meghatározható, 3–5 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: rózsafüzér a koporsó felső részéről (1. mell.), kegyérem a bal medencecsont és láb találkozásánál (2. mell.), koporsószeg.

33. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva az 58. sírra. T.: ÉK-DNy. M.: 45 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 59 cm, Sz.: 22 cm. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A test fektetése nem megállapítható. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs.

34. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 244 cm, Sz.: 64 cm, M.: 60 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 164 cm, Sz.: fejnél 43 cm, lábnál 31 cm. Nő, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz felsőteste erősen hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 152 cm. Leletanyag: rózsafüzér a karcsontoknál (1. mell.), koporsószeg és koporsóvas.

35. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 66. sírra, T.: ÉK-DNy. H.: 196 cm, Sz.: 5 cm, M.: 49 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 40–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 167 cm. Leletanyag: koporsószeg.

36. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 60 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 114 cm, Sz.: fejnél 32 cm, lábnál 23 cm. Neme nem meghatározható, 9–10 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől, a váz hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 132 cm. Leletanyag: koporsószeg.

37. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 12. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 167 cm, Sz.: fejnél 53 cm, lábnál 48 cm, M.: 90 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: ~165 cm, Sz.: fejnél 44 cm, lábnál ~35 cm. Nő, 40–49 év. A test háton, enyhén balra fordulva, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz jó megtartású, enyhén hiányos. A jobb kar derékszögben, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 161 cm. Leletanyag: rózsafüzér kegyéremmel a jobb alkarcsontnál (1. mell.), koporsószeg.

38. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 20. sír. T.: DNy-ÉK. H.: 184 cm, Sz.: 48 cm, M.: 100 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 45–54 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, balra dől, a váz jó megtartású. A karok egyenesen, a test mellett. Vh.: 159. cm. Leletanyag: párizsi kapocs a kezeknél (1. mell.), koporsószeg.

39. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: ~202 cm, Sz.: 50 cm, M.: 75 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 167 cm, Sz.: 35 cm. Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva, kereszttben egymáson. Vh.: 164 cm. Leletanyag: koporsószeg.

40. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 49. és 61. sírokra. T.: DNy-ÉK. M.: 42 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 7–14 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya erősen töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: párta töredékei a koponyán (1. mell.), koporsószeg.

41. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 40 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 92 cm, Sz.: 18 cm. Neme és kora nem meghatározható. A koponya és a váz hiányzik, a csontok felszívódtak. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas tájékáról (1. mell.), koporsószeg.

42. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 48. sírra. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 59 cm, Sz.: fejnél 16 cm, lábnál 13 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A test feltehetően háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs.

43. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 75 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs.

44. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva az 1. gödörré és az 50. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 160 cm, Sz.: fejnél: 53 cm, lábnál 41 cm, M.: 70 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 155 cm, Sz.: fejnél 34, lábnál 27 cm. Férfi, 40–59 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. Vh.: 151 cm. Leletanyag: pajzs alakú üvegdisz a jobb combcsont felső részén (1. mell.), koporsószeg.

45. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 35–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, enyhén jobbra dől, a váz alsó része hiányos. A jobb kar erősen, a bal derékszögben behajlítva. Leletanyag: nincs.

46. sír. A sírgödör nem meghatározható. A kápolna alapfala vágja a sírt. T.: DNy-ÉK. M.: 30 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test feltehetően háton, nyújtott helyzetben. Koponya és a váz alsó része hiányzik. Leletanyag: kegyérem és kereszt egymáson a mellkas alsó részének jobb oldalán (1. mell.).

47. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 18. sír. T.: DNy-ÉK. H.: 176 cm, Sz.: ~60 cm, M.: 115 cm. A koporsó formája nem megállapítható, H.: 169 cm. Férfi, 40–59 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 166 cm. Leletanyag: koporsószeg.

48. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 42. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 109 cm, Sz.: 45 cm, M.: 70 cm, A koporsó formája nem megállapítható. Sz.: fejnél 23 cm. Neme és kora nem meghatározható. A csontjok felszívódtak. Leletanyag: nincs.

49. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 40. sír és ráásva a 61. sírra. T.: DNy-ÉK. H.: 223 cm, Sz.: fejnél 67 cm, lábnál 47 cm, M.: 65 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 170 cm, Sz.: fejnél 50 cm, lábnál 31 cm. Férfi, 25–34 év. A test háton, nyújtott helyzetben. Felső része enyhén balra fordulva. A koponya jó megtartású, a váz hiányos. Vh.: 169 cm. Leletanyag: koporsószeg, szórvány kerámia-, patics- és kályhaszemtöredékek.

50. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 44. sír. T.: ÉK-DNy. H.: ~188 cm, Sz.: 53 cm, M.: 85 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 181 cm, Sz.: 45 cm. Férfi, 25–34 év. A test háton, nyújtott helyzetben. Felső része enyhén balra fordulva. A koponya jó megtartású, a váz töredékes. Vh.: 173 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjain (1. mell.), rózsafüzér kegyéremmel a bal medencelapátról (2. mell.).

51. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 127 cm, Sz.: fejnél 42 cm, lábnál 38 cm, M.: 45 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 59 cm, Sz.: fejnél 20 cm, lábnál 12 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A test háton, nyújtott helyzetben. Felső része enyhén balra fordulva. A koponya töredékes, a váz hiányos. Vh.: 34 cm. Leletanyag: koporsószeg.

52. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 35 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 1–6 év. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs.

53. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 40 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 25–29 év. A koponya hiányzik, a váz hiányos. A jobb kar enyhén behajlítva. Leletanyag: nincs.

54. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 195 cm, Sz.: fejnél 67 cm, lábnál 55 cm, M.: 50 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 35–39 év. A test

háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva, egymáson keresztbe. Vh.: 166 cm. Leletanyag: koporsószeg.

55. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 77. és 120. sírokra. T.: ÉK-DNy. M.: 38 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 4–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya erősen töredékes, a váz hiányos. A karok enyhén behajlítva. Leletanyag: párta töredékei a koponyán (1. mell.), koporsószeg.

56. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 48 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 5–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben, a fej enyhén jobbra dől. A koponya töredékes, a váz hiányos. A jobb kar enyhén behajlítva. Vh.: 70 cm. Leletanyag: koporsószeg.

57. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 163 cm, Sz.: 54 cm, M.: 60 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Férfi, 30–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben, a fej enyhén jobbra dől. A koponya töredékes, a váz hiányos. Vh.: 161 cm. Leletanyag: koporsószeg.

58. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 33. sír. T.: ÉK-DNy. M.: 67 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 94 cm, Sz.: 21 cm. Neme nem meghatározható, 4–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A test helyzete nem megállapítható. A koponya töredékes, a váz hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

59. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 101 cm, Sz.: fejnél 44 cm, lábnál 35 cm, M.: 45 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme és kora nem meghatározható. Koponya és a váz erősen hiányos. Leletanyag: párizsi kapocs a felsőtest csontjairól (1. mell.), koporsószeg.

60. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 40 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 101 cm, Sz.: fejnél 29, lábnál 22 cm. Neme nem meghatározható, 7–14 év. A test háton, nyújtott helyzetben, a fej balra dől. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. Vh.: 98 cm. Leletanyag: nincs.

61. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 49. sír. T.: DNY-ÉK. M.: 90 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 215 cm, Sz.: fejnél 62 cm, lábnál 35 cm. Férfi, 44–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben, a fej jobbra dől. A koponya és a váz jó megtartású, a fej enyhén jobbra dől. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 182 cm. Leletanyag: rózsafüzér a koporsón (1. mell.), ereklyetartó a bal medencelapát mellett (2. mell.), két db bronz kegyérem a bal kéz ujjcsontjai alatt (3. mell.). I. Rudolf ezüst dénárja és koporsószegek a sírföldből. A fejnél további két egyén koponyája.

62. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 171 cm, Sz.: fejnél 51 cm, lábnál 45 cm, M.: 70 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 170 cm, Sz.: fejnél 45 cm, lábnál 41 cm. Nő, 25–29 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, balra dől. A váz jó megtartású. A jobb kar derékszögben, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 166 cm. Leletanyag: a koponyán párta lenyomata (1. mell.), koporsószeg.

63. sír. A sírgödör nem meghatározható. Vágta egy újkori beásás. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, alsó része bolygatott, hiányos. Leletanyag: pitykegomb (1. mell.), párizsi kapocs (2. mell.) a mellkas csontjairól.

64. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 111 cm, Sz.: fejnél 43 cm, lábnál 36 cm, M.: 50 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 75 cm, Sz.: 16 cm. Neme nem meghatározható, 0–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya erősen töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: üvegfólia (1. mell.) a bal lábszárcsont felső részénél, kereszt (2. mell.) a két lábszárcsont között, koporsószeg.

65. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 200 cm, Sz.: fejnél 86 cm, lábnál 64 cm, M.: 105 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 179 cm, Sz.: fejnél 49 cm, lábnál 35 cm. Nő, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású, enyhén hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 167 cm. Leletanyag: koporsószeg.

66. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 35. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 164 cm, Sz.: fejnél 42 cm, M.: 70 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 151 cm, Sz.: fejnél 49 cm, lábnál 23 cm. Neme nem meghatározható, 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A bal kar derékszögben behajlítva. Vh.: 121 cm. Leletanyag: koporsószeg.

67. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 198 cm, Sz.: fejnél 42 cm, lábnál 31 cm, M.: 42–50 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 158 cm, Sz.: fejnél 41 cm, lábnál 32 cm. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A karok enyhén behajlítva. Vh.: 152 cm. Leletanyag: koporsószeg.

68. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 204 cm, Sz.: fejnél 54 cm, lábnál 32 cm, M.: 50 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A karok derékszögben behajlítva. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. Vh.: 181 cm. Leletanyag: kegyérem a bal lábszárcsont mellől (1. mell.), kereszt korpusszal a karcsontok alatt (2. mell.).

69. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 184 cm, Sz.: fejnél 53 cm, lábnál 40 cm, M.: 80 cm. A koporsó feltehetően trapéz alakú, mérete nem meghatározható. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A karok enyhén behajlítva. Vh.: 171 cm. Leletanyag: koporsószeg. 35 cm-rel feljebb egy másik egyénhez tartozó lábszárcsont a sírgödör bal alsó felében.

70. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 97 cm, Sz.: 28 cm. Koponya és váz hiányzik. Leletanyag: nincs.

71. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 78. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 104 cm, Sz.: fejnél 44 cm, lábnál 35 cm, M.: 37 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 84 cm, Sz.: 22 cm. Neme nem meghatározható, 7–14 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz felsőteste hiányzik. Leletanyag: nincs.

72. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 121 cm, Sz.: 49 cm, M.: 47 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 110 cm, Sz.: fejnél 29 cm, lábnál 20 cm. Neme nem meghatározható, 2–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. Vh.: 102 cm. Leletanyag: kegyérem a bal karnál (1. mell.).

73. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 105 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 104 cm, Sz.: fejnél 20 cm, lábnál 16 cm. Neme nem meghatározható, 4–5 év. A koponya és a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva. Vh.: 102 cm. Leletanyag: nincs.

74. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 52 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 141 cm, Sz. 43 cm. Nő (?), 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, csak az alsó állkapocs van meg. A váz hiányos. Leletanyag: ereklyetartó a mellkas bal oldaláról (1. + 4. mell.), rózsafüzér kereszttel a mellkas jobb oldalán és a jobb medencelapáton (2. + 5. mell.), ereklyetartó a bal karnál (3. mell.), üveggyöngyökből készült nyaklánc (6. mell.), koporsószeg.

75. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 124. sírra. T.: DNy-ÉK. M.: 62 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 92 cm, Sz.: 24 cm. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A test háton, nyújtott helyzetben, fej balra dőlve. A koponya töredékes, a váz hiányos. Leletanyag: a koponya hátsó felén párta töredéke (1. mell.), nyaklánc (2. mell.).

76. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 60 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz hiányos. A karok enyhén behajlítva, keresztben egymáson. Leletanyag: rózsafüzér kegyéremmel a bal kéz alól (1. mell.).

77. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva az 55. sír és ráásva a 120. sírra. T.: ÉK-DNy. M.: 53 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 110 cm, Sz.: 25 cm. Neme nem meghatározható, 5–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A jobb kar enyhén behajlítva, a bal egyenesen. Vh.: 115 cm. Leletanyag: nincs.

78. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 71. sír. T.: DNy-ÉK. H.: 205

cm, Sz.: 55 cm, M.: 0 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 194 cm, Sz.: fejnél 37 cm, lábnál 30 cm. Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, a váz hiányos, felső része bolygatott. A jobb kéz enyhén behajlítva. Leletanyag: koporsószeg.

79. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 89. sírra. T.: ÉK-DNy. M.: 60 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 104 cm, Sz.: 26 cm. Neme nem meghatározható, 3–5 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A karok enyhén behajlítva, kezek összekulcsolva (?). Vh.: ~95 cm. Leletanyag: nincs.

80. sír. Lekerekített sarkú, trapéz alakú (?), egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 90 cm, Sz.: fejnél 34 cm, M.: 43 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 1–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A karok egyenesen, a test mellett (?). Leletanyag: nincs.

81. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 55 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 46 cm, Sz.: 17 cm. Neme nő (?), 0 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz felszívódott. Leletanyag: szövetmaradvány a fejnél (1. mell.).

82. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 88. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 202 cm, Sz.: fejnél 80, lábnál 72 cm, M.: 120 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 181 cm, Sz.: fejnél 41 cm, lábnál 28 cm. Férfi, 20–59 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. A karok enyhén behajlítva, keresztbe egymáson. Vh.: 178 cm. Leletanyag: rózsafüzér kegyéremmel (1–2. mell.), koporsószeg.

83. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 115 cm, Sz.: fejnél 38 cm, lábnál 56 cm, M.: 60 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 98 cm, Sz.: 26 cm. Neme nem meghatározható, 4–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől, a váz enyhén hiányos. A jobb kar erősen behajlítva, a bal derékszögben. Vh.: 96 cm. Leletanyag: koporsószeg.

84. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz töredékes. A karok derékszögben behajlítva. Leletanyag: kegyérem a medencéről (1. mell.).

85. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 120 cm, Sz.: 39 cm, M.: 51 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 51 cm, Sz.: fejnél 16 cm, lábnál 12 cm. Neme és kora nem meghatározható. A koponya és a váz jórészt felszívódott. Leletanyag: koporsószeg.

86. sír. A sírgödör nem meghatározható. Rá lett ásva az 1. gödörré. T.: ÉK-DNy. A koporsó téglalap alakú, H.: 101 cm. Sz.: 21 cm, M.: 55 cm. Neme nem meghatározható, 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől, a váz enyhén hiányos. Vh.: ~100 cm. Leletanyag: koporsószeg.

87. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 161 cm, Sz.: fejnél 84 cm, lábnál 55 cm, M.: 90 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 160 cm, Sz.: 34 cm. Férfi, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 160 cm. Leletanyag: kegyérem (1. mell.), koporsószeg. 20 cm-rel feljebb, a sír bal oldalán egy bronzcsat és egy koponya.

88. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 82. sír. T.: DNy-ÉK. M.: 130 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben (?). Koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs.

89. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 90 cm, Sz.: 69 cm, M.: 73 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 60 cm, Sz.: 23 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A karok egyenesen, a test mellett (?). Vh.: 54 cm. Leletanyag: nincs.

90. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben rá van ásva a 126. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 163 cm, Sz.: 51 cm, lábnál 37 cm, M.: 112 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 151 cm, Sz.: fejnél 34 cm, lábnál 18 cm. Neme nem meghatározható, 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben (?). A koponya töredékes, jobbra dől. A váz erősen hiányos, a test alsó része hiányzik. Leletanyag: nincs.

91. sír. Lekerekített sarkú, trapéz (?) alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 165 cm, Sz.: fejnél 45 cm, lábnál 55 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 40–44 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a fej balra dől. A váz töredékes. A jobb kar derékszögben, a bal kar enyhén behajlítva. Vh.: 163 cm. Leletanyag: rózsafüzér kereszttel a bal kézfejről (1–2. mell.), üveggyöngyök a jobb vállnál (2. mell.).

92. sír. Lekerekített sarkú, trapéz (?) alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 189 cm, Sz.: fejnél 41 cm, lábnál 26 cm, M.: 70 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 181 cm, Sz.: fejnél 40 cm, lábnál 25 cm. Férfi, 35–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos, a felsőtestnél bolygatott. A karok enyhén behajlítva, keresztbe egymáson. Vh.: 177 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjain és a bal medencelapát felett (1. mell.), kereszt a karoknál (2. mell.), koporsószeg. 10 cm-rel feljebb, a sír bal oldalán koponya és hosszúcsont.

93. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben rá van ásva a 135. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 111 cm, Sz.: 45 cm, M.: 80 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 92 cm, Sz.: fejnél 23 cm, lábnál 17 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test szinte teljesen felszívódott. Leletanyag: nincs.

94. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 55 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 120 cm, Sz.: 30 cm. Neme nem meghatározható, 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. A jobb kar derékszögben, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 103 cm. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjairól (1. mell.), bronztárgy a jobb medencelapátról (2. mell.), koporsószeg.

95. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 191 cm, Sz.: fejnél 56 cm, lábnál 45 cm, M.: 67 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 160 cm, Sz.: 38 cm. Neme nem meghatározható, 12–14 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, balra dől. A váz töredékes, a felső részén bolygatott. Vh.: 151 cm. Leletanyag: koporsószeg.

96. sír. A sírgödör nem meghatározható. Egy fa gyökere erősen bolygatta. T.: ÉK-DNy. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz erősen hiányos. A jobb kar egyenesen a test mellett. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkas csontjairól (1. mell.).

97. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 60 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 180 cm, Sz.: 30 cm. Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől a felsőtesttel együtt. A váz töredékes, enyhén hiányos. A jobb karja erősen behajlítva. Vh.: 167 cm. Leletanyag: pitykegomb a mellkasról (1. mell.).

98. sír. A sírgödör nem meghatározható. Részben egymásra vannak ásva a 106. sírral. T.: ÉK-DNy. M.: 74 cm. A koporsó trapéz alakú, fej felé eső része megsemmisült. Sz.: lábnál 19 cm. Neme nem meghatározható, 1–2 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a váz töredékes. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 71 cm. Leletanyag: koporsószeg.

99. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 138. és 142. sírokra. T.: DNy-ÉK. M.: 140 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 186 cm, Sz.: fejnél 56 cm, lábnál 47 cm. Férfi, 40–59 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, enyhén balra dől. A váz töredékes, a karok enyhén behajlítva, keresztben egymáson. Vh.: 164 cm. Leletanyag: zsinóros kabát maradványai a felsőtest csontjain (1. mell.), rózsafüzér kereszttel (2–3. mell.), dróttöredék.

100. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 122. sírra. T.: Ny-K. M.: 85 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 1–2 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, enyhén balra dől. A váz töredékes, hiányos. A jobb kar egyenesen, a test mellett, a jobb enyhén behajlítva. Leletanyag: koporsószeg.

101. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 199 cm, Sz.: fejnél 56 cm, lábnál 44 cm, M.: 90 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 20–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz enyhén hiányos. A karok enyhén behajlítva, keresztben egymáson. Vh.: 166 cm. Leletanyag: nincs. ~20 cm-rel feljebb, a sír jobb oldalának végében koponya.

102. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 171 cm, Sz.: 60 cm, M.: 96 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 51 cm, Sz.: 13 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test szinte teljesen felszívódott. Leletanyag: koporsószeg.

103. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 75 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 161 cm, Sz.: fejnél 51 cm, lábnál 38 cm. Nő, 45–49 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A váz jó megtartású, enyhén hiányos. Vh.: 161 cm. Leletanyag: gyűrű a jobb kézről (1. mell.), bronztárgy a koponyáról (2. mell.), fagyöngy a jobb alkarról (3. mell.), porcelántöredék.

104. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 106 cm, Sz.: 33 cm, M.: 75 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 2–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a felsőtest csontjai felszívódtak. Leletanyag: nincs.

105. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 70 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Férfi, 40–44 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, enyhén balra dől. A váz jó megtartású. A jobb kar erősen, a bal derékszögben behajlítva. Vh.: 173 cm. Leletanyag: rózsafüzér kereszttel a bal alkarról (1. mell.), bőrcsizma (2–3. mell.) és ovális alakú csizmapatkó (4–5. mell.) a jobb és a bal lábról, bőr- és famaradvány a jobb medencénél (6. mell.), koporsószeg. Terepi megfigyelés alapján a bal singcsont közepén félig gyógyult törése volt az egyénnek.²⁰

106. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 98. sír. T.: ÉK-DNy. M.: 70 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 75 cm, Sz.: 20 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test csontjai majdnem teljesen felszívódtak. Leletanyag: koporsószeg.

107. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 101 cm, Sz.: 30 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 2–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: bronz tárgy a nyaknál (1. mell.), koporsószeg.

108. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 80 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 80 cm, Sz.: 30 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test csontjai teljesen felszívódtak. Leletanyag: rózsafüzér a feltételezett medence helyén (1. mell.).

109. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 107 cm, Sz.: 50 cm, M.: 65 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 76 cm, Sz.: fejnél 22 cm, lábnál 19 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test csontjai szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: nincs.

110. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 186 cm, Sz.: fejnél 43 cm, lábnál 30 cm, M.: 60 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 176 cm, Sz.: 30 cm. Nő, 20–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, jobbra dől. A váz hiányos. Mindkét kar erősen behajlítva. Leletanyag: koporsószeg.

111. sír. A sírgödör nem meghatározható. Részben egymásra vannak ásva a 121. sírral. T.: ÉK-DNy. M.: 45 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 2–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz bolygatott, erősen hiányos. Leletanyag: párizsi kapocs a mellkasról (1. mell.), koporsószeg.

112. sír. A sírgödör nem meghatározható. M.: 55 cm. Ráásva a 114. és 122. sírokra. T.: DNy-ÉK. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 2–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz alsó része hiányzik. Leletanyag: nincs.

113. sír. A sírgödör nem meghatározható. M.: 40 cm. T.: ÉK-DNy. A koporsó ívesen eldeformálódott, H.: 50–57 cm, Sz.: 15 cm. Neme nem meghatározható, 2–6 év. A koponya erősen töredékes, a váz szinte teljesen hiányzik. Leletanyag: koporsószeg.

114. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben egymásra ásva a 112. sírral. T.: ÉK-DNy. H.: 93 cm, Sz.: 45 cm, M.: 95 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 71 cm, Sz.: fejnél 17 cm,

²⁰ A temető embercsontjainak paleopatológiai vizsgálatok nem történtek.

lábánál 14 cm. Nő (?), 1–3 év. A koponya teljesen, a váz majdnem teljesen hiányzik. Leletanyag: 2 db bronz pártarozetta, gomb, koporsószeg.

115. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 181 cm, Sz.: fejnél 53 cm, lábánál 46 cm, M.: 90 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Nő, 40–44 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos, felső részén bolygatott. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 162 cm, Leletanyag: kegyérem a jobb medence alól (1. mell.), koporsószeg. 20 cm-rel feljebb, bal lábánál koponya.

116. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 228 cm, Sz.: fejnél 76 cm, lábánál 50 cm, M.: 125 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 163 cm, Sz.: 35 cm. Neme nem meghatározható, 13–14 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, rajta barna színű haj maradványaival. A váz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

117. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 121 cm, Sz.: fejnél 51 cm, lábánál 43 cm, M.: 135 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 111 cm, Sz.: fejnél 26 cm, lábánál 22 cm. Neme nem meghatározható, 2–4 év. A koponya töredékes, a váz csontjai felszívódtak. Leletanyag: koporsószeg.

118. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 192 cm, Sz.: fejnél 73 cm, lábánál 60 cm, M.: 95 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 186 cm, Sz.: 58 cm, lábánál 53 cm. Férfi, 35–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya jó megtartású, rajta trepanálás nyoma (?), jobbra dől. A váz jó megtartású, a karok derékszögben behajlítva. Vh.: ~179 cm. Leletanyag: koporsószeg, koporsóvas.

119. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva az 1. gödörré. T.: ÉK-DNy. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A váz erősen hiányos, csak az alsó lábszárak maradtak meg. Leletanyag: nincs.

120. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva az 55. és 77. sír. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 93 cm, Sz.: 15 cm. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos, a test felső részén bolygatott. Vh.: 90 cm. Leletanyag: koporsószeg.

121. sír. A sírgödör nem meghatározható. Egymásra vannak ásva a 111. és 133. sírokkal. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 31 cm, Sz.: fejnél 15, lábánál 12 cm. Neme és kora nem meghatározható. A csontok szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: koporsószeg.

122. sír. A sírgödör nem meghatározható. Rá van ásva a 100. sír. T.: ÉK-DNy. M.: 100 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 20–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A váz hiányos. A jobb kar egyenesen, a test mellett, a bal enyhén behajlítva. Vh.: 169 cm. Leletanyag: gombok a felsőtest csontjairól (1. mell.), koporsószeg. Az állon szakállmaradvány (?).

123. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 130. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 125 cm, Sz.: 51 cm, M.: 65 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 94 cm, Sz.: fejnél 15 cm, lábánál 11 cm. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos, szinte teljesen felszívódott. Leletanyag: nincs.

124. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben rá van ásva a 75. sírra. T.: ÉK-DNy. H.: 180 cm, Sz.: fejnél 46 cm, lábánál 40 cm, M.: 54 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 159 cm, Sz.: 30 cm. Nő, 20–24 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, enyhén balra dől. A váz töredékes, enyhén hiányos. A karok derékszögben behajlítva. Vh.: 154 cm. Leletanyag: nincs.

125. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 150 cm, Sz.: 31 cm, M.: 80 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 102 cm, Sz.: 18 cm. Neme nem meghatározható, 2–6 év. A test csontjai a koponyán kívül felszívódtak. A koponyán szőke haj maradványa látható. Leletanyag: koporsószeg.

126. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Részben rá van ásva a 90. sír. T.: ÉK-

DNy. H.: 120 cm, Sz.: fejnél 45 cm, lábnál 40 cm, M.: 50 cm. A koporsó formája nem meghatározható, H.: 80 cm, Sz.: lábnál 20 cm. Neme nem meghatározható, 1–2 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A váz töredékes, felsőteste bolygatott. A bal kar enyhén behajlítva. Vh.: 71 cm. Leletanyag: koporsószeg.

127. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 75 cm, Sz.: 50 cm, M.: 45 cm. A koporsó trapéz alakú, a láb felé eső része sérült. Sz.: A fejnél 17 cm. Neme nem meghatározható, 1–3 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes. A váz felső része bolygatott, az alsó hiányzik. Leletanyag: koporsószeg.

128. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 91 cm, Sz.: 42 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 73 cm, Sz.: 23 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test csontjai felszívódtak. Leletanyag: koporsószeg.

129. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 100 cm, Sz.: fejnél 65 cm, lábnál 60 cm, M.: 85 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 90 cm, Sz.: fejnél 26 cm, lábnál 18 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test csontjai felszívódtak. Leletanyag: nincs.

130. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 123. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 199 cm, Sz.: fejnél 60 cm, lábnál 44 cm, M.: 75 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 163 cm, Sz.: fejnél 50 cm, lábnál 32 cm. A koporsó belső oldalán meszelés nyoma látható. Nő, 20–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz jó megtartású. A karok enyhén behajlítva, egymáson keresztben. Vh.: 150 cm. Jobb alkarcsonatok között csecsemő csontváza. Leletanyag: rózsafüzér kegyéremmel (1. mell.), párizsi kapocs, koporsószeg.

131. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 55 cm, Sz.: 35 cm, M.: 50 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 43 cm, Sz.: 13 cm. Neme és kora nem meghatározható. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

132. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: DNy-ÉK. M.: 75 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme és kora nem meghatározható. A csontok szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: nincs.

133. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Ráásva a 121. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 150 cm, Sz.: fejnél 55 cm, lábnál 45 cm, M.: 70 cm. A koporsó téglalap alakú, a fej részénél megsemmisült, Sz.: 20 cm. Neme nem meghatározható, 7 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A váz jó megtartású, enyhén hiányos. Vh.: ~107 cm. Leletanyag: koporsószeg.

134. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 90 cm, Sz.: 45 cm. Koporsóra utaló jel nincs. A csontváz hiányzik. Leletanyag: nincs.

135. sír. A sírgödör nem meghatározható. Ráásva a 93. sír. T.: DNy-ÉK. M.: 60. cm. A koporsó téglalap alakú, a felső vége hiányzik, Sz.: 16 cm. Neme nem meghatározható, 0 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya és a felsőtest hiányzik. Leletanyag: nincs.

136. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. A koporsó téglalap alakú (?), az alsó vége hiányzik, Sz.: fejnél ~30 cm. Neme nem meghatározható, 1 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz hiányos. Leletanyag: koporsószeg.

137. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 105 cm, Sz.: fejnél 70 cm, lábnál 58 cm, M.: 65 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 71 cm, Sz.: 20 cm. Neme nem meghatározható, 1 év. A csontok szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: nincs.

138. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Egy sírgödörben a 142. sírral, közvetlenül egymás mellett. Ráásva a 99. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 114 cm, Sz.: fejnél ~59 cm, lábnál 50 cm, M.: 70 cm. A koporsó téglalap alakú, H.: 82 cm, Sz.: 20 cm. Neme nem meghatározható, 1–6 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: üveggyöngy (1. mell.), vascsat (2. mell.), koporsószeg.

139. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 56 cm, Sz.: 27 cm, M.: 45 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 3–4 év. A

test háton, nyújtott helyzetben (?). A csontok szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: nincs.

140. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy. M.: 50 cm. A koporsó téglalap alakú, mely ívesen eldeformálódott. H.: 101 cm, Sz.: 28 cm. Neme nem meghatározható, 7–79 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, a váz erősen hiányos. Leletanyag: nincs. A test háton, nyújtott helyzetben.

141. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 170 cm, Sz.: fejnél 47 cm, lábnál 35 cm, M.: 75 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 100 cm, Sz.: fejnél 22 cm, lábnál 17 cm. Neme nem meghatározható, 3–6 év. A koponya és a csontváz erősen hiányos, szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: nincs.

142. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. Egy sírgödörben a 138. sírral, közvetlenül egymás mellett. Ráásva a 99. sír. T.: ÉK-DNy. H.: 114 cm, Sz.: fejnél ~59 cm, lábnál 50 cm, M.: 75 cm. A koporsó trapéz alakú, H.: 59 cm, Sz.: fejnél 18 cm, lábnál 15 cm. Neme nem meghatározható, 1–6 év. A test háton (?), nyújtott helyzetben. A koponya hiányzik, a váz szinte teljesen felszívódtak. Leletanyag: bronztárgy (1. mell.), koporsószeg.

143. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: ÉK-DNy. H.: 110 cm, Sz.: ~50 cm, M.: 85 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 3–5 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, balra dől. A váz enyhén hiányos, felső része enyhén balra fordul. A jobb kar erősen, bal derékszögben behajlítva. Leletanyag: nincs.

144. sír. A sírgödör nem meghatározható. T.: ÉK-DNy (?). A koporsó formája és mérete nem meghatározható. A koponya és a csontváz hiányzik. Leletanyag: ereklyetartó (1. mell.), koporsószeg.

145. sír. A sírgödör nem meghatározható. Részben vágja egy modern aszfaltút. T.: DNy-ÉK. M.: 46 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Nő, 30–39 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A meglévő váz jó megtartású. Leletanyag: kegyérem (1. mell.).

146. sír. Lekerekített téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. A kápolna bővítmény alapozási árkának alja alatt 20 cm-rel. T.: DNy-ÉK. H.: 122 cm, Sz.: 46 cm, M.: 90 cm. A koporsó formája és mérete nem meghatározható. Neme nem meghatározható, 7–8 év. A test háton, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes, jobbra dől. A váz töredékes, hiányos. Leletanyag: bronz ovális tárgy a bal kézcsontoknál (1. mell.), koporsószeg, kerámia- és kályhaszemtöredékek.

147. sír. Lekerekített trapéz alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: DNy-ÉK. H.: 105 cm, Sz.: fejnél 45 cm, lábnál 35 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Neme nem meghatározható, 1–4 év. A koponya töredékes, a vázcsontok hiányoznak. Leletanyag: vastárgy (1. mell.), vas ládikafogantyú (2. mell.).

148. sír. A sírgödör nem meghatározható. Részben vágja a kápolna alapfala és egy modern aszfaltút. T.: ÉNy-DK. M.: 118 cm. Koporsóra utaló jel nincs. Férfi, 35–39 év. A test hason fekszik, a lábfejek feljebb vannak. A koponya hiányzik, a váz jó megtartású. Leletanyag: nincs.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Koporsós temetkezések

A feltárt 149 sírből mindössze néhányból nem került elő koporsóra utaló nyom. 110 esetben maga a vörösfenyő koporsódeszka²¹ is megfigyelhető volt (4. tábla 2), 19 esetben pedig csak koporsószeg került elő, mely utal a koporsó korábbi meglétére. Azon síroknál, ahol maradt fa-, illetve vasmaradvány, ott lehetett következtetni a koporsók formájára is. A koporsók ácsolt fa szerkezetűek, kisebb részt lekerített sarkú téglalap, többségében trapéz alakúak, amik a láb felé keskenyebbek, a vállnál pedig kiszélesednek.

A felnőtt egyéneknél jól látszik, hogy sok esetben igen szűk koporsóba helyezték őket (11., 36.,

²¹ Néprajzi adatok alapján a koporsókat általában tölgyfából, de szükség esetén fenyőből is készítették. PÓCS 1980, 269.

39., 44., 73., 82., 86., 92., 95., 110., 124., 133.), a 30. sírban a deszkák elmállása után a váz részei például a koporsón kívülre kerültek. A deszkalapokat 10–11 centiméteres vasszegekkel erősítették össze. Sok esetben 20 darabnál több koporsószeg is előkerült egy-egy sírból, néhány esetben megfigyelhető a szegek eredeti helye is (1., 10., 44., 122., 130. sír), illetve egy-két sírban a koporsópánt is maradt (25., 34., 118. sír).

Az 1., a 3. és a 130. sírban a koporsódeszkák mindkét oldalán meszelés nyomát lehetett megfigyelni, mely egészségügyi okokra vezethető vissza (4. tábla 3). Mária Terézia 1770. XXX. 10-es rendelete alapján „Az elhaltak testét 12 lábnyi mélységben, mésszel leöntve, és földdel takarva kell eltemetni, gondosan ügyelve arra, hogy a vesztegintézet zárt területén létesített temetőbe szabadon senki ne térhessen be”,²² mely törvény a pestisben elhaltak temetéséről rendelkezik.²³

A vázak helyzete

A vázakat egy kivételével háton, nyújtott testhelyzetben helyezték a sírba. A koponyák és a felsőtest csontjai némely esetben post mortem mozgás, illetve bolygatás következtében mozdulhattak el, emiatt nem minden esetben lehet pontos, eredeti kartartást megállapítani, és 66 esetben egyáltalán nincs adatunk. A két leggyakoribb forma, amikor az alkarok a mellkason derékszögben be vannak hajlítva (16,5%), valamint, amikor az alkarokat a medencén keresztbe fektetik egymáson (10,56%).

1	1	2	8	0	1	25	1	4	5	0	16	2	66	

1. kép. Kartartások megoszlása a tolnai temetőben

A kartartások problémájával már több kutató is foglalkozott, de egységes séma kidolgozása még nem történt meg, összefoglalását Takács Miklós készítette el.²⁴ A tolnai temetőben megfigyelt kartartások vallási és az 1647-es említésből kifolyólag etnikumhoz való hovatartozást jelenthettek: „... a tolnai olasz kereskedők más katolikusokkal együtt a Szent Bertalan templom mellé temetkeztek.”²⁵ A temető belső kronológiájában nem lehet különbözőséget felfedezni a kartartások tekintetében.

Egyéb vallásos jelenségek a temetkezési szokásokban

Számos sírnál (10., 16., 61., 69., 87., 92., 101., 115. sír) megfigyelhető, hogy a sírgödör ásásakor előkerült korábbi csontváz maradványait a későbbi sír szélére helyezik, ami kegyeleti okként értelmezhető.

Leletanyag

A tolnai temető feltárt sírjaiban a leletanyag egy része viseleti tárgy, melyek a templom körüli temetőben nagyobb mennyiségben a 14–15. században jelentek meg.²⁶ A tárgyak rossz állapotúak, rekonstruálásuk az azonos korú templom körüli temetők (Cegléd-Nyúlfülehalom,²⁷ Bölcse,²⁸ Felsősolca-Nagyszilvás,²⁹ Visegrád-Rév utca³⁰) és kriptafeltárások (Vác-Fehérek temploma,³¹ Eger-Ro-

²² BALÁZS 2007, 145.

²³ BALÁZS 2007, 332.

²⁴ TAKÁCS 2005, 85–101.

²⁵ K. NÉMETH 2015, 172–173.

²⁶ RITOÓK 1997, 171.

²⁷ TARI 1994.

²⁸ SZABÓ – HAJDU 2015.

²⁹ SIMONYI 2005.

³⁰ BUZÁS – GRÓF – GRÓH – KOVÁTS 2005–2006; KOVÁTS 2008; KOVÁTS 2013.

³¹ ZOMBORKA – RÁDULY 1996; ZOMBORKA 1997; ÚJVÁRI 1997.

zália kápolna³²) leletanyagával összehasonlítva lehetséges, továbbá a kora újkori és annál korábbi évszázadok öltözködési szokásairól az ásatásokon kívül adattári, levéltári adatokból, korabeli ábrázolásokból és recens néprajzi gyűjtésekből van ismeretünk.

Halotti lepel

A 81. sírban fekvő csecsemő koponyáján textilmaradvány került elő, mely feltehetően halotti lepel³³ lehetett. A barna színű szövetmaradvány hímzővetületekkel van mintázva, melyek növényi motívumokat formáznak. Hosszanti szélein 3 mm szélességű pié látható. A textil anyaga vászon, a mintázó fonal selyem, a vetülék lanszírozott (5. tábla 1). Ehhez hasonlót a Cegléd-Nyúlfülehalom lelőhelyen Tari Edit dokumentált a lelőhely 4. sírjában.³⁴

Párta

Öt sírból került elő párta-, illetve pártára utaló maradvány. A lányok fejét övező pánt a szüzesség jelképe, melyet textillel bevont merev vázra erősített gyöngyökkel, szalagokkal, drágakőutánzatokkal, szalagokkal, pántlikával díszítettek, és hátul madzaggal húztak össze.³⁵ A párták számos hasonló korú temetőben megtalálhatóak, mint például Toponáron, Bölcskén.³⁶ A 17. sírban egy 20–24 év közötti fiatal lány koponyáján a párta apró, vékony, lapos, bronz lapjainak töredékei kerültek elő.³⁷ Egy nagyobb töredék hátoldalán a szövetlenyomat is megmaradt. A 40. sírban fekvő 7–14 év közötti lánygyermek váza rendkívül hiányos, a koponyája törmelékei között a pártának apró töredékei kerültek elő.³⁸ A fa abroncs erősen mállékony, a párta bronz díszítése apró, vékony bronzhuzalokból szőtt szalag, mely erősen sérült és levált az abroncsról. Az 55. sírban levő 4–6 év közötti gyermek koponyáján a párta zöld oxidos szövetmaradványait nem sikerült megmenteni. A 62. sír 25–29 év közötti fiatal lány koponyáján csak a zöld oxidos lenyomatból sejtjük a párta valamikori meglétét. A 114. gyereksírban két darab apró bronzhuzalokból hajlított és sodrott pártarozetta került elő a koponya helyénél.³⁹ A tárgyak alapja tízszögalak, aminek sarkaiban kerek nyúlványok láthatóak. A tízszög belső részét a szögeknél csavart, míg a kerek nyúlványoknál spirál huzalok díszítik. Két töredéken egy-egy kisméretű, kerek, középen apró lukkal ellátott korong, flitter látható (5. tábla 2).

Zsinóros dolmány

A 99. sírban nyugvó 40–59 év közötti férfi felsőtestén zsinóros dolmány maradványait lehetett megfigyelni (4. tábla 4). A dolmány Európában a törököktől átvett és meghonosodott viselet, melyet a janicsárok bokáig érve hordtak, majd a 16. századi átvétellel megrövidült. Általában posztóból készült, testhezálló, felálló gallérú, térdig vagy combközépig érő férfi felsőruha, melyet zsinórozás, paszomány és fémgombolás is díszíthetett. A dolmány a parasztság ruházatában elsőként az alföldi mezővárosok tehetősebb gazdáinak ruhatárában jelent meg. A 18. században megalakuló posztómanufaktúrák és általában a gazdagabb paraszti körök révén országszerte elterjedt, az úri viseletben rövidebb formában. Viselete a reformkorban szorult vissza újabb típusú ujjasok megjelenésével.⁴⁰ A sírban talált ruhadarab anyaga szinte teljesen elporladt, a zsinórozás és a gombok helyzete azonban jól látszott. A lapos, kerek bronzgombok a dolmány jobb oldalán két sorban, bal oldalán egy sorban helyezkedett el. A középső gombsorral a szélsőket zsinórozás kötötte össze. A legfelső

³² V. EMBER 1957; V. EMBER 1961.

³³ Ltsz.: 2018.38.81.1. Méret: 13×6 cm.

³⁴ A tárgyat sajnos nem sikerült megmenteni. TARI 1994, 223.

³⁵ A pártáról részletesebben ld.: FLÓRIÁN 1997, 700–701; FLÓRIÁN – GÁBORJÁN 1981.

³⁶ A hasonló korú temetőkben gyakori lelet. A toponári temető 836., 1085., 1091., 1092. sírjából: BÁRDOS 1987, 17–20. Bölcskéről a 44., 45., 46., 68., 73., 92., 127., 138., 173., 180. sírból: SZABÓ – HAJDU 2015, 79–88.

³⁷ Ltsz.: 2018.38.17.2.1. Méret: átm.: 1,5×0,3 cm, 0,7×0,5 cm.

³⁸ Ltsz.: 2018.38.40.1. Méret: Sz.: 1 cm. V.: 0,2 cm.

³⁹ Ltsz.: 2018.38.114.1-2. Méretek: 1,1×1,3–3×1,6 cm, 1,2×0,6 cm.

⁴⁰ A dolmányról részletesebben ld.: FLÓRIÁN 1997, 641–643; FLÓRIÁN 1977.

három nem volt begombolva. Különböző dolmányokat kriptafeltárásból Egerből⁴¹ és Vácraól,⁴² valamint Landsbergből, Bajorországból ismerünk.⁴³ Itt hasonló, lapos, kerek, de két sorban elrendezett gombokkal díszített ünneplő kabátban („Unifomjacke”) eltemetett egyént találtak.⁴⁴

Gomb, párizsi kapocs

További négy sírban voltak még gombok, egyszerűbb lapos, kerek, hátul apró füllel ellátottak (114., 122. sír) és félgömb, belül üreges, hátul szintén apró füllel ellátott pitykegombok (63., 97., 122. sír).⁴⁵ A pitykegomb fémből, többnyire bronzból és rézből készült féldomború vagy egészen domború füles gomb. A múlt században általánosan ismert volt számos vidék parasztságánál, legtovább a pásztorok viseletében maradt meg.⁴⁶ Több sírból került elő ruházathoz, főként felső (12., 15., 16., 21., 24., 41., 50., 59., 63., 92., 94., 96., 111. sír) és alsó ruházathoz tartozó bronz és réz párizsi ruhakapocs (38. sír). A párizsi kapocs egy „hím” és egy „nöstény” tagból állt, amellyel ruházatot vagy pártát kapcsolnak össze. A tárgytipusnak széleskörű tér- és időbeli elterjedése van. Tolna megyében a bölcskei református templom mellett feltárt 70. sír jobb alkarja mellől kerültek elő hasonló darabok.⁴⁷

Csat

A feltáráson három darab csat került elő, egy sírban, kettő pedig szórványként, így azok pontos rendeltetését nem ismerjük. Az 1. sírban egy négyzet alakú vascsat a medencecsúcson, ami feltehetően öv részeként funkcionált. A 87. sírből a sír szélére rendezve 20 centiméterrel a temetkezés felett egy bronz övcsat kengyele volt, mely feltehetően egy korábbi temetkezés melléklete lehetett.⁴⁸ A csarnok északkeleti sarkának nyeseésekor egy rézből készült kisebb méretű csat került elő.⁴⁹ A csattest és a pecek elvált egymástól. A test enyhén ívelt oldalú lekerekített téglalap. Előlapján a sarkainál két félköríves bevéséssel díszített. Hosszabbik oldalainak közepén oldalról át van fúrva, és mindkét furatban apró, korrodált vasszegyek láthatóak.

Csizma

A 105. sírből borjúbórból készült, szövettel és réz párizsi kapcsokkal ellátott csizma maradványai kerültek elő patkóval.⁵⁰ Formája nem megállapítható. Helyenként látható hajtogatás és varrás (5. tábla 3).⁵¹ A hozzá tartozó csizmapatkók oválisak. A csizma viseletét a hódoltság korai időszakában vehettük át a törököktől, majd a 17. századra differenciálódott a készítése, és a 18. században nyugati hatásokkal kiegészítve készítették.⁵² A váci kriptában az 1770-es évek után jelenik meg a temetkezési viseletben a bőrcsizma, előtte a bőrcapca volt az általános.⁵³ Csizma maradványairól Szécsény 17–18. századi temetőjéből van tudomásunk.⁵⁴

⁴¹ Eger-Rozália kápolna 6., 16., 32., 73., 74. koporsó. V. EMBER 1957.

⁴² A 18. század második felére keltezhető dolmány maradványa a váci kriptában. Ltsz.: N.2002.43.14.1.

⁴³ 2015–2016-ban a Szent János templom mellett a 16. század végén, 17. század elején nyitott, és 1806-ban bezárt városi temető részleges feltáráására került sor, ahol közel 900 sírt dokumentáltak. SCHREIBER 2017, 106.

⁴⁴ SCHREIBER 2017, 114, 127/7. kép.

⁴⁵ A füles gombok sok hasonló korú temetőben előfordulnak: Felsőzsolcán a 152. sírban: SIMONYI 2005, 310–311; Cegléd-Nyúlfülehalom 52. sírjában: TARI 1994, 226/4. kép, 228.

⁴⁶ ANDRÁSFALVY 1981, 253.

⁴⁷ SZABÓ – HAJDU 2015, 97.

⁴⁸ Ltsz.: 2018.38.87.2. Méret: 2,7×2×0,1 cm.

⁴⁹ Ltsz.: 2018.38.SZ.5. Méret: Test: 3,1×2,5×0,1–0,2 cm. Pecek: 2,9×1,6×0,15 cm.

⁵⁰ Hasonló, közepén két végén kiszélesedő, ovális alakú patkó Nagykároly-Bobáldról került elő. SZŐCS – MÉRAI – ENG 2005, 317, 324/7. kép. Valamint a Dombóvárról-békatői 16–17. századi temető 250. sírjából. GAÁL 1982, 157, 221. XI. tábla.

⁵¹ Ltsz.: 2018.38.105.2. Méret: A legnagyobb darab: 14×7,5 cm.

⁵² A csizmáról részletesebben: FLÓRIÁN 1997, 692–693.

⁵³ 18. századból való csizmák a váci kriptában a 21., 22., 29., 43., 99. sírban voltak (Ltsz.: N.2002.21.2.1-2; N.2002.22.2.1-2; N.2002.29.4.1-2; N.2002.43.5.1-2; N.2002.99.7.1-6.)

⁵⁴ 2019-ben a MNM Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság munkatársai a Kossuth utca 4. szám alatt végeztek feltárást. Temetőrészlet feltárása Szécsényben. <https://mmm.hu/hu/muzeum/hirek/temetoreszlet-feltarasa-szecsenyben> (2020. 04. 01.)

Ékszerek (gyűrű, gyöngysor)

Az ékszeradás melléklete a kora újkori keresztény temetőben ritkán fordul elő, a kor puritán vallási előírásai miatt. Tolnán a 103. számú, 45–49 év közötti nő alkarcsonjtánál egy 3 darab vékony drótból sodrott kerek, deformálódott gyűrű⁵⁵ került elő, szintén sodrott gömb díszítéssel (6. tábla 1). Gyöngysor két sírból látott napvilágot. A 74. sírból egy 351 darab apró, fekete színű, szögletesre csiszolt üvegyöngyből készült lánc,⁵⁶ melynek több darabja összekalcinálódott (6. tábla 2), valamint a 75. sírből egy 325 darab apró, fekete színű, kerek üvegyöngyből készült lánc (6. tábla 3).⁵⁷ A 91. sír feltáráskor öt darab apró, kerek, üvegből készült gyöngy⁵⁸ került elő, mely egy gyöngysor része lehetett.

Pénzek

A pénz halott mellé helyezésének szokása az Árpád-kortól kezdve folyamatos szokás volt Európa szerte. A korai időkben a nyelv alá, majd az elhunyt szemére, kezébe tették az érmeket. A legelfogadottabb értelmezés szerint ezzel a pénzzel fizette meg a halott a túlvilági vámot, a gyermekek pedig, akik kereszteleetlenül távoztak, a túlvilági kereszteleő díját Kereszteleő Szent Jánosnak.

A tolnai temetőben egy darab éremmel keltezett sírt találtunk. A 61. sírban a sírföldből szórványként került elő egy I. Rudolf (1576–1608) 1579-ben kibocsátott ezüst dénárja.⁵⁹ Előlapján egy körben négyrészt osztott magyar címer, közepén szív pajzsban osztrák pólya látható, felette az 1579-es dátum. Körülötte a RVDO•II•RO•I•S•AV•GR•H•BO•R• rövidítés látható (Rudolphus II. Dei gratia Romanorum imperator semper augustus Germaniae, Hungariae, Bohemiae rex = II. Rudolf Isten kegyelméből mindig felséges római császár, Németország, Magyarország, Csehország királya). Háttoldalán Mária látható a kisdeddal a jobb karján egy körben. Két oldalán a K és B betűk láthatóak, utalva a körmőcbányai verdére. Az érme szélén a PATRONA VNGARIE felirat olvasható (6. tábla 4). Szórványként a csarnoktól délre, kevert vörösesbarna, faszenes rétegből egy rézből készült, Körmőcbányán vert 1780-as Mária Terézia (1740–1780) krajcár került elő.⁶⁰ Előlapján a fátyollal borított császárnő jobbra néző büszkje látható. Körülötte a M•THERESIA•D•G•R•I•HU•BO•R•A•A rövidítés látható (Maria Theresia Dei gratia Romanorum imperatrix, Hungariae, Bohemiae regina, archidux Austriae = Mária Terézia Isten kegyelméből római császárnő, Németország, Magyarország Csehország királynője, Ausztria főhercegnője). Háttoldalának alján összefogott koszorúban az EIN / KREUTZER / 1780. / K. felirat olvasható négy sorban (6. tábla 5). A II. alapfal nyeléséből, a csarnok déli oldalánál egy ezüsből készült, Körmőcbányán vert 1631-es II. Ferdinánd (1619–1637) dénár került elő.⁶¹ Előlapján a kétrészt osztott magyar címer látható, két oldalán a K-B verdejellel. Körülötte a FER•II•D•G•R•I•S•A•G•H•B•R rövidítés látható (Ferdinandus II. Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex = Isten kegyelméből mindig felséges római császár, Németország, Magyarország, Csehország, királya). Háttalapján a megkoronázott Mária látható, jobb kezében joggal, balján a gyermekkel egy félholdon ülve. Körülötte a PATRO•HVNGA•1631 (Patrona Hungariae) felirat olvasható (6. tábla 6).

Szagrális tárgyak

A török hódoltság utáni korszak hazánkban a katolikus egyház újjáépítésével, felekezeti megosztottsággal, erős Habsburg valláspolitikai nyomással a barokk vallásosság jegyében folyt le. „A különböző társadalmi, politikai és művelődési folyamatok a 17–18. században igen gyakran vallási

⁵⁵ Ltsz.: 2018.38.103.1. Méret: átm.: 1,5 cm, díszítés átm.: 0,5 cm.

⁵⁶ Ltsz.: 2018.38.74.4. Méret: ~0,5 cm.

⁵⁷ Ltsz.: 2018.38.75.1. Méret: ~0,4 cm.

⁵⁸ Ltsz.: 2018.38.91.2. Méret: 0,4 cm.

⁵⁹ Ltsz.: 2018.38.61.3. Méret: átm.: 1,6 cm.

⁶⁰ Ltsz.: 2018.38.SZ.3. Méret: átm.: 2,5 cm. V.: 15 cm.

⁶¹ Ltsz.: 2018.38.SZ.4. Méret: 1,5×1,4 cm.

*formában jelentkeztek...*⁶² Az elnéptelenedett területekre nemcsak magán-, hanem egyházi betelepítések is zajlottak, melyek később a katolikus egyház anyagi bázisaivá váltak. Az uralkodóházak vallásos megnyilvánulásai⁶³ nagy hatással voltak a népi, laikus vallás történetére, melyek számos regionális változatot és sajátos szerkezeti kereteket hozott létre.

Virágkorukat élték a legkülönbözőbb vallásos társulatok, testvérületek, kongregációk, felélénkült a szentek és Mária kultusza, melynek következményeként fellendültek a búcsújárások, számos kegyhelyet, templomot felújítottak és zarándokhelyeket alakítottak ki.⁶⁴ A kegyhelyek és zarándokhelyek csodás megjelenések helyszínei, melyek spirituális jelentőséggel bírnak, a Szent megtestesülésének helyei.⁶⁵ Ezen szent helyek felkeresése a zarándoklatok (*peregrinatio*) lettek a kor egyik legmeghatározóbb vallási formái. A zarándoklatok a 17–18. században az osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok, elsősorban a nyelvhatár menti területeken, vegyes lakosságú, telepített falvakban, városokban, kulturális átadás-átvétel révén terjedtek el széles körben. „Az ausztriai területek közül a Magyarországról látogatott zarándokhelyek számát tekintve Alsó-Ausztria, ezen belül Bécs, valamint Stájerország emelkedik ki, a nagyobb távolságra levő többi országrészben csupán egy-két olyan hely van, ahova Magyarországról is zarándokoltak.”⁶⁶

A zarándoklatok és búcsúünnepek alkalmával a kegyhelyeken emlék- és kegytárgyakat tud magához venni a hívő, melyet az eredeti szentnek tekintett tárgyhoz érintve, szentelménnyé (*sacramentalia*) válik, és ahhoz hasonló tulajdonságokkal visz magával, egészséget, bűnbocsánatot, csodát remélve. A tolnai temető egyik legnagyobb leletanyag-csoportját ezek a sírokban talált devóciós tárgyak adják. Ezen vallásos témájú tárgyak megszokottak a hasonló korú temetőkből. Ide soroljuk az ereklyetartókat, a külön, nyakban, esetleg felvarrva viselt, vagy legtöbbször rózsafüzérhez felfűzött keresztet, korpuszokat és kegyérmeket, melyeknek bajelhárító, amulett szerepe is volt. A rózsafüzér azonban nemcsak a kegyhelyeken kedvelt árucikk, hanem megtaláljuk kegyképek alatt fogadalmi adományként felfüggesztve csakúgy, mint egykori tulajdonosának állandósult imaeszközeként.

Ereklyetartók

Az ereklyetartók (*reliquarium*) kezdetben az egyház szentként tisztelt tagjai földi maradványainak, illetve a velük kapcsolatba került tárgyak tárolására és védelmére szolgáltak. Kazettás szerkezetű tartó, melynek belsejében kézzel készült, filigrán munka, aminek közepébe ereklyét, szentképet, kegyképet, szobrot, medált, szentírásból való szöveget vagy imádságokat tartalmazó papírt helyeznek. A korai nagyobb méretű tárolókat idővel felváltották a kisebb, nyakban, amulettként viselt szelencék, amelyeknek a 4. századtól számos formában, méretben, anyagban elterjedt a használata. A 9. századtól a bizánci kultúrában is fellelhetőek kereszt formában, aranyozva, ékkövekkel díszítve (*szaurotéka*).⁶⁷ A középkorban az ereklyék láthatóvá tétele miatt üvegből kezdték készíteni őket (*ostensorium*).⁶⁸

⁶² TÜSKÉS – KNAPP 2001, 14.

⁶³ Az 1600–1660-as években a törökök által kevésbé bolygatott Felső-Magyarország területéről az 1660–1680-as években az uralkodó családok, maga az osztrák császár, az Esterházyak, Nádasdyak révén Nyugat-Magyarországra tevődött át a kultuszhelyek többsége. TÜSKÉS – KNAPP 2001, 85–116.

⁶⁴ A megújuló Mária-tisztelet minden társadalmi és vallási réteg kultuszformájává vált, emellett a török idők alatt megsemmisült vagy ismeretlen helyre került középkori ereklyék tisztelete helyett szükségserűvé vált új ereklyék felbukkanása (pl. katakombaszentek), de ezek nem váltak jelentős, önálló zarándoklatok kiváltójává, inkább regionális változatnak tekinthetőek. TÜSKÉS – KNAPP 2001, 27–28.

⁶⁵ A Szent megjelenésének legelemibb formája az, hogy teret igényel magának. Ez a tér kezdetben átmeneti és alkalmi, hiszen ott jön létre, megszaktívva az emberi világ homogenitását, ahol a Szent felbukkan. A legősibb szakrális terek feltehetőleg két „szerep” köré szerveződtek: vagy az istenihez való felemelkedés mágikus gyakorlatának színterei, vagy olyan helyek, ahol a Szent rendszeresen vagy állandóan jelen van. A Szent jelenléte azonban később, a történeti kor hajnalán állandó és „hivatalos” liturgikus-rituális teret hozott létre, a gyülekezés helyét, melynek fő meghatározója a benne végzett liturgia vagy szertartás.

⁶⁶ TÜSKÉS – KNAPP 2001, 118.

⁶⁷ Elnevezése a görög 'szauroosz' kereszt és 'téka' tartó szavak összetételéből alakult ki. MKL: szaurotéka.

⁶⁸ Elnevezése a latin 'ostendo', megmutat szóból ered. MKL: ostensorium.

Az ereklyetartókat a hazai szakirodalom a készítés helyére utalva zárda-, illetve kolostormunkának nevezi. A legkorábbi darabok a 17. század elején egyházi használatra készültek, de hamar elterjedtek a világi mindennapokban egyéni vallási reprezentáció, ajándékozás céljából. A legtöbb esetben fémből készült keret az alapja, melynek készítenek fémből, fából fedlapokat, vagy bőrrel, szövettel bevonják. Ezek a kisméretű tartók keresztény szimbólumokkal vannak ellátva (kereszt, hal, szív, horgony, kulcs, Krisztus- és Mária-monogram), melyek bele vannak vésve az anyagba, vagy fel vannak varrva az anyagra. A 18. században egyes kolostorokban már eladásra is készítették ereklyetartókat, melyeket Rómában szenteltek meg. Ekkor, a 18. század folyamán terjedt el hazánkban a használatuk, főként Nyugat-Magyarországon Bajorországból, Bécsből, de ismerünk Ausztria egyéb területeiről, Csehországból is.⁶⁹

Oltalomlevél (breverl)

Az ereklyetartók egyik csoportja a főként német nyelvterületről ismert, a 17–18. században népszerű, úgynevezett oltalomlevél (*breverl*)⁷⁰. A kis ereklyetartók középebe kisméretű, ritkábban öt, hat, hét vagy leggyakrabban kilenc apró négyzetre osztott papírlapot tesznek. A képek zarándokhelyeket, imaszövegeket, szenteket ábrázolnak, akihez a breverl tulajdonosa áldásért, védelemért folyamodott. Emellett előfordulnak apró amulettek, szerencsét hozó tárgyak, mint keresztek, érmek, Szent Sebestyén nyila, szárított gyógynövények, magok, ásványok, lenyelhető, bélyeg nagyságú szentképek (*Schluckbild*) a betegségek, rontások ellen (7. tábla 1).⁷¹ A tok anyagát és kidolgozását tekintve sokféle lehetett: fémből, bőrből, szövetből készített, nyakba akasztható tok.⁷² A 18. század második feléből a váci domonkos kriptából is ismerünk breverlt, amelynek tokja két oldalán Mária- és Jézus-monogram látható. Ez a darab díszes kidolgozású, részletgazdag (7. tábla 2).⁷³

A 61. sírba temetett, negyvenes éveiben járó férfi medencéje mellett egy ereklyetartó maradványa került elő.⁷⁴ A tárgy legalsó része részlegesen maradt meg: restaurálás során fehér színű (nyír?) faréteg volt megfigyelhető, felette egy kékre festett barna bőr, majd legvégül fehér színű szövet. Kívül egy bronzból készült csepp alakú rátét látható. Külső része dupla, egymással párhuzamosan futó váz, melynek belseje vékony, sodrott dróttal van díszítve, valamint az egész közepén egy ovális, háromszoros dróthuzalból készített keret látható. Két helyen ezen a belső kereten szintén drótból készült kinyúlás látható, mely nem egyértelmű, hogy az ereklyetartó anyagához vagy a vázhoz volt rögzítve. A drótmű egyes helyeken forrasztással, máshol fémszálas selyemmel van rögzítve. A központi díszítés bal oldalán egy háromkaréjos, szintén vékony dróthuzalokból sodrott rátét látható. A középső ovális részben apró csontszilánk található, mely maga az ereklye lehetett (8. tábla 1).

A 74. sírba eltemetett 7–8 év körüli kislány mellé két darab ereklyetartót is tettek. A mellkas bal oldalánál egy csepp alakú bronz ereklyetartó feküdt, melynek⁷⁵ oldala két darab 0,7 cm széles bronzlapból hajlított. Csúcsos résznél egy apró kerek luk látható. A félköríves résznél 0,3 cm-es bronzlapból omega alakúra hajlított függesztőfül látható. Homorú kialakítású elő- és hátlapja levált, de mindkettő eredetileg nyitható volt.⁷⁶ A felső lap külső oldalán egymás alatt három sorban egy Ω / MRA = Maria / ♥, hátlapján egy S és egy T betű látható. Belül vékony bronzdrótból sodort

⁶⁹ VARGA 1980, 243.

⁷⁰ „Maga a kifejezés a latin littera brevis szóból eredeztethető, jelentése rövid, tömör levél, kisebb jelentőségű kérdéssel foglalkozó pápai bulla, amely VIII. Orbán pápa 1635-ből való kinyilatkoztatásán alapul. Olyan áldásokat tartalmaz, amelyek viselőit védetté teszik minden rossz külső hatással és betegségekkel szemben.” S. LACKOVITS 2013, 463.

⁷¹ Fotó: Alois Unterkirchr. http://www.dmm-ingolstadt.de/aktuell/veranstaltungen-detailansicht/artikel/reihe-mittagsvisite-breverl.html?fbclid=IwAR2zpvN6wv927y2U8AH64c0m0MZhfdp5LwT7WLTMT1ZRxXtlwT0118_VbSg (2020. 06. 01)

⁷² A breverlről és a bajelhárító amulettekről részletesebben ld. S. LACKOVITS 2013, 463–480; HORÁNYI – MAGYAR 2007.

⁷³ Tokból és fedélből álló, akasztóval ellátott lapos rézöntvény tok, amelynek egyik oldalán Mária, másik oldalán IHS-monogram látható. Ltsz.: N.2002.135.2.1.1-2. Fotó: http://muzeumvac.hu/fenykep_galeriak/24/A-vaci-domonkos-kripta-kincsei.html (2020. 06. 01.). Köszönet Zomborka Mártának a konzultációért.

⁷⁴ Ltsz.: 2018.38.61.4. Méret: A csepp alakú rátét: 5,5×3 cm. A háromkaréjos rátét: 1,5×1,5 cm.

⁷⁵ Ltsz.: 2018.38.74.1. Méret: 5,5×4 cm×0,7 cm, üveglap: 2×1,7 cm, nyél: 4×0,5×0,3 cm.

⁷⁶ Restaurálás során megerősítés céljából az alsó rögzítve lett az oldallaphoz, a felső nem lett utólag rögzítve, így külön áll.

és hajított díszítés látható: a szélein két sorban hajított körök, melyek belső köreiből több helyen hengeres kialakításúak futnak befele, és apró gyöngysorokkal vannak meg-megszakítva. A közepén egy több szálból sodrott ovális keret, drótháló látható, mely egy ovális üveglapot vesz körbe és rögzít. Az üveglapon eredetileg feltehetőleg szentkép(ek) volt(ak) (8. tábla 2). A másik darab egy rombusz alakú breverl.⁷⁷ A keret egy darab félköríves bronzlapból hajított, melynek egyik sarkán egy egyenesre kalapált, ovális függesztőfül látható. Itt a tetején apró furattal van ellátva, ahol apró karika látható felfüggesztés céljára. A kisméretű (4,5×4,5 cm) tok külső részei elenyésztek, feltehetően valamilyen szerves anyagból készülhetett. A belsejében levő papír restaurálása még várat magára (8. tábla 3). Területileg legközelebbi párhuzama Bonyhádon került elő, K. Németh András vezetésével történt múzeumbarát műszeres felderítés során.⁷⁸ Ez ugyan valamivel kisebb méretű, de szintén egy lapból hajtogatott keretű tok, melynek fedőlapjai fémből készültek, külső oldalán Jézus és Mária monogramja látható. Ebben szintén összehajtogatott papírt találtunk, de restaurálása ennek sem történt meg (8. tábla 5). Ilyen kialakítású, fémből hajított keretű breverl Magyarországon Visegrád belvárosából is előkerült (8. tábla 4),⁷⁹ valamint ismerünk Bajorországból, Landsberg városából is.⁸⁰

A 144. sír feltáráskor egy ovális keretű, üvegbetétes ereklyetartó került elő igen rossz állapotban. Réz keretére kisméretű bronzlapok és üvegyöngyök vannak vékony dróttal erősítve. Csak a váza maradt meg, belső részei elenyésztek. Szerkezete hasonló lehetett a Zwettl-Propsteifriedhof lelőhely 216. sírjában talált ereklyetartóhoz,⁸¹ illetve Landsbergben, melyek szintén breverlnek lettek meghatározva.⁸²

Az ásatáson előkerült két sírból és szórványként egy-egy darab kisméretű üveglap is, melyek feltehetően apró, szentképeket, ereklyéket tartalmazó medálokhoz tartozhattak. A 44. sírből egy áttetsző narancsos színű, pajzs alakú üveg, melynek felületén fehér színű bevonat látható,⁸³ a 64. sírből egy amorf, áttetsző, rendkívül vékony üvegfólia, „máriaüveg”,⁸⁴ szórványként egy töredezett szélű, áttetsző, ovális üveglap.⁸⁵

Rózsafüzérek

A szakrális tárgyak legnagyobb csoportját a tolnai temetőben a rózsafüzérek adják. A magyar népi nyelvhasználatban olvasóként is ismert tárgy gyöngyökből fűzött, imák számlására használatos füzér, mely vallásos használatán kívül bajelhárító szereppel is bír. A rózsafüzér elnevezés Mária-legendához köthető, mely a késő középkori Máriának füzér rózsával való ábrázolásával („a szeplőtelen”, az „örökké tartó” rózsza, „tövis nélküli rózsza”) vált általánossá. A magyar néprajzban az anyával és gyermekével és a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelemkörben a legyakoribb.⁸⁶

A tárgy eredetét Szent Domonkoshoz fűződő legendához kötik, miszerint Szűz Mária avatta be őt a rózsafüzér titkaiba és később a dominikánus rend tagjai révén terjedt el használata széles körben,⁸⁷ magának a tárgy formájának a létrehozását pedig Amiens-i Péterhez.⁸⁸ Legáltalánosabb

⁷⁷ Ltsz.: 2018.38.74.3. Méret: 4,5×4,5×0,8 cm.

⁷⁸ A bonyhádi breverl 17. századi érméssel és gyűrűvel együtt látott napvilágot. K. NÉMETH 2020.

⁷⁹ KOVÁTS 2020, 84–85. Fotó: https://www.visegradmuzeum.hu/mutargyak-a-matyas-kiraly-muzeum-gyujtemenyebol-18-szazadi-kegytargyak?fbclid=IwAR3cjXdDQMYm1Sm53nbFCTzqGN8vm43MVObs3FEQ48ev_Df-bn-7oydqfxg (2020. 06. 01.). Köszönet Kováts Istvánnak a konzultációért.

⁸⁰ SCHREIBER 2017, 114, 133/13. kép.

⁸¹ KÜHTREIBER et al. 2014, 145, 166. 10. tábla 128-2.

⁸² SCHREIBER 2017, 114, 133/12. kép.

⁸³ Ltsz.: 2018.38.44.1. Méret: 2×1,5×0,2 cm.

⁸⁴ Ltsz.: 2018.38.64.1. Méret: 2×1 cm.

⁸⁵ Ltsz.: 2018.38.SZ.6. Méret: 2,8×3,4×0,1 cm.

⁸⁶ DIÓSZEGI 1981, 92–93.

⁸⁷ Még kutatás tárgya, hogy itt egy eredetileg is keresztény tárgyról van-e szó, hisz az iszlám és hindu vallás is használ imafüzéret, melyek korábbi eredetűek.

⁸⁸ „Az 50 kisebb és 5 nagyobb gyöngyből, golyócskából álló imafüzér »feltalálója« a hagyomány szerint Amiens-i Péter remete volt a XI. század végén.” BARNÁ 2006, 11.

formája a 168 szemes, úgynevezett „domonkos olvasó”, a 150 szemes „nagy olvasó”, a 73 szemes „Mária olvasó”, a 33 szemes „kis olvasó”, ezenkívül számos imatartalomban és megjelenésében specifikálódott olvasó ismeretes.⁸⁹ Az imák számontartását eltérő méretű⁹⁰ és formájú szemek segítik, de anyagukat, színüket, díszítésüket tekintve is igen változatos képet mutatnak, melyeknek életkorjelző szerepe is volt.⁹¹ Az eltérő szemek váltakozása segít az imádságok számontartásában. Az idők során néhol a viselet részévé is vált a rózsafüzér, nemcsak a szerzetesek körében, akik az övükre akasztva hordták, de a laikusoknál is.⁹²

Előállítására a kézművesipar specializálódott. Az ún. paternosterek létéről már a 13. századtól vannak írott források Európából.⁹³ Újvári Mária a váci domonkos kriptá leletanyagának feldolgozása során hívta fel a figyelmet Möller János művére, melyben a „18. század második felére vonatkozó, a kisméretű esztergályos termékek nagytömegű előállítására szakosodott műhelyekről is szót ejt: *„Norimbergában, Szakszoniában az Ertzhegyek vidékein”* a legismertebbek, ugyanitt a mesterek *„... a’ közönséges tsontokat is mesterségesen úgy el tudják készíteni, hogy azokat a’ valóságos klánsoktól (korall) nehezen lehet megismerni”*.⁹⁴ Ez számunkra kivételes adat, hiszen a Tolnára betelepültekről, a kevés információból Norimbergáról van adatunk: *„Sajnos a plébánia anyakönyveiben nem tüntették fel a betelepülők származási helyét. 1828-ban Egyed Antal felmérése szerint Tolna német lakosainak »eleji Stifolderek, Norinbergerek, Scwalzfelderek, Württembergerek, csehek voltak«”*.⁹⁶

Az egybefűzött gyöngyök lezárására különböző tagokat is felfűztek, mint például kereszt, kegyérem, különféle faragványok, melyek különböző jelentéstartalmakkal bírtak életkorra, alkalomra, nemre, betegségre stb. vonatkozólag.

A tolnai temetőben mind gyermek, mind felnőtt temetkezésnél előfordul a rózsafüzér mellékletként való adása. A koporsóban a halott kezébe, mellkasára téve fordul elő leggyakrabban, de a 61. sírnál például a koporsódeszka tetejére helyezték.⁹⁷ A rózsafüzérek különleges szerepet játszottak a késő középkor óta a halállal kapcsolatos szokásokban is. A katolikus hívők körében ugyanis a haldoklás utolsó óráinak elengedhetetlen kegyzere volt, mely elriasztotta a gonoszt, így általános szokássá vált, hogy a sírba is magukkal vitték.

A korai időkben fából, magvakból és terményekből készült apró golyócskákat fűztek fel, majd idővel megjelentek a csontból, fémből, üvegből, kagylóból készültek is. Tolnán a feltárt sírokban csiszolt és esztergált kidolgozású, fából, állatcsontból, üvegből és bronzból készült gyöngyöket találtunk. Gömb, hordó, hasáb alakú gyöngyök átlagosan 0,3–0,9 cm nagyságban, valamint az olvasó végén, a záró kereszt vagy érme fölött hosszúkás, tagoltan esztergált szemek, amelyek középen vagy hosszában vannak átfúrva. Ilyennel találkozhatunk például a váci domonkos kriptá 154. koporsójában található rózsafüzéren (9. tábla 1).⁹⁸

A leletegyüttes összesen 17 darab rózsafüzéert tartalmaz, melyből három sírban csak gyöngyökből áll (20., 32., 108. sír), hat darabhoz tartozik kereszt (30., 74., 91., 99., 105. sír és SZ.2.) és nyolchoz kegyérem (13., 17., 37., 50., 61., 76., 82., 130. sír). Ezeken kívül gyöngyök nélkül nyolc esetben találtunk kegyérmeket (6., 27., 32., 72., 84., 87., 115., 145. sír), három esetben keresztet (64., 92. sír és

⁸⁹ BARNA 2006, 13–14.

⁹⁰ A nagyobb méretű szemeket a népnyelv öreg szemnek nevezi. JÁKY 1885, 21.

⁹¹ BARNA 2006, 17.

⁹² BARNA 2006, 17.

⁹³ BARNA 2006, 17.

⁹⁴ ÚJVÁRI 1997, 59.

⁹⁵ MÖLLER 1818, 279, 385–386.

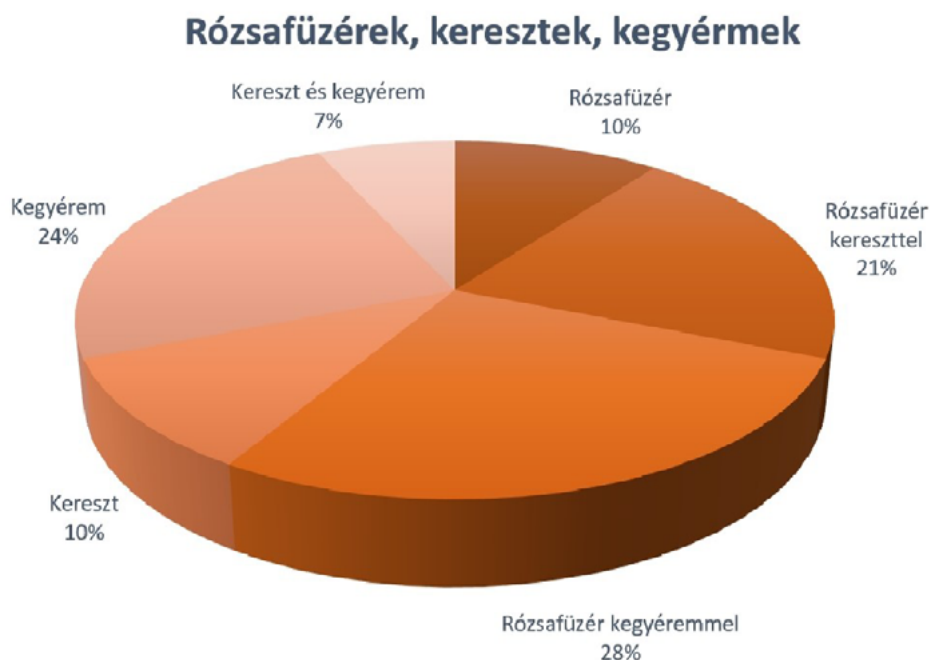
⁹⁶ T. MÉREY 1992, 192. A Stifolderek Hessenből, Fulda környékéről, a Norinbergerek Nürnberg és környékéről, a Scwalzfelderek a Fekete-erdő (Schwarzwald) erdővel borított hegyvidékének nyugati részéről, a Württembergerek pedig Württemberg és környékéről érkezhettek. Szauerek é. n.

⁹⁷ Az ásatáson történt megfigyelések alapján a felfűzött gyöngyök egyértelműen a koporsódeszkák felett helyeztek el, a hozzá tartozó két kegyérem azonban az alsó bordáknál, a gerincoszlop jobb oldalán helyezkedett el, ami a koporsó beszakadásának következménye lehet.

⁹⁸ Ltsz.: N. 2002.154.2. Köszönet Csukovits Anitának a fotóért.

SZ.1.), és két koporsóban kereszt és kegyérem együtt fordult elő (46., 68. sír). A rózsafüzér hiánya utalhat másfajta felfüggesztésre, esetleg felvarrásra, nyakban hordva bőrön, vagy a gyöngyök elporladására. Sok esetben a fából készült gyöngyök igen rossz állapotúak, kevés maradt meg belőlük. Három darab sírban maradt meg nagyobb számú gyöngy, a 38. sírban 63, a 91. sírban 47, és a 108. sírban 64 darab, melyek nagy valószínűséggel 73 szemes Mária-olvasók voltak.

A tárgye gyüttes korának meghatározása a hasonló korú temetőfeltárások tükrében a 17–18. századra szűkíthető, azzal a megjegyzéssel, hogy a tolnai temető belső kronológiája alapján a 20., 27., 46., 61., 74., 91., 99., 105., 108., 145. sírok korábbiak.

2. kép. Rózsafüzérek, keresztetek és kegyérmek megoszlása a tolnai temetőben

Keresztek

A kereszt, mint liturgikus szimbólum Krisztus keresztre feszítésére utal. Keleten, a bizánci és a kopt liturgiában már a 6. század elejétől ismerjük használatát, a 7. században a papok mellkeresztként (*enkolpion*) is hordták egyes területeken, nyugaton a 8. századtól terjedt el általánosan a feszület képe. Krisztust kezdetben császári köntösben (*kolobion*) kereszten „trónolva” ábrázolták, majd a szenvedő Krisztus képe a 9–10. századra vált reális ábrázolásmóddá.⁹⁹

A tolnai temetőben két olyan keresztet találtunk, amit érdemes kiemelni. A 30. és a 64. sírból úgynevezett házaló kereszt került elő, mely a 17–18. századi Közép- és Kelet-Európában volt közkedvelt. Elnevezése a vidéken tevékenykedő kiskereskedőkből, házalókból ered. Egyes források szerint a házalók saját maguk készítették a tárgyakat különböző fémhulladékból, például leszerelt, eldobott fogantyúkból, kilincsekből. Egyszerű kidolgozású, bronzból és sárgarézéből öntött kisméretű kereszt korpusszal. A megfeszített Jézus alatt Ádám koponyája látható, mely a Golgotára utaló attribútum, ezért a vidéki lakosság körében Ádám- vagy Koponya-keresztnek is nevezték. A kisebb városokban, falvakban terjedt el, mert a nagyobb városokban rendeletek tiltották az effajta kereskedelmet. A házaló hátizsákkal, kis tálcával járta a vidéket gazdaságról gazdaságra, időnként az árusítás mellett egyéb feladatokat is ellátott a házaknál. A 19. század végén a nagykereskedelem és

⁹⁹ GUZSIK 1999.

ipar folyamatos növekedésével eltűntek.¹⁰⁰ Hasonló kereszt a toponári temető 1226. sírjából¹⁰¹ és Visegrádról is került elő.¹⁰²

A másik, a Zakariás-kereszt a terület északkeleti végében egy korábban elpusztult sírból került elő.¹⁰³ A hagyomány szerint Krisztus keresztjének egy darabja, és az „Igazi Kereszt” nevet viselte. Tisztelete Spanyolországból indult,¹⁰⁴ de különösen Bajorországban terjedt el. Formája kétágú mell-kereszt.¹⁰⁵

*Kegyérmek*¹⁰⁶

A kegyérem, mint maga a rózsafüzér is egyházilag megáldott, segítő kegyelmet közvetítő, keresztény szimbólumokat ábrázoló medál. Eredetét tekintve az ókortól ismerünk égi oltalommal bíró jelvényeket, de tudatosan keresztény szimbólumokat használó érmeknek az átlukasztott bizánci pénzürmeket, valamint a középkor folyamán kialakult zarándokjelvényeket tekinthetjük.¹⁰⁷ 1587-ben V. Sixtus pápa engedélyével indult meg a kegyérmek hivatalos megáldása és búcsúknban való terjesztése, az ereklyék elaprózódása érdekében.¹⁰⁸ Használata a barokk korban teljesedett ki, terjesztésében nagy szerepet játszottak a szerzetesi központok, ahol szentjeik tiszteletére saját kegyérmeket készítettek.

A különböző szerzetesrendek missziós útjaik révén számos helyre eljutottak a kegytárgyak. Magyarországról a 16. század óta ismertek Rómából, Bécsből és más helyekről származó kegyérmek. A 17–18. században megélnékvült szenttisztelet összefüggött a késő középkorra kialakult azon gyakorlattal is, hogy egy-egy betegségtípus ellen más-más szentet hívtak segítségül, akik a betegségek patrónusai lettek, és a hívők az adott betegségeik ellen választottak kegyérmet, mint például pestis ellen Szent Benedek, terméketlenség ellen Pádúai Szent Antal, sebesülés ellen Szent György. E tudománykör legkorábbi kutatójának Anton Pachinger és Helena Grünnt tekintjük, akik német nyelvterületen számos néprajzi gyűjtést folytattak.¹⁰⁹ A 18. századtól megjelentek a magyar, Árpád-házi szenteket és kegyhelyeket (Máriacell) ábrázoló érmek is. Fogfájás ellen például Árpád-házi Szent Erzsébettől reméltek enyhülést a hívők.

Számos anyagból (csont, kerámia, viasz), főként fémből (ólom, ón, bronz) és formában (kör, ovális, nyolcszög, szív) készült sorozatgyártásban, öntőforma alapján. Ábrázolásai alapján két fő csoportját különböztetjük meg: az Istenre vonatkozó (Szentháromság, Atya, Fiú, Szentlélek), és az Egyházra vonatkozó érmek (Mária, kegyhelyek, angyalok, szentek, egyházi élet, egyházi személyiségek, szentségek). Részletesebb osztályozásával és feldolgozásával Kuncze Leó, Gohl Ödön, Leopold Antal, Szentgáli Károly, Sólymos Szilveszter foglalkozott.¹¹⁰ A legutóbbi időben Reich Szabina vállalkozott a hazánkban feltárások során előkerült kora újkori kegyérmek összegyűjtésére, elsősorban a megjelent szakirodalom alapján.¹¹¹

A tolnai temetőben feltárt sírokban lévő kegyérmeken a leggyakoribb ábrázolás Szent Benedekhez kapcsolódik, a pestis és kolera elleni legfőbb patrónushoz. Négy sírból (13., 27., 46., 130. sír)

¹⁰⁰ <http://www.wallfahrtsmedaillen.at/a/content/das-hausierer-kreuz> (2020. 03. 03.)

¹⁰¹ BÁRDOS 1987, 24, XIV. sz. tábla, 5, 5/a.

¹⁰² KOVÁTS 2013, 8, 8/17. kép.

¹⁰³ Ltsz.: 2018.38.SZ.1. Méret: 4,7×2,3 cm, függesztőfül: 0,4 cm.

¹⁰⁴ Caravaca de la Cruz városa a Murcia tartomány északkeleti részén található. A városban már a 12. század óta tisztelik a Szent Kereszt ereklyéjét, amely csodás módon jelent meg a városban a muzulmán uralom idején. Innen ered az ún. Caravaca-kereszt elnevezése.

¹⁰⁵ S. LACKOVITS 2013, 465–466.

¹⁰⁶ 2020 júniusában Schallaburgban a „Donau – Menschen, Schätze & Kulturen” című kiállításon a temető leletanyagából válogatva több kegyérem is látható. HEHER – HÖFLER – SCHRETZMAYR 2020.

¹⁰⁷ BENKÓ 2001; BENKÓ 2008; BENKÓ 2010.

¹⁰⁸ MKL: kegyérem.

¹⁰⁹ PACHINGER 1909; PACHINGER 1912; PACHINGER 1915; GRÜNN 1954.

¹¹⁰ KUNCZE 1885; GOHL 1912; LEOPOLD 1930; SZENTGÁLI 1942; SÓLYMOS 2002.

¹¹¹ REICH 2018.

került elő hozzá kapcsolódó medál, ezek közül a 130. sír érdekes, hisz annak koporsódeszkáin a megmaradt fehér színű meszelés utalhat fertőző betegségre. Írásos forrását a Benedek-keresztnek először az alsó-bajorországi Natternbergből ismerjük, de bizonyosan középkori eredetű, tisztelete a bencés szerzetesség keresztiszteletében található, kultusza hamar elterjedt. Hazánk területen a korai megjelenése a német nyelvterületen élő, és magyar bencés szerzetesek szoros kapcsolatára utal.¹¹² A Benedek-pajzson levő keresztben és a szárák közötti mezőkben az alábbi iniciálék láthatóak a kereszt függőleges szárán felülről lefelé: C S S M L (Crux Sacra Sit Mihi Lux): A Szent Kereszt legyen az én fényem (világosságom); a kereszt vízszintes szárán balról jobb felé olvasva: N D S M D (Non Draco Sit Mihi Dux) = Ne a gonosz legyen az én uram (Ne a sárkány legyen az én vezérem); a kereszt szárai között lévő négy mezőben (a kereszt szárainak találkozásánál) a következő betűk állnak: C S P B (Crux Sancti Patris Benedicti) = Szent Benedek atya (atyánk) keresztje. A Benedek-pajzson jobbról körben szintén iniciálék láthatóak: V R S N S M V S M Q L I V B, melyek feloldása egy imádság szövegét adja: V R S (Vade Retro Satana) = Távozz tőlem, sátán!; N S M V (Nunquam Suade Mihi Vana) = Nem fogsz soha meggyőzni hiábavalóságokkal!; S M Q L (Sunt Mala Quae Libas) = Amit nekem mutatsz, az rossz; I V B (Ipse Venena Bibas) = Te magad idd meg a mérget! Közvetlenül a kereszt felett az IHS (Iesus Hominum Salvato) rövidítés látható: Jézus, az emberek megváltója.¹¹³

Csak gyöngyökből álló rózsafüzérek

A 20. sírban 17 darab kisebb, hordó alakú, és két darab nagyobb, bikónikus alakú, kétszer két bekarcolt vonallal díszített, fából készült gyöngy került elő.¹¹⁴ A 32. sírban lévő rózsafüzér egy hosszúkás, esztergált, kerek hasáb alakú, csontból készült, két vékony bekarcolt vonallal díszített, keresztben átfúrt, és egy lapított gömb alakú, fából készült gyöngyből áll.¹¹⁵ A 108. sírban 53 darab, kerek, hasáb alakú, türkizkék színű, és 11 db apró, fehér alapszínű, kék és piros, egymással párhuzamos vonalakkal díszített kerek üvegyöngyökből álló rózsafüzér volt helyezve.¹¹⁶

Rózsafüzérek kereszttel

A 30. sírban előkerült rózsafüzér töredéke egy bronzkeresztből, két gömb alakú, csontból, négy lapított gömb alakú és egy hosszúkás, hasáb alakú, esztergált fagyöngyből áll, ami kétszer három darab vékony bekarcolt vonallal díszített és mind hosszában, mind keresztben átfúrt, amely a záró kereszt felett helyezkedett el.¹¹⁷ A kereszt egyszerű kidolgozású, filigrán korpussszal ellátott, úgynevezett házaló kereszt. Tetején függesztőfül látható, mely sérült, hiányos. A kereszt felső részén keresztben levő táblán az IN RI felirat erősen kopott. A keresztfa felfelé ívelődik. Alul, Jézus lábánál Ádám koponyája látható. A kereszt alsó része lekerekített, hátoldala egyenes (9. tábla 2).

A 74. sírból előkerült rózsafüzér 53 darab, világos zöldeskék színű, hasáb alakú, hosszában ferdén bekarcolt, öt darab, hordó alakú üvegyöngyből és hosszában ferdén bekarcolt díszítésű, öt darab apró, kerek bronzgyöngyből készült, végén öt darab üvegyöngyből fűzött keresztből áll, melynek két egymással szemközti végén drótból hajlított akasztófül látható. A kereszt közepe egy darab fekete színű, kerek, a szárai világos zöldeskék színű, hasáb alakú, hosszában ferdén bekarcolt díszítésű gyöngyökből állnak (9. tábla 3).¹¹⁸

A 91. sírban talált rózsafüzér gyöngyei esztergált csontból készültek, végén bronz kereszt talál-

¹¹² GYÖNGYÖSSY 2014.

¹¹³ S. LACKOVITS 2013, 466–467.

¹¹⁴ Ltsz.: 2018.38.20.1.1-2. Méret: 0,5×0,7–0,8×0,8 cm.

¹¹⁵ Ltsz.: 2018.38.32.1.1-2. Méret: csont: 1,5×0,5 cm, fa: 0,5×0,4 cm.

¹¹⁶ Ltsz.: 2018.38.108.1.1-2. Méret: 0,5×0,4 cm, 0,3×0,4 cm.

¹¹⁷ Ltsz.: 2018.38.30.1.1-4. Méret: kereszt: 3,4×1,4 cm; gyöngyök: csont: 0,5 cm, fa: 0,3×0,5 és 1,7×0,5 cm.

¹¹⁸ Ltsz.: 2018.38.74.2.1-4. Méret: kereszt: 1,5×1,5 cm; gyöngyök: 0,4×0,3; 0,7×0,5 és 0,6×0,5 cm.

ható korpusszal.¹¹⁹ Az olvasó egy hosszúkás, kerek hasáb alakú, hat nagyobb, kerek, gömb alakú és 41 kisebb, kerek, gömb alakú gyöngyből áll. A kereszt alsó része lekerekített. A keresztre szegezett test koszorús feje kissé megdőntve jobbra hajlik. Mindkét kar felfelé áll, a test egyenes. A kereszt tetején az IN RI feliratú fejfa látható, alján pedig Ádám koponyája. A kereszt hátoldalán a DOMINE (rövidebb száron) MEMENTO MEI (hosszabb száron) olvasható, mely magyarul így hangzik: Uram, emlékezzél meg énrólam. Párhuzama a császmái Mária Magdaléna-plébániatemplom 17–18. századi temetőjének feltárásakor előkerült 47. sírban talált kereszt (9. tábla 4).¹²⁰

A 99. sírba kereszttel ellátott rózsafüzért helyeztek. A rózsafüzér töredéke 13 darab hordó alakú és két darab kerek csontgyöngyből áll. A bronzkereszt korpusszal ellátott, tetején függesztőfül látható, benne egy apró szeg. A test a derékrészénél van hozzáerősítve a kereszthez egy apró szeggel. A koszorús test feje kissé megdőntve jobbra hajlik. Mindkét kar felfelé áll. A test egyenes. Az ágyékkötő mindkét oldalra kilóg. A kereszt tetején felirat nélküli fejfa látható. A kereszt vízszintes, rövidebb szárának végei lefelé ívelődnek, és egymással párhuzamosan bekarcolt vonalakkal díszített. A kereszt függőleges szára az alsó részén cikkcakk kialakítású, melynek legalsó része bekarcolt vonalháló mintás. A kereszt hátoldala egyenes, díszítetlen (9. tábla 5).¹²¹

A 105. sírba helyezett kereszttel ellátott rózsafüzér 15 darab, kisebb, enyhén lapított gömb, két, nagyobb gömb és két, hosszúkás, hengeres, esztergált, fából készült gyöngyből áll. A bronzkereszt töredékes, tetején függesztőfül látható. A tárgy szélén a kereszt vonala be van karcolva. A kereszt tetején, végein zászlószerűen kialakított fejfa látható, melyen az IN RI felirat olvasható. A kereszt vízszintes, rövidebb szára ép, a függőleges szára innentől hiányzik. A korpusz fejrészénél glóriaszzerűen bekarcolt egyenes vonalak láthatóak. A kereszt hátoldala egyenes, díszítetlen (9. tábla 6).¹²²

A feltárás északkeleti végében elpusztult sírból egy kereszttel ellátott rózsafüzér töredéke került elő szórványként. Az olvasó töredéke három darab, korong alakú és 11 darab, gömb alakú csontgyöngyből áll. A bronz, tetején függesztőfülrel ellátott kereszt korpusszal van díszítve. A kereszt tetején fejfa látható, melyről az IN RI felirat lekopott. A test teljes egészében hozzá van erősítve a kereszthez. Jézus feje enyhén jobbra döntve a karján nyugszik. Mindkét karja felfelé áll. A test egyenes, jobb lábfeje a balra van helyezve. A kereszt szárai egyenesek, a test alatt koponya látható. A kereszt hátoldala egyenes, díszítetlen (9. tábla 7).¹²³

Rózsafüzérek kegyéremmel

A 13. sírban talált rózsafüzér fagyöngyei nagyrészt elkorhadtak, egy nagyobb és egy kisebb gömb alakú maradt meg. A hozzá tartozó bronz kegyérem ovális, öntött, felső részén függesztőfülrel ellátott, bajorországi, wessobrunni ábrázolással. Előlapján egy balra, lefelé fordított fejű, lecsukott szemű, fején virággal és sugaras koszorúval ábrázolt Mária látható díszes ruhában. Az érem szélén az alábbi felirat látható: V(erum) IMAG(o) IMAC(ulata) CON(ceptio) B(eata) V(irgo) M(aria) IN WESSOBRUNN. Az érem hátoldalán Benedek-pajzs látható kereszttel (10. tábla 1).¹²⁴

A 17. sírban egy hegedű alakú, tetején függesztőfülrel ellátott bajorországi bronz kegyérem került elő két darab esztergált fagyönggyel. A kegyérem előlapján Mária látható ülve, virágkoszorúval a fején, bal kezében a kisdeddal. Mindketten díszes ruhában vannak ábrázolva. Mária lába alatt, a kiszögellésben a betűjelek nem láthatóak. Hátlapján a megkorbácsolt Megváltó alakja látható sugárkoszorúval a feje körül, csuklóján láncra verve és egy tönkhöz kikötve (10. tábla 2).¹²⁵

A 37. sírban egy kerek hasáb alakú, keresztben átfúrt, esztergált csontgyöngy került elő svájci,

¹¹⁹ Ltsz.: 2018.38.91.1.1-4. Méret: kereszt: 4,5×2,8 cm, függesztőfül: 0,4 cm; gyöngyök: 1×0,5; 0,7 és 0,5 cm.

¹²⁰ BEBEK 2009, 277–278, 286.

¹²¹ Ltsz.: 2018.38.99.1.1-3. Méret: kereszt: 4,9×2,8 cm, korpusz: 2,4×1,9 cm; gyöngyök: 0,6–0,7 cm.

¹²² Ltsz.: 2018.38.105.1.1-4. Méret: kereszt: 2×2,7 cm, függesztőfül: 0,4 cm; gyöngyök: 1,6×0,5; 0,9 és 0,6 cm.

¹²³ Ltsz.: 2018.38.SZ.2.1-3. Méret: kereszt: 4,7×2,3 cm, függesztőfül: 0,4 cm; gyöngyök: 1×0,9 és 0,7 cm.

¹²⁴ Ltsz.: 2018.38.13.1.1-3. Méret: kegyérem: 2,6×2,4 cm, függesztő: 0,8×0,7 cm; gyöngyök: 0,8 és 0,5 cm.

¹²⁵ Ltsz.: 2018.38.17.2.1-2. Méret: kegyérem: 3×2,2 cm, függesztő: 0,5×0,4 cm; gyöngyök: átm.: 1,5×0,3 cm; 0,7×0,5 cm.

einsiedelni, kerek, bronz kegyéremmel. Két-két ellentétes oldalán egy-egy függesztőfül és egy-egy apró, kerek díszítés van. Előlapján Mária látható lepelszerű ruhában, koronával a fején. Bal kezében a kis Jézust, jobb kezében egy jogart tart. Mária körül kétoldalt villámok és sugarak láthatóak. Körülötte a S(ancta) Maria EINSIDE(In) felirat olvasható. Szélén körben fogazott díszítés látható. Hátlapján Szent Mihály arkangyal és lábai alatt az ördög látható, bal vállá felett pedig egy mérleg, a lélek mérlege. Körülötte a CON·STITVI T/E/ PRINCIPEM felirat olvasható. Szélén szintén fogazott díszítés látható.¹²⁶ Az előlapjához hasonló ábrázolás Kuncze Leó gyűjteményében a 121.a számú 18. századi kegyérmén található (10. tábla 3).¹²⁷

Az 50. sírból egy lapított kör alapú hasáb alakú és két lapított gömb alakú fagyöngy és egy erősen sérült, több darabra tört, hiányos, bronz, kerek kegyérem jött elő. Előlapján Mária, mint Mater Dolorosa (Fájdalmas Szűzanya) látható fátyolba burkolt fejjel és glóriával. Hátoldalán Jézus Krisztust ábrázolták, szintén glóriával a feje körül (10. tábla 4).¹²⁸

A 61. sírból előkerült rózsafüzér végén két darab réz kegyérem lógott, melyet terepi megfigyelések alapján a koporsó tetejére helyeztek temetéskor. Az olvasó¹²⁹ kék színű gyöngyökből és bronzhuzalokból áll: egy hosszúkás, ötszögű és 10 darab kerek kék színű gyöngy, melyek két kerek kivételével egyszerű, végein hurkosan kialakított és így egymásba akasztott kis huzaldarabokra vannak felfűzve. Az egyik érme erősen kopott, felső részén trapéz alakúan induló, majd oválisban végződő, függesztőfüllel ellátott. Előlapján Mária, mint Mater Dolorosa (Fájdalmas Szűzanya), míg hátoldalán Jézus Krisztus látható (10. tábla 5).¹³⁰ A másik ovális kegyérem függesztőfüllel. Előlapján Mária látható fátyollal és glóriával. Körülötte a Mater Salvatoris O(pus) D(ei) felirat olvasható. Hátoldalán Jézus Krisztus látható glóriával. Körülötte a Salvator Munda Salva Nos felirat olvasható (10. tábla 6).¹³¹ Ehhez hasonló, de másik irányba néző Jézus-ábrázolásos érem Visegrádon került elő.¹³²

A 76. sírban egy hosszúkás, henger alakú, esztergált, keresztben átfúrt, és egy darab, kerek, fagyöngyökből készült rózsafüzér volt egy ovális réz kegyéremmel, melynek teteje függesztőfüllel ellátott, benne karikával. Előlapján Máriacelli Madonna látható a kiseddel egy félkör építményben, két oldalán angyalokkal. Hátoldalán a szent család látható: Mária, a gyermek Jézus és József, felettük a szentlélekkel.¹³³ A Szent Családot ábrázoló hasonló érme a toponári késő középkori temető 1147. számú sírjából látott napvilágot (10. tábla 7).¹³⁴

A 82. sírból két nagyobb, lapított kerek alakú, négy kisebb, lapított kerek alakú, fagyöngyből fűzött olvasó töredéke és egy ovális, függesztőfüllel ellátott bronz kegyérem látott napvilágot. Előlapján az achbergi Szűz Mária-kegykép látható, melyen Mária jobb kezében a kis Jézust, bal kezében jogart tart. Körülötte a S(ancta) MARIA ARC-BERGENSIS (Achbergi Szűz Mária) felirat olvasható. Hátoldalán a pollingi Szent Kereszt legendájának ábrázolása látható, körülötte a S(ancta) MIRAC(ulosa) CRUX POLLINGANA (Pollingeni csodálatos Szent Kereszt) felirat olvasható (10. tábla 8).¹³⁵ Hasonló, 18. századi kegyérem Kuncze Leó gyűjteményében 195. számmal található.¹³⁶

A 130. sírból egy ötszög, rézzel bevont, rossz minőségű bronz kegyérem került elő. Felső részén apró furat töredéke látható, mely felfüggesztésre szolgálhatott. Előlapján Szent Benedek látható szerzetesi ruhában. Felirata töredékes: CRUX S(ANCTI) P(ATRIS) BENEDICTI, erősen korro-

¹²⁶ Ltsz.: 2018.38.37.1.1-2. Méret: kegyérem: átm.: 2,5 cm, felső függesztő: 0,8×0,3 cm. alsó függesztő: 0,4×0,3 cm; gyöngy: 1,7×0,5 cm.

¹²⁷ SÓLYMOS 2002, 127.

¹²⁸ Ltsz.: 2018.38.50.1.1-3. Méret: kegyérem: 1,5×1,8 cm; gyöngyök: 0,4–0,6 cm.

¹²⁹ Ltsz.: 2018.38.61.1. Méret: ötszögű gyöngy: 0,7×0,5 cm; kerek gyöngyök: ~0,4 cm.

¹³⁰ Ltsz.: 2018.38.61.2.1. Méret: kegyérem: 2,2×1,9 cm, függesztőfül: 0,7×0,4 cm.

¹³¹ Ltsz.: 2018.38.61.2.2. Méret: kegyérem: 2,2×1,9 cm, függesztőfül: 0,7×0,4 cm.

¹³² KOVÁTS 2013, 6, 7/14.b. kép.

¹³³ Ltsz.: 2018.38.76.1.1-3. Méret: kegyérem: 2,1×1,8 cm, függesztőfül: 1,1×0,5 cm, karika átm.: 0,9 cm; gyöngyök: 1,8×0,5 cm és átm.: 0,6 cm.

¹³⁴ BÁRDOS 1987, 24, XIII. sz. tábla 1, 1/a.

¹³⁵ Ltsz.: 2018.38.82.1.1-3. Méret: kegyérem: 3,3×2,8 cm, függesztőfül: 0,9×0,5 cm; gyöngyök: 0,8 és 0,6 cm.

¹³⁶ SÓLYMOS 2002, 145.

dálódott. Az érem hátoldalán Benedek-pajzs látható (10. tábla 9). A tárgy sírból való felvételekor szövetmaradvány volt látható rajta, melyet nem sikerült megmenteni.¹³⁷ Hasonló darab került elő Visegrádról¹³⁸ és Kerepesről.¹³⁹

Kereszt

A 64. sírból egy egyszerű kidolgozású, filigrán, bronzból készült házaló kereszt került elő. A kereszt felső részén keresztben levő táblán az IN RI felirat erősen kopott. A keresztfa felfelé ívelődik. Alul, Jézus lábánál Ádám koponyája látható. A kereszt alsó része lekerekített, hátoldala egyenes (11. tábla 1).¹⁴⁰

A 92. sírból egy bronz, tetején függesztőfüllel ellátott kereszt került elő korpusszal. A test a derékrésznel van egy apró szeggel a kereszthez hozzáerősítve, ami elfordult eredeti helyzetéből, így ferdén, lefelé lóg. A koszorús fej kissé megdőntve jobbra hajlik. Mindkét kar felfelé áll. A test egyenes. A kereszt tetején felirat nélküli fejfa látható. A kereszt végei háromkaréjos kialakításúak. A kereszt hátoldala egyenes, díszítetlen (11. tábla 2).¹⁴¹

Szórványként került egy bronz kettős kereszt, úgynevezett Zakariás-kereszt korpusszal, tetején négyzetes kialakítású függesztőfüllel.¹⁴² A test teljes egészében hozzá van erősítve a kereszthez. A fej kissé megdőntve jobbra hajlik. Mindkét kar felfelé áll. A test egyenes, a lábak végei enyhén balra tartanak. A kereszt teteje díszes kialakítású, alatta fejfa látható, melyen az IN RI felirat két sorban olvasható. A vízszintes száruk közül a felső rövidebb, erre vannak a karok kiszögezve, az alsó kicsivel hosszabb, rajta a DOMINE MEMENTO felirat olvasható, mely a függőleges száron, a láb alatt végződik a MEI felirattal és csillaggal, a legvégén koponyával. A száruk végei mind díszes kialakításúak. Hátoldalán a Zakariás-ima kezdőbetűi láthatóak bekarcolva: + Z + DIA + BIZ + Z + HGF + BFRS. Az ima Szent Zakariás által megfogalmazott ördögűző formula, melyet a 17–18. században főként a pestis elleni védelemként használtak (11. tábla 3).¹⁴³

Kegyérem

A 6. sírban egy nyolcszög alakú, bronz, préselt máriacelli kegyérem került elő, mely felső részén átfúrt. Előlapján Mária látható, jobb kezében a kis Jézussal. Mindketten díszes ruhában vannak ábrázolva. Felettük kétoldalt egy-egy angyal látható. A körülöttük levő felirat nem olvasható. Az érme szélén az ábrát gyöngysor keretezi. Hátlapján sem az ábra, sem a felirat nem kivehető. Szélét szintén gyöngysor keretezi (11. tábla 4).¹⁴⁴

A 27. sírban egy ovális, öntött, bronz kegyérem került elő, felső részén függesztőfül töredékével. Előlapján Nursiai Szent Benedek látható díszes ruhában. Az érme szélén az alábbi felirat látható: S(ANCTUS) P(ATER) BENEDICTE O(RA) P(RO) /N(OBIS)/ = Szent Benedek, imádkozz értünk. Benedek előtt egy díszes keretben Zakariás-áldás által fogalmazott ördögűző formula látható. Hátoldalán a Benedek-pajzs szerepel (11. tábla 5).¹⁴⁵ Ugyanilyen kegyérmek megtalálhatóak Kuncze Leó gyűjteményében is 324., 325 számmal,¹⁴⁶ és Bátárol,¹⁴⁷ ahol a Szent Vér-ereklye kegyhely bencés fennhatósága 1539-ig ténylegesen, majd névlegesen fennállt.¹⁴⁸

A 32. sírban egy kerek, réz, függesztőfüllel ellátott kegyérem volt. Előlapján Mária, egyik ke-

¹³⁷ Ltsz.: 2018.38.130.1. Méret: kegyérem: 2,3×1,7 cm.

¹³⁸ KOVÁTS 2013, 6, 7/10. kép.

¹³⁹ SÓLYMOS 2002, 211, 206. 3. tábla 19.

¹⁴⁰ Ltsz.: 2018.38.64.2. Méret: kereszt: 2,8×1,5 cm, függesztőfül: 0,2×0,2 cm.

¹⁴¹ Ltsz.: 2018.38.92.1. Méret: kereszt: 4,5×2,4 cm, korpusz: 2,7×1,7 cm.

¹⁴² Ltsz.: 2018.38.SZ.1. Méret: kereszt: 5,3×2,9 cm, függesztőfül: 0,3×0,5 cm.

¹⁴³ A Zakariás-kereszt kezdőbetűinek feloldását ld.: SÓLYMOS 2002, 65–67.

¹⁴⁴ Ltsz.: 2018.38.6.1. Méret: kegyérem: 2,8×2 cm.

¹⁴⁵ Ltsz.: 2018.38.27.1. Méret: kegyérem: 2,4×2 cm, karika átm.: 0,7 cm.

¹⁴⁶ SÓLYMOS 2002, 177–178.

¹⁴⁷ Bátán 1975-ben a Fő utca 369. számú ház udvaráról gyűjtött kegyérem. GAÁL 1979, 124, 127.

¹⁴⁸ SÜMEGI 1991, 113–115.

zében a kis Jézussal, másikon jogarral látható díszes ruhában. Az ábrázolás körüli felirat erősen kopott, felirata nem olvasható. Hátoldalán Mária látható fátyollal a fején. Körülötte a MA(TER) / IES(U) CH/RIS(TI) = Jézus Krisztus anyja felirat részlete látható (11. tábla 6).¹⁴⁹

A 72. sírban egy kerek, bronz, függesztőfüllel ellátott kegyérem lett az elhunyt mellé helyezve. Előlapján kerek keretbe foglalva Mária Magdolna jobbra néző alakja látható, egy asztalon lévő feszület és stilizált koponya előtt, amint bal kezét szívére helyezi, a jobb kezében pedig egy tégelyt tart. Hátoldalán szintén kerek keretbe foglalva Pádúai Szent Antal látható glóriával, papi ruhában, kezében a gyermek Jézussal. A háta mögötti részen csak a felirat vége látható: ON. A függesztőfül törött (11. tábla 7).¹⁵⁰

A 84. sír feltárásakor egy ovális, függesztőfüllel ellátott bronz kegyérem került elő. Előlapján a máriacelli kegyszobor látható, kétoldalt egy-egy angyallal. Hátlapján három angyal által tartott Schatzkammerbild látható. Alatta a D(es) ? L(udvig) G(naden)B(ild) (zu) M(aria)Z(ell) I(n) D(er) S(chatzkammer) G(?) M(?) olvasható (12. tábla 1).¹⁵¹ Ilyen típusú kegyérem a váci Fehérek templomának 71. sírjából ismert.¹⁵²

A 87. sírban egy ovális, bronz kegyérem függesztőfüllel volt. Előlapján Loyolai Szent Ignác látható karddal a kezében, lába előtt egy sárkánnyal, háta mögött egy kereszttel. Hátlapján Xavéri Szent Ferenc látható halálos ágyán (12. tábla 2).¹⁵³ Hasonló, Xavéri Szent Ferencet ábrázoló 18. századi kegyérem Kuncze Leó gyűjteményében 9.a számmal található.¹⁵⁴

A 115. sírban egy önálló kegyérem volt. Ovális, ón kegyérem, melynek felső részén egy furat látható, feltehetően felfüggesztés céljára. Tetején egy apró ón kitüremkedés található. Előlapján Mária látható díszes ruhában, jobb kezében Kisdedet, bal kezében jogart tartva. Az érme széle körben róvátkákkal van díszítve. Felülete másodlagosan karcolt. Hátlapján szintén Mária látható, jobb karján a Kisdeddal. Körülötte a felirat nem értelmezhető pontosan: egy T és egy A betű vehető ki teljes mértékben (12. tábla 3).¹⁵⁵

A 145. sírban fekvő elhunyt mellé egy ovális, bronz kegyéremet helyeztek, melynek felső részén függesztőfül látható egy kis, korrodálódott vastöredéssel. Előlapján Jézus látható glóriával. Körülötte a SAL(vator) MUN(di) SAL(va) NO(s) felirat olvasható. Hátlapján balra néző Mária látható glóriával. Körülötte a MATER IESV CHRIS(TI) felirat olvasható (12. tábla 4).¹⁵⁶

Kereszt és kegyérem együttesen

A 46. sírban egy kereszt és egy kegyérem volt rózsafüzér nélkül, de egymás melletti előkerülésük közös felfüggesztést feltételez. A bronz, korpusz nélküli kereszt alsó része letört, felül függesztőfüllel ellátott. A kereszt szárai egyenesek, a függőleges sérült, hiányos, a vízszintes ép. Előlapjának szélén a kereszt formája be van karcoltva és szintén bekarcolt félkörívvel díszített. A felső részen a keresztfa INRI felirata ferdén van apró szöggel rögzítve. A fejnél bekarcolt félkörív és sugárkoszorú látható. A keresztfa letört részénél egy apró furatkezdemény és egy apró furat részlete látható. Hátoldalán bekarcolt növényi ornamentika látható (12. tábla 6). A kegyérem ovális, bronz, öntött, felső részén függesztőfüllel. Előlapján Nursiai Szent Benedek látható keretbe foglalva papi ruhában. Feje körül sugárkoszorú, jobb kezében kereszt, jobb lába mellett a földön papi süveg, bal kezében könyv, bal lába mellett egy madár látható. Körülötte a CRUX S(ancti) P(atris) BENEDICTI = Szent Benedek Atya (Atyánk) Keresztje felirat olvasható. Az érme hátoldalán Benedek-pajzs látható (12. tábla 5).¹⁵⁷

¹⁴⁹ Ltsz.: 2018.38.32.2. Méret: kegyérem: átm: 1,7 cm, függesztőfül: 0,9×0,4 cm.

¹⁵⁰ Ltsz.: 2018.38.72.1. Méret: kegyérem: 2,1×1,8 cm, függesztőfül: 0,9×0,5 cm.

¹⁵¹ Ltsz.: 2018.38.84.1. Méret: kegyérem: 2,1×1,8 cm, függesztőfül: 0,9×0,5 cm.

¹⁵² Ltsz.: N.2002.72.1.

¹⁵³ Ltsz.: 2018.38.87.1. Méret: kegyérem: 2,7×2,3 cm, függesztőfül: 0,8×0,4 cm.

¹⁵⁴ SÓLYMOS 2002, 99.

¹⁵⁵ Ltsz.: 2018.38.115.1. Méret: kegyérem: 2,5×2,7 cm.

¹⁵⁶ Ltsz.: 2018.38.145.1. Méret: kegyérem: 2,2 cm, függesztőfül: 0,9×0,2 cm.

¹⁵⁷ Ltsz.: 2018.38.46.1.1-2. Méret: kegyérem: 3×2,7 cm, függesztőfül: 0,8×0,4 cm; kereszt: 3×2,7 cm, függesztőfül: 0,4×0,4 cm.

A 68. sírból egy kereszt és egy kegyérem (medál?) került elő, de ebben az esetben nem együtt voltak felfűzve. A bronzból készült keresztnek korpusz, tetején függesztőfül látható. A keresztre szegezett, koszorús test feje kissé megdöntve jobbra hajlik. A bal kar egyenesen, kissé felfelé áll, a jobb kar szintén felfelé áll, de könyöknél enyhén behajlított. A kezek hiányoznak. A test felső része enyhén jobbra dől, a test kissé megcsavarodik. Ágyékkötője baloldalt megkötve. A jobb lábfej a balra van helyezve, a lábfejek hiányoznak. A kereszt végei háromkaréjos kidolgozásúak. A függesztőfül sérült, hiányos. Mind a korpusz, mind a kereszt hátlapja egyenes. A test a combrésztől hátdalán apró szeggel van a keresztthez rögzítve, mely egy apró furaton átbújtatva van visszahajtva (12. tábla 7).¹⁵⁸ Az ezüst kegyérem (medál?) tojás alakú, erősen kopott, sérült, megtört. Felső részén függesztőfüllel ellátott. Sem elő-, sem hátdalán nem látható ábrázolás (12. tábla 8).

Telepobjektumok

A feltárt felszínen részben a sírok mellett, részben azok alatt települési objektumok (három darab) kerültek feltárássra. Ezek közül a legnagyobb méretű az 1. számú gödör: 3,5 méter hosszú, 1,8 méter mély, lekerekített sarkú négyzet, oldalai egyenletesen befele szűkülőek, alja egyenes. Jelentős mennyiségű állatcsontot és kerámiát tartalmazott a betöltése. Ez az egyetlen telepobjektum, ami szuperpozíciós helyzetben volt a temetővel. A 18. századra keltezhető temetkezések a gödör betemetését követően kerültek beásásra. A leletanyag alapján a 17. századra datálható. Az objektumból származó kerámiatárgyak: fazék, kancsó, korsó, tál, szűrőedény, kiöntőcső, kályhaszem stb. (13–15. tábla).

Az ásatás állatcsontanyagát Biller Anna Zsófia dolgozta fel ebben a kötetben Tolna – Tolnatext Bt. lelőhely feltárása során előkerült állatmaradványok bemutatása címmel. Meghatározása szerint az 1. gödörből az alábbi állatokhoz tartozó nagy mennyiségű csontanyag került elő: szarvasmarha, juh/kecske, házisertés.

A gödör szabályos formája és nagy mérete alapján felmerül az egykori használatának ipari jellege, melyet akár bőr megmunkálásához is köthető.

A 2. és 3. gödör szintén jelentős mennyiségű leletanyagot tartalmazott. Elsősorban a 2. gödör kerámialeletei fontosak, melyek alapján a késő középkorra keltezhető.

A feltárt területen kibontott telepobjektumok azt mutatják, hogy a középkori kápolna tágabb, több mint 10 méteres körzetét a késő középkor időszakában településként használták, amelyet a temető bővülésével idővel elfoglalt.

ÖSSZEGRZÉS

A 2005-ös megelőző feltárás egy középkori eredetű, szakrális funkcióval ellátott épületet hozott felszínre, mely nagy valószínűséggel azonosítható az írott forrásokban említett Szent Bertalan-kápolnával. A kápolna köré a reformáció előretörésével a 16. század közepétől kezdtek temetkezni Tolna katolikus lakosai. A területen feltárt sírok tanúsága alapján a temető használata folyamatos volt a 18. század végéig. A temetőnek legalább három sírcsoportját különítettük el. A 18. századi temetkezések minden bizonnyal a német földről érkező betelepülő lakosság maradványait tartalmazza. A sírok legjelentősebb leletcsoportját a szakrális tárgyak adják, melyek egy része egyértelműen német nyelvterületről származnak. Az ereklyetartók Bajorországból, Bécsen keresztül jutottak el ma-

¹⁵⁸ Ltsz.: 2018.38.68.1-2. Méret: kereszt: 3,9×2,8 cm, függesztőfül: 0,3×0,3 cm, korpusz: 2,5×1,7 cm; kegyérem: 2×1,5 cm, függesztőfül: 0,7×0,5 cm.

gyar területre, a kegyérmek az ausztriai Máriacell,¹⁵⁹ a bajorországi Wessobrunn,¹⁶⁰ a németországi Achberg¹⁶¹ és a svájci Einsiedeln¹⁶² kegyhelyeit ábrázolják.

A tolnai temető feltárásából származó szakrális leletanyag teljes mértékben megerősíti Tüskés Gábor és Knapp Éva korábbi, barokk kori zarándoklatokra vonatkozó kutatásait, miszerint a magyarországi barokk kori zarándoklatok ausztriai, délnémet és svájci területekre is kiterjedtek. A 18. század elejétől Németország különböző területeiről érkező telepések saját „szokás- és kultuszformáikat, speciális adománytípusaikat is magukkal hozták.”¹⁶³

¹⁵⁹ Magyarország és Ausztria legjelentősebb kegyhelye. Kultuszának eredete Nagy Lajosra nyúlik vissza, akinek támogatásával épült meg a templom és a kápolna. IX. Bonifác pápa adott 1399-ben teljes búcsú kiváltságot a kegyhelynek. SÓLYMOS 2002, 57; REICH 2018, 223–224.

¹⁶⁰ Eredetileg a 8. században bencés kolostorként alakult. 1680-ban Leonard Weiss apát barokk stílusban újjáépíttette és a bajor gyülekezet bázisává vált. A búcsújáróhely fő látványossága az ún. „Szép Szűz Mária” kegyképe. SÓLYMOS 2002, 58.

¹⁶¹ 1748-ban épült kápolnájába 1749-ben került a koronás Mária a Gyermekkel kegykép. SÓLYMOS 2002, 56; REICH 2018, 224.

¹⁶² Európa egyik legjelentősebb kegyhelye. Alapítása Szent Meinrád nevéhez fűződik, és a 9. századra tehető. SÓLYMOS 2002, 57.

¹⁶³ TÜSKÉS – KNAPP 1991, 518.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRÁSFALVY 1981 ANDRÁSFALVY Bertalan, *Pityke*. In: MNL IV. 253.
- BALASSA 1989 BALASSA Iván, *A magyar falvak temetői*. Budapest 1989.
- BALÁZS 2007 BALÁZS Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. 1. kötet*. Piliscsaba–Budapest 2007. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 73.)
- BARNA 2006 BARNA Gábor, *A rózsafüzér mint imaszámláló eszköz*. In: *Lélek és élet. Ünnepi kötet Lackovits Emőke tiszteletére*. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Veszprém 2006, 11–21.
- BÁRDOS 1987 BÁRDOS Edith, *Középkori Templom és temető Kaposvár határában II*. Somogyi Múzeumok Közleményei 8 (1987) 5–82.
- BEBEK 2009 BEBEK, Ana Azinović, *Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi*. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 26 (2009) 271–290.
- BENKŐ 2001 BENKŐ Elek, *Középkori zarándokjelvények erdélyi harangokon*. Korunk 3 (2001) 7. sz. 38–45.
- BENKŐ 2008 BENKŐ Elek, *Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen*. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen*. Hrsg. Kühne, Hartmut – Lambacher, Lothar – Vanja, Konrad. Frankfurt am Main 2008, 167–184. (Europäische Wallfahrtsstudien 4.)
- BENKŐ 2010 BENKŐ Elek, *Zarándokjelvények a középkori Magyarországon*. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk. Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest 2010, 334–348.
- BUZÁS – GRÓF – GRÓH – KOVÁTS 2005–2006 BUZÁS Gergely – GRÓF Péter – GRÓH Dániel – KOVÁTS István, *Középkori településmaradványok, 18. századi plébániatemplom és temetőrészlet a visegrádi Rév utcából*. FolArch LII (2005–2006) 251–287.
- Corpus Juris Hungarici é. n. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár (1000–1526). Válogatás*. <https://mek.oszk.hu/01300/01396/html/01.htm> (2020. 01. 22.)
- DIÓSZEGI 1981 DIÓSZEGI Vilmos, *Olvasó*. In: MNL IV. 92–93.
- FEDELES – K. NÉMETH 2006 FEDELES Tamás – K. NÉMETH András, *A tolnai és regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának kérdéséhez*. Századok 140 (2006) 2. sz. 397–433.
- FLÓRIÁN 1977 FLÓRIÁN Mária, *Dolmány*. In: MNL I. 599–600.
- FLÓRIÁN 1997 FLÓRIÁN Mária, *Öltözködés*. In: *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Főszerk. Balassa Iván. Budapest 1997, 585–767.
- FLÓRIÁN – GÁBORJÁN 1981 FLÓRIÁN Mária – GÁBORJÁN Alice, *Párta*. In: MNL IV. 198–200.
- GAÁL 1979 GAÁL Attila, *Késő középkori leletek Tolna megyéből I*. SzBÁMÉ 8–9 (1977–1978) [1979] 109–131.
- GAÁL 1982 GAÁL Attila, *A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető*. SzBÁMÉ 10–11 (1979–1980) [1982] 133–224.

- GECSÉNÉ TAR 2012 GECSÉNÉ TAR Imola, *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest 2012.
- GOHL 1912 GOHL Ödön, *Magyar egyházi emlékérmek III. Helyi vonatkozású kegyeleti érmék*. Numizmatikai Közöny 11 (1912) 90–116.
- GRÜNN 1954 GRÜNN, Helene, *Rosenkränze in Oberösterreich. Die Bestände des Oberöster-reichischen Landesmuseums und ihre Zusammenhänge. Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde V*. Wien 1954.
- GUZSIK 1999 GUZSIK Tamás, *Szégyenfából megdicsőült jel (Gondolatok a kereszt-szimbolikáról)*. Architectura Hungariae I (1999) 4. sz. 1–10.
- GYÖNGYÖSSY 2014 GYÖNGYÖSSY Márton, *A Benedek-érem magyarországi kezdeteihez*. Az Érem 70 (2014) 34–36.
- HEHER – HÖFLER – SCHRETMAYR 2020 *Donau. Menschen. Schätze & Kulturen. Eine Reise vom Schwarzen Meer zur Schallaburg*. Red. Heher, Dominik – Höfler, Theresa – Schretzmayer, Brigit. Schallaburg 2020.
- HORÁNYI – MAGYAR 2007 HORÁNYI Ildikó – MAGYAR László András, *Démoni ragály: a pestis. Kiállításvezető*. Budapest 2007.
- JÁKY 1885 JÁKY Ferenc, *Szent rózsafüzérek könyve*. Budapest 1885.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2020 K. NÉMETH András, *Hódoltság kori gyűrűöntőműhely leletei Bonyhád-Óhegyről*. Kézirat 2020.
- KOVÁTS 2008 KOVÁTS István, *Templomok és vallásosság a XVIII. századi Visegrádon. Az első visegrádi plébániatemplom és temető a XVIII. században*. Magyar Sion Új folyam II (XLIV) (2008) 2. sz. 256–262.
- KOVÁTS 2013 KOVÁTS István, *18. századi temető Visegrád központjából*. Magyar Régészet Online Magazin 2013 ősz http://www.magyarregeszett.hu/wp-content/uploads/2013/10/Kovats_13O.pdf (2020. 03. 16.)
- KOVÁTS 2018 KOVÁTS István, *Kutatások a Visegrád, 18. századi templom és temető területén*. Várak kastélyok, templomok Évkönyv 2018. Szerk. Kósa Pál. Budapest 2018, 80–85.
- KOVÁTS 2020 KOVÁTS István, *Németek és magyarok Visegrádon a 18. században*. Kézirat 2020. Megjelenés alatt.
- KUNCZE 1885 KUNCZE, Leo, *Systematik der Weihmünzen*. Raab 1885.
- KÜHTREIBER – FETTINGER – HEISS – VETTER – SCHREINER 2014 KÜHTREIBER, Karin – FETTINGER, Brigitte Krems – G. HEISS, Andreas – VETTER, Wilfried – SCHREINER, Manfred, „... der Leichenhof unter den Fenstern der Propsteiherrschaft...” *Der frühneuzeitliche Friedhof auf dem Propsteiberg in Zwettl*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 30 (2014) 111–175.
- LEOPOLD 1930 LEOPOLD Antal, *Az Esztergomi Keresztény Múzeum kegyérmei és történeti érmei*. Esztergom 1930.
- MKL *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/> (2020. 01. 22.)
- MNL *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest 1977–1982.

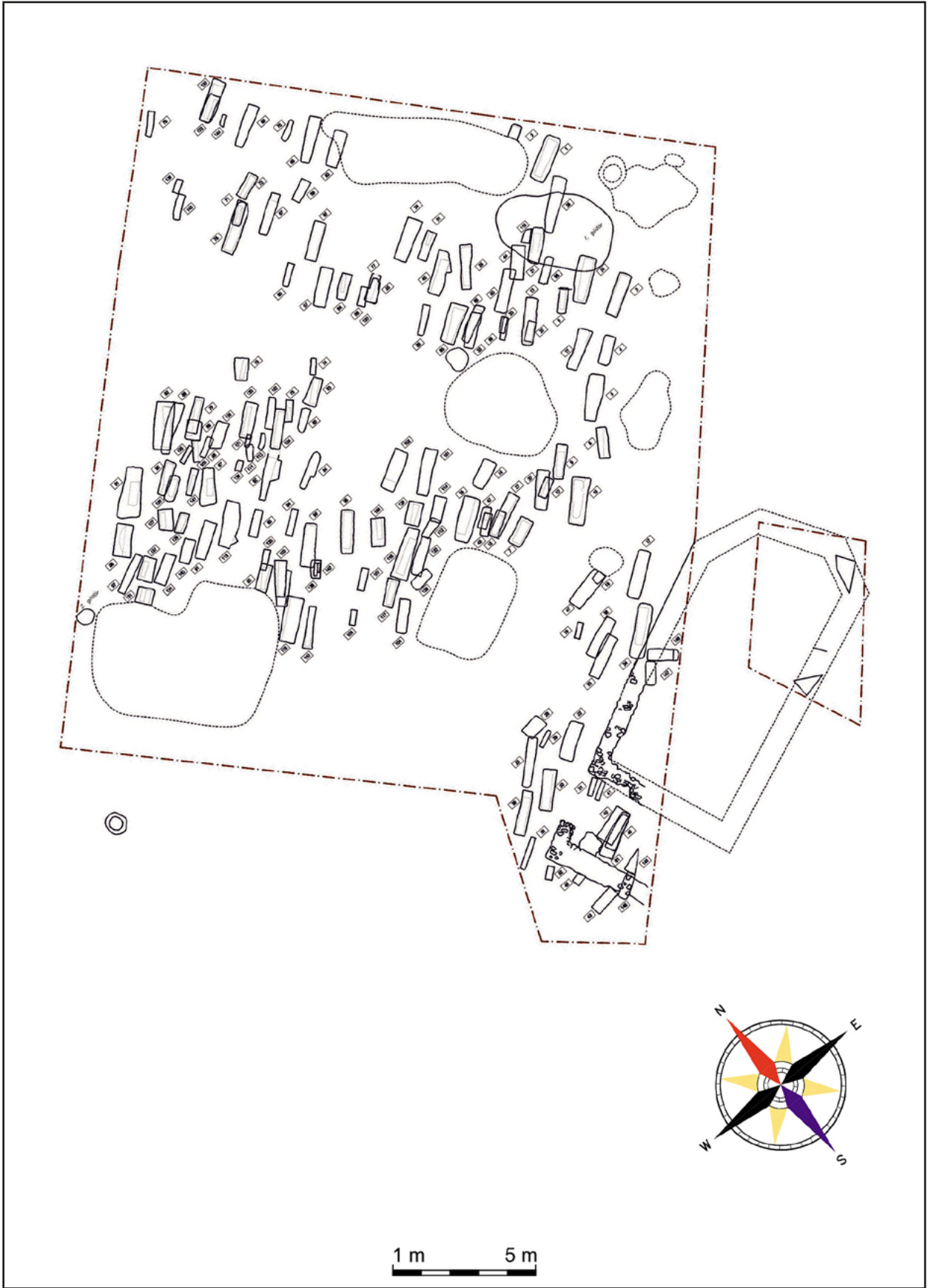
- MÖLLER 1818 MÖLLER János, *Az Európai Manufaktúrák' és Fabrikák Mesterség Miveik*. Pesten 1818.
- PACHINGER 1909 PACHINGER, Anton, *Archiv für Geschichte Medizin*. Leipzig 1909.
- PACHINGER 1912 PACHINGER, Anton, *Glaube und Aberglaube im Steinreich*. München 1912.
- PACHINGER 1915 PACHINGER, Anton, *Astrologisch-medizinische Medaillen*. Dresden 1915.
- PÓCS 1980 PÓCS Éva, *Koporsó*. In: MNL III. 268–269.
- REICH 2018 REICH Szabina, *Kora újkor kegyérmek*. Ethnographia 129 (2018) 2. sz. 198–232.
- RITOÓK 1997 RITOÓK Ágnes, *A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei*. FolArch XLVI (1997) 165–177.
- S. LACKOVITS 2013 S. LACKOVITS Emőke, *Egy 18. századi oltalomlevél, azaz a breverl*. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 8. Konferencia Balatonfüreden 2009. október 1–3. Szerk. Pilipkó Erzsébet. Veszprém 2013, 463–480.
- SCHREIBER 2017 SCHREIBER, Jürgen, *Grabungen im neuzeitlichen Kirchhof St. Johannis an der Brudergasse*. Documenta historiae 18 (2017) 105–145.
- SIMONYI 2005 SIMONYI Erika, *Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson*. In: „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 305–314. (Opuscula Hungarica VI.)
- SÓLYMOS 2002 SÓLYMOS Szilveszter, *Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése*. Pannonhalma 2002. (A pannonhalmi Szent Gellért Kollégium Könyvei 12.)
- SÜMEGI 1991 SÜMEGI József, *Az Oltárszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3 (1991) 107–120.
- SZABÓ – HAJDU 2015 SZABÓ Géza – HAJDU Tamás, *Parasztpolgári fejlődés csirái a Duna mentén, Bölcske középkori temetői tükrében*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 37 (2015) 75–143.
- Szauerek é. n. *Szauerek Tolna városából*. <https://sites.google.com/site/szauerek-tolnavarosabol/tolna-betelepitese-1> (2020. 03. 03.)
- SZILÁGYI 1982 SZILÁGYI Miklós, *Régészeti leletek és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897–1910)*. SzBÁMÉ 10-11 (1979–1980) [1982] 413–423.
- SZENTGÁLI 1942 SZENTGÁLI Károly, *A kegyérmek ismeretének alapjai*. Az Érem 10 (1942) 237–285.
- SZENYÉRI 1998 SZENYÉRI Zoltán, *A Tolna megyei németek sorsa a betelepítéstől napjainkig*. Földrajzi Értesítő XLVII (1998) 2. sz. 261–277.
- SZITA 1996 SZITA László, *A lutheránus németység bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században*. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5 (1996) 5–163.

- SZŐCS – MÉRAI – ENG 2005 SZŐCS Péter – MÉRAI Dóra – ENG, Jaqueline T., *A nagykároly-bobáldi temető és templom 2001. évi régészeti kutatása*. In: „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 315–324. (Opuscula Hungarica VI.)
- T. MÉREY 1992 T. MÉREY Klára, *Újjáépítés és konszolidáció, előtt*. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna 1992, 175–248.
- TAKÁCS 2005 TAKÁCS Miklós, *Egy vitatott kéztartásról*. In: „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 85–101. (Opuscula Hungarica VI.)
- TAMÁSI 1999 TAMÁSI Zsolt, *Az elnyugvó test élete (2)*. Keresztény Szó X (1999) 3. sz. <https://epa.oszk.hu/00900/00939/00005/ks990307.htm> (2020. 01. 22.)
- TARI 1994 TARI Edit, *Késő középkori temetkezések Cegléd határában*. Studia Comitatus 23 (1994) 223–232.
- TÍMÁR 1992 TÍMÁR György, *Tolnavár Mohács előtt*. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna 1992, 39–90.
- TÜSKÉS – KNAPP 1991 TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében*. Századok 125 (1991) 527–576.
- TÜSKÉS – KNAPP 2001 TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a XVII–XVIII. században*. Budapest 2001.
- ÚJVÁRI 1997 ÚJVÁRI Mária, *Rózsafüzérek és keresztek a váci domonkos kriptaleletanyagában*. Műtárgyvédelem 26 (1997) 55–60.
- V. EMBER 1957 V. EMBER Mária, *Az egri Rozália-kápolna textiljei*. FolArch IX (1957) 219–236.
- V. EMBER 1961 V. EMBER Mária, *Az egri Rozália-kápolna cipői*. FolArch XIII (1961) 251–268.
- VARGA 1980 VARGA Zsuzsa, *Kolostormunka*. In: MNL III. 243.
- ZOMBORKA – RÁDULY 1996 ZOMBORKA Márta – RÁDULY Emil, *Vác, „Fehérek temploma” kriptafeltárás (1994–1995)*. Magyar Múzeumok 2 (1996) 1. sz. 3–16.
- ZOMBORKA 1997 ZOMBORKA Márta, *A váci domonkos kriptaleletanyaga*. In: Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Szerk. Korkes Zsuzsanna. Szentendre 1997, 31–36. (Pest megyei múzeumi füzetek. Új sorozat 4.)

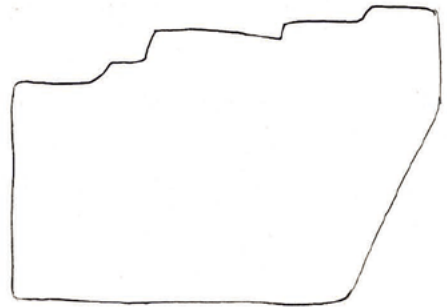
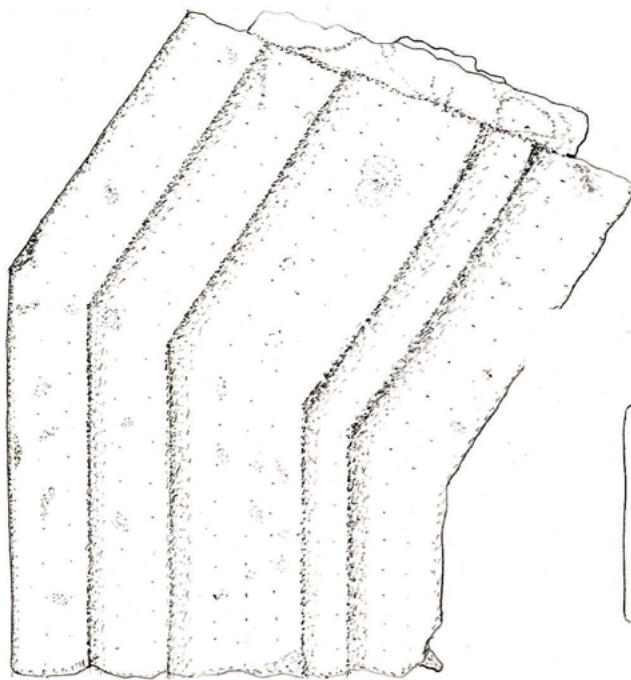
RÖVIDÍTÉSEK

FolArch
 MNM
 SzBÁMÉ
 WMMM

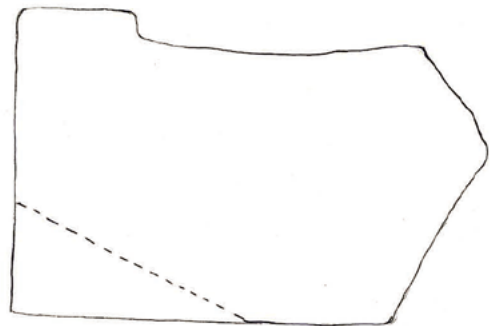
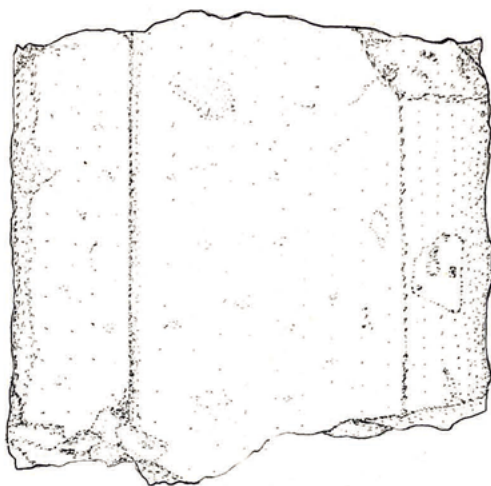
Folia Archaeologica, Budapest
 Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
 A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
 Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

1. tábla

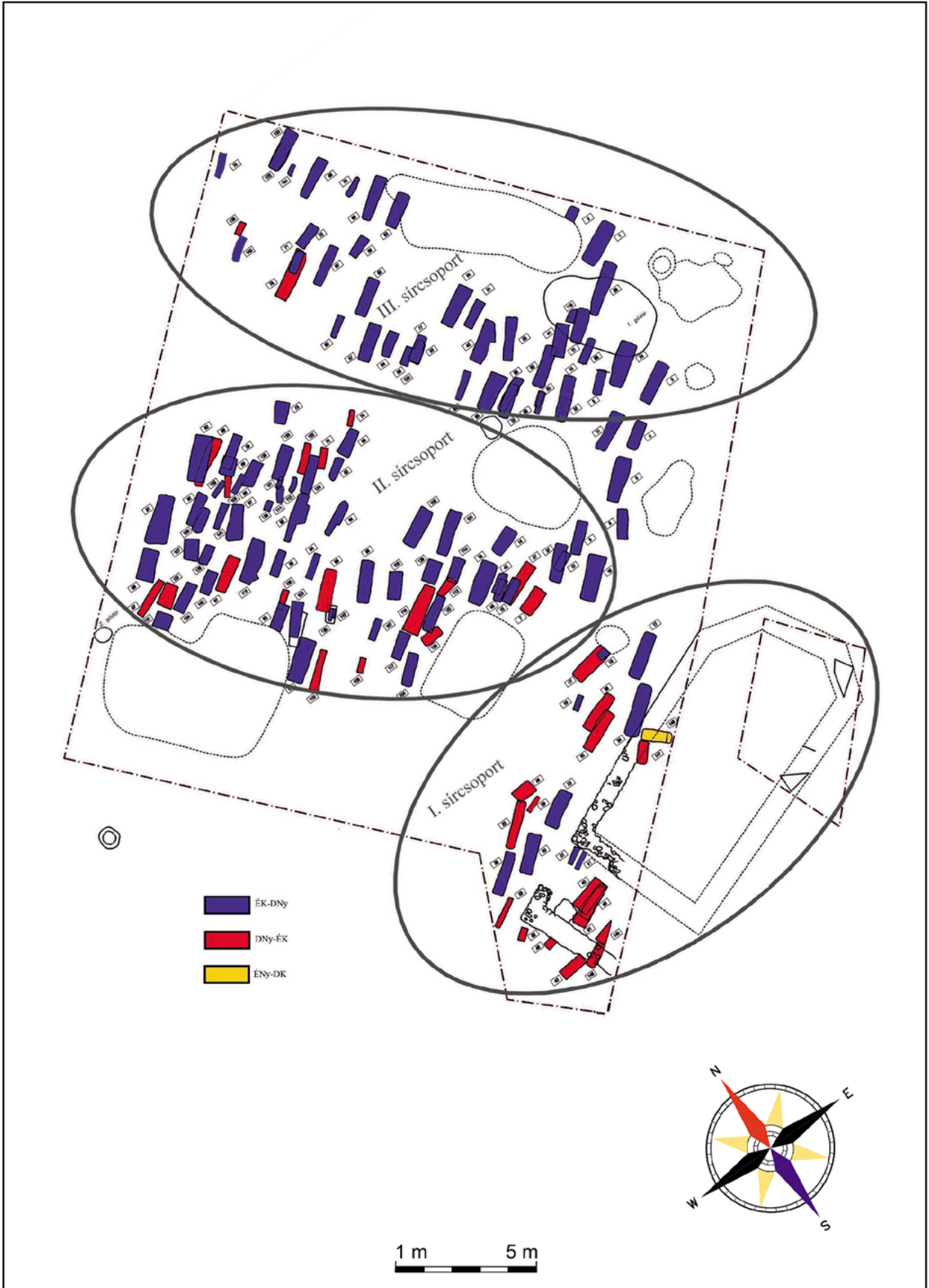
1.

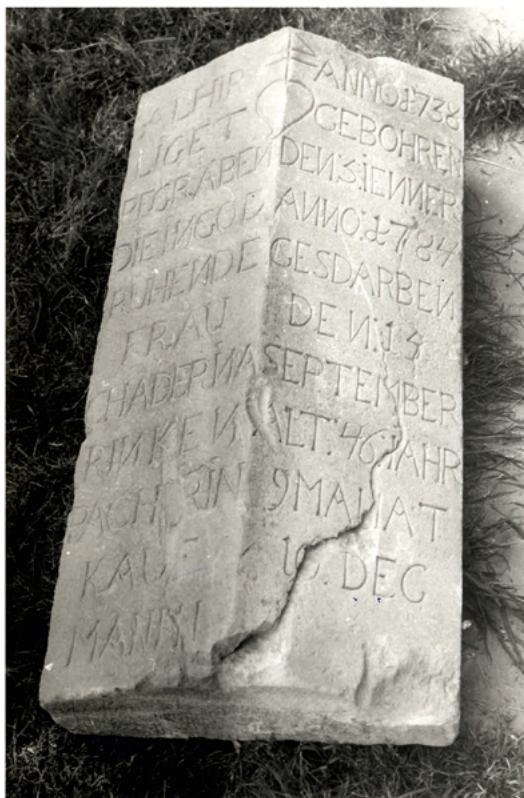
2.

2. tábla

3. tábla

1.

2.

3.

4.

4. tábla

5. tábla

6. tábla

1.

2.

7. tábla

8. tábla

9. tábla

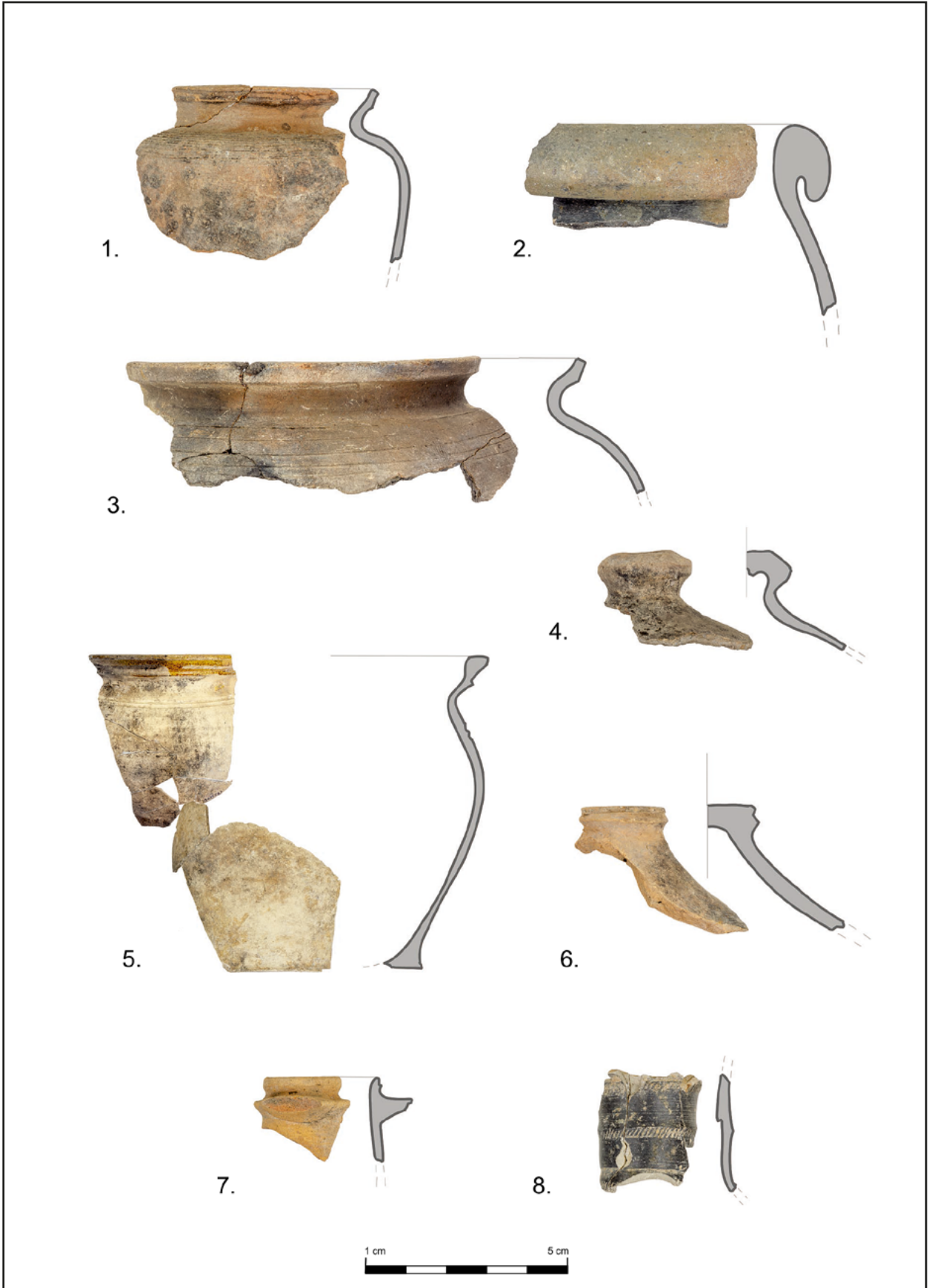
10. tábla

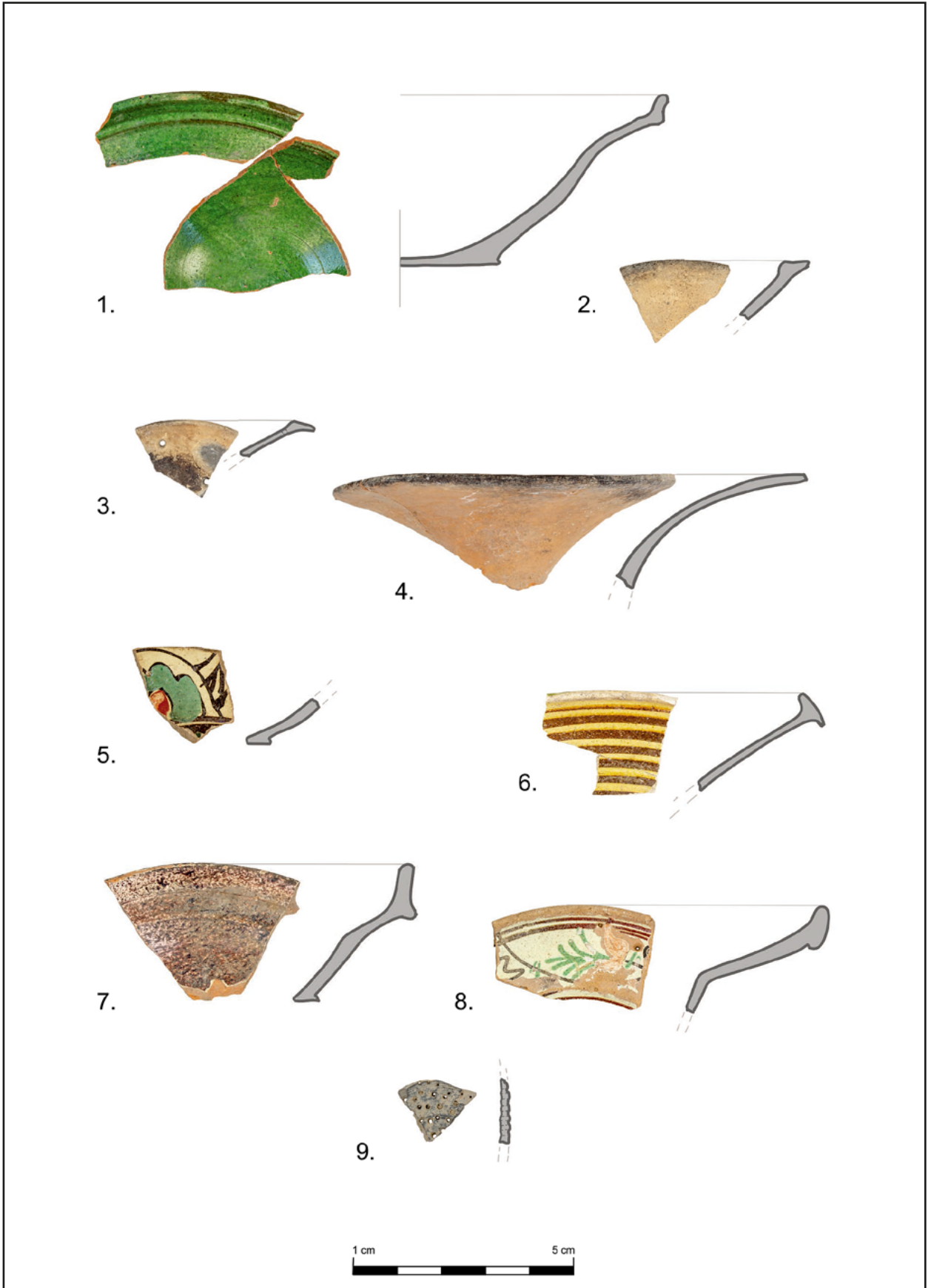
11. tábla

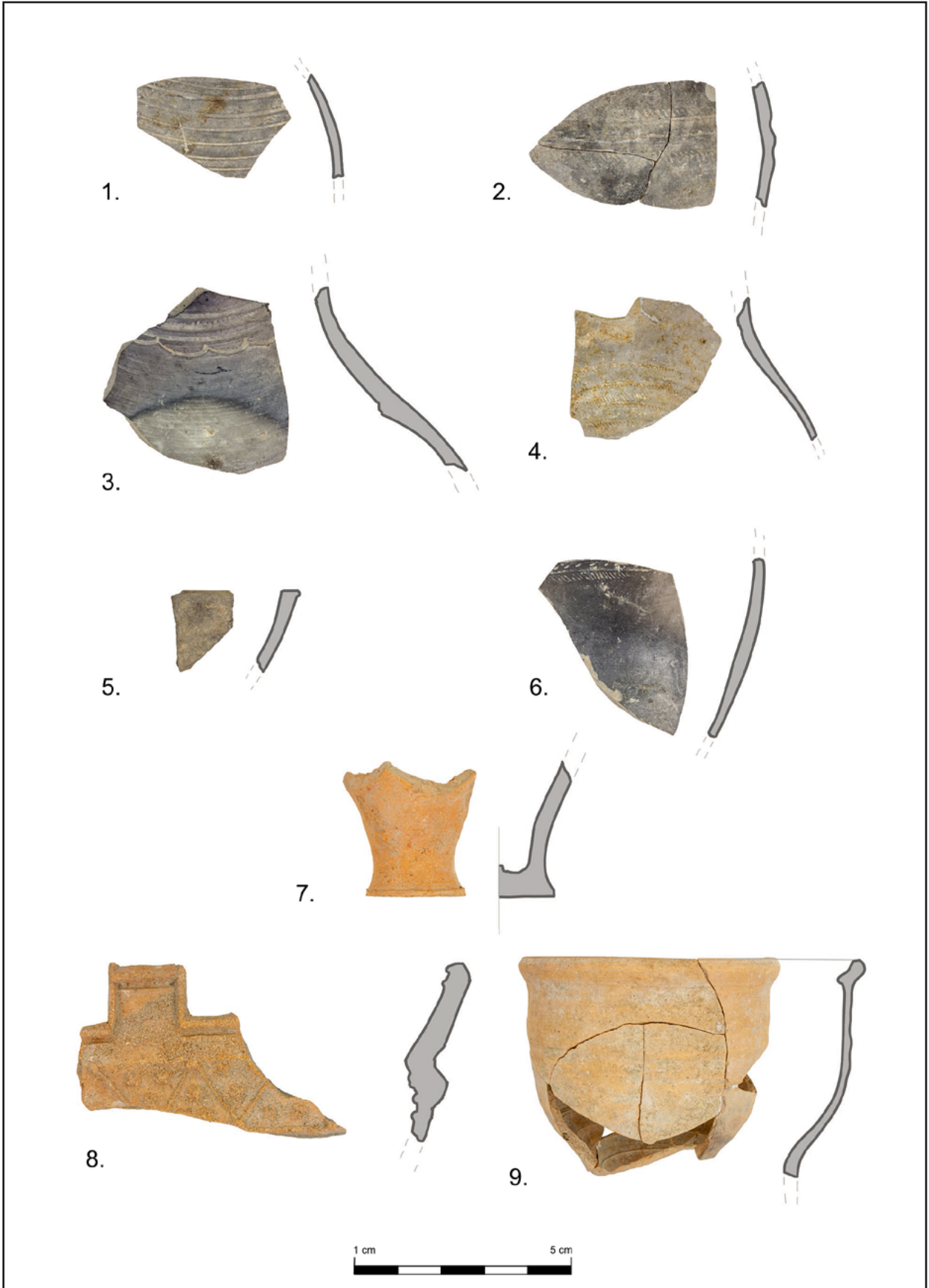
12. tábla

13. tábla

14. tábla

15. tábla

Mittelalterliche Kapelle und Friedhof aus den 16–18. Jahrhunderten in Tolna

Die Fa. Tolnatex KG fang im Sommer 2005 mit den Bauarbeiten einer neuen Betriebshalle mit 24×60 m Größe an der südlichen Seite der ehemaligen Tolnaer Seidenfabrik an. Die Betriebshalle wurde am südwestlichen Teil der Fabrik errichtet, wo der ehemalige Betrieb am Ende der 1970-er Jahren Wohngebäude aus der Magaspart-Straße enteignete. Während der Abrißarbeiten kam ein für das 5. Jahrhundert datierbarer deformierter Schädel vor, sonstige archäologische Funde von diesem Gelände und von dessen direkter Umgebung kamen jedoch auch schon früher zum Komitatsmuseum, so mußten vor der Bauausführung präventive archäologische Grabungen durchgeführt werden. Die Grabungen wurden zwischen 18. Juli und 12. August 2005 unter der Leitung von Dr. Attila Gál und János Gábor Ódor auf einer etwa 800 m² großen Fläche geführt. Durch die Ausgrabung kamen die Reste einer mittelalterlichen Kapelle vor, welche mit der Sankt Bartholomäus-Kapelle identifizierbar ist, sowie 149 Grabstättenreste eines Friedhofs aus den 16–18. Jahrhunderten mit einigen spätmittelalterlichen Teleobjekten.

Die Kapelle muß mit der auch in Schriftquellen stehenden Sankt Bartholomäus-Kapelle identisch sein, welche im 14. Jahrhundert errichtet wurde und ursprünglich am südwestlichen Teil von Tolna stand. Beim Vortreiben der Reformation in der Mitte des 16. Jahrhunderts wurden die Katholiker aus der Pfarrkirche abgedrängt und fingen an, die Bestattungen um die Kapelle herum durchzuführen. Später wurde der Friedhof zum städtischen Friedhof und wurden dann auch die Familienmitglieder der in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ankommenden deutschen (schwäbischen) Ansiedler hier bestattet. Die in den freigelegten Gräbern gefundenen Kreuze, Rosenkränze, Devotionalien und Reliquiare weisen westeuropäische und süddeutsche Elemente auf und bezeugen auch die Religiosität der neuen Ansiedler. Der Friedhof wurde dann nach der Verordnung der Kaiserin Maria Theresia abgeschafft und auf den neuen heutigen Platz umgesetzt.

BILLER ANNA ZSÓFIA

Tolna-Tolnatekt Bt. lelőhely feltárása során előkerült állatmaradványok bemutatása

BEVEZETÉS

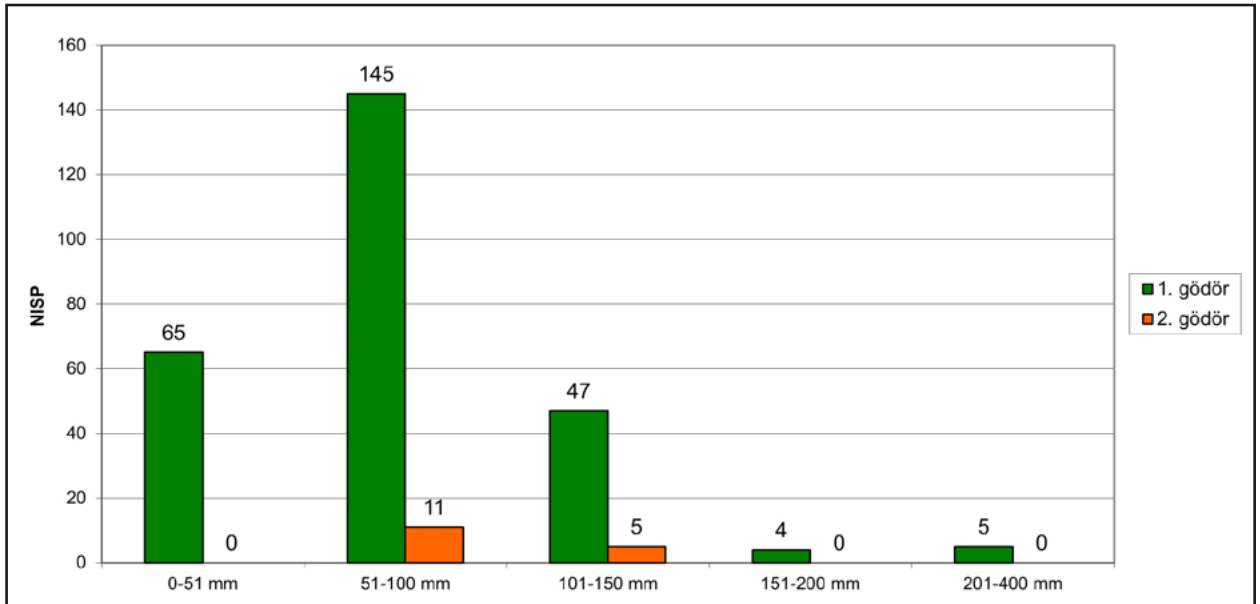
Tolna város központjában, az egykori selyemgyár épületében működő Tolnatekt Bt. egy új, 24×60 méter területű üzemcsarnokának létesítésekor 2005-ben megelőző régészeti feltárást végzett kb. 800 m² felületen a Wosinsky Mór Megyei Múzeum dr. Gaál Attila vezetésével. A terület nyesése során több újkori, kisebb-nagyobb beásás mellett soros jellegű temető sírfoltjait, helyenként koporsók nyomait is megtalálták. A 19–20. századi bolygatás ellenére kb. 100 sírfoltot sikerült azonosítani. Előkerültek továbbá 5. századra keltezhető temetkezések, házak visszatemetett pincéi, újkori kuktak maradványai, középkorinak tűnő alapozási árkok is. Az első alapfal Ódor János Gábor régész szerint a Szent Bertalan tiszteletére épített kápolnához köthető, amely köré a 16. század közepén, a reformátusok által a plébániatemplomból kiszorított katolikusok kezdtek temetkezni, egészen a 18. századig. Ezen a területen 149 sírt tártak fel. Több esetben lehetett megfigyelni egymást vágó objektumokat, így a középkori gödröket és sírokat vágó 18–19. századi jelenségeket.¹

Az 1. gödör a leletanyag alapján a 17. századra, a 2. gödör kerámialeletei alapján pedig a késő középkorra keltezhető. Részletesebb leírásuk Ódor János Gábor és Vindus Melinda „Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnáról” című, jelen kötetben olvasható cikkében szerepel.

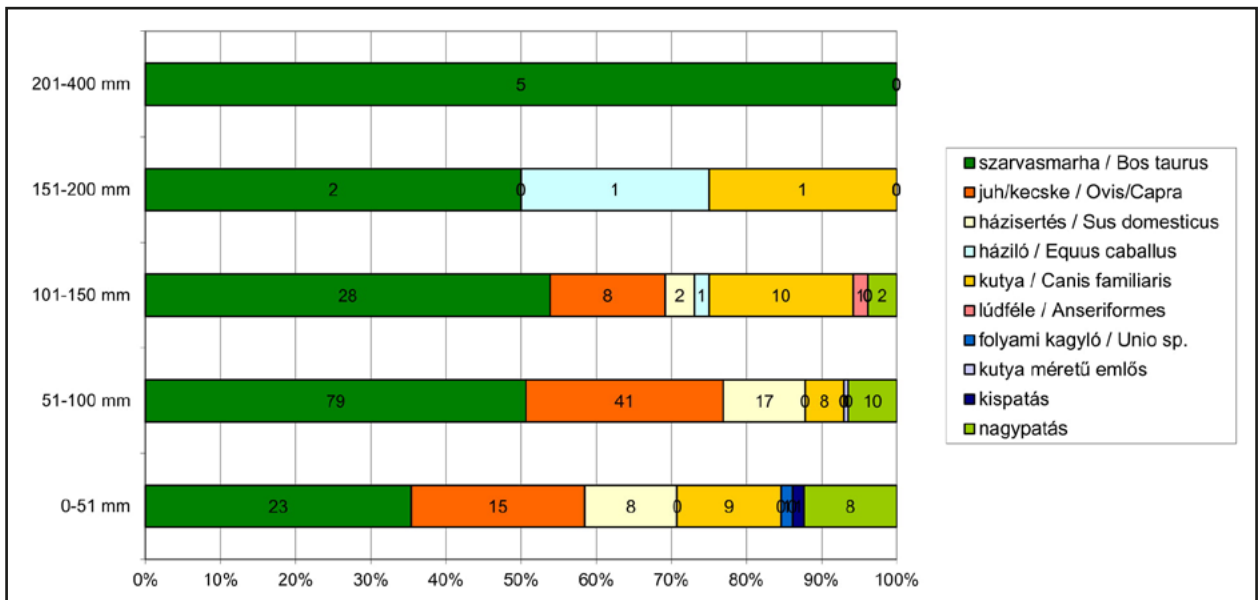
AZ ÁLLATCSONTOK MENNYISÉGE

A lelőhelyről az 1. és 2. gödör leletanyagából előkerült állatmaradványok [N(=feldolgozott rekord szám, amely az összefüggő vázrészeket egyként kezeli)=234; NISP(=Number of Individual Specimens/meghatározott töredékek száma; a kiértékelés során ezen értékekkel számoltam)=282] kerültek meghatározásra (1. táblázat). Mivel a régészeti állattani elemzések során a gyakorlat szerint a megfelelő elemzések elvégzéséhez legalább 500 töredék szükséges, ezért ez a 300 töredéket meg nem haladó kis anyag kevéssé alkalmas részletes elemzésre. Zárt gödrökről lévén szó, a maradványok az objektumok funkciójára adhatnak magyarázatot.

¹ ÓDOR – VINDUS 2019.

1. kép. A leletanyag töredezettségének mértéke a két gödörré lebontva

2. kép. Az egyes fajok maradványainak töredezettsége

Összességében a szarvasmarha-maradványok száma volt a legmagasabb, amelyet a kiskérődzők (juh és kecske), a házi sertés, a háziló és a házikutya maradványai követtek. A fajilag pontosan nem meghatározható töredékek (kutya méretű emlős, kispatás, nagypatás maradványok) a lelőhely anyagának 7,8%-át tették ki. Ezen töredékek beazonosítása a jellegzetes anatómiai jegyek hiányában nem volt lehetséges. A fajilag meghatározható házi emlős-maradványokon (92%) túl még egy lúdféle és egy puhatestű maradványa került elő (1. táblázat).

MEGTARTÁS

A csontanyag töredékesnek mondható, mivel a teljes anyagnak 78,3%-a 10 cm alatti darabokból állt (1. kép). Ha fajonkénti bontásban tekintjük a töredékek teljes hosszát, jól látszik, hogy a szarvasmarha-maradványokat (valamint a nagypatás csontokat) érte a legnagyobb mértékű aprózódás

3. kép. Fiala kecske állkapcsa szájüreget érintő elváltozással – 1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

4. kép. Kifejlett sertés felső állcsonttöredéke rendellenes fogkopással és csontfelszívódással – 1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

(2. kép). A szarvasmarha-csontokat vélhetően a velő hasznosítása végett is törték fel, így nagyobb mértékben töredeztek.

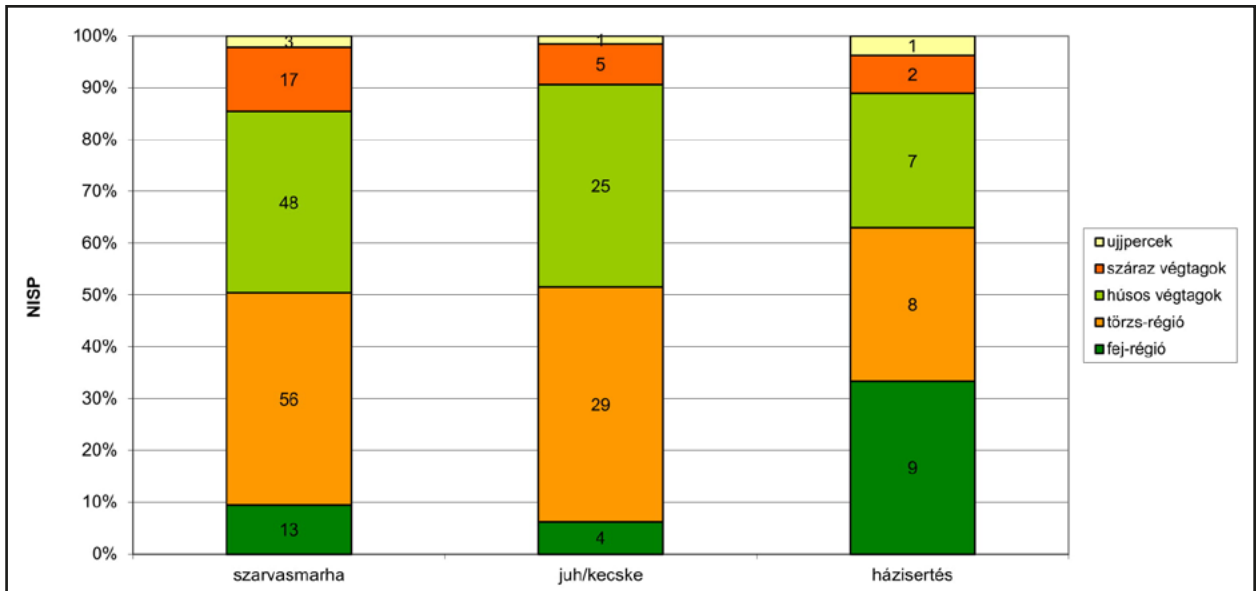
A tafonómiai folyamatokat tekintve a csontanyag 15%-án (szarvasmarha-, kiskérődző- és sertés-maradványokon) lehetett megfigyelni elváltozásokat (2. táblázat). Ezek közül kutya okozta rágásnyomok száma volt a legmagasabb, majd a gyökér- és égésnyomok okozta elváltozások. Ez arra utal, hogy az állati maradványok több ideig a ragadozók (kutya) által is hozzáférhető helyen lehettek, és csak később földelték el, valamint vagy a területet érintő pusztító égéstől, vagy sütéstől éghetett meg számos töredék.

PATOLÓGIÁS ELVÁLTOZÁSOK

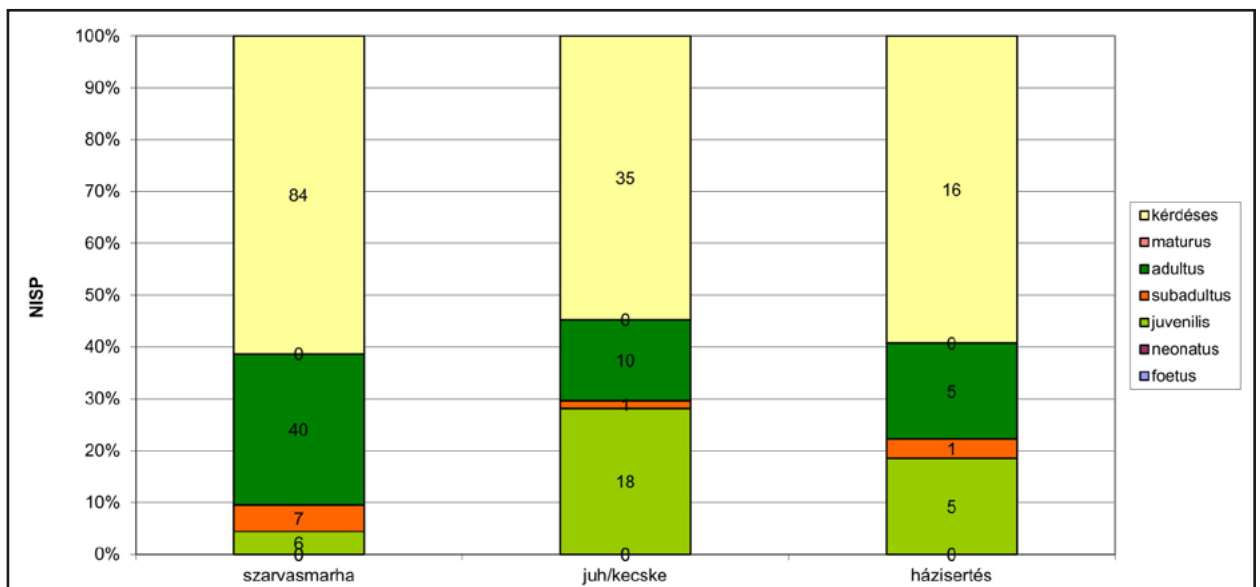
A csontozatot érintő betegségekre utaló nyom csupán két esetben (a teljes leletanyag 0,7%-án), az 1. gödör leletanyagából származó csontokon volt (2. táblázat). Mivel a csontanyag igen csekély, ez a szám nem meglepő, ugyanakkor utalhat az állatállomány jól tartottságára is, valamint számolni kell azzal, hogy nem minden betegség hagy nyomot a vázrendszeren, vagy a fiatal kori levágás következtében nem volt idő arra, hogy az állat szervezetében a betegség nyomai a csontokon is megjelenjenek.

Egy fiatal, hat hónapos kor körüli kecske állkapcsán az M_1 gyökerénél a corpora kissé kidudorodó, amelynek oka gyulladás lehetett, vagy az is elképzelhető, hogy a fog rendellenesen állt az állkapocsban (3. kép).

Egy kifejlett sertés maxilláján rendellenes fogkopást lehetett megfigyelni: az M^1 erősen kopott

5. kép. A főbb gazdasági haszonállatok testrégiók szerinti megoszlása a teljes leletanyagban

6. kép. A főbb gazdasági haszonállatok életkor szerinti megoszlása a teljes leletanyagban

volt, valószínűleg egy – az állat életében bekövetkezett – fogkoronatórés következtében. Az alveolusa is felszívódott kissé: kilátszik a fog gyökere mind a buccalis, mind a lingualis oldalon (4. kép). Ugyanilyen rendellenes fogkopás volt megfigyelhető Szendrő-Felsővár kora újkori (16–18. századi) leletanyagában is.² A hasonló elváltozások valószínű nagy fájdalommal járhattak az állat számára.

HASZNOSÍTÁS

A főbb gazdasági haszonállatok (szarvasmarha, kiskérődzők, házisertés) testrégiók szerinti megoszlása³ alapján (5. kép, 3. táblázat) a szarvasmarhák és a kiskérődzők esetében a törzs, majd a húsos végtag csontjainak száma volt a legtöbb. Szarvasmarha- (N=5; NISP=5) és kiskérődző-bordákon (N=5; NISP=5) lehetett megfigyelni mindkét végüket érintő bárdolást. Ezen bárdolt töredék

² DARÓCZI-SZABÓ 2009, 157, 159. 7. ábra

³ KRETZOI 1968, 230–236.

7. kép. Ló IV. metacarpusából készült ár –
1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

8. kép. Nagypatás hosszúcsontjából készült tárgy –
1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

kek hossza 39–93 mm közé esett. Hasonló méretbeli eloszlás volt megfigyelhető a szendrői újkori lelőhely marhabordái között is, ami arra utal, hogy az adott lelőhelyen az állatok darabolását mesterségesen jártas személy végezhette, hasonló metódus szerint.⁴

Sertések esetében a fejrégió, a törzs és a húsos végtagok csontjai közel azonos mennyiségben szerepeltek. Az ujjpercek és a szárazvégtagcsontok száma igen csekély mind a három csoport esetében. Az egyes húsmínőségi régiók megoszlása mindkét gödörben hasonló, bár a 2. gödörből lényegesen kevesebb maradvány került elő, és ha a három csoportot együtt nézzük, akkor a törzs, majd a húsosvégtag-régió maradványai voltak mindkét gödörben a legnagyobb számban, így a nagyobb húsmennyiséget szolgáltató részekből származó csontok megjelenése a gödörökben a csontok nagy részének konyhahulladék voltát, és így a gödörök szemetesgödör funkcióját feltételezi.

Egy kifejlett lúdféle singcsontja is előkerült a lelőhelyről. A ludak esetében a zsíruk és a tolluk hasznosítása miatt a kifejlett állatok levágása lehetett jellemző.⁵

A főbb gazdasági haszonállatok életkor meghatározására alkalmas maradványai alapján a szarvasmarhák esetében a kifejlett (adultus) állatok maradványai, míg a kiskérődző és a sertés esetében a fiatal (juvenilis és subadultus) állatoké volt nagyobb számban megfigyelhető, mindkét gödör és a teljes leletanyag viszonylatában is (6. kép; 4. táblázat).

Összevetve az életkor meghatározásra alkalmas töredékeket a testrégiók megoszlásával elmondható, hogy a szarvasmarhák és kiskérődzők elsődleges (hús, bőr, gyapjú, szaru, csont) hasznosításán túl a másodlagos (igaerő, tej) hasznosítása is fontos lehetett. A sertéseket hús- és zsírhasznú állatként (elsődleges hasznosítás) tartották, és emiatt is vágják le fiatalabb korban. Hasonló kép rajzolódott ki a korábban már párhuzamként említett szendrői Felsőváron, ahol a sertések mellett a fiatal kiskérődzőknek is jelentősebb szerepe lehetett a húshasznosításban.⁶

A házilovak maradványa (N=2; NISP=2) elenyésző volt, így a hasznosításukra vagy küllemükre

⁴ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 156.

⁵ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 155.

⁶ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 153–154.

9. kép. Egy kistestű kutya vázrészei (balról jobbra): karcson, orsócsont, singcsont, sípcsont – 1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

10. kép. Egy kistestű kutya koponyája – 1. gödör (Fotó: Biller Anna Zsófia)

vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre a lelőhely alapján, de feltételezhető, hogy elsődlegesen a fizikai erejüket, szállító szerepüket hasznosították, a gödrökbe egyéb hulladékként, s nem ételmaradékként kerülhettek. Erre utal a két lómaradvány közül az egyik megmunkált darab is, amely az 1. gödör anyagából került elő. Ez egy IV metacarpusból készült ár volt. A perifériális ló metapódiumok alakjuknál fogva megmunkálás nélkül is igen árszerű tárgyak, sokszor eszköznek is vélik, noha nem mutatható ki megmunkálás nyoma. Jelen esetben a csont distalis epiphysis felé eső vége kezdetleges módon lefaragott volt, egyértelmű megmunkálási nyomokkal. Valószínű keveset használt vagy párszor megújított eszköz lehetett, mivel a munkafelülete kevésbé kopott, és a felszíne is kevésbé fényes (mérete: 129×23×15 mm; 7. kép).

Előkerült továbbá egy nagypatás hosszúcsontjából – vélhetően metapodium vagy radius töredékből – készült, ismeretlen funkciójú eszköz is. A hosszúcsont-szilánkból lapos, pálcaszerű tárgyat alakítottak ki. Funkciója kérdéses, az is lehetséges, hogy félkész tárgyról van szó, amely még további alakításra szorult volna, mielőtt a szemétkébe került. A leginkább elvékonyodó végén látszik a csont spongiosus állománya, és a régi törési felület aránylag élesebb. Ettől a végétől 32 mm-re egy 5 mm átmérőjű lyukkal áttörték, a lyuk pereme éles (nem utal felfüggesztésre, madzaggal érintkezésre). A másik, kissé szélesebb végén a törési felület kissé lekopott, ami arra utal, hogy még használhatták a törés után egy ideig a tárgyat. A teljes felület, főként a hosszanti élek fényesek, lekerekítettek, a lapos felületeken ferde karcolások és faragásszerű enyhe bemélyedések látszódtak (mérete: 121×11×5 mm; 8. kép).

KÜLSŐ MEGJELENÉS

A csontok közül a nagyfokú töredezettség miatt csupán hat volt alkalmas az állatok testméretének, azaz a marmagasság (=a

mar legmagasabb pontja és a talaj közötti távolság) számítására (5. táblázat). Egy szarvasmarha metatarsus alapján egy 124,7 cm-es nagyobb testű tehenet lehetett azonosítani. Szarvasmarhák esetében néhány újkori lelőhely alapján úgy tűnik, hogy az állatok méretbeli változatossága nagy, és gyakoribbak a közepes, illetve nagytestű állatok, mint a kisebbek.⁷ A lovak esetén semmilyen marmagassági adat nem állt rendelkezésre, de más újkori lelőhelyekről változatos nagyságú és fajtájú lovak ismertek.⁸

Egy sertés csigacsontja alapján egy közepes testű, 78,77 cm-es marmagasságú állatot lehetett azonosítani. Hasonló értékek szerepeltek Szendrő-Felsővár lelőhelyen is, és ezen értékek hasonlóak a mai marmagassági értékekhez, mivel a recens állattenyésztési adatok alapján a sertések átlagos marmagassága 60–70 cm közötti.⁹

Egy kistestű, rövid lábú kutya nagyobb összefüggő vázrészeiből (9. kép) a karcson, az alkar csontjai és a sípcsontja alapján egy átlagukat tekintve 34,3 cm-es marmagasságú ölebet lehetett azonosítani. A koponya orr-része rövid, agykoponya része nagyobb. A közepén futó taraj (crista sagittalis externa) nem túl magas kiemelkedése miatt nőstény kutya koponyája lehetett (10. kép). Hasonlóan kistestű, 25–30 cm-es marmagasságú kutyák maradványai kerültek elő a szendrői lelőhelyről is. Mai fajtákhoz nem köthetők, de mindenképp kisméretű ebek voltak.¹⁰

ÖSSZEGZÉS

A csontok konyhahulladék voltát, és így a gödrök szemetesgödör funkcióját feltételezi a nagyobb húsmennyiséget szolgáltató részekből származó csontok megjelenése a két gödörben. A szarvasmarhák és kiskérődzők elsődleges és másodlagos hasznosítása egyaránt fontos lehetett, a sertéseket pedig elsődlegesen húsként és zsíruként tartották. A patológiás elváltozások, vagy akár a feldolgozásra utaló nyomok (darabolásnyomok, kemény állati nyersanyagból készült eszközök) alacsony száma főként a leletanyag kis méretéből következik. A darabolásnyomok feltételezik a szakszerű hentes munkát. A szarvasmarhák és a lovak között feltételezhető a nagyobb testméretbeli változatosság, a kiskérődzők és a sertések testmérete a maiakhoz lehetett hasonló.

⁷ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 153.

⁸ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 155.

⁹ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 153.

¹⁰ DARÓCZI-SZABÓ 2009, 155.

1. táblázat. A lelőhely állatcsonttartalmú objektumainak faunalistája

Állatfaj / Objektum	1. gödör				2. gödör				Összesen			
	N	%	NISP	%	N	%	NISP	%	N	%	NISP	%
Szarvasmarha / <i>Bos taurus</i> Linnaeus, 1758	108	49,5	128	48	9	56,3	9	56,3	117	50	137	48,6
Juh / <i>Ovis aries</i> Linnaeus, 1758	2	0,9	2	0,8	2	12,5	2	12,5	4	1,7	4	1,4
Kecske / <i>Capra hircus</i> Linnaeus, 1758	1	0,5	1	0,4	1	6,2	1	6,2	2	0,85	2	0,7
Juh/kecske / <i>Caprinae</i> Gray, 1852	57	26	57	21,4	1	6,2	1	6,2	58	25	58	21
Házisertés / <i>Sus domesticus</i> Erxleben, 1777	24	11	25	9,4	2	12,5	2	12,5	26	11	27	9,6
Háziló / <i>Equus caballus</i> Linnaeus, 1758	2	0,9	2	0,8	0	0	0	0	2	0,85	2	0,7
Házikutya / <i>Canis familiaris</i> Linnaeus, 1758	1	0,5	28	10,5	0	0	0	0	1	0,4	28	10
Háziemlősök összesen	195	89,3	243	91,3	15	93,7	15	93,7	210	89,8	258	92
Lúdféle / Anseridae	0	0	0	0	1	6,2	1	6,2	1	0,4	1	0,4
Madár összesen	0	0	0	0	1	6,2	1	6,2	1	0,4	1	0,4
Folyami kagyló / <i>Unio</i> sp.	1	0,5	1	0,4	0	0	0	0	1	0,4	1	0,4
Puhatestű összesen	1	0,5	1	0,4	0	0	0	0	1	0,4	1	0,4
Nagypatás (szarvasmarha/ló/szarvas méret)	20	9,2	20	7,5	0	0	0	0	20	8,5	20	7
Kispatás (kiskérődző/sertés/őz méret)	1	0,5	1	0,4	0	0	0	0	1	0,4	1	0,4
Kutya méretű emlős	1	0,5	1	0,4	0	0	0	0	1	0,4	1	0,4
Nem meghatározható összesen	22	10,2	22	8,3	0	0	0	0	22	9,3	22	7,8
Összesen	218	100%	266	100%	16	100%	16	100%	234	100%	282	100%

2. táblázat. Az állatmaradványokon megfigyelhető elváltozások

	Szarvasmarha	Juh	Kecske	Juh/ kecske	Házisertés	Háziló	Nagypatás	Összesen
Tafonómia								
Fehérre és feketére égett	1							1
Fehérre és szürkére égett	1							1
Foltokban feketére égett	3			1				4
Gyökérnyomok	7							7
Rágott	16	1	1	5	5		2	30
Összesen	28	1	1	6	5	0	2	43 (15%)
Patológiás elváltozások								
Rendellenes fogkopás					1			1
Szájüreget érintő elváltozás			1					1
Összesen	0	0	1	0	1	0	0	2 (0,7%)
Feldolgozásnyomok								
Bárdolt	23			11	3			37
Vágott	11			4	2			17
Bárdolt és vágott	6			6				12
Megmunkált						1	1	2
Összesen	40	0	0	21	5	1	1	68 (24%)

3. táblázat. A főbb gazdasági haszonállatok testrégiók szerinti megoszlása

		1. gödör	2. gödör	Összesen
Fejrégió	Szarvasmarha	13	0	13
	Juh/kecske	4	0	4
	Házisertés	8	1	9
Törzsrégió	Szarvasmarha	50	6	56
	Juh/kecske	29	0	29
	Házisertés	7	1	8
Húsos végtagok	Szarvasmarha	45	3	48
	Juh/kecske	24	1	25
	Házisertés	7	0	7
Száras végtagok	Szarvasmarha	17	0	17
	Juh/kecske	2	3	5
	Házisertés	2	0	2
Ujjpercek	Szarvasmarha	3	0	3
	Juh/kecske	1	0	1
	Házisertés	1	0	1

4. táblázat. A főbb gazdasági haszonállatok életkor szerinti megoszlása

		1. gödör	2. gödör	Összesen
Foetus	Szarvasmarha	0	0	0
	Juh/kecske	0	0	0
	Házisertés	0	0	0
Neonatus	Szarvasmarha	0	0	0
	Juh/kecske	0	0	0
	Házisertés	0	0	0
Juvenilis	Szarvasmarha	6	0	6
	Juh/kecske	14	4	18
	Házisertés	5	0	5
Subadultus	Szarvasmarha	4	3	7
	Juh/kecske	1	0	1
	Házisertés	0	1	1
Adultus	Szarvasmarha	39	1	40
	Juh/kecske	10	0	10
	Házisertés	4	1	5
Maturus	Szarvasmarha	0	0	0
	Juh/kecske	0	0	0
	Házisertés	0	0	0
Kérdeses	Szarvasmarha	79	5	84
	Juh/kecske	35	0	35
	Házisertés	16	0	16

5. táblázat. Marmagassági értékek

Állatfaj	Vágrész	Teljes hossz GL (mm)	Prox. szélesség BP (mm)	Prox. mélység DP (mm)	Diaph. szélesség SB (mm)	Diaph. mélység SD (mm)	Dist. szélesség DB (mm)	Dist. mélység DD (mm)	Marmagasság (cm)
Szarvasmarha*	metatarsus	234	45	47	29	26			124,722 (tehén)
Házisertés**	astragalus	44					25		78,76
Házikutya*** (egy egyed)	humerus	113	25	34	12	12	27	22	38,081
	radius	101	16	10	13	7	17	12	32,522
	tibia	117	30	35	13	11	18	14	34,164
	ulna	121							32,307

* MATOLCSI 1970; NOBIS 1954.

** TEICHERT 1969.

*** KOUDELKA 1885.

IRODALOMJEGYZÉK

- DARÓCZI-SZABÓ 2009 DARÓCZI-SZABÓ Márta, *Szendrő-Felsővár kora újkori állatcsontjainak vizsgálata*. In: Csontvázak a szekrényből. Szerk. Gál Erika – Kováts István – Bartosiewicz László. Budapest 2009, 151–171.
- KOUDELKA 1885 KOUDELKA, F., *Das Verhältnis der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren*. Verhandlungen des Naturforschenden Vereins Brünn 24 (1885) 127–153.
- KRETZOI 1968 KRETZOI Miklós, *La répartition anatomique du matériel ostéologique selon les espèces et les amas de déchets*. In: Gábori-Csánk, Veronika: La Station du paléolithique moyen d'Érd – Hongrie. Budapest 1968, 230–236. (Monumenta Historica Budapestinensia III.)
- MATOLCSI 1970 MATOLCSI, János, *Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial*. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie 87 (1970) 89–137.
- NOBIS 1954 NOBIS, G., *Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinder Nord- und Mitteleuropas*. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie 63 (1954) 155–194.
- ÓDOR – VINDUS 2019 ÓDOR János Gábor – VINDUS Melinda, *Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnáról*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XLI (2019) **oldalszám**
- TEICHERT 1969 TEICHERT, M., *Osteologische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen*. Kühn Archiv 83/3 (1969) 237–292.

Darstellung der bei der Freilegung des Fundortes Tolna-Tolnatekt Bt. vorgekommenen tierischen Reste

Im Jahre 2005 bei der Errichtung einer neuen 24×60 m großen Betriebshalle der Fa. Tolnatekt Bt. wurde unter der Führung von Dr. Attila Gaál, Archäologen des Komitatsmuseums Mór Wosinsky eine präventive archäologische Freilegung auf einer etwa 800 m² großen Fläche durchgeführt. Neben mehreren neuzeitlichen Eintiefungen wurden auch Grabflecken von Reihengräbern, stellenweise auch Spuren von Särgen aufgefunden. Es kamen Spuren von für das 5. Jahrhundert datierbaren Bestattungen, zugeschütteten Kellergebäuden, Reste von neuzeitlichen Gruben, sowie auch von mittelalterlichen Grundgruben. Nach der Meinung des Archäologen János Gábor Ódor läßt sich die erste Grundmauer mit der zur Ehre von Sankt Bartholomäus gebauten Kapelle verbinden, auf deren Gebiet ab Mitte des 16. Jahrhunderts die aus der Parochialkirche durch die Reformierten abgedrängten Katholiker zu bestatten angefangen haben. Auf diesem Gebiet wurden insgesamt 149 Grabstätten aufgefunden. Die mittelalterlichen Gruben und die Grabstättenbefunden aus den 18–19. Jahrhunderten ließen sich in mehreren Fällen beobachten.

Die aus dem Fundmaterial der Gruben Nr. 1. und 2. hervorgekommenen Tierreste (NISP=Number of Individual Specimens / Zahl der bestimmten Bruchstücke=282) wurden analysiert. Da in der Praxis mindestens 500 Bruchteile für die Durchführung der archäozoologischen Analysen notwendig sind, konnte man dieses kleines Fundmaterial unter 300 Bruchteilen nicht ausführlich analysieren. Es geht hier um geschlossen Gruben, die Reststücke können für die Funktion der Objekte Erklärungen geben.

Die Erscheinung der zahlreichen Knochenreste aus den beiden Gruben weisen darauf hin, daß sie Küchenreste waren und die Gruben als Mistgruben dienten. Die primäre und sekundäre Verwertung des Rindviehs und der Kleinwiederkäuer waren ebenso wichtig, die Schweine waren in erster Linie für ihr Fleisch und Schmalz gehalten. Die pathologischen Veränderungen, oder die geringe Zahl der auf die Verarbeitung hinweisenden Spuren (Zerstückelungsspuren, aus harten tierischen Rohstoffen gefertigten Gegenstände) ergeben sich grundsätzlich aus der kleinen Größe des Fundmaterials. Die Zerstückelungsspuren lassen sich eine fachgemäße Metzgerarbeit annehmen. In der Körpergröße zwischen den Rindern und den Pferden ließ sich eine größere Variabilität vermuten, die Größe der Kleinwiederkäuer und der Schweine konnte der heutigen Größe ähnlich sein.

GAÁL ATTILA

Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III.

Mesterségekhez köthető fém (és más anyagú) munkaeszközök, tárgyak

Az újpalánki várban és környékén feltárt fémtárgyakról szóló írásaink folytatásaként most a különböző mesterségekhez köthető munkaeszközök és az azokkal előállított tárgyak – nem minden esetben fémből készített – leletanyagát adjuk közre.¹

*

A HALÁSZAT, HALFOGÁS ESZKÖZEI

Jeni Palanka és közvetlen közelében volt egykori magyar falvak, Szerdahely és Szentmiklós a Sárvíz élő és egykori, időszakunkban már holt medreinek ölelésében, a vizes környezetből kiemelkedő göröndökön feküdtek.² Az itt élők számára – csakúgy, mint az innen Bátáig lenyúló Sárköz lakóinak – a halászat és pákászat alapvető megélhetési forrásként szolgált. Ennek bizonyítéka a török palánkvár járósintje alól előkerült, szájával lefelé fordított, ép cserépbogrács is, de a kedvező körülményeknek köszönhetően a halfogás jellegzetes eszközei – horgok, szigonyok, hálónehezékek – a 16–18. századi leletanyagban is megtalálhatóak.

Horgok

A legősibb halászeszközök közé sorolható a horgok, melyekből összesen tizenegy darabot találtunk. Közülük kilenc darab egy csomóban, a vár járósintjén lévő törmelékrétegben feküdt. Az 5,9–9,9 cm között váltakozó méretű vashorgok mindegyike ellapított szárvéggel, hegyén szakállal készült. Megtaláláskor mindegyiknek a szárán még ott volt a rozsdával tartósított körbetekert kötőzsinór is, ami azonban a restaurálás során sajnos megsemmisült (1. tábla 1).

¹ GAÁL 2017b; GAÁL 2018.

² Az 1. képen jelöltük be az erre vonatkozó legfontosabb adatokat. Az egyesített Sárvíz, Sió és Kapos folyókra vonatkozó, általunk felhasznált térkép: SPERLÁGH 1859.

1. kép. A vár és környéke 17-18. századi állapotokat tükröző földrajzi környezete 19. századi vízrendezési térképen (részlet). A vízparton felejtett Árpád-kori cserépbogrács feltárása

A tizedik vashorog a 44/D jelű, hulladékkal betöltött gödörből került elő kézikorongolt fazék-töredékek, vas kulcs, ágyúgolyó és vasoxidos salaktörmelékek között. Hasonló az előzőkhöz, de mérete nagyobb (8,5 cm) és szárvége is erőteljesebben hátrahajló (1. tábla 2).

A kilenc, egy csomóban talált horog a Herman Ottó által is leírt fenékhalszat gyakran alkalmazott eszköze volt. A fenekezésnél alkalmazott szereléknél az egymástól azonos távolságra lévő felcsalizott horgokat a vízfenék felett kevéssel futó főzsinórra rövid, vékonyabb zsinórra kötve függesztették fel. A főzsinór vízben lévő végét gyakran kővel rögzítették, míg másik vége kifutott a partra. Ez utóbbit olykor a parton elrejtették, vagy a vízben hagyták, és felszedéskor fentő segítségével keresték meg. Egy másik – talán még napjainkban is dívó – megoldás volt a horogfűzér két beütött karó közé történő kifeszítése, az „átkötő horog”.³ A múlt század ötvenes éveiben egy várunkhoz közeli kiöntéses részen magunk is találtunk ilyen otffelejtett készséget.⁴

Előkerült még egy vékony, körátmetszetű rézhuzalból hajlított, hurkosan visszapödört szárvégű rézhorog is, melynek hegyes végén nincs szakáll (1. tábla 3). Ez az egyszerű darab leginkább a gyermekek által talán még napjainkban is készített, gombostűből hajlított keszegező horoghoz hasonlítható. Az egyébként nem nagy teherbírású, hamar deformálódó bronzból, rézhuzalból készített egyszerű horgokra korábbi időkből is ismerünk példákat.⁵

Szigonyok

Használatukat már a 19. század végén is legtöbb helyen tiltották, de az azt megelőző századokban még általános volt. A szigonnyal „szemre, látva”, vagy zavaros vízben vaktában ejtették el a halat.⁶ Mindkét módszernek megvoltak a sajátos szigonnyformái, melyek mindegyikére találunk példát leleteink között.

Négy vasszigonyunk közül legnagyobb méretű egy csaknem 23 cm-es dárdszigony, melyet zavaros, gyökerekkel teli vízben vaktában használtak (1. tábla 5). Az enyhén négyzetes átmetszetű szárát – a makkos kaszák rögzítéséhez hasonlóan – begörbített végükkel a hosszú nyélbe mélyítve, egy vagy két karikával rögzítették. Példányunkon ez a makkos rész hiányzik, de formáját és a szakát (szakállát) tekintve megegyezik a kunszentmártoni, egyágú dárdszigonyokkal.⁷

³ HERMAN 1887, 368, 245. ábra.

⁴ Az ismertetett horogfajtákra és használatukra: HERMAN 1887, 177–188.

⁵ HERMAN 1887, 181, 60. ábra.

⁶ HERMAN 1887, 341.

⁷ HERMAN 1887, 191, 73. ábra.

A kétágú szigonyunk (1. tábla 6) az irodalomból ismert kétágúaktól különbözően nem köpús, hanem lapos nyaktaggal készült. Ez lehetne a letört köpű csatlakozó része is, de a csonk nem törött, hanem íves, befejezett. Megkülönbözteti még az ismert példányoktól a szakák befelé fordított állása is (igaz az egyiknek csak csonkja maradt meg). Befelé fordított szaka maradványát véljük felfedezni az Ozoráról „kétágú villaként” közölt, élesen megtört szárú, befelé szűkülő szártávolságú, 17. század elejére datált köpűs eszközön is, mely ily módon az egyetlen korban megegyező párhuzamot is jelenti.⁸

Háromágú szigonyból két példányunk is van. Az egyik teljesen ép, a másik sajnos erősen deformált, szárvégei, szakái hiányzanak (1. tábla 4, 2. tábla 1). Az ép, köpűs példány érdekessége, hogy eredetileg kétágú, kifelé álló szakákkal kovácsolták, majd az ágak számát egy felnített, a két szélsőnél rövidebb szárral látták el. Ezzel hasonlóná lett a Herman Ottó által ismertetett háromágú „kerítő szigonyokhoz”.⁹ Ugyancsak köpűs a megerősített nyakrésszel készített, sajnos sérült példány. Hosszú köpűje és az említett megerősítés alapján egy keszthelyi, ötágú szigonytal mutat hasonlóságot.¹⁰

Hálonehezékek

A halfogas eszközei közé soroljuk a fémből, kőből, állatok hosszúcsontjaiból, vagy égetett agyagból készített különböző nehezékeket is. A feltáráson, valamint a megelőző terepbejárások során ezek közül csak utóbbiakból, az agyagból formázott, lapos korong- vagy korongszelet-formájú hálonehezékekből, és téglából faragott súlyokból került elő néhány változat (2. tábla 2–9). Az égetés előtt formázott lapos súlyok sárgára, vörösre vagy szürkére égetettek. Formájuk vagy kör, melyből kis szelet hiányzik, de lehet kétharmad vagy félkör is. A nehezék egyenesen maradó oldalában a szeletet levágó vonal mentén olykor homorú vajat, a vonal közelében pedig mindig két lyuk van. A vajat a hálóra történő biztosabb rögzítést segíti (2. tábla 2–5). Hasonló szerkezetű a 2. tábla 8. számú, téglából durván kifaragott-csiszolt, trapéz alakú példány is. Ez utóbbi felszíni gyűjtésből származik, így a környezet ismeretében lehet a 17–18. századnál későbbi is. Ugyanez vonatkozik a 2. tábla 6–7. számú súlyokra, valamint egy apró, hengeres faragványra, melyet nyakrészének hornyánál függesztettek fel (2. tábla 9). Utóbbi három esetében lehetséges, hogy nem hálósúlyok voltak, hanem más halászati eszközhöz – esetleg fenékhorgozhoz – tartoztak. Az Újpalánkon talált két cipóalakú és egy darab lapos, megkötésre barázdával, illetve kétoldali bevágással ellátott kősúlyok valószínűleg szintén a halászat körébe tartoznak (34. tábla 2–4).¹¹

A halászat eszközéül használt nehezékek típusait és használati módjukat az őskori párhuzamoktól kezdődően a legújabb korig terjedően ismertette Herman Ottó, de számtalan további változatot őriznek még a múzeumok néprajzi gyűjteményei is. Régészeti leletként szinte minden itt közölt változat megtalálható a 16. századi halászfalu, Lakitelek feltárási anyagában. Nálunk viszont hiányoznak az ott igen gyakori, lólábszárból készült, átfúrt kececsontok.¹²

MUNKAESZKÖZÖK, KÉZISZERSZÁMOK

Bőrmegmunkáló kések

Az ívelt pengével, gyakran csavart nyéllel (középső fogórésszel) készített kések analógiáit a hazai és a délszláv területeken végzett feltárások késő középkori leletanyagában egyaránt megtaláljuk. Jeni Palánkon összesen nyolc ide sorolható kés, illetve töredék került elő. Közülük négynek a szár két vé-

⁸ GERE 2003, 42, 24. tábla 1. Úgy véljük, hogy a Müller Róbert által ismertetett ívelt szárú kétágú villához való rokonításával szemben ez az eszköz is szigony (MÜLLER 1982, 528, 183. rajz).

⁹ HERMAN 1887, 344. 228. ábra 3.

¹⁰ HERMAN 1887, 344. 228. ábra 4.

¹¹ Bővebb ismertetésükre munkánk befejező részénél térünk vissza.

¹² SZABÓ 1938, 127, 606–610. ábra.

gén van egy-egy ívelt, kissé hátrahajló hegyű pengéje (3. tábla 1–4). Két penge nélküli középtöredék ugyancsak kétpengés eszköz maradványa lehet (3. tábla 7–8). Egy további példány visszahajló végű (de ugyancsak csavart) szára alapján az előbbiektől eltérően egypengés volt (3. tábla 7), a 3. tábla 6. számú töredék pedig bármelyik típushoz tartozhatott. A fogórészhez tartozó vasgyűrűk közül egynél egy, míg egy másikon (az ellentétes pengeállású késen) két darab maradt meg.

A két végükön ívelt pengékkel, csavart fogórészsel készült kések két további változatot képviselnek: Háromnál a hátrahajló hegyű, hosszúkás pengék éle egy irányba fordul (3. tábla 2–4), míg egynél a két penge ellentétes állású (3. tábla 1).

A belgrádi vár fémleletei között az összes felsorolt variáció fellelhető, Barcsról egy ellentétes pengeállású, Ozoráról egy azonos irányú pengékkel készült változat, míg Pécs-Málonta lelőhelyről egy visszahajló szárvégű, egypengés kés került közlésre.¹³ A kétpengések nagyjából a mi késeinkkel azonos nagyságúak (20–25 cm között), az egypengés kések mérete 15 cm körüli. A nagyjából hasonló méretű nagyvázsonyi kovászkaparók – természetesen más állású pengével – az újpalánki és pécsi késekhez hasonló módon visszapödört akasztófüllel, és a csúszásmentes fogást biztosító csavart nyéllal készültek. A visszapödört fül és a csavart nyél alkalmazása általánosnak tekinthető a konyhai, és más kisméretű kézi eszközökön.¹⁴

A kettős kések alkalmazási területét tekintve a hazai szakirodalomban némi bizonytalanság érezhető. A barcsi eszköz közelebbi megjelölés nélkül, a pécsi egypengés kés „*vas kés/vakaró*” meghatározással, míg az ozorai kettőspengéjű kés stukkóformázó késként került közlésre. Utóbbi esetben közreadója a „*gazdája által nyilván elvesztett*” eszköz rendeltetésére az ozorai várban volt stukkódíszek, és egy 1772-es kiadvány metszetrajza alapján következtetett. Nem életszerű azonban, hogy a barcsi, újpalánki, vagy akár belgrádi várak azonos leletei esetében stukkódíszek készítésére gondoljunk. Elfogadhatóbbnak tartjuk a belgrádi leletek közlésénél található „*bőrös kés*” meghatározást. Ezt a prémek letisztításánál alkalmazott húsoló kést azonban nem hivatásos tímármester használta, hanem a környéken elejtett kisméretű állatok (birkák) bőrének, prémjének házilagosan történő kikészítésénél alkalmazták.¹⁵

Feltételesem ide sorolhatjuk még a 4. tábla 10. számú tárgyat is, mely kis mérete, és éles, fogazott pengéje szerint szintén lehet bőr- (és/vagy) famegmunkáló szerszám is. Hasonló, bár fogazás nélküli, köpűs változatát ugyancsak a belgrádi bőrfeldolgozó eszközök között találhatjuk.¹⁶

Kosárvarró (?) tűk

Két T alakú, tűformájú eszköz. Méretük eltérő, a hosszabb (4. tábla 1) 18,8 cm, míg a rövidebb (4. tábla 9) 8,8 cm hosszú. Felső, fogórésze mindegyiknek ívelt, a rövidebbnek két vége derékszögben, ívesen aláhajlik. A vékony, hegyesre kovácsolt, körátmetszetű szár végén ovális lyukat képeztek ki valamilyen fonál, vagy vékony szál befűzésére. A rövidebb tű vége ennél a lyuknál törött le.

A korábbi publikációkban ilyen eszközt nem találtunk, csupán az ozorai leletek között került ismertetésre két csaknem teljesen azonos kialakítású példány. Gere László felveti a bőrös mesterségnél történt alkalmazás lehetőségét is, de végül „*lehetségesként*” gyékénykosár varrásánál használt, kosárvarró tűnek határozta meg őket. Más párhuzam hiányában az újpalánki tűket is oda sorolhatjuk.¹⁷

¹³ SPEHAR 2007, 53–55, T. X. 108, 110–111; POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 208. Szl. 108. Kat. 454; KOVÁCS – RÓZSÁS 1998, 84, 10. kép. 8; GERE 2003, 52, 35. tábla 4; HANCZ – VARGA 2013, 72.

¹⁴ SZVATH 2014, 362–363, 6. ábra 5–9, 12. ábra 1. Müller Róbert például két hasonlóan csavart szárú, középkorra valószínűsített kapatisztítót ismertet munkájában (MÜLLER 1982, 399, 1833–1834. rajz).

¹⁵ Perica Spehar az egyes típusok analógiáinak adatait is ismerteti. SPEHAR 2007, 53–55.

¹⁶ SPEHAR 2007, 150, T. X. 112.

¹⁷ GERE 2003, 51, 35. tábla 1–2.

Fogazott pengék, fűrészlap

Két párhuzamos élű és fokú, keskeny penge. Egyértelműen ép végükön felhajló rövid fogórész van, melyek vége ellapított. Az egyik fogórészén látható egy szöglyuk, a másiké éppen a szöglyuknál törött el. A fogórészrel ellentétes pengevég bizonytalan, bár inkább befejezettnek látszik. Mindkét eszköz pengéje alul fogazott, de a fogak nem fűrészszerűen hegyesek, hanem ívesen tompák. Ez azonban lehet fokozott használat eredménye is. Hasonló tárgyat nem ismerünk. Lehetnek egyfajta konyhai eszközök, vagy speciális fűrészek maradványai is (4. tábla 2–3). Egyértelműen fűrészpenge maradványa a harmadik, éles fogakkal bíró töredék, melynek fogórészét két szegecs rögzítette. A fokozott használat és élezés miatt fogazott éle ívesen elkeskenyedő (4. tábla 4).

Reszelők

Szinte minden fémmegmunkálással kapcsolatos mesterség őrői alkalmaztak reszelőket, de a háztartásoknak is nélkülözhetetlen eszközei voltak. Újpalánkon négy darabot találtunk, melyek mindegyike a reszelők lapos változatához tartozik (4. kép 5–8). Leginkább a 4. tábla 5. számú példány értékelhető, mellyel teljesen azonos méretű és leírású reszelő került elő a füleki várból.¹⁸ Ezek alsó és felső lapját is egymást keresztező bordázat borítja, oldalaik párhuzamosan rovátkoltak. Másik három reszelőnkön ez a rovátkolás csak nyomokban maradt meg. Valamennyi tüskés nyélfelerősítésű volt. Az újpalánki 5. és 6. számú reszelőkkel csaknem azonos, de valamivel nagyobb méretű, ugyancsak négy munkafelületes reszelők vannak a belgrádi vár fémeszközei között. Datálásuk az újpalánki időszaknak is megfelelően a 16. század vége és 1688 közötti időszak.¹⁹

Metsző-/szedőkések

Az erősen hiányos, 4. tábla 11. számú metsző-/vesszővágó kés él felőli pengérsze töredezett, nem értékelhető. A lefelé csökkenő szélességű, téglalap átmetszetű nyélvas, és a penge fokvonala egészen az alig kiemelkedő baltáig azonos. Ilyen típusú – feltehetően a gyümölcs- és szőlőkultúrához köthető – eszköz vári anyagban ritkán fordul elő. Példányunk sajnos erősen sérült, ép állapotában talán leginkább a Müller Róbert által közölt, keskeny pengéjű, késő középkorra és (bár bizonytalanlanként) késő középkorra/török korra datált (utóbbi esetében balkáni formának meghatározott) metszőkésekhez hasonlíthatott.²⁰

Hasonló funkciójú lehetett a 4. tábla 12. számú, ívelt párhuzamos éllel-fokkal készített, hosszú nyélnyúlványos, balta nélküli kés. Sopron-Ezüst utcai párhuzama késő középkori szőlőmetszőként, másodlagos funkcióját tekintve vesszőszedő késként került közlésre.²¹

Biztosan szőlőmetszőnek határozható meg két további metszőkésünk: A 9. tábla 9. számúnak mindkét vége töredékes, eredeti formája a bolgár régészeti és néprajzi anyag alapján rekonstruálható. Párhuzamai alapján nálunk a török időszakban jelenik meg, az akkor betelepült balkáni népesség közvetítésével. Ezt támasztja alá a belgrádi várban feltárt, nagyon hasonló metszőkés is.²²

A pengető aljánál eltört, így nyéltüske nélküli a 9. tábla 10. számú egysarkos, baltás metszőkés. A penge foka és éle egy darabig párhuzamos, majd erős görbülettel előrehajlik és csúcsban végződik. A hát közepén emelkedik ki az alig szélesedő, inkább téglalap alakú pofás balta. Jó párhuzamai a diósgyőri vár anyagából ismertetett egysarkos, baltás metszőkések.²³ Szempontunkból figyelemreméltó Müller Róbert megfigyelése, miszerint a típus elterjedési területe túlnyomóan az északke-

¹⁸ KALMÁR 1959, 14, XX. tábla.

¹⁹ POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 194. Szl. 107. Kat. 271–272. Megjegyezzük, hogy a 16. század második felében lakott, de teljesen más etnikai és egyéb vonatkozásokkal bíró, stájer építésű Bajcsa várából csak domború-lapos, illetve háromszög átmetszetű pengékkel készített reszelők ismertek. VÁNDOR 2002, 166. 173–174. tétel.

²⁰ MÜLLER 1982, 201, 526, 793–795, valamint 879, 985. rajz és 925, 1953. rajz.

²¹ MÜLLER 1982, 374, valamint a 910, 1655. rajz.

²² MÜLLER 1982, 184–185, 789. rajz. A belgrádi párhuzam: MÜLLER 1982, 406, 1958. rajz.

²³ MÜLLER 1982, 525, 133–134. rajz.

leti-magyarországi szőlő- és borkultúrához köthető. Leletanyagunkban ugyanis több olyan tárgy szerepel, amelyek valószínűsítik, hogy a vár romjainak 18. század elején történt megerősítéséhez a rácokkal elégedetlen harmincados sikerrel kérhette felvidékiek idetelepítését. Ezek együttesen támogatják metszőkésünk 18. század elejére keltezését.²⁴

Fúrók, árak, gyaluvas

A reszelőkhöz hasonlóan általánosan használt kéziszerszámok a fúrók. Mind az öt példányunk a jellegzetesen csavart tollú fafúrókhoz (csigafúró) tartozik. A ma is ismert „cigányfúróktól” megkülönbözteti őket, hogy a szárat nem ellipszis alakú fogantyúvá hajlították meg, hanem annak ellapított felső végére felerősített (vagy a szárból kikovácsolt) vízszintes állású fogórészsel hajtották őket körbe. A leghosszabb példány (5. tábla 1) hossza megközelíti a harminc centimétert, feltehetően a palánkfák átfúrásánál, összeerősítésénél használhatták. A legkisebb fúrónk mindössze 12,5 cm.

Ennek az egyszerű, ősi szerszámnak földrajzi és egyéb különbözőségektől függetlenül több változata is ismert. Ozorán és Törökszentmiklóson az újpalánkiakkal csaknem teljesen azonos fúrók kerültek napvilágra, a 16. századi alföldi falvak területén, a füleki várban, Muhi falu területén, valamint a stájer Bajcsa várában végzett feltárások leletei között azonban az egyszerű fanyelű típus mellett a különböző megoldású vas keresztmehajtókkal kovácsolt változatok is jelen vannak.²⁵

Csupán morfológiai jellemzőik alapján közöltük a fúrókkal azonos táblán a négyzetes átmetszetű, mindkét végükön hegyes vaspálcákat (5. tábla 6–9). Egyik végük sem görbült, és nyélfelerősítésnek sincs nyoma rajtuk. Jobb híján árként határoztuk meg őket, de számos más felhasználási mód is elképzelhető.

A gyalu mint famegmunkáló eszköz már a római köemlékek ábrázolásain is feltűnik és használata máig töretlen. Az újpalánki vár területének felső, bolygatott részén talált gyaluvasat megbízható párhuzamok hiányában sajnos nem datálhatjuk, a későbbi leletek szempontjából azonban fontos lehet a rajta található, madárábrázolásos mesterjegy, ezért közöljük adatait és fotóját (5. tábla 10).

Kalapácsok

Az ásatás során három fanyelű és egy vasnyelű kalapácsot találtunk, egy további fanyelű kalapácsot pedig terepbejárás során gyűjtöttünk a vár környezetében. A fanyelű példányok közül háromnak az alja homorú, felső része pedig különböző mértékben domború (6. tábla 2–4). Közülük kettőnek az ütőfelülettel ellentétes oldala élezett, villás bevágású szöghúzó, a harmadikon ellaposodó, téglalap alakú. Ütőtagjuk hengeres, a nyél felől kúposan kiszélesedő, kettőnél a fejet itt enyhén nyolcszögletűre kovácsolták (5. tábla 2–3).

A negyedik kalapács formája és kialakítása ettől eltérő: Alja, két oldala és ütőrésze síkfelületű, utóbbi négyzetforma. Felső részén keresztbordákkal tagolt, élben végződő (5. tábla 4). A vasakhoz tartozó nyelekre csak a nyéllukak adnak valamennyi támpontot. A nyélluk mindegyiken téglalap átmetszetű, ami a ma általános ellipszis alakú nyéllukhoz hasonlóan megakadályozta a kalapácsfej elfordulását. Maga a fa nyél azonban a fellelhető párhuzamok alapján inkább hengeres lehetett. Például a debreceni lakatos-fegyverkovács céh behívótábláján (1745), a Magyar Nemzeti Múzeum 17. századi, céhjelvényként használt dísz-patkolókalapácsán, valamint Jost Amman egyik patkókészítőket ábrázoló metszetén²⁶ a kalapácsok nyele láthatóan körátmetszetű, lefelé folyamatosan vastagodó, vége kúpos kiképzésű.²⁷ Ellenpéldaként a bajcsavári vasnyelű kalapács téglalap átmetszetű nyelét említhetjük.²⁸

²⁴ Gregorits Ferenc harmincados utolsó, 1691. március 30-án kelt jelentéséből. GAÁL 2010, 402.

²⁵ KOVÁCS 1990, 342, 4. kép 7, 5. kép 6; GERE 2003, 50, 35. tábla 2–6; SZABÓ 1938, 126, 594–596. ábra; KALMÁR 1959, XXV. tábla 14, XX. tábla; VÁNDOR 2002, 165. 170–172. tétel; ÉRI – BÁLINT 1959, XXV. tábla 1–5, 9.

²⁶ A képen bal oldalon pörölyvel dolgozó legény kötétyének hasítékában lévő kalapács.

²⁷ SZALAY 1978, 213, 8. kép; SZABÓ 1954, 142/87. jegyz., 20. ábra, XXXII. tábla 2.

²⁸ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 59; VÁNDOR 2002, 168. 177. tétel.

Az ötödik kalapácsfejet a többitől eltérően egy hatszög átmetszetű fémszárral kovácsolták egybe, amely azonban a nyélnek csak a felső része, a tulajdonképpeni fogórész hiányzik. A fémszár körbefutó bordával díszített alsó végén egy négyzetes metszetű csomó van, ami egy fanyélbe mélyedő nyéltövis maradványa lehet. A kalapácsfej lapos fele éles végződésű, mélyen hasított szöghúzóval. A szöghúzó villa egyik oldalán sűrű rovátkolás van, a másik oldal erősebben korrodált, azon vagy nem is volt, vagy a roncsolódás miatt nem látszik ilyen díszítmény. A villás rész 60°-os szöget zár be a szárral. A kúposan szélesedő ütőtag alsó része kevésbé, felső része erősebben ívelt, átmetszete szabálytalan nyolcszög. A felület sík lapjainak végét apró pontkörök díszítik. A kissé sérült, de így is láthatóan nyolcszögletű ütőfelület közepső mezőjében 12–13 darab apró, fél sörét méretű bemélyedés van (6. tábla 1a-d).

A három ívelt aljú, domború tetejű kalapácsfej lényegében azonos típust képvisel. Közülük kétőn van szöghúzó, aminek alapján lehetnének akár patkolókalapácsok is, de más használati mód sem kizárt. Példa lehet erre a debreceni lakatos-fegyverkovács cég behívótábláján lévő szöghúzó kalapács is.²⁹ A szöghúzó kalapács, úgy véljük, univerzális eszköz volt. Lehetett kovácsszerszám, lakatos-, fegyverkovács vagy rézműves mester szerszáma, ugyanakkor más, kisebb-nagyobb javításokra is használhatták. Az egyik újpálánki példány egy 17. század végi, 18. század eleji hulladékgödörből került elő habán kerámiatöredékek, apró szemű bronzlánc, egy széles bronz övcsat, vas ruhakapocs és több kés társaságában.

A negyedik, a sík oldallal és aljrésszel készített, felül bordákkal tagolt kalapács négyzetes, sima ütőfelületével simító verő lehetett, melyet kovács, lakatos és rézműves egyaránt használhatott.

A fémmelű kalapács mives kivitelével kiemelkedik az újpálánki, de az ismert más, hasonló korú kalapácsleletek közül is. Noha ez is szöghúzó, de kecses formája és díszítettsége miatt nehezen hihető, hogy patkolószerszám lenne, és az ütőfelület félkörös bemélyedései sem tűnnek használati sérülésnek, inkább célszerszám jellegére utalnak. Mindezek alapján – bár hasonlóságot mutat a fúróvá képzett nyelű/szárú füzéri és a Gere László által ismertetett ozorai fémkalapácsokkal – ezt a kalapácsot finomabb fémmunkákkal, rézművességgel, ötvösmunkákkal foglalkozó mester munkaeszközének tarthatjuk.³⁰ Közvetve egy ilyen tevékenységre utalhat a várban feltárt fémműves műhely leletanyaga is.

Fogók

A kovácsszerszámokat általában a kovács maga készítette, és hosszú időn át használta. Jelentős értéket képviseltek, ezért ha kellett, menekítették őket, ha tönkrementek, anyagukat újra felhasználták. Adott esetben még a pusztulási törmelékből is kikeresték a vastárgyakat.³¹

Ritka leletnek tekinthető például az olyan kovácsszerszám, mint az újpálánki nagyméretű tűzifogó. Az eszköz a XIII/A lakógödörből tovább mélyülő kisebb gödör felszínén került elő, vaskéssel, lópatkóval és ólomlepennyel együtt, a fogó pofarészében egy összecsavart rézlemez volt (7. tábla 1a-b).

Az egy-egy munkafolyamat alatt többször is tűzben tartott tűzifogók, hogy kellően rugalmasak és erősek legyenek, általában jó minőségű acélból készültek. Száruk hosszú – hogy ne melegedjen át gyorsan –, pofarészük erős. Az újpálánki példány egyesíti a ma is használatos kétféle célszerszám, a lapos tűzifogók és az alakos tűzifogók tulajdonságait. Az erőteljes pofa felső része kiszélesedő. Vége a vékony és lapos tárgyak, például lemezpatkó fogására alkalmas volt. A pofatest ívelt, ami lehetővé tett a kör vagy ellipszis átmetszetű vasdarabok biztonságos megfogását és tartását. A körátmetszetű hosszú szár végén kiszélesedő gombos rész található, ez megakadályozta a kéz eset-

²⁹ SZALAY 1978, 213, 8. kép.

³⁰ CABELLO – FELD 1980, 122, 12. kép 1. A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményéből ismerünk egy lelőhelymegjelölés nélküli patkolófogót, melyen az egyik szárvéget alakították ki fáfúrónak. A másik szárvéget 1,5 cm hosszan derékszögben, álkulcsszerűen kihajlították. (A WMMM állandó kiállítása, hódoltság kori tárló.)

³¹ Erre utal egy 1636-ban írott, Szabó György által idézett oktatóvers részlete is: „Az nagy fa-Házak ha földig le éghnek, Ne örülly annak bár az cserépnék,/ De ha Vas szegek az hamu közt lesznek,/ Szedd fel, továbbá néked hasznot téznek.” SZABÓ 1954, 125.

leges lecsúszását. Megjegyzendő, hogy az általánosan használt, feszítőgyűrűnek vagy fogókapocsnak is nevezett szorítókengyel fogónkról hiányzik.³² Megállapíthatjuk, hogy a mai kovácsok által is használt tűzfogók lényegében azonos felépítésűek fogónkkal, és használatuk módja sem változott számottevően az évszázadok során.

Az egyszerű vas patkószegfogó két szára közül a tenyér felőli valamivel hosszabb, a szárvégek nagyon enyhén kifele nyílnak (7. tábla 3). A pofa kör alakú, nem lapított, mint a hasonló korú ozorai és bajcsavári harapófogóké.³³ Közeli párhuzama egy kurittyáni leletmentésből származó fogó, és egy 17. századi kovácsműhely ábrázoláson a nagy üllőtöke oldalába fűzött „*patkoló fogó*”.³⁴ A kovácsok az elgörbült, vagy patkóvesztés után bent maradt szeg eltávolítását és a visszahajlított patkószeg kihúzását végezték vele, de mint általános szöghúzó, szögvasó szerszámot is használhatták.

Egy kisebb méretű vasfogó erősen korrodálódott, hiányos állapotban került elő (7. tábla 2). Törött szára egyenes, de eredetileg hasonlóan befelé ívelhetett, mint az ép szár. A megmaradt fél pofarész egyenes, majd csaknem derékszögben megtörik, bár ez lehet a roncsolódás eredménye is. Hiányossága miatt használati területe bizonytalan, morfológiai tulajdonságai szerint nem tűnik kovácsszerszámnak.

Kaszapengék, töredékek

A feltáráson előkerült kaszamaradványok az időszakunkban használt kaszák két típusába tartoznak. Három a feltehetően stájerországi vashámorok termékeként idekerült, jellegzetes hosszúkaszákhoz tartozott (8. tábla 6–8), míg hat töredék a „*boszniai kaszaként*” ismert összecsukható rövidkaszák része volt (8. tábla 1–5, 9. tábla 2).

A hosszúkasza-maradványok közül kettő a pengeközép része. A harmadikon a rövid nyak és a pengével azonos síkban lévő nyéllemez is megmaradt (8. tábla 8). A nyéllemez végén a síkból oldalra kiemelkedő rövid, bütyökszerű makk van, mely a nyélen kialakított lyukba illeszkedett, és kaszaörv/kaszakarika segítségével rögzült.³⁵ A penge foka alatt kettős ormó van, mely eredetileg a nyaklemezétől a – nálunk sajnos hiányzó – ferdén levágott pengecsúcsig húzódott. Töredékességük ellenére megállapítható, hogy valamennyi azonos típusba sorolható például az ozorai várban, Törökszentmiklóson, vagy az Orgoványon, Lakitelken feltárt makkos hosszúkaszakkal, valamint a Müller Róbert által ismerttetett hódoltságkori darabokkal.³⁶ Utóbbiak között szerepel egy múzeumunkban őrzött Magyarakeszi-Tükrös-pusztai szórvány is, melyen a két orom közé a pengetőnél egy 13,7 cm hosszú lemezt is belekovácsoltak, hogy az ebben az időszokban már aratásnál is használt kasza pengéje még erőteljesebb legyen.³⁷ Szintén megyénkben előkerült késő középkori kaszaletként említhetjük még a Dombóvár-Gunaras berek területén felszíni szórványként talált egyormós középtöredéket is.³⁸

Az említett kaszaörvekből három darabot találtunk. Kettő D alakú, egyenes részén záródó, egy pedig kör alakú. Utóbbi nyitott szárvégeit egy erős vaspálca átfűzésével és elkalapálásával tették zárttá. Ez a vaspálca feküdt fel a nyél hátsó, lapos oldalára (8. tábla 10-12).

Az összecsukható rövidkasza-maradványok közül egynek mérhető a pengé hossza (41 cm). Pengetőnél törött el, nyaka hiányzik (8. tábla 1). Két további töredékünk a kaszák hegyéhez tartozott. Rögzítésüket nem ismertjük, ám mivel ormó nélküliek, valószínűsíthető, hogy az előzőhöz hasonló eszközök részei voltak (8. tábla 4–5). Három töredéken azonban megmaradt a pengető a felerősítésre szolgáló lyukkal és az aláhajló nyakkal, melynek elhegyesedő vége egyiknél keresztben lapított

³² SZABÓ 1954, 132, 20. ábra, valamint XXXII. tábla 1.

³³ GERE 2003, 45, 26. tábla 2. kép; VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 59, 109. 2. tétel, 110. 4. tétel.

³⁴ SZABÓ 1954, 142, 20. ábra, XXXI. tábla 6.

³⁵ MÜLLER 1982, 497–498.

³⁶ GERE 2003, 41; KOVÁCS 1990, 241, 243–244. 4. kép 1, 5. kép 1; SZABÓ 1938, 122–123, 576. ábra.

³⁷ MÜLLER 1982, 352, 1549. rajz.

³⁸ GAÁL 1982, 84, 10. kép 4.

(8. tábla 4). A másikon oldalirányban visszapödrött (8. tábla 2), a harmadikon hosszan alányúló, utólag elgörbült (9. tábla 2).

A kétfelé vágó rövid vagy boszniai kaszáról keltezhető leletek és a déli kapcsolatok alapján Müller Róbert részletesen kifejtette a típus eredetét, használati módját, valamint a törökökkel érkező balkáni népeességhez köthetőségét. Használatának végét ugyanő a 18. századra határozta meg.³⁹ Munkájában meggyénkből két, Egerből egy boszniai kaszát ismertet, mely működési elvüket tekintve azonosak az újpálánki rövidkaszákkal.⁴⁰ Jelentős eltérés azonban, hogy úgy a dunaföldvári, mint az egri példányokon két lyuk van. Egy a pengetőn a nyitáshoz, összecsucáshoz, és egy a nyéllemez végén a rögzítőkarika számára. Az újpálánki töredékek a boszniai rövidkaszáknak ahhoz a kevésbé ismert típusához tartoznak, melyeken csak a forgatáshoz szükséges szegecslyuk van meg a pengetőn, a nyak viszont karikára visszahajló, vagy keresztben ellapított. Ezt a típust a Magyar Nemzeti Múzeum anyagában lévő három, ormó nélküli rövidkasza adataival együtt (hosszúságuk: 68,6 cm, 52,0 cm és 48,0 cm) ugyancsak Müller Róbert munkájából ismerhetjük: „A pengetőn egy lyuk van a felerősítésre, a nyéllemez rövid, vége hurkosan visszagörbült, vagy keresztbe lapított. A hurokban egy karika van...”⁴¹ Ez a leírás tökéletesen ráillik az újpálánki példányokra, azzal az eltéréssel, hogy a végekről karikák mára már hiányoznak.

A 8. tábla 9. számon szereplő, ívelés nélküli, egyenes gerincű, ormó nélküli pengetőredék lehet rövidkasza részlete, de az íveltség teljes hiánya miatt akár vágófegyver pengedarabja is. A 9. tábla 8. számú pengemaradvány három centiméteres pengeszélességével valamilyen kaszaszerű eszköz maradványa lehet.

Kasza alakú nádvágó

Egyetlen teljesen ép kaszaformájú vágóeszközünk (9. tábla 7). Gerince erős, ormószerű. Hegyénél a pengeél ívesen ferdére vágott. Gerincének nyél felőli részén egy beugró sarkot képeztek ki, majd két centiméterrel a nyél irányába egy ugyanilyen bevágást az élen is. A csaknem 3 cm-es penge így előbb 2,2 cm-es pengévé keskenyedett, majd egy 1,5 cm széles nyéllemezre szűkült. A nyéllemez tovább keskenyedő, tompa hegyben végződő szalagját a hengeres nyélre csavarták vissza. Ez azonban a nyél kiszakadása folytán kinyílt. Feltehetően hosszú, hasított végű fanyelet illesztettek tompaszögben az eszközre, majd a ráhajtott nyéllemezcsikkal, s talán még más módon is felerősítették. Egész szerkezete és kialakítása azt valószínűsíti, hogy egy eredetileg hosszabb penge másodlagos felhasználásáról van szó. Tompaszögben beállított nyele, valamint 27,5 cm-es rövid pengéje miatt hasonlónak találjuk a kifejezetten nádvágásra készült 25 cm hosszú alföldi „tisztító kaszához”, melyet a vízfénekre nyúlva a csónak útjában lévő nádat vágták ki.⁴²

Sarlók

Várban ép sarlót nem találtunk, mindössze öt darab kisebb-nagyobb töredék látott napvilágot (9. tábla 1, 3–6). Sajnos valamennyi erősen korrodált állapotú, fogazást egyiken sem figyelhettünk meg. Kettőnél a nyak és a nyéltüske hiányzik, keskeny pengéjük hegye keresztben ellapított (9. tábla 1, 3). Ilyen „keresztirányban ellapított hegyű”, 16–17. századra datált sarló a belgrádi vár Duna-parti részén került elő.⁴³

A legjobban értékelhető a 9. tábla 4. számú töredék, amely a Müller Róbert által ismertetett késő középkori rövid nyakú sarlók csoportjába tartozik, és ide sorolható a 6. számú nyéltövises töredék, és feltételelesen az 5. számú pengedarab is. Ez a sarlófajta a késő középkortól általánosan elterjedt tí-

³⁹ MÜLLER 1982, 389–492.

⁴⁰ MÜLLER 1982, 61–62, 67 (155–156, 184. rajz.).

⁴¹ MÜLLER 1982, 408, és 1276. jegyzet. A típus leírása: 490. Az 1971–1973. számú tárgyak rajzát is bemutató tábla bizonyára nyomdai hibából sajnos a kötetből hiányzik.

⁴² SZABÓ 1938, 18–20, 16. ábra.

⁴³ POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 207. Szl. 105. Kat. 435; SPEHAR 2007, 28. Kat. 43.

pus, igen sok példánya ismert. Analóg darabok többek között az ozorai vár fogazott pengéjű sarlója, valamint a füleki várban talált rövidnyakú sarlótöredékek.⁴⁴

Kétágú villa

Kétágú, köpús vasvilla (9. tábla 11). Egyik ága hiányos. Teljes hossza 17,5 cm, vagyis az ismert kétágú villák rövidebb változatához, a késő középkorban gyakrabban előforduló típushoz tartozik.⁴⁵ A Bene faluban előkerült 25 cm-es villa kapcsán Szabó Kálmán úgy vélte, hogy ezeket a mezőgazdasági használathoz túl rövid eszközöket ház körüli munkáknál használhatták.⁴⁶

Szénavonó

Erre a hosszú nyél végére rögzített eszközfajtára jellemző a kúpos köpű, mely hegyes szárban folytatódik. Ebből a szárból ágazik vissza ívelt szakáll, mellyel kihúzták a boglyában, vagy tető alatt tárolt szénát. Négyzetes metszetű szárral, és szakállal kovácsolt példányunk köpűszéle kissé töredezett, de ezzel együtt is jelentősen rövidebb az ismert késő középkori párhuzamoknál.⁴⁷ Hegyes szakállának hosszúsága ugyanakkor megegyezik azokkal (9. tábla 12).

Kapák, ásók

Vaseszközaink között a földmégmunkáláshoz használt kéziszerszámok körébe egy kapa, három ásóvas, három irtókap (vermelő) és egy csákánytöredék tartozik.

A 10. tábla 1. számú, elliptikus nyéllyukkal kovácsolt, hiányos pengéjű kapa válla mindkét irányban ferdén csapott, egyenes vonalú. A váll szegletétől közel derékszögben folytatódó előbb egyenes, majd begömbölyödő él alul hiányos. (A várbelső 44/A jelű, kerek felülnézetű, ívelt aljú gödrében került elő kézikorongolt, balkáni típusú főzőedények és mázas talpastál töredékek között.) Közeli rokonságot mutat a Müller Róbert által ismertett késő középkori legömbölyített hegyű kapákkal, közöttük is elsősorban két, a dunaföldvári várból származó, valamint az 1528-as rajzon közölt kecskeméti példányokkal.⁴⁸

Három 20–25 cm hosszú, 8–12,5 cm élszélességű kapánk a Tolna megyében vermelőnek, budáknak is nevezett irtókapák körébe tartozik (11. tábla 1–3).⁴⁹ Az 1. számú példány hosszú, trapezoid pengéje nyak nélkül, közvetlenül az enyhén elliptikus köpűből indított. Pengéje a nyéllel hegyesszöveget zár be, éle egyenes. A másik kettő kör alakú, illetve kissé elliptikus köpűjéhez hosszabb-rövidebb nyakkal csatlakozik az előbbinél szélesebb, de szintén trapéz alakú, nyújtott penge. Az első éle hiányos, nem értékelhető, a másodiké enyhén ívelt (11. tábla 2–3). Az 1. számúhoz nagyon hasonló a belgrádi vár azonos nevű eszközeinek egyike.⁵⁰

Ezeket az általában erőteljes, nehéz kapaféléket ma is általánosan alkalmazzák vidékünkön a kötött, agyagos-löszös talajú területeken cserjék, bokrok, elvadult növényzet, vagy előregedett szőlőtőkék eltávolításánál. Újpalánkon a várban lévő nagyszámú gödörlakás és különböző alakú verem kiválásához is használhatták őket, az objektumok feltárása során megtaláltuk lenyomataikat. A 11. tábla 1. számú két, Nyergesújfalu környékéről származó késő középkori példánnyal mutat nagyfokú azonosságot, míg a másik kettőnek nem találtuk közeli párhuzamát.⁵¹ Ezekhez formailag a ma is használatos vermelők állnak közel.

⁴⁴ MÜLLER 1982, 482; GERE 2003, 41, 21. tábla 2; KALMÁR 1959, 15, XXV. tábla.

⁴⁵ MÜLLER 1982, 528, 32. kép 1/C.

⁴⁶ SZABÓ 1938, 122, 575. ábra.

⁴⁷ MÜLLER 1982, 531, 491. rajz; SZABÓ 1938, 122, 570–571. ábra. A Mizsén (?) előkerült két szénavonó közül az 571. számút derékszögben kihajló, egyenes szakáll miatt Müller Róbert inkább csáklyának tartja. Ha ezt elfogadjuk, csáklyának határozható meg például a Bajcsa várában talált, szénahúzóként közölt eszköz is. MÜLLER 1982, ugyanott; VÁNDOR 2002, 241. 367. tétel.

⁴⁸ MÜLLER 1982, 464, 145–146, 1538. rajzok.

⁴⁹ MÜLLER 1982, 460. 12. kép E.

⁵⁰ SPEHAR 2007, T. III. 6.

⁵¹ MÜLLER 1982, 334, 1456–1457. rajz.

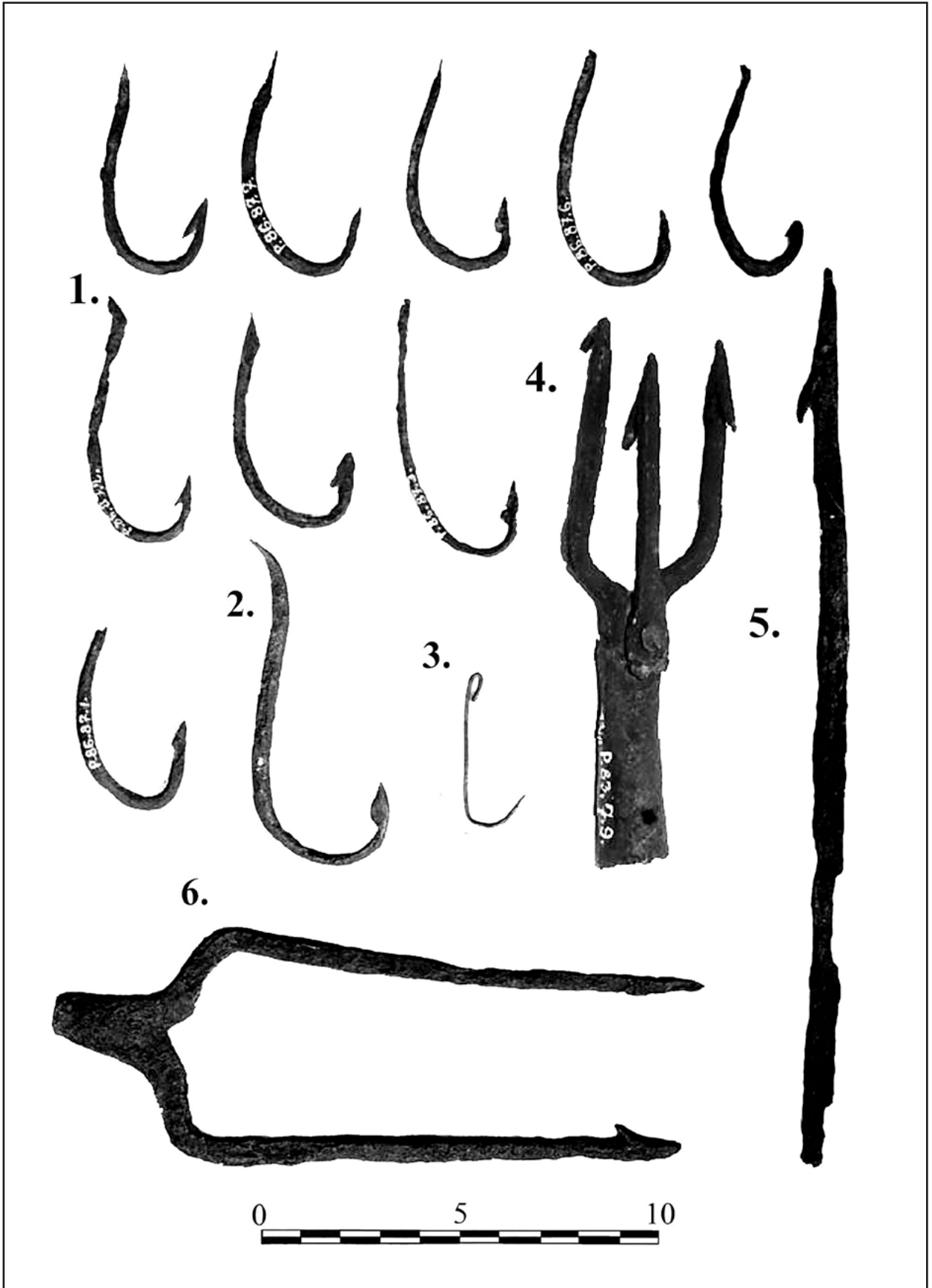
Az ásónak meghatározható három töredékes eszközünk a vékonylemezes, könnyű ásók közé tartozik. A 10. tábla 3. számú sajnos csak az eszköz felső részének töredéke. Tiprófelülete egyenes, visszahajtás nélküli, és kissé a közép felé lejt. Hosszú köpűjének formája érdekes: Körátmetszetű, közepéig befelé ível, onnan a penge felé pedig tölcésesen szélesedő. Az él a tiprófelület végétől egyenes vonalban tart a közép felé. A másik két – köpű nélküli, ormós – penge alapján feltételezhetjük, hogy hozzájuk hasonlóan trapéz alakú lehetett, és hegye ugyanolyan ívelt volt, mint azoké (10. tábla 2–4). Valamennyit a késő középkorra, vagy már inkább a 18. század elejére datálhatjuk. (Nem teljesen megegyező, de hasonlóan vékonylemezes ásókat ismertetett Perica Spehar Belgrádból.⁵²)

Az 16. században csákányok a késő középkor idejéről főként csak várak, városias települések területéről ismertek. Elsődleges szerepük ekkor még nem a mezőgazdaságban, hanem az építkezéseknél, sáncmunkáknál volt.⁵³ Példaként szolgálhatnak erre – többek között – az ozorai kőfaragó csákány, vagy a belgrádi vár leletei között található csákányok is.⁵⁴ Újpalánkon egy köpűjénél eltört, 21 cm hosszú, levágott hegyű töredék került elő, melyről nehezen dönthető el, hogy a két típus közül melyikhez tartozhatott. Megfigyelhető azonban, hogy a kétkarú csákányok hegyvel végződő fele csaknem minden esetben ugyanúgy enyhén ívelt, mint a másik fele. Ezt figyelembe véve egyenes, ív nélküli kovácsolt leletünket inkább a második típusba soroljuk (11. tábla 4).

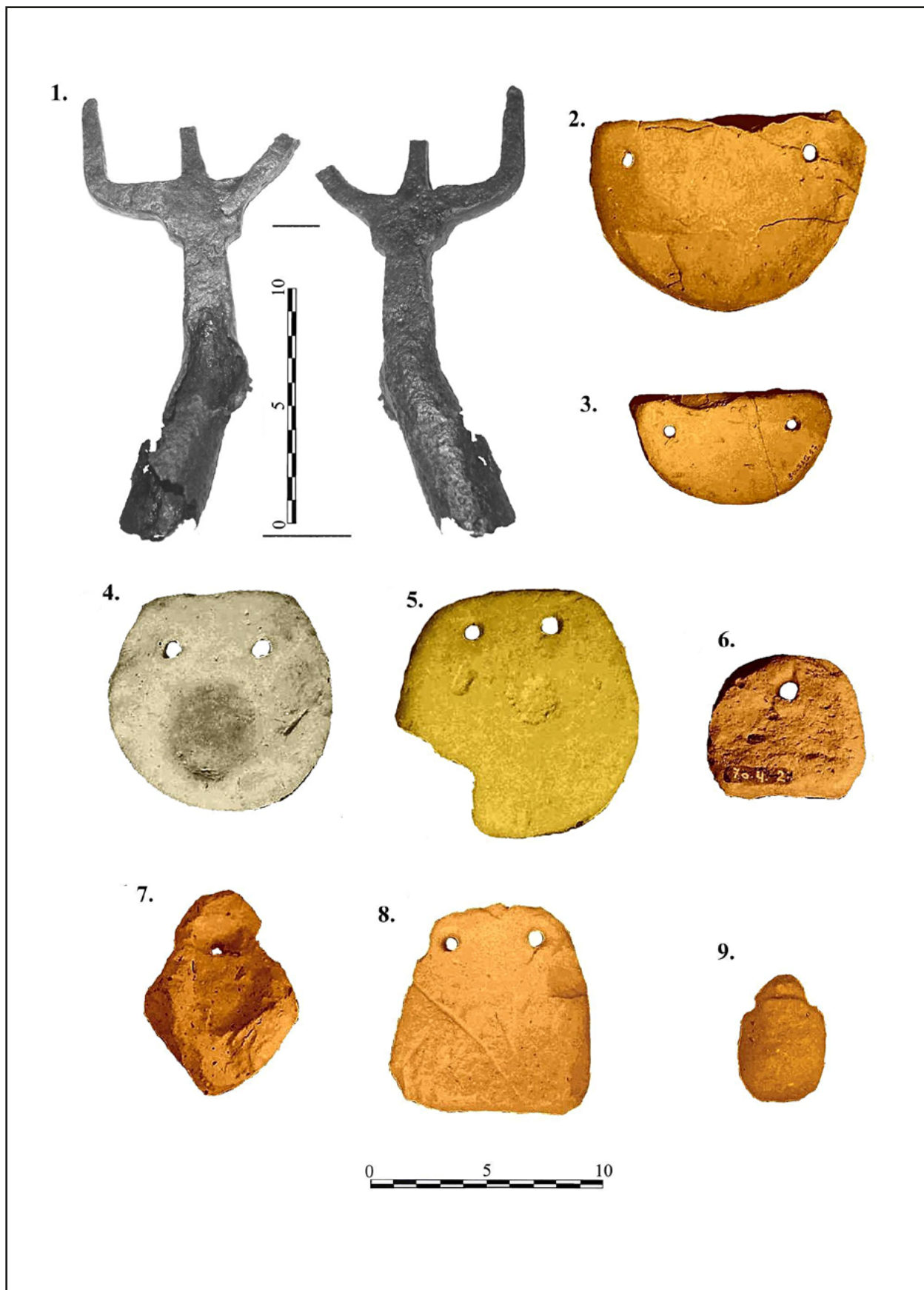
⁵² SPEHAR 2007, T. II. 11, 14.

⁵³ MÜLLER 1982, 467.

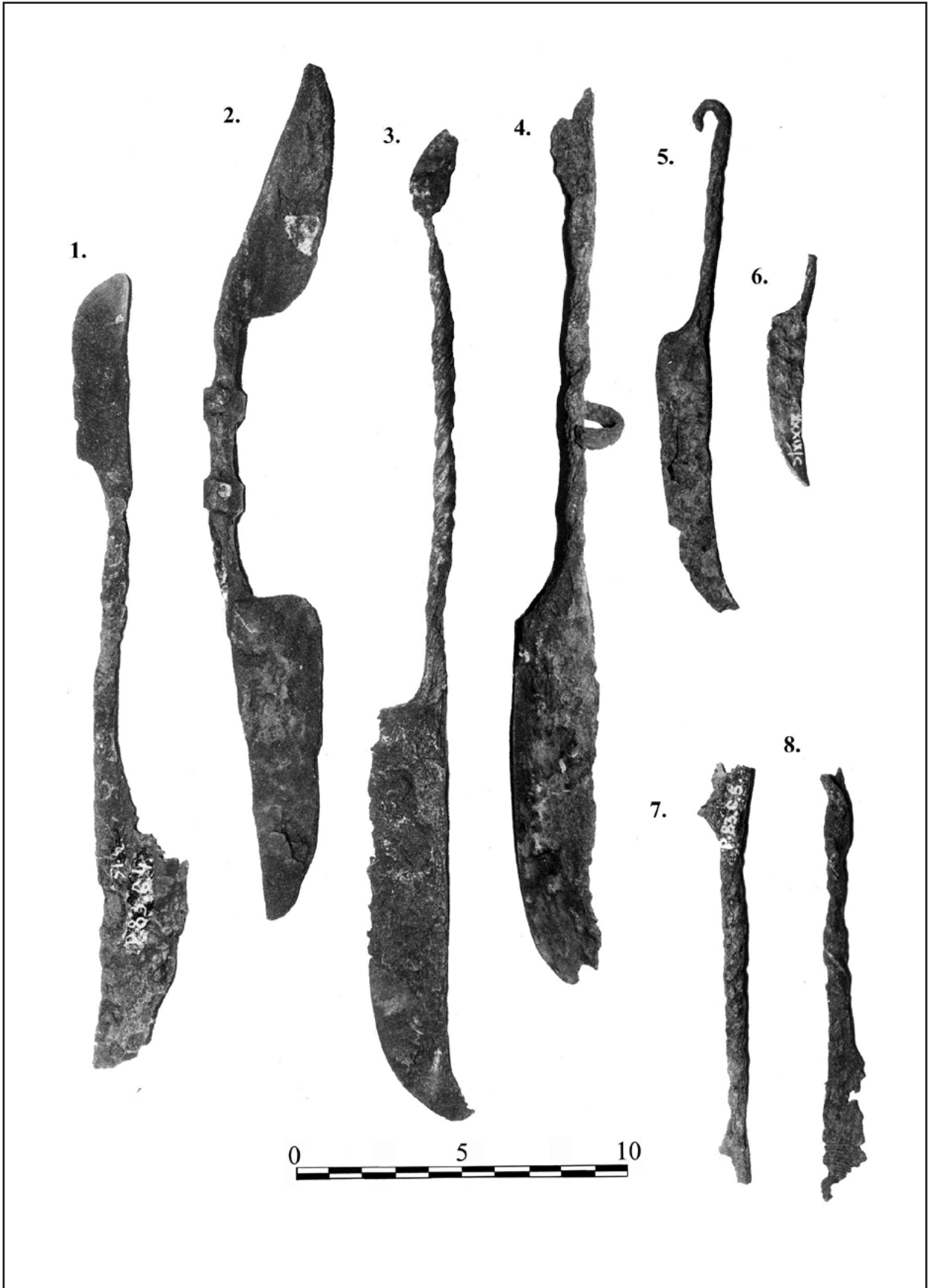
⁵⁴ GERE 2003, 46–47, 49, 28. tábla 1, 33. tábla 1; SPEHAR 2007, T. III. 16, 20, 27. és T. XIII. 152.

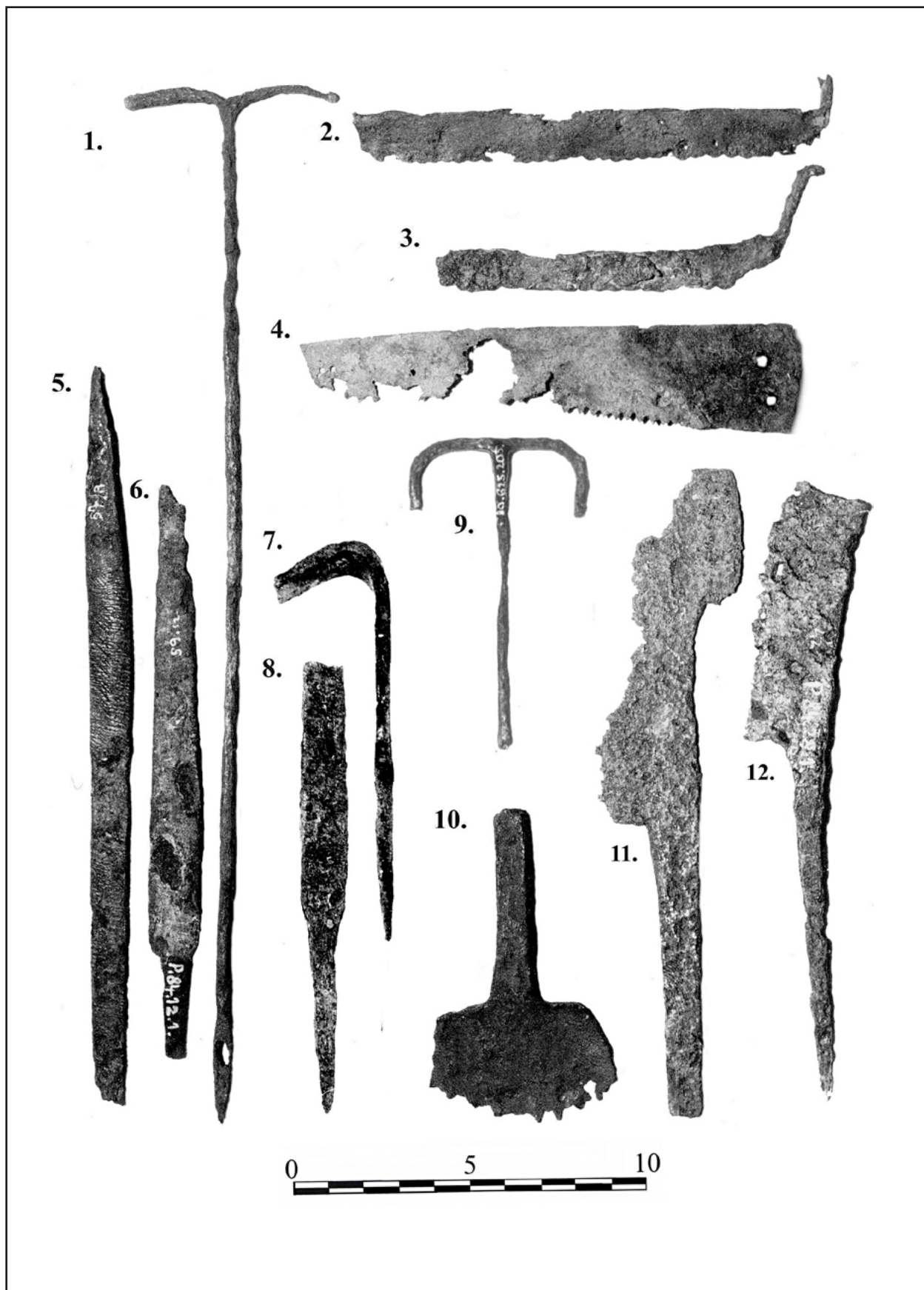
1. tábla. 1-2: Vas horgok; 3: Réz horog; 4-6: Szigonyok

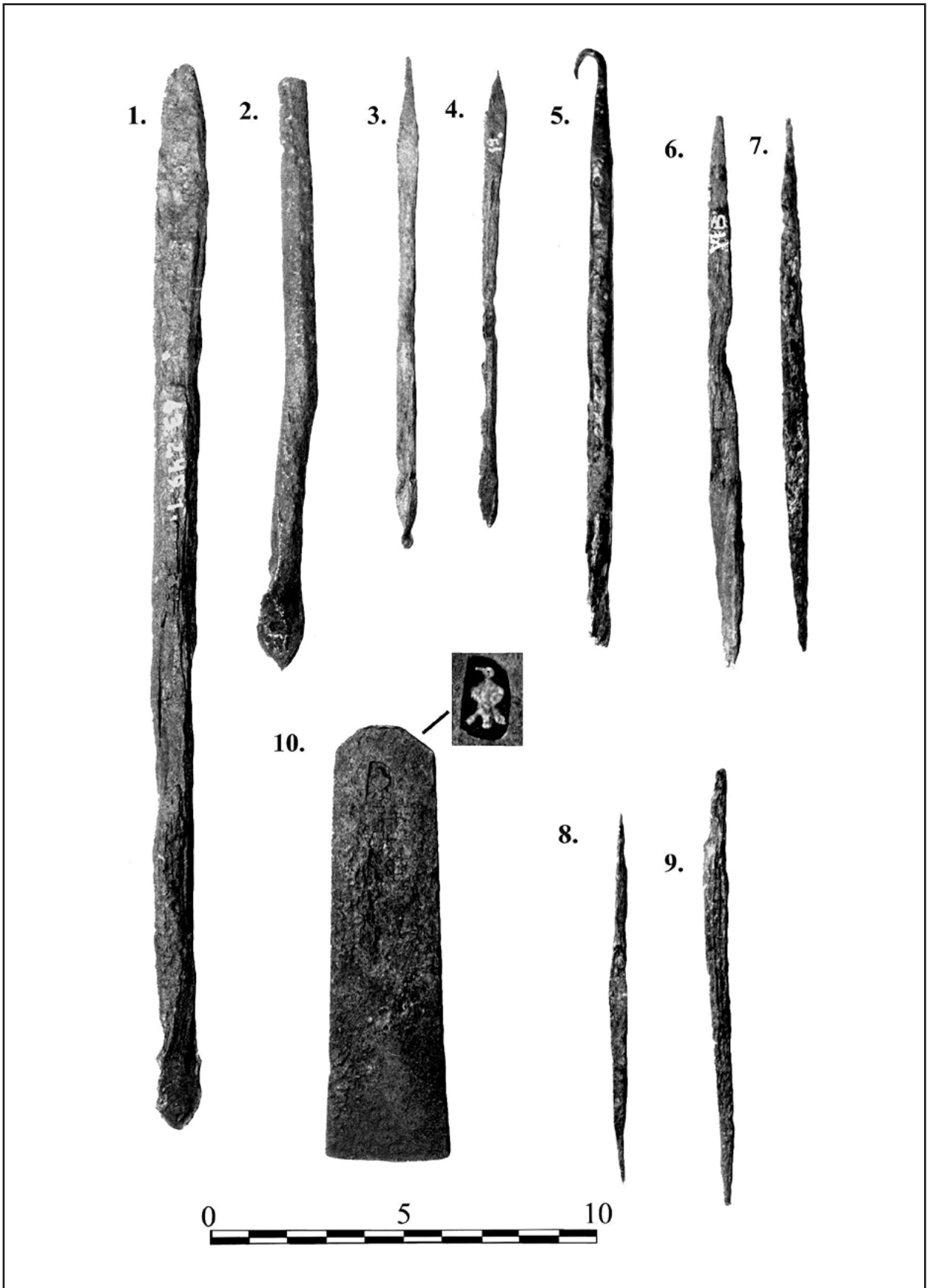
2. tábla. 1: Szigony; 2-9: Agyagból égetett súlyok

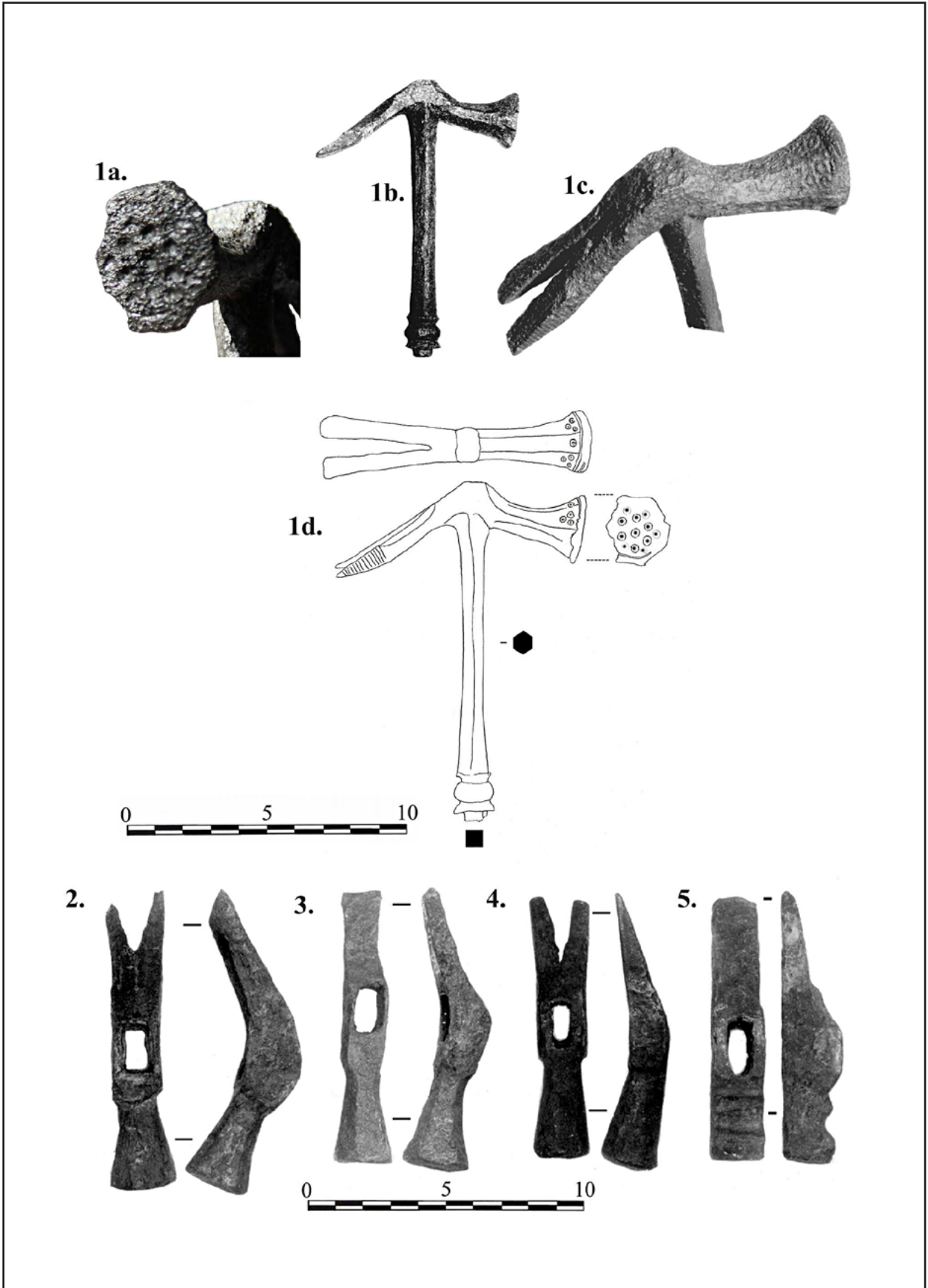
3. tábla. 1-8. Egy- és kétélű bőrmegmunkáló vaskések

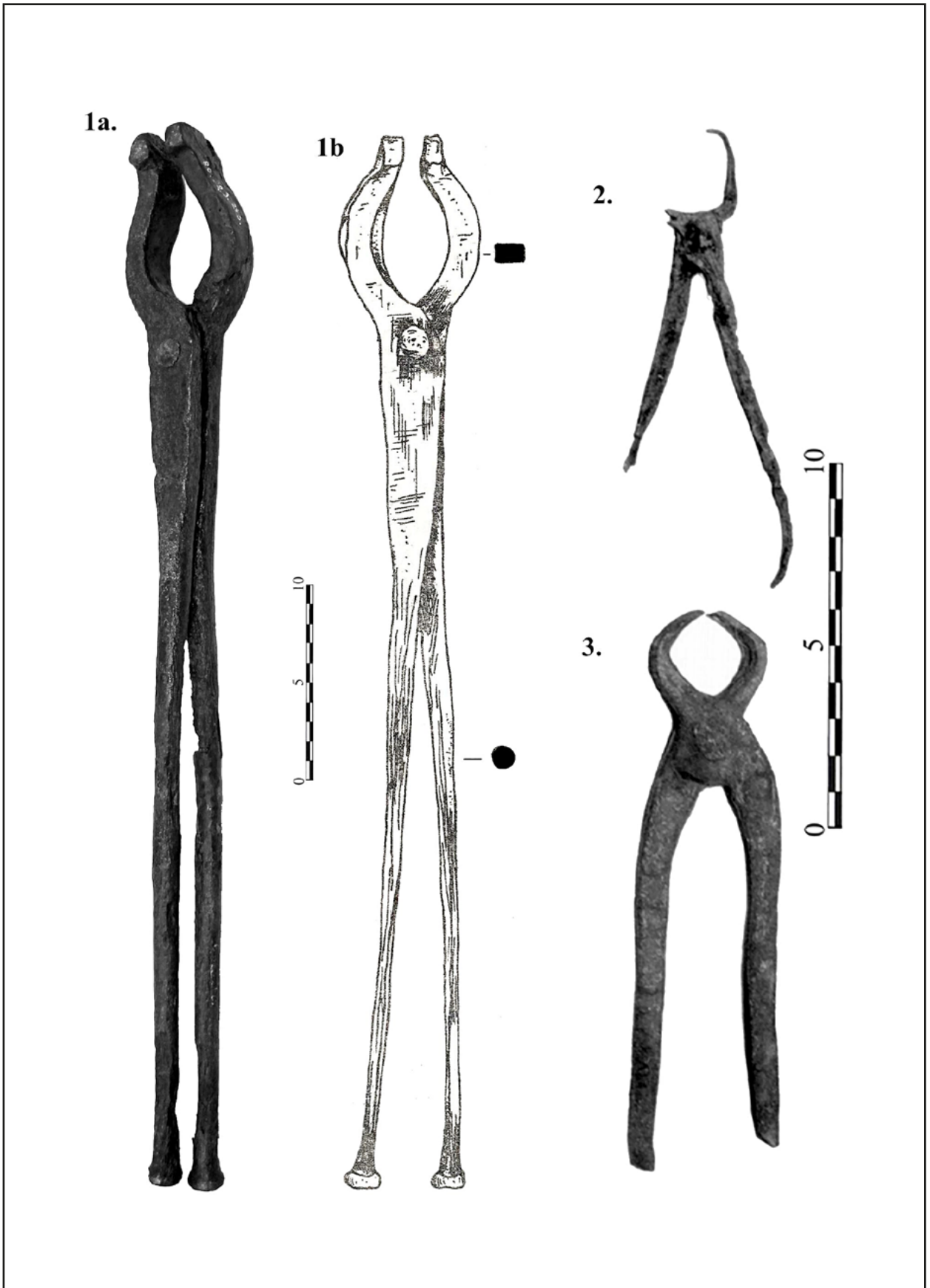
4. tábla. 1, 9: Kosárvarró tű (?) 2-3: Fogazott pengék; 4: Fűrész; 5-8. Reszelők
 10. Fogazott élű bőr/famegmunkáló eszköz (?); 11-12: Metsző-/vesszővágó kések

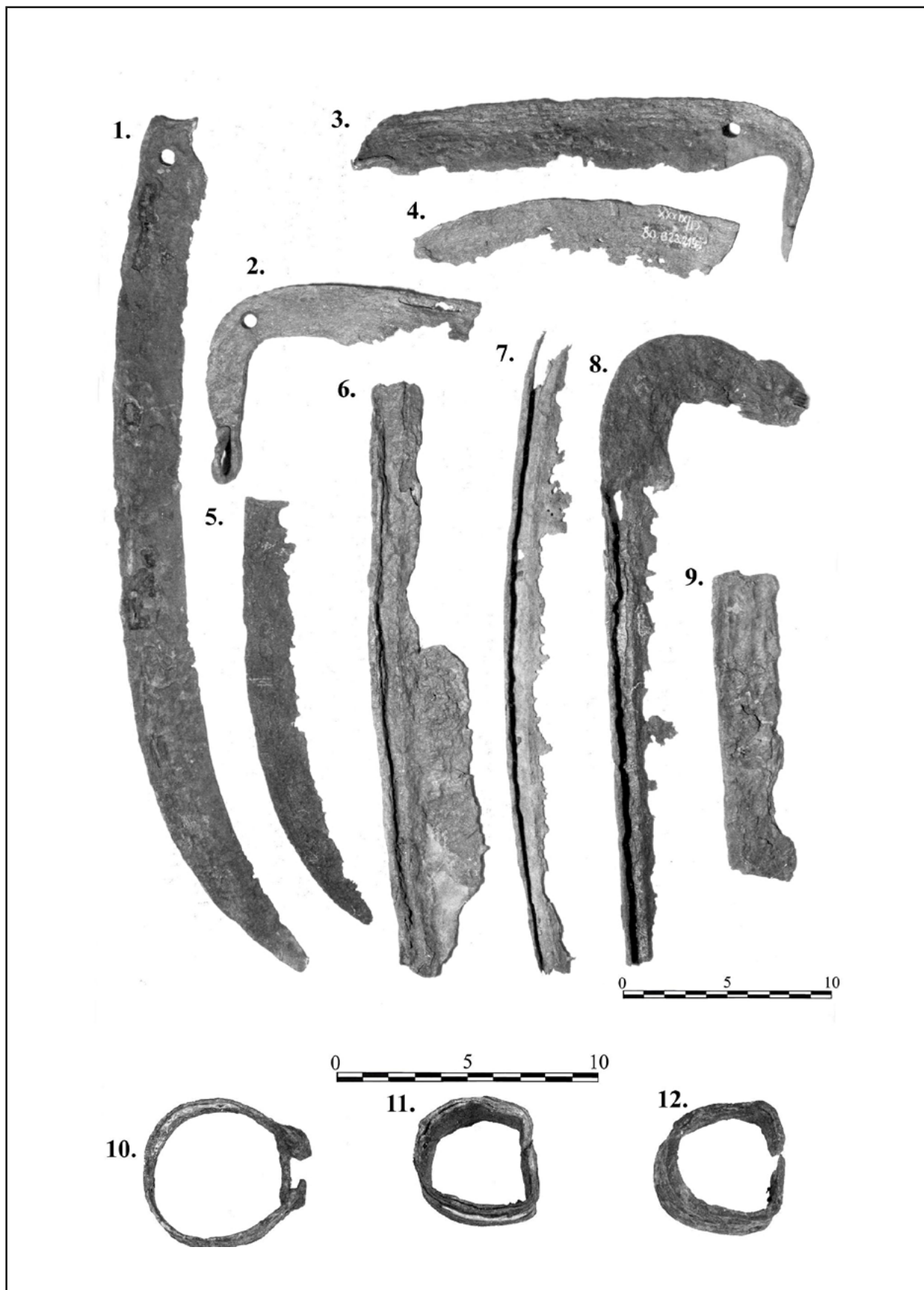
5. tábla. 1-5: Fúrók; 6-9: Két végükön hegyes árák (?); 10: Gyaluvas

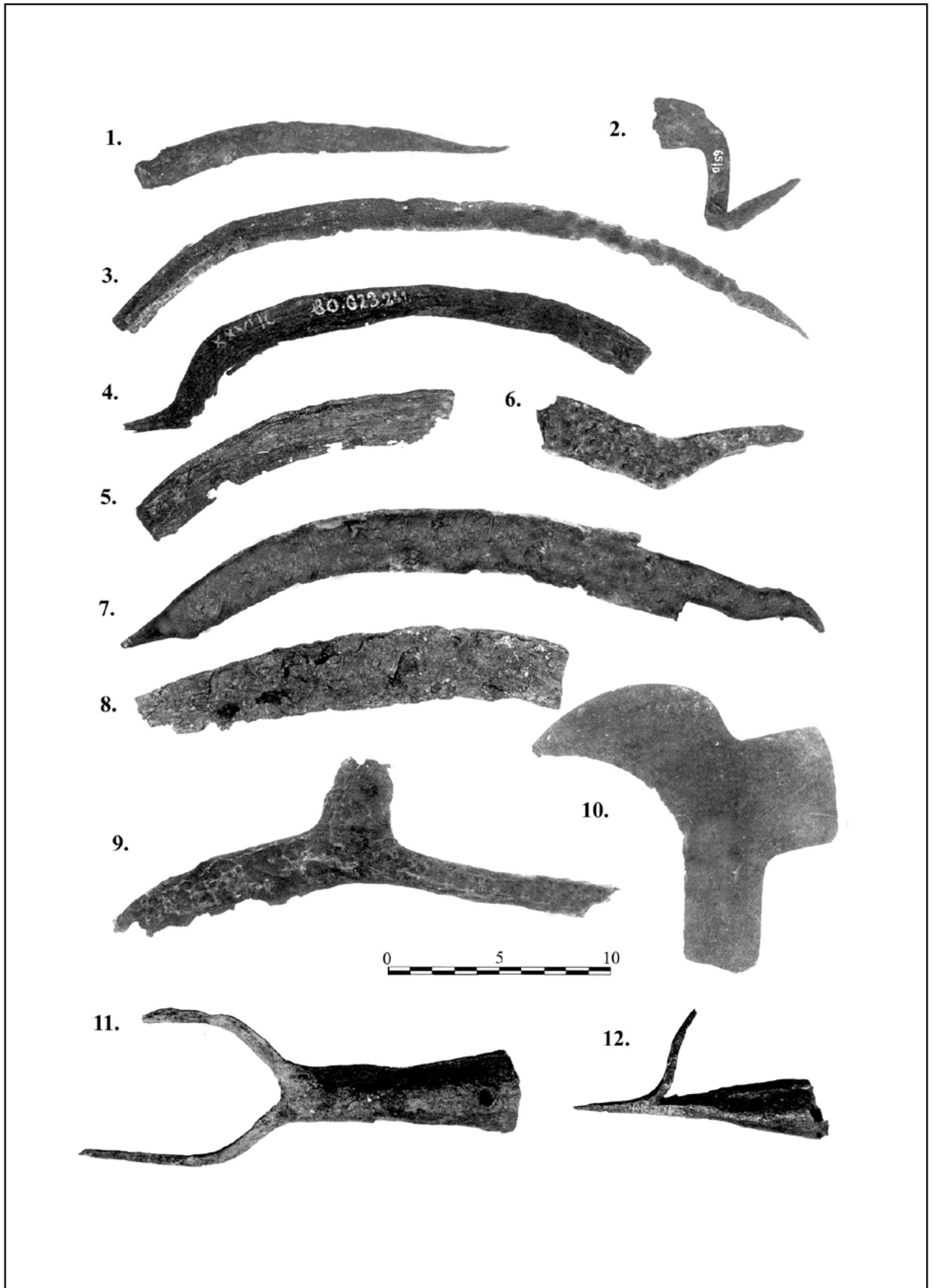
6. tábla. 1-5: Kalapácsok

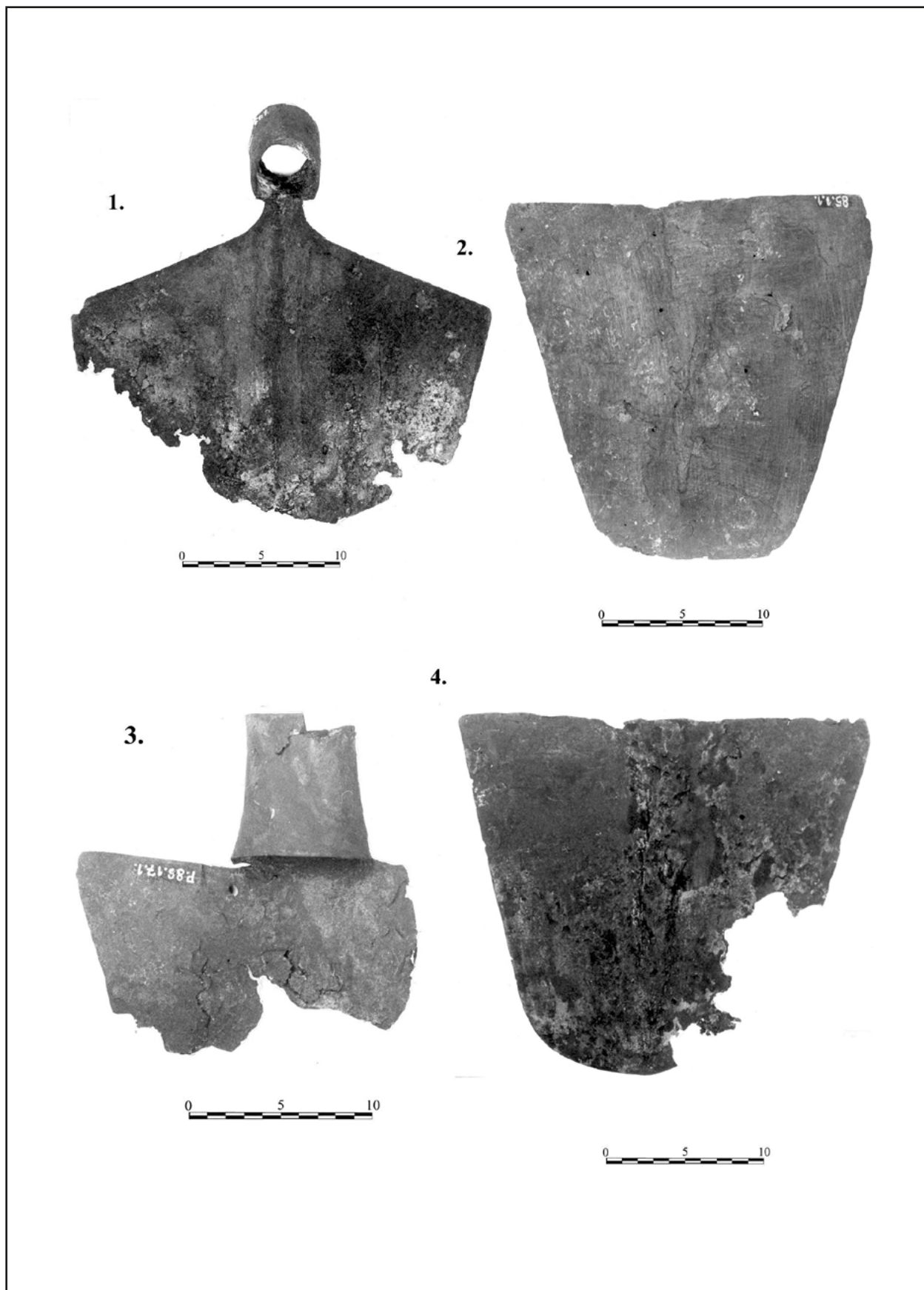
7. tábla. 1a-1b: Kovácsfogó; 2-3: Harapófogók

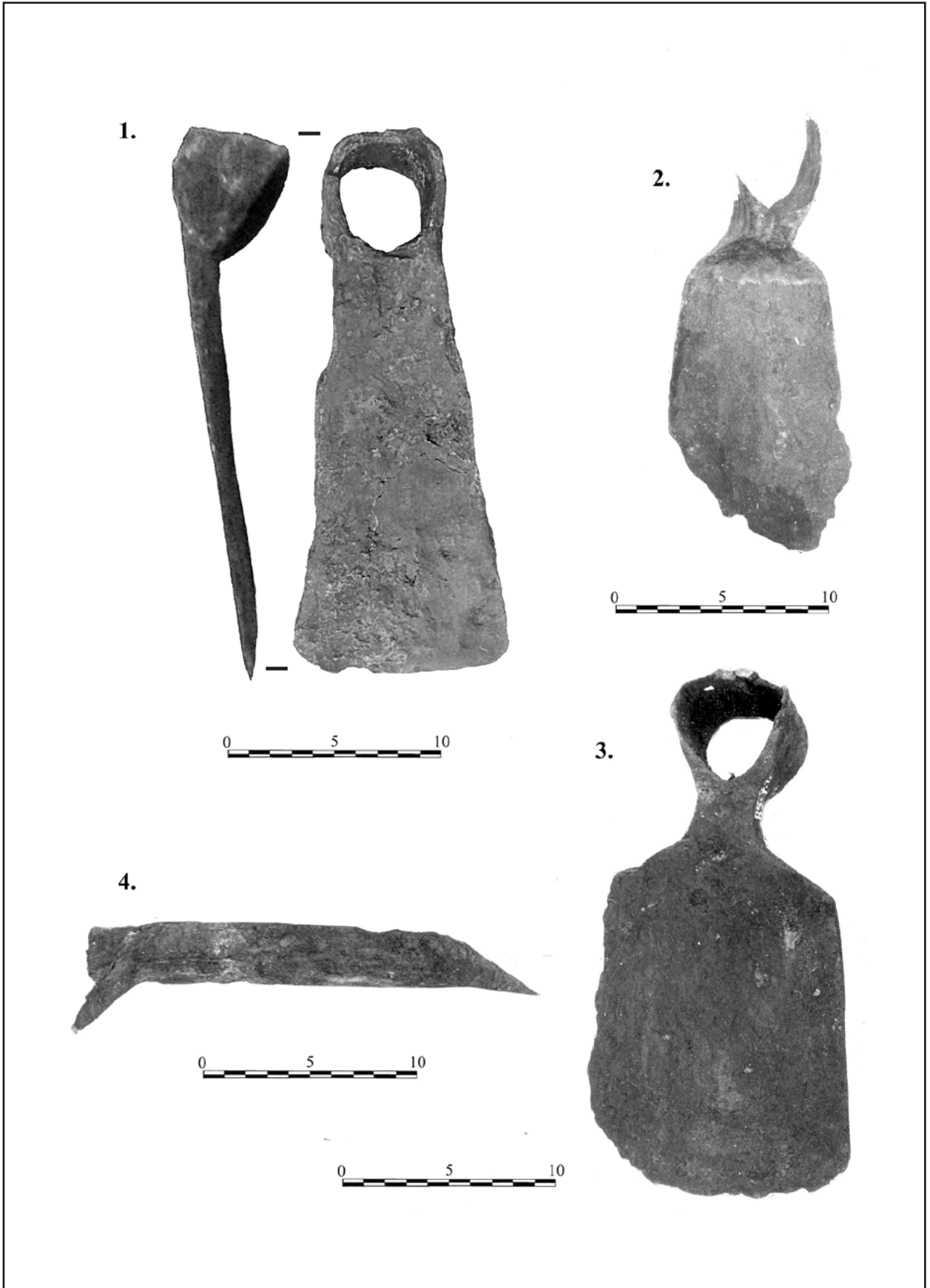
8. tábla. 1-9: Kaszatörödékek; 10: Pántkarika; 11-12: Kaszaörvek

9. tábla. 1, 3-6, 8: Sarlótöredékek; 2: Rövidkasza töredéke; 7: Kaszaalakú nádvégő; 9: Balkáni „bolgár” metszőkés; 10: Baltás metszőkés; 11: Kétágú villa; 12: Szénavonó

10. tábla. 1: Kapavas; 2-4: Ásók

11. tábla. 1-3: Irtókapák (vermelők); 4: Csákány töredéke

Lakatok

Az előkerült lakatok többsége téglatest (hossznégyszög) alakú, kengyelük lapos vasból kovácsolt, köríves. Hosszuk 4,8–5,5 cm között változó (12. tábla 1-4, 8). A boríték előlapjából kiemelkedő hengeres kulcsház négyenél a boríték előlapjának bal felében helyezkedik el, egyenél annak középpontjában. Ez utóbbi a többitől eltérően – noha méreteit tekintve azonos azokkal – merevítőbor-dákkal készült, lakattestét rézlemezekkel forrasztották egybe (12. tábla 8). Valamennyi besorolható az Ozorán talált 16–17. századi lakatok 1. típusának valamelyikébe.⁵⁵ Temesváry Ferenc véleménye szerint ezek a lakatok a 15. századtól kezdve a 16–17. században is a magyar lakatosipar alapvető lakattípusát jelentették. „Közönséges” lakatok, melyek már 15 dénárért is kaphatók voltak, kulcsuk is egyszerű, primitív volt.⁵⁶

Hengeres testű béklyó- vagy doblakat maradványoknak látszó tárgyakat is találtunk, sajnos valamennyit igen rossz állapotban (12. tábla 5–7, 9–11). A 11. számú lakat 5,9 cm hosszú hengeres testét rézlemez alkotja, melyen körbefutó, valamint egymást keresztező vésett vonalokból álló díszítmény van. A hengernek az a vége is berendezésekkel díszített, melyen megmaradt a kengyelcsukló szerkezetének kis csonkja. Másik végén, annak peremétől 0,8 cm-re beljebb lévő záró lemezen egy 1,3×0,5 cm-es, téglalap alakú nyílás, kengyellyuk van a kengyelvég befogadására. Maga az íves kengyel azonban hiányzik róla. A lakatdobozt helyenként lehámló vékony vasoxidréteg fedi. Lényeges, hogy nem a vár belterületén, hanem a korábban elnéptelenedett, majd a 18. század elejéig Újpalánk néven kisebb-nagyobb megszakításokkal újra lakott Szerdahely területén került elő felszíni szórványként. Ezért a 15. század második felére, 16. századra keltezése is elképzelhető. Két hasonló, ugyancsak töredékes, legkésőbb a 15. század második felére keltezett hengeres testű doblakat Pilisről,⁵⁷ egy-egy az újpalánkihoz nagyon hasonló töredék Sarvalyról⁵⁸ és Ozoráról,⁵⁹ egy további ép példány pedig Bajcsa várából⁶⁰ került közlésre. Ezek szerkezetéből is következtethetünk az újpalánki töredék eredeti állapotára és működésére.

A 12. tábla 9. számú lakat a ritkábban előforduló béklyó-lakat-típusokhoz tartozik. Kis ívben visszafordított kengyele a hengeres lakattesttel párhuzamosan halad, egyik vége hiányos. Ehhez hasonló a 10. számú is, de sajnos még hiányosabb. Két párhuzamos kengyelű töredékes lakat került elő Baracson, továbbá egy nagyméretű, ép példány a belgrádi feltárások során. Ez utóbbin jól látható, hogy ennél a típusnál a kengyel a lakattesttel párhuzamosan halad, a másik végénél azonos ívben visszafordul, majd a lakatba záródik.⁶¹ Mladen Radić az Eszék-Križanić téren előkerült – hasonlóan sérült – lakat kapcsán közöl további analóg darabokat is, megjegyezve, hogy a típus „*arab lakat*” néven ismert.⁶²

A 12. tábla 5–7. töredékes béklyó-lakatok zárszerkezetének részei lehettek. Az 5. számúval azonos rugós zártöredékeket a Leszih Andor által Muhi területén végzett feltárások anyagából, és ismét csak Belgrádból ismerünk.⁶³ A lovak szűk falakon kívül viszonylag nyílt terepen tartása, legeltetése, ennél fogva az elkóborlást megakadályozó béklyók használata a kis belterületű palánkvár esetében szükségszerű volt.

⁵⁵ GERE 2003, 120–123.

⁵⁶ TEMESVÁRY 1963, 126.

⁵⁷ HOLL 2000, 21, Abb. 29. 3–4.

⁵⁸ HOLL – PARÁDI 1982, 52, Abb 11/11, 123/11.

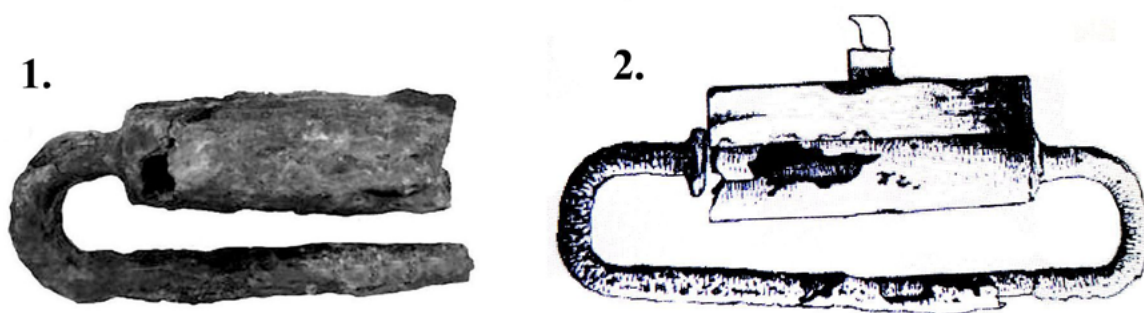
⁵⁹ GERE 2003, 123, 82. tábla 1.

⁶⁰ VÁNDOR 2002, 116. 25–26. tétel.

⁶¹ KOVÁCS – RÓZSÁS 1996, 16. tábla 7; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 10. ábra 5; POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 168. Szl. 110/290.

⁶² RADIĆ 2015, 80., Kat. 175.

⁶³ ÉRI – BÁLINT 1959, 37, XX. tábla 5, 7. és 57, 17. ábra 7; POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 168. Szl. 110/292.

2. kép. 1: Párhuzamos kengyelű, „arab típusú” hengerlakat töredéke Újpalánkról.
2: Ép példány Belgrádból. (POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 168., Szl. 110./290. kép felhasználásával.)

Kulcsok

A fentieket erősítik a feltárás során előkerült tolókulcsok is, melyek a béklyólakat típusú hengeres doblakatok kulcsai voltak. Felső, fogantyúként funkcionáló végződésük visszapödört nyitott, vagy teljesen zárt karika, mely a kulcs felső, lapos feléhez kapcsolódik. Ez a lapos rész hosszú, négyzetes átmetszetű vékony szárral folytatódik, annak vége derékszögben behajló. A behajlított rész a zár szerkezetének megfelelő, általában elnyújtott H alakú (13. tábla 3–4, 6–7). A 13. tábla 3. számú kulcs „utángyártott” darabnak látszik. Szinte csak a behajlított végű hosszú szár teszi ki teljes hosszát. A felső ellapított rész igen rövid, végén egy ép és egy átszakadt lyukkal, melyek feltehetően egy fogó-fordító lap felszegecselésére szolgáltak.

Fordítókulcsok több változata is előkerült, de – a 13. tábla 2. számú kivételével – valamennyi egyszerű kivitelezésű, talán helyi kovács munkája. (Az 1. számú, visszapödört fülű kulcs taraja hiányzik, így akár lehetett tolókulcs is!)

A 8. számú tárgy körte alakú lapos fogófüllel, hosszú, téglalap átmetszetű szárral készített rendhagyó szerkezetű fordítókulcs. Szárvégen lévő – ma már töredékes, de minden bizonnyal egyszerű – taraját nem hajlítással, hanem felszegecseléssel készítették. Amennyiben valóban kulcs volt, úgy egyelőre nincs ismert párhuzama.

A 13. tábla 9. és 11. számú eszközök egy ozorai hasonló tárgy és a Muhin talált nagyon hasonló, de ép, „*düülény alakú füllel*” ellátott kulcs összevetése nyomán került besorolásra a fordítókulcsokhoz. Munkájában Gere László az akkor még közöletlen újpalánki (itt 13. tábla 9. számú), egyenes szárú, fül nélküli, h alakú tárgyat a muhi kulcsra utalva határozta meg kulcsként, és erre hivatkozva datálta az ozorai leletet a 17. századra.⁶⁴ Okfejtését feltételelesen elfogadva a 13. tábla 10. számú, kisebb tárgyat is fordítókulcsként közöljük.

A 13. tábla 11. számú visszapödört fogókarikájú, L alakban ívesen behajló, ellapított tarajú tárgy egy speciális eszköz. Szabó Kálmán az általa közölt három hasonlót a belülről kézzel, kívülről pedig ilyen eszközökkel nyitható egyszerű tolózárhoz tartozó kulcsként határozta meg. A Bajcsa várából közölt hengeres béklyólakat fényképén a kulcsnyílásban egy ugyanilyen kulcs van (igaz, annak karikája nem hátra, hanem előregöbül), de találási helyből és leltári számból egyértelmű, hogy csak a közlés kedvéért helyezték oda. Így a bajcsavári példány – csakúgy, mint az újpalánki is – az alföldi leletekhez hasonlóan tolózárhoz tartozott.⁶⁵

Lakatpántok

A lakatpántok minden középkori és késő középkori település- és várfeltárás leletanyagában jelen vannak, hiszen a lakattal zárható nyílászáróknál, házajtók, kamrák, ólak, istállók ajtóí, ládák zá-

⁶⁴ GERE 2003, 124, 82. tábla 6. Az ehhez fűzött 517. jegyzetben a helyes oldalszám nem 243, hanem 143.

⁶⁵ SZABÓ 1938, 86–87, 400–402. ábra; VÁNDOR 2002, 116. 25–26. tétel.

rásánál stb. nélkülözhetetlenek voltak. Formájukat is az ebből fakadó célszerűség szabta meg, így kortalanok, napjainkig használatban vannak.

Egyedinek tűnik, de jellemzői alapján ide soroltuk a 13. tábla 5. számú tárgyat is. Rövid, kör alakú szeglyuknál eltört pántdarab, melynek ép vége lakatpántszerűen hurkosra kovácsolt. Ebbe kapcsolódik karikára visszahajlított véggel egy 2,2 cm széles, 10 cm hosszú, laposvas pálcátág, amely így minden irányba szabadon mozgatható. A szöglyuk arra utal, hogy deszkafelületre, talán ajtóra vagy ládára szegelték. Zárszerkezet része lehet, de analógia hiányában használati módját nem ismerjük.

Az általánosan ismert típusú lakatpántok hosszabb és rövidebb változatából is találtunk két-két darabot, előkerült még két töredékes, melyek hosszúsága azonban nem határozható meg. A nagyobb pántok mérete alig haladja meg a 20 centimétert (14. tábla 1–2), a két kisebb 8,4–8,5 cm hosszú (14. tábla 3–6). Két oldaluk vagy egymással párhuzamos (14. tábla 1, 4), vagy kisebb-nagyobb mértékben befelé ívelt (14. tábla 2–3, 5–6). A pántok egyik végén kör alakú, vagy enyhén ovális lyukat képeztek, míg a másikon egy nagyobb ovális vagy téglalap alakú lyuk van.⁶⁶ A kisebb lyukba egy karikás végű sasszeget fűztek, amelyet összezárva a deszkán átütöttek, a túloldalán szétnyitottak, esetleg visszagörbítve a hegyét bele is mélyeszthették. Ez látható a 4. számú töredéken, és Szabó Kálmán által ismertetett pánton, valamint a Muhiból és a barcsi várból közölt pántoknál is. A nagyobb nyílást az ajtófélfába, vagy a másik szárny deszkájába ütött hasonló sasszeg (ajtófélfánál zárt szárú, karikásfejű szeg) fején áthúzták, majd a fej karikájába fűzték és zárták a lakatkengyelt. A lakatpánt hosszát láncszemekkel akár növelhették is (14. tábla 5). Arra is van példa, hogy maga a „lakatpánt” sem laposvas, hanem egy hosszú, vagy két rövidebb, hosszúkás láncszem.⁶⁷

Ajtópántok

Négy darabot találtunk. Közülük legnagyobb eredetileg fordítógyűrűs volt, de gyűrűs vége letört, így a jelenleg mért 24,5 cm-nél akár jelentősen hosszabb is lehetett. Ellenkező vége az ajtópántoknál gyakori módon hegyben végződik. Lemezén egyenlőtlen távolságban négy kör és négyzet alakú szöglyuk van, egyikben görbe szöggel (14. tábla 7).

Egy további – fordítógyűrűjével együtt előkerült – ajtópánt gyűrűvel ellentétes vége hiányzik, lemezén három ép, valamint egy törésnél lévő szöglyuk van meg rajta.⁶⁸ Az előzővel azonos szélessége (4,5 cm) alapján valószínűleg ez a két hosszabb pánt nagyobb nyílászáró, feltehetően kapu felszereléséhez tartozott (15. tábla 2). Egyetlen ép fordítógyűrűs ajtópántunk lemezes lapja a gyűrűvel ellentétes végén hegyesre kovácsolt (15. tábla 1). Két szöglyuk látszik rajta, de lehet, hogy volt egy harmadik is, amit eltakar a vasoxid. E két utóbbi – számos más vastárggyal együtt – a fémmegmunkáló műhely maradványának meghatározott 60/A jelű objektum padlóján feküdt. A 15. tábla 3–5. számú szeglyukas lemezek meghatározása töredékességük miatt nehéz, kérdőjelesen soroltuk ide őket.

A 16. tábla 1. számú tárgy egy hosszúkás levélformájú vaslemez, melynek keskenyebb fele ívesen elhegyesedő, vége pedig egy szeglyukas körlap. Kiszélesedő felén is van egy középponti szöglyuk, ívelt vége pedig keskeny szalagban folytatódik, melyet a lap fölé visszapödörtek. Alkalmazásának helyét és módját nem ismerjük, de bizonyára nem ajtóhoz, inkább faliszekrényhez vagy ládáféléhez készülhetett.

Ajtó-, egyben lakatpántnak véljük a 16. tábla 3. számú vaslemezt, melynek egyik végéből előbb kört, majd a pánt tengelyéhez viszonyítottan keresztirányú, ovális karikát kovácsoltak. Mivel ez a függőleges állású ovális végződés nem utólagos deformáció eredménye, úgy véljük, ellenpárként tartozhatott hozzá egy ugyancsak függőlegesre beállított karikás-gyűrűs szeg is. A kettő együttesen

⁶⁶ Ozoráról 11 db nagyon hasonló lakatpántot, illetve pánttöredéket közöltek és a bajcsai példány is megfelel a nálunk talált hosszabb változatnak. GERE 2003, 125, 83. tábla 1–11; VÁNDOR 2002, 116. 27. tétel.

⁶⁷ SZABÓ 1938, 86, 393–395. ábra; ÉRI – BÁLINT 1959, XIX. tábla 11; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 10. ábra 6.

⁶⁸ Szokatlan, hogy csak a két végpont közelében van egy-egy szöglyuk. Nem kizárt, hogy a kettő között a vastag oxidréteg által fedetten van egy harmadik is.

biztosította az adott nyílászárón a lakat használatát. Működésük több módon is elképzelhető. Egyik lehetséges megoldás, hogy a karikás-gyűrűs szeget az egyik ajtószárnyba ütötték, a pántot pedig a másik szárnyra szögezték, így az ajtó szélén túlnyúló ovális karika rácsukódhatott a gyűrűs szeg függőleges állású karikájára. Ebben az állapotban az ajtó már lakattal zárható volt. Ugyanez a megoldás természetesen akkor is működhetett, ha egyszárnyú ajtó félfájához záródott.

Ajtópipa

Szokásos, ma is ismert és alkalmazott pipa formájú vastárgy. Ajtófélfába üthető szára az esetleges elforgás megakadályozása végett négyzetes átmetszetű, derékszögben felhajló rövidebb ága pedig a forgatógyűrűhöz igazodóan hengeres (16. tábla 2).

Karikás-gyűrűs szegek

Kapuk, ajtók, ládák és különböző zárszerkezetek elengedhetetlen kellékei, de felhasználásuk számtalan más területről is ismert. Két változata volt és van ma is. Ha vastag fába (pl. ajtófélfá, oszlop, gerenda) ütötték bele, akkor tömör, szögletes átmetszetű szárral kovácsolták, ha deszkába, akkor a hegyes szár két félből tevődött össze. Mindkét változat körre alakított gyűrűs fejjel készült. A második változat esetében a deszkán átütött szárat a túlsó oldalon sasszezszerűen szétnyitották, és mint az egyik lakatpántunknál is láttuk, esetleg még visszagörbítve bele is ütötték a deszkába, így nem lazulhatott ki a helyéről.⁶⁹ Újpalánkon mindkét fajtából egy-egy darab került elő (15. tábla 5–6).

A kapu- és ajtópántok, karikás-gyűrűs szegek és ajtópipa Újpalánkon előkerült változatai helyenként díszesebb változatban, de többé-kevésbé hasonló formában számos feltárási anyagból – így az eddigiekben is gyakran idézett leletek között is – ismertek. Továbbélő típusaikat immár leginkább gyári termékként mai napig készítik, alkalmazzák.

KOCSIVASALÁSOK

Rúdvasak

A középkori és késő középkori feltárások vasanyagában gyakori leletnek számítanak a keresztirányban ívelt, hosszúkás rúdvasalások, melyek többségén mind a négy sarok közelében egy-egy szeglyuk van (16. tábla 4, 5; 17. tábla 1, 3–5). A lyukak többsége kör alakú, de akad négyzetes szeglyukkal készített is. Ilyen típusú vastárgyak elég nagy számban ismertek a különböző 16–17. századi leletegyüttesekből. Így például – a teljesség igénye nélkül – az alföldi Bene község feltárásnál is több, Sarvallyon nyolc, a zalai Bajcsa várában, valamint 2019-ben az újpalánki vártól kissé távolabb előkerült vaseszközleletben is nyolc-nyolc, Ozorán kilenc hasonló tárgy van.⁷⁰ A felsoroltak méretüket tekintve kissé eltérnek a hat újpalánkitól, többnyire 20 cm körüliek, vagy inkább hosszabbak, míg az itteniek mind 20 cm alattiak.

A tárgy típusa a vaslemezről hajlított, ívelt keresztmetszetű vasak a kocsi/szekér szerkezeti elemeihez tartoztak, és minden esetben a rudak védelmére szolgáltak.⁷¹ Lehettek „dörgölővasak”, melyeket a sarkok közelében lévő szeglyukakon keresztül erősítettek az alsó létraszárra (oldalalsófa), hogy kanyarodáskor a kerék ne koptassa azt. Ugyanígy felszegezheték őket a kocsi két részét összekötő nyújtóra, vagy lehettek tengelyvégvasalások, melyek értelemszerűen a fából készült tengelyt óvták a kopástól.

Szerkezetét tekintve fentiekől eltérő egy másik keresztirányban ívelt rúdvasunk. Ennek hossza

⁶⁹ Ugyanerre példa: KALMÁR 1959, 20. XXXIII. tábla.

⁷⁰ SZABÓ 1938, 126, 591. ábra; HOLL – PARÁDI 1982, Abb. 99/3, 10/5, 108/1–2, 113/1, 124/5–6, 132/2; VÁNDOR 2002, 171. 185. tétel; GERE 2003, 36–37, 18. tábla 1–8, 19. tábla 1–2.

⁷¹ MÜLLER 1982, 238.

16,5 cm, szélessége 4,2 cm. Egyik vége íves, másik egyenesre vágott. Szeglyuk nincs rajta, de egyenes végéhez kevéssel közelebb egy lekerekített négyzet alakú nagyobb lyuk van. Ezen és az általa fedett rúdon nagyobb vasszeg haladhatott át (16. tábla 6).

Ugyancsak kocsi tartozéka lehetett a nyolcadik rúdvasalás is. Ennek egyik vége egyenesre vágott, másikat hegyesre kovácsolták. Hegyes végének közelében négyzetes szeglyuk, másik végénél a fentihez hasonlóan a szeglyukaknál nagyobb, kör alakú lyuk van (17. tábla 2).⁷² (Fülekről több hasonló, középtájon nagyobb lyukkal kovácsolt vasalás is előkerült.⁷³)

Karikák

A fentiekhez hasonlóan a tárgyalt időszak feltárásainak gyakori leletei a különböző átmérőjű, szélességű és anyagvastagságú karikák. Használhatták őket szekerek rúdvasalásaként, sérült farészek megerősítésénél, de egyéb vastárgyakkal, például láncokkal kombinálva béklyókhoz, kapufelhúzó szerkezetekhez, ekehúzó láncokhoz stb.

Az újpálánki pántkarikák két kivétellel a kisebb, vékonyabb falú változathoz tartoztak. Összezárasukat átlapolásos kovácsolással oldották meg (18. tábla 3–10). Kivételt képez a 18. tábla 11. számú, melyet két vége felé csökkenő szélességű pántból hajlítottak, és a végeket nem egymáshoz rögzítették, hanem kerek lyukakon átbújtatott, elgörbített szöggel húzták egymáshoz. E kisebb karikák közül többet is a 60/A jelű, fémmegmunkáláshoz köthető objektum járósintjére lehullva találtak meg, valószínűleg újrafelhasználásra gyűjtötték össze őket.

A 18. tábla 1. és 2. számú karikák az erőteljesebbek közé tartoznak. A pántok zártak, anyagvastagságuk fél centiméter körüli. Viszonylag keskenyek (2,0–2,5 cm), átmérőjük kb. 12–13 cm. Lehetek körátmetszetű épületfák, vékonyabb palánkfák vasalási is.

Az utolsó karika nem tartozik a pántkarikák közé, csupán morfológiai okokból közöljük ezen a táblán (18. tábla 12). A 11 cm átmérőjű, 2,3–2,8 cm széles, vékony anyagú lemezgyűrű leginkább a későbbi konyhai tűzhelyek karikáinak formáját idézi. Felhasználási területét nem ismerjük.

LÁNCOK, KAPCSOK, SZÖGEK

Láncok

Az élet minden területének elengedhetetlen tartozékai voltak a különböző méretű és erősségű láncok, melyeket gyakran kovácsoltak egy egységbe más vasból készült szerkezeti elemekkel.

Újpálánkon négy darab, több típusú szemből és tartozékokból álló láncsort találtunk. A 19. tábla 1. számú lánc 10 db nyolcas alakúra csavart, összezárt, de nem összekovácsolt kisméretű láncszemből és a végén lévő 5 cm-es kampóból áll úgy, hogy az első láncszemet követi egy karika, majd a további kilenc szem az említett kampóval. A mindössze 22 cm-es láncot több területen is hasznosíthatták, de kis mérete és nyitott láncszemei miatt inkább a házon belüli, vagy kisebb erőhatásnak kitett eszközön való alkalmazását feltételezzük. Lehetett esetleg egyfajta karos mérleg serpenyő melletti függőlánca, mellyel kampóra akasztható tárgyakat mérték le.

A következő lánc egy kezdő karikából, nyolc zártra kovácsolt ovális szemből, valamint e kettőt összekötő S alakú kapocs szemből áll (19. tábla 2). Egy másik, hasonló láncban 11 zárt ovális szemet követ egy S kapocs, majd további három szem úgy, hogy az összekötőt követő elsőbe két szemet kötöttek egymás mellé. Egyiken 3,4 cm átmérőjű végkarika van (19. tábla 3). Ezek a 32,5 cm és 51 cm

⁷² Az ozorai vasanyag kapcsán Gere László tárgyalta és értékelt az ilyen típusú vasalásokat. Munkájában részletekbe menően ismertette a szekér szerkezetét, a talált vasalások tengelyvégvasalások (marokvasak) alkalmazásának lehetséges módzatait, a leleteken megjelenő használati nyomok, kopások, roncsolódások okát stb. GERE 2003, 37–38.

⁷³ KALMÁR 1959, 15, XV. tábla.

hosszú, 3 cm-t meghaladó szemnagyságú láncok már az előzőnél terhelhetőbbek, így a gazdasági élet több területén is hasznosíthatók voltak. Ilyen S-kapoccsal és karikával egybekovácsolt, ovális és csavart szemekből álló láncokat a füleki várból is ismerünk.⁷⁴

Hiánytalannak mondható a következő, csavart szemekből, körré görbített végekkel készült egyes pálcátagokból, piskóta alakú szemekből és végkarikákból álló, szimmetrikusan összeállított lánc (19. tábla 4). Hat darab csavart szem alkotja a középrészt, melynek két végéhez csatlakozik egy-egy pálcátag, azokhoz egy-egy piskótaalakú szem. A lánc egyik végén lévő karikát téglalap átmetszetű vékony anyagból kovácsolták. Láncához csatlakozó részét összenyomták, a karikát síkjában ívesre hajlították. A másik véget lezáró karika belül nyitott nyolcas alakú. Ezt a tárgyat is a 60/A jelű objektum járósíntjén találtuk. Hasonlót más leletegyüttesből nem ismerünk, de a pálcátagok alkalmazása arra utal, hogy – noha hajlékonynak kellett lennie – két, egymástól kb. 90 cm távolságban lévő pont közötti összeköttetést biztosította. Ez a távolság pedig megfelel egy felnőtt férfi bokája és csuklója közötti távolságnak, így nem lehetetlen, hogy rablánc egyik alkotórésze volt.

Találtunk még két egymásba kapcsolódó egész és két töredék piskótaalakú láncszemet (19. tábla 6–8), valamint ugyancsak összekovácsolva egy téglalap átmetszetű és egy körátmetszetű, 6,0 és 7,0 cm átmérőjű karikát. Utóbbiak találkozó részének kopása alapján nagyobb erőhatásnak voltak kitéve, húzólánc részei lehettek (19. tábla 5).

Vaskapcsok, iszkábák

Az épületeknél, palánkfáknál használt nagyobb méretű ácskapcsok közül két darabot találtunk. Mindkettő töredékes, bár a nagyobbik hosszúsága így is mérhető: 19 cm (20. tábla 1–2). A harmadik, még felhasználásra váró kapocs ezeknél rövidebb, mindössze 11,5 cm hosszúságú, 5 cm körüli szárai nagyon hegyesre kovácsoltak. A negyedik ismét töredékes, egyik szárvége hiányzik, a másik oldalra kihajló. Szára a hosszánál magasabb (20. tábla 3–4). E két utóbbi méreténél és anyagvastagságánál fogva inkább épületen belüli célokat szolgálhatott, a 4. számút akár reteszvasként is használhatták. Tekintve, hogy a török kiűzéséig a váron belül főként csak földbe mélyített lakóterű házakkal számolhatunk, a vaskapcsok kora inkább a 18. század elején végzett építkezések idejére tehető. Ekkor kovácsolhatták a 20. tábla 21. számú, 20,5 cm hosszú, de mindössze 8,4 cm széles, sérülésmentes, erős, máig élő formájú vasat is. Szárának szokatlanul nagy mérete alapján széles gerendára, kapuoszlopra szánhatták, de alkalmazására láthatóan nem került sor (20. tábla 21). Néhány centivel keskenyebb és rövidebb, de szárvégi görbületei alapján már felhasznált változata a Sarvaly 17. ház pincéjéből került elő.⁷⁵

Az iszkábának nevezett vaskapcsok formája változatos, méretük általában 4–8 cm közötti. Az első típushoz tartozók készültek párhuzamosan futó szélekkel, vagy rombusz formájú, illetve középig ívesen szélesedő, onnan keskenyedő felsőrészsel. Ilyen típusú kapcsokból 11 többé-kevésbé ép darabot találtunk (20. tábla 5–15). A másik, bádoglemezből formált változaton a behajló tüskék rövidek, közepük hirtelen szélesedő rombusz vagy kör formájú. Ebből a típusból öt darab került elő (20. tábla 16–20). Általában deszkák közötti hézagok tömítésénél, összeszorításánál, faedények, teknők, puttonyok stb. repedéseinek javításánál, továbbterjedésük megállításánál alkalmazták őket. A csónakok mohával és egyéb anyagokkal történő szigetelésénél is nagy szerepük volt. Régészeti feltárt hajó- és csónakleteinken – középkortól egészen a legújabb korig terjedően – valamennyi típusú iszkába fellehető.⁷⁶ Készítőik kovácsok, vélhetően elsősorban a szögkovácsok voltak.

Szögek

A vár külterületén terepbejárások és fémkeresőzések során talált szögeket nem gyűjtöttük össze,

⁷⁴ KALMÁR 1959, 15, XXVI. tábla.

⁷⁵ HOLL – PARÁDI 1982, Abb. 115/3.

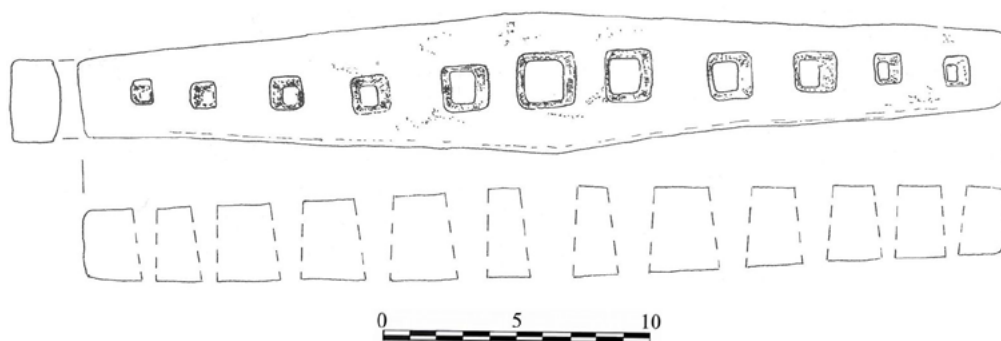
⁷⁶ Tóth J. Attila bűvárrégész szíves szóbeli tájékoztatása.

mert a terület mezőgazdasági jellege miatt nehéz lenne biztonsággal különválasztani a régészeti leleteket a művelés során szétszóródott újkori példányoktól. A vár járás szintjén lévő pusztulási rétegből és a betöltődött objektumokból így is igen nagy számban kerültek elő szögek, bár felhasználásuk helyéről, módjáról leelőköörülményeik nem nyújtanak közelebbi támpontot. Közöttük a más feltárásokból is ismert típusok mind jelen vannak.

A talált szögek szára kivétel nélkül négyzet vagy téglalap keresztmetszetű. Különbség a száruk hosszában, átmérőjében, a hegyek kialakításában, de leginkább a fejek formájában van. Ez utóbbira a leletek ismertetésénél ritkán térnek ki, többnyire csak a hossz méret és a vélt felhasználási hely kerül ismertetésre.

A barcsi vár gazdag leletanyagában lévő szögekről annyit tudunk, hogy „*nagy mennyiségben s a legkülönfélébb méretben és változatban*” kerültek elő.⁷⁷ A Fülekiekénél azonban az is kiderül, hogy „*A leggyakoribb szegfajta feje háztető alakú. Előfordul azonkívül négyszögletes, lapos gúla alakú fejú, kerekfejú és gömbfejú példány is.*”⁷⁸

Leletanyagunkban a Fülekről felsorolt típusok mindegyike szerepel, sőt olyanokat is találtunk, melyek egyik ottanihoz sem tartoznak: Ezek a 7–9 cm hosszú, vékony, nagyon hegyes szár végű szögek nem a szárra merőleges állású, hanem oldalra vízszintesen kihajló, vagy kissé kampós fejjel készültek (21. tábla 1–5). E különös, középkori temetőink koporsószögei között is gyakran fellelhető fejformára leleteink egy másik csoportjánál találtunk magyarázatot. A 60/A jelű objektum járás szintjének vasleletei között egy csomóban 69 darab vékony, nagyon hegyes, négyzetes szárú vasszöveget találtunk, melyek egyikének sincs feje. Ezek félkész termékek, melyeket egy különböző átmérőjű, négyzetes lyukakkal ellátott kovácsszerszámon alakítottak véglegesen szöggé, „fejeltek” meg úgy, hogy a kónikus szűkülő csatornába a félkész szeget beletéve a felül kiálló részt ellapították, vagy csak egyszerűen egyik oldalra elkalapálták.⁷⁹ A szegkovácsok szögfejezői üllőszerűek voltak (ilyen került elő felszíni szórványként Dombóvár-Gunarasi berek lelőhelyéről), a falusi kovácsok azonban egyszerűbb, csak két végükön egy-egy lyukkal készült fejezőket használtak.⁸⁰

3. kép. A Dombóvár-Gunarasi-berki késő középkori (?) szögfejező szerszám rajza

Amennyiben szög, úgy szintén rendhagyó fejformájú a 21. tábla 7. számú. Szára lapos téglalap átmetszetű, ugyanolyan lapos, háromszög alakú feje nem lehet alkalmas arra, hogy kalapáccsal beüssék egy viszonylag kemény tárgyba, de ennek nincs is látható nyoma. Ha elkeskenyedő szára nem

⁷⁷ KOVÁCS – RÓZSÁS 1996, 178.

⁷⁸ KALMÁR 1959, 21, XXXII. tábla.

⁷⁹ Müller Róbert szíves tájékoztatása.

⁸⁰ GAÁL 1982, 76, 3. kép 1; SZABÓ 1954, 134: „A szögfejező is nélkülözhetetlen szerszáma a kovácsnak a várban, faluban egyaránt. Több fajtája is volt. A középkori szegkovácsok szögfejező üllőt használtak, melynek hátán a különféle szögek szárátméréjének megfelelő lyukak voltak. Néhány helyen ma is ehhez hasonlót használnak. A középkori falusi kovács szögfejezői azonban az üllőbe erősíthető egyszerűbb, kisebb, lapos szerszámok lehettek, olyanok, amilyenek népvándorláskori sírokból is előkerülnek.”

végződne határozott hegyben, visszahajlása miatt zárszerkezet részének is tarthatnánk. Így azonban nem tudjuk meghatározni funkcióját, leginkább mégis egy speciális szögfajtának tűnik.

Legnagyobb csoportot a keskeny, hosszúkás fejjel kovácsolt szegek képezik (21. tábla 9–14; 22. tábla 1–7).⁸¹ A kisebb méretűek 10 cm körüliek, a nagyobbak meghaladják ennek kétszeresét is, a közleményekben általában épületszegnek, a nagyobbakat palánszegnek határozzák meg.⁸²

A következő, jellegzetes fejformájú típus szögeinek feje a négyzetes szárvégnél sokkal szélesebb kerek, lapos gömbszelet. A szár átmérője fentről lefelé nem, vagy csak alig csökken, a mi példányaink mindegyikének a vége törött, nem hegyben végződő. A nagyméretű szögek közé tartoznak, hosszuk 17,5 és 25,3 cm közötti (23. tábla 1–5; 24. tábla 5). Ezek másik változatának lapos és enyhén domború feje alig szélesebb a szár felső részénél. Az ide tartozó négy szög közül háromnak a szára 90°-ban elgörbült, a negyedik egyenes. Ez utóbbit kivéve a szárak fokozatosan vékonyodók, végük hegyesre kovácsolt. Hosszuk 21,5 és 26,7 cm közötti (24. tábla 1–4). E nagyméretű, vastag szárú szegek már jogosan nevezhetők palánszegnek, mert csak olyan vastag oszlopoknál, gerendáknál használhatták őket, ahol repesztő hatásukkal nem kellett számolni.

Néhány darabot találtunk a rövid, vékony, hegyes szárvégű szögekből, melyeknél viszont lényeges lehetett, hogy ne rongálják a fát. Nagy átmérőjű fejük lapos, négyzet- vagy téglalapforma (21. tábla 15–16), illetve enyhén domború, kör alakú (24. tábla 6–8). Valószínűleg ház körüli felhasználásra készültek, talán ládaszegek lehettek.

A felső végződésük közelében ellapított és kilyukasztott, karikával ellátott nagy szögek közül két teljes és egy töredékes példányt találtunk (25. tábla 1–3). Az ép darabok 25,3, illetve 18,6 cm hosszúak, mindegyik négyzetes átmetszetű szárral készült, az említett zártra kovácsolt karikák 4,3 és 3,8 cm átmérőjűek. A töredékes példány szára görbült, szárvége és karikája is hiányzik. Szögfej nélküli felső vége mindegyiknek ütésnyomos. Ahhoz túl kicsik, hogy földbe szúrt cöveknek használták volna őket, de gerendába, oszlopba, palánkfába mélyen beütve jelentős erőhatásnak is ellenállhattak (pl. feszítés, szerkezeti elemek egymáshoz rögzítése, nagytestű állatok kikötése stb.).

Egy 22,0 cm és egy 25,8 cm hosszú szögjellegű vastárgyunk pontos megfelelőjét a hazai leletanyagból egyelőre nem ismerjük (25. tábla 4–5). Mindkettő szára négyzetesre kovácsolt, szélességük nem csökkenő, végig 1,1 és 1,2 cm. Hegye egyiknek sincs. Nehezen dönthető el, hogy hegy nélküli végük letört, vagy eredetileg is így készültek. Az esetleges törés görbületet okozott volna, de a szárak teljesen egyenesek. Fejük a szárral azonos szélességű, 4,5 és 5,0 cm hosszú. A körívesen aláhajló végű fejek széle élesre ellapított. A leírtakhoz nagyon hasonló, kb. 18 cm hosszú vasszeget közölt Belo Polla a Kassához tartozó széplaki középkori apátság feltárási anyagából, melyet a kocsik két részének összekötését biztosító vasrúdként határozott meg.⁸³ (A derékszeg, aljszeg, kocsik derékszeg néven is ismert, fejjel is rendelkező tengely a kocsin az első kerék vánkosságát és a fergettyűt rögzíti, lehetővé téve ez által a kerekek elfordulását és a négykerékű szekér kormányozhatóságát.⁸⁴) E két párhuzam alapján tárgyaink szintén lehetnek kocsikhoz tartozó derékszegek is, de más funkciójuk sem zárható ki. Van ugyanis egy velük azonos méretű, nagyon hasonló szögjellegű leletünk is (25. tábla 6). Ezen a 23,5 cm hosszú, négyzetes szár nem párhuzamos szélű, hanem fokozatosan elkeskenyedő, és nagyon hegyes végű. Felső végződése egyenesre vágott, és az előzőkhöz hasonló íves fej csak egyoldalú, lehajló része sem éles. A részbeni hasonlóság ellenére sem lehet kocsitartozék, inkább speciális célra kovácsolt nagyméretű szög. Ezt támasztja alá, hogy kétirányúan görbített fejú, kb. 36 cm hosszú megfelelője a pilisi kolostor leletanyagában ácsszöggként szerepel, tehát nagy-

⁸¹ A 21. tábla 9. számú szög is ide tartozik, bár feje sérült, hiányos.

⁸² A barcsi várból egy ilyen nagyobb 18,5 cm-es palánszeget közölt Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton. KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 10. ábra 1.

⁸³ POLLA 1986, 255, Tab. XVIII/8. Obr. 138/2. – Sarvaly 21. házból egy hasonló, de nem aláhajló szélű fejjel készült, 24 cm-es derékszeget közöltek. Ugyanebben a házban tengelyvégszeg és járomszeg is előkerült. Ebből közreadói arra következtettek, hogy az adott kocsikat szarvasmarha húzta. HOLL – PARÁDI 1982, 58, Abb. 122/2, 123/5–6.

⁸⁴ MÜLLER 1982, 243.

méretű gerendáknál használták. (A szárvégződéseknél említett némi bizonytalanság okán végül is ez a 25. tábla 4–5. esetében sem zárható ki igazán.⁸⁵)

A sarvalyi 21. ház 4. helyiségének vastárgyai között szerepel egy vastag, hengeres szárú tengelyvégszeg.⁸⁶ Ennek segítségével határozhattuk meg szintén tengelyvégszegnek a 26. tábla 2. számú vas-eszközt, melyet a vár objektumának 29/D objektumának betöltésében találtunk. A 12,5 cm hosszú szeg erőteljes szára hengeres, felfelé szélesedő. A lapított, trapéz alakú fej törött, felül hiányos, de az ép sarvalyi példány alapján felül egyenesre vágott volt. Valószínűleg ugyanúgy újrahasznosításra szánták, mint az a vele egy táblán lévő tárgyak közül háromnál (26. tábla 1, 4–5) is feltételezhető.

Szintén tengelyvégszeg a tábla 26. tábla 3. számú tárgy is. A 9 cm hosszú szeg szára lapos. Fejrészét az ellapított felsőrész visszahajtásával vastagították meg. Annyiban azonban különbözik az ismert késő középkori tengelyvégszegtől, hogy ennek a visszahajtott lapnak az alsó szélét ívesre kovácsolták, ami a szeget jobban biztosította.⁸⁷

Vegyes vastárgyak

A 27. tábla 1–4. számú, szegletesen meghajlított vaspálcák ládák fogantyúi lehettek. Előbbi hármat a végeken lévő gombokat karikás szegek karikájába bújtatva erősítették fel, a negyediket egyszerűbb megoldással csak átütötték a láda deszkáján, és a másik oldalán elgörbítették. (Ez utóbbi a vaskapcsoknál bemutatotthoz – 20. tábla 4 – hasonlóan szintén lehetett reteszvas is.) A 9. számú, mindössze 5,5 cm fesztávolságú, 4,8 cm magas, visszapödört szárvégű kis íves fogantyú vasfüllel ellátott apró edény – esetleg rézedény – füle lehetett.⁸⁸

Az 5. számú kengyelformájú tárgy talán ajtó vasalásához tartozott, a 6. számú, két hurkosan összekötött visszagörbített végű pálcatag szintén. A horgas szárvégű, alul cseppalakú súlyban végződő vasdarab pedig csengőhöz vagy bádogkolomphoz tartozó nyelv (27. tábla 7), a lapos vasból ívesre hajlított, felhajló végű vaspálca pedig vödörszerű edény füle volt (27. tábla 8).⁸⁹

Maradék, félkész és bizonytalan rendeltetésű vastárgyak (28–31. tábla)

Az újpálánki vár leletanyagában 34 darab olyan vastárgy is van, melyeket nem tudtunk közelebbről meghatározni. Ezek részben a fémfeldolgozás közben keletkezett olyan hulladékok, melyek a kovácsmunkák közben, vagy az elhasználódott, törött tárgyak újrahasznosítása során keletkeztek. Közülük többnek a felületén láthatók is az ehhez használt darabolóeszköz vágásnyomai. Vannak emellett olyan tárgyak is, melyeknek kovácsolása félbemaradt, és félkészként maradtak ránk. Az ilyenek esetében csak találgatni tudtunk, hogy milyen eszköz, tárgy készült volna belőlük. A tárgyak fotóit a 28–30. táblákon közreadjuk, de az egyes darabokkal értelemszerűen nem foglalkozunk részletesen. A hozzájuk fűzhető esetleges észrevételek, megjegyzések, a tárgyleírást és a tárgyhoz kapcsolódó adatokat tartalmazó, A leletanyag leírása és adatai a táblák és a közölt képek sorrendjében című fejezetben olvashatók.

*

A továbbiakban olyan leletekről számolunk be, melyek nem tartoznak a fémtárgyak körébe, de különböző megfontolásokból, a korábbi közleményekből is kimaradtak. A 31–32. táblákon különböző méretű és rendeltetésű fenőkövek szerepelnek, a 33. táblán a várban, illetve a vár környezetében

⁸⁵ HOLL 2000, 134, Abb. 70/4.

⁸⁶ HOLL – PARÁDI 1982, 58, Abb. 123/5.

⁸⁷ Az újkori tengelyvégszegen ezt az íves nyúlványt már olyan mélyen alányúló oldalágakká kovácsolják, hogy az beütve, rugósan ráfeszüljön a tokra.

⁸⁸ Már a római rézedényeknél is találunk rá példát, de időszakunkban is gyakran készültek rézüstök, bográcsok stb. hurokba akasztható végű vasfülekkel.

⁸⁹ Közel azonos nagyságú vödörfül töredék került elő Muhi falu feltárásánál és két ép vödörfül szerepel Szabó György 15–16. századi falusi kovácsokról írott munkájában is. ÉRI – BÁLINT 1959, 42, XXVII. tábla 2; SZABÓ 1954, XXXV. tábla 10–11.

talált őrlőkő-maradványokat és dörzsölőköveket közöljük. Egy táblán növényi magvak, az utolsón pedig a vár belterületén talált római kori tárgy-töredékek szerepelnek.

Fenőkövek

A gazdaságban, háztartásban lévő fém vágóeszközök élesítését először az azokat készítő kovács végezte el, de a használat során szükségessé váló újraélezés gondja már többnyire a tulajdonosra hárult. A kaszák élezéséhez nagyobb, 15–20 cm nagyságú fenőköveket, kaszaköveket használtak, míg a kések és borotvák megfenéséséhez kisebb méretű kövek kellettek. Ahol arra mód és lehetőség volt, a gyorsfolyású patakok, sekély folyók víz koptatta köveit is felhasználták erre a célra, legtöbbször minden formálás nélkül.⁹⁰ Az újpalánki leletek között is vannak olyanok, amelyek a kő természetes formáját kihasználva válnak fenőkővé, s a használat nyoma inkább csak az egyik felületükön látható (31. tábla 15; 32. tábla 2–3). Többségük azonban formázott, többé-kevésbé téglatestalakú, használati módjukat tekintve három csoportba sorolhatók.

1. Párhuzamos, vagy kissé összetartó oldalakkal készült, nyújtott formájú kövek. Végeik egyenesre vágottak, legtöbbször kissé gömbölyített sarkokkal (31. tábla 1–8, 12). Közülük kettő ép, a többi – amennyiben ez megítélhető – fél-, vagy annál kisebb töredék. Nem nagyméretűek, a két ép példány (31. tábla , 7) közül a nagyobbik hossza is csak alig haladja meg a 10 cm-t, eredetileg a féltöredékek is legfeljebb 16–18 cm nagyságúak voltak (31. tábla 2–4, 8, 12). Utóbbiak lehetnek kaszakövek (is), de a rövidebbek csak kések fenésére voltak használhatók. Anyaguk finomszemcsés, színük a világosszürkétől sötétszürkéig változó. (Használati kopás csak a 12. számú kőnél látszik.)

2. Két darab párhuzamos oldalú töredék, melyek ép, laposra csiszolt végét lekerekítették (31. tábla 14–15). A kisebbik, világosszürke töredék végére egy 0,4 cm-es lyukat is készítettek, melynek funkciója nem egyértelmű, de talán a kés, kova, csiholó készséghez tartozását jelentheti, azaz tulajdonosa állandóan magánál hordhatta.

3. Egy sötétszürke és két zöldesszürke – utóbbiak igen finomszemcsés anyagú – kőből készített, az előbbieknél szélesebb és vastagabb, nagyjából téglatestalakú kövek töredékei. Ennél a háromnál bizonytalan hogy fenőkövek voltak-e. Ha mégis, még akkor is fennáll annak a lehetősége, hogy törésüket követően – éppen anyaguk minősége miatt – ékszeröntőmintát akartak készíteni belőlük, amire már egy korábbi közleményben bemutatott öntőnegatívok vonatkozásában is utaltunk.⁹¹

Míg a fenti köveken nem vagy alig látszanak kopásnyomok, addig a 32. táblán szereplő kilenc darab ép vagy nagyobb töredék fenőkő mindegyikére jellemző az erősen íves kopás (32. tábla 4–12). Az eredetileg hasábos kövek mind a négy oldalának befelé ívelése több esetben is olyan mértékű elvékonyodással járt, ami a középrész törését eredményezte. Ezek a rövid kövek finomszemcsés anyagúak. Színük szürke (3 db), vagy egészen világos, sárgásfehér (6 db). Kis méretük miatt nem lehettek nagyobb eszközök fenőkövei, de kopottságuk fokozott igénybevételre utal. A fenést nem a kő, hanem az élesítendő tárgy mozgatásával végezték. Ez lehetett kisebb kés is, de leginkább borotva, vagy valamely gyakori élesítést igénylő munkaeszköz, bőr-, illetve famegmunkáló kéziszerszám.

A kövek sokfélesége, és az a tény, hogy a közelben nincsenek kőnyerő helyek, bizonyossá teszi, hogy az itt bemutatottak nem helyben készültek, hanem kereskedelmi úton kerültek Újpalánkra. A köszörűköveket, fenőköveket (kaszaköveket) gyári előállításukat megelőző időkből, sőt még a huszadik század elején is erre szakosodott kőfaragó központokban készítették, ahol *„rendszerint ősszel termelték ki egész esztendei anyagszükségletüket [...], s azután télen a lakásban, tavasztól őszig a szabad ég alatt fenőkövet faragtak és síroltak (csiszoltak), a családtagok közreműködésével. Egy fénköves naponta átlag 50–60 darab fenőkövet, egy rezi kőfaragó 8–10 darab köszörűkövet tudott elkészíteni.”*⁹²

⁹⁰ A bukovinai székely falvak lakói még a múlt század elején is a Szucsáva medréről gyűjtötték a megfelelő formájú kaszaköveket, valamint a konyhai és egyéb kések fenőköveit. A bukovinai Istensegítről elszármazott Hadikfalvi István szóbeli közlése (1978).

⁹¹ GAÁL 2017a, 228–229, 19. ábra.

⁹² JUHÁSZ 1991, 631–632.

Őrlőkövek

Az emberi erővel működtetett kézimalom a római kortól ismert egyszerű őrlőeszköz, s használata lényegében a legújabb korban is továbbélt. Szerkezete egyszerű. Két egymáson fekvő, korongalakú kő, melyek közül a felső, a széléhez közeli lyukba illesztett meghajtót segítségével, az alsó kő középebe rögzített vastengelyen elforgatható. Érintkező felületük vagy sík, vagy egymással ellentétesen, enyhén ívelt. Az őrlésre szánt magot a felső kő kissé tölcséres nyílásába szórták, és a forgatáskor keletkezett őrlemény az egyszerűbb változatnál az azonos átmérőjű felekből álló kőpár szélén körös-körül kifolyt. A fejlettebb „párkányos” változatnak már körben pereme volt, ebbe illeszkedett a kisebb átmérőjű felső kő, a peremen pedig kifolyónyílást alakítottak ki, melynek felső széle az őrlősíkok találkozási vonalán volt. A korai középkorban nálunk csak az előbbi típus volt ismert, időszakunkban azonban már mindkét változatot használták. A kézimalmok anyaga többnyire a jól megmunkálható, finomszemcsés homokkő volt, de a kőfaragók készítettek durvaszemcsés lyukacsos kőpárokat is. Előbbiekkel a korábbi időszakokban még kevésbé igényelt liszt mellett főként darát és különböző kásaételek alapanyagát őrölték, a durván lyukacsos kövek inkább hántolásra szolgálhattak.

A 17. századi várakban nem ezekkel az eszközökkel állították elő a katonaság élelmezéséhez szükséges őrleményeket, a kézimalmok azonban mintegy biztosítékként kéznél voltak arra az esetre, ha a malmok őrleménye valamilyen okból nem juthatott be a várba.⁹³

Az itt közölt töredékek között mind a két említett típus jelen van, de lelőhelyük nemcsak a várbelső, hanem annak külső területe is. A 33. tábla 1–2. számú finomszemcsés töredékek például abból a bolygatott földből kerültek elő, melyet a Sió-csatorna 1976. évi mederrendezése során, a váron kívüli település területéről kubikoltak az új töltésbe. Ez a két, egymáshoz tökéletesen illeszkedő, párkányos kőpárhoz tartozó alsó és felső töredék így lehet 17. századi is, de tartozhat az egykori Szerdahely 15–16. század végi leletanyagához is.

Két további töredékünk az első, párkány nélküli típushoz tartozó kőpárból származik. Anyaguk vörös színű, durva lyukacsos, vulkanikus eredetű kőnek látszik. Érintkező felületeik enyhén íveltek, bizonyára nem finomszemcsés őrlemény készítésére volt alkalmas (33. tábla 3–4).⁹⁴ A 33. tábla 5. számú töredék nagyszemcsés vörös gránitból készített őrlőkőpár felső tagjának mindössze 21×15 cm nagyságú – sajnos nehezen értékelhető – töredéke a meghajtórúd számára készített, szélesre kikopott lyukkal.

Dörzsölőkövek (?), nehezekek

A vár területén találtunk négy, általunk dörzsölő kőnek vélt tárgyat is.

1. Durván 6 cm átmérőjű, vöröses színű, szemcsés kőből formált, gömbölyített élű és sarkú kocka (33. tábla 6).

2. Közepes szemcsézettségű, szürke gránitból formált 7 cm átmérőjű gömb, melynek egyik része laposra koptatott (33. tábla 8).

3. Lyukacsos szerkezetű, igen könnyű horzsakőből formált 6,7 cm átmérőjű pogácsaalakú kőeszköz. Alja egyenes, felül a közepe homorú (33. tábla 7).

4. Vöröses színű, durvaszemcsés kőből formált, alján síkra koptatott, nagyjából kocka alakú dörzskő. A feltárást megelőző terepbejáráson talált szórványlelet (34. tábla 1).

Ezeket a legömbölyített kocka alakú, illetve egy részükön síkra koptatott köveket időszakunkban is alkalmazhatták olyan mesterségekhez kötődő munkafolyamatoknál, ahol felületek koptatására, simítására volt szükség (csontcsiszolás, famegmunkálás, bőrpuhítás stb). Ismert analógiák hiányában azonban mindez nem igazolt, ugyanakkor az elképzelhető, hogy valamely korábbi időszakhoz köthető lelőhelyről kerültek területünkre.

⁹³ KISBÁN 1980, 187–189. Ugyanezeket az egyszerű szerkezeteket használták helyenként kőso, a fazekasiparban pedig a mázas edények széleskörű elterjedése idejében a fazekas máz őrlésére is.

⁹⁴ A 33. tábla 3. számú fényképen tévedésből a kő alsó része van felül!

Ugyancsak bizonytalan a 34. tábla 5. számú kiégett agyaghenger, és a 6. számú, átégett agyagból utólag formált csonkagúla rendeltetése is. Lehetnének a korábban tárgyalt halászeszközökhöz tartozó nehezekek – a fenékhorgászat téglából készített palló-, meder- vagy végkövei –, de azok mind átfúrtak, s a halászatnál alkalmazott egyéb súlyokat, nehezekeket is mindig biztonságosan megköthetővé formázták. Ilyen kősúlyok a 34. tábla 2–4. számú, középvonalukon árkolt cipóalakú, illetve kétoldalt bevágott lapos kövek is.

Római kori tárgyak

A vár lakóinak a környékbeli egykori települések helyéhez kötődő gyűjtőgető szokásáról már korábbi közléseinkben szóltunk. Most is bemutatunk három ilyen, a római korra keltezett tárgyat, melyeket a vár háztartási hulladékkal betöltött gödreiben találtunk, és szóba sem jöhet, hogy a későbbi mezőgazdasági munkák során keveredtek volna oda.

1. Oroszlánfejet ábrázoló, 31×21 cm nagyságú, mészkőből faragott síremléktöredék (35. tábla 1).

2. Téglatestalakúra tört, 11,7×8,5 cm nagyságú mészkődarab, melyen két egymás alatti sorban VOT és DVO felirattöredék van (35. tábla 3).

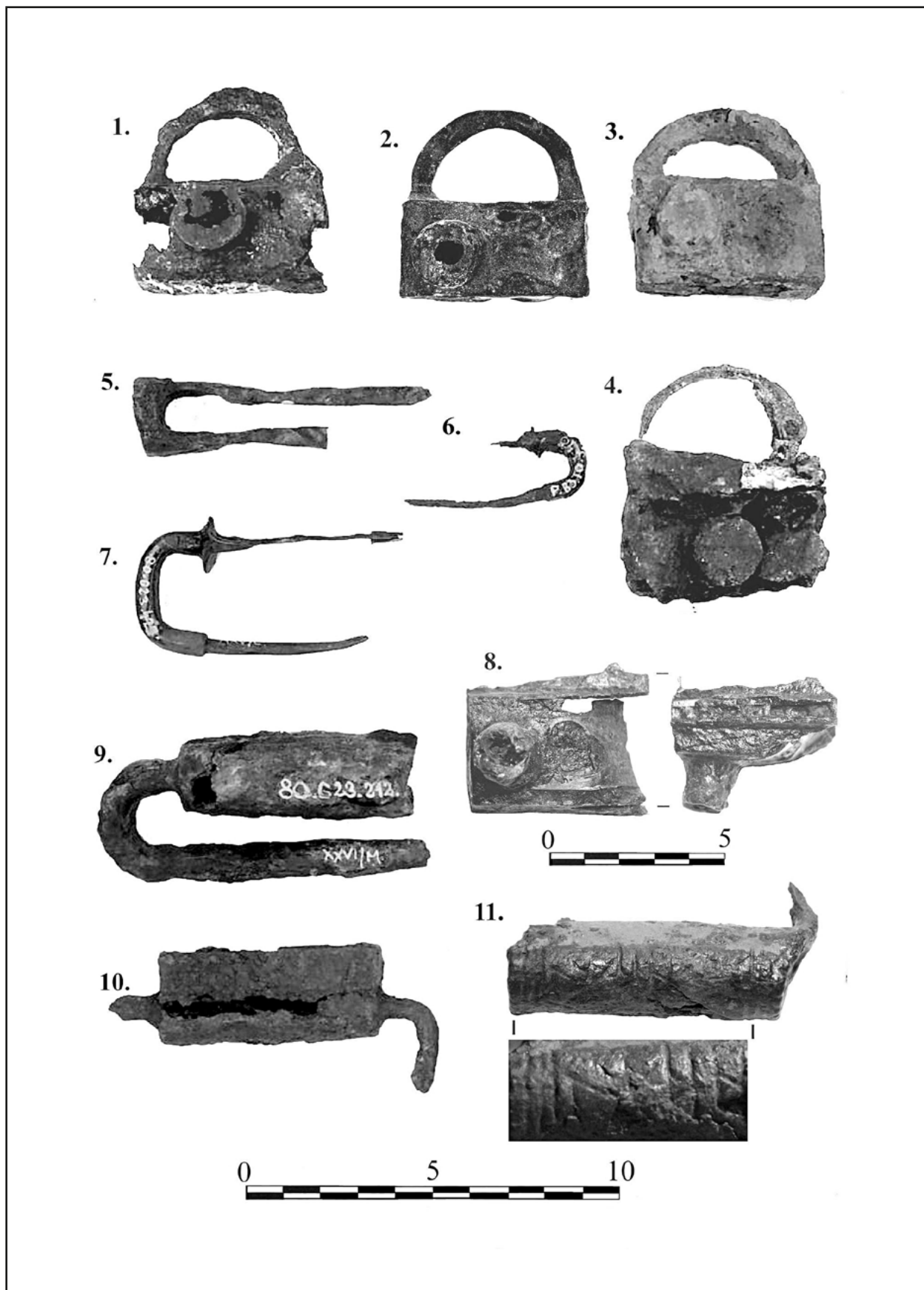
3. Alacsony talpgyűrűs terra sigillata tál középrészének töredéke, melyet centrálisan körbefutó többsoros vonalkagyűrűvel díszítettek (35. tábla 2).

Az oroszlánfejes faragványon és a feliratos töredéken túl a vár területéről és környékéről több édesvízi mészkődarab is előkerült. Több szántás során talált nagyméretű, alaktalanná kopott kőtömböt a mezőgazdasági munkát végzők az út menti árokba dobtak. Kezdetben úgy gondoltuk, hogy a várépítők tömésfalak földjéhez kevert mésztörményére gyűjtötték össze a köveket, de mésztörmény nyomát eddig a területen nem találtuk (ami még természetesen nem zárható ki véglegesen). Így kérdéses maradt, hogy valójában miért gyűjtötték össze és hozták haza a vártól párszáz méternyire – a mai Sió bal oldalán – egykor volt ágoston-pusztai római villatelepülés fellelhető kőanyagát.⁹⁵ Ugyanígy nem találunk magyarázatot az 1977. évi feltáráson a vár XXVI/C jelű veremében sütőharang-töredékek, kályhaoromdíszek és főzőfazék-töredékek között talált terra sigillata töredék odakerülésének miéértjére sem.

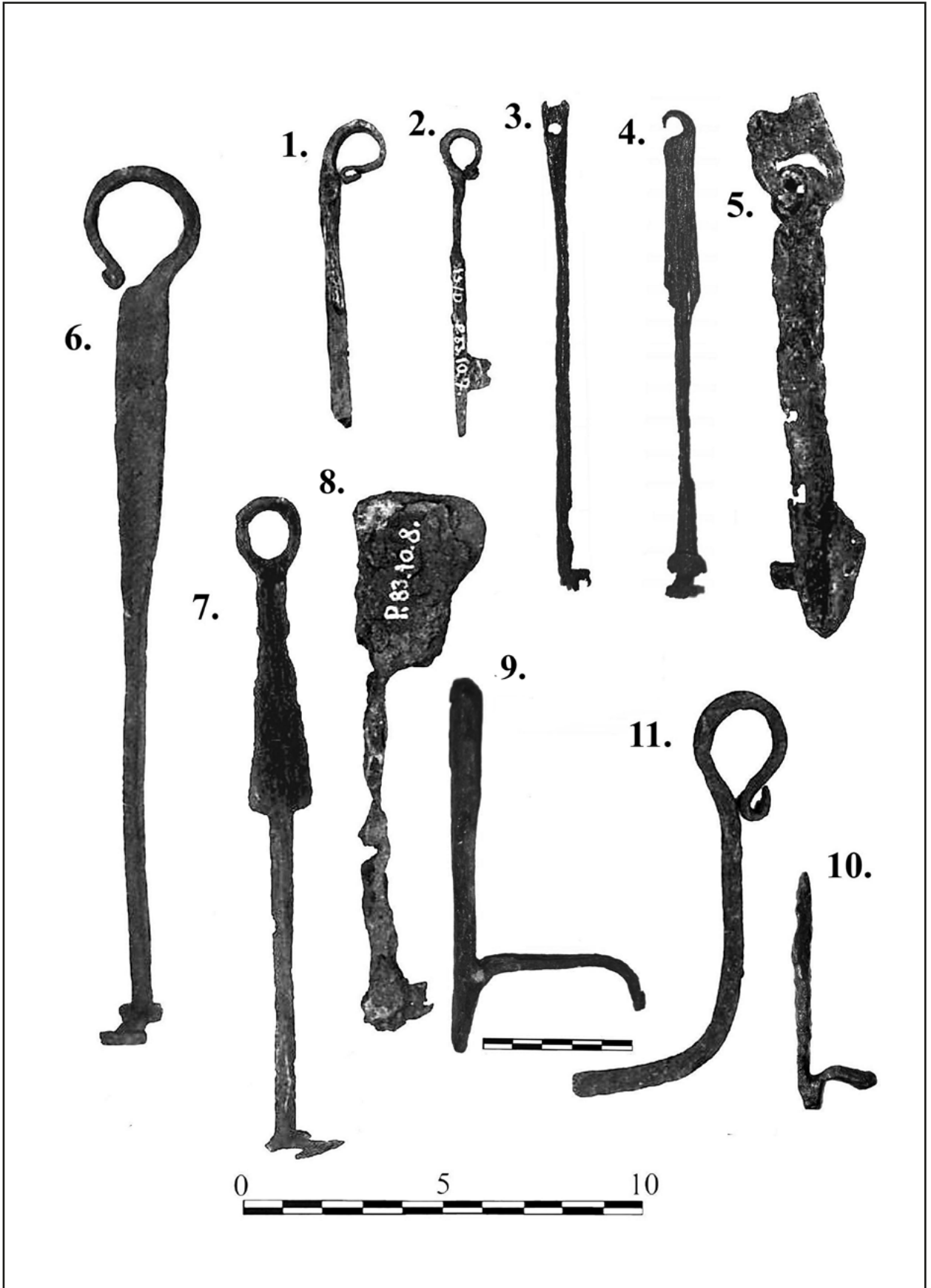
Növényi magvak

A vár átégett, pusztulási törmelékekkel borított járószintjének rétegeiben, illetve az átégett paticsmaradványokat, szenes maradványokat is tartalmazó lakó- és tárológödrökből csonthéjas magmaradványok (dió, mogyoró), egy-egy rétegben pedig az elszenesedés által megóvott gabona- és szőlőmagok kerültek elő. Utóbbi a vár emésztőgödrének alján vastag rétegben találtuk meg, ami azt sejteti, hogy nem gyümölcsként fogyasztott, hanem nagyobb mennyiségben kipréselt, mustnak vagy bornak szánt szőlő magmaradványai (35. tábla 1–2).

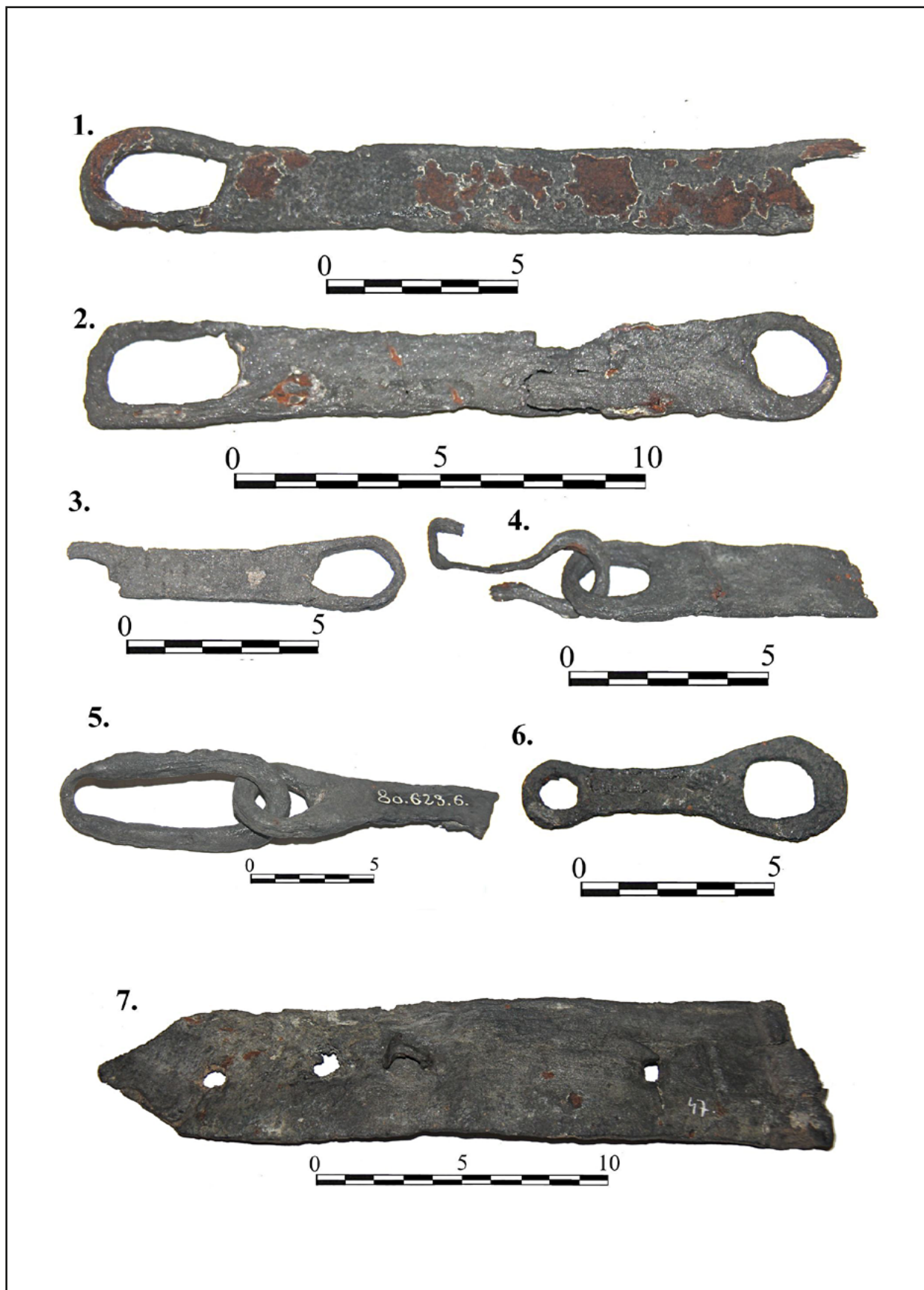
⁹⁵ A vártól kissé északnyugatra volt egykori római településnek két – egy 1–2. és egy attól elkülönülő 2–4. századi – periódusa mutatható ki. GAÁL 2016, 28.

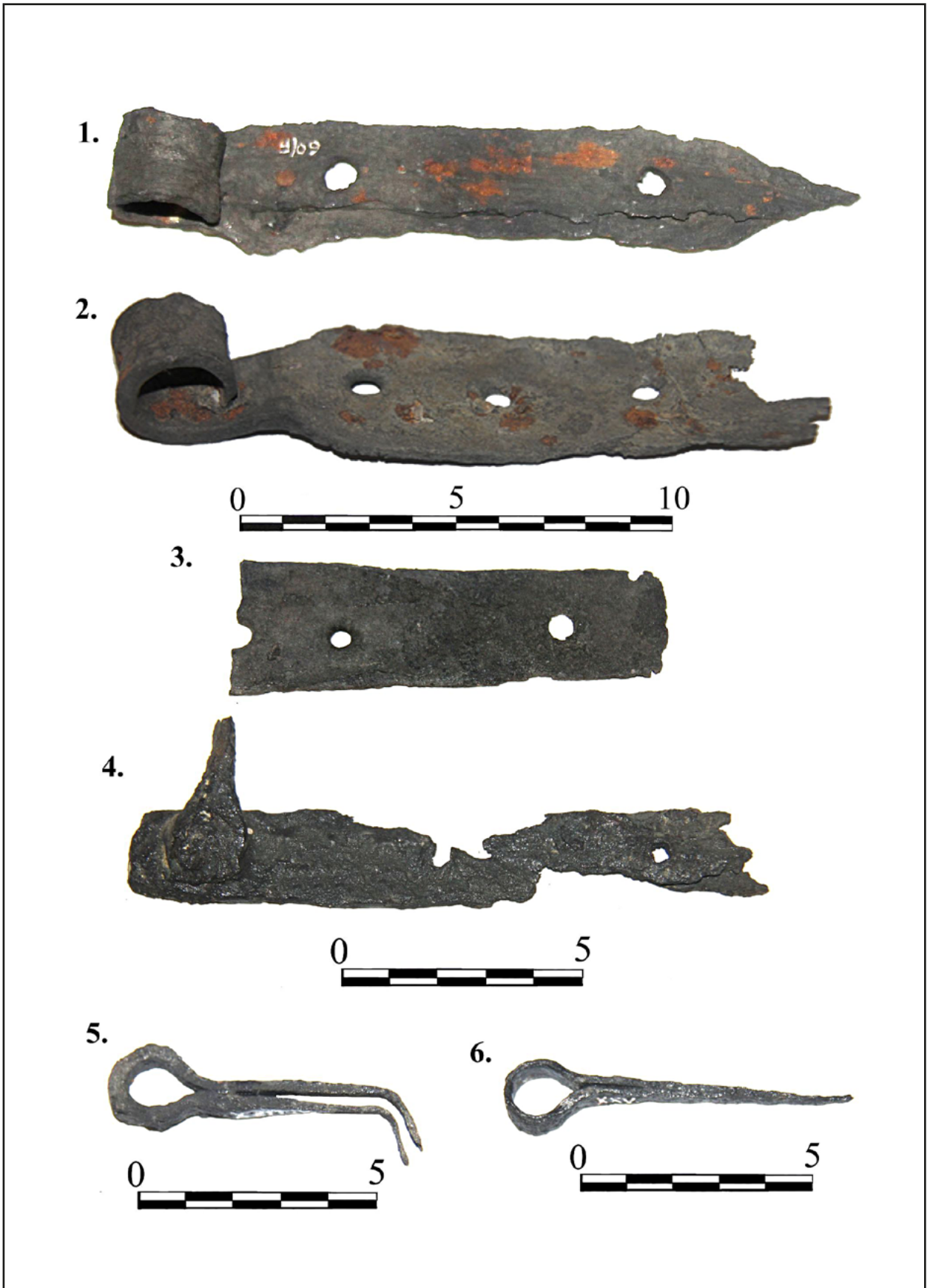
12. tábla. 1-4, 8: Téglatest (hossznégyszög) lakatok;
 5-7: Béklyólakatok zártörödékei; 9-11: Hengeres béklyólakatok

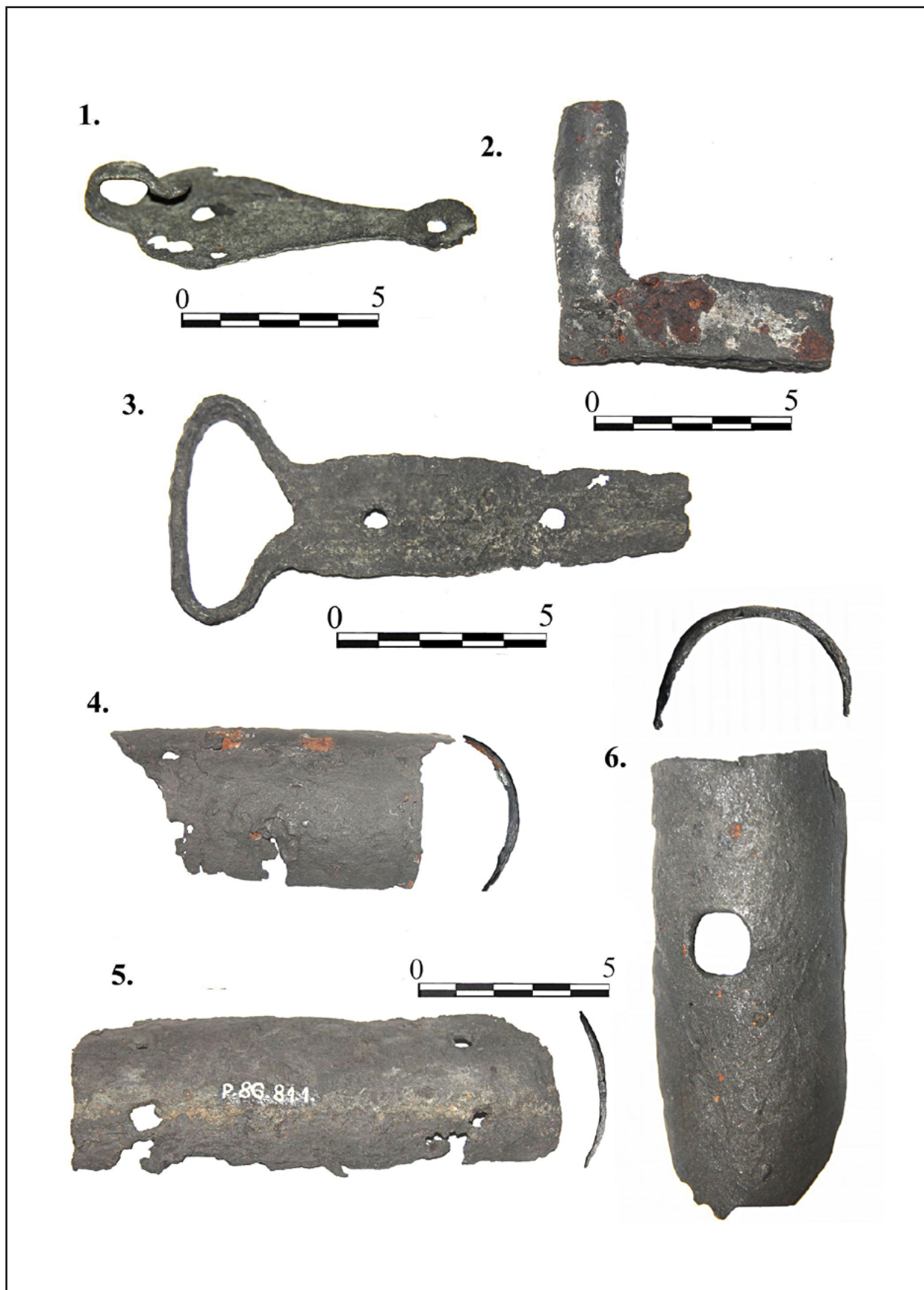
13. tábla. 3-4, 6-7: Tolókulcsok; 1-2, 8-10: Fordítókulcsok; 11: Tolózárkulcs

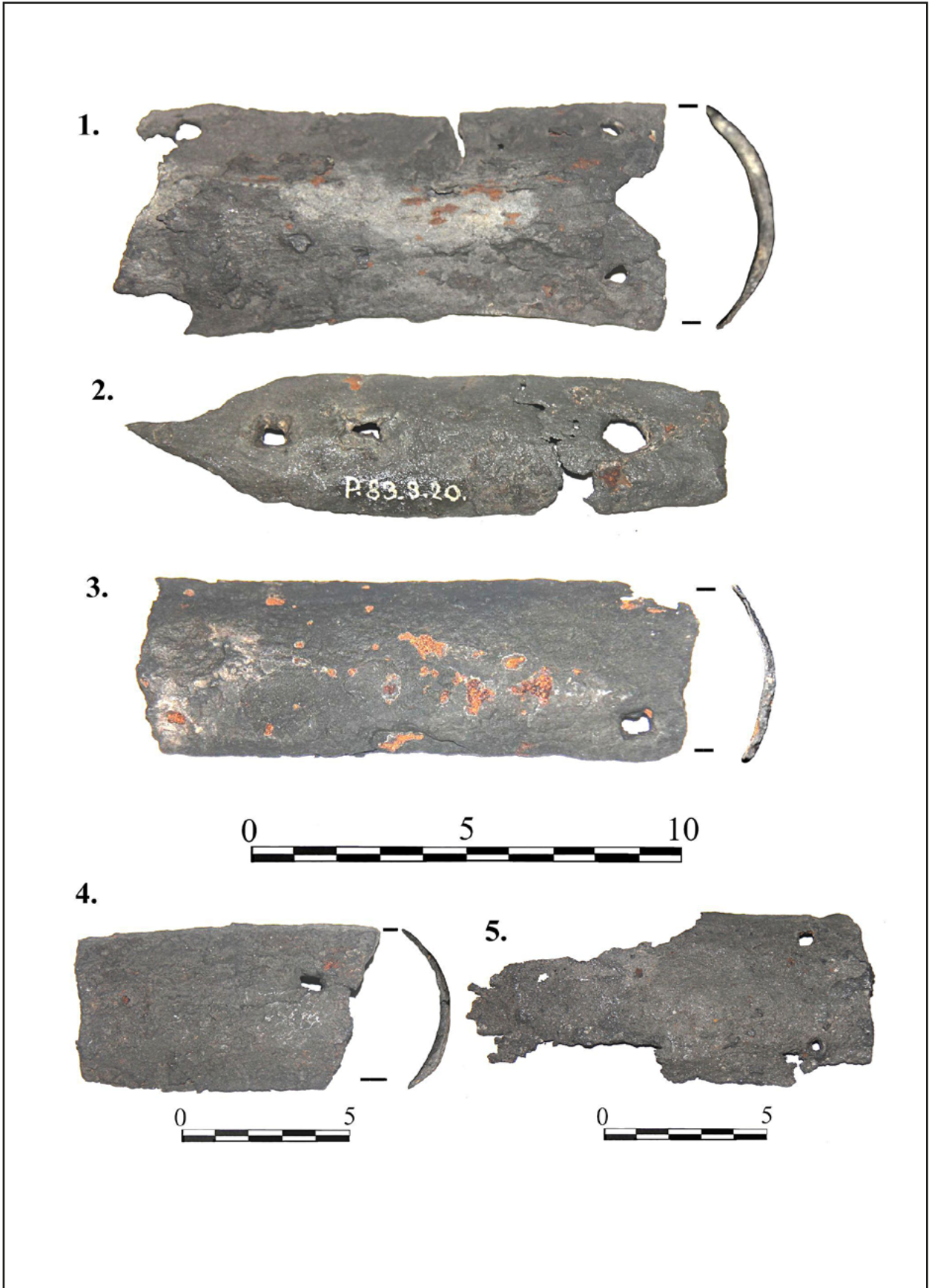
14. tábla. 1-6: Lakapántok; 7: Hegyben végződő ajtópánt

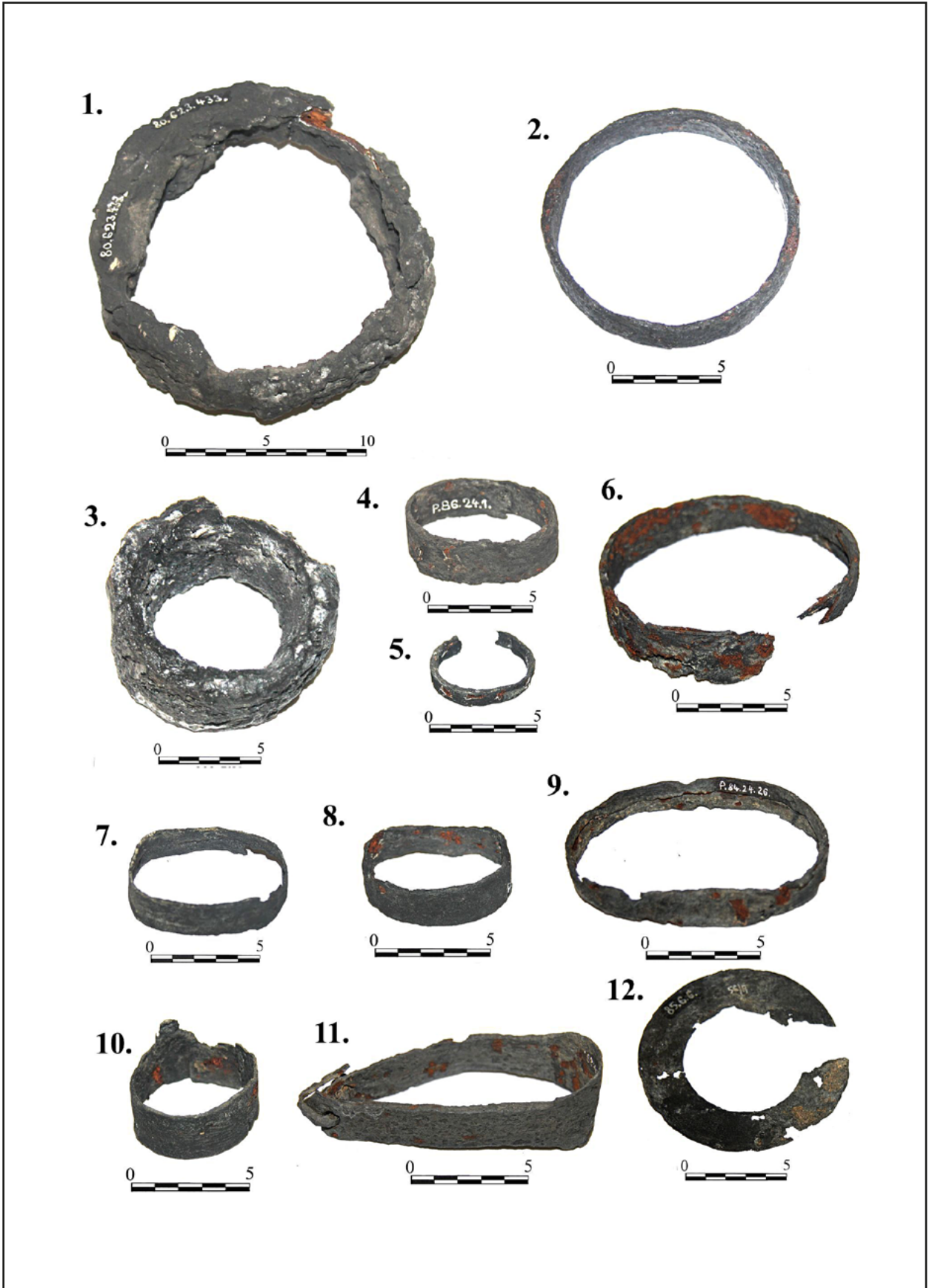
15. tábla. 1-2: Fordítógyűrűs ajtópántok; 3-4: Vaspántok; 5-6: Karikás-gyűrűs szegek

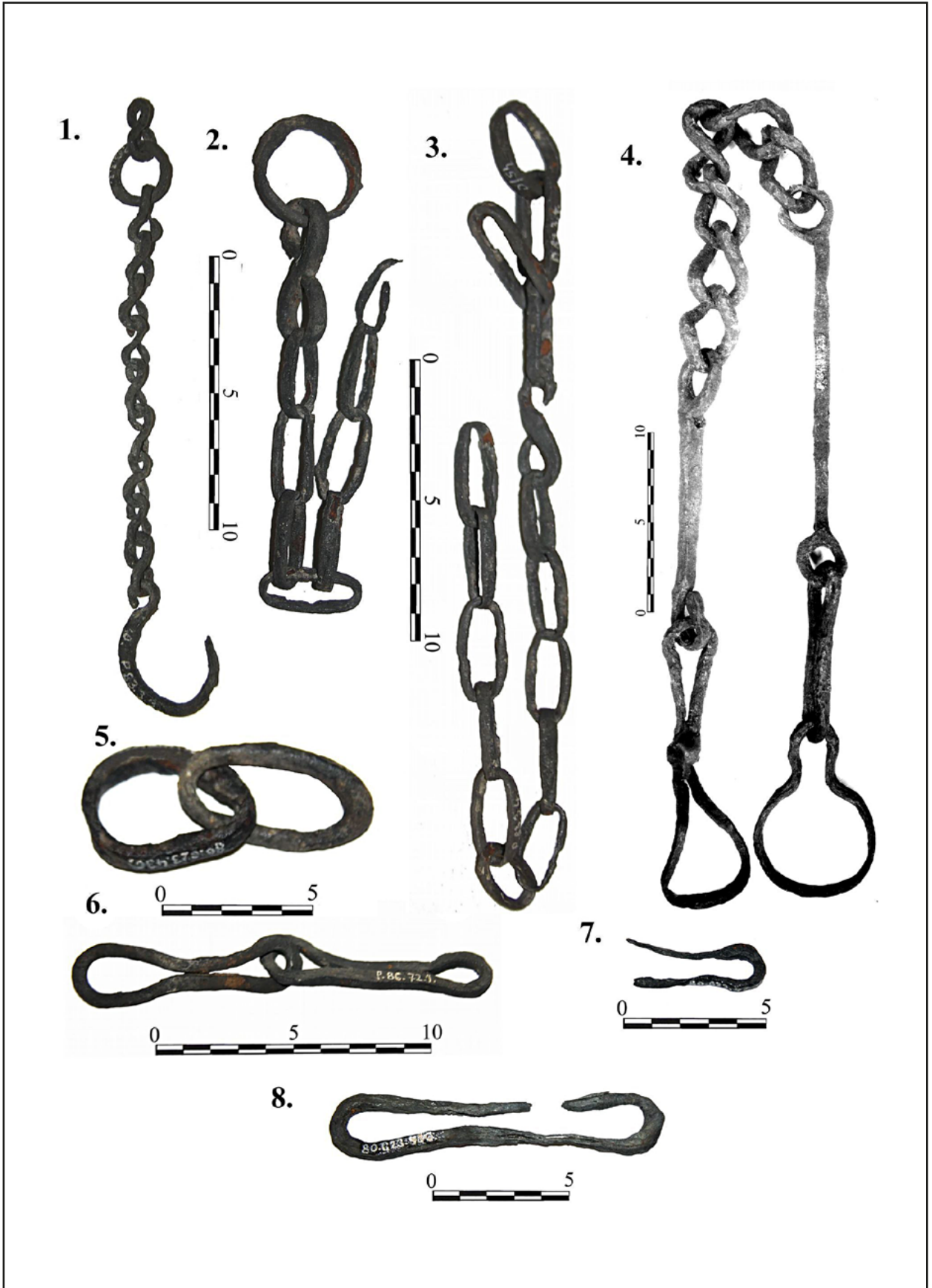
16. tábla. 1: Ajtóvas (?); 2: Ajtópipa; 3: Ajtó-/lakatpánt; 4-6: Rúdvasak

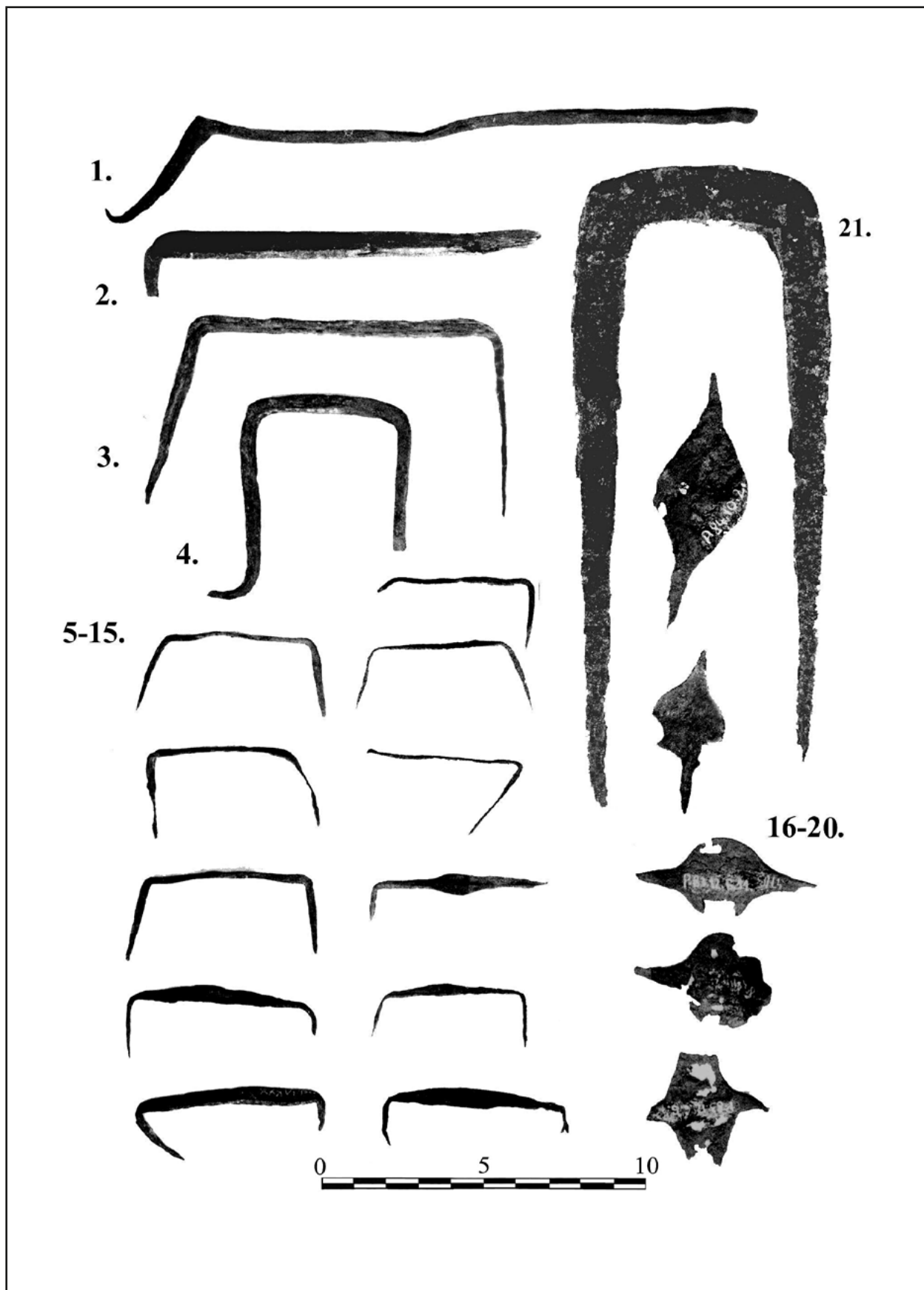
17. tábla. 1-5: Rúdvasak

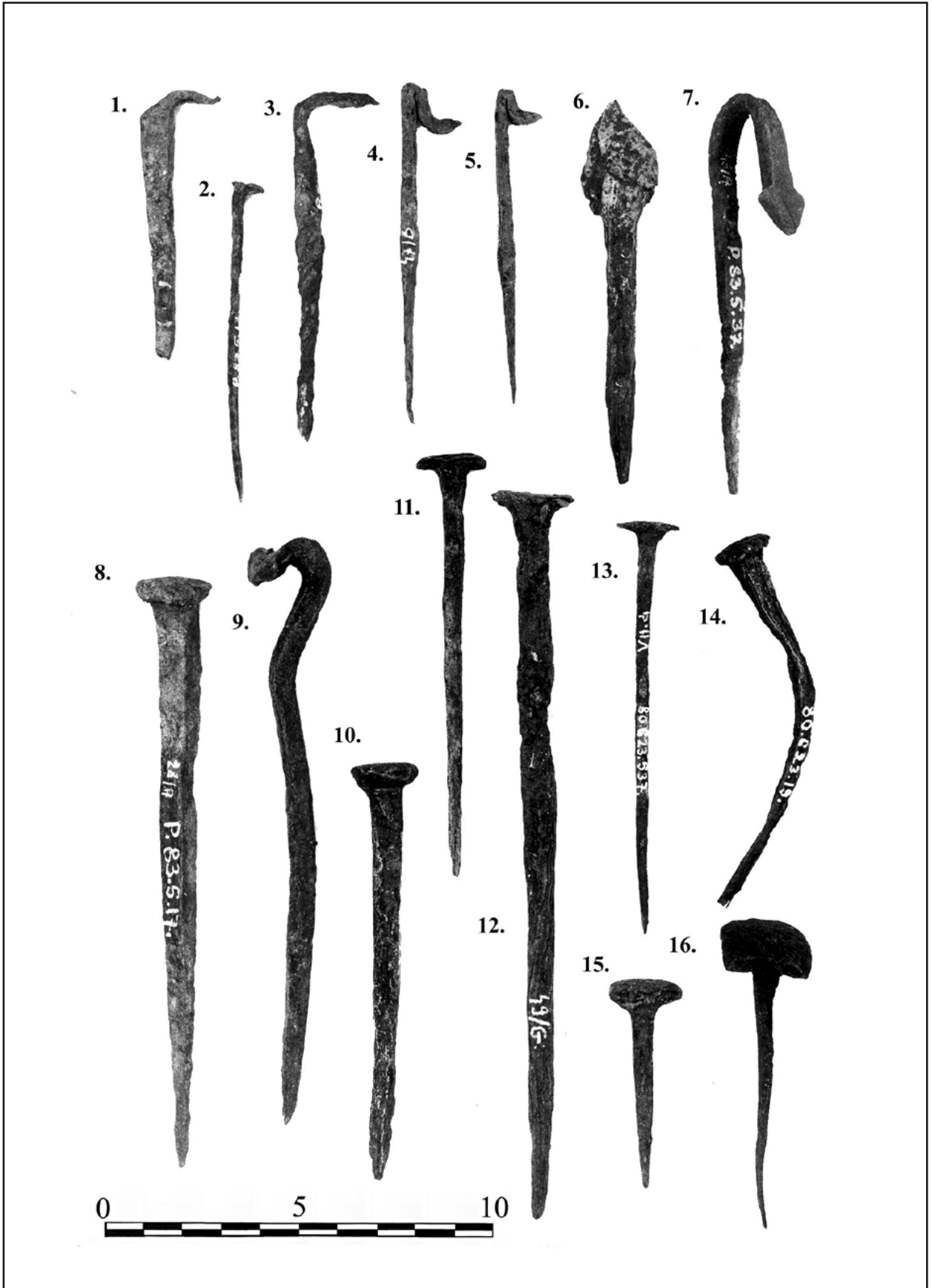
18. tábla. 1-10: Zárt pántkarikák; 11: Nyitott, ovális pántkarika; 12: Lapos körgyűrű

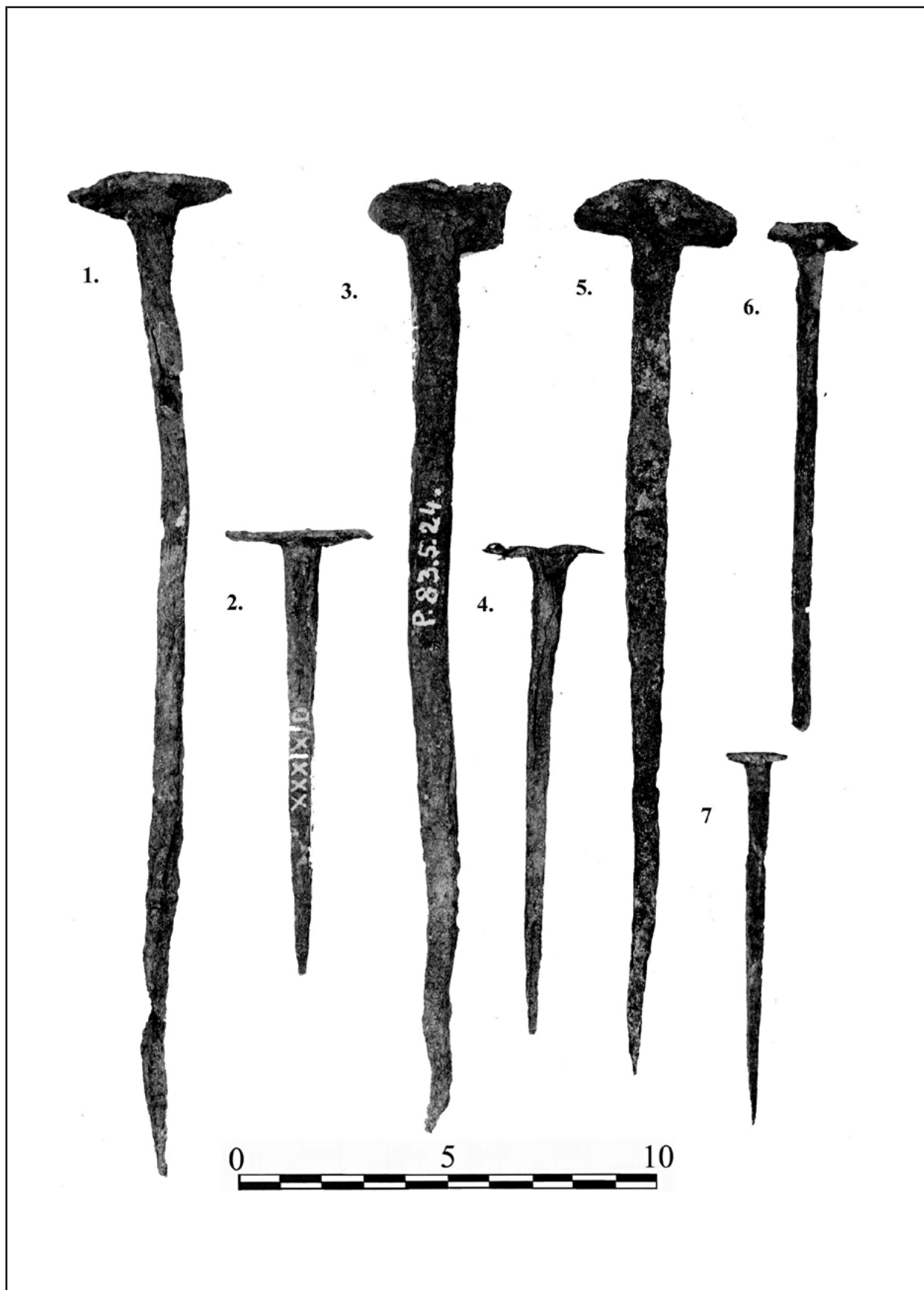
19. tábla. 1: Mérlegláng (?); 2-3: Láncok; 4: Béklyóláng (rabláng?);
5: Összekapcsolt ovális és kör láncszem; 6-8: Piskótaalakú láncszemek, töredékek

20. tábla. 1-4: Ácskapcsok; 3: Vas kapocs; 4: Reteszvas (?);
5-20: Iszkábák; 21: Gerenda kapocs

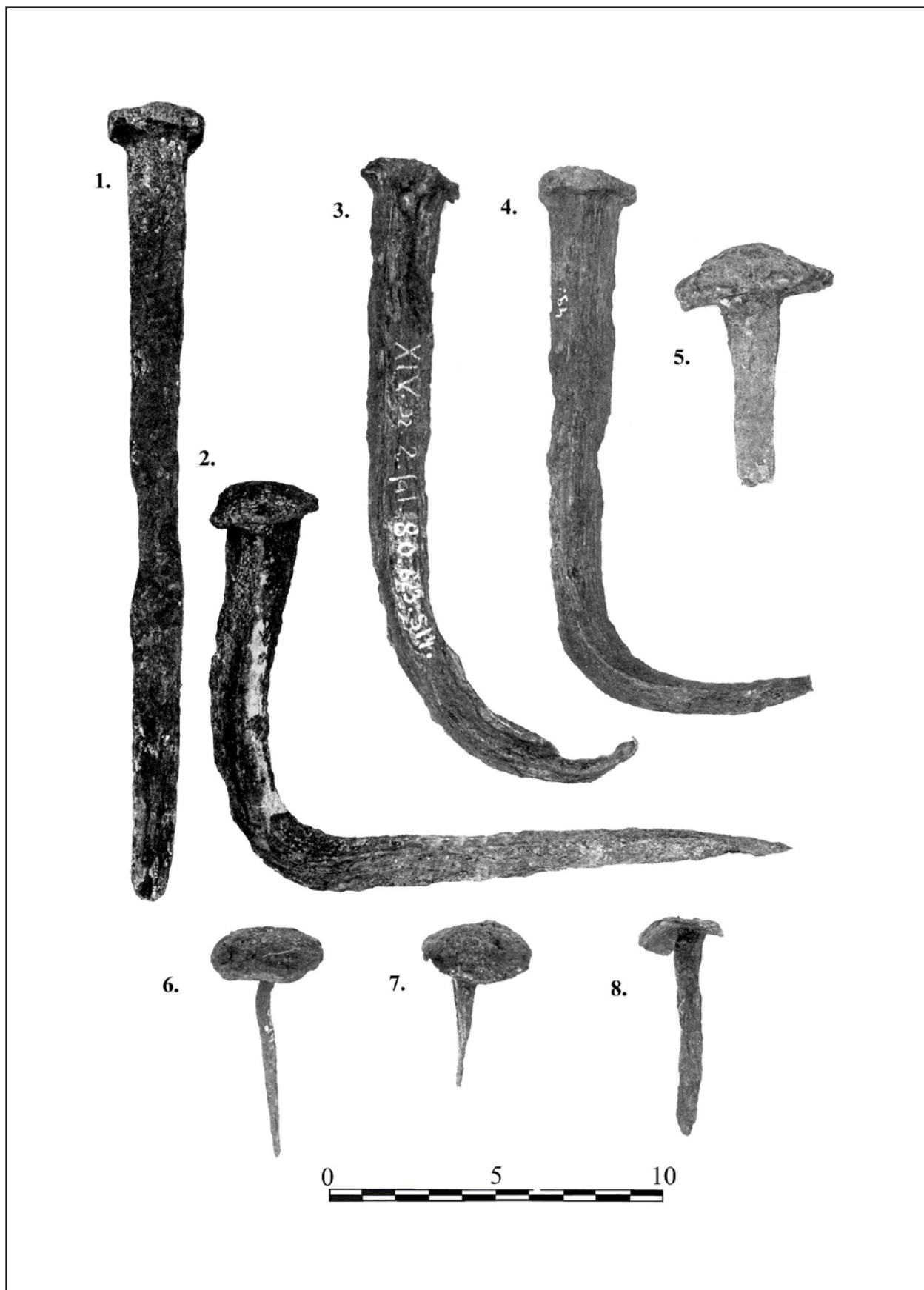
21. tábla. 1-5 . Egyoldalira fejezett szögek; 6-7: Szögjellegű vastárgyak; 8: Laposfejú paláncszeg; 9-14: Keskeny, hosszúkásfejú szögek; 15-16: Rövidszárú, nagyfejú szögek

22. tábla. 1-7: Keskeny, hosszúkásfejű szögek

23. tábla. 1-5: A szárnál szélesebb gömbszeletfejű szögek

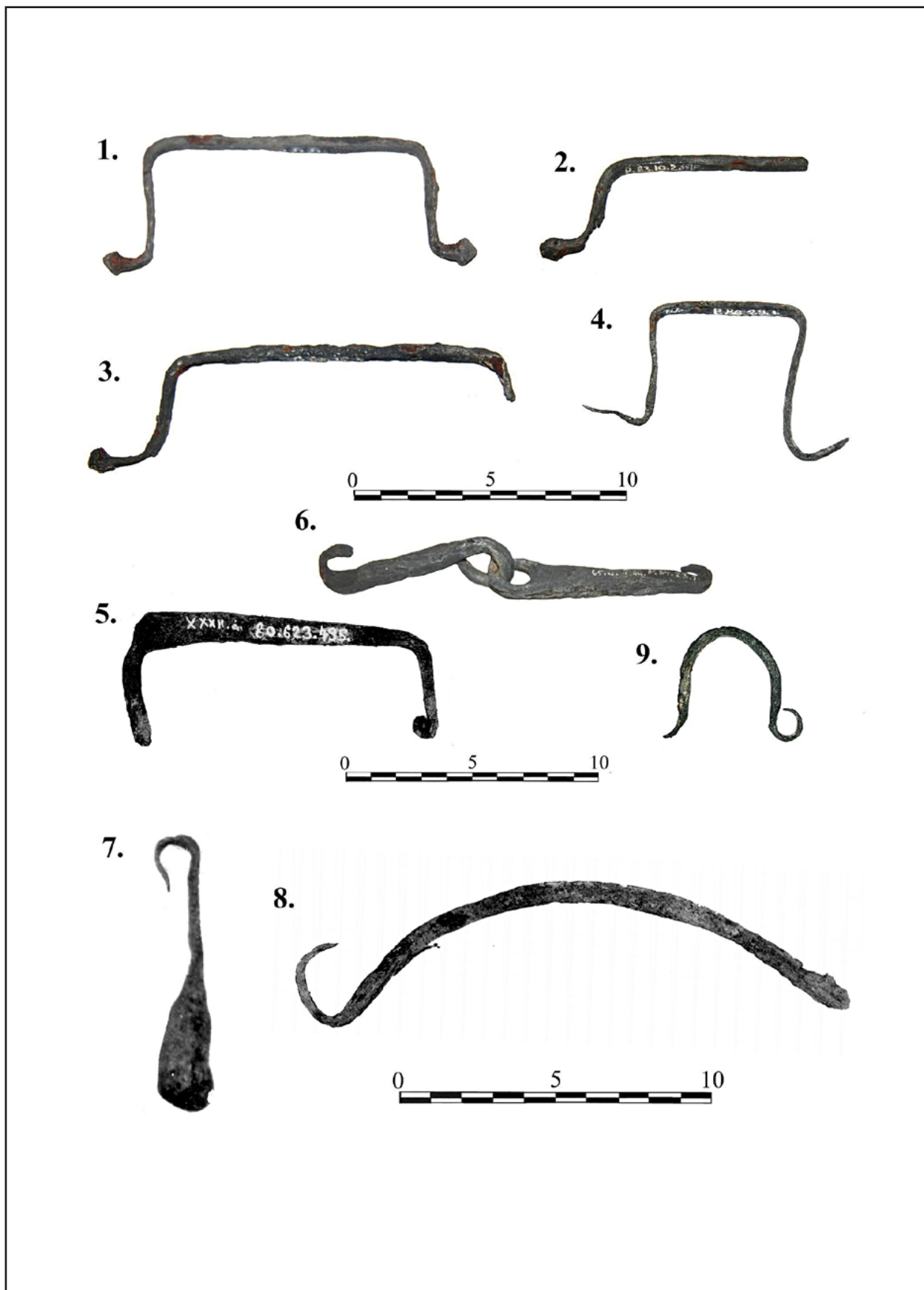
24. tábla. 1-4: Szárral azonos fejszélességű szögek; 5: A szárnál szélesebb gömbszeletfejű szögek; 6-8: Rövidszárú, nagyfejű szögek

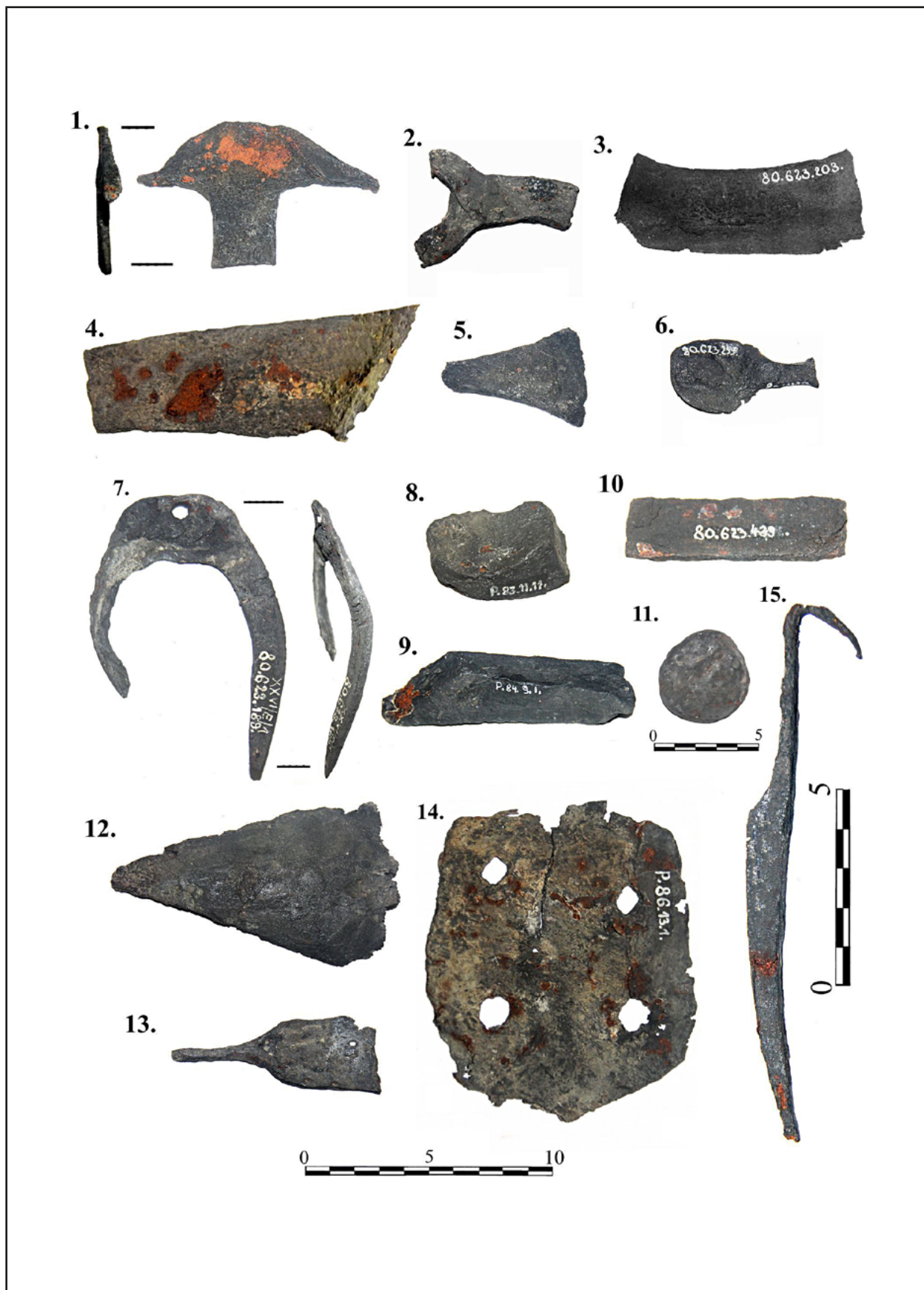
25. tábla. 1-3: Karikás gerendaszegek; 4-6: Aláhajló fejű nagy szegek

26. tábla. 1., 4-5: Újrafeldolgozásra váró vasak; 2-3: Tengelyvégszegek;
6: Fejezésre előkészített szögek

27. tábla. 1-3: Ládafogantyúk; 3: Fogantyú vagy reteszvas; 5-6: Ajtóvasalatok (?);
7: Csengő- vagy kolompnyelv; 8: Vödörfül; 9: Kisméretű edény füle

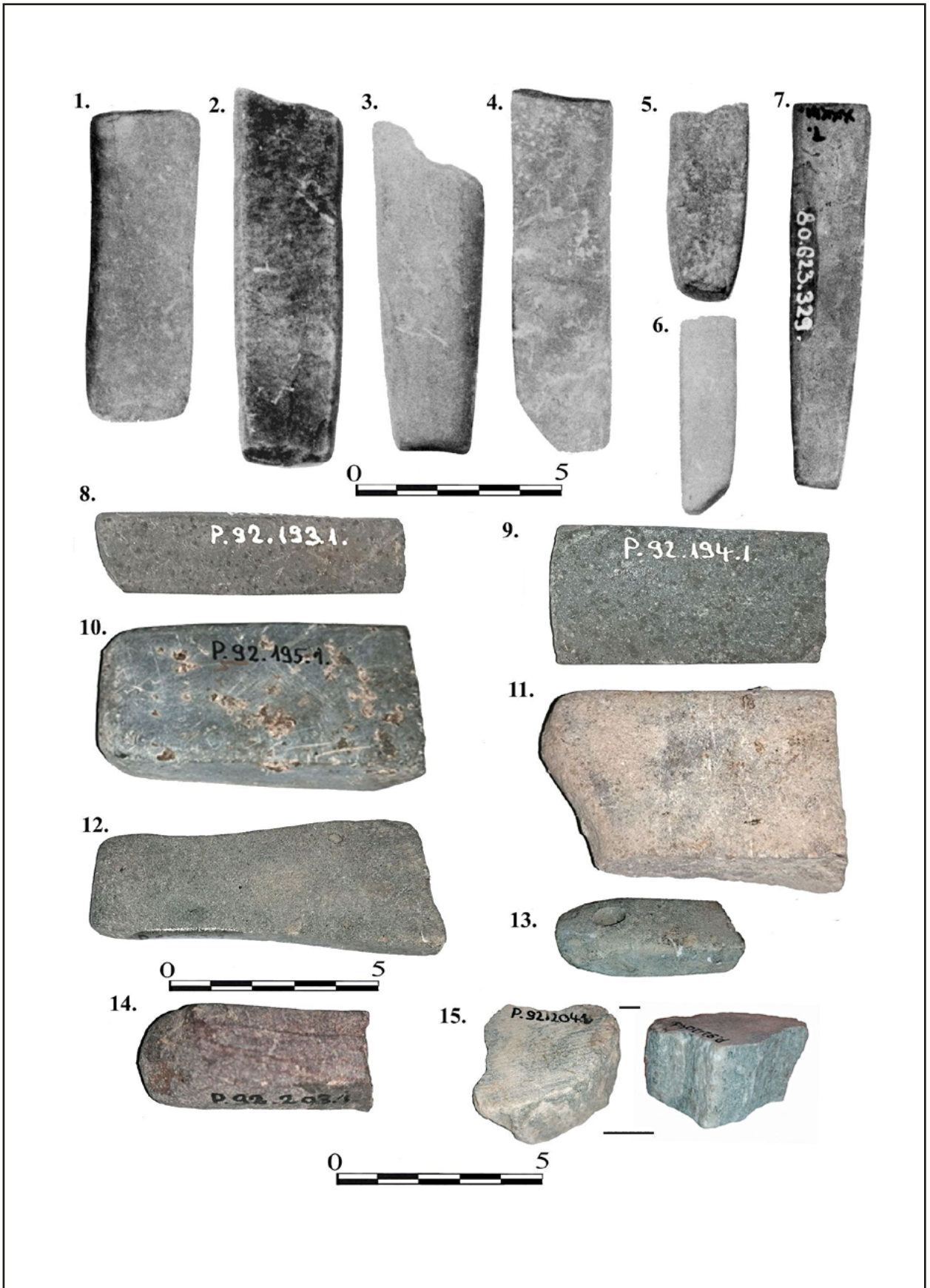
28. tábla. 1-15: Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak I.

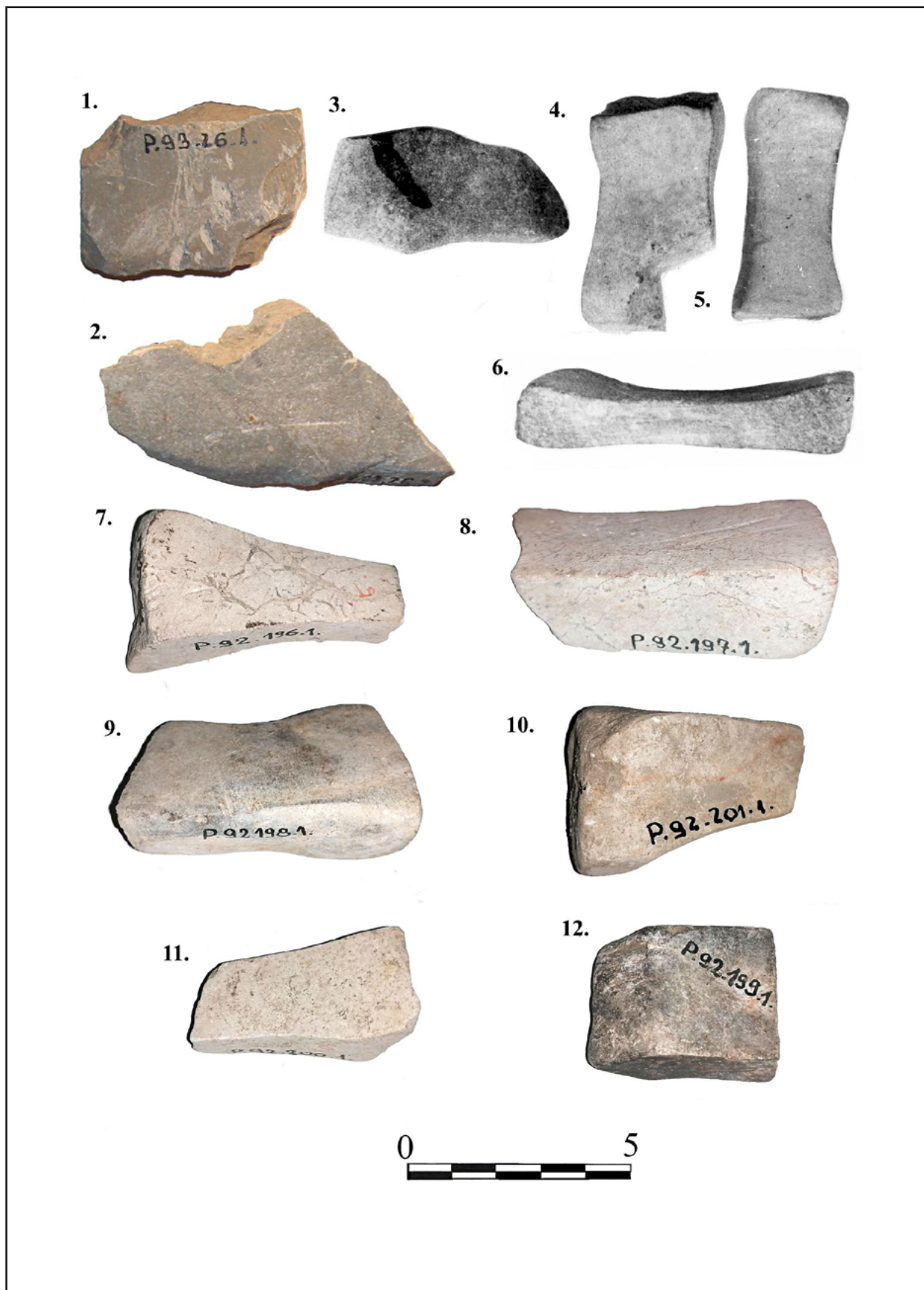
29. tábla. 1-9: Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak II.

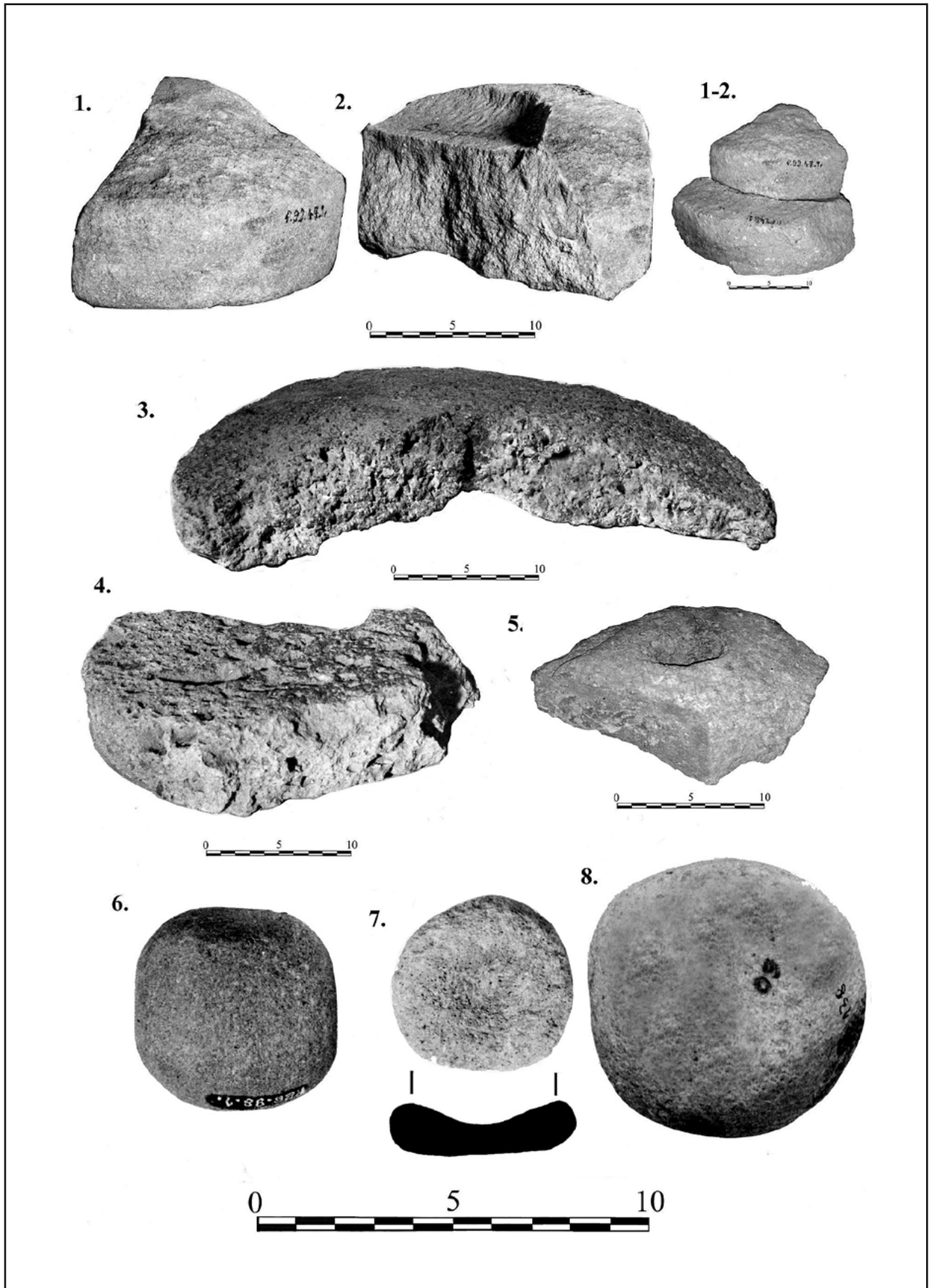
30. tábla. 1-9: Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak III.

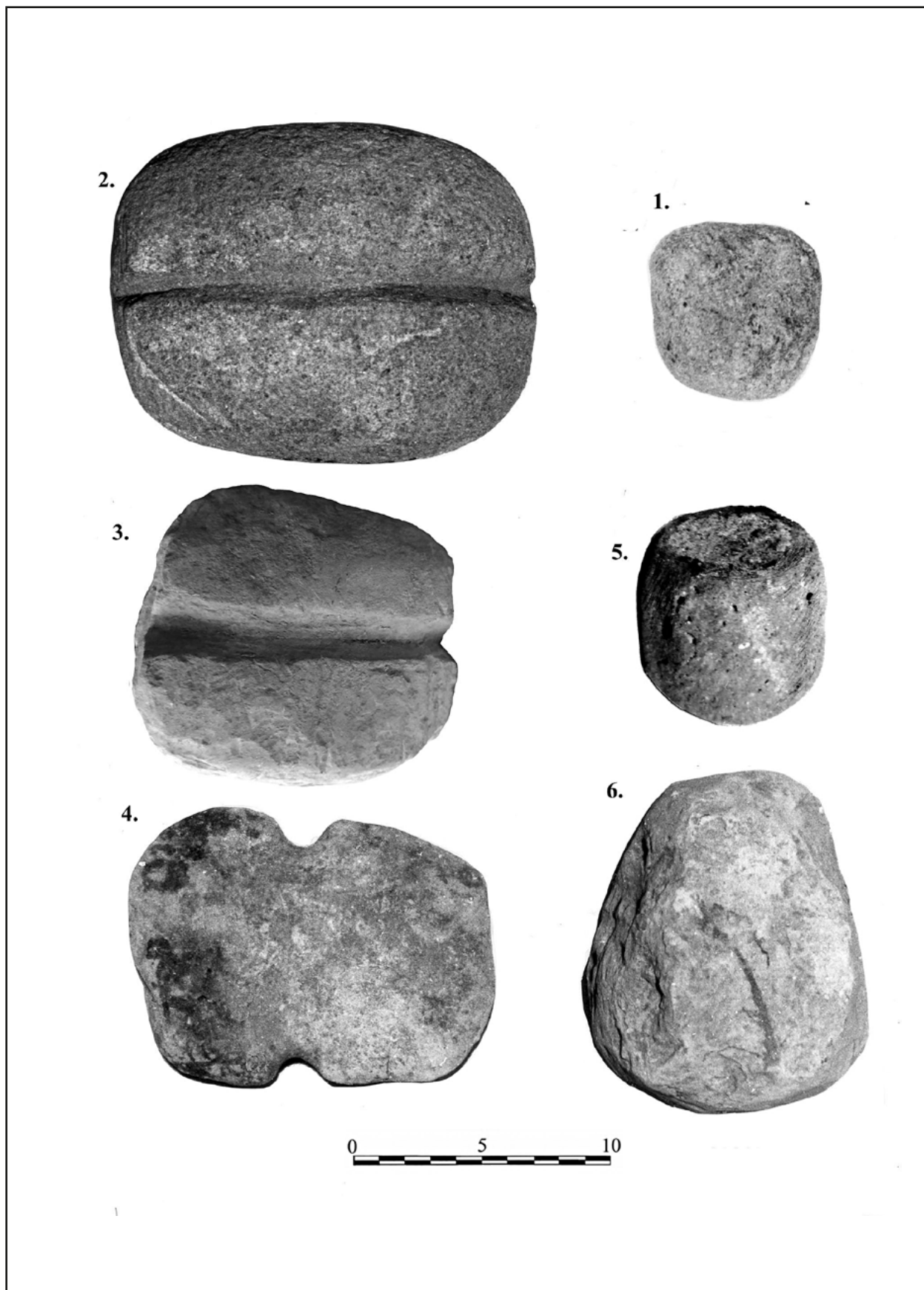
31. tábla. 1-15: Fenőkövek, csiszolt felületű kövek I.

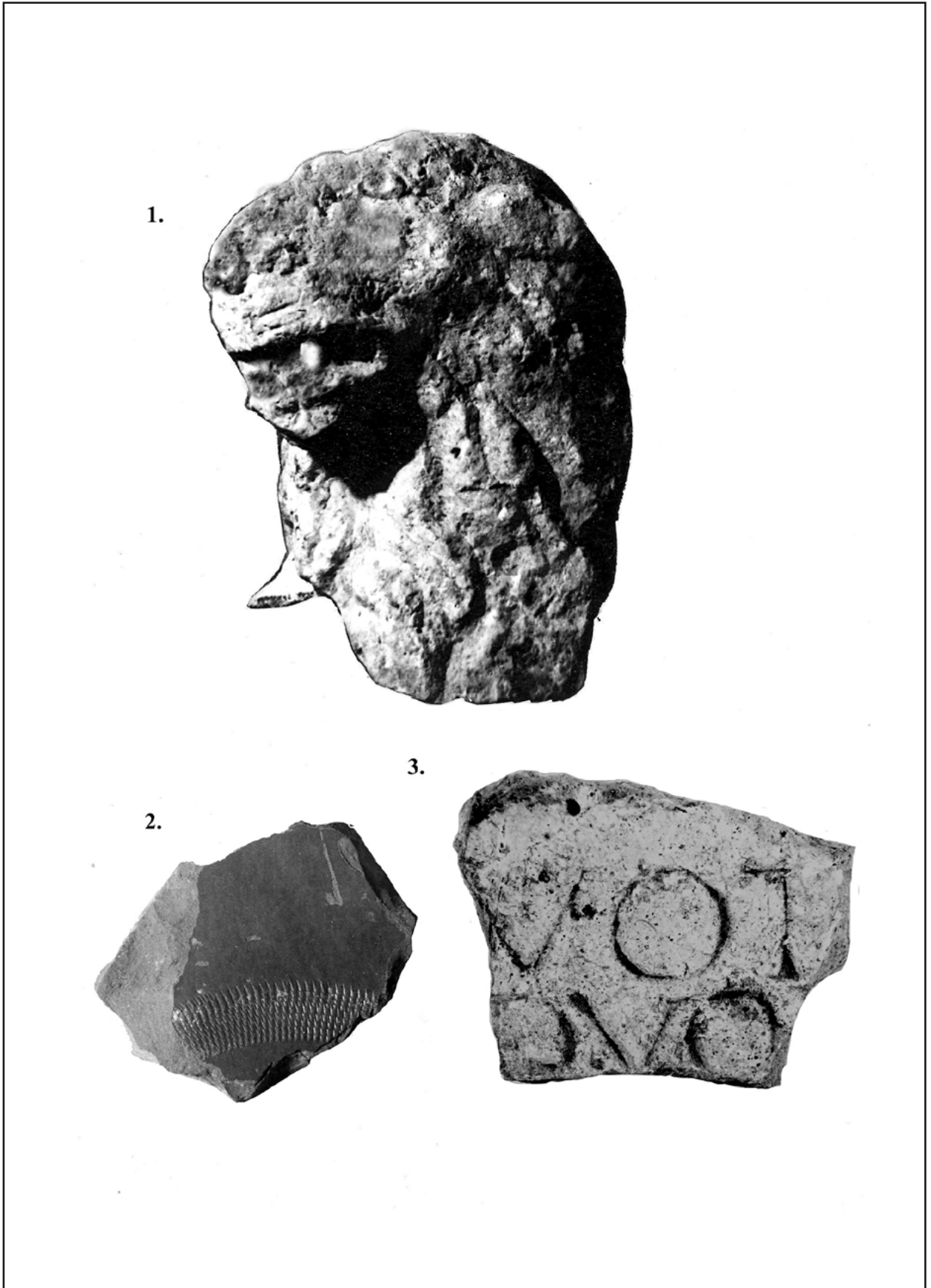
32. tábla. 1-12: Fenőkövek, csiszolt felületű kövek II.

33. tábla. 1-2: Párkányos őrlőkőtöredékek; 3-4: Párkány nélküli őrlőkőtöredékek;
5: Őrlőkő felsőlapjának töredéke; 6-8: Dörzsölőkövek

34. tábla. 1: Dörzsölőkő; 2-4: Kő súlyok; 5-6: Agyagnehezékek

35. tábla. 1: Római kori sírkőtöredék; 2: Terra sigillata táltöredék;
3: Felirattöredékes római mészkődarab

1-2.

36. tábla. Növényi maradványok az újpalánki várból. 1: Szőlőmagok;
2: Elszenesedett gabonaszemek

A LELETANYAG LEÍRÁSA ÉS ADATAI A TÁBLÁK ÉS A KÖZÖLT KÉPEK SORRENDJÉBEN

1. tábla. *Munkaeszközök I. Halászat*

1. *Horgok*. Kilenc darab hajlított szárú, laposra kalapált kifelé hajló füllel és szakállas hegygel készített kovácsoltvas horog. Egyik darab törött, hiányos, némelyiknek a hegye letörött. A restaurálást megelőzően még mindegyiknek fül alatti szárrészén ott volt a sodrott megkötő fonal több menetben feltekert, vasoxiddal átítatott maradványa is. Ltsz.: P.86.87.1–9. H.: 5,9–6,9 cm.
2. *Horog*. Az előzőeknél nagyobb méretű, egyenes szárú, laposra kalapált kifelé hajló füllel és szakállas hegygel készített kovácsoltvas horog. Ltsz.: P.83.12.7. H.: 8,5 cm.
3. *Horog*. Drótból hajlított, egyenes szárú rézhorog. Füle egyszerű visszahajlított hurok, hegye szakáll nélküli. Ltsz.: –. H.: 3,9 cm.
4. *Háromágú szigony*. Kovácsolással összezárt hosszú köpűvel készült kétágú szigony, melynek két ága közé egy harmadikat is felszegecseltek. Az egyik szélső és a középen lévő ág szakállas hegye egy irányba fordul, a harmadiké ezekkel ellentétes irányú. A köpűn a nyél rögzítésére szolgáló szöglyuk van. Ltsz.: P.83.7.9. H.: 13,5 cm.
5. *Szigony*. Egy darabból kovácsolt, köpű nélküli dárdszigony. Hegyes vége alatt egy elhegyesedő, enyhén a négyzetes átmetszetű szár felé görbített szakáll van. Ltsz.: P.84.105.1. H.: 22,7. Szár Ø: 0,7 cm.
6. *Kétágú szigony*. Kétágú szigony, melynek ágai az ágvégek felé közelítenek egymáshoz. Az egyik ág végén a középvonal felé álló szakáll van. Ez a másik ágról hiányzik. A két ág egy téglalap átmetszetű nyakrészből indul, de a váll nem egyenes, hanem „szamárhátívet” alkot. Ltsz.: P.83.7.12. H.: 16,2 cm. Az ágak távolsága a vállnál: 5,0 cm, az ágvégeknél 4,3 cm.

2. tábla. *Munkaeszközök II. Halászat*

1. *Háromágú szigony*. Hosszú köpűvel készült háromágú vas szigony. A hosszú köpű megtört és kinyílt. A száruk felé téglalap átmetszetű lapos nyakrész van, melyet egy váll után ugyancsak téglalap átmetszetű ágakká kovácsoltak. Ltsz.: –. H.: 19,0 cm. Köpű legnagyobb Ø: 2,3 cm.
2. *Hálónehezék*. Agyagból formált és kiegészített háromnegyedkör-alakú hálónehezék. Egyenesre vágott, és a hálóba rögzítéshez készített V alakúra bevágott éle alatt két lyuk van a felerősítéshez. Ltsz.: 80.515.56. Sz.: 12,0 cm. M.: 8,2 cm.
3. *Hálónehezék*. Fentivel azonos leírású, de csak félkör alakúra formált agyag hálónehezék. Ltsz.: 80.515.57. Sz.: 11,5 cm. M.: 6,3 cm.
4. *Hálónehezék*. Egyik szélénél kissé megnyújtott, felül egyenesre vágott, korong alakú agyag hálónehezék. Egyenes széle alatt két függesztőlyuk van. Redukált égetésű, szürke színű. Ltsz.: 80.515.58.1. Sz.: 9,8 cm. M.: 9,2 cm.
5. *Hálónehezék*. A fentivel azonos leírású, sárga színűre égetett hálónehezék. Törött, hiányos. Ltsz.: 80.515.58.2. Sz.: 10,0 cm. M.: 10,2 cm.
6. *Hálónehezék*. Téglából faragott, nagyjából kör alakú, alul egyenesre vágott hálónehezék. Felső szélénél egy függesztőlyuk van. Ltsz.: 70.4.2. Sz.: 6,7 cm. M.: 6,1 cm. V.: 3,5 cm.
7. *Hálónehezék*. Téglából pattintással és faragással durván alakított, oldalnézletben rombusz alakú hálónehezék. Felső csücskénél a függesztéshez készített fúrt lyuk van. (Felszíni gyűjtés.) Ltsz.: 66.76.3. H.: 9,2 cm.
8. *Hálónehezék*. Téglából faragott, simított felületű, oldalnézletben trapéz formáló hálónehezék. Felső éle alatt két fúrt lyuk van. (Felszíni gyűjtés.) Ltsz.: 66.76.1.
9. *Hálónehezék (?)*. Téglából faragott, hengeres testű hálónehezék vagy fenékhorgosúly (?). Felső részén körkörös bevágás van a zsinór megkötéséhez. (Felszíni gyűjtés) Ltsz.: 66.76.2. M.: 5,2 cm. Sz.: 3,7 cm.

3. tábla. *Munkaeszközök III. (Tímárkések)*

1. *Kétpengéjű kés.* Kétpengéjű, késszerű eszköz kovácsolással megcsavart középrésze. A száron lévő pengék ellentétes irányúak, élük ívelt, fokuk egyenes. Ltsz.: P.83.6.4. H.: 21,6 cm.
2. *Kétpengéjű kés.* Középrészén megcsavart fogórészű, kétpengés vas eszköz. A fogórész (feltehetően) fa markolatának alsó és felső vasgyűrűi is megmaradtak. A szár két végén lévő, egyenes fokkal kovácsolt, ívelt pengeélű késtagok épek. Ltsz.: P.83.6.21. H.: 23,0 cm.
3. *Kétpengéjű kés.* Csavart középrészű, két végén pengével ellátott, késszerű vas eszköz. Egyik végén a penge ép. Ennek csúcsa hátrahajló. Másik végén a penge valószínűtlenül kisméretű, de ez bizonyára a korróziós károsodás eredménye. A két penge itt azonos irányba néz. (26/D objektum.) Ltsz.: 80.623.16. H.: 27,2 cm.
4. *Kétpengéjű kés.* Csavart középrészű, két végén pengével ellátott, késszerű vas eszköz. Egyik végén a penge hátrahajló hegye azonban hiányzik. Ellentétes végén a pengének csak apró töredéke maradt meg. Középrészén egy vaskarika van. Ltsz.: P.83.6.24. H.: 25,0 cm.
5. *Ívelt pengés, késszerű eszköz.* Egypengés, csavart szárú, késszerű vas eszköz, mely a fentiekhez hasonló kialakítású, de nem dupla pengés. A szár alsó része horogszerűen visszahajlított. Ltsz.: P.83.13.1. H.: 14,3 cm.
6. *Pengetőredék.* Az előzőekhez hasonló, csavart pengéjű, késszerű eszköz töredéke. Az ívelt pengéhez egy vékony, csavart szár töredéke csatlakozik. Ltsz.: 80.623.395. H.: 6,5 cm.
7. *Pengetőredék.* Az előzőekhez hasonló, csavart pengéjű, késszerű eszköz középrészének töredéke, pengemaradványok nélkül. Ltsz.: P.83.6.5. H.: 11,5 cm.
8. *Pengetőredék.* Az előzőekhez hasonló, csavart pengéjű, késszerű eszköz középrészének töredéke, pengemaradványok nélkül. Ltsz.: P.83.6.6. H.: 12,0 cm.

4. tábla. *Munkaeszközök IV. Kéziszerszámok (Vegyes)*

1. *Kosárvarrotű (?)*. Körátmetszetű szárú, alul hegyben végződő, hosszú, T alakú eszköz. Hegyénél 1,6×1,3 cm nagyságú ovális nyílás van. A T felső részét alkotó fogórésze mindkét irányba ívelt. Ltsz.: 80.623.10. H.: 18,8 cm.
2. *Fogazott penge (?)*. Párhuzamos éllel és fokkal készült, alul fogazott vaslemez. Egyik vége bizonytalan, de befejezettnek tűnik. Másik végének felső sarkából egy felhajló, de a pengéhez viszonyítva 90°-kal elfordított nyúlvány emelkedik ki. Ennek ellapított és pengesíkra visszafordított végén egy nyélfelerősítésre szolgáló, de kiszakadt szöglyuk van. Ltsz.: P.86.33.1. H.: 13,6 cm. Sz.: 1,6 cm.
3. *Fogazott penge (?)*. A fentihez hasonló, alul fogazott vaslemez. Nyélfelerősítésre szolgáló kihajló fogórésze is hasonló, bár a korrózió miatt a szöglyuk nem látható. Ltsz.: P.623.234. H.: 11,0 cm. Sz.: 1,1 cm.
4. *Fűrészlap.* A fogórész felől egyre csökkenő szélességű fűrészlaptöredék. A penge egy része és a fogak hiányosak. Ép vége íves, a pengevég előtt két szegecslyuk van. Gerince egyenes, a penge alsó íve hosszabb használatra utal. Ltsz.: P.86.26.1. H.: 14,0 cm. Legnagyobb sz.: 3,0 cm.
5. *Reszelő.* Lapos, téglalap átmetszetű, párhuzamos oldalakkal készült, hegyben végződő reszelő. Lapjai egymást keresztezően, oldalai pedig párhuzamosan rovátkoltak. Ltsz.: P.84.13.1. H.: 20,5 cm. Sz.: 1,2 cm. V.: 0,3 cm.
6. *Reszelő.* Nyéltövises, a nyél felől egyenletesen csökkenő szélességű, téglalap átmetszetű reszelő. Rovátkolása a korrózió miatt csak kevéssé látható. Ltsz.: P.84.12.1. H.: 15,8 cm. Sz.: 1,7 cm.
7. *Reszelő.* Lapos nyéltüskével készített, visszahajlított végű lapos reszelő. Erősen oxidálódott felületű. Ltsz.: 80.623.213. H.: 11,0 cm. Sz.: 1,3 cm.
8. *Reszelő.* Törött felső végződésű lapos vasreszelő, lapos nyéltüskével. Ltsz.: P.84.34.1. H.: 11,2 cm. Sz.: 1,1 cm.
9. *Kosárvarrotű (?)*. Körátmetszetű szárú, T alakú eszköz. Felül lévő fogórészének mindkét vége, 90°-ban ívesen aláhajló. A szár hegye a befűzésre szolgáló lyuknál tört le. Ltsz.: 80.623.205. H.: 8,6 cm. Fogórész h.: 5,2 cm.

10. *Fogazott élű vaseszköz*. Felül egyenesre vágott négyzetes átmetszetű szárral ellátott, trapéz pengéjű eszköz. A penge éle enyhén íves, fogazott. Kis mérete alapján leginkább bőr- vagy famegmunkáláshoz használt eszköz lehet. Ltsz.: 80.623.15. H.: 8,5 cm. Penge sz.: 5,1 cm.
11. *Szőlőmetsző kés*. Lapos, téglalap átmetszetű nyélnyúlványa alul egyenesre vágott. Ennek háta és a penge háta egy vonalban van. Az egyenes pengéhátból emelkedik ki a kb. 4 cm hosszú, 2 cm széles, enyhén ívelt élű balta. A nagyon hiányos penge alsó széle a nyéllal 90°-os szöget zár be. Ltsz.: P.83.7.7. H.: 17,3 cm. Legnagyobb sz.: 3,2 cm. Nyél sz.: 1,0-1,5 cm. V.: 0,7 cm.
12. *Szőlőmetsző/vesszőszedő (?)*. Hosszú nyéltövissel készült, hátrahajló pengéjű, késszerű eszköz. Éle és háta egymással párhuzamos, utóbbi a hosszú nyélnyúlvány törés nélküli, ívelt folytatása. Ltsz.: P.84.28.1. H.: 17,3 cm. Ebből a nyél h.: 9,6 cm.

5. tábla. *Munkaeszközök V. Kéziszerszámok (Fúrók, árak)*

1. *Fúró*. Laposra kalapált nyéltüskéjéhez, erőteljes fa nyél tartozhatott. Alsó vége a cigányfúrókról ismert csavart, élezett hegy, négyzetes átmetszetű szárral. (Felszíni gyűjtésből.) Ltsz.: 63.249.1. H.: 28,5 cm. A szár Ø: 1,1 cm.
2. *Fúró*. Felül tompa végződésű, nyéltüske nélküli fúró a szokásos csavart alsó véggel. A szár alig észrevehetően hatszögletes átmetszetű, kisebb átmérőjű, mint az alsó vége. Ltsz.: 80.623.206. H.: 15,7 cm. A szár Ø: 0,9 cm.
- 3–4. *Fúrók*. Hegyes nyéltüskéjű, csavart pengevégződésű fúrók, négyzetes átmetszetű szárral. 3.: Ltsz.: P.83.7.11. H.: 13,3 cm. A szár Ø: 0,5 cm. 4.: Ltsz.: P.83.7.10. H.: 12,5 cm. A szár Ø: 0,5 cm.
5. *Fúró*. Visszahajlított nyéltüskéjű, csavart pengevégű, törött hegyű fúróvas. A szár felső része négyzetes, alsó fele körátmetszetű. Felszíni szórványlelet. Ltsz.: 66.154.14.H.: 16,0 cm. A szár Ø: 0,7 cm.
6. *Ár (?)*. Mindkét végén hegyes, hossz tengelyében kissé elcsavarodó, négyzetes átmetszetű vaseszköz. Ltsz.: 80.623.217. H.: 14,7 cm. Ø: 0,8 cm.
7. *Ár (?)*. Mindkét végén hegyes, négyzetes átmetszetű vaseszköz. Felszíni szórványlelet. Ltsz.: 66.156.37. H.: 14,5 cm. Ø: 0,6 cm.
8. *Ár (?)*. Mindkét végén hegyes, négyzetes átmetszetű vaseszköz. Ltsz.: 80.623.222. H.: 10,1 cm. Ø: 0,5 cm.
9. *Ár (?)*. Mindkét végén hegyes, négyzetes átmetszetű vaseszköz. Ltsz.: 80.623.207. H.: 12,1 cm. Ø: 0,7 cm.
10. *Gyaluvas*. Lefelé enyhén szélesedő, vékony pengéjű gyaluvas. Alul élezett, felső végének közepén pedig ütésnyomok látszanak. Ettől jobbra és balra ferdén levágott. Felső szélének közelében egy D alakú mezőben jobbra néző, sasra emlékeztető mesterjegy van. Ltsz.: –. H.: 11,2 cm. Szélessége felül 2,5 cm, alul 3,2 cm.

6. tábla. *Munkaeszközök VI. (Kalapácsok)*

1. *Kalapács*. Vas kalapácsfej, melyet egy hatszög átmetszetű szárral kovácsoltak egybe. Ez a szár azonban csak felső része a nyélnek, a tulajdonképpeni fogórész hiányzik. A fém szárrész körbefutó bordával díszített alsó végén egy négyzetes metszetű csomó van, ami egy fa nyélbe mélyedő nyéltövis maradványa. A kalapácsfej lapos fele éles végződésű, mélyen hasított szöghúzóval. A szöghúzó villa egyik oldalán sűrű rovátkolás van, a másik oldal erősebben korrodált, azon tán nem is volt, vagy a roncsolódás miatt nem látszik ez a díszítmény. A villás rész 60°-os szöget zár be a szárral. A kónuszosan szélesedő ütőtag alsó része kevésbé, felső része erősebben ívelt, átmetszete szabálytalan nyolcszög. Az így kialakult síklapok végét apró pontkörökkel díszítették, melyek főként felül láthatók jól. A kissé sérült, de így is láthatóan nyolcszögletű ütőfelület középső mezőjében 12–13 db apró, fél sörétnyi bemélyedés van. Ltsz.: P. 93.11.1. Teljes hossza: 12,5 cm. Fej h.: 9,5 cm. Sz.: 2,5 cm.

2. *Kalapács*. Vas kalapácsfej. Alja és oldalai egyenes síkúak, felső része hullámosan tagolt. Ütőfelülete négyzetes, ellentétes vége fokozatosan csökkenő magasságú, élben végződő. Nyéllyuka téglalap átmetszetű. Ltsz.: 80.623.226. H.: 9,5 cm. Sz.: 2 cm. Súly: 134 gr.
3. *Kalapács*. Vas kalapácsfej. Mindkét fele egyenes hátú, középtől lefelé hajló. Ütőtagja kerek átmetszetű, másik oldala lapított, szöghúzóvá hasított élű. Nyéllyuka téglalap átmetszetű. Ltsz.: 80.623.215. H.: 9,5 cm. Sz.: 2–2,2 cm. Súly: 112 gr.
4. *Kalapács*. Vas kalapácsfej. Mindkét fele középtől lefelé hajló, középrésze erősen kidomborodó. Ütőtagja nyolcszögletűre alakított. Nyéllyuka téglalap átmetszetű. (Felszíni gyűjtés.) Ltsz.: 66.14.20. H.: 10 cm. Sz.: 1,4 cm. Súly: 98 gr.
5. *Kalapács*. Vas kalapácsfej. Felül domború, alul homorú. Ütőtagja alig észrevehetően nyolcszögletűre kovácsolt, csaknem körátmetszetű, kónikus megformázású. Ellentétes fele ellaposodó, élben végződő, szöghúzó villára hasított. A villa egyik ága törött. Nyéllyuka téglalap átmetszetű. Ltsz.: 80.623.216. H.: 11 cm. Sz.: 2,3 cm. Súly: 138 gr.

7. tábla. *Munkaeszközök VII. (Kovács szerszámok)*

1. *Kovácsfogó*. Nagyméretű tűzifogó. Szárai hengeresek, körátmetszetűek. Végükön kiszélesedő gombos rész van, amely megakadályozta a kéz lecsúszását. Az erőteljes pofa felső része kiszélesedő, a pofatest viszont ívelt, ami lehetővé tette a kör- vagy ellipszis átmetszetű vasdarabok biztonságos megfogását és tartását. A biztos és állandó erejű darabfogást biztosító szorítógyűrű azonban hiányzik. Ltsz.: 80.623.240. H.: 60,5 cm. Ebből a befogó pofa: 13 cm. Szár a tengelyig: 47,5 cm.
2. *Harapófogó*. Általános szöghúzó, vas harapófogó, melynek tenyér felőli szára valamivel hosszabb a másiknál, a szárvégek nagyon enyhén kifele nyílnak. A pofa kör alakú. Ltsz.: 80.623.235. H.: 15,3 cm.
3. *Harapófogó (?)*. Kisméretű, lapos szárú fogó korróziótól erősen elvékonyodott töredéke. Törött szára egyenes, a másik szárvég befelé ívelt. A megmaradt fél pofarész egyenes, majd csaknem derékszögben megtörik, bár ez lehet a roncsolódás eredménye is. Speciális eszköznek látszik, de lehet kisebb harapófogó korrózió miatt erősen sérült maradványa is. Ltsz.: P.83.6.18. H.: 12,6 cm.

8. tábla. *Munkaeszközök VIII. (Mezőgazdaság I.)*

1. *Kaszapenge*. Összecsukható rövidkasza csaknem teljes pengéje, a felerősítési rész hiányával. Az ormó nélküli, ívelt penge egyszerű hegyben végződő. A pengetőnél törött el, a nyak hiányzik. Pengető felőli végén a nyélhez kapcsolódáshoz szükséges szegecs számára egy lyuk van. Ltsz.: P.83.7.2. H.: 41,0 cm. Legnagyobb sz.: 3,3 cm.
2. *Kasza töredéke*. Összecsukható rövidkasza ormó nélküli pengetőtöredéke a vele egy síkban lévő, de lefelé 90°-ban meghajló és oldalra visszapödört végű nyéllemezrel. A pengetőnél a hajlásív közepén egy lyuk van a nyélhez kapcsolódáshoz. Ltsz.: P.83.7.4. H.: 13 cm. Legnagyobb sz.: 2,8 cm.
3. *Kasza töredéke*. Összecsukható rövidkasza ormó nélküli pengetőtöredéke. A hegyesszögben behajló nyéllemez végét körre lapították. Ezen a lyuk a pengető elkeskenyedő részén van. Ltsz.: P.83.7.3. H.: 21,5 cm. Legnagyobb sz.: 3,7 cm.
4. *Kaszapenge töredéke*. Kissé ívelt, ormó nélküli pengedarab. A fentiekhez hasonló rövidkasza töredéke lehet. Ltsz.: 80.623.214. H.: 15,0 cm. Legnagyobb sz.: 2,5 cm.
5. *Kaszapenge töredéke*. Egyszerű hegyben végződő, ormó nélküli, ívelt végű pengedarab. A fentiekhez hasonló rövidkasza töredéke lehet. Ltsz.: P.83.7.6. H.: 20,0 cm. Legnagyobb sz.: 2,3 cm.
6. *Kaszapenge töredéke*. Hosszúkasza alig ívelt, kettős ormójú pengéjének töredékdarabja. Erősen korrodált. Ltsz.: – H.: 28 cm. Legnagyobb mérhető sz.: 4,3 cm.
7. *Kaszapenge töredéke*. Hosszúkasza kissé ívelt, kettős ormójú pengéjének töredékdarabja. Erősen korrodált. Ltsz.: P.86.80.1. H.: 30,0 cm. Legnagyobb mérhető sz.: 4,8 cm.
8. *Kasza töredéke*. Egyenes gerincű, kettős ormójú hosszúkasza hegy nélküli töredéke, mely egy

- rövid, a pengével 90°-nál kisebb szöget bezáró, makkos végződésű nyakhoz csatlakozik. Ltsz.: –. H.: 29,6 cm. A nyéllemez sz.: 3,5 cm.
9. *Pengetőredék*. Ívelés nélküli, egyenes gerincű, ormó nélküli pengetőredék. Lehet rövidkasza részlete, de az íveltség teljes hiánya miatt akár vágófegyver pengedarabja is. Ltsz.: P.83.8.10. H.: 14,5 cm. Penge sz.: 3,0 cm.
10. *Pántkarika*. Nyitott, de a pántvégeken lévő lyukakba helyezett és visszagörbített végeivel a pántot összeszorító szögdarabbal zárttá tett karika. Kissé elliptikus formájú és nem D alakú, mint a kaszaörvek, így rendeltetése bizonytalan. Esetleg utóbbi helyettesítésére használhatták. Ltsz.: P.83.9.22. Ø: 5,5–6,5 cm. Pánt sz.: 1,8 cm.
- 11–12. *Kaszaörvek*. Alakjuk elnyújtott D formájú. Lapos részükön a két pántvég eredetileg összekovácsolt volt. A pántok oldalfala a korrózió miatt hiányos. Ltsz.: 80.623.400. Ø: 4,5 cm. Pánt sz.: 2,6–3,4 cm. Ltsz.: P.83.11.2. Pánt sz.: 2,0–3,0 cm.

9. tábla. *Munkaeszközök IX. (Mezőgazdaság II.)*

1. *Sarlótőredék*. Keresztbe lapított pengevégű sarló töredékdarabja. Ltsz.: P.83.7.5. H.: 17,0 cm. Penge legnagyobb sz.: 1,5 cm.
2. *Rövidkasza (?) töredéke*. Hosszú nyéltüskés vágóeszköz, bizonyosan egy összecukható rövidkasza kis pengetőredéke, a hozzá derékszögben csatlakozó, visszagörbült nyéltüskével. Ltsz.: P.8674.1. Együttes, kiterített h.: 10 cm.
3. *Sarlótőredék*. Sarló hosszú, ívelt pengedarabja a keresztbe lapított pengevéggel. Ltsz.: P.83.7.1. H.: 27,0 cm. Legnagyobb sz.: 1,4 cm.
4. *Sarlótőredék*. Sarló pengevég nélküli pengetőredéke. A nyéltüske fölötti röviden visszatört nyak enyhe ívben hátra, majd előre ívelő pengében folytatódik. Ltsz.: 80.623.241. H.: 20,6 cm. Legnagyobb szélessége: 1,6 cm.
5. *Sarlótőredék*. Erősen korrodált, íves pengedarab a sarló középrészéből. Ltsz.: P.86.91.1. H.: 13,2 cm. Sz.: 2,0–2,2 cm.
6. *Sarlótőredék*. Az íves pengetőredékhez egy tompaszögben hátra tört nyéltüske csatlakozik. Ltsz.: 63.374.1. H.: 10,5 cm. Legnagyobb sz.: 2,4 cm.
7. *Kaszaalakú nádvágó*. Vágott hegyű, erős gerincű, kaszaformájú, de rövid vágóeszköz. Nagyobb pengéből alakították ki. Ltsz.: 80.623.242. H.: 27,0 cm. Penge legnagyobb sz.: 2,7 cm.
8. *Pengetőredék*. Ívelt, belső élű vágóeszköz, feltehetően sarló középrészének pengetőredéke. Ltsz.: 80.623.225. H.: 17,0 cm. Sz.: 3,0 cm.
9. *Szőlőmetszőkés*. Mindkét vége töredékes, hiányzó nyéltüskéje egy 1,4×0,5 cm-es hátraívelő nyakban folytatódik. Ennek felsővégéhez csatlakozik a hátrafelé szélesedő, pofás balta és az előre ívelő penge, melynek felső vége hiányzik. Ltsz.: 86.623.243. Mérhető h.: 20,3 cm. Mérhető él h.: 6,5 cm. Balta él h.: 3,8 cm., legnagyobb sz.: 2,3 cm.
10. *Szőlőmetszőkés*. Egysarkos, baltás szőlőmetszőkés a pengetőnél letört nyéltüske nélkül. A pengető, majd a penge foka és éle egy darabig párhuzamos, görbület nélküli, majd erős görbülettel előrehajlik és csúcsban végződik. A hát közepén emelkedik ki az alig szélesedő, inkább téglalap alakú pofás balta.⁹⁶ Ltsz.: P.83.7.8. H.: 11,5 cm. Balta mérete: 3,5×5,0 cm.
11. *Kétágú villa*. Hosszú nyélre erősíthető, tölcéses köpűvel készített kétágú vasvilla. Egyik ága törött. A köpűn lyuk van a felerősítéshez. Ltsz.: 80.623.46. H.: 17,5 cm.
12. *Szénavonó*. Az alján kissé töredezett szélű köpű felül négyzet átmetszetű, igen hegyes végű szárban folytatódik. A szár félmagasságában ágazik el a széles nyílású, de végénél lefelé ívelt, hegyes végű, ugyancsak négyzet metszetű szakáll. Ltsz.: 80.623.198. H.: 11,6 cm. Köpű legnagyobb Ø: 3,0 cm. Szakáll h.: 5,0 cm.

⁹⁶ MÜLLER 1982, 312–313, 1375. és 1945. képhez hasonló.

10. tábla. *Munkaeszközök X. (Mezőgazdaság III.)*

1. *Kapa*. Elliptikus nyéllyukkal kovácsolt, hiányos pengéjű vas kapa. Középvonalán merevítő gerinc van. Ltsz.: P.86.64.1. H.: 22,4 cm. Legnagyobb sz.: 25,4 cm.
2. *Ásóvas*. Trapéz alakú, vékony anyagú penge, hosszanti középvonalán ék alakú ormóval. Köpűje a vállnál letört, hiányzik. Az oldalsó élek enyhén ívelő, széles, csaknem egyenes hegybe mennek át. Ltsz.: P.85.1.1. H.: 22,5 cm. Legnagyobb sz.: 23,5 cm.
3. *Ásó*. Ásó töredéke, hiányos pengével, a kissé befelé ívelt falú, körátmetszetű köpű maradványával. Ltsz.: P.86.17.1. Töredék h.: 17,5 cm. Köpű h.: 7,0 cm. Sz.: 5,5–7,0 cm.
4. *Ásóvas*. Leírása a 2. számúval megegyező. P.86.16.1. H.: 21,6 cm. Legnagyobb sz.: 24,6 cm.

11. tábla. *Munkaeszközök XI. (Mezőgazdaság IV.)*

1. *Irtókapa (vermelő)*. Fokozatosan szélesedő pengéjű, váll nélküli, a köpűvel nyak nélkül összekovácsolt vas kapa. H.: 25,0 cm. Legnagyobb sz.: 9,5 cm.
2. *Irtókapa (vermelő)*. Irtókapa trapéz alakú, hiányos pengevégű vasa az elliptikus köpűnyílású köpű részletével. Ltsz.: 80.623.251. H.: 19,4 cm. Legnagyobb sz.: 8,0 cm.
3. *Irtókapa (vermelő)*. Kissé trapéz alakú pengével kovácsolt, ép irtókapa. Válla két oldalra ferdén csapott, a rövid nyakkal összekötött köpűje megközelítően körátmetszetű. Ltsz.: 85.7.1. H.: 22,0 cm. Sz.: 12,4 cm.
4. *Csákány töredéke*. Vas csákány nyéllyuknál letört, hegyben végződő fél darabja. Ltsz.: 80.623.250. H.: 21,0 cm.

12. tábla. *Lakatok*

1. *Lakat*. Nagyon roncsolt állapotú. Téglatest alakú lakat. Kengyele köríves, a bal szélétől 1 cm-re elhelyezett kulcsház kör alakú, kiemelkedő. Ltsz.: P.83.10.4. A lakattest h.: 5,0 cm. M.: 2,5 cm. Sz.: 1,5 cm. Kulcsház Ø: 2,1, cm.
2. *Lakat*. Téglatest alakú lakat. Kengyele köríves, a bal szélétől 0,3 cm-re elhelyezett kulcsház kör alakú, kiemelkedő. Ltsz.: 80.623.8. A lakattest h.: 4,2 cm. M.: 2,2 cm. Sz.: 1,4 cm. Kulcsház Ø: 1,7 cm.
3. *Lakat*. Téglatest alakú lakat. Kengyele köríves, a bal szélétől 0,7 cm-re elhelyezett kulcsház kör alakú, kiemelkedő. Felszíni szórványlelet. Ltsz.: 70.25.7. A lakattest h.: 4,8 cm. M.: 2,2 cm. Sz.: 1,6 cm. Kulcsház Ø: 1,7 cm.
4. *Lakat*. Téglatest alakú lakat. Kengyele köríves, a kulcsházat az előlap közepén helyezték el. Az adatfelvétel után szétesett. Ltsz.: P.83.10.5. A lakattest h.: 5,5 cm. M.: 3,0 cm. Sz.: 1,5 cm. Kulcsház Ø: 1,6 cm.
5. *Lakat tartozéka*. Hengeres testű lakat belső szerkezeti egysége. Egyik vége villás, másik a lakattestet lezáró körnek megfelelő. Ltsz.: 80.623.211. H.: 2,6 cm.
6. *Lakat tartozéka*. Hengeres testű lakat kengyelének töredéke. Ltsz.: P.83.10.3. H.: 5,0 cm.
7. *Lakat tartozéka*. Hengeres testű lakat kengyelének töredéke. Ltsz.: 80.623.429. H.: 6,7 cm.
8. *Lakat*. Téglatest alakú lakat elejének merevítőbordás borítékja a bal szélre helyezett, kör alakú kulcsházzal. A lakattestet rézlemezekkel forrasztották egybe, a boríték elülső oldalát nagyobb rézlemez fedi. A lakatdoboz jobb oldala sérült, hiányos. Ltsz.: –. H.: 5,2 cm. Sz.: 3,0 cm. V.: 2,4 cm.
9. *Hengeres lakat*. Hengeres testű, erősen átégett anyagú lakatszerű tárgy, a hengerrel párhuzamosan visszahajló kengyel nagyobb részletével. Ltsz.: 80.623.212. H.: 8,8, cm. Henger h.: 6,5 cm. Henger sz.: 2,1 cm.
10. *Hengeres lakat*. Leginkább hengeres lakatnak meghatározható, teljesen kiégett belső szerkezetű tárgy, a kengyel (?) mindkét végén kiinduló maradványával. Az egyik körátmetszetű kengyelmaradvány ívesen visszahajló. (Felszíni gyűjtés.) Ltsz.: 66.156.36. H.: 8,9 cm. Henger h.: 6,0 cm. Henger sz.: 2,7 cm.

11. *Hengeres béklyólakat töredéke*. Vörösréz lemez alapú hengeres lakattest hengere a kengyelcsukló szerkezetének csonkjával. A rézlemez felületén és az azt borító vékony vasoxidrétegen vonalakból álló díszítmény maradványa látszik. (Felszíni gyűjtés.) Ltsz.: –. H.: 8,5 cm. Henger sz.: 2,6 cm.

13. tábla. *Kulcsok*

1. *Kulcs*. Füle kör alakú, fülvége visszapödört. A fül négyzetes, a szár téglalap átmetszetű. Alsó vége letört, így lehetett tolókulcs, de akár fordítós kulcs is. Ltsz.: 80.623.444. H.: 7,7 cm. Fül Ø: 1,5 cm.
2. *Kulcs*. Füle kör alakú, visszapödört végű. A szár a felső harmadán kör-, alatta téglalap átmetszetű. Alsó vége felett 1,5 cm-re, egy 0,7 cm hosszú, 0,6 cm széles, közepén vízszintes bevágással hízott lapos taraj van. Fordítós kulcs. Ltsz.: P.83.10.7. H.: 7,7 cm. Fül Ø: 1,2 cm.
3. *Kulcs*. A szár felső része lapos, oldalról lyukasított, törött végű. Lefelé kiszélesedik, alul derékszögben behajlított taraja a szerkezet szerint alakított. Tolókulcs. Ltsz.: –. H.: 12,8 cm. Taraj h.: 1,0 cm.
4. *Kulcs*. Két végénél a szélesebb, téglalap átmetszetű szára közepén elkeskenyedő, négyzetes átmetszetű. Kör alakúra hajtott füle egy részen átszakadt. Derékszögben behajló lapos vége a zárszerkezetnek megfelelően alakított: H alakú. Ltsz.: H.: 12,5 cm. Szár legnagyobb sz.: 0,8 cm. Taraj h.: 1,5 cm.
5. *Pánt alakú zárnyelv (?)*. Lapos, szöglyuktöredékes lakatpánt, melynek zárt hurkos végébe lapos, visszapödört karikájú vaspálcátag kapcsolódik. Ennek vége háromszögfejú, alul apró nyúlvánnyal. Ltsz.: P.83.10.9. H.: 13,5 cm. Sz.: 2,2 cm.
6. *Kulcs*. Karikára hajlított, visszapödört végű füllel készített tolókulcs. A szár felső része ellapított, alul négyzetes átmetszetű. Derékszögben behajló lapos vége a zárszerkezetnek megfelelően alakított: H alakú. Ltsz.: –. H.: 21,0 cm. Fül Ø: 3,1 cm. Felszíni gyűjtés.
7. *Kulcs*. Lapos, zárt füllel, alatta ugyancsak lapos, kiszélesedő, majd hirtelen beszűkülő, egyenes szárral folytatódó tolókulcs. Derékszögben behajló lapos vége a zárszerkezetnek megfelelően alakított: H alakú. Ltsz.: 80.623.7. H.: 16,0 cm. Fül Ø: 1,6 cm.
8. *Kulcs (?)*. Lapos, áttörtlen vaslemezfogórészsel, téglalap átmetszetű szárral készített kulcsszerű tárgy. Kis töredékben megmaradt taraját a szárvégre merőlegesen szegecselték rá. Ltsz.: P.83.10.8. H.: 13,4 cm.
9. *Kulcs*. Téglalap átmetszetű vasrúd, melynek élesre és kiszélesedőre kalapált alsó végét oldalra kinyúló tarajjára kovácsolták. Füle letörött. Ltsz.: P.83.9.9. H.: 11,6 cm. Szár Ø: 0,7–0,9 cm. Taraj sz.: 6,0 cm.
10. *Kulcs*. Kisméretű, egyszerű fordítókulcs alsó része. Taraját a lapos szár visszatört, hajlított végéből alakították ki. Füle letörött. Felszíni gyűjtés. Ltsz.: –. H.: 5,9 cm. Taraj sz.: 1,9 cm.
11. *Kulcs*. Visszapödört végű, kör alakú füllel készített kulcs. Az ellapított végű szár erős ívben meghajlik. Ajtóbelsőn lévő fa- vagy vas tolózárra nyitására használták. Ltsz.: P.83.10.6. H.: 11,0 cm.

14. tábla. *Vaspántok I.*

1. *Lakatpánt*. Egyik végén törött és hiányos lakatpánt. Ltsz.: P.83.11.?. H.: 20,5 cm. Sz.: 2,5 cm. V.: 0,3 cm.
2. *Lakatpánt*. Egyik végén kör, másikon ellipszis alakú nyílással kovácsolt. Ltsz.: P.83.11.6. H.: 20,4 cm. Sz.: 2,2–3,0 cm.
3. *Lakatpánt*. Kisméretű lakatpánt. Egyik vége törött, hiányos. Ltsz.: P.83.11.4. H.: 9,1 cm. Legnagyobb sz.: 2,2 cm.
4. *Lakatpánt*. Ajtó lakatpántjának féltöredéke. Ép végéhez hurkosfejú sasszeg kapcsolódik. P.83.11.4. Együttes h.: 12,2 cm. Pánt sz.: 2,8 cm.
5. *Lakatpánt (?)*. Egyik végén törött, hiányos. Másik, körkivágású végébe ellipszis alakú láncszem kapcsolódik. A láncszem rövid végei belül vékonyabbra kopottak. Ltsz.: 80.623.6. Együttes h.: 19,0 cm.

6. *Lakatpánt*. Piskótaalakú lakatpánt, körré kovácsolt végein kör, illetve négyzetes áttöréssel. Ltsz.: P.84.24.5. H.: 8,4 cm. Végeinek sz.: 2,0 cm és 3,0 cm.
7. *Ajtópánt*. Ép végén hegyesre vágott, másikon ferdén eltört lemezű vaspánt négy szeglyukkal. Az egyikben görbült szeg van. Ltsz.: P.83.11.1. H.: 24,6 cm. Sz.: 4,5–5,0 cm.

15. tábla. *Vaspántok II.*

1. *Ajtópánt*. Visszahajtott fordítógyűrűvel, hegyes véggel kovácsolt, lemezes anyagú ajtópánt. Lapján csupán két kör alakú szeglyuk látszik. (60/A gödör.) Ltsz.: P.84.24.21. H.: 16,6 cm. Sz.: 2,5–3,0 cm.
2. *Ajtópánt*. Visszahajtott fordítógyűrűvel kovácsolt, hiányos és töredezett végű ajtópánt, három és egy átszakadt szeglyukkal. (60/A gödör.) Ltsz.: P.84.24.20. H.: 17,5 cm. Sz.: 4,3–4,5 cm.
3. *Vaspánt*. Kissé trapezoid vaspánt, melynek egyik vége enyhén ívelt, másik egy szeglyuknál tört el. Két további szeglyuk is van rajta. Ltsz.: P.83.11.5. H.: 10,4 cm.
4. *Vaspánt*. Párhuzamos oldalú lapos vas három szeglyukkal. Az egyik lyukban egy 90°-ban kiálló vasdarab rögzült. Ltsz.: 80.623.412. H.: 13,0 cm. Sz.: 2,0 cm. V.: 0,3 cm.
5. *Karikás-gyűrűs szeg*. Sasszegszerűen nyitott szárakkal, gyűrűsre kovácsolt fejjel készített vasszeg. A száruk elhegyesedő vége behajlik. Ltsz.: 80.623.425. H.: 6,2 cm. A hurkos fej Ø: 1,8 cm.
6. *Karikás-gyűrűs szeg*. Téglalap átmetszetű szárral készített szeg, melynek felső végét karikává kovácsolták. Ltsz.: 80.623.412. H.: 13,0 cm. Fej sz.: 2,0 cm.

16. tábla. *Ajtó- és rúdvasalások*

1. *Ajtóvas (?)*. Keskeny levélformára kovácsolt vaslemez, melynek elhegyesedő vége szeglyukas kör-lap. Kiszélesedő felén is van egy középponti szeglyuk, ívelt vége pedig keskeny szalagban folytatódik, melyet a lap fölé visszapödörtek. Ltsz.: P.84.62.1. H.: 10,0 cm. Legnagyobb sz.: 4,0 cm.
2. *Ajtópipa*. Félkész ajtópipa, melynek egyik szára a fogógyűrű számára körátmetszetű. Másik szárát még nem kovácsolták szeggé, ez téglalap átmetszetű. Ltsz.: P.83.11.3. H.: 7,0 cm. Sz.: 7,0 cm.
3. *Vaspánt*. Lapos vasból kovácsolt pánt, melynek alsó vége egy szeglyuknál tört el. Másik végét ellipszis alakú karikává nyitották. Lemezén még két további szeglyuk van. Ltsz.: P.83.9.11. H.: 12,0 cm. Karika sz.: 5,5 cm. Pánt sz.: 2,0–2,2 cm.
4. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas töredéke egy ép és egy átszakadt szeglyukkal. Ltsz.: 83.9.25. H.: 14,5 cm. Sz.: 7,0 cm.
5. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas. Enyhén ívesre vágott végeinek közelében két-két szeglyuk van. Ltsz.: P.86.81.1. H.: 15,3 cm. Sz.: 5,0 cm.
6. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas. Egyik vége íves, másik egyenesre vágott. Lemezén 1,7×1,7 cm-es, íveltsarkú négyzet alakú lyuk van. Ltsz.: 80.623.485. H.: 12,2 cm. Sz.: 4,5–5,4 cm.

17. tábla. *Rúdvasalások*

1. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt, négy sarkán egy-egy szeglyuk van. Ltsz.: P.83.9.23. H.: 13,8 cm. Sz.: 6,0 cm.
2. *Rúdvas*. Egyik végén elhegyesedő, másikon egyenesre levágott, keresztirányban ívelt rúdvas. He-gyes végnél négyzetes, ellenkező végén kör alakú lyuk van. Ltsz.: P.83.9.20. H.: 16,0 cm. Sz.: 4,2 cm.
3. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas. Egyik végén egy átszakadt és egy ép téglalap alakú szeglyuk van. P.86.4.2. H.: 13,5 cm. Sz.: 5,0-5,2 cm.
4. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas töredéke, téglalap alakú szeglyukkal. (60/A gödör.) Ltsz.: P.84.24.19. H.: 9,2 cm. Sz.: 5,7 cm.
5. *Rúdvas*. Keresztirányban ívelt rúdvas töredéke. Ép végének közelében egy-egy kör alakú szeglyuk van. Ltsz.: P.83.9.21. H.: 12,5 cm. Sz.: 5,6 cm.

18. tábla. *Karikák*

1. *Karika*. Vastag oxidrétegből álló karika. Egy ponton mérhető eredeti méretei szerint 2,5 cm széles és 0,5 cm vastag vaspántból kovácsolták. Ltsz.: 80.623.433. Oxidréteggel együtt mért Ø: 17,0 cm.
2. *Karika*. Vaspántból kovácsolt zárt karika. Ltsz.: 80.623.432. Ø: 12,0 cm. Pánt sz.: 2,0 cm. V.: 0,4 cm.
3. *Karika*. Az 1. számúhoz hasonlóan csaknem teljesen oxidből álló pántkarika. Ltsz.: 80.623.401. Ø: 8,5 cm. Sz.: 5,0 cm.
4. *Karika*. Átlapolással összezárt elliptikus vaskarika. Ltsz.: P.86.24.1. Ø: 5,5–8,0 cm. Sz.: 3,0 cm.
5. *Karika*. Törött és nyitott, de eredetileg zártra kovácsolt pántkarika. Ltsz.: P.83.9.19. Ø: 5,2 cm. Sz.: 1,4 cm.
6. *Karika*. Törött és nyitott, de eredetileg zártra kovácsolt. Pereme felül 0,4 cm szélesen kihajló, alul élben végződő. Ltsz.: P.84.24.28. Ø: 13,0 cm. Sz.: 3,0 cm.
7. *Karika*. Elliptikus, zárt pántkarika. Ltsz.: P.84.2.1. Ø: 6,0–8,0 cm. Sz.: 2,0 cm.
8. *Karika*. Elliptikusra kovácsolt, de egyik hosszanti oldalán kevésbé ívelt, zárt karika. Ltsz.: P.84.1.1. Ø: 4,7–6,5 cm. Sz.: 2,2 cm.
9. *Karika*. Átlapolással zártra kovácsolt, ellipszis alakú pántkarika. Ltsz.: P.82.24.26. Ø: 9,7–12,5 cm. Sz.: 2,0 cm.
10. *Karika*. Jelenleg már nyitott, de eredetileg zártra kovácsolt pántkarika. Peremén egy, a karikával összekovácsolt nyúlvány van. Ltsz.: P.83.9.13. Ø: 5,5–5,9 cm. Sz.: 2,8 cm.
11. *Karika*. Középen kiszélesedő, végei felé keskenyedő pántból hajlított, végeit görbe szöggel egymáshoz fogott, elliptikus pántkarika. (60/A gödör.) Ltsz.: P.84.24.29. H.: 13,5 cm. Sz.: 5,0 cm.
12. *Karika*. Tűzhelykarika-szerű, vékony anyagú, lapos karika. Ltsz.: 85.6.6. Ø: 11,0 cm. Karika vaslemezének sz.: 2,3–2,8 cm.

19. tábla. *Vasláncok*

1. *Mérleglánc(?)*. Csavart láncszemekből, karikából és kampós akasztótagból álló lánc. Ltsz.: P.83.3.3. H.: 22,0 cm. Kampó h.: 5,0 cm.
2. *Láncdarab*. Nyolc darab ovális, és egy S alakban zártra hajlított szemből és végén karikából álló láncdarab. Ltsz.: P.83.3.1. Együttes h.: 32,5 cm. Karika Ø: 3,8 cm.
3. *Láncdarab*. Fentihez hasonló, de 11 darab kisebb és 3 darab nagyobb, ovális szemből, az ezeket egymáshoz kötő S alakú elemből és végkarikából álló láncdarab. Az egyik nagyobb szem oldalról csatlakozik. Ltsz.: P.83.3.4. Együttes h.: 51 cm. Karika Ø: 3,4 cm.
4. *Láncegyüttes*. Belül nyitott nyolcas formájú, majd piskóta alakú szemmel, egyenes pálcattaggal, ezt követően hat darab csavart szemből álló láncdarabbal kezdődő láncszerkezet, mely ismét egy egyenes pálcattaggal folytatódik, és síkírányban meghajlított karikában ér véget. (60/A gödör.) Ltsz.: P.84.24.23. A nyolcas alakú karika átmérője: 6,5 cm. A másik végen lévő hajlított karika átmérője: 4,3 cm. Az együttes kiterített hossza: 88,0 cm.
5. *Láncszemek*. Két egymásba kovácsolt, nagyjából ellipszis alakú láncszem. Találkozási pontjuknál a szemek kopástól elvékonyodottak. Ltsz.: 80.623.436. Együttes h.: 11,4 cm.
6. *Láncszemek*. Két egymásba kapcsolt piskótaalakú láncszem. Ltsz.: P.86.72.1. Együttes h.: 15,5 cm.
7. *Láncszem*. Piskóta alakú láncszem kb. kétharmad-töredéke. Ltsz.: 80.623.423. H.: 4,8 cm.
8. *Láncszem*. Piskóta alakú, hosszú láncszem. Nyitott, hiányos. Ltsz.: 80.623.410.

20. tábla. *Vegyes vastárgyak (Vaskapcsok)*

1. *Ácskapocs töredéke*. Lapos vasból kovácsolt ácskapocs egy kihajlított tüskével. A másik letört. Ltsz.: 80.623.405. H.: 19,0 cm. Sz.: 1,6 cm.
2. *Ácskapocs töredéke*. Lapos vasból kovácsolt ácskapocs maradványa az egyik tüske csonkjával. Ltsz.: P.83.12.1. H.: 13,2 cm Sz.: 2,1 cm.

3. *Ácskapocs*. Fentieknél kisebb szártávolságú ép ácskapocs. Mindkét tuskéje hosszú és hegyes. Ltsz.: P.83.12.4. H.: 11,5 cm. Sz.: 1,2 cm.
4. *Ajtóvas (?)*. Ácskapocsszerűen szögletesen lehajló szárral készült vaspánt. Egyik szára hiányzik, a megmaradt szár vége derékszögben kihajló. Ltsz.: P.86.103.1. H.: 6,4 cm. Sz.: 1,2 cm.
- 5–20. *Kisméretű vaskapcsok*. Vékony anyagú (11 db), kissé kiszélesedő közepű (5 db), és lappá kovácsolt középrészű (5 db) vas deszkakapcsok (iszkábak). Ltsz.: P.83.12.6.5., P.83.12.6.9., P.83.12.6.4., 80.623.278., 80.623.215., P.83.12.6.7., P.83.1.26.8., P.83.12.6.2., 80.623.273., P.83.12.6.11., P.83.12.6.2., P.83.12.6.12. P.84.10.2., 80.623.288. P.83.12.6.6., P.83.12.6.10.
21. *Vaskapocs*. Hosszú, hegyes végű szárral kovácsolt szögletes U alakú vas. E deszkába, fába üthető szárok egyenesek. Felhasználásra váró állapotban van. Ltsz.: 80.623.406. H.: 20,5 cm. Sz.: 8,4 cm.

21. tábla. *Szegek I.*

- 1–5. *Szegek*. Keskeny, egyik oldalra elhajlított végű fejjel készített, különböző méretű kovácsolt vasszegek. 1. Ltsz.: 80.623.557. H.: 7,0 cm. 2. Ltsz.: P.83.5.13. H.: 8,3 cm. 3. Ltsz.: P.83.5.34. H.: 9,2 cm. 4. Ltsz.: P.83.5.40. H.: 9,1 cm. 5. Ltsz.: P.83.5.41. H.: 8,2 cm.
6. *Szeg (?)*. Lapos, alaktalan fejjel kovácsolt, szegjellegű vastárgy. Ltsz.: P.84.10.5. H.: 10,0 cm.
7. *Szeg (?)*. Felső harmadánál visszagömbült, lapos szegjellegű vastárgy. Felső vége lapos háromszögformára kovácsolt. Ltsz.: P.83.5.37. Kiterített h.: 15,2 cm.
8. *Szeg*. Kisméretű lapos fejjel készített palánszeg. Ltsz.: P.83.5.17.
- 9–14. *Szegek*. Keskeny, hosszúkás fejjel kovácsolt, különböző méretű vasszegek. 1. Ltsz.: 80.623.516. H.: 14,6 cm. 2. Ltsz.: 80.623.21. H.: 10,7 cm. 3. Ltsz.: 80.623.20. 10,8 cm. 4. Ltsz.: P.83.3.28. H.: 18,5 cm. 5. Ltsz.: 80.623.537. H.: 10,6 cm. 6. Ltsz.: 80.623.19. 10,5 cm.
- 15–16. *Szegek*. Rövid, nagyon hegyes végű szárral és lapos téglalap, illetve négyzet alakú fejjel kovácsolt szegek. 1. Ltsz.: 80.623.531. H.: 5,4 cm. 2. Ltsz.: P.83.5.10. H.: 7,8 cm.

22. tábla. *Szegek II.*

- 1–7. *Szegek*. A 23. tábla 9–14. számú tárgyakhoz hasonlóan keskeny, hosszúkás fejjel kovácsolt, különböző méretű vasszegek. 1. Ltsz.: P.83.5.26. H.: 24,0 cm. 2. Ltsz.: 80.623.576. H.: 10,6 cm. 3. Ltsz.: P.83.5.24. H.: 22,7 cm. 4. Ltsz.: P.83.5.13. H.: 11,7 cm. 5. Ltsz.: 80.623.515. H.: 21,4 cm. 6. Ltsz.: P.83.5.7. H.: 12,5 cm. 7. Ltsz.: 80.623.607. H.: 9,0 cm.

23. tábla. *Szegek III.*

- 1–5. *Szegek*. Négyzetes száratmetszetű, nagyméretű palánszegek kör alakúra kovácsolt lapos szegfejjel. 1. Ltsz.: P.83.10.1. H.: 23,0 cm. 2. Ltsz.: P.83.5.23. H.: 16,5 cm. 3. Ltsz.: 80.623.23. H.: 25,3 cm. 4. Ltsz.: P.83.5.18. H.: 18,5 cm. 5. P.83.5.14. H.: 17,5 cm.

24. tábla. *Szegek IV.*

- 1–4. *Szegek*. A szár vastagságához képest kis átmérőjű, lapos, domború fejjel kovácsolt erőteljes palánszegek. 1. Ltsz.: 80.623.34.1. H.: 22,4 cm. 2. Ltsz.: P.83.6.16. H.: 26,7 cm. 3. Ltsz.: 80.623.514. H.: 22,5 cm. 4. Ltsz.: 80.623.520. H.: 21,5 cm.
5. *Szeg töredéke*. Négyzetes átmetszetű nagy palánszeg felső részének töredéke széles, kör alakú, domború fejjel. Ltsz.: 80.623.519. H.: 6,5 cm.
- 6–9. *Szegek*. Rövid szárral és széles kör alakú, domború fejjel készített szegek. 1. Ltsz.: P.84.24.43. H.: 6,4 cm. 2. Ltsz.: 80.623.521. H.: 6,4 cm. 3. Ltsz.: 80.623.542. H.: 4,9 cm.

25. tábla. *Szegek V.*

1. *Karikás gerendaszeg*. Enyhén meggömbült, négyzetes átmetszetű nagy szeg. Felső vége az ütésekk

- től kissé ellapult. Kevéssel alatta a kiszélesedő vason kerek lyuk, abban zárt vaskarika van. Alsó vége nagyon hegyesre kovácsolt. Ltsz.: P.83.5.43. H.: 25,3 cm. Karika Ø: 4,3 cm.
2. *Karikás gerendaszeg.* Az előbbivel teljesen azonos szerkezetű, de kisebb méretű karikás vasszeg. Ltsz.: P.83.5.42. H.: 16,8 cm. Karika Ø: 3,8 cm.
 3. *Karikás gerendaszeg.* Fentiekhez hasonló karikás vasszeg elgördült töredéke. Hegye és karikája hiányzik. Ltsz.: P.86.79.1. H.: 9,8 cm.
 4. *Nagy szeg (?).* Négyzetes átmetszetű, hegy nélküli, végig változatlan szárátmérőjű, nagyméretű szegjellegű vastárgy. Keskeny, széles fejének két vége hegyes, ívesen aláhajló. Ltsz.: P.86.79.1. H.: 22,0 cm. Szár sz.: 1,1 cm.
 5. *Nagy szeg (?)* Az előzővel teljesen megegyező szerkezetű vastárgy. Ltsz.: P.86.78.1. H.: 25,8 cm. Szár sz.: 1,2 cm.
 6. *Nagy szeg.* Az előző kettőhöz hasonlóan nagyméretű, négyzetes szárátmetszetű vasszeg. Szára azonban fokozatosan csökkenő szélességű, hegyben végződő. Keskeny szegfeje csak az egyik oldalra hajlik ívesen alá és nem hegyes végű. Ltsz.: 80.628.498. H.: 23,5 cm.

26. tábla. *Újrahasznosításra váró és félkész tárgyak*

1. *Nyersanyag.* Mindkét végén élesen levágott, további felhasználásra előkészített lapos vasdarab. Ltsz.: P.84.24.10. H.: 6,8 cm. Sz.: 1,5-1,7 cm. Vastagság: 0,2-0,4 cm.
2. *Tengelyvégszeg.* További felhasználásra szánt, törött tengelyvégszeg. Szára hengeres, felfelé szélesedő, a trapéz alakú lapított fej törött, felül hiányos (29/D obj.) Ltsz.: 80.623.232. H.: 12,2 cm. Szár vastagság: végén 1,6 cm, a fej alatt 1,9 cm. Lapos végének sz.: 1,9 cm.
3. *Tengelyvégszeg* Téglalap átmetszetű szárral kovácsolt tengelyvégszeg. Felső, kiszélesedő vége visszahajlással megvastagított, ívesre kovácsolt. Ltsz.: P.83.9.12. H.: 9,5 cm. Legnagyobb sz.: 4,2 cm. A 7,0 cm hosszú szár sz.: 0,7 cm.
4. *Nyersanyag.* Feldolgozás alatt álló hengeres vasrúd darab. Egyik vége hegyesre kovácsolt, másik vége ellapított és egyenesen levágott. Ltsz.: 80.623.233. H.: 11,7 cm. Szár v.: 1,4 cm.
5. *Félkész szeg (?).* Téglalap átmetszetű, középtől mindkét irányba csökkenő szélességű szegformájú vaspálca, melynek felső vége visszahajlított. Ltsz. nélk. H.: 13,2 cm.
6. *Félkész szegek.* Négyzetes átmetszetű, fej nélküli vasszegek, a 60/A jelű fémmegmunkáló műhely anyagából (69 darab). Ltsz.: -. H.: 4,0–12,2 cm.

27. tábla. *Vegyes vastárgyak*

1. *Fogantyú.* Téglalap átmetszetű vasból szögletesre hajlított ládafogantyú, gombos végződésekkel. Ltsz.: 80.623.435. H.: 14,5 cm. M.: 5,7 cm.
2. *Fogantyú.* Fentihez hasonló ládafogantyú töredéke. Ltsz.: P.83.10.2. H.: 11,2 cm. M.: 3,8 cm.
3. *Fogantyú.* Az előzőkhöz hasonló, de egyik rövid ágán hiányos ládafogantyú. Ltsz.: P.83.10.1.1 H.: 16,0 cm. M.: 5,0 cm.
4. *Fogantyú (?).* Szögletesre hajlított fogantyszerű, vékony vaspálca. Derékszögben kihajló végei hegyesre kovácsoltak. Ltsz.: P.86.29.1. H.: 10,0 cm. M.: 6,2 cm.
5. *Ajtó zárvas (?).* Ácskapocsra emlékeztető szerkezetű, de hosszanti oldalán fokozatosan szélesedő vastárgy. Egyik behajló szárának vége törött, a másik visszagörbített. Ltsz.: 80.623.495. H.: 11,9 cm.
6. *Vas pálcatagok.* Egy mindkét végén, de ellentétes irányban visszahajlított hurkokkal ellátott és a hozzá csatlakozó, egyik végén körkivágásos, másikon visszagörbített lapos pálcatagból álló együttes. Ltsz.: P.84.23.1. Együttes h.: 16,4 cm.
7. *Csengő nyelve.* Csepp alakú tömör vas, melynek felnyúló szára kampóban végződik. Ltsz.: 80.623.238. H.: 10,2 cm.
8. *Vödörfül.* Enyhén ívelt, lapos vaspálca, melynek egyik vége letört, a másik hurkosan visszahajlított. Ltsz.: P.83.10.10. H.: 18,9 cm.

9. *Vasfűl*. Négyzetes vaspálcából hajlított, fordított U alakú fűl, melynek két vége eredetileg csaknem zárt karikává hajlított volt. Az egyiknek visszapödört vége letörött. Ltsz.: P.83.9.8. H.: 4,8 cm. Sz.: 5,5 cm.

28. tábla. **Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak I.**

1. *Félkész vastárgy*. Gomba formájú, vastagabb vaslemez, melynek kovácsolása félbe maradt. Ltsz.: 80.623.201. H.: 7,2 cm. Sz.: 11,1 cm.
2. *Levágott vasdarab*. Mindhárom végződésénél élesen elvágott, Y alakú lapos vasdarab. Ltsz.: P: 86.107.1. H.: 7,0 cm. Legnagyobb sz.: 5,5 cm. V.: 0,8–1,0 cm.
3. *Félkész vágóél (?)*. Két rövidebb végén törött íves, lapos vasdarab. Alsó széle aszimmetrikusan élezett. Nádáláshoz előkészített félkész vágóél lehet. Ltsz.: 80.623.203. H.: 11,2 cm. Sz.: 4,0–4,5 cm.
4. *Félkész vágóél (?)*. Nyújtott trapéz formájú vaslemez. Szélesebbik vége ferdére vágott, aszimmetrikusan élezett. Ltsz.: 84.24.32. H.: 14,0 cm. Sz.: 3,7–6,0 cm.
5. *Félkész vágóél (?)*. Kisméretű, hosszanti oldalain befelé ívelt, lapos (fokánál mindössze 0,2 cm vastag!) vaspenge. Ívelt vágóéle aszimmetrikusra élezett. Ltsz.: 80.623.203. H.: 11,2 cm. Sz.: 4,0–4,5 cm.
6. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy*. Ovális lap, melynek alsó, eredetileg szélesen nyitott lemezét a szélek visszahajtásával levágott végű nyéltüskévé alakították. Félkész vagy hulladék tárgy. Ltsz.: 80.623.259. H.: 6,6 cm. Az ovális lap legnagyobb sz.: 3,6 cm.
7. *Félkész vastárgy*. Patkó alakra kovácsolott lapos vasdarab. Egyik szára rövidebb, a másik hosszabb, mindkettő hegyben végződő. Felső, ívelt része kiszélesedő, lyukkal ellátott. Ltsz.: 80.623.189. H.: 12,0 cm. Sz.: 7,7 cm.
8. *Alapanyag*. Ovális felülnézetű, egyik rövidebb oldalán egyenesre vágott tömör vasdarab. Kovácsolásra előkészített vasdarab lehet. Ltsz.: P.83.11.11.H.: 5,0 cm. Legnagyobb sz.: 4,0 cm. V.: 1,4–2,1 cm.
9. *Alapanyag*. További kovácsolásra előkészített, kalapácsfej formájú tömör vasdarab. Ltsz.: P.84.9.1. H.: 9,8 cm. Legnagyobb m.: 2,5 cm. Sz.: 1,5–1,9 cm.
10. *Alapanyag*. További felhasználásra előkészített, levágott végű, lapos vasdarab. Ltsz.: 80.623.439. H.: 8,5 cm. Sz.: 2,6 cm. V.: 0,4 cm.
11. *Alapanyag*. Nagyjából golyó alakú, de egy pontján „behorpadt” tömör vasdarab. Rontott lövedék lehet, melyet alapanyagként hasznosíthattak. Ltsz.: 80.623.77. Ø: 5,0 cm.
12. *Félkész tárgy vagy alapanyag*. Nyújtott háromszög alakú, enyhén domborított vaslemez. Ltsz.: 80.623.204. H.: 11,0 cm. Legnagyobb sz.: 6,5 cm.
13. *Félkész tárgy vagy alapanyag*. Egyik végén egyenesre tört, másikon nyéltövissé formált lapos, pengetőredékszerű vastárgy. Ltsz.: P.86.107.1. H.: 8,2 cm. Penge sz.: 3,1 cm.
14. *Vaslemez*. Pajzsformájú vaslemez. Felső harmadán két téglalap alakú, alsó harmadán két kör alakú lyuk van, négyzetes elrendezésben. Ltsz.: P.86.13.1. H.: 11,5 cm. Legnagyobb sz.: 10,0 cm.
15. *Félkész tárgy*. Félkész ollópengére emlékeztető, de vastag anyagú vastárgy. A „szár” ma látható görbülete másodlagos behatás eredménye lehet. Ltsz.: 80.623.430. H.: 13,4 cm. Szár legnagyobb sz.: 1,1 cm.

29. tábla. **Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak II.**

1. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy*. T alakú vaspálca, melynek felső ágához egy vízszintes helyzetű, kör alakú vaslemezt rögzítettek. Utóbbi két oldala pántszerűen aláhajló. A pántok végein egy-egy lyuk van. (Váron belüli felszíni lelet, lehet újkori is!) Ltsz.: P.86.109.1. H.: 8,5 cm. Körlap sz.: 4,2 cm.
2. *Ismeretlen rendeltetésű vaseszköz*. Feltehetően utólag meggörbült lapos vaseszköz. Egyik vége egy jelenleg már átszakadt oldalú karika, a másik laposra, élesre kalapált. (56/A objektum.) Ltsz.: 85.6.5. H.: 12,5 cm. Karika, Ø: 2,0 cm. Élezett végének sz.: 1,5 cm.
3. *Lőfegyver tartozéka (?)*. Kovás lőfegyver lakatszerkezetén lévő befogópofa felső lapjához hason-

lító vasdarab. A felületén lévő lyuk talán a pofacsavar helye lehet. Ltsz.:P.84.24.14. H.: 4,4 cm. Legnagyobb sz.: 2,2 cm.

4. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy.* Keskeny, vékony fára vagy fémpre csúsztható zárt fémpánt, melynek alsó részét horgasra kovácsolták. (48/F objektum.) Ltsz.: P.83.12.5.
5. *Kampós vasrúd.* Négyzetes átmetszetű vasrúd, melynek felső végét egyik oldalra kihajló ívelt kampóvá kovácsolták. Ltsz.: P.83.9.10. H.: 7,8 cm. Kampó sz.: 6,3 cm. Szár v.: 1,0×1,0 cm.
6. *Félkész vastárgy (?)* Lapos vaslemez kissé ívelt gerinccel, annak folytatásaként hegyes tuskével. Ltsz.: 80.623.230. H.: 6,5 cm. Legnagyobb Sz.: 3,5 cm.
7. *Kocsi tartozék (?)*. Hengeres vasrúd, melynek felső végét két oldalra kihajló kampókká kovácsolták. Ltsz.: 80.623.3. H.: 18,5 cm. Szár Ø: 1,4 cm. Kampók nyílástávolsága: 9,7 cm.
8. *Félkész (?) vastárgy.* Egyik végén egyenesre levágott, másikon elkeskenyedő és elvékonyodó anyagú, nyitott Z alakú vaspánt kör alakú szeglyekkel. (57/A objektum.) Ltsz.: P.84.8.1. H.: 17,0 cm. Pánt sz.: 1,0–1,5 cm. Anyag v. felül: 0,5 cm.
9. *Félkész (?) vastárgy.* Derékszögnél kissé nyitottabb, L alakú vaspánt, melynek két darabját a sarokrésznél kovácsolták egybe. A rövidebb ág vége élesen levágott, végének közelében egy kör alakú szeglyük van. Ltsz.: 85.6.2. A nagyobbik szár h.: 22,3 cm. Rövidebb szár h.: 12,4 cm. A pánt v.: 0,5 cm., sz.: 1,8 cm.

30. tábla. *Feldolgozás alatt álló és/vagy bizonytalan rendeltetésű vastárgyak III.*

1. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy.* Hosszú vaspálca, mely fokozatosan keskenyedő. Keskenyebb vége kulcstollszerűen, derékszögben megtörik. Ltsz.: 80.6.8. H.: 26,2 cm. Legnagyobb sz.: 1,0 cm.
2. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy.* Két végén ellenkező irányban elfordított, íves villává kovácsolt hosszú vaspálca. Nem egészen a középpontban egy lyuk van, melybe egy keresztirányú szegecs maradványa rozsdásodott. Ltsz.: 80.623.12. H.: 32,8 cm. Legnagyobb sz.: 1,5 cm.
3. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy.* Lapos vas, melynek egyik vége visszapödört végű hurokká kovácsolt. Másik vége az ott lévő széles lyuknál letört. Ltsz.: 80.623.13. H.: 22,7 cm. Sz.: 1,2–1,6 cm.
4. *Lapos vaspálca.* Egyik vége vésőszerűen élesre, a másik körlappá kovácsolt. Utóbbi középpontjában laposra kalapált szegecs van. Ltsz.: 80.623.407. H.: 23,0 cm. Sz.: 1,9 cm. V.: 0,3 cm.
5. *Ismeretlen rendeltetésű vastárgy.* Vékony vaslemezről készített „óramutató formájú” tárgy. Egyik végén, közepén lyukas apró körlap van, a másik előbb kiszélesedik, majd csúcsívben végződik. Utólagosan meggörbült. (44/6/1 objektum.) Ltsz.: P.83.6.10. Kiterített h.: 12,4 cm. Legnagyobb sz.: 1,7 cm.
6. *Alapanyag.* Egyik végén íves, másikon egyenesre levágott, további felhasználásra való laposvas. Ltsz.: P.83.11.10. H.: 14,5 cm. Sz.: 1,5–1,7 cm. V.: 0,4 cm.
7. *Alapanyag.* Vastag anyagú laposvasból levágott, feldolgozásra előkészített vasdarab. Mindkét végét az ott lévő lyukaknál vágta le. Ltsz.: -. H.: 25,0 cm. Sz.: 3,5 cm. V.: 0,7–1,0 cm.
8. *Alapanyag.* Két végén egyenesre vágott, további feldolgozásra előkészített, téglalap átmetszetű vaspálca. Ltsz.: P.83.11.9. H.: 28,5 cm. Sz.: 1,1 cm. V.: 0,6 cm.
9. *Ismeretlen tárgy töredéke.* Vaslemezről kivágott lapos körgyűrű töredéke. Vékonyra oxidálódott. Belső szélén egymástól 14 cm távolságban két nagy, ellapított szegecs van. Egyikben megmaradt a velük rögzített rézlemez egy kis darabja. Ltsz.: P.86.70.6. H.: 25,3 cm. Sz.: 7,7 cm.

31. tábla. *Fenőkövek I.*

1. *Fenőkő.* Szürke kőből készült lapos, keskeny, párhuzamos oldalú fenőkő. Két vége egyenesre vágott. Ltsz.: P.93.28.3. Mérete: 8,5×1,7×1,0 cm.
2. *Fenőkőtöredék.* Szürke kőből készült lapos, keskeny, kissé ívelten párhuzamos oldalú fenőkő nagyobb töredéke. Ép vége egyenesre vágott. Ltsz.: P.93.28.1. Mérete: 8,0×2,5×2,0 cm.
3. *Fenőkőtöredék.* Világosszürke kőből készült fenőkő féltöredéke. Egyenesre vágott ép vége felé szélessége csökken. Ltsz.: P.93.28.5. Mérete: 9,0×2,7×1,3 cm.

4. *Fenőkötöredék*. Világosszürke kőből készült fenőkő nagyobb része. Oldalai párhuzamosak, mindkét vége törött. Ltsz.: P.93.28.6. Mérete: 8,7×3,1×1,7 cm.
5. *Fenőkötöredék*. Szürke kőből készült fenőkő kisebb töredékdarabja. Párhuzamos oldalai a végénél kissé ívelten összetartanak. Ltsz.: P.93.28.4. Mérete: 5,7×2,2×1,6 cm.
6. *Fenőkötöredék*. Világos színű kőből készített kisméretű keskeny fenőkő töredéke. Nem törött vége is csorba. Ltsz.: P.93.28.2. Mérete: 10,4×2,9×1,1 cm.
7. *Fenőkő*. Szürke kőből készített keskeny, fokozatosan csökkenő szélességű, lapos fenőkő. Végei egyenesre vágottak. Ltsz.: 80.623.229. Mérete: 10,2×2,1×0,8 cm.
8. *Fenőkötöredék*. Szürke kőből készült, lapos fenőkő töredéke. Oldalai párhuzamosak, végei töröttek. Ltsz.: P.92.193.1. Mérete: 7,5×1,9×1,1 cm.
9. *Fenőkötöredék*. Sötétszürke kőből készült, lapos, széles fenőkő töredéke. Oldalai enyhén összetartanak. Mindkét vége törött. Ltsz.: P.92.194.1. Mérete: 6,1×3,2–3,4×1,2 cm.
10. *Fenőkötöredék*. Zöldesszürke, nagyon finomszemcsés kőből készült lapos, az előzőknél vastagabb fenőkő töredéke. Ép vége egyenesre vágott, sarkai legömbölyítettek. Ltsz.: P.92.195.1. Mérete: 7,9×3,4–4,2×1,9–2,2 cm.
11. *Fenőkő (?)*. Egy nagyobb zöldesszürke színű kőlapból repesztéssel leválasztott, felül és két oldalán simára koptatott, alján egyenetlen felületű kődarab. Lehet, hogy további megmunkálásra készítették elő. Ltsz.: P.92.202.1. Mérete: 5,7–6,9×4,0×2,5 cm.
12. *Fenőkő töredéke*. Finomszemcsés, zöldesszürke kőből készített, mindössze 0,8 cm vastag fenőkő nagyobb töredéke. Szélessége az egyenesen levágott ép vége felé ívesen csökkenő. Ltsz.: P.85.53.1. H.: 8,5 cm. Sz.: 3,6 és 2,7 cm.
13. *Fenőkötöredék*. Szürke kőből készült fenőkő felső részének töredékdarabja. A szélességénél csak kevésbé vastag fenőkő elvékonyított felső végébe a felfüggesztéshez 0,4 cm átmérőjű kerek lyukat fúrtak. Ltsz.: –. Mérete: 4,2×1,8×1,5 cm.
14. *Fenőkötöredék*. A fentihez hasonló kialakítású, ellaposodó végű fenőkő végének függesztőlyuk nélküli töredéke. Ltsz.: P.92.203.1. Mérete: 5,4×3,3×1,9 cm.
15. *Csiszolt felületű kötöredék*. Csillámos, zöld-világoszöld mustrázatú, alul-felül egyenesre csiszolt felületű kőtábla töredékdarabja. (Római kori?) Ltsz.: P.92.204.1. Mérete: 5,4×3,8 cm. V.: 3,0 cm.

32. tábla. *Fenőkövek II.*

- 1–2. *Fenőkövek*. Zöldesszürke színű, finomszemcsés, réteges kölemezek. Felszínükön fenés, csiszolás okozta kopásnyomok látszanak. Az egyik szögletesre formált, a másik természetes állapotú, amorf. Ltsz.: P.93.26.1-2. Méretük: 1. 5,8×4,2×1,0 cm. 2. H.: 8,5 cm. Legnagyobb sz.: 4,5 cm.
3. *Fenőkő*. Szürke színű, eredetileg nagyobb fenőkő minden oldalán erősen elkopott maradványa. Ltsz.: P.83.12.24. Mérete: 5,7×2,1×1,2 cm.
4. *Fenőkő*. Világosszürke kőhasáb, melynek mind a négy hosszanti oldala ívesre koptatott, egyik sarka letört. Ltsz.: 80.623.22. Mérete: 5,8×2,8×2,3 cm.
5. *Fenőkő*. Világosszürke kőhasáb, melynek mind a négy hosszanti oldala ívesre koptatott. Ltsz.: P.83.12.24. Mérete: 5,7×2,1×1,2 cm.
6. *Fenőkő*. Világosszürke kőhasáb, melynek két, egymással ellentétes, szélesebb oldala ívesre kopott. Ltsz.: P.86.60.1. Mérete: 7,7×3,0×1,1 cm.
7. *Fenőkő töredék*. Világosszürke, mind a négy oldalán fenéstől ívesre kopott kőhasáb, mely a legkeskenyebb részén törött el. Ltsz.: P.92.196.1. H.: 6,8 cm. Legkisebb Ø: 1,9×1,6 cm Legnagyobb Ø: 3,6×2,3 cm.
8. *Fenőkő töredék*. Egyik végén egyenesre vágott, másikon törött fenőkő darab. Világos színű kő felhasználásával készítették. Egy széles és egy keskeny oldala a fenéstől ívesre koptatott, a többi része a kő eredeti állapotának megfelelő. Ltsz.: P.92.179.1. H.: 6,8 cm. Legkisebb Ø: 1,9×1,6 cm. Legnagyobb Ø: 3,6×2,3 cm.

9. *Fenőkő*. Világosszürke színű, eredetileg téglatest alakú kődarab, melynek felső és két hosszanti oldala a fenéstől ívesre kopott. Ltsz.: P.92.198.1. Mérete: 7,4×5,1–5,8×2,2–2,8 cm.
10. *Fenőkőtöredék*. Világosszürke, mind a négy oldalán fenéstől ívesre kopott kőhasáb, mely a legkeskenyebb részén törött el. Ltsz.: P.92.201.1. Mérete: H.: 5,5 cm. Legkisebb Ø: 2,3×2,0 cm. Legnagyobb Ø: 4,2×3,5 cm.
11. *Fenőkőtöredék*. Világosszürke, mind a négy oldalán fenéstől ívesre kopott kőhasáb, mely a legkeskenyebb részén törött el. Ltsz.: P.92.200.1. Mérete: H.: 5,1 cm. Legkisebb Ø: 2,1×1,6 cm. Legnagyobb Ø: 2,5×2,5 cm.
12. *Fenőkőtöredék*. Sárgásszürke színű, finomszemcsés fenőkőtöredék. Három oldala egyenesre vágott, anyaga a negyedik oldal felé elvékonyodó, törött. Ltsz.: P.92.199.1. H.: 4,3 cm.

33. tábla. *Őrlőkövek*

1. *Őrlőkőtöredék*. Finomszemcsés, tömör szerkezetű kőből készült őrlőkőpár felső, kúpos forgó részének töredékdarabja. Ltsz.: P.93.47.1. H.: 18,0 cm. Sz.: 11,0 cm. Legnagyobb m.: 10,5 cm.
2. *Őrlőkőtöredék*. Finomszemcsés, tömör szerkezetű kőből vágott őrlőkőpár alsó részének töredéke. Ltsz.: P.93.47.2. H.: 22,0 cm. Sz.: 11,0 cm. M.: 9,0 cm. (A 32. tábla 1-2. sz. fotón is látható, hogy a két töredék egy őrlőkőpárhoz tartozott.)
3. *Őrlőkőtöredék*. Durva szemcsés, lyukacsos anyagú kőből készített őrlőkő pár felső, forgó részének nagyobb, enyhén kúpos töredéke. A középpontban lévő lyuknál tört ki belőle a hiányzó, nagyjából egyharmadrész. Ltsz.: 80.623.493. Ø: 41,0 cm. Legnagyobb m.: 6,0 cm.
4. *Őrlőkőtöredék*. Durva szemcsés, lyukacsos anyagú kőből készített őrlőkőpár alsó, enyhén homorú részének töredéke. Ltsz.: P.92. 46.1. H.: 25,0 cm. Sz.: 20,0 cm. V.: 6,0 cm.
5. *Őrlőkőtöredék*. Vörös színű, nagyszemcsés gránitból készített őrlőkőpár felső tagjának töredéke a meghajtáshoz szükséges fűrt, szélesre kikopott lyukkal. Ltsz.: P.85.54.3. Mérete: 21,0×15,3×6,2–7,6 cm.
6. *Dörzskő*. Vöröses színű szemcsés kőből formált, gömbölyített élű és sarkú dörzsölőkő. Ltsz.: P.86.98.1. Ø: 5,3 cm.
7. *Dörzskő*. Lyukacsos szerkezetű, igen könnyű horzsakőből formált pogácsaalakú kőeszköz. Alja egyenes, felül homorú bemélyedés tagolja. Ltsz.: P.85.54.1. Ø: 6,7 cm. M.: 2,7 cm.
8. *Dörzskő*. Közepes szemcséjű szürke gránitból formált, egy részen síkra koptatott gömb. Ltsz.: P.85.54.2. Ø: 7,0 cm. M.: 6,5 cm.

34. tábla. *Vegyes kőtárgyak*

1. *Dörzskő*. Vöröses színű, durvaszemcsés kőből formált, alján síkra koptatott, nagyjából kocka alakú dörzskő. Ltsz.: 66.221.1. Mérete: 5,5×5,6×5,5 cm.
2. *Kő súly*. Szürke színű nagyszemcsés gránitból formázott ovális, cipóformájú kő súly. Hosszanti középvonalán V alakú bevágás fut csaknem teljesen körbe. Alul a bevágás sekélyebb, felül egy szakaszon meg is szűnik. Ltsz.: P.92.49.1. H.: 17,2 cm. Szélessége közepén: 13,2 cm. Vastagsága közepén: 9,2 cm. Súlya: 4 kg.
3. *Kő súly*. Szürke színű, finomszemcsés kőből formált téglatestalakú kő súly. Elő- és hátoldalának középvonalán mély bevágás van. Felületén jól kivehetőek a megmunkáló eszköztől származó barázdák. Ltsz.: P.92.52.1. Mérete: 13,2×10,5×5,8 cm. Súlya: 2 kg.
4. *Kő súly*. Feltehetően halászeszközhöz használt lapos kő súly, melyet egy mindkét oldalán folyóvízben simára kopott, természetes kődarab felhasználásával készítettek. Rögzítéséhez hosszanti oldalainak közepén egy-egy bemélyedés van. Ltsz.: P.92.50.1. Mérete: 11,7×11,8–12,6 cm. Vastagsága közepén: 3,5 cm.
5. *Agyaghenger*. Téglaszerű, vörösre égett agyagból formált henger. Ltsz.: P.91.44.1. H.: 5,9 cm. Sz.: 5,1 cm.

6. *Agyagnehezék*. Nagyobb méretű átégett agyagtömbből, vagy vastag téglából faragott, lekerekített sarkú és élű csonka gúlaformájú nehezék. Látszanak rajta a kialakításához használt eszköztől származó vágásnyomok. Formázása feltehetően félbemaradt, mert nincs rajta átmenő lyuk vagy felületi bemetszés. Ltsz.: P.92.51.1. M.: 13,5 cm. Sz.: 6,5–10,2 cm. V.: 7,0–7,5 cm.

35. tábla. ***Római kori töredékek***

1. *Római sírkőtöredék*. Oroszlánfejet ábrázoló római sírkőtöredék. Ltsz.: –. H.: 31,0 cm. Legnagyobb sz.: 21,0 cm.
2. *Római kőtöredék*. Téglatestformára tört mészkődarab, egymás alatti két sorban bevéselt VOT és DVO írástöredékekkel. Ltsz.: P.85.29.1. Mérete: 11,7×8,5 cm.
3. *Római edénytöredék*. Alacsony talpgyűrűs terra sigillata tál középrészének töredéke, melyet centrálisán körbefutó többsoros vonalkagyűrűvel díszítettek. Ltsz.: P.92.44.1.

36. tábla. ***Növénymaradványok***

1. *Növényi maradványok*. Szőlőmagok a vár területéről.
2. *Növényi maradványok*. Gabonaszemek a vár területéről.

IRODALOMJEGYZÉK

- CABELLO – FELD 1980 CABELLO, Juan – FELD István, *Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról – Bericht über die Erforschung der Burg von Füzér im Jahre 1977*. ArchÉrt 107 (1980) 214–225.
- ÉRI – BÁLINT 1959 ÉRI István – BÁLINT Alajos, *Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai)*. Budapest 1959. (Régészeti Füzetek II/6.)
- GAÁL 1982 GAÁL Attila, *Császárkori vasdepot Dombóvár határából*. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1982, 73–91.
- GAÁL 2010 GAÁL Attila, *Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) területéről és feltárásából. Mázas asztali edények – Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk (Jeni Palanka)*. WMMÉ XXXII (2010) 411–452.
- GAÁL 2016 GAÁL Attila, *A szekszárdi szarkofág topográfiájához*. WMMÉ XXXVIII (2016) 7–33.
- GAÁL 2017a GAÁL Attila, *A fémmegmunkálás leletei a Szekszárd-palánki török kiserőd (Jeni Palanka) feltárásából – Evidence of metalworking from Yeni Palanka, the Ottoman palisaded fort at Szekszárd-Palánk*. In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 215–239.
- GAÁL 2017b GAÁL Attila, *Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából I. Fegyverek és fegyverzettartozékok – Metallfundstücke aus der Freilegung der türkischen Plankenburg in Szekszárd-Palánk I. Waffen und Rüstungen*. WMMÉ XXXIX (2017) 315–399.
- GAÁL 2018 GAÁL Attila, *Fémleletek a szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. Háztartási eszközök, személyes használati tárgyak – Metallfundstücke aus der Freilegung der türkischen Plankenburg (Jeni Palanka) in Szekszard-Palank II. Haushaltsgeräte, persönliche Gebrauchsgegenstände*. WMMÉ XL (2018) 333–416.
- GERE 2003 GERE László, *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból – Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burghastell von Ozora*. Budapest 2003. (Opuscula Hungarica IV. Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I.)
- HANCZ – VARGA 2013 HANCZ Erika – VARGA Szabolcs, *Pécs mindennapjai a török félhold alatt*. Pécs 2013.
- HERMAN 1887 HERMAN Ottó, *A magyar halászat könyve*. Budapest 1887.
- HOLL 2000 HOLL, Imre, *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis*. Budapest 2000. (Varia Archaeologica Hungarica XI. Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt I.)
- HOLL – PARÁDI 1982 HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest 1982.

- JUHÁSZ 1991 JUHÁSZ Antal, *Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás*. In: Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Főszerk. Domonkos Ottó. Budapest 1991, 620–636.
- KALMÁR 1959 KALMÁR János, *A füleki vár 15–17. századi emlékei – Die Denkmäler der Burg Filekovo aus dem 15–17. Jh.* Budapest 1959. (Régészeti Füzetek Ser. II. No. 4.)
- KISBÁN 1980 KISBÁN Eszter, *Kézimalom*. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Harmadik kötet: K–Né. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest 1980, 187–189.
- KOVÁCS 1990 KOVÁCS Gyöngyi, *A Törökszentmiklós-Rózsa téri késő középkori vaseszközlelet – Die spätmittelalterlichen Eisengerätfunde von Törökszentmiklós-Rózsa-Platz*. ArchÉrt 117 (1990) 241–251.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *A barcsi török palánkvár – The Turkish Hoarding Castle Of Barcs*. Somogyi Múzeumok Közleményei 12 (1996) 163–181.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *Törökök a Délnyugat-Dunántúlon (A barcsi török palánkvár)*. In: Népek a Mura mentén 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk. H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 2010 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások, 1999–2009 – The Ottoman-Turkish Castle at Barcs and its Surrounding. New Research, 1999–2009*. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 621–642.
- MÜLLER 1982 MÜLLER Róbert, *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökörök végéig I–II*. Zalaegerszeg 1982. (Zalai Gyűjtemény 19.)
- POLLA 1986 POLLA, Belo, *Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom – Košice-Krásna. The medieval history of Krásnej over Hornádom*. Bratislava 1986.
- POPOVIĆ – BIKIĆ 2004 POPOVIĆ, Marco – BIKIĆ, Vesna, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu – The complex of the Medieval Metropolitan Church in Belgrade. Excavation of the Lower Town of the Belgrade Fortress*. Belgrade 2004. (Archaeological Institute, Monographs No. 41.)
- RADIĆ 2015 RADIĆ, Mladen, *Osijek i šira okolica u osmanskome periodu. Katalog izložbe – Osijek and Surrounding Area in the Ottoman Period. Exhibition catalog*. Osijek 2015.
- SPEHAR 2007 SPEHAR, Perica, *Oruđe od metala sa Beogradske tvrđave od antike do kraja 18. veka – Metal Tools from the Belgrade Fortress*. Beograd 2007. (ШПЕХАР, Перица, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве од антике до краја 18. века..* Београд 2007.)

- SPERLÁGH 1859 SPERLÁGH, Dániel, *Situations Plan Skizze über die neu anzutragende Dämmungen bei den vereinigten Flüssen Sárvíz, Sió und Kapos, von der Stelle ihrer Vereinigung nächst der Agarder Brücke bis zur Szegszárder Brücke von welcher letztern aus die Kanalisierung derselben bis zur E. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 101 Absolutizmuskori térképek (1849–1867) Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.–20. sz.) No. 541/2.*
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei – Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene.* Budapest 1938. (Bibliotheca Humanitatis Historica III.)
- SZABÓ 1954 SZABÓ György, *A falusi kovács a XV–XVI. században.* FolArch 6 (1954) 123–145.
- SZALAY 1978 SZALAY Emőke, *Debreceni céhbehívótáblák – Einberufungstafeln der Zünfte von Debrecen.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977 [1978] 203–227.
- SZVATH 2014 SZVATH Márton, *Késő középkori és kora újkori fémleletek a nagyvázsonyi várból I. Kések, evő- és konyhai eszközök – Medieval and early modern troves at the castle of Nagyvázsony I. Knives, cutlery and kitchen tools.* A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 28 (2014) 351–384.
- TEMESVÁRY 1963 TEMESVÁRY Ferenc, *Kulcs típusok és zármechanizmusok fejlődése a XVI–XVIII. században – Entwicklung der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen im 16–18. Jahrhundert.* FolArch 15 (1963) 107–147.
- VÁNDOR 2002 VÁNDOR László, *A bajcsai vár leletei. A bajcsai vár fém-, fa- és csonttárgyai.* In: Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 73–82, 107–245 (passim).
- VÁNDOR – KOVÁCS 2002 VÁNDOR László – KOVÁCS Gyöngyi, *Bajcsavár régészeti kutatása.* In: Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 47–62.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt
FolArch
WMMÉ

Archaeologiai Értesítő, Budapest
Folia Archaeologica, Budapest
A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Metallfundstücke in der türkischen Plankenburg und Siedlung (Jeni Palanka) in Szekszard-Palank III.

Handwerkgeräte, Bau- und Kutschenbeschläge, Rohstoffe

In der dreiteiligen Studie werden die bei der Freilegung der türkischen Plankenburg, sowie im Laufe der mehrere Jahrzehnte dauernden Geländeforschungen aus der Gegend der Burg vorgekommenen Metallbefunde dargestellt. Die erste Studie handelte die Ausrüstungen, die Bewaffnung, sowie die zu Pferden gehörenden Metallgegenstände. In der zweiten Studie wurden die teils als Waffen, teils für den alltägliche Arbeit benutzten Gegenstände dargestellt, welche eng mit den Alltags der in der Burg und in den naheliegenden bürgerlichen Ortschaften lebenden Menschen verbunden waren (Beile, Äxte, Einkellerungsgeräte, Sichel- und Sensenblätter).

Der dritte und zugleich auch das letzte Teil der Studie stellt die folgenden größeren Gegenstandsgruppen dar: Metallverarbeitungsgeräte: Schmiedegeräte, Hämmer, Feilen; Schmiede- und Schlossergeräte; Schlosswerke, Schlüssel verschiedener Art; Leder- und Holzverarbeitungsgeräte: Ledermesser, Bohrer, Sägeblätter; Fischfanggeräte: Haken und Harpunen, sowie die nicht aus Metall gefertigten, aber eng dazu gehörenden Fischnetzgewichte; Landwirtschafts- und Hausfeldarbeitsgeräte: Spaten, Hackgeräte, Einkellerungsgeräte, Sicheln, Sensen und deren Zubehöre; zu Gebäuden und teils zu Kutschen gehörenden Beschläge, Stabeisen, große und kleine Schmiedeeisennägel; halbfertige Produkte: Schneidekanten, zur Schmiedearbeit vorbereitete Eisengegenstände, nicht aus Eisen gefertigte Produkte: Mahlsteinbruchstücke, Schleifsteine, Gesteinstücke verschiedener Art; die von den Burgbewohnern aus den umliegenden römischen Villen gesammelten Stein- und Keramikgegenstände.

SÜMEGI JÓZSEF

A bátai bencés apátság alapítása és korai története

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Báta zsákutcás település, az 56-os számú főútról bekötőúton közelíthető meg. Nem így volt ez régen. Ősidőktől ugyanis vízi és szárazföldi utak találkozásában feküdt, s így volt ez a középkorban is. A bátai bencés apátságot Szent László király a Dunántúli-dombság Duna-medencére néző lankáinak egy kiemelkedő pontjára építtette. Egy olyan, már korábban a kelták által létesített teraszra,¹ amelyet egyetlen ponton lehetett csak megközelíteni. A terasz fölé délről meredek part emelkedik, melynek magassága eléri a 6–12 métert. Keletről, délről és nyugatról a meredek partok miatt megközelíthetetlen volt. Ezeken a részekén a meredek part magassága 20–25 méter, míg a nyugati oldalon 12–18 méter.² A Klastrom-hegy délnyugati pontján, egy keskeny, 6–7 méter széles teraszos szerpentinén lehetett csak megközelíteni, ahol ma is a felvezető út halad a Szent Vér templomhoz. Ide csatlakoztak be a különböző irányból érkező zarándokutak.

A középkorban, az ármentesítések előtt a Duna sem ott folyt, ahol ma, s az egyesült Sió és Sárvíz a monostor alatt kanyarodott egy utolsó, hogy rövid pár száz méter után a Dunába szakadjon.³ A monostor tehát ebben az időben, a Sárvíz torkolatában, s mint ilyen, a Sárköz természetes fókuszában feküdt. Az erdélyi só szállítására is használt, Szeged irányából érkező Káliz út szintén a közelben érte el a Dunát, s innen szállították tovább a sót vízen és szárazföldön a Dunántúl belsejébe.⁴ Báta tehát jelentős átkelőhely, kiépített kikötő volt.⁵ Emellett a Buda–Eszék közti, szárazföldi

¹ Dr. Lakatos Pál régész, klasszika-filológus tanárral már 1985-ben találtunk a Klastrom-hegyen és a közvetlen környéken kelta cserpeket, 1988-ban pedig egy ép kelta kemencét figyeltünk meg a partfalban, amelyet később Ódor János Gábor tárt fel.

² Ezek a mai magassági méretek, a középkorban jobban kiemelkedhetett a tájból. Rómer Flóris a 19. század második felében a Klastrom-hegy nyugati oldalán még mély árkot látott, amelynek védelmi funkciója is lehetett. K. NÉMETH 2011, 36; PATAKI 1955, 79.

³ PATAKI 1955, 44–49. Nyomvonala ma is jól megfigyelhető és nyomon követhető.

⁴ KŐHEGYI 1969, 113–118; SÜMEGI 1997, 105–108.

⁵ A bátai kikötő jelentőségét több forrás is megerősíti. 1411 előtt Rozgonyi Simon országbíró „minden utazónak, kereskedőnek, vásározonak és más embernek, akik a bátai egyház határai között, akár a Duna vizén, akár szárazföldön belépve vagy kilépve, lefelé vagy fölfelé mennek, adókövetés és hajózási pénz megfizetése nélkül háborítatlanul utat biztosított”, kivéve azoknak, akik a révnél nyolc összekötött rönkhajóból álló kompon akarnak átkelni. A 16. század elején a bátai kikötő jelentőségét bizonyítja Szatmári György kancellár levele, melyben meghagyja a pesti hajósoknak, hogy szállítmányukkal csak egyfolytában lefelé hajózhatnak a túlsó parton lévő Bátára. A kikötő nagyságát a fennmaradt adatok is érzékeltetik. 1463 májusában Mátyás hosszabb időt töltött Bátán, innen intézte a törökellenes hadjárat ügyeit, a hadsereg ellátását. Nyilván a kért dolgokat hajón szállították a hadsereg után a bátai

hadiút, mely éppen az árteres részek kikerülése végett már a római időkben is a hegytetőn vezetett, a Vakször völgyön át (ma Hunyadi János utca) volt Bátával összekötve. Tehát az utazó, aki Buda irányából érkezett, a szekcsői elkanyarodásnál, ha egyenesen folytatta az útját, rövid egy-két kilométer után a monostorhoz érhetett. Ebbe a jelentős hadi útba még két fontos út futott bele a közelben. Az egyik délre, a Siklós irányából érkező út, a másik talán még jelentősebb, a Pécs–széki út, amely Bátaszék mellett érte el a hadi utat. Az apátság tehát a középkorban vízi és szárazföldi utak találkozásában létesült.⁶

MEGKÖZELÍTHETŐSÉG A KÖZÉPKORBAN

A kikötőn keresztül érkezők Bátatónél, a Sárvíz-torkolat közelében léphettek partra. A településnek e részét a 14. század végétől már Al-Bátának, vagy Alsó-Bátának nevezik a források.⁷ Innen kb. 1,5–2 km utat kellett megtenni a monostorig. A középkorban ez az út a dombvonulat alsó teraszán vezetett, és nyomai néhol még ma is láthatók, sőt kisebb szakasza két helyen meg is maradt. Az ide érkező útba ejthette az alsó-bátai, Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére szentelt plébániatemplomot,⁸ majd tovább haladva nyugatnak, érkezett meg a Klastrom-hegy alá. Közvetlenül az apátság lábánál is megfigyelhető a középkori út kisebb szakasza, majd felkanyarodott a Vakször völgyön, szinte megkerülve a monostornak helyet adó domb teraszát. A Klastrom-hegy északnyugati sarokpontja alatt, az utca közepe táján, a mai Hunyadi János utca 5. szám alatti ház kertjében és az előtte lévő utca mindkét oldalán megfigyelhető volt egy középkori objektum, zarándokház vagy vendégfogadó maradványa. A felszínen középkori cserepek, vízvezetéskor, árokásáskor középkori cserepek, szemes cserépkályha töredékei kerültek felszínre. Ha az ideérkező tovább folytatta útját, a szerpentinén, rövid úton feljutott az apátságához.

A monostort szárazföldi úton is meg lehetett közelíteni. A Budát Eszékkel összekötő, volt római hadiúton érkeztek Bátára az uralkodók Budáról, vagy a gyalogosan vagy szekéren utazó zarándokok. A siklói országút az ország délnyugati felével kötötte össze Bátát, de a Pécs–széki út is jelentős zarándokforgalmat bonyolíthatott, hiszen ezen az úton tovább lehetett menni Észak-Itália irányába. Ezt az utat használták a 15. századtól a marhakereskedők, akik Észak-Itália vásáraitra hajtották az élő marhát.⁹ A szárazföldi utakon érkezők tehát a Buda és Eszék közötti hadiúton a Dunaszekcső előtti nagy kanyarhoz érkezve kellett egyenesen folytatni az útjukat a dombtetőn, majd egy kétágú völgyön ereszkedhettek le és így tudták megközelíteni az apátságot. A kétágú völgy találkozásánál, a Vakször völgyben állt egy épület, talán fogadó vagy vendégház, amelynek alapjait az 1980-as évek elején szántották ki, amikor az itt lévő kerteket először forgatták meg mély szántással. Ekkor meszes habarcsba rakott, nagyméretű téglák jöttek a felszínre, amelyek között római téglák is voltak másodlagosan beépítve. Ezek közül való az az „orans” kéztartású, bekarcolt ábrázolásos téglafüggelék töredéke is, mely a megyei múzeumban található.¹⁰

kikötőbe. 1521-ben pedig itt állomásozott a Nándorfehérvár felmentésére küldött naszádflootta Báthori András kapitány vezetésével. 1461-ben budai asszonyok szervezett zarándokújáról értesülünk, amelynek célja Bata, Pécs és Újlak. Ezek közül Bata és Újlak legkönnyebben a Dunán volt megközelíthető. Ugyancsak 1461-ben Péter pécsi polgár özvegye Bátán hajóra rakatta magát és hajón folytatta zarándokútját Újlakra, Kapisztrán Szent János sírjához. 1468-ban pedig Várdai István kalocsai érsek családi ügyekben ír levelet, melyből megtudjuk, hogy Bátán kívánt találkozni később egyeztetett időpontban rokonaival, ahova hajón érkezett Kalocsáról. SÜMEGI 1993, 40–41, 81, 90.

⁶ GLASER 1929–1930, 270–271. Koszta László egyik tanulmányában éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a 11. század második felében a királyi alapítású apátságok, így Bata is forgalmasabb területek közvetlen közelében létesültek. KOSZTA 2012, 58.

⁷ SÜMEGI 1993, 38–40; Zichy VI. 501–504.

⁸ ÓDOR 2001.

⁹ SZAKÁLY 1973, 59.

¹⁰ SÜMEGI 1993, 10.

BÁTA NEVE ÉS A KÖRNYÉK NÉPESSÉGE

A történeti hagyomány úgy tartja, hogy a bátai apátságot Szent László király a környéken élő felpogány besenyők térítésére alapította.¹¹ Az, hogy ezt a hagyományt igazolni vagy cáfolni tudjuk, szükséges a források és főleg a helynévanyag alapos vizsgálata. Ezt az 1930-as években Pais Dezső végezte el, így csak összefoglaljuk a kutatás eredményeit.

A helyi hagyomány úgy tartotta – miután ismertté vált Pál apát 14. században készült sírköve, amelyről a helyiek csak a Batta szót tudták elolvasni –, hogy a település neve Báta királytól vagy főúrtól származik, aki itt uralkodott. Ezt az információt használta fel Czinár Mór is, amikor a bencés apátságok bemutatása kapcsán megjegyzi, hogy Báta eredetével kapcsolatban a helyiek valami Báta királyt emlegetnek.¹² 1852-ben, amikor Fényes Elek kérdőívére válaszoltak a bátaiak, ugyancsak ezt a hagyományt írják le. *„Ezen Városnak meg telepedés idejéről régisége miatt senki legkevesebbet nem tud, annyit még is szájrul-szájra való által adás után mondhatnak, hogy első földes ura, valami Bátt nevezetű volt, kinek sír követ ezen felirattal még most is olvashatni... Ezen uraság mag nélkül halván el, uradalmát szerzeteseknek testálta.”*¹³ Ugyancsak a 19. századi kutatás vetette fel annak lehetőségét, hogy a település neve nem származhat-e Batho pannon vezértől.¹⁴

Anonymus művének 47. fejezetében Pannónia meghódítását Őd fia Etének, valamint a Baracska nemzetség őséinek, Bojtának vagy Vajtának tulajdonítja.¹⁵ Tornyai Ányos vetette fel, hogy a Báta szó jelentése nem hozható-e kapcsolatba a környéken letelepült Bojta vezérrel.¹⁶ Ugyancsak ő figyel fel arra, hogy a Tolna megyei Sárköz nyugati szélén, Szekszárdtól Bátáig egy 30 km hosszú mély, mocsaras földsáv terül el, melynek egyes részeit így nevezi a nép: Sárbáta, Papbáta, Báta vize, Bátamező, Bátafok, Bátaszék, s a földsávnak a Dunára hajló végét, a mai Báta községet, régi oklevelek így írják: *Batatoe, Batatwe* (Bátató, Bátatöve). *„Úgy látszik, e földrajzilag egységes területnek valamikor Báta volt a neve.”* Felvetette, hogy vajon nem sláv jövevényszóval van-e dolgunk. Budenz József a finnugor szavak között kereste az eredetét.¹⁷

Vámbéry Ármin vetette fel először a szó török eredetének kérdését, s kereste az analógiákat, majd Pais Dezső adott megnyugtató választ a nyelvtörténeti problémára: *„A Báta névvel kapcsolatos nyelvi kifejezések (tő, fok, víz stb.) és tárgyi mozzanatok azt mutatják, hogy tulajdonképpen víznévvel van dolgunk. A névnek a következő megfejtését nyújthatjuk. Összeállíthatunk egy török szócsaládot: batmaq, tauchen, untergehn (...) | bat, Hefe' | baturmaq 1. 'untertauchen'; 2. 'verbergen' | batyy, tief (...) | bataq, fange, marais' (...). Ebbe a magyar Báta szó hangtörténeti előzményeül felvehető a török Bata, mint –a képzős török igenév illeszkedik bele, amelynek 1. 'alászálló', 2. 'elmerülő' értelme mellett egész természetesen fejlődhetett – ahogyan a bataq származéknál látjuk – 'mocsár, sár' jelentése. Tehát a Báta a maga 'mocsár, sár' jelentésével nem más, mint török megfelelője a magyar Sár, Sárvíz elnevezéseknek, azaz a fejér-tolnamegyei Sár vagy Sárvíz alsó folyását vagy déli kiágazását a körülötte megszállt török népelem a magyar névvel rokon értelmű Bata néven hívta.”*¹⁸ Ezt a feltételezést támasztja alá az az oklevél is, amely a szekszárdi apátság Baranya megyei Bátán található Besenyő nevű birtokát említi.¹⁹ Tehát a Báta kifejezést egy nagyobb tájegység megnevezésére használták.

Pais Dezső azt is megállapította, hogy a fentebbi török szócsaláddal sok magyarországi személy- és földrajzi név függ össze. A 'bata' igenévi forma személynévként is szerepel. Bíborbanszületett

¹¹ HAAS 1852, 381.

¹² FUXHOFFER – CZINÁR 1869, I. 229.

¹³ Fényes Elek kérdőívére adott válasz kéziratos példánya a bátai plébánia levéltárában, Vegyes Iratok 139.

¹⁴ FUXHOFFER – CZINÁR 1869, I. 229.

¹⁵ ANONYMUS 1975, 121.

¹⁶ TORDAI 1931, 214.

¹⁷ MESz I. 314.

¹⁸ Kiss Lajos szerint a Sárvíz alsó folyásának Báta neve vonódott át metonimikusan a közeli településre, a víznév származásával összefüggésben pedig a szerbhorvát báta 'pocsolya, tócsa' főnevet véli megemlíthetőnek. KISS 1988, I. 175.

¹⁹ AO XXX. 520.

Konstantinosznál az egyik besenyő vezér neve, de több Bata, Batha nevű embert találunk a középkori forrásokban. A Bata névnek felel meg a szó eleji B>v változással a Vatha név, amelyet a Péter király elleni pogánylázadás egyik vezetője viselt. Ide tartoznak a Nógrád és Gömör megyei Bátka helynevek, mint -qa képzős származékok, hasonlóképpen a Győr megyei *Baatk* (1443). A török -ar képzővel alakult batar jelenik meg, mint víznév (*fluuius cadit in Batar*), és e víznévből keletkezett a Batár és Batarcs helynév Ugocsában. A 'mocsár, sár' jelentésű 'bat' névszó lehet meg a *Batthawamezeje* tó nevében is.²⁰

A közelmúlt helynévtani kutatásai ugyanezt az álláspontot erősítik. A szegedi helynévkutató csoport a nagyszentmiklósi kincs Bota neve kapcsán gyűjtötte össze az analógiákat, s a névnek olyan besenyő és magyar személynévi megfeleléseire hívták fel a figyelmet, mint a 889-ben említett besenyő vezér neve, Bota, vagy az 1046. évi lázadó békési vezér, Vata. Ehhez a névcsoporthoz tarthat a Theophanes Confessor által említett egyik Kuvrat fiú, Batbajan neve is.²¹ Kovács Éva azt is kiemelte, hogy az Árpád-korban igen gyakori a Bata személynév. Ezért ő a személynévi eredet mellett teszi le a voksot, s a víznévi eredetet másodlagosnak tartja.²²

Amint láttuk, a környék névanyaga török népelem jelenlétére utal. Sőt a történeti kutatás a Sárvíz mentén jelentős besenyő telepeket feltételez.²³ Györffy György egyenesen úgy fogalmaz, hogy a korai besenyőség tekintélyes kiterjedésű településterülete húzódik itt a Duna menti mocsarakban, amelynek központja körülbelül a mai Sárköz.²⁴ Azt, hogy mikor telepítették ide a besenyőket, pontosan nem állapítható meg. A helynévi anyag vizsgálata kapcsán Györffy György és Glaser Lajos is úgy vélte, hogy az országba költöző besenyők először a Sárvíz keleti partján kaptak csak letelepedési helyet.²⁵ Tudjuk, hogy már Taksony nagyfejedelem idején jelentős besenyő beköltözéssel számolhatunk. Taksony egyik felesége a besenyő szövetség biztosítása érdekében besenyő hercegnő volt, ebben az időben költözött Magyarországra az Anonymus által említett Thonuzoba besenyő vezér, akitől a Tomaj nemzetség ered.²⁶ Az augsburgi csatavesztés után a nyugati gyepű védelmére besenyőket telepítettek le a Fertő tavon túli területeken, akik később a határ keletebbre húzódása és megszilárdulása nyomán, feltehetően beljebb települtek az ország belsejébe. Folyamatos lehetett a besenyő vándorlás, hiszen Szent István kisebb legendája megemlíti annak a 60 előkelő besenyő férfinak a betelepülését, akiket a határispán embereivel megtámadott és kifosztott. A király megbüntette a vétkeket, s ezzel a büntetéssel példát akart statuálni a hasonló esetek megakadályozására.²⁷ Azt is tudjuk, hogy a 11–12. században a besenyő könnyűlovasság, a királyi haderő részét képezte.²⁸ Katonáskodásuknak köszönhetően a szabad besenyők kiváltságot szereztek. Ennek legfontosabb forrása a II. András király által 1224-ben kiadott árpási privilégiumlevél.²⁹ Eszerint a privilegizált besenyők elöljárója a nádor volt. Ő töltötte be a legfelsőbb bírósági fórum szerepét, ő volt a közigazgatás feje, s ő nevezte ki a besenyők ispánját. Az ispánok voltak a nagyobb tömbben élő besenyők elöljárói, háború esetén ők vezették harcba a besenyő katonai egységeket. A rábaközi besenyő ispánság³⁰ mellett a Sárvidéken is létrejött ez az intézmény, amelynek ispánját a 14. század

²⁰ PAIS 1931.

²¹ KRISTÓ – MAKK – SZEGFŰ 1973, 76–77.

²² KOVÁCS 2015, 141.

²³ SZOKOLAY 1929, 10. A mai Bata település legkeletibb részét a kora középkorban szintén Besenyő néven illették, és itt volt a szekszárdi apátság halászhelye. DL 87199.; KÖFALVI 2006, 520. 932. sz.

²⁴ GYÖRFFY 1940, 491–492. Pálóczi Horváth András szerint a legnagyobb besenyő településcsoport a Sárvíz mentén volt. PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 31.

²⁵ Lásd erre vonatkozóan Csorba Csaba tanulmányát. CSORBA 1972, 57–59.

²⁶ ANONYMUS 1975, 57. fejezet.

²⁷ Árpád-kori legendák 1983, 20–21.

²⁸ A királyi haderő elő- és utóhadában harcoltak. A Képes Krónika 90. fejezetében olvassuk III. Henrik 1051. évi támadása kapcsán, hogy „a magyarok és besenyők éjszakáról éjszakára kegyetlenül zaklatták, mérgezett nyilakkal öldösték” a németeket. A Képes Krónika II. István és II. Géza hadseregében is beszél a besenyő segédcapatokról, tehát a 12. századra a királyi haderő állandó részévé válhattak. Képes Krónika 1986, 153. 165. fejezet.

²⁹ FEJÉR III/1. 362–364.

³⁰ Tatár Sarolta tanulmányában a rábaközi besenyő ispánság történetét és szervezetét mutatja be. TATÁR 2013.

közepén Zsadányi Besenyő János fia Gergelynek hívták, atyja Nagy Lajos király al-lovászmestere volt. 1347-ben a király Gergelyt, az összes besenyők ispánját és rokonait kivette az ország, de különösen Liptó vármegye rendes bírának joghatósága alól. Ő volt az utolsó besenyő ispán, mert Lajos király 1352-ben megszüntette a sárvidéki besenyő ispánság Fejér megyei részét, a nemes besenyőket pedig felvette az országos nemesek sorába.³¹ Ezt követően Besenyő Gergellyel, a besenyők ispánjával többször is találkozunk a környékünkhöz kapcsolódó oklevelek között. Eszerint Besenyő Gergelynek részbirtoka lehetett a bátai apátság egyik legősibb birtokán, Szeremlén, ahol szolgálai éltek. 1354-ben például Bodrog vármegye alispánja és szolgabírái tiltották Besenyő Gergelyt és szeremlei jobbágysait Töttös Miklós és László bátmonostori birtokának használatától.³² A következő év márciusában pedig a pécsváradi konvent előtt folytatódott a két birtokrész közötti határvita, amelyben a király eltiltotta a konventet a két birtok közötti új határjelek alapításától.³³

Külön figyelmet érdemel az a közelmúltban publikált oklevél, amely a szekszárdi apátság Bátán lévő Besenyő birtokát említi.³⁴ Az oklevél le is írja Besenyő határait. Ebből egyértelmű, hogy a kora középkori település Bátatóval volt határos délnyugati oldalán. Tehát az apátság közvetlen közelében is létezett besenyő település.

Megállapíthatjuk, hogy a szóbeli hagyománynak az a része, hogy a bátai apátság fennhatósága alatti területen besenyők éltek az alapítás idején, a források ismeretében bizonyítható. Az azonban, hogy a monostor besenyő térítő apátsággént funkcionált volna, adatokkal nem támasztható alá. A betelepülő besenyők egyébként mohamedán vallásúak voltak, akik a letelepedést követően vették fel a kereszténységet.³⁵

ALSÓ- ÉS FELSŐ-BÁTA

Báta község két részét ma is úgy hívják az emberek: Alszeg, Felszeg, tájnyelven: Ąszög, Főszög. A két falurészt a 14–15. században Alsó- és Felső-Bátának nevezték, korábban pedig két különálló terület lehetett. 1408-ban vita alakult ki a bátai apát és a település plébánosa között a plébános kinevezés ügyében.³⁶ Az esztergomi szentszék előtt folyt ügyben Pál bátai apátot a „*Szent Benedek rendű felső-bátai Szent Mihály-monostor*” apátjának nevezik, míg Dénest az „*alsó-bátai Szent Margit Szűz és vértanú temploma*” plébánosának.³⁷ Báta szalagtelepülés volta miatt viszonylag nagy távolság volt a két településrész között, hiszen a két középkori templomhely távolsága is legalább két kilométer. Az is érdekes, hogy a középkori forrásokban a bátai apátságot egyértelműen Tolna vármegyéhez sorolják, míg a másik településrészt Baranyához.³⁸ Közel egykorú forrásból azt is tudjuk, hogy az Alsó-Bátának nevezett településrész azonos Bátató halászfaluval, amelyet még Szent István király adományozott a pécsváradi apátságnak. Az oklevél szerint a két elnevezés, Bátató és Báta párhuzamosan élt a 15. század elején egymás mellett, s csak az ezt követő évtizedekben vált általánossá a Báta településnév használata.³⁹

Alsó-Báta, majd később Báta mezőváros tehát egyrészt az egykori Bátató halászfaluból alakult ki. Ezt a falut Szent István király adományozta a pécsváradi apátságnak, a többször átírt és hamis,

³¹ HATHÁZI 1996, 35–41; PÁLÓCZI HORVÁTH 1988, 129–130.

³² Zichy II. 420. sz.

³³ Zichy II. 449. sz. Az oklevélen kívül szerepel „*Gergely mester, a besenyők comese*”.

³⁴ Az oklevél 1346-ban készült és a Besenyő birtok részletes határleírását tartalmazza. A Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében lévő oklevél az Anjou Okmánytár XXX. kötetében jelent meg 2014-ben. AO XXX. 520.

³⁵ TÓTH 1994, 101.

³⁶ ZsO II/2. 145.

³⁷ SÜMEGI 1993, 38–39.

³⁸ KŐFALVI 2006, 131, 135.

³⁹ SÜMEGI 1993, 40–42.

Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumlevelben határaival együtt szerepel.⁴⁰ Írásformája alapján *Batatie, Bathathewe*, Bátató vagy Bátatóve⁴¹ egyértelműen a Bába, az az Sárvíz folyó tövét, torkolatát jelzi, így helye nagyon pontosan meghatározható, valóban a mai Bába község alsó központja helyén feküdt. Itt volt a bátai révátkelőhely a Dunán Szeremle irányába.⁴² Maga a középkori település a Sárvíz és a Duna fölé emelkedő löszterazon alakult ki, ide épült a révtől, alig 100–200 méterre a plébániatemplom, s itt volt a település temetője is. A pécsváradi kiváltságlevelé leírja határait is. Eszerint keletről a Duna, nyugatról a hadiút, északról a Pösze folyó, délről pedig Aszófő határolta. Biztosan Szent Istváni adománynak kell tekintenünk, mert ha Szent László nem tekintette volna annak, 1093-ban biztosan a bátai apátságnak adományozza. A pécsváradi központi birtoktesttől távolabb esett, de Szent István ezzel az apátságnak dunai és pöszei halászhelyet akart biztosítani, de azt a szempontot sem szabad elvetnünk, hogy a középkorban a királyi hadsereg a szávai réveket az ősi hadiúton közelítette meg, s ehhez a hadsereghez a keleti országrész bandériumai itt, a Bátató és Szeremle között létező réven keresztül tudtak csatlakozni.⁴³ A bátai apátság alapításával egy elég furcsa helyzet állt elő, hiszen a közeli település helyett az apátság a Duna túloldalán lévő Szeremlét kapta birtokul, dunai halászhelyet pedig a Dráva-delta környékén kapott.⁴⁴ Pécsvárad számára sem volt előnyös a távoli birtok kormányzása, talán ezért is hajlott arra az apátság, hogy a 14. században bérbe adja a szomszédos birtokosoknak. Már 1345 előtt bérbe adta a birtokhoz tartozó szőlők jövedelmét Szekcsői Henrik bán fia Péternek.⁴⁵ 1345 nyarán pedig a Bátató birtokhoz tartozó dunai és pöszei halászat jogát 30 évre Töttös mester, pilisi ispánnak. Úgy tűnik, a rendezetlen viszonyok miatt vita alakult ki a következő években a bátatói jövedelmek ügyében.⁴⁶ Szekcsői Henrik bán fia Péter ugyanis a korábbi szerződés ellenére folyamatosan szedte a hegyvámot, sőt a Töttösnek átadott halászhelyeket, mocsarakat, mezőket, kaszálókat szekcsői jobbágyaival folyamatosan használtatta. A birtok háborítása ezt követően is folyamatos lehetett, mert 1349-ben arról hallunk, hogy a bátmonostori vásárra igyekvő jobbágyoktól Péter officíalisa erőszakkal vámot szedett.⁴⁷

Úgy gondoljuk, hogy a század második felében Bátató birtokot a bátai apátság szerezte meg valamilyen úton-módon. Erre utal a pécsváradi konvent 1361. június 8-án kelt jelentése. Ebben jelzik Lajos királynak, hogy a bátai monostor részére kiadott általános rendeleténél fogva Szekcsői Herczeg Péter özvegyét a monostor valamennyi, az ő birtokával szomszédos birtoka haszonvételelől eltiltotta.⁴⁸ A Szekcsővel közvetlenül határos birtok csakis Bátató lehetett. Ez is oka lehetett annak, hogy a következő évben a bátai apátság szeremlei vásárát Szekcsői Herczeg Péter fia Péter elpusztította.⁴⁹ Úgy tűnik, ekkor a király már egyértelműen a bátai apátságot támogatta, hiszen 1364-ben birtokokat ítelt vissza a nádor az apátságnak,⁵⁰ 1367. szeptember 15-én pedig a király átírta az apát kérésére Szent László király 1093. évi privilégiumlevelét.⁵¹

Alsó-Bába település Bátató mellett magába foglalta a tőle délkeleti irányban található Besenyő települést is. Ez Bátató kora Árpád-kori határleírásában még Aszófő néven szerepel. Közben besenyő népeiséget telepíthettek ide, így neve is megváltozott az Árpád-kor végére. Valószínűleg IV. Kun László király adományozhatta a szekszárdi bencés apátságnak, vagy a király csak megerősítet-

⁴⁰ MonVat. I/4. 575.

⁴¹ GYÖRFFY 1987, 281.

⁴² Itt érte el a Dunát a Szeged irányából érkező Káliz út, amelyen az erdélyi sőt szállították. Lásd erre vonatkozóan: KŐHEGYI 1969, 113–118, TÓTH 1977, 9–10, 12–13; SZAKÁLY 1973, 59.

⁴³ ENGEL 1987, 87.

⁴⁴ Kopács birtokkal kapcsolatban említik 1212-ben a bátai apát birtokát (GYÖRFFY 1987, 329), valamint Aranyán-Apáti birtokot (GYÖRFFY 1987, 706–707).

⁴⁵ KŐFALVI 2006, 180.sz.; Zichy II. 111. sz.

⁴⁶ Zichy II. 111. sz.

⁴⁷ KŐFALVI 2006, 205. sz.; Zichy II. 226. sz.

⁴⁸ KŐFALVI 2006, 279. sz.; DL 87370.

⁴⁹ KŐFALVI 2006, 282. sz.

⁵⁰ KAPOCS – KŐHEGYI 1980, 42–43.

⁵¹ Zichy V. 313.sz.

te a korábbi birtokadományt, amelyet már Besenyő néven határolt meg. Ezt az oklevelet írja át és erősíti meg I. Károly király. Az oklevélből megtudjuk, hogy Besenyő birtok a Baranya megyei Bátán található, határszomszédosa Bátató. A határleírás alapján helye nagyon pontosan beazonosítható, azonos a mai Bába azon részével, amely a Szent Mihály templomtól délre fekszik. Érdekes a határleírást követni, mert az a mai Öreghegy területét foglalja magában. A határ Bátatón kezdődik, ahol a Sárvíz a Dunába ömlik. Tovább halad azon az úton, amely a Duna és a hegy között halad, egészen egy nagy gödörig vagy árokig. Ezután egy völgyön keresztül ment a határ egy úton, valószínű egészen a dombok tetejére. Itt körtefák, almafa, csipkebokor szegélyezte az utat. Így jutott el a Szurdokig, a népi elnevezése ma is ez ennek a völgynek. Szurdoknál volt a pécsváradi monostor Bátató birtokának határa, majd leereszkedett a Bába folyóhoz, itt kisebb szántások lehettek. A folyó ezen részén lehetett a Szaggatónak nevezett hely, majd a Duna, illetve annak szigete. Így ért vissza a határ Bátató település határához.⁵² A szekszárdi apátság ezt a birtokot 1346-ban I. Lajos király előtt negyven évre zálogba adta Töttös királyi ajtónálló mesternek évi két budai márka összegért.⁵³ A tulajdonjog az apátság kezében maradt, ugyanis a szekszárdi apátság birtokainak felsorolásakor, 1351-ben említik Besenyőt is.⁵⁴ A bérlet ideje 1386-ban járt le. Úgy gondoljuk, hogy az időközben híres kegyhellyé váló bátai apátság ebben az időben megszerezte Besenyőt, ugyanis a szekszárdi apátság birtokainak középkor végi összeírásában már nem szerepel.⁵⁵ Bátatóhoz való közelségéből pedig adódik, hogy a két település eggyé olvadt.

Láttuk, hogy a 15. század első évtizedében ez a település már a bátai apátság birtokközpontja, amelyet oklevelek Bátató, Alsó-Bába, Bába néven említenek. 1403-ban már az apát Bátán lakó officialisait és jobbágyait említi egy oklevél, ami szintén azt erősíti meg, hogy a két település évtizedekkel korábban került a bátai apát birtokába.⁵⁶

A település már az Árpád-korban rendelkezett plébániatemplommal.⁵⁷ A helyszínen ásatást végző Ódor János Gábor felvetette a kora Árpád-kori temető kapcsán, hogy itt fatemplom állt, amelynek helyére a 12. században, vagy a 13. század első felében felépült egy 12 méter hosszú, 8,3 méter széles, négyzet alakú hajóval ellátott, nyújtott félköríves záródású templom Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére.⁵⁸ Bátató a 14. század második felében a bátai bencés apátság kezébe került, s Szeremlétől fokozatosan átvette a birtokközpont szerepét. Így a plébánia is exempt lett az apátsággal együtt, s a 15. század elején már biztosan az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.⁵⁹ Ugyancsak a 15. század első felében a templomot megnagyobbították és gótikus stílusban átépítették. A gótikus átépítéshez a monostortemplom szolgálhatott mintául.⁶⁰ A templom 130 m²-es alapterülete a késő középkori Tolna megyében a hatodik legnagyobb alapterületnek számított.⁶¹ Az 1453-tól mezővárosként említett apátsági birtokközpontnak hetivására és két országos vására is volt.⁶² Kikötője alkalmas volt a királyi naszádflootta befogadására. Révátkelőhelye az egyik legjelentősebb volt az országban.⁶³

A középkori Bába mezőváros kiterjedése is jól meghatározható. A település, úgy, ahogyan ma is, ráépült a Duna melletti domblábra, s felnyúlott a dombsort tagoló szurdokokba. Északi kiterjedése

⁵² AO XXX. 520–521.

⁵³ AO XXX. 520–521.

⁵⁴ A Pécsi Káptalan levéltárában található oklevél 28 helységet sorol fel, köztük Besenyő birtokot. HAAS 1852, 371–372.

⁵⁵ Az esztergomi székeskáptalan regesztruma 1514-ben felsorolja Szekszárd birtokait: „*Zaxardiensis Abbatio Zaxard, Csatar, Szentmiklós, Szerdahely, Ikcse, Kövesd, Acsád, Bált, Hidas, Malontha. Recentiori vero sripturae haec habentur Ette, Janya, Nyámád, Ócsény, Asszonyfa, Ebes, Almás, Ság.*” Tehát itt már nem szerepel Besenyő birtok. VASS é. n. 55, 364. A birtokcsere sem zárható ki, hiszen a szekszárdi apátság 1398-ban Ócsényt a pécsváradi apátsággal, Decset és Etét pedig a váci káptalannal cserélte el. VASS é. n. 55.

⁵⁶ Az oklevél két officialist és 17 jobbágyot említ. KAPOCS – KÖHEGYI 1980, 66–67; Zichy V. 291. sz., ZsO II/1. 286. 2421. sz.

⁵⁷ Legutóbb K. Németh András foglalta össze a bátai plébániatemplom történetét. K. NÉMETH – RÁCZ 2012.

⁵⁸ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 151; ÓDOR 1999, 165.

⁵⁹ SÜMEGI 1993, 38–39; Zichy VI. 501–504.

⁶⁰ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 151–153.

⁶¹ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 159.

⁶² K. NÉMETH 2008, 282–283, 290. Két országos vására a monostortemplom búcsújához kötődött: Úrnapja, Szent Mihály ünnepe.

⁶³ SÜMEGI 1993, 81.

a mai Arany János utca vonaláig húzódhatott. Az Arany János utca eleji dombláb vonalában melléklet nélküli sírok kerültek elő közműfektetés kapcsán, ez középkori temető jelenlétére utal.⁶⁴ Innen szintén domblábi teraszvonulaton lehetett megközelíteni a monostortemplomot, amelynek részletei máig fennmaradtak.⁶⁵ A középkori oklevelekben is említett Pösze folyó az első katonai felmérési térkép szerint a Sárvíz torkolattól nem messze, körülbelül a középkori plébániatemplom irányában szakadhatott a Sárvízbe.⁶⁶

Felső-Báta a 15. században a Klastrom-hegyet jelentette, ahol a bencés apátság és a kegytemplom is állt, középkori település nyomai a közelben nem mutathatók ki. A Klastrom-hegy terasza több szempontból is előnyös helyen feküdt. Innen szabad szemmel is messzire ellátni, részben Báticasék és Szekszárd irányában, részben a Duna felé. A Sárvíz a Klastrom-hegy előtt érte el a dombsort, egészen alá kanyarodott, majd innen folytatta útját a dombsor lábánál, hogy rövid néhány száz méter után Bátatónél a Dunába szakadjon. A Klastrom-hegy lábánál pedig források fakadtak. Nem véletlen, hogy már a kelták mesterséges teraszt alakítottak itt ki,⁶⁷ északi, keleti és nyugati oldalát meredeken levágták és sánccal vették körül.⁶⁸ Györffy György úgy véli, hogy ezen a teraszon, mint az észak–déli irányú hadiúthoz egészen közel lévő erődített helyen Szent István király udvarházat létesített, amelyet Szent László adományozott a bencéseknek monostor céljára.⁶⁹

Szólnunk kell a Klastrom-hegyre felvezető szerpentinútról, illetve völgyről, amelynek népi elnevezése Vakször, Vakszer, s az elnevezés biztosan a középkorra vezethető vissza. A szer szó a régi magyar nyelvben utcát, házsort, településrészt jelent, a vak előtag pedig arra utal, hogy ezen az utcán nem lehet továbbjutni, nincs kijárata.⁷⁰ A völgyben található szórvány leletek egyértelművé teszik, hogy itt nem egy külön településsel van dolgunk, hanem a késő középkori kegyhely kiszolgáló épületei állhattak itt, vendégfogadók, kocsmák, istállók, gazdasági épületek. Az Árpád-korra utaló tárgyi emlékekkel nem találkoztunk. Az elnevezés sem helytálló, hiszen ezen az utcán északi irányban lefelé haladva a Sárvízhez lehetett jutni, délnek a hegy szurdokán keresztül pedig a szekcsői kanyarnál csatlakozhattunk a hadiúthoz. Az elnevezés talán a zárt épületcsoportra utal, amely az apátsághoz szervesen kapcsolódott.

A Klastrom-hegytől nyugati irányban csatlakozott az út a domblábi teraszon, majd egy ma már nem létező lankás szurdokúton érte el az Eszék–budai hadiutat, illetve folytatódott a nyugati irányba tartó országos úthoz, amelyen Pécs érintésével Észak-Itália felé lehetett tovább menni. A késő középkorban ez lesz az élő marhakereskedelem legfontosabb útvonala. Felső-Bátán tehát az apátságon kívül más településforma nem létezett tudomásunk szerint. Ezért is érdekes, hogy az apátságot bátai apátságnak nevezik kezdettől a források,⁷¹ noha Báta, illetve Bátató nem volt az apátság birtoka. Ez abban a meggyőződésünkben erősít minket, hogy az apátság nem egy településről kapta a nevét. A név eredetének kérdésénél már láttuk, hogy a Báta a Sár, Sárvíz, talán Sárköz szinonimája. Az apátság tehát a tájegységről kapta a nevét, hasonlóan, mint Kolozsmonostor, Zselicszentjakkab vagy Zalavár.

A 15. században már úgy tartotta a helyi hagyomány, hogy az apátság a településről kapta a nevét, de ez a két településrész szerves együttélésének következményeként alakulhatott ki. A 15.

⁶⁴ Több keletelt sírt vágtak át árokásás közben, körülbelül az első ház vonalában, amelyet láttam, mielőtt az árkot betemették volna.

⁶⁵ A Kölcsey utca a középkori út megmaradt szakasza.

⁶⁶ Középkori forrásokban „*in vulgo Peze*”. KŐFALVI 2006, 180. sz.

⁶⁷ Az őskori kelta oppidum teraszolását is az őskorban végezték el, s a légi felvételeken jól látszik, hogy az egykori erőd nyugati sánc árka a Klastrom-hegy irányában záródik. Mint az erőd északnyugati pontja, a Klastrom-hegy teraszolása is ide tehető. A terepen elszórtan kelta edénytöredékek kerültek elő, déli oldalán pedig ép kelta kemence került napvilágra, amelyet Ódor János Gábor tárt fel.

⁶⁸ A Klastrom-hegy északnyugati oldalán Rómer Flóris még mély árkot látott, mivel a kolostor a tőle délre fekvő dombnál alacsonyabban épült létezhetett egy a kolostort a dombtól elválasztó árok is. K. NÉMETH 2011, 36.

⁶⁹ GYÖRFFY 1977a, 554.

⁷⁰ MESz VII. 171.

⁷¹ Első hivatalos említése II. András királynak a tihanyi apátság birtokait összeíró oklevelében szerepel, ahol szomszédosként említik az „*abbatis de Batay*” birtokát. Az oklevél 1211. május 29-én kelt. ERDÉLYI 1908, 510.

század végi bátai oklevélformulákban már úgy szerepel az apátság, mint a „*Báta helységben emelt Szent Mihály arkangyal temploma*”,⁷² egy másik oklevélben a „*Báta mezővárosban alapított szerzetes templomban*” jelenik meg eskütételre az apát.⁷³ Tehát a település és az apátság a középkor végén már szervesen összekapcsolódott.

AZ ALAPÍTÁS KÖRÜLMÉNYEI ÉS A PATROCINIUM

A kelták által kialakított teraszon Szent László király alapított apátságot Szent Mihály arkangyal tiszteletére, s bencés szerzeteseket telepített le. Az alapítás pontos körülményeit nem ismerjük, de visszanyúlunk a középkorba az a hagyomány, amely Szent Lászlót tekinti az apátság alapítójának.⁷⁴ XII. Benedek pápa 1337-ből származó bullájában a bátai apátságra úgy hivatkozik, mint amelyet „*Szent László király alapított és számtalan faluval, várral, és birtokkal gazdagított*”.⁷⁵ Ugyanakkor beszélnek a források egy kiváltságlevélről, amelyet Szent László király 1093-ban a bátai apátság részére állított ki.⁷⁶ Minden bizonnyal az alapítás és a birtokhatárokat rögzítő oklevél kiadása nem ugyanabban az időben történt. Györffy György úgy véli, hogy az alapítás királyi udvarháznak monostor céljára való szentelése révén jött létre.⁷⁷ Vajon mi állhatott a monostoralapítás hátterében, milyen eseménnyel hozható kapcsolatba a királyi akarat? Ennek meghatározásában a monostor elhelyezkedése, stratégiai fontossága segíthet bennünket. A bátai bencés monostor egészen közel feküdt az ország északi és déli felét összekapcsoló hadiúthoz, amelyet a középkorban királyi útnak is neveztek. A magyar seregek ezen az úton közelítették meg a szávai réveket. Ez a Duna mentén Tolnán át Báta, Dunaszekcső, Mohács, Majsza irányában haladt a Dráváig, amelyet ekkoriban nem Eszéknél, hanem Valpónál szelt át. Ezen a szakaszon a báta-szeremlei rév volt a katonailag legfontosabb átkelő a Dunán, valószínűleg itt csatlakoztak a királyi sereghez a keleti országrész bandériumai.⁷⁸

Báta alapítása véleményünk szerint összefüggésbe hozható Szent László déli irányú, egyházpolitikai-politikai törekvéseivel, a zágrábi püspökség alapításával, valamint horvát hadjáratával, ugyanis ennek a területnek ez által értékelődött fel a jelentősége. Ez közelebb visz bennünket az alapítás idejének meghatározásához.

László egyházpolitikájában nagy jelentőséggel bírt a zágrábi püspökség alapítása, amelyre az 1091 előtti években kerülhetett sor.⁷⁹ Ez a terület a 11. század elején még nagyon gyéren lakott lehetett, mert a pécsi püspökség alapításakor nem jelölték még ki annak déli határait. László, mivel a Dráván túli területen felütötte fejét a bogumil eretnecség, egy új püspökség alapítását határozta el Zágráb központtal. Mivel ez az esemény érintette több egyházmegye határát is, szükséges volt egy főpapi egyeztetés, amelyen az új egyházmegye területét Pécestől és Veszprémtől elhatárolták.⁸⁰

Közben megváltoztak a politikai viszonyok az Adriai-tenger partján fekvő Ó-Horvátországban is. Az utolsó Trpimirović-házbeli horvát király, Zvonimir halálával (1089. április) zűrzavar és belháború alakult ki az országban. Zvonimir özvegye, Szent László nővére, Ilona királyné, valamint a horvátok egy része beavatkozásra kérte fel a magyar királyt, s László már csak azért is szívesen hajlott erre, mert a nyugat felé vezető utakat ellenfele, IV. Henrik császár tartotta a kezében. Ez a

⁷² SÜMEGI 1993, 76.

⁷³ SÜMEGI 1993, 85.

⁷⁴ FUXHOFFER – CZINÁR 1869, 228; SÖRÖS 1912, 119–120. A hagyomány a bátai bencések között élt, s Boleszláv apát ezt tolmácsolta Avignonban a pápa előtt is. XII. Benedek pápa az apátságot ért atrocitások miatt az esztergomi érseket bízta meg a helyzet rendezésével.

⁷⁵ KOLLER 1782, 467; SÜMEGI 1993, 25–26.

⁷⁶ Zichy I. 1. sz.; Zichy V. 313. sz. 369–370.

⁷⁷ GYÖRFFY 1977a, 554.

⁷⁸ ENGEL 1987, 87.

⁷⁹ GYÖRFFY 1977a, 548–549.

⁸⁰ KOSZTA 2009b, 63.

lépése azonban keresztelte a pápaság érdekeit, mert Zvonimir a pápa hűbérese volt. László igyekezett a pápa jóindulatát megnyerni. Ezt szolgálta a latin rítusú zágrábi püspökség alapítása, valamint 1090-ben a pápai tulajdonban lévő Saint Gilles bencés monostorának megadományozása, illetve a somogyvári filiális apátság alapítása. A horvát események sürgetése miatt azonban 1091-ben megindította csapatait a tengeremelléki Ó-Horvátország ellen, elfoglalta a fővárost, s unokaöccsét, Álmos herceget tette meg horvát királynak.⁸¹ Mivel közben a szintén érdekelt bizánciak ráuszították a kunokat Kelet-Magyarországra, a Tengeremellék megszállását abba kellett hagynia, s a Temes-vidéken fényes győzelmet aratott a kunok ellen.⁸²

Úgy véljük, hogy Báta alapítása ebben az egyházpolitikai-politikai összefüggésben kereshető, s mindenképpen az 1091 előtti években történhetett.⁸³ Ez az időszak Szent László egyházpolitikai tevékenységének csúcspontja is. Az 1080-as évek második felében hozzájárul a Szent István-i egyházszervezethez, a bihari püspökség székhelyét Váradra helyezi át, a szerémi ortodox püspökséget 1085 előtt Bácsra telepíti át, majd ezt követően egyesíti a kalocsai érsekséggel. A 80-as évek második felében Fábián, korábbi fehérvári prépost lett az első bács-kalocsai érsek.⁸⁴ Ugyancsak ekkor történhetett Zágráb alapítása is. A királyi alapítású apátságok anyagi stabilizációjának szándékát jelzi, hogy sorra összegzik és összeírják ingó és ingatlan vagyonukat. 1086-ban készült a bakonybéli összeírás, közel egy időben összeírta a király a pannonhalmi apátság kincseit, ruháit, könyveit, birtokait. A pécsváradi apátság István király nevére hamisított birtokösszeírása ez időben nyerte el mai tartalmát, három adományozó, Szent István, Domoszló herceg és László király birtokainak sematikus körülírásával, és ekkortájt kerülhetett hozzá az ingóságok jegyzéke is. Még a zalavári apátság hamis alapítóleveléhez is egy László-kori összeírás szolgálhatott forrásul.⁸⁵ Tudjuk, hogy ugyanez Báta esetében csak 1093-ban történt meg, ez is azt erősíti, hogy amikor a többi királyi apátság birtokösszeírásai történtek, abban az időben történhetett Báta alapítása.⁸⁶ Az 1091 előtti alapítás tényét erősíti az is, hogy ekkor már László egy más bencés irányvonalban gondolkodott, hiszen Somogyvár alapítása Saint Gilles-ből érkező szerzetesekkel egy új gregoriánus irányvonal megjelenését mutatja. A somogyvári alapítás körülményei egyértelműen ezt erősítik, hiszen az alapításról beszámol a Monte Cassino-i apátnak, s az alapításkor és a birtokok átadásakor jelen volt Teuzo pápai legátus is.⁸⁷

Báta alapítása még a korábban megszokott módon történhetett. A király az illetékes megyéspüspökkel megegyezve alapította meg az apátságot,⁸⁸ kijelölte a birtokokat, az új apátság szerzetesekkel történő benépesítése pedig a már meglévő bencés apátságokból történt. A Gellért-legenda egyértelműen bizonyítja, hogy ez volt a magyarországi gyakorlat a 11. század közepén.⁸⁹ A korszakban az alapítás ünnepélyes keretek között történt, amint erről Somogyvár alapításával kapcsolatban értesülünk.⁹⁰

⁸¹ GYÖRFFY 1977b, 18–20; GYÖRFFY 1977a, 556–559.

⁸² GYÖRFFY 1977a, 559.

⁸³ F. Romhányi Beatrix Bátát Szent László önálló alapításának tartja Somogyvár mellett. Azt a véleményt fogalmazva meg, hogy László a monostort még hercegeként alapította, 1093-ban pedig a korábbi birtokadományokat foglalta privilégiumlevélbe. F. Romhányi Beatrix: Szent László monostoralapításai. Előadás vázlat, a szerző közlése.

⁸⁴ GYÖRFFY 1977a, 547–548.

⁸⁵ GYÖRFFY 1977a, 553–554.

⁸⁶ Erdélyben a kolozsmonostori apátság alapítását is később Lászlónak tulajdonították. Ezzel Szent László talán a kolozsváriakat akarta kárpótolni azért, hogy a püspökség székhelyét Gyulafehérvárra helyezte át. GYÖRFFY 1977a, 554.

⁸⁷ GYÖRFFY 1977a, 554–555.

⁸⁸ István volt a pécsi püspök, akivel a zágrábi püspökség alapításával kapcsolatban már találkoztunk, annak alapítását is egy főpapi egyeztetés előzhetette meg. Mivel a bátai apátság kijelölt birtokainak egy része a Duna túloldalán, Bodrog vármegyében feküdt, az illetékes kalocsai érseknek, Fábiánnak is jelen kellett lennie az alapításnál.

⁸⁹ A Szent István és Gellért püspök által alapított oroszánosi monostort is az ország különböző monostoraiból népesítették be. Kettő érkezett Pécsváradról, kettő Zalavárról, kettő Bélből, négy szerzetes pedig a mai Pannónhalmáról. Árpád-kori legendák 1983, 83.

⁹⁰ 1091 őszén, amikor László a somogyvári apátságot megalapítja, jelen voltak a királyi család tagjai. Ott volt Lampert herceg, a király öccse, Dávid herceg, Salamon király öccse, Jaroszláv, László veje, az illetékes megyésipán, Acha, az illetékes veszprémi megyéspüspök, a nádor, valamint a király káplánjai. BAUMGARTEN 1906, 389–411. Az alapítást Teuzo bíboros pápai legátus erősítette meg.

A monostor patrónusának kiválasztása tovább erősíti az alapítás körülményeiről kialakított véleményünket. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelték a monostort és templomát. Szent Mihály az Egyház oltalmazója, küzdelmeinek pártfogója. Ősi hagyomány szerint patrónusa a keresztény katonáknak, főleg a pogányság ellen, a hitért küzdőknek.⁹¹ Ha a Sárközben, a 11. században jelentős mohamedán vallású besenyő népesség élt, akkor a Szent Mihály patrónus valóban kifejezhette azt a szándékot, hogy a király ezeket az alattvalóit is elvezesse a keresztény hitre. Az arkangyal képe ott van a Szent Korona abroncsán is. A koronázási szertartás ősi, bizánci szövege szerint Szent Mihály arkangyal tárja föl az új uralkodó előtt az uralom kapuit. Ez a hit a magyar királyi udvarban sem lehetett ismeretlen.⁹² Szent István, amikor megalapítja a veszprémi egyházmegyét,⁹³ majd később az erdélyit, illetve még később létrejön a váci egyházmegye, ez a szemlélet vezethette az uralkodót a patrónus megválasztásában. Szent Mihály, mint a mennyei seregek vezére kíséri az uralkodót harcaiban, küzdelmeiben,⁹⁴ amelynek eredményeként az új területeken megszerveződik az új püspökség a keresztény hit őrzésének letéteményeként.

Szent László a tárgyalt időszakban több hadjáratot is vezetett. Ekkor foglalta el Horvátországot, majd Erdélyben fényes győzelmet aratott a kunok felett. Talán ezek a katonai akciók is magyarázhatják a bátai apátság védőszentjének kiválasztását, ugyanis Szent Mihály arkangyal a mennyei seregek vezére, oltalmazta a harcban lévő királyt.

AZ APÁTSÁG PRIVILÉGIUMLEVELE

Szent László király 1093-ban kiváltságlevelet állított ki a bátai apátság részére, amely biztosan tartalmazta Nyárád és Szeremle középkori határait.⁹⁵ Ez nagy valószínűséggel akkor történt, amikor 1093-ban a király Bodrog várában töltötte a húsvéti ünnepeket. Itt kereste fel Vilmos toulouse-i gróf, aki Jeruzsálemben tartott, s felkeltette a király érdeklődését a Szentföld felszabadítása iránt.⁹⁶ Ezen a bodrogi eseményen más, környékünk egyházi intézményeit érintő esemény is történt. A király egy többször átírt oklevél szerint István pécsi püspök kérésére Dezső kalocsai érsek vallomása és a pécsi püspökség alapítólevele alapján az esztergomi érsekkel és püspöktársaival együtt megállapította a pécsi egyházmegye kalocsai érsekség felé eső határait,⁹⁷ s jelentős adományokban részesítette a pécsi egyházmegyét. Ekkor adományozta a püspökségnek Mohács és Lánycsók településeket.⁹⁸

Az 1093-as privilégiumlevél eredetije még a Károly Róbert uralkodásának kezdetén kialakult zűrzavaros időszakban, amikor Bakócai Egyed és Koromszói István kirabolták a monostort, elvesztett,⁹⁹ de létezett egy hiteles másolata, amelyet Nagy Lajos király 1367. szeptember 15-én átírt és

GYÖRFFY 1977a, 554. A bátai apátság alapításánál Dávid herceg minden bizonnyal ott lehetett, mert az apátság bodrogi birtokai az ő hercegi területének szomszédságában voltak. Dávid herceg maga is támogatta a szerzetesi intézményeket, amint erről a tihanyi apátságnak 1090 táján tett adományai tanúskodnak. GYÖRFFY 1977a, 534. Dávid herceg a Duna bodrogi partvonalát kapta szálláshelyként László királytól, ahol még sokáig emlegették „celláriumát”, borospincéjét és ahol Dávid falu máig őrzi nevét.

⁹¹ BÁLINT 1977, II. 308.

⁹² BÁLINT 1977, II. 311.

⁹³ Uzsoki András a veszprémi püspökség Szent Mihály patrocíniumát vizsgálva szintén hasonló véleményt fogalmaz meg: „a pogány támadásoktól veszélyeztetett Veszprémnek a leghathatósabb patrónust, Szent Mihály arkangyalt kellett választani, aki az uralkodó fejedelmi törzs birtokainak központjában létesülő püspöki, fejedelmnei, majd királynei székhelyet meg tudja védeni.” UZSOKI 1991, 89.

⁹⁴ Moravcsik Gyula hívta fel a figyelmet arra a 11. századi miniatűr képre, amely II. Basileos császár koronázását ábrázolja. Ezen Krisztus helyezi a császár feje fölé a koronát, Gábor arkangyal helyezi a fejére, Mihály pedig lándzsát ad a kezébe. BÁLINT 1977, II. 311.

⁹⁵ Zichy V. 313. sz.

⁹⁶ GYÖRFFY 1977a, 560.

⁹⁷ KOSZTA 2009b, 63.

⁹⁸ FEDELES 2009, 423.

⁹⁹ KOLLER 1782, 467.

megegerősített.¹⁰⁰ Ezt a középkorban mindenki hitelesnek fogadta el, ahogyan ez a privilégiumlevélre történő hivatkozásokból egyértelműen megállapítható. Érdemes ezért ezeket a hivatkozásokat számba venni.

Amikor Nagy Lajos 1367-ben átírta és megerősítette Szent László király 1093-ban kiadott privilégiumlevelének sorait és tartalmát, ez tartalmazta a bátai monostornak adományozott különböző prédiók és birtokok határait, amelyeket Szent László a monostornak adományozott.¹⁰¹ Ez a hiteles másolat a 14. század végén az apát kezében volt, amelyet vitás kérdésekben többször eredetiben is bemutatott.¹⁰²

Először Szeremle határaival kapcsolatban merült fel vita. 1393 elején a pécsváradi konvent járt el Szeremle határjárása ügyében. Először Szeremlére mentek, amelynek határjelei Lajos király kiváltságlevelében vannak leírva, amely magában foglalja a felséges Szent László király oklevelének tartalmát, amelyet az apát a helyszínen eredetiben mutatott be.¹⁰³ A következő évben 1394. november 8-án Kaplai János országbíró ugyancsak a pécsváradi konventet küldte ki Szeremle és Bátmonostor határainak megállapítására, amelyet Szent László király kiváltságlevelének határjelei szerint kellett megjárni, amelyek Lajos király kiváltságlevelében vannak leírva.¹⁰⁴ 1398. június 7-én Szécsényi Frank országbíró megbízásából a pécsi káptalan járt el. Ekkor a birtokhatár megállapításánál Töttös László ügyvédje úgy nyilatkozott, hogy igazabban és jobban meg tudja mutatni a határjeleket, amelyeket Lajos király a kiváltságlevelébe foglalt, és még a Szent Király által adott kiváltságlevelébe tartalmazott, amelyet ekkor az apát eredetiben bemutatott.¹⁰⁵ A határvita folytatódott, s 1404. november 10-én ugyancsak a pécsi káptalan járt el az ügyben. Először a bátai apát Szeremle nevű birtokát járták be, s határjeleket helyeztek el Szent László király határvonala irányában, amely Lajos király privilégiumlevelében olvasható.¹⁰⁶ Közben két, részleteiben történt átírása is keletkezett, ahogyan erről 1411 januárjában értesülünk. Ekkor a kalocsai káptalan tett jelentést Szeremle és Bátmonostor határainak bejárásáról. Ekkor felszólították az apátot, hogy mutassa meg eredetiben a Szent László király okleveleiben szereplő határjeleket, melyet Lajos király oklevele átírva tartalmazott, és amelyet Rozgonyi Simon comes végrehajtási és megbízólevele foglalt magában. Ekkor szóváltás történt, az apát elrohant és nem mutatta be az oklevelet. Ugyanezen oklevél említi Szent László király határjelekre vonatkozó végzését, amely Szécsényi Frank országbíró oklevelében más határjelekkel egészül ki.¹⁰⁷ 1411 nyarán kerülhetett nyugvópontra az ügy, mert június 15-én Rozgonyi Simon országbíró leírta Bátmonostor és Szeremle határait, amelyben több fontos eseményt említ. Először leszögezi, hogy a határjárás Szent László király kiváltságlevelének határjelei szerint történt, amelyek Lajos király kiváltságlevelében vannak befoglalva. Töttös László azt állította, hogy a Lajos király kiváltságlevelében átírt, Szent László kiváltságlevelé szerinti határjeleket helyesebben tudja megmutatni, mint az apát. Szeremle birtokot Lajos király kiváltságlevelébe átírt Szent László király úr kiváltságlevelének határjelei szerint járták meg, amelyet az apátnak eredetiben kellett bemutatnia, s ezt meg is tette, s Szent László király határjeleinek vonulata szerint tudták így a határjárást elvégezni. Sőt ezen oklevélből még a Szent László-féle privilégiumlevelé tartalmáról is értesülünk, hiszen a Szent László-féle kiváltságlevelé a Duna szigetén lévő helyet Dobor erdőnek nevezi. Innen délnyugatra elérték a dunai révet. A Dunához közel egy kiszáradt vízmedret az apát a kiváltságlevelé alapján *Arkyslo*-nak nevezte. A Dunai réven áthaladva egy vízkifolyáshoz értek, ezt az apát a kiváltságlevelé szerint *Vayas*-nak nevezte. A kiváltságlevelé szerint a Duna mellett volt egy rét, ahol Vata csűrje állt. Innen keleti irány-

¹⁰⁰ Zichy V. 313. sz.

¹⁰¹ Zichy V. 313.sz.

¹⁰² Az 1393. január 13-i határjárásnál az apát eredetiben mutatta be az oklevelet, amely a Szent László-féle privilégium határjeleit tartalmazta. Zichy IV. 410. sz.

¹⁰³ Zichy IV. 410. sz.

¹⁰⁴ Zichy IV. 455. sz.

¹⁰⁵ Zichy V. 66. sz.

¹⁰⁶ Zichy V. 320. sz.

¹⁰⁷ Zichy VI. 65. sz.

ban egy mocsáron át vezetett az út, amelyet a kiváltságlevél Pozna szigetnek említ. Innen jutottak el a Sárvíz azon részéhez, ahol a kiváltságlevél szerint egykor András hídja állt. Ez a Sár folyó egész Szeremlét körbefolyta.¹⁰⁸ Utoljára 1411. szeptember 29-én említi a kiváltságlevelet a kalocsai káptalan oklevele, amelyben jelenti az országbírónak, hogy a vitás felek alávetik magukat választott bírák ítéletének. Ebben említik, hogy 1412. február 3-án jönnek össze a felek, s a határjelekre vonatkozó ítéletleveleket és Szent László király oklevelét eredetiben bemutatják.¹⁰⁹

A másik birtok, amelynek határleírása is fennmaradt, a Baranya megyei Nyárad. Töttös László ugyanis azzal a kéréssel fordult az országbíróhoz, hogy mivel ő nem ismeri a Szent László király privilégium levelében foglalt határjeleket, de birtoka szomszédos a bátai apát birtokával, kérte az eredeti privilégiumlevélből az érintett szakasz átírását és átmásolását. Ezt Szécsényi Kónya bán fia Frank comes 1404. január 27-én meg is tette.¹¹⁰ Ebben Nyárad Szent László-kori határai a következő módon szerepelnek. A határ *Wlkani* katlanjánál kezdődik és a váradi apát földje felé tart, itt szomszédos az udvarnokok földjével, *Scer* falu mellett. Aztán a határ *Kurthuelyes*-nek, a biharváradai egyház népeinek földjéhez tart. Innen a nagy úton át a *Kazar*-i népek földjével határos. *Harazty* erdőség mellett a határ patak völgyeken keresztül *Bolok* faluig megy és átmegy egy folyón. Majd nyugat felé *Vrsy* érintésével a királyi szolgálónépek földjéhez jut, majd a *Bog*-i udvarnokok földjét érintve visszajut *Wlkani* katlanjához. Azért idéztük a határ legfontosabb állomásait, mert Kristó Gyula ezek alapján állapította meg, hogy a hamisított Szent László-féle privilégiumlevél alapjául szolgáló eredeti az Árpád-kor első feléből származik. Ezt bizonyítják azok a kifejezések, mint például „*udvarnokok földje*”, „*királyi szolgálónépek földje*”, „*Bog-i udvarnokok földje*.”¹¹¹ Az oklevéltörésekben szereplő „*Kazar-i népek*” említését pedig Kristó Gyula bizonyítékul használta fel a fekete magyarok pécsi püspökség területére történő lokalizálásához.¹¹²

A felsorolt adatokból tehát egyértelmű, hogy Szent László valóban állított ki egy olyan oklevelet a bátai apátság részére, amely tartalmazta birtokainak leírását. Ezt valószínűleg a középkorban hamisíthatták,¹¹³ de kellett léteznie egy olyan eredetinek, amely alapján a hamisítás történt. Egyébként a középkorban ezt mindvégig hitelesnek ismerték el.¹¹⁴

Végezetül szólnunk kell a privilégiumlevél kiadásának körülményeiről. A 11. századi Magyarországon is az a gyakorlat lehetett az új monostorok alapítása és birtokokkal való ellátása kapcsán, amely a korai középkorban Európában is szokásban volt. A király „*sola traditio*” által, vagyis a birtokok tényleges átadásával tett adományt tanúk előtt, anélkül, hogy erről oklevelet állított volna ki. 1091-ben Somogyvár alapításakor ugyanez történt.¹¹⁵ A jelen lévő Odilo Saint Gilles-i apát azonban valamiféle bizonyítékot akart az alapítás és az adományozás tényéről. A megfogalmazott oklevél az egyház nevében konstatálja, hogy az alapítás és adományozás kötelező és jogérvényes formában megtörtént. Az oklevélre utólag Odilo kérésére tették rá a királyi pecsétet. Fejérpataky László a korszak oklevél-gyakorlatáról bebizonyította, hogy László és Kálmán királyok idejében az

¹⁰⁸ Zichy VI. 82. sz.

¹⁰⁹ Zichy VI. 94. sz.

¹¹⁰ Zichy V. 313. sz.

¹¹¹ Nyárad birtokból a pécsi püspökség is kapott területet, de ez nem lehetett közvetlenül határos a bátai apátság birtokával, ugyanis fennmaradt a püspöki birtoknak is egy határjárása, amelyet a pécsváradai konvent teljesített a király parancsára 1380. október 6-án. Ekkor a püspöki birtokot I. Károly Róbert privilégiumlevele alapján járták meg. A határjelekben szereplő települések már a késő középkorból ismert településszerkezetet tükrözik. Nyárad és Loca közti birtok határánál említik a Bólyba vezető nagy utat. Nyárad és Kerekegyház közti határánál a Szekcsőre vezető utat említik, valamint a Danócról Pécsváradra vezető utat. Határos még a birtok Majsával és Tamás Bagya nevű falujával. Loca, Nyárad és a pécsváradai apátság Szer birtoka is határos, említenek egy Sártető nevű hegyet, illetve Szilbereket. A bátai apátság 1093-as birtokleírásában mindössze két olyan támpontot találunk, amely a 14. századi oklevélben is szerepel, az egyik a pécsváradai apátság birtoka, a másik Bagya nevű falu, amely a bátai privilégiumban Bog – Bag helynévi alakban található. A két oklevél összehasonlítása egyértelműen bizonyítja, hogy a bátai privilégiumlevél évszázadokkal korábbi földrajzi és településföldrajzi állapotokat tükröz. Vö. Zichy IV. 140. sz. 160–165.

¹¹² KRISTÓ 1985, 16; GYÖRFFY 1987, 350; KOSZTA 2009a, 26.

¹¹³ KISS – SARBAK 2009, 337.

¹¹⁴ GYÖRFFY 1987, 350; SZENTPÉTERY 1923, 28.

¹¹⁵ BAUMGARTEN 1906, 392–395.

oklevelek szövegezője rendszerint az az egyház volt, amelynek érdekében az oklevél kelt, a királyi kancellária működése pedig csak a pecsételésre vonatkozott. Így a király közreműködése az előzetes jóváhagyáson kívül csak a megpecsételés elrendelésében nyilvánult meg.¹¹⁶ A bátaihoz hasonló privilégiumleveleket László a többi monostor részére is kiállított az 1080-as évek második felében. A monostor megalapítása, a szerzetesi élet elindulása, s a bátai monostor érdeke tette szükségessé, hogy 1093-ban a környéken tartózkodó király a bátai monostort is ellássa a birtokait részletesen felsoroló privilégiumlevéllel.

AZ APÁTSÁG BIRTOKAI

Az alapítás részét képezte az új monostor birtokokkal történő ellátása. A közel egy időben alapított Somogyvár esetében tudjuk, hogy a király hat faluval, 30 egész és 60 feles szőlővel és az ezekhez tartozó vincellérekkel, valamint háromszáz család szolgáló és száz család fegyveres szolgálóval ajándékozta meg.¹¹⁷ Bába esetében csak későbbi adatokból tudunk következtetni annak alapításkor adományozott birtokaira. A hamisított privilégiumlevél tartalmazta Szeremle és Nyárad határait. Ugyancsak Árpád-kori és Anjou-kori oklevelekből rekonstruálható az alapításkori birtokszerkezet.

Felső-Bába, ma Bába község belterülete, Tolna megye. Jelenlegi tudásunk alapján itt csak a monostor állott, település vagy településrész nem tartozott hozzá. Györffy György szerint itt királyi udvarház állhatott, amelyet Szent László apátság céljára adományozott a bencés rendnek.¹¹⁸

Szeremlyén, ma Szeremle, Bács-Kiskun megye. Határleírása szerepel a Szent László által kiállított, de később hamisított privilégiumlevélben. Bátával átellenben a Duna másik partján feküdt, s ez a település volt a 15. századig az apátság gazdasági és igazgatási központja. Itt állt az apát udvarháza, s itt éltek officálisai, akik innen irányították a monostori gazdálkodást. Itt éltek az apát nemes jobbágysai is.¹¹⁹

Nyárad, ma Nagynyárad, Baranya megye. Határleírása szerepelt a Szent László-féle privilégiumlevélben. Kristó Gyula az átírt oklevélrészlet alapján állapította meg, hogy a hamisított Szent László-féle privilégiumlevél alapjául szolgáló eredeti oklevél az Árpád-kor első feléből származott.¹²⁰ A 14. század elején már jelentős település, amelyhez hat praedium tartozott, amely a bátai apátság birtoktestét alkotta. Nyárad déli, délkeleti birtoktömbje a pécsi püspökség birtokát képezte, ennek részletes határleírása olvasható a pécsváradi konvent 1380. október 11-én kiállított levelében.¹²¹

Kisebb Apáti, ma Bábaapáti. A település nevét is a bátai apátságról kapta, az „apáti” utótag ugyanis az apát főnévnek a birtoklást kifejező -i képzős formája. Tehát azt jelenti a helynév, hogy a település „a bátai apáté” volt. Határa szerepel egy 1267-ből származó oklevélben. Ebben az évben a szekszárdi apátság eladta a Baranya megyei Peterd nevű lakatlan birtokát. Ez a birtok a bátai apátság Apáti nevű birtokával volt határos.¹²² A birtok megléte a 15. század elején is adatolható.¹²³

Nagyobb Apáti, ma Apatin Szerbiában. Az Árpád-kor elején Aranyánnak nevezték. Ez egy nagyobb birtokrész neve volt, amelynek egy részét Dávid herceg 1090 körül a tihanyi apátságnak adományozta.¹²⁴ Valószínűleg ekkor kerülhetett Szent László adományából az alapítandó bátai apátság birtokába az a része, amely a Nagyaroknál végződött, ezért nevezték ezt a birtokot a 14. század

¹¹⁶ BAUMGARTEN 1906, 392–395.

¹¹⁷ PAULER 1899, I. 172.

¹¹⁸ GYÖRFFY 1977a, 554.

¹¹⁹ Zichy V. 6. sz. „*curia dicti domini abbatis is Zeremlyen*”

¹²⁰ KRISTÓ – MAKK – SZEGFÜ 1973, 77.

¹²¹ Zichy IV. 140. sz.

¹²² ÁUO III. 171–172.

¹²³ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹²⁴ GYÖRFFY 1987, 534.

elején az Apáti helynévvel párhuzamosan Nagyrákinak is.¹²⁵ Az apátság törzsbirtokához tartozott, amely a 15. században is adatolható.¹²⁶ Ez a birtokrész 1211-ben a tihanyi apátság birtokával, 1212-ben a baranyai Kopács faluval volt határos a Duna vonalán *Veymurfuca* mellett.¹²⁷

Bénye, Bodrog megye. A tatárjáráskor elpusztult település, amelyet 1345-ben az apát elzalogosított Becsei Töttösnek.¹²⁸ Ebből arra következtetünk, hogy ez a birtok is az alapításkor került a bátai apát kezébe. Később lakott helyként és birtokként szerepel Szeremlével és Lakkal együtt, ezek közelében feketett.¹²⁹

Lak, Szeremlétől délre a Duna túloldalán Bátával szemben feküdt.¹³⁰ Az apátságnak részirtoka volt, amely egy nagyobb darab földet, erdőt és rétet is magába foglalt. Mivel a 14. századi oklevél együtt említi Szeremlével és Bénye birtokkal, azt feltételezzük, hogy ez is a Szent László-féle adomány része lehetett.¹³¹

Koromszó, Baranya megye. A mai Máza község területén létező birtok volt, amelyen a bencés rend koromszói apátsága is állt. 1276-ban egy adásvételi szerződés kapcsán értesülünk arról, hogy Koromszó egyik szomszédos birtokosa a bátai bencés apátság volt.¹³² Mivel itt a szomszédok között szerepel a zebegényi és a cikádori apátság is, amelyek későbbi alapításúak, mit Bába, lehetséges, hogy ezt a birtokrészt az apátság valamelyik 12. vagy 13. századi Árpád-házi uralkodótól kapta.

Lórév. Az apátság egyik dunai átkelőhelye volt, amelyet határjárásból ismerünk.¹³³

Cseres, elpusztult település Tolna megyében. Az apátság adományozás révén kapta a 15. században Bál és Kakucs bodrogi részirtokokkal együtt.¹³⁴

Kopács, ma község Eszékktől északkeletre. Az Árpád-korban halászhely volt a Dráva-delta közelében. 1212-ben említi egy oklevél, amikor északról a bátai apátság Aranyán-Apáti birtokával volt szomszédos.¹³⁵

Haj, Hájszentlőrinc, elpusztult település a mai Szerbia területén. Itt alapított III. Béla első felesége Châtillon Anna antiochiai hercegnő társaskáptalant Szent Lőrinc vértanú tiszteletére.¹³⁶ A bátai apátság itt részirtokkal rendelkezhetett, ugyanis a 15. század elején az apátság jelentősebb birtokaival együtt sorolják fel.¹³⁷

A birtokállományt az apátsági székhely, öt falu és több részirtok alkotta. Ha a bátai apátságnak adományozott birtokok szerkezetét vizsgáljuk, hasonlót tapasztalunk, mint amelyet korábban a cikádori ciszterci monostorral kapcsolatban már megállapítottunk.¹³⁸ Szent László ugyanis úgy választotta ki az adományozott birtokokat, hogy abban szalagszerűen minden típusú terület legyen. Így a Dunán inneni területből Szeremle és Apatin, a Duna árterében feküdt Bénye és Lak, valamint egy jelentős halastó Szeremle határában. A Sárközt szegélyező dombok között feküdt Bábaapáti, a baranyai dombokon pedig Nyárád. Emellett az apátság zavartalan működését szolgálhatták a szeremlei Duna-rév bevételei, valamint a Sárvízen szedett átkelési illetékek. Halászhelyet kapott még a Dráva-delta közelében. A birtokközpontot Szeremle, Lak és Bénye képviseli, távolabb helyezke-

¹²⁵ GYÖRFFY 1987, 706.

¹²⁶ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹²⁷ GYÖRFFY 1987, 706., KISS – SARBAK 2009, 337.

¹²⁸ Zichy II. 174–175. 117. sz. „*ipse possessionem prefati Monasterii sui Benye vocatam, nunc habitatoribus desolatam*”

¹²⁹ Zichy IV. 236. sz.; SÜMEGI 1993, 30–31.

¹³⁰ GYÖRFFY 1987, 723.

¹³¹ Zichy IV. 236. sz.

¹³² PATTON 2014, 4; ÁUO IX. 163–164.

¹³³ KAPOCS – KÓHEGYI 1980, 95.

¹³⁴ FEJÉR X/4. 623–624; SÜMEGI 1993, 53–54.

¹³⁵ GYÖRFFY 1987, 329–330. 1212-ben a tihanyi apátság összeírásában szerepel Besenyő birtok. Ennek határleírása említi: „*Inde venit per eandem vallem usque ad terminum abbatis de Batay*”. Tehát a határ egy völgyön keresztül jutott el a bátai apátság határáig. A település nevéként szinonim névváltozatként szerepel az Aranyán helynév is. Bába helynévi alakjának megjelenése az oklevélben *Batay* formában a Bába helynév melléknévképzős származéka lehet. KOVÁCS 2015, 28, 45, 134–135, 140–141.

¹³⁶ GYÖRFFY 1987, 719.

¹³⁷ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹³⁸ SÜMEGI 1997, 162–163.

dett el Bábaapáti, s egy szélesebb sugarú körben pedig Nyárad, Koromszó és Apatin, illetve Háj-szentlőrinc. Ez birtokállomány csak a 16. századtól bővül, de ez már kapcsolatba hozható az apátság kegyhelyé válásával.

A bencés monostori gazdálkodás alapját az uralkodó által adományozott birtokok, halászóhelyek, révek alkották. Ezeket az alapítás tényét követően írásba foglalták, privilégiumlevélben határait körülírták. Tőlük függetlenül vették számba az apátság népeit, mansio-ik, hajlékaik, illetve a benne lakó családok száma szerint. A lovasokat, halászokat, pásztorokat, méhészeket, vagy az egyes iparosokat és szolgálóleányokat nem kötötték helyhez, hiszen szolgálatuk természete szerint bárhol alkalmazhatók voltak. A leginkább helyhez kötött foglalkozás a szőlőműveseké és a molnároké volt. A 12. század végétől az apát meghatározta a faluközösség által használható föld nagyságát, de a faluközösségre bízta annak belső elosztását. A mansio népe szolgálóállapotú volt, ezért munkaerejét a monostori birtokon folyó munkák elvégzésére kellett fordítania.

A 13. század elejétől változott a gazdálkodás jellege. Ennek egyik látványos jele a mansio-k esetében a rendezettebb, s talán már szabályosan sorakozó házhelyek képe, amelyhez elvileg azonos nagyságú földterület tartozott. A másik változás a szolgáló állapotú népesség „szabad jobbágygá” válása volt, akik az apátnak cenzussal, ajándékokkal és robottal tartoztak, s terheiket fokozatosan váltották át készpénzre, amelyet a pénzgazdálkodás erőteljes fejlődése felerősített. A nagy változás tehát a fokozatosan felszabaduló szolgálónépek családonként birtokolt földterületének (a lakóházhoz tartozó „belső teleknek”, majd a „tartozékoknak”) a lépésenként való szabályozásával, rögzítésével, s a még igen változatos szolgáltatások „telekhez” kötődésével indult el, a szolgáltatások egységesülésével, legtöbbször pénzre váltásával folytatódott, majd a „telken ülő” jobbágyok jogainak és „úrbéres” kötelezettségeinek végleges biztosításával fejeződött be.¹³⁹

A 13. század második felétől a földesúri üzemeltetésű birtokok visszaszorulása figyelhető meg. Ezt mutatja a birtokok bérbe adásának gyakorlata, amikor is az apátság meghatározott pénzüsszeghez jutott évente a bérbe adott birtokai után. Ezt a tendenciát erősítette a tatárjárás idején elpusztult birtokok ilyenén történő hasznosítása, amely a 14. század közepén öltött igazán nagy méreteket.¹⁴⁰

A MONOSTOR ÉS TEMPLOMA

A bátai bencés monostort és templomát a 15. században, amikor az már országszerte híres kegyhelyé vált, teljesen átépítették. A korai templomot lebontották, s helyére egy nagy csarnoktemplomot építettek a koldulórendi építészet szabályait követve, a monostor nyugati szárnyát pedig déli irányban bővítették. A korai templomnak szinte alig maradt nyoma. Csalog József, amikor 1937-ben feltárta a Klastrom-hegy azon részét, ahol ma a Szent Vér templom áll, a gótikus templomon és kolostoron kívül csak Árpád-kori sírokat talált, valamint két párhuzamos falat és két pilléralapozást, amelyek arra utaltak, hogy a Szent László építette monostor és templom is ugyanazon a helyen állt.¹⁴¹ Korábban kísérletet tettünk az épületegyüttes alaprajzának rekonstruálására, s ebben a tanulmányban próbáltuk vizionálni, hogy milyen lehetett a Klastrom-hegy első temploma.¹⁴² Ha a megtalált két párhuzamos fal távolságát mellékhajó-távolságnak tekintjük, és a fal, valamint a két pillér között főhajónak, akkor pontosan annyi hely marad a pillérek és a kolostor folyosófala között, hogy a másik mellékhajó szélességét adja ki. Ezekből az adatokból következtethető, hogy egy közepes nagyságú, háromhajós bazilika állhatott itt, amely északi és nyugati oldalával a kolostorhoz

¹³⁹ MAKSAY 1972, 7.

¹⁴⁰ MAKSAY 1972, 9–10.

¹⁴¹ CSALOG 1940, 59.

¹⁴² SÜMEGI 2006, 157–165.

csatlakozott.¹⁴³ Ezt erősíti a Csalog által feltárt korai sírok elhelyezkedése is. A 11. számú sír az északi mellékhajó szentélyében volt, a 10. számú sír pedig a főhajó szentélyében. Ugyancsak a főhajóban volt a 22. számú dupla sír is,¹⁴⁴ valamint a Simrák László által talált körbefalazott sír, ahol a sírfal követte a test formáját.¹⁴⁵

A monostor építésénél kihasználták a terep nyújtotta adottságokat, ezért az alaprajz eltér a bencéseknel szokásos elrendezéstől. Itt ugyanis a kolostor a templom északi oldalán épült fel. Az északi épületszárny alsó szintjét a löszpartba mélyítették, ezen állt a földszinti cellasor. A kerengő a templom nyugati bejárata előtt állt, a kerengőfolyosóról a főkapun keresztül lehetett a templomba jutni. A monostornak volt egy nyugati szárnya, itt volt a főkapu is, ehhez vezetett a szerpentinút, amelyen fel lehetett jutni a monostorhegyre.¹⁴⁶

AZ ÁRPÁD-KORI TEMETŐ

A bencés monostorban és környezetében egy nagy kiterjedésű temető alakult ki a középkor folyamán. Csalog József az 1937-es ásatás kapcsán 24 sírt tárt fel,¹⁴⁷ amelyekkel kapcsolatban megállapította, hogy a római téglákkal bélelt sírok a régebbiek, míg a fakoporsós sírokat későbbieknek határozta meg. Az előbbiek korát a 6. sír „*tekercseltevégű*” (S végű) hajkarikája alapján az Árpád-korra, az utóbbiakat a 13. számú sírban talált Nagy Lajos-dénár alapján a 14. századra datálta.¹⁴⁸ Megállapítható tehát, hogy a monostor alapításától folyamatosan temetkeztek a Klastrom-hegyre egészen a monostor 1539-es elpusztításáig. A kerengőben és a kolostor folyosóján melléklet nélküli sírok kerültek elő, amelyek korát nem tudta meghatározni. Őket koporsó nélkül temették a földbe. E sírokban a monostor szerzetesei nyugodhattak, mert a bencéseknel is szokás volt, hogy a templom mellett a kolostor folyosóján is temetkeztek. A 2006-ban kiserkesztett Árpád-kori templom területén elhelyezkedő sírok mind a korai periódushoz tartoznak. Itt római téglákkal bélelt sírládában helyezték el az elhunytakat.¹⁴⁹ Ugyancsak az Árpád-kori templom területén volt az a sír is, amelyet még 1899-ben találtak, s amelynek sírládáját úgy alakították ki, hogy a falazott láda követte a test vonalát, a fejnél koponyafülkés megoldást alkalmaztak.¹⁵⁰ Hasonló sír került elő a cikádori apátság feltárásakor, amelynek korát Valter Ilona a 12. századra datálta.¹⁵¹ Az itt előkerült sírok között volt egy kettős falazott sír is, amelyben a férfi és a nő fejjel, illetve lábbal ért össze. A teteje fektetett téglákból volt kialakítva, a nő lábánál pedig egy fekete edény feküdt ötküllös bélyeggel.¹⁵² Ebből az is következik, hogy a templomba már az Árpád-korban is temettek világiakat is, de itt temethették el a monostor apátjait is.¹⁵³

A templomon kívül, a templom déli oldalán is talált Csalog József az Árpád-korra datálható falazott sírokat, tehát a templomon kívüli temető a monostortól délre, a templom és a meredek terasz közti területen alakult ki.¹⁵⁴ Mivel teljes körű feltárása a monostornak nem volt, így az sem

¹⁴³ SÜMEGI 2006, 165.

¹⁴⁴ Ez a fej- és lábvégnél összeérő kettős sír volt, amelynek oldalai római téglákkal voltak körülbélelve, teteje pedig hasonló, lapjára fektetett téglákkal volt letakarva. Ötküllös fenékbélyeges edény volt az egyik sírban. CSALOG 1940, 58.

¹⁴⁵ SÜMEGI 2006, 149. A 3. sz. ábrán jelzett kő sír.

¹⁴⁶ SÜMEGI 2006, 162–165.

¹⁴⁷ CSALOG 1940, 56–59.

¹⁴⁸ CSALOG 1940, 59.

¹⁴⁹ SÜMEGI 2006, 153–154.

¹⁵⁰ SÜMEGI 2006, 148–149.

¹⁵¹ SÜMEGI 1997, 155; VALTER 2015, 32. A dombói Szent György-monostor templomának feltárásakor ugyancsak találtak olyan sírt, amely koponyafülkés megoldással készült, s a sír körvonala is követte a test formáját. Ezt 12. századira datálják a mellékelt pénzletek. STANOJEV 2000, 394–395.

¹⁵² CSALOG 1940, 58; SÜMEGI 2006, 154.

¹⁵³ A templomban eltemetett apátok síremlékei közül fennmaradt Pál bái apát 1377-ben készült sírköve. VÁRADY 1984.

¹⁵⁴ CSALOG 1940, 58.

állapítható meg, hogy a temető kelet–nyugati irányban meddig terjedt a korai időszakban. 2019. januárjában a kegyhely felújításához kapcsolódóan földmunkákat végeztek, s megtalálták a középkori temető nyugati szélét. Itt több gyermeksírral került elő, sorban, leletek nélkül. Ezekről nem dönthető el, hogy a temető melyik periódusához tartoztak, csupán annyi, hogy a temető itt zárult. Mindenesetre a korai temető jelenléte az egyik legfontosabb bizonyíték arra, hogy a Szent László által alapított monostor valóban a Klastrom-hegyen épült fel.¹⁵⁵

Ebben a temetőben temették el a szerzeteseket, illetve azokat a világi személyeket, akik a monostorhoz valamilyen módon kapcsolódtak. Ugyancsak a falazott sírokban kell keresnünk a kegyúri család tagjait, akik a 13. század második felében és a 14. század elején nyilván ide temetkeztek.

TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A bátai apátság Árpád-kori történetéről nagyon keveset tudunk. Egyetlen adat sem maradt ránk, csupán létezését tudjuk konstatálni az adott korban. 1211-ben, amikor II. András király megerősítette a tihanyi apátság jogait, az apátság Besenyő nevű birtoka északon a bátai apát birtokával volt határos.¹⁵⁶ A következő évben a Duna és a Dráva összefolyásának mocsaraiban fekvő Kopács egy részét, mint baranyai várbirtokot II. András Pot nádornak adományozta három halászóhellyel. Kopács mocsár kétharmada a bátai apátság birtoka volt, amely határos volt az apátság Aranyán-apáti birtokával is.¹⁵⁷ Az apátság tehát bizonyíthatóan működő intézmény volt az Árpád-korban.

A nyugodt monostori életnek 1241-ben a tatárjárás vetett véget. A tatárok a nyár elején eljutottak a Duna vonaláig, s a Duna–Tisza között teljesen elpusztították. Mivel hónapokig várakoztak a Duna vonala mellett, várva az alkalmat, hogy átkelhessenek a Dunán. Minden bizonnyal ekkor pusztult el az apátság Bénye nevű faluja, amely Bátával szemben a másik oldalon Szeremle és Lak közelében feküdt, s amely még a 14. század elején is lakatlan birtok volt.¹⁵⁸ 1242 januárjában befagyott a Duna. Annak ellenére, hogy a dunántúli oldalon a magyarok folyamatosan törték a jeget, a folyón kemény jégpáncél képződött. Így a tatárok elárasztották a Dunántúlt, s a nagyobb erősségek kivételével mindent elpusztítottak.¹⁵⁹ Úgy véljük, a bátai monostor is áldozatul esett a tatárok pusztításának. Tudjuk, hogy a közeli cikádori monostor ekkor „*tetejétől egészen az aljáig siralmasan leégett*”.¹⁶⁰ Az is tény, hogy ekkor falvak néptelenedtek el a környéken, mint Bokod vagy Bénye. Szinte biztosra vehető, hogy Bába is osztozott a környék sorsában.

1242 tavaszán a tatárok váratlanul kivonultak az országból, lassan elkezdődött az újjáépítés. Amikor a tatárjárás után legközelebb találkozunk a bátai apátság említésével a forrásokban, már magánkegyúr kezén van. Ez szokatlan jelenség a királyi alapítású monostorok esetében. Csak az az egyetlen logikus magyarázat, hogy a bátai monostort a tatárok elpusztították, s a kegyúr biztosította az újjáépítés anyagi feltételeit.¹⁶¹ 1267-ben ugyanis, amikor a szekszárdi apátság eladta a Baranya megyei Peterd nevű lakatlan birtokát, mely a bátai apátság Apáti nevű birtokával volt határos, a bátai monostor képviselőjében a Csák nembeli Koromszói Péter fia István bán, mint az apátság kegyura volt jelen.¹⁶² 1276-ban, amikor a Baranya megyei Koromszó birtok eladását foglalták írásba a pécsi káptalan előtt,¹⁶³ itt is megemlítik, hogy Koromszó egyik határszomszédosa a bátai apát-

¹⁵⁵ CSALOG 1940, 59.

¹⁵⁶ ÁUO I. 116.

¹⁵⁷ KRISTÓ 1984, 1033; GYÖRFFY 1987, 328–329.

¹⁵⁸ Zichy II. 117. sz.

¹⁵⁹ ROGERIUS 1981, 143.

¹⁶⁰ SÜMEGI 1997, 214–215.

¹⁶¹ A szomszédos Cikádor esetében is csak az események után közel száz évvel, egy arisztokrata család adományából tudták a ciszterciek monostorukat újjáépíteni. SÜMEGI 1997, 243–244.

¹⁶² ÁUO III. 171–172.

¹⁶³ Koromszói Péter fia István ekkor már nem élt, fia, Imre járt el az ügyben. ÁUO IX. 163–164.

ság.¹⁶⁴ Úgy tűnik, a monostor feletti királyi kegyuraság csak a 14. század első évtizedében állt helyre, amikor Károly Róbert megszilárdította a királyi hatalmat az országban. Ezt követően Koromszói Mihály fia István, a korábbi kegyúr unokaöccse, aki szintén az István nevet viselte, megpróbálta a család egykori kegyúri jogait érvényesíteni, s amikor ez nem vezetett eredményre, kirabolta az apátságot. Ezt követően vette védelmébe a pápa Bátát, s a joghatóságot az esztergomi érsek javára megerősítette.¹⁶⁵

Hogyan tudta megszerezni egy királyi alapítású monostor patronátusi jogát a Csák nembeli Koromszói család, arról a források hallgatnak. A kutatás eddigi eredményei szerint ugyanis a királyi alapítású apátságok kegyuraságát nem adományozták el az uralkodók. Úgy gondoljuk, hogy a tájárjárskor elpusztult apátságot talán azért kapta meg a nemesi klán, hogy helyreállítását anyagiilag támogassa. A kivételnek talán az is magyarázata lehet, hogy Csák nembeli Koromszói István IV. Béla feltétlen hívei közé tartozott. 1243-ban szőrényi bán, 1265-ben a királyné udvarbírájaként találkozunk a nevével. Így lehetősége nyílhatott arra, hogy egyrészt saját családi monostort alapítson Koromszón, másrészt megszerezze egy királyi alapítású monostor patronátusi jogát.¹⁶⁶ Bata valószínűleg István bán halála után is a családi klán kezén maradt, egészen az 1310-es évekig, amikor is Károly Róbert megszilárdította hatalmát, s visszavette a monostor kegyuraságát.¹⁶⁷

EXEMPTIO

Szólnunk kell a királyi alapítású bái bencés monostor egyházi jogi helyzetének alakulásáról is az Árpád-korban. Arról, hogyan változott az apátság, az illetékes megyéspüspök, az esztergomi érsek, illetve a pápaság viszonya, hogyan szerzett mentességet a monostor a helyi ordinárius joghatósága alól. Az apátság alapítása idején az az egyházi jogi alapelv érvényesült, hogy az illetékes megyéspüspök engedélye nélkül, egyházmegyéje területén nem lehet monostort alapítani. Sőt a püspök szentelő hatalma is kiterjedt a kolostorokra. László első dekrétumának 21. cikkelye szerint a megyéspüspök áldotta meg az apátot, s szentelte fel a szerzeteseket.¹⁶⁸ Tehát a kezdeti időszakban a püspöki joghatóság – mind a szentelő, a tanítói, illetve kormányzati hatalmat tekintve – maradéktalanul érvényesült a királyi alapítású apátságok felett.¹⁶⁹

A királyi alapításból kifolyólag a királyi kegyúri jog érvényesült a monostor apátjának kiválasztásában. Az apátot a benedeki Regula előírásai szerint a szerzetesi konvent választotta, őt mutatták be a királynak, aki a legtöbb esetben jóváhagyta a szerzetesi közösség döntését. Ezt követően szentelte fel az apátot a megyéspüspök.¹⁷⁰

A 12–13. század folyamán a királyi alapítású bencés apátságok egyre több pápai kiváltságban részesültek, amely az egyházi jogi helyzetüket érintette. Bata esetében nagyon kevés adattal rendelkezünk, az Árpád-korból egyetlen ilyen kiváltságlevél sem maradt fenn, ellentétben más királyi alapítású monostorral. Ezért az egyházi jogi helyzet változása csak az általános jellegű pápai oklevelek alapján rekonstruálható. Ezek szerint itt is a közvetlen pápai alárendeltség és az esztergomi érsek joghatósága érvényesült.¹⁷¹

A többi apátság egyházi jogi helyzetét vizsgálva megállapítható, hogy a 12. században megjelent

¹⁶⁴ ÁUO IX. 163–164.

¹⁶⁵ KOLLER 1782, 467.

¹⁶⁶ PATTON 1996, 50.

¹⁶⁷ Korábban Bátára vonatkoztatták azt az adatot, hogy III. András 1291-ben Kemény baranyai ispánnak adományozta a monostor kegyuraságát. Ez azonban téves értelmezés, az oklevélben említett Szent Mihály monostor nem a bái volt. KISS – SARBAK 2009, 337.

¹⁶⁸ KISS 2006, 46–47.

¹⁶⁹ KISS 2006, 48.

¹⁷⁰ KISS 2006, 61.

¹⁷¹ KISS 2006, 114.

az apát beiktatásával és a szerzetesek felszentelésével kapcsolatban az a kiváltság, hogy azt tetszőleges püspöktől kérhették. Ezt Pannonhalma kapta meg elsőként 1189-ben. A 13. századtól megjelent az a kiváltság is, hogy az apát az esztergomi érsek zsinatán köteles csak részt venni, a helyi megyéspüspökén pedig nem.¹⁷² Pannonhalma már a 12. század elején rendelkezett azzal a kiváltsággal, hogy a pápa megerősítette a monostor birtokainak háborítatlanságát. Báta esetében is lehetett ilyen kiváltság, hiszen ezt 1337-ben XII. Benedek pápa bullájában olvashatjuk.¹⁷³ A másik ilyen jog közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozás a 13. század elejétől adatolható. Ezt a jogot ugyancsak megerősíti XII. Benedek pápának a bátai apátság ügyében kiállított bullája.¹⁷⁴ Nagy valószínűséggel a bátai apátság is megszerezte még az Árpád-korban az exemptio számos elemét.

ZEBEGÉNY ALAPÍTÁSÁNAK KÉRDÉSE

Báta közelében, légvonalban alig 10 kilométerre található Szebény község. A középkorban területén állt a bencés rend zebegényi monostora. Minden valószínűség szerint még a tatárjárás előtt alapították, bár első említése csak 1278-ból való, ekkor magánpatronátus alatt állt.¹⁷⁵ Bencés szerzetesek számára alapították, s Szent Mihály arkangyal tiszteletére,¹⁷⁶ ugyanúgy, mint Bátát. A forrásokból arra következtetünk, hogy jó és nagyon szoros kapcsolat lehetett a két monostor között. Feltűnő, hogy többször a zebegényi apátok jártak el a bátai apátok ügyeiben, ők voltak képviselői a különböző perekben. Először 1332-ben említik Benedek zebegényi apátot, aki László bátai apátot képviselte egy peres ügyben,¹⁷⁷ 1409-ben és 1411-ben pedig István zebegényi apát volt Pál bátai apát prókátora.¹⁷⁸ Szerény adatbázisra építve ugyan, de már korábban felvetettük annak lehetőségét,¹⁷⁹ hogy a zebegényi alapításnál, a monostor benépesítése talán a közeli Bátáról történt, s ezt a „filiális” viszonyt valamilyen formában megőrizte a zebegényi apátság még akkor is, amikor már biztosan királyi kegyuraság alá tartozott.¹⁸⁰

BÁTA ÉS KOROMSZÓ VISZONYA

Patton Gábor vetette fel Koromszó benépesítésének kérdését.¹⁸¹ Ez a bencés apátság a 13. század második felében alakult Tolna megye nyugati részén, a mai Máza település határában. Alapítója Csák nembeli Koromszói István bán lehetett.¹⁸² Bátához két kapcsolódási pontja is volt. Egyrészt a bátai monostor Koromszó közelében is rendelkezett birtokkal, másrészt a 13. század második felében Koromszói István átmenetileg megszerezte a bátai apátság patrónusi jogát. Ha valóban Koromszói István bán alapította a koromszói bencés apátságot, akkor logikusnak tűnik, hogy az egyébként patronátusa alatt álló bátai bencés monostorból népesítse azt be szerzetesekkel. Ezek a kapcsolódási pontok és feltételezések alapján azonban sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem lehet Patton Gábor felvetését.

¹⁷² KISS 2006, 70.

¹⁷³ SÜMEGI 1993, 25–26; KOLLER 1782, 467.

¹⁷⁴ SÜMEGI 1993, 25–26; KOLLER 1782, 467.

¹⁷⁵ Zichy I. 40. sz.

¹⁷⁶ CSÁNKI 1897, II. 537.

¹⁷⁷ Zichy I. 385. sz.

¹⁷⁸ Zichy V. 530. sz.; Zichy VI. 84. sz.

¹⁷⁹ Lásd erről korábbi tanulmányunkat: SÜMEGI 1993, 143–154.

¹⁸⁰ Az 1397-es esztergomi vizitáció a zebegényi apátot az esztergomi érsek joghatósága alá tartozónak mondja. KOLLÁNYI 1901, 43.

¹⁸¹ PATTON 2014, 4.

¹⁸² PATTON 1996, 50.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANONYMUS 1975 ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest 1975.
- AO *Anjou-kori Oklevéltár 1301–1387. I–XL*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990–2014.
- Árpád-kori legendák 1983 *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford. Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris. Budapest 1983.
- ÁUO WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori új okmánytár I–XIII*. Budapest 1862–1874.
- BAUMGARTEN 1906 BAUMGARTEN Ferenc, *A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Diplomatikai tanulmány*. Századok XL (1906) 389–411.
- BÁLINT 1977 BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest 1977.
- CSALOG 1940 CSALOG József, *Tolna Vármegye Múzeumának bátai ásatása*. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*. Szekszárd 1940, 49–59. (Tolna vármegye multjából 5.)
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*. Budapest 1897.
- CSORBA 1972 CSORBA Csaba, *A Sárvíz mente településtörténete a X–XVII. században*. Tanulmányok Tolna megye történetéből III (1972) 49–91.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál, *Magyarország bárói. Rövid életrajzok. Garai (II.) Miklós nádor*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I*. Tanulmányok. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987, 416–420.
- ERDÉLYI 1908 ERDÉLYI László, *A Tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701*. Budapest 1908. (PRT X.)
- FEDELES 2009 FEDELES Tamás, *A püspökök és városuk. A 14. század derekától Mohácsig*. In: *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 109–154. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- FEJÉR *Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Fejér Georgius. Buda 1828–1844.
- FUXHOFFER – CZINÁR 1869 FUXHOFFER, Damiani – CZINÁR, Maurus, *Monasteriologiae regni Hungariae I–II*. Vindobonae–Strigonii 1869.
- GLASER 1929–1930 GLASER Lajos, *Dunántúl középkori úthálózata I–II*. Századok LXIII–LXIV (1929–1930) 138–167, 257–285.
- GYÖRFFY 1940 GYÖRFFY György, *Besenyők és magyarok*. Budapest 1940.
- GYÖRFFY 1977a GYÖRFFY György, *A „lovagszent” uralkodása*. Történelmi Szemle 20 (1977) 3-4. sz. 533–564.
- GYÖRFFY 1977b GYÖRFFY György, *Szent László*. In: *László király emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1977, 7–20. (Bibliotheca Historica)
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest 1987.

- HAAS 1852 HAAS Mihály, *Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig*. In: Emlékkönyv. Kiadja Danielik János. Pest 1852, 343–400.
- HATHÁZI 1996 HATHÁZI Gábor, *Besenyők és kunok a Mezőföldön*. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, jászok, kunok – a középkori Alföldön és Mezőföldön. Gyula 1996, 38–56. (Gyulai Katalógusok 2.)
- K. NÉMETH 2008 K. NÉMETH András, *Sokadalmak és hetipiacok a későközépkori Tolna megyében*. WMMÉ XXX (2008) 281–295.
- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- K. NÉMETH – RÁCZ 2012 K. NÉMETH András – RÁCZ Miklós, *Báta középkori plébániatemploma*. WMMÉ XXXIV (2012) 147–178.
- KAPOCS – KŐHEGYI 1980 KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály, *Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban*. Baja 1980. (Bajai Dolgozatok 4.)
- Képes Krónika 1986 *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986.
- KISS 1988 KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest 1988.
- KISS 2006 KISS Gergely, *Abbatia regalia–Hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11–13. században*. Budapest 2006. (METEM Könyvek 51.)
- KAPOCS – KŐHEGYI 1980 KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály, *Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban*. Baja 1980. (Bajai Dolgozatok 4.)
- Képes Krónika 1986 *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986.
- KMTL 1994 *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- KOLLER 1782 KOLLER, Josephus, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum II*. Posonii 1782.
- KOLLÁNYI 1901 KOLLÁNYI Ferenc, *Visitatio Capituli Strigoniensis anno 1397*. Történelmi Tár 1901, 71–106, 239–272.
- KOSZTA 2009a KOSZTA László, *A püspökség alapítása*. In: A középkor évszázadai. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 13–42. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- KOSZTA 2009b KOSZTA László, *A 14. század közepéig*. In: A középkor évszázadai. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 57–107. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- KOSZTA 2012 Koszta László, *Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházipolitikai viták a 11–12. század fordulóján*. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin. Budapest 2012, 53–99. (Rendtörténeti konferenciák 7/1.)
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS Éva, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2015. (A Magyar Névértéktár Kiadványai 34.)
- KŐFALVI 2006 *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szerk. Kőfalvi Tamás. Szeged 2006.

- KÖHEGYI 1969 KÖHEGYI Mihály, *Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio–Szeged közötti útvonalon*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15 (1969–1970) 113–118.
- KRISTÓ 1984 KRISTÓ Gyula, *A korai feudalizmus (1116–1241)*. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest 1984, 1007–1415. (Magyarország története tíz kötetben 1/2.)
- KRISTÓ 1985 KRISTÓ Gyula, *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása*. AHSzeg LXXXII (1985) 11–18.
- KRISTÓ – MAKK – SZEGFŰ 1973 KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc – SZEGFŰ László, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I*. AHSzeg XLIV (1973) 1–96.
- LUKCSICS 1931–1938 LUKCSICS Pál, *XV. századi pápák oklevelei I–II*. Budapest 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica 2.)
- MAKSAY 1972 MAKSAY Ferenc, *Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején*. SMM 3 (1972) 3–11.
- MESz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1. A–GY*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967.
- MonVat *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1–4*. Szerk. Fraknoi Vilmos. Budapest 1885–1891.
- ÓDOR 1999 ÓDOR János Gábor, *Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében*. WMMÉ XXI (1999) 151–173.
- ÓDOR 2001 ÓDOR János Gábor, *Báta, Régitemető-völgy*. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Budapest 2001, 128.
- PAIS 1931 *P[ais] D[ezső] írja*. MNy 27 (1931) 215.
- PATAKI 1955 PATAKI József, *A Sárköz természeti földrajza*. Szekszárd 1955.
- PATTON 1996 PATTON Gábor, *Újabb szempontok a koromszói apátság kutatásához*. In: A Völgység ezer éve a kultúra és az életmód változásainak tükrében. Szerk. Szita László – Szóts Zoltán. Bonyhád 1996, 49–54.
- PATTON 2014 PATTON Gábor, *„... itt hajdan barátok kolostora lévén...” A koromszói szerzetesek titkai Máza határában*. Archeologia – Altum Castrum Online. Visegrád 2014. <https://archeologia.hu/content/archeologia/231/koromszo-patton.pdf>
- PAULER 1899 PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II*. Budapest 1899.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1988 PÁLÓCZI Horváth András, *Besenyők, úzok, kunok*. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest 1988, 106–163.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 PÁLÓCZI Horváth András, *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989.
- ROGERIUS 1981 *Rogerus mester siralmas éneke*. In: A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1981, 111–148.
- SÖRÖS 1912 SÖRÖS Pongrác, *Az elenyészett bencés apátságok*. Budapest 1912. (PRT XII/B.)

- STANOJEV 2000 STANOJEV, Nebojša, *A dombói (Rakovac) Szent György monostor szentélyrekesztői*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000, 383–428.
- SÜMEGI 1993 SÜMEGI József, *Báta a középkori és törökkori forrásokban*. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. V. Kápolnás Mária. Báta 1993, 13–126.
- SÜMEGI 1997 SÜMEGI József, *Bátaszék és környéke a középkorban*. In: Bátaszék története kezdetektől 1539-ig. Szerk. Dobos Gyula. Bátaszék 1997, 76–428. (Bátaszék monográfiája I.)
- SÜMEGI 2006 SÜMEGI József, *A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete*. WMMÉ XXVIII (2006) 141–170.
- SZAKÁLY 1973 SZAKÁLY Ferenc, *A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán*. SMM 4 (1973) 55–112.
- SZENTPÉTERY 1923 SZENTPÉTERY Imre, *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1272-ig I*. Budapest 1923.
- SZOKOLAY 1929 SZOKOLAY Margit, *A magyarországi besenyőtelepekről*. Föld és ember 9 (1929) 65–90.
- TATÁR 2013 TATÁR Sarolta, *A rábaközi besenyő ispánság szervezete és fennállása*. In: Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Bank Barbara. Budapest 2013, 33–42.
- TORDAI 1931 Tordai Ányos írja. MNy 27 (1931) 214–215.
- TÓTH 1977 TÓTH László, *Bács-Kiskun megyei utak*. Kecskemét 1977.
- TÓTH 1994 TÓTH Sándor László, *Besenyő-magyar kapcsolatok*. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994, 100–101.
- UZSOKI 1991 UZSOKI András, *A veszprémi püspökség Szent Mihály patrociniuma*. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom 1991, 87–89.
- VALTER 2015 VALTER Ilona, *A cikádori, más néven (Báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest 2015. (METEM Könyvek 43.)
- VASS é. n. VASS Előd, *Szekszárd a város alapításától a török kiveréséig*. In: Szekszárd város történeti monográfiája I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd é. n., 39–94.
- VÁRADY 1984 VÁRADY Zoltán, *A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései*. A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XII (1984) 105–110.
- Zichy *A Zichy és vásonkeői Zichy-család idősebb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Budapest 1871–1931.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár I–II/1–2*. Összeállította Mályusz Elemér. Budapest 1951–1958; *III–VII*. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Budapest 1993–2001; Borsa Iván – C. Tóth Norbert: *VIII–IX*. Budapest 2003–2004; C. Tóth Norbert: *X*. Budapest 2007; *XI*. Közzéteszi Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Budapest 2009; C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint: *XII*. Budapest 2013. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.)

RÖVIDÍTÉSEK

AHSzeg	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Szeged
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomata- tikai Levéltár
MNy	Magyar Nyelv, Budapest
PRT	<i>A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.</i> Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Budapest 1902–1916.
SMM	Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár
Sz	Századok, Budapest
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Gründung und Frühgeschichte der Benediktinerabtei in Bába

Die Benediktinerabtei in Bába wurde laut den mittelalterlichen Erinnerungen vom König St. Ladislaus gegründet und funktionierte ab Anfang des 15. Jahrhunderts bis zu der Türkenherrschaft als ein der berühmtesten Wallfahrtsorte Ungarns. Die Frühgeschichte des Mönchklosters ist jedoch weniger bekannt. Diese Studie versucht diesen Zeitraum darzustellen, um auch die mit der Geschichte des Klosters erhobenen mehreren Fragen beantworten zu können.

Nach den Erinnerungen wurde der Mönchkloster vom St. Ladislaus zur Bekehrung der in der Gegend lebenden Petschenegen gegründet. Die Studie überprüft die Herkunft des Ortsnamen Bába und die Ortsnamensammlung der Umgebung, sowie auch die Urkundenquellen. Aus diesen Dokumenten läßt es sich feststellen, daß Petschenegen in der Zeit der Gründung auf dem Gebiet der Abtei wirklich lebten. Man kann jedoch mit Daten und Angaben nicht beweisen, ob der Mönchkloster tatsächlich als Bekehrungsabtei funktionierte.

Im Hintergrund der Gründung konnte die mit Alt-Kroatien verbundene Politik des Königs St. Ladislaus stehen, da der Flußübergang auf der Donau am Bába auf dem Weg des Heeraufmarschgebiets der ungarischen Könige eine wichtige Rolle spielte. In gleicher Zeit wurde auch das Bistum in Zagreb gegründet, so läßt sich das Gründungsdatum des Mönchklosters für die Jahre 1085-1090 datieren. Es wird auch durch die Wahl des Mönchklosterpatronen bewiesen, da der Erzengel St. Michael der Führer der himmlischen Heerscharen war, der dem Herrscher bei seinen Kämpfen Hilfe leistete.

Als St. Ladislaus im Jahre 1093 die Ostern in Bodrog feierte, stellte er einen Privilegienbrief für die Abtei aus, welche die Grenzen der von ihm belehnten Güter umschrieb. Diese Urkunde blieb doch nicht zurück, sind doch manche Teile aus den späteren Umschriften bekannt. Nach diesen Informationen und aufgrund der zurückgebliebenen Urkunden aus der Arpadenzeit ließ sich den frühzeitigen Besitzbestand des Mönchklosters rekonstruieren.

Mit Gewißheit läßt es sich auch behaupten, daß der Mönchkloster aus der Arpadenzeit auf dem heutigen Klastromberg gebaut wurde, um den Kloster legte man einen Friedhof an. Bei den Bauarbeiten wurden die Geländegegebenheiten ausgenutzt, deswegen weicht der Grundriß von den bei Benediktinern gewöhnlichen Anordnungen ab. In Bába wurde der Kloster nämlich am nördlichen Teil der Kirche aufgebaut, die untere Schicht des nördlichen Gebäudeflügels wurde ins Lößufer vertieft, auf dem die untere Zellenreihe stand. Der Kreuzgang stand vor dem westlichen Kircheneingang, von dem Wandelgang konnte man in die Kirche durch das Haupttor hinein. In der Arpadenzeit fanden die Bestattungen sowohl in der Kirche, als auch im Klosterflur und um die Kirche herum statt.

Über die Geschichte des Mönchklosters aus der Arpadenzeit wissen wir nur wenig, nur das ständige „Bestehen“ läßt sich datieren. Im Vergleich mit den sonstigen von den Königen gegründeten Mönchkloster verfügte dieser Kloster auch über eine Exemptio. Im Leben des Mönchklosters brachte der Mongolensturm eine bedeutende Änderung, da der Herrscher das Patronatsrecht István Koromszói und seiner Familie (Csák-Haus) spendete, der nach dem Mongolensturm als

Hofrichter der Königin arbeitete. Báta mußte auch nach dem Tod des Banes Istvan bis zu den 1310-er Jahren in der Hand der Familie bleiben, als Caroberto (König Robert Karoly vom Anjou-Haus) das Patronatsrecht des Mönchklosters zurückverlangte. Die Benediktinerabtei in Báta hatte in der Arpadenzeit enge Beziehungen mit den naheliegenden Mönchkloster von Zebevény und Koromszó.

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

Veresmarti Mihály (1572–1646) kálvinista prédikátor megtérési históriája 1610-ben

Írhattam volna azt is a címben, hogy Veresmarti Mihály (1572–1646) református iskolamester, prédikátor, majd római katolikus plébános, pozsonyi kanonok, végül bátai apát, s így még közelebb kerülhetünk személyéhez. Nevét – a korban a többi értelmiségi személyhez hasonlóan szülővárosáról, az alsó-baranyai Vörösmart mezővárosáról kapta. Családi körülményeiről keveset tudunk. Ipolyi Arnold, első életrajzírója elképzelhetőnek tartotta, hogy a prédikátor és püspök Veresmarti Illés¹ vagy a vörösmarti prédikátor, Veresmarti Lázár, esetleg Veresmarti István nevű iskolamester fia volt. Meggyőző bizonyítékokat azonban egyik feltételezésre sem talált.²

1572-ben született, származására nézve Baranya vármegye alsó vidékéről való volt. Írásaiban többször nevezi Alsó-Baranyát hazájának. Ezekből értesülünk születése idejéről is, saját feljegyzése szerint 1610-ben 38 esztendő volt. „*A derék kálomistaságba történt volt ne(m) csak születnem, de nevelkednem s tanulnom is*” – írta.³ Alsóbb iskoláit szülővároskájában látogatta, ahol az iskolamester áhítatosságot mutató énekeit könnyen sajátította el és énekelte.⁴ Tizenhat éves kora körül felsőbb iskolába lépett. A nevezetes tolnai református tanoda diákja lett 1586 és 1590 között. Amikor Veresmarti Mihály 1586–1588 körül megérkezett a tolnai iskolába, az éppen virágzásának legsebb korszakát élhette. Több nevezetes iskolamestere, igazgatója és tanára volt. 1573-ban Bélyei

¹ **Veresmarti Illés** (Vörösmart, ? – Hercegszőlős, 1589.): református lelkész. Wittenbergben tanulhatott 1557-ben, s onnan hívták haza. Laskón, majd Hercegszőlősön lelkész. Hitfelei között nagy tekintélyt vívott ki, elismerték tudományos felkészültségét. 1566-ban az alsóbaranyai egyházmegye esperese, 1572-ben püspökké választották az alsó-dunamelléki református egyházkerületben. Részt vett 1574-ben a nagyharsányi hitvitán, ahol meghatározó szerepe volt Alvinczi György kivégeztetésében. Az 1576-os hercegszöllősi zsinat az ő vezetése mellett fogadta el a régebbi baranyaiból református szelleművé alakított kánonoskönyvet. Hercegszöllősen halt meg 1589-ben. Egyházának kiépítésében szerzett múlhatatlan érdemeket. A szuperintendens székhelyül Hercegszöllőst választotta, s haláláig ott fejtette ki ténykedését. Könyvet is írt „*A Fiú Isten megoltalmazására*”, melynek csak pár részletéről maradt emlékezés, de még nyomtatási helye és ideje sincs meg, csak hogy Decsi Gáspár írt hozzá előszót. –KÁLMÁN 1882, 91–95; ZOVÁNYI 1977, 685; LÁBADI 2000, 276–277; DEBRECENI EMBER 2009, 770.

² IPOLYI 1875, 1–4.

³ VÖRÖSMARTI 1992, 17.

⁴ LÁBADI 2012, 52.

Pisó Fábiánt⁵ említik. 1575-ben a héber nyelvben kitűnően jártas Tolnai Fabricius Bálint⁶, 1581-ben Debreceni Tulyok Ferenc⁷, 1583-ban Kecskeméti Agricola (Szántó) János⁸, 1586-ban Tolnai Szárászi Ferenc⁹, 1588-ban Katona Miklós, (aki feltehetőleg azonos Debreceni Borégető Miklóssal)¹⁰, 1590-ben Tolnai Dávid¹¹. Majd ezután még a század végéig Hercegszőlősi Veresmarti Gáspár¹², Petri György fordultak elő mintegy 1595-ig; amikor végre az újabb török hadjáratok által az iskola egészen elpusztult, s az utolsó tanár, Buzás Mihály¹³ tanítványaival 1599-ben, a hajdútámadás után Kecskemétre költözött.¹⁴

Valószínűleg ezek a tanárok tanították Veresmarti Mihályt is itt, a tolnai iskolában. Ő azonban csak egyetlen itteni tanárát, Debreceni Borégető Miklóst említi. Borégető 1587 elején még a wittenbergi egyetem hallgatója, innen jöhetett Tolnára, és így 1588-ban már taníthatta Veresmartit. Ipolyi írja: „*Felöle beszéli Veresmarti, szólván a hitvitákban való fogadásokról és elcsavarásokról: Nicolaus Borégető Wittenbergus kálvinista mesterünk Tolnán a disputatióban e féle cigánykodásokat, mint valami főtudományt regulákkal tanította s iratta velünk, mintegy öt vagy hat árkus papirosig.*”¹⁵

⁵ **Bellyei Piso (Borsós) Fábán** (Bellye,? – Tokaj, 1586.): neve baranyai származására, ez viszont tolnai tanulására utal. 1577-ben Wittenbergben és Heidelbergben, 1579-ben meg Tübingenben iratkozott be az egyetemre. Külföldre menetele előtt 1573–1575 között Tolnára, hazatérése után 1579-ben Debrecenben rektor, 1586-ban pedig már Tokajban volt lelkész. – FÖLDEVÁRY I. 1898, 53; KATHONA 1974, 42; LÁBADI 2000, 284; DEBRECENI EMBER 2009, 675; SZABÓ 2017, 99.

⁶ **Tolnai Fabricius Bálint**: tanár és prédikátor. Tolnára született és itt is tanult. Majd Kolozsvárra került iskolába 1565-ben, a wittenbergi egyetemre 1573. június 15-én iratkozott be. Onnan hazatérve, 1575 novemberétől rektor szülővárosában, Tolnára. 1578-tól lelkész Decsen, majd valahol az alsóbaranyai egyházmegyében, ahol 1589-től esperesi hivatalt is betöltött. Korának legkiválóbb hebraistája volt, kit maguk a zsidók is született zsidónak vélték. A *Szent János látásának 12 részből való éneke* című műve 1579-ben jelent meg. A biblikus történetet 18 levélben közölte. Nevét egy alkalmi oktató-mulattató ének őrizte meg. A kor divatja szerint különböző családi jeles események alkalmából tréfás hangú, ugyanakkor oktató szándékú mulattató éneket szereztek a költők, ezt a gyakorlatot követte ő is. Kálmáncsai Péter „*házasságának tisztösségére*” is írt éneket *Historia de maribus in convivio* (A társaságbeli helyes viselkedésről) címmel. Ez a magyar nyelven írt szöveg nem más, mint alkalmi vers, afféle viselkedési kódex. – KATHONA 1974, 41; ZOVÁNYI 1977, 645; LÁBADI 2000, 280–284; TÖTTÖS 2007, 7–39.

⁷ **Debreceni Tulyok Ferenc**: származása, iskoláztatása ismeretlen, csak annyi bizonyos róla, hogy 1581. november 11-én vezették be ünnepélyesen a tolnai iskola rektori tisztségébe, de már 1583. február 24-én meghalt, könyvei a városi könyvtárba kerültek. – KATHONA 1974, 42.

⁸ **Agricola Pastoris** János: 1583-ban a tolnai iskola rektori tisztségét töltötte be. Csak annyi valószínű felöle, hogy az 1562-ben Wittenbergben megfordult Kecskeméti Agricola János borostyánkoszorús költő fia lehetett, de ő maga nem tanult Wittenbergben. – KATHONA 1974, 43.

⁹ **Tolnai Szárászi Ferenc** (Tolna,? – Debrecen, 1610): Kathona Géza szerint Tolnára született, de inkább a Baranya megyei Szárász volt a szülőhelye a tolnai iskolát látogatta Dombrói (Dombi) Péter rektorsága idején. Heidelbergbe 1585 április 11-én írta be nevét az anyakönyvbe, s 18-án lett a teológiai kar hallgatója, mind a kétszer Fegyverneki L. Izsákkal és Vásárhelyi Ferencsel egyszerre. Gönczi Istvánnal, Vásárhelyi Ferencsel és Fegyverneki L. Izsákkal együtt Johann Jakob Grynaeus teológia professzor asztalánál étkeztek. Hazatérése után 1586-tól Tolnára rektor, 1588-tól decsi lelkész, majd 1603-ban Debrecenbe hívták meg lelképászornak. Özvegye, Decsi Judit 1633. november 21-én halt meg Gyaluban, ahol sírköve fennmaradt. Átdolgozva Huszár Dávid fordítását, újra kiadta 1604-ben a Heidelbergi Kátét. Erasmus Adagiájának kéziratos fordítását részben Baranyai Decsi János nyomtatott művéből másolta. – FÖLDEVÁRY I. 1898, 55; KATHONA 1974, 21; SZABÓ 2017, 273.

¹⁰ **Debreceni Borégető Miklós**: 16. századi református lelkész. Debreceni származású lehetett. 1587–1588-ban Wittenbergben tanult. 1588-ban hazatért és először a gyulafehérvári iskola, majd 1589-ben a tolnai iskola rektora lett, a konvertita Veresmarti Mihály itt említi tanítójaként. Pathai Sámuel nem ismeri, de említi ugyanebből az időből egy Tolnai Katona Miklóst, bár eljárására a Miklós név azonosságán kívül bizonyítékot nem tud felhozni. Tolnára 1590-ben ismeretlen helyre távozott. Van róla egy levél, melyben Debreceni M. Mihály ajánlja őt beregszászi papnak. Egyetlen ismert művét külföldön adta ki: „*Oratio adversus Purgatorium Pontificium, quod non solum Christi crucem evacuat et contumeliam Dei misericordiae, non ferendam irrogat, sed in universum fidem nostram labefacit et evertit cum ex inlyta Academia Witebergensi ad patrios lares redire constituisset, in laudatissimo nationis Ungaricae coetu ad pleniorum rei subiectae disquisitionem et intellectum, Scripta et habita a Nicolao Boregeteo Debrecino Ung. Witebergae, 1588.*” (RMK III. 775.) – KATHONA 1974, 21–2; 43. ZOVÁNYI 1977, 137.

¹¹ **Tolnai Dávid**: Valószínűleg Tolnára tanult, s 1590-ben itteni rektor volt. – KATHONA 1974, 44; BALÁZS KOVÁCS 2017, 486.

¹² **Hercegszőlősi Veresmarti Gáspár**: Veresmarti Illés püspök fia. Tanulmányait Tolnára kezdte, Debrecenben folytatta, míg végül is mint Debrecen városának alumnusa 1589-ben Wittenbergbe ment az egyetemre. Hazatérte után előbb Debrecenben, ezt követően 1592-ben Tolnára lett rektor, majd 1593-tól laskói s végül ráckevei lelkész. 1607-ben az alsó-dunamelléki egyházkerület püspökének választották meg. Halálának időpontja ismeretlen. – FÖLDEVÁRY I. 1898, 58; KATHONA 1974, 43; LÁBADI 2000, 288–289; SZABÓ 2017, 152.

¹³ **Buzás Mihály**: 1600-ban Kecskemétre ment prédikátornak és vele együtt sok református lakos költözött oda úgy, hogy a Baranyából elbujdosottakkal együtt csaknem egy egész utcát formáltak. A hagyomány szerint a tolnai kollégium ifjúságának nagy része is Kecskemétre ment Buzással. – FÖLDEVÁRY I. 1898, 166; KATHONA 1974, 45.

¹⁴ IPOLYI 1875, 24.

¹⁵ IPOLYI 1875, 25.

Ipolyi Arnold úgy vélte, hogy Veresmarti Mihály ottani kiváló tanáraitól elsajátította a szónoklattan, a retorikát, a polémiát, azaz „a hitvitázás” tudományát és gyakorlatát. *„Az utóbbi akkor kétségtelenül fontos tantárgy volt, midőn a vitázó hitfelekezetek arra fektették a fő súlyt, ki győzi le a másikat a napi renden lévő irodalmi vagy szóvitákban.”*¹⁶ Veresmarti Mihálynak tolnai iskolatársai közül ismerjük Tolnai Rasoris (Borbély) Istvánt¹⁷, aki később, 1612 körül samarjai lelképásztor volt, akit irataiban „közel földijének és régi igaz kálvinista tanulótársának nevez. Hasonlóan említi, mint laskai születésű földijét és régi társát: Bató Istvánt¹⁸, 1619 körül Győr melletti pataházi prédikátort, ki kálvinistából, ugymond lutherré lett.”¹⁹

Tolnáról Debrecenbe ment tanulni, itt 1590 és 1594 között időzött. Neve azonban nem szerepel az iskola anyakönyvében. Ezt Ipolyi Arnold azzal magyarázza, hogy valamilyen oknál fogva kimaradt vagy hibásan jegyezték be. *„A tiszteletes és böcsületes férfiaknak a debreceni bírónak esküdtivel és az egész váras népének”* 1643-ban keltezett levelében Veresmarti Mihály így erősítette meg debreceni diákságának tényét: *„1590. és a következő négy esztendőbe a kegyelmetek táplálása mellett azon kegyelmetek iskolájában tanulgattam.”*²⁰ *„Debreczenben a bővebb egyháztörténetet, mint tudósít, különösen Taraczk János tanártól tanulta, kinek előadásai nagy hatással voltak rá. Iskolatársai közül említi Szegedi Lőrinczet a nagygyőri származású Szegedi Jánost és Szegedi Dánielt. Az utóbbi, mint debreczeni predikátor ösmeretes, hol 1620-ban halt meg.”*²¹

Tanulmányai befejezése után a hódoltságban, Cegléden és Kecskeméten lett iskolamester, Nagykőrösön is megfordult, itt már lelkészkedett is, de a török elől biztonságosabb vidékre költözött: *„...én Mátyusföldében egy mezővárosocskában telepedém meg Irmelt, Nitrán egy mér földdel alól.”*²² 1599-ben nagykőrösi híveinek egy részével Ürménybe menekült az Alföldet dúló tatárok elől. Irmely, azaz Ürmény mezővárosának lett a lelkésze. Házasságot kötött, mely által kisebb birtokhoz jutott. Új lakóhelyén a reformáció tanai termékeny talajra hullottak, s ott igen erős gyülekezetek jöttek létre. Komjátin Huszár Gál²³ nyomdát állított a Forgáchok pártfogása alatt, Semptén, Galgócon Bornemisza Péter²⁴ nyomdája dolgozott a Thurzók és a Balassák pártfogása mellett. A katolikus vallás iránti ellenszenvéről megtérése után mondta: *„Az én elébbeni vallásomba fölötté kemény, ez mastani hitöm ellen pedig csuda, mely fene ember voltam én elein. Mert arra képest, amit predikátoroktól, iskolamesterektől és egyéb emberektől a pápisták felől hallottam vala, nem ítéltém, hogy ég alatt pápistánál dögletesb nép lehessen. Ifjúkoromban azért hazámból oly helyekre kelvén, ahol valami kevés pápisták is voltak, annyi ellenek való gyűlölség viselt, hogy csak egy öregasszony is szentegyház előtt imádságát békével miattam el nem végezhetette. Pogányság ellen hadak hogy osztán*

¹⁶ IPOLYI 1875, 25.

¹⁷ **Tolnai Borbély (Rosarius) István:** Tolnán született s az itteni iskolában járt 1586 és 1587 között Veresmarti Mihály, a későbbi pozsonyi kanonok iskolatársa volt. 1588-ban Debrecenbe ment tanulni, itt praepceptora volt Szenci Molnár Albertnek. 1598-ban rektor Tolnán, majd 1607-ben felszentelték és 1611-ig ugyanott lelkész, 1611 és 1624 között Somorján, 1624 tájától 1630-ig Szönyön lelkész. Debreceni Ember Pál szerint püspök volt a Dunán inneni református egyházkerületben. 1631-ben hunyt el. – KATHONA 1974, 44; DEBRECENI EMBER 2009, 761; KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 643.

¹⁸ **Laskai Bathó Bálint:** a baranyai Laskóról származott, s a később katolizált Veresmarti Mihállyal együtt tanult Tolnán 1586–1590 táján, majd 1590-ben Debrecenben. Reformátusból lutheránussá lett, s mint ilyen 1613-ban Győrött kapott lelkési állást, ahol még 1624-ben is működött és esperesi tisztet töltött be. – KATHONA 1974, 44.

¹⁹ IPOLYI 1875, 27.

²⁰ JAKAB 1891, 204; idézi: LÁBADI 2012, 53.

²¹ JAKAB 1891, 2004.

²² IPOLYI 1875, 38.

²³ **Huszár Gál** (? – Pápa, 1575.): református lelkész. 1554-től Magyaróváron és a szomszéd községekben lelkész. Először iskolát, 1558-ban nyomdát állított fel. 1560 márciusában Kassán lett magyar prédikátor. A római katolikus papság üldözése elől Debrecenbe menekült. Ide szállíttatva nyomdáját, csak könyvkiadással foglalkozott. 1562 őszén már Komáromban működött mint nyomdász, de az ellene kiadott elfogatási parancs elől innen is menekülnie kellett már 1563 elején. Nagyszombatra jutott, de itt sem volt maradása. 1568 tájától, mint a Forgách család udvari lelkésze Komjátón élt, ahol ismét hozzáfogott a nyomtatáshoz. 1574 végén Pápan lett lelkész. – DEBRECENI EMBER 2007, 702–703.

²⁴ **Bornemisza Péter** (Pest, 1535.–?, 1585.): református lelkész. Itáliai és német egyetemeken tanult. Sokat fáradozott Nagyszombat vidékének reformációjáért. Lelkész volt Zólyomban 1564-ben, Galgócon 1571-től. 1573-tól Semptén és Szereden, a Csallóköz-mátyusföldi egyházkerület püspöke. – DEBRECENI EMBER 2007, 677.

indulának, deáktársaim tanalkodtak, végre hadba el is mentek (...), és Keresztesnél közülök ennyihány vesze is; de kisértetésekre válaszkül tüllem csak az lett, hogy én nem megyek, mert csak török ellen vagyom még had, de ha pápisták ellen léssen, jószívvel elmegyek: és nem tudom, vihetöm-e szándékomat végbe, nem-e; akár vihessem pedig s akár ne, de bizony minden igyekezettel azon lésszek, hogy miattam közülök sok meghaljon; azután én is az Úristennek vígan adom lelkemet.”²⁵ „Azt tartom azért, hogy tehetségem kévánságomnak ha megfelelhetett volna, a keresztyének üldözésébe Saulnak semmi részről nem engedtem volna. De, mint szinte ő, merthogy ignorans feci, amit cselekedtem, egy tudatlanságból cselekedtem azért, mint szinte Saul, én is misericordiam Dei consecutus sum, az Úristentől kegyelmet nyertem. Vallásomhoz azért zelus, buzgóság nagy, de malitia, szánt gonoszság bennem soha semmi nem volt. Sőt jóindulat oly volt, hogy gyermekkoromba, ha iskolamesterünk oly áhítatosságot mutató éneket kezdött a szentegyházban a több gyermekek között azt könyvem hullásával énekettem. Ifjúságomba pedig azután ennyihányszor megújított fogadással köteleztem az Úristennek magamat, hogy csak segítsen hozzá lelki ajándékival, egész életömbe híven és fiúi engödelmességgel szolgálom ő szent felségét.”²⁶

A katolikusok kisebbségbe kerültek a Csallóközben is, amikor azonban püspöki székhöz jutott Forgách Ferenc²⁷, megkezdődött e vidéken is a katolikus megújulás. Ennek következtében Veresmarti Mihály harcias magatartást tanúsított, s bizony sok esetben elfajult az együttélés, vitatkozásokra, becsmérésekre került sor, mivel az ellenfelek nem válogatták meg szavaikat. „Közönséges szokásunk szerént afféléket – írja –, aminémű hitván gyalázások a község szájában is forognak, kimélés nélkül bezzeg én is rajtok voltam ám a pápistákon!”²⁸ Erős érzelmi színezetű vallásossága, amely az askézis és a vértanúság vágyáig emelkedett, diák korában jelentkezett már, s hol a saját felekezete igazában való kétségekben, hol pedig heves katolikus-gyűlöletben robbant ki. Ez utóbbival magára vonta új lakóhelyén Forgách Ferenc nyitrai püspök figyelmét, aki 1604 nyarán lefogatta, és a nyitrai várbörtönbe záratta.²⁹ Amikor fogságának okáról érdeklődött egy cédulán, ugyanannak a papírnak a hátoldalára a főpap ezt írta válaszul: „A te fogságodnak, úgymond, ez az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait tántorgatod, és az igaz keresztyén hitet gyalázod a te hallgatóid előtt.”³⁰ Raboskodása idejére elolvasásra Bellarmino³¹ disputációit küldette neki fogvatar-

²⁵ VÖRÖSMARTI 1992, 17.–1596. október 26-án ért véget a III. Mehmed szultán vezette oszmán sereg és a Miksa osztrák főherceg, valamint Báthory Zsigmond fejedelem által irányított Habsburg-erdélyi erők mezőkeresztesi összecsapása. A tizenöt éves háború későbbi eseményeit nagyban meghatározó ütközetben a győzelmet végül a török fél szerezte meg, a kis híján diadalmaskodó keresztények ugyanis fosztogatni kezdtek az oszmán táborban, ezzel pedig lehetőséget adtak ellenségeiknek a csata megfordítására. A kis híján megnyert mezőkeresztesi csata színhelyét végül Miksa főherceg erői hagyták el vesztes félként, kudarcuk pedig hadászati és lélektani szempontból is komoly következményekkel járt. A körülbelül tizenötezer fős veszteség elsősorban azért bizonyult súlyosnak, mert a komoly véráldozat ellenére – az eljászott távlati lehetőségek mellett – a keresztény seregek képtelennek bizonyultak Eger visszavételére, ezzel pedig a végvárrendszer egy újabb fontos láncszeme került török uralom alá. Sok debreceni református főiskolai hallgató is részt vett a harcokban – ahogy Veresmarti Mihály is említi – sokan elestek, köztük az általa is ismert ifjú Decsi Gáspár és Decsi János decsi születésű testvérpár, az akkori tolnai lelkész Tolnai Decsi Gáspár fiai. – TARJÁN 2019.

²⁶ VÖRÖSMARTI 1992, 17.

²⁷ Forgách Ferenc, ghymesí és gácsí báró (1566– Szentkereszt, 1615. október 15.): püspök, esztergomi bíboros érsek. Forgách Simon hadvezér fia. Teológiai tanulmányait Rómában végezte. Választott váradi püspök volt, 1586-ban esztergomi kanonok, 1587-ben veszprémi, 1596-ban nyitrai püspök. A magyarországi katolikus megújulás képviselőjeként a hitküzdelmekben főként jezsuitákra támaszkodott, szoros kapcsolatban állt Pázmány Péterrel. A Habsburg-udvar híve. 1607-től esztergomi bíboros érsek és Magyarország helytartója. 1611-ben a nagyszombati zsinat vezetője. Részt vett a Bethlen Gáborral folytatott nagyszombati béketárgyalásokon. - SÖRÖS 1896; ACKERMANN 1918.

²⁸ idézi: LÁBADI 2012, 53.

²⁹ BALÁZS KOVÁCS 2017, 488.

³⁰ IPOLYI 1875, 51–52.

³¹ **Roberto Francesco Romoldo Bellarmino** (Bellarmin Szent Róbert) (Montepulciano, Toszkána, 1542. október 4. – Róma, 1621. szeptember 17.): olasz jezsuita szerzetes, bíboros, egyháztanító. Elszegényedett nemesi családban született. Édesanyja, II. Marcell pápa nővére támogatta a jezsuita rendet, s Bellarmino is szülővárosa jezsuita kollégiumába került, majd tizennyolc évesen belépett a rendbe. Három éven keresztül tanult filozófiát a Római Kollégiumban, majd teológiai tanulmányokat folytatott Monreáléban és Padovában, ahol tomista tanárai voltak. A teológiát Leuvenben fejezte be, ahol alkalma volt a protestantizmussal is megismerkedni. 1570-ben szentelték pappá Gentben. A kiváló teológus és szónok híre volt, ezért 1576-ban XIII. Gergely pápa visszahívta Rómába, ahol a Gregoriana pápai egyetem apologetika tanszékének élére került. A kontraverzális teológiát kötelező tantárgy szintjére emelte. Bírálta a pápai udvart, ezért könyveit 1588-ban betiltották, őt pedig eltávolították Rómából. Ez többször

tója. Részben ennek is köszönhető, hogy olyan hatások érték, melyek fellobbantották benne a kétely lángját, előtte is bizonytalankodott már egyes hittételek esetében. Nem sokkal ezután arról tudósította előljáróit, hogy „*akadék támadt a szívében.*” Két hónap után, hogy a vármegye is közbenjárt érdekében Bocskai István csapatai kiszabadították, visszanyerte szabadságát. Szabadulása után 1605-1606 között Komjátiban lelkészkedett. A következő esztendőben „*gyakori vallási versengésbe s vitákba bonyolódva*” találjuk. „*Mind erősebben, mind nyíltabban lépett fel és vitatkozott hitfelekezetének prédikátoraival, iskolamestereivel és híveivel.*”³² Börtönből való szabadulása után hitfelekezetén belül a közhangulat egyre jobban ellene fordult, azt hitték, hogy katolizált. Felesége halála után lemondott komjátibéli prédikátorságáról. Vallási kételyei azonban egyre fokozódtak, míg végül református paptársaival való több éves vitázás és hosszú vívódás után 1610-ben katolizált, mely döntésében Pázmány Péternek is szerepe volt. Lépése nagy megrökönyödést, megütközést és értetlenséget váltott ki, amelyről a nagyszombati Asztalos András³³ 1610. február 20-án kelt levelében Szenci Molnár Albertnek³⁴ beszámolt: „*Ismerheti kegyelmed Michael Veresmartit. Ezelőtt Komjátini praedicator volt, igen megtévelyodott a hitnek dolgában. Az praedicator uraim semmit nem tehettek nekie, sem Barsiban, sem Komjátin. Inkább hiszem, hogy az boszszuság vitte arra őtet, az miben vagyon.*”³⁵

Megtérése után másfél évi bécsi tartózkodás után 1611-ben Vágsellyén³⁶ lett plébános, 1614-ben pozsonyi plébános, 1616-ban kanonok és 1627-ben egyházi előljárói szülőföldjétől nem messze, bátai apáttá nevezték ki. Útját katolikusként Pázmány Péter egyengette. Életének hátralévő szakaszában egyházának építésén fáradozott s irodalmi munkásságának élt. Mint katolikus pap buzgó térítő munkát folytatott, s tollát is e cél szolgálatába állította. A lutheránus-kálvinista uniós mozgalom apostolából a katolicizmus kemény védelmezőjévé vált. Aki azelőtt a protestáns főrendek kedveltje volt, Pázmány Péter legbizalmasabb munkatársa lett. Maga is jó tollú író. Pázmánnyal együtt

megtörtént vele. Majd visszatérhetett, és ekkor akarata ellenére bíboros lett, majd püspökké szentelték. Giordano Bruno perében ő volt a főinkvizítor. – GYENIS 1941, 6–101.

³² idézi: LÁBADI 2012, 53.

³³ **Asztalos András** (?–Nagyszombat, 1611): gazdag nagyszombati polgár volt, aki művelődéspártoló tevékenységéről híresült el. Támogatta a könyvkiadást, elsősorban Szenczi Molnár Albertet, fölkarolta a nagyszombati protestáns eklézsia iskola ügyét, és külföldi akadémiákon tanuló diákokat támogatott anyagilag. Suri Orvos Mihály 1602-ben megjelent „*Catholicus reformatus*” magyar fordítását peregrinációs ajándéknak szánta – hálából – Asztalos Andrásnak, a szerző az ő anyagi támogatásával tanult Heidelbergben. – HELTAI 1982, 113; BARICZ 2011, 30; SZOLNOKI 2018, 5.

³⁴ **Szenci Molnár Albert** (Szenc, 1574. augusztus 30.–Kolozsvár, 1634. január 17.): református lelkész, nyelvtudós, filozófus, zsoldár-költő, egyházi író, műfordító. Apja faragómolnár volt, a család elszegényedett. Szülővárosában kezdte tanulmányait 1584. szeptember 7-én. Édesanyja 1585. december 4-én bekövetkezett halála után, 1586-ban öt hónapig Győrben, 1587-től másfél évig Göncön, 1588-tól 1590 nyaráig Debrecenben tanult. 1590-ben előbb Kassán volt nevelő, majd november elsején külföldi tanulmányútra indult. Először Wittenberget kereste fel, 1591 nyarán Drezdában a Szent Kereszt Gimnáziumban, ősszel ismét Wittenbergben, majd 1592-ben Heidelbergben tanult. 1593. május elsején Strassburgba ment, ahol felvették a Collégium Wilhelmicumba alumnusnak (ösztöndíjasnak); 1595. május 21-én a bölcsélet baccalaureusává avatták. 1596 nyarán Genfbe látogatott, ahol megismerkedett az idős Bézával. Visszatérve Strassburgba, folytatta tanulmányait, de még ugyanebben az évben helvét irányzatú tanai miatt el kellett jönnie a városból. Ekkor nagyobb utat tett Svájcban, Itáliában, és úgy tért vissza Németországba. 1596. december 4-én teológiai diákként felvették a heidelbergi Casimirianumba, és 1597. január 22-én beiratkozott az egyetemre, ahol 1599-ig tanult. 1599 október végén kilenc év külföldi peregrináció után tért haza. 1600 márciusában visszautazott Németországba, ahol több városban megfordult (Altdorf, Heidelberg, Speyer, Frankfurt). Novembertől Helbornban tanult. 1601-ben korrektor volt Frankfurtban, 1602-ben Ambergben házitanító. 1603. január 23-án beiratkozott az altdorfi egyetemre. 1611-ben feleségül vette a Luther családjából származó Ferinari Kunigundát. 1613-ban családostól Magyarországra költözött, Szalónakon, majd Rohoncon, 1614-ben Komáromban lelkész. 1615-től Oppenheimben kántor, majd 1617-től rektor. Hivatali teendői mellett tovább dolgozott a magyar református vallásos irodalom területén. Sok hányattatás után 1624-ben végleg hazatért, 1625-től Kassán, 1629-től Kolozsváron élt szegénységben. Sok műve jelent meg, sokoldalú tudós volt: írt latin nyelvtant, latin szótárt, vannak zsoldárfordításai és a többi. – DÉZSI 1897, 21–75.

³⁵ SZENCI MOLNÁR 1898, 338.

³⁶ Vágsellye a katolikus egyház, különösen a jezsuiták egyik legfontosabb települése 1589 óta. A jezsuita rend két birtokközpontjában Znióvárán és Vágsellyén missziót létesített, majd az 1591-ben Znióvárán alapított kollégiumot 1598-ban Vágsellyére helyezték át. Ezekben az években szolgált itt Dobokay Sándor jezsuita teológus, író. 1606-ban egy Vágsellyén maradt licenciátus segítségével egyedülként tartotta a kapcsolatot a magyarországi hívekkel, s tervezte a jezsuiták visszatérését. 1607-ben ismét Dobokay Sándor irányította a kollégiumot. 1602-ben jött létre egy Mária-kongregáció, melynek Forgách Ferenc nyitrai püspök volt a díszelnöke. – ZVARA 2012, 297.

sokat fáradozott a viszályok között megrendült bencések és pálosok felemelésén. Pázmány halála (1637. március 19.) után is folytatta e munkát. Szerette a pálosok akkori anyaházát, a máriavölgyi kolostort, amelynek Nagy Lajos király építtette temploma híres búcsújáróhely volt. Gyakorta meg is látogatta ezt a Pozsony közelében fekvő kolostort, és az ősi templomban többször tartott főpapi misét. A pozsonyi káptalani levéltár adataiból tudjuk, hogy a kolostor számára új berendezést, a templomba új szószéket csináltatott, szobrokért és festményekért komolyabb összegeket fizetett ki, sőt pénzzel is segítette a máriavölgyi pálosokat. 1641 nagyboldogasszony napján Máriavölgyben kelt adománylevele szerint a kolostornak ajándékozta könyvtárát és minden főpapi öltözékét. A teljes készletben ott volt többek között láncos apáti keresztje, aranyozott ezüst apáti botja, drága, zafíros apáti gyűrűje és nagy értékű aranybrokát infulája (főpapi fejedője). Apáti gyűrűjét – amely több mint 80 körmőci aranyforintot ért – Bethlen Gábor özvegyétől, Brandenburgi Katalintól kapta, akit ő térített vissza végleg a katolikus vallásra. Az infula is ajándékként került Veresmarti Mihályhoz, Pázmány Péteré volt, melyet maga a bíboros is sokáig használt, és úgy ajándékozta kedves emberének.³⁷ Hetvennégy éves korában, 1645-ben halt meg.

Veresmarti Mihály megtérésének eseményei egy pszichológiai kísérlethez hasonlatosak: vegyünk egy pápisták ellen indulatosan prédikáló református lelkészt, zárjuk be hosszú időre, s ne adjunk neki más könyvet csak Bellarmino írásait. Mire Bocskai István hajdú 1605-ben kiszabadították, addigra teljesen átfordult a gondolkodása, s magában teljesen eldöntötte, hogy katolikus lesz. Ugyan még évekig ostromolta kételyeivel lelkésztársait, de ez inkább csak önigazolásnak kellett. Miután felesége is meghalt, 1610 augusztusában katolikussá lett. Gyónásának és áldozásának elvégzése után Bécsben tette le hitvallását Pázmány Péter kezébe. Huzamosabb ideig tartózkodott Bécsben, kiegészítette hittudományi tanulmányait, azután pappá szentelték, hogy a megerősödő római katolikus egyház egyik oszlopa lehessen.³⁸ A nagyszombati reformátusok már áttérése előtt kerülték, s a gyülekezetbe járó református lelkipásztorok nem adtak kezet neki. Szenvedélyesen könyörgött nekik, győzzék meg, s akkor megmarad vallásában, de egykori paptársai elutasították. A római katolikusok nem sürgették áttérését. Amikor meg-megjelent Pázmány Péter előtt, a megfontolt férfiú türelemre, imádkozásra és böjtölésre intette. A bécsi jezsuiták házában is erős magába szállásra ösztönözték s csak szigorú lelki gyakorlatok után vették fel a római katolikus egyházba és az egyházi rendbe. Pázmány teológiai érvekkel igyekezett meggyőzni a sokáig habozó prédikátort, így például bírálta a protestánsok által vallott apostoli folytonosság elvét. A híres „*Posonban löt prédikációban*” Veresmarti megfontoltságát szembeállította az előbb jezsuita, majd ferences, végül protestáns Tordai János állhatatlanságával és sorozatos hűtlenségével. Személyes tanúságtétellel is megerősítette az elméleti érvelést.

Térítésében a fő indíték az igazság megismerttetése, az üdvösséges hitre való „*kalauzolás*” volt, ahogy ezt a „*Kalauz*” bevezetőjében meggyőzően kifejtette. Az igazságért vállalta a szidalmakat, gyűlöletet, gyalázatot azok részéről, akik „*sajnállyák, hogy ártalmas szakadásokat hegyes írással sértegettyük.*” Főleg a tanítókat ostorozza, akik az egyszerű népet félrevezették. Lelkipásztori kötelességének tartotta az igazság melletti bátor kiállást. Pázmány ismerte azokat a nehézségeket, amelyekkel egy protestáns megtérőnek szembe kellett néznie,³⁹ hisz ő is reformátusnak született, később tért át római katolikus hitre.

Veresmarti áttéréseivel egyidejűleg egy másik áttérés is történt Magyarországon: erről a két váltsváltoztatásról beszélt az egész ország ekkor. Ugyanis, amelyik napon Veresmarti Mihály katolikussá lett, ugyanakkor Tordai János pozsonyi ferencesrendi szerzetes megszökött kolostorából, és a protestánsok közé állt. Tordai János pályája már egyszer keresztelte Veresmarti Mihályét: a kálvinista prédikátor életében először az ő miséjét látta katolikus szertartásrend szerint – éppen

³⁷ MÓRA 1944, 12.

³⁸ SZABÓ 2016, 406.

³⁹ PÁZMÁNY 1983, 46–47.

harmadszorra váltva hitet, „Diószegen lerészegedve (...) a Luther táborába szökött.” Pázmány Péter azonban a rossz hírt rögtön örömteli tudósítással ellensúlyozhatta: „Nem ezt cselekedte bezzeg Veresmarti Mihály, a komjáti prédikátor. Mert minekutánna mennyei fénytől megvilágosíttatván, megkezdé sajdítani az ő vallásának kétes voltát, hogy valamit lelke ismereti ellen ne tanítana, az praedikállástól megszűnénk, és miért hogy az természetnek indulattya arra viszi vala, hogy az mi-némű vallásban született és nevelkedett volna, abban megmaradna: Püspök nevet hamissan viselő előtte járóját és az több praedikátoroknak egész gyölekezetit szavával, írásával, mind jelen, mind távuly-létében megkeresés, sőt fölötte igen úntatá, erőlteté őket egész esztendeig, hogy az ő tölle elő-adott nehézségeket néki megfejcsék. És noha által-látná, hogy amazok csak tétováznának és az lap-pangásra rejtekeket keresnének, mint az nap-fény-előt az baglyok: mindazáltal egész esztendőt tölte az szüntelen-való, olvasásban, böjtölésben, imádkozásban, mígnem osztán jobban az Szent Lélektől megvilágosíttatván, ugyan azon napon, mellyen Thordai magát elszedte, régi tévelygésinek ellene monda.”⁴⁰

Az esztergomi kanonokok életrajzát közlő Kollányi Ferenc a kövekezőképpen jellemzi Tordai Jánost: „Egyike azoknak az álhatatlan, szerencsétlen lelkeknek, akiket rakoncátlan vérük, olthatatlan szomjú szenvedélyük az apostasia karjaiba vitte. Előbb jezsuita volt, azután ferenczrendi lesz. Elvégeztén Rómában tanulmányait, ott hagyja ezt a rendet is, és felvéteti magát az esztergomi főegyházmegye kötelékébe. Itt elég szép jövő nyílt előtte. Kutassy János érsek már 1601. szeptember 7-én esztergomi kanonokká és nógrádi főesperessé nevezi ki. Később Nagyszombatban magyar hitszónokká lesz. 1602. január 8-án elnyeri sz: Borbála oltárának javadalmát, ugyanezen év február 1-én pedig Szuhai István⁴¹ adományozásából a tornai főesperességet. 1604-ben kiválik a káptalanból és Pozsonyban ismét magára ölti a ferenczrendiek szegényes öltönyét. Egy ideig itt is prédikálással foglalkozik, majd kimegy a klarisszák Pozsony megyei birtokára Diószegre, hogy itt a népnek Isten igéjét hirdesse. Ebbe is csakhamar beleun. Leteszi a szerzetesi öltönyt, elhagyja hitét és Thurzó Szaniszló pártfogása mellett kálvinista lelkész lesz Szereden. Meg is házasodik, Pusztakürtről szereztén magának magához méltó feleséget. 1612-ben halt meg kínos betegség után (...) A nép Isten ujját látta abban, hogy az a templom Szereden, melyben eltemettetett, 1616-ban sz. Margit napján villámcsapástól érve, kigyulladt és porrá égett.”⁴²

Halálának időpontját azonban bizonytalanná teszi, egy Bethlen Gábor és udvara ellen írt gúnyvers. E szerint Thurzó Szaniszló a Tieffenbach által 1619. október 20-án a Dunába süllyesztett ágyúkat megmentette Bethlen számára, s e „gonosz munkában” segítőitársai voltak a fajtalan életű Tordai és Ráday.⁴³

⁴⁰ PÁZMÁNY 1895, 793. – Pázmány Péter a pozsonyi ferences templomban idézte fel a szerzetét harmadszor is hűtlenül elhagyó, ördöggel cimboráló fráter, Tordai János ügyeit, a kárhozatra ítélt barátot fausti vonásokkal ruházva fel. Bár Faust nevét Pázmány nem ejti ki, de beszédében, „amaz tündér módra változandó álhatatlanságnak tüköré”-ben a Faust-monda motívumsora bukkan fel. Az kétségtelen, hogy a szerzetét ismét elhagyó ferences, Pázmány szemében már elkárhozott, hiszen szerzete helyett a részegességet és a paráznságot választotta. Ne feledjük, a Faust-népkönyvben a sátán ferences barát képében jelenik meg. Pázmány felrója Tordai részegességét: „(...) ezt Szent Pál az gyilkossággal, az paráznsággal egy karban számlállyá”, de nem mentes a barát a paráznságtól sem, „(...) egy calvinista embernek azt ígérte, hogy ha leányát néki adgya, mind gyárt az calvinista praedikátorságra adgya ő – is magát.” Mindkét fausti bűn a „változó álhatatlanságban” összegződik, ezek a barát jellemzői: „soha egyébként álhatatlanságnak laptájánál, tátoshoz – is fölöttébb – való tündérségnek nyugtalanóságánál nem ismértem őbenne.” Mindezek a (mondhatnánk, fausti) tulajdonságok vitték kárhozatra a barátot, ezért kereste az ördögök társaságát. Ördögi könyveket tartott ládjában. – KOVÁCS 1993, 245.

⁴¹ Szuhai István (Szuha, Pozsony vármegye, 1551. – Bécs, 1608. június 9.): érsek, királyi követ, kamarai elnök. A gimnáziumot Nagyszombatban végezte, majd Bécsben filozófiát és teológiát hallgatott. Már felszentelése előtt a nagyszombati szeminárium tanára lett. 1585. február 10-től 1608-ig esztergomi kanonok, 1590. június 15-től sasvári főesperes, Nagyszombatban magyar hitszónok, 1592. október 5-től nagyprépost és érseki helynök. 1593. szeptember 5-én II. Rudolf váci püspökké nevezte ki, amit VIII. Kelemen pápa 1595-ben megerősített és Pozsonyban felszentelték. 1595. február 27-én a római kúria kinevezte apostoli protonotáriussá. Közben felhívízi apát is volt. 1597. szeptember 27-től kamarai elnök, 1600-tól egri püspök, 1607. október 5-től kalocsai érsek és a nyitrai püspökség kormányzója. A bécsi jezsuita templomban temették el. – KOLLÁNYI 1900, 187–188;

⁴² KOLLÁNYI 1900, 204–205; VERESS 1941, 277.

⁴³ KESERŰ 1963, 16.

Csalárdságnak oka lén első Staniszló
Három vármegyében legelső áruló,
Bethlen Gábornál legfőbb hazudozó,
Az papi jószágra igen szomjúhozó,
Pozson vármegyében zűrzavar-formáló.

Száma nincsen immár sok latorságának,
Gonosz kívánója lén szép hazájának,
Bocskai hadakor latrot hítt kanonok,
Titkos árulója volt ő császáranak.

Ezeknek utána csuda-mestersígnben,
Forgatta ő magát tekéletlensígnben
Nagy sok nyilvánvaló latrot hítt Szeredben,
Az kiket ismertem, fogadta kedvében,
Nem volt tekéletes soha íletiben.

Latrorságnban merűlt legelsőn Tordait
Egy barátcsuklyából a gonoszra ő hítt;
Két szekér apácztát Szombatból hozzá vitt.

Láttam mindezeknek szörnyű íleteket,
Mert az tiszta szerzet kivetette őket,
Isten nem kedvelte, mint gonosztevőket,
Több sok latrorságra merűlt embereket, -
Praedicatorrságra emelte mind őket.⁴⁴

Tordai János hódoltsági területen is működött. A három részre szakadt ország majd minden sarkát bejárta. Ipolyi Arnold szerint nagyműveltségű, tudós embernek tartották.⁴⁵ Bár Pázmány Pétertől a jezsuiták késői életrajzíróiig mindenki, minden rosszat elmondott erről a „nyughatatlan természetű” emberről. Pázmány Péter egyik munkáját teljesen e Tordai János személyének szenteli.⁴⁶ Kiderül innen, hogy egy híján harminc esztendeje ismerte már ekkor – 1610-ben – a most harmadszor áttért Tordai Jánost. Azért, hogy hallgatóit kiábrándítsa a népszerű prédikátorból Pázmány a legapróbb részletekig leírja volt diáktársának, most ellenfelének sok viselt dolgát. Veresmarti Mihály is többször ír Tordai Jánosról, mindkét katolikus kortárs munkáiból bőven idéz.⁴⁷ Pázmány Péter, a nagy író és emberismerő valami az iszákosságnon és a paráznaságnon túl mutató belső mozgató erőt ismer fel Tordaiában, s ezt alátámasztja egy eddig csak életrajzi szempontból hasznosított levél, melyet Tordai 1600. május 6-án gyalui plébánosként írt Claudio Acquaviva⁴⁸ rendfőnöknek. A levél bevezető részében öntudatosan ír Gyalun, Gyulafehérvárott és Váradon elért sikereiről, s bár úgy tünteti fel a dolgot, hogy csak a magyarokat megkeresztelő szent Adalbert példáját emlegető Náp-

⁴⁴ SZILÁGYI 1875, 388–389.

⁴⁵ IPOLYI 1875, 209.

⁴⁶ RMK I. 425.

⁴⁷ IPOLYI 1875, 204–219.

⁴⁸ **Claudio Acquaviva** S. J. (1543. szeptember 14.–1615. január 31.): a jezsuita rend kormányzó generálisa. A közép-itáliai Atriban született, a várost és környékét kormányzó hercegi családból. Perugai jogi tanulmányai után IV. Pius pápa (1559 – 1565) udvarába került, ahol világi nemesi ifjúként pápai kamarási címet kapott. Karrierje a következő egyházfő, V. Pius (1566–1572) alatt is folytatódhatott volna. Acquaviva azonban időközben megismerkedett a jezsuiták tanításaival. 1567-ben belépett a rendbe. Vezetői képességei hamar megmutatkoztak, hiszen már 1576-ban a nápolyi jezsuita rendtartomány élére nevezték ki. 1581-ben általános rendfőnöknek választották. Harmincnégy esztendeig volt a rend kormányzó generálisa. – BARTÓK 2015, 82–83.

rágyi Demeter⁴⁹ üres csábítására hagyott fel a mennyei filozófia művelésével, nem kis öntudattal beszél az eretnekek elleni sikeres küzdelmeiről. Mindez persze a fő kérést, a jezsuiták soraiba való visszatérést szolgálja, ám az adott szövegkörnyezetben egyáltalán nem üres közhelyként hangzik, amikor arról beszél, hogy egyedüli reménységét a jezsuitákban és rendfőnökükben látja. A segélykérést ugyanis azzal indokolja, hogy külső támogatás nélkül nem tud ellenállni a világ csábításának, képtelen arra, hogy tiszta maradjon. Kérése a filozófia művelésének vágyával párosul, s így talán nem joggal gondoljuk azt, hogy minden kifejeletlensége ellenére egy morális és szellemi válsággal küszködő személyiség körvonalai sejlenek fel Tordai folyamatosan ismétlődő felekezeti váltásai-
ban. Így azután könnyen lehet, hogy a reformátusoknál sem talált megnyugvást, s meglehet, igaza van annak a kései katolikus szerzőnek, akinek indulatos sorai szerint: lelki nyugalmát megadni nem tudó, előbb-utóbb mindenhol továbbálló lehetett Tordai János, akit a felekezetre könnyen rá-
találók persze lélek kurva fiának minősítettek.⁵⁰

Veresmarti Mihály áttérését hosszan tartó nyilvános vitáktól kísérve, látványosan, demonstratív módon vitte végbe. A hivatalos áttérési ceremóniának mintegy a nyomtatott nyilvánosságban való konfirmációjaként fordította magyar nyelvre Leonardus Lessius (1554–1623) németalföldi jezsuita teológus egyik traktátusát „*Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások közül választani*” (Pozsony 1611)⁵¹ címmel. Ezt Pázmány Péter tanácsolta ugyanis a hosszas lelki vívódás után frissen katolizált lelkésznek (egyébként reformátusként nem jelent meg semmiféle írása sem). Az eredeti munka címe: „*Quae fides et religio sit capessenda consultatio*” először 1609-ben jelent meg Antwerpenben. E könyv élénk hitvitákat gerjesztett, s később több átdolgozott kiadása látott napvilágot. Minthogy Veresmarti Mihály egy Magyarországon kívüli hitvitába kapcsolódott be, írásának sorsa összefügg a Lessius által indított vita külső országokbeli alakulásával. Lessiusnak ugyanis a protestánsok részéről Balthasar Meisner⁵² drezdai teológia-professor válaszolt „*Consultatio catholica de fide Lutherana capessenda et papistica deserenda*” (Gissae 1611) című munkájával. Veresmarti Mihály a „*Tanácskozás*” 1612-ben Pozsonyban megjelent második kiadásának függelékében már felelt is Meisnernek: „*Tanácskozás (...) mostan újonnan hozzáadatott az drezdai Meisner Boldizsár fogásainak is megrostálása.*”⁵³ Meisner a maga „*Consultatiójának*” 1623. évi kiadását szintén megtoldotta egy „*bizonyos Vörösmarti nevű magyar plébános gyermeki véleményére való felelettel.*”⁵⁴ Veresmarti Mihály a „*Tanácskozás*” 1640. évi újabb kiadásában reagált Meisner feleletére.⁵⁵

A vitában érintett felekezetek a már korábban is megfigyelt taktikát alkalmazták ebben az ügyben. A Veresmarti Mihály áttérésében leginkább érdekelt reformátusok hallgattak. Nyilván nem akarták a számukra már szóban is kedvezőtlen viták hatásának írásbeli felerősítését vállalni. A katolikusok részéről viszont Veresmarti Mihály, ahogyan később a Friedrich Balduinnal folytatott vitában⁵⁶ Pázmány Péter sem, nem hajlandó a magyarul kezdett polémia nyelvét latinra váltani, s ezzel

⁴⁹ **Náprágyi Demeter** (Náprágy, 1556.–Győr, 1619. március 25.): katolikus püspök, erdélyi kancellár. Gömör vármegyei nemesi családból származott és Telegdi Miklós pécsi püspök udvarában nevelkedett, akinek pártfogásával végezte Bécsben felsőbb tanulmányait. Visszatérve az osztrák fővárosból, Telegdi Miklós a nagyszombati iskola igazgatójává tette, majd 1586. október 18-án Radéczy István esztergomi kanonokságot adományozott neki. Alig két év eltelté után elhagyta a káptalant és egri nagyprépost lett. 1593. május 24-én aradi préposttá, 1586. június 17-én szerémi és ugyanebben az évben erdélyi püspökké nevezték ki. 1598 és 1600 között ő töltötte be az erdélyi kancellári tisztséget is. 1601-ben szüzműzték Erdélyből, és püspöki vagyona a kamara tulajdonába került. 1602-ben a pozsonyi prépostságot, 1607-ben a veszprémi és győri püspökséget és pilisi apátságot, végül 1608-ban a kalocsai érsekséget nyerte el. – JENEI 1965, 137–151.

⁵⁰ RÁCZ–BALÁZS, 2011. 27–29.

⁵¹ VERESMARTI Mihály, *Tanácskozás*, melyiket kellyen az különböző közzül választani. Pozsony, 1611.– RMNY 1025, RMK I. 431.

⁵² **Balthasar Meisner** (1587–1626): drezdai teológus, a reformortodoxióának és a pietizmusnak előfutára, az itt tanuló magyar egyetemisták egyik tanára és patrónusa. Két elmékedésgyűjteménye jelent meg magyarul Lőcsén 1635-ben és 1641-ben – BITSKEY 1979, 183–187.

⁵³ RMNY 1042 (1–2), RMK I. 437.

⁵⁴ Responsio ad puerilem censuram cujusdam Ungari Vörösmarti plebani Selliensis. A függelék Veresmarti Mihály 1611. évi válaszá-
nak latin fordítását is tartalmazza.

⁵⁵ RMK I. 706; HELTAI 2005, 133.

⁵⁶ Pázmány Péter „*Isteni igazságra vezérlő Kalauz*” című művére Magyarországon sem 1637 előtt, sem azután nem készült átfogó

megengedni, hogy a magyar ajkú hívek tömegei számára eljelentéktelenedjen, hatástalanná váljon, nyilván ezért ragaszkodott Veresmarti Mihály viszontválaszában is a magyar nyelvhez.

Irodalomtörténeti fontosságát azonban harmadik, kéziratban maradt munkájának, „*Megtérése históriájának*” köszönheti, ez a fő műve. Írását talán már 1610 körül megkezdte, s 1634 táján fejezte be. Már az 1628. esztendőben „*reá gondolta vala*”, hogy kiadja, ám elmaradt a megjelentetése. A véglegesnek szánt kézirat elé írott ajánlólevele 1643-ban kelteződött. Tendenciáját tekintve ez a mű is a katolikus megújulás ügyét szolgálta, hiszen azt a lelki folyamatot akarja vázolni, melynek során végül eljutott „*megtérésehez*”. Eközben pedig részletesen tájékoztatja olvasóit azokról a kételyekről, melyek őt protestáns hitében megingatták, s melyekre egykori prédikátortársai nem tudtak megnyugtató feleletet adni, valamint ama megfontolásokról, melyek őt végül meggyőzték a római katolikus vallás igazáról. Mindenütt a dogmatikai bizonyágkeresés és nem az önelemzés augustinusi formája áll tehát előtérben. Nem törekszik sem saját egyénisége, sem saját kora teljes megismertetésére, életének adatait is csak részben, 1620 után pedig egyáltalán nem közli. Ezért csak távoli előzménye a későbbi erdélyi emlékiratoknak, de a magyar barokk irodalom egyik reprezentatív műfajának, a memoárnak ez a mű az első fontos állomása.

A protestáns prédikátorból római katolikus pappá lett pozsonyi kanonok előbbi hitfelekezetiével szemben aggódva iparkodott kimagyarázni áttérését. Műve önigazolás és vitairat: olyan hittudományi autobiográfia, mely szerzőjének eredeti egyéniségével és korfestő részleteinek közvetlenségével méltán sorakozik a megtérések és kitérések korabeli gazdag külföldi irodalmához. Veresmarti Mihály felcserélte református prédikátorságát a római katolikus papsággal, de vallásváltoztatása nem volt könnyelmű elhatározás, hanem az igazság hosszadalmas keresése és súlyos lelki vergődéseken keresztül történő lelki válság. Egykori protestáns hitfelei árulónak kiáltották ki, ő maga hálát adott hitehagyásáért Istennek.

Munkájában lelki fejlődésrajzáról számolt be, tulajdonképpen áttekintette egész életét, eszmélését, hitének megfogyatkozását, tusakodását, kételkedését s legvégső tettét, amikor „*régi keresztény hitre*” adta magát, pápistává lett. Akár egy életmotívum, úgy vonul végig munkáján egy gondolatkör, amely álmatlan, látomásoktól gyötört éjszakákon, olvasással, igazságkereséssel töltött éveken át megtérése pillanataig kísérti, nyugtalanítja: vallása nem lehet igaz hit, az egyedüli, amely által üdvözülni lehet, mert tanítói, „*azon egyről egyet, másszor mást mondanak.*”⁵⁷ „*Immár alkalmasan olvastam vala, s mégis pedig olvasok naponként, melybe feltett céloom s kívánságom az vala, hogy az én vallásomat igaz keresztényen hitnek s a többit tévelygésnek találjam. De keresztül esék. Mert mitül szorgalmatosban keresém vallásom igazságát, azt attúl inkább elveszteném, és ugyanúgy tetszék, hogy földkerekségéről az igaz keresztényen hit, ha ki nem fogyott, az nem lehet egyebütt, hanem abba, hanem azon vagyok, mint közölhessem jó módjával e dolgot a prédikátor-társaimmal, ha mi segítséggel lehetnének.*”⁵⁸

Kiábrándultságának okai közé sorolta, hogy hite doktorainak írásaiban sok a „*tétovázás*” és „*csavargás*”. Igen idegen volt számára a hitviták helytelen lefolyása, kifogásolta a disputák menetét: „*mindenkor és minden részekbe számtalan sok tétovázással, csavargással, cigánykodással és gya-*

válasz, pedig protestáns részről megvolt rá az igény. Megjelenése után a Kalauz könyveit megyénként osztották szét, válaszadásra szólítva a prédikátorokat. Csak egy fejezetre érkezett válasz, külföldön azonban elkészült egy teljesnek tekinthető válaszirat: a hazai lutheránusok által latinra fordított műre a wittenbergi professzor, Fridericus Balduinus (ahogy Pázmány még korábban nevezte: Bolondinus) válaszolt a paratextusokat leszámítva 1242 lapos negyedréti könyvvel, latin nyelven, 1626-ban. Pázmány rögtön tollat ragadott, s megírta rá válaszáat „*A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője*” címmel, amely mindjárt, 1627-ben megjelent, szintén negyedréti, 488 lap terjedelemben, magyar nyelven. (Fridrich Balduinus (Drezda, 1575. november 17. – Wittenberg, 1627. május 1.) evangélikus teológus. Tanulmányait a drezdai városi iskolában kezdte, 1590. április 17-től a meissen hercegi iskolába járt, 1593. október 2-án iratkozott be a wittenbergi egyetem filozófia karára, majd a teológiát is elvégezte. 1601. október 18-tól Wittenbergben a filozófiai kar adjunktusa, 1602-ben lelkész Freibergben. 1604-től haláláig a wittenbergi egyetem teológiai karának tanára.) – HARGITTAY 2017, 594.

⁵⁷ VÖRÖSMARTI 1992, 271.

⁵⁸ VÖRÖSMARTI 1992, 271.

lázásra gondolt hazugságokkal elegyesleg cselekszik, melyekről való feddésekkkel, pirongatásokkal, hurogatásokkal, pörzsölésekkel a katolikusok ellenek tett írások rakvák.”⁵⁹ Sokat töprengett a helyes vitamódszerről, mert látta, „nem jó, hogy egymás szavát meg nem halljuk.” Szerinte a vitakultúrához tartozik például, hogy „Mindaddig sem lehet mód a disputációban valamíg az ellenkező felek egy valami köz fundamentomba meg nem egyeznek.” Vagy „Az előadott dolgokba a két fél vallás doktori disputációját vitassuk össze mindaddig míg egyik valamelyik fél igazsága ótalmazásából ki nem fogy, hogy így abból tudjam, melyik rész hitit üsmérhessem igaznak.”⁶⁰

Nem gyors felindulásból, nem is „bosszúság vitte arra ötöt”, hogy hátat fordítson vallásának, ugyanis hosszasan készült erre, s már fogva tartásakor például megválasztotta magának a dogmatika fegyverét és vértjét Roberto Bellarmino könyveiből, mely segít lepergetni minden ellenérvet, s amikor 1609-ben, 1610-ben vitára kelt hittársaival, a mai olvasó számára már egyértelmű, hogy semmi sem tudta volna megingatni abban, hogy otthagyja vallását, „melyet tíz esztendeig nagy igyekezettel prédikállott.” A végkifejletről ekképpen írt: „Egy estve, minekutánna jó ideig beszélgettem volna szállásomon egy kálvinista régi üsmerős emberemmel, tülem jó egészségbe válék el. Reggel kezdék mondani, hogy tülem házához érkezvén, csak ülhetett le, mindjárt félredült s megholt. Melyre gondoltam, hogy nem lehetetlen nékem is egykor úgy járnom. Feleimnek igazságukból kifogyása fölött is azért, annyi ideig való olvasás, vizsgálás, tudakozás által én általértvén minden egyéb vallásoknak tévelygő voltokat, fölménék egykor, és egész napestig való beszéd után, szinte estve resolválván (adván reá) magamat, ezen érsek urunk ő nagyságának mondék: Ez naptul fogva, valamely órába és valaminémű halál által kívánadja az én Istenem lelkemet, nem más vallásba, hanem a régi katolika, avagy pápista hitbe adom ő szent fölségének, melybe minden eleink is üdvözültenek. Fölmenvén osztán ottan hamar Bécsbe, hogy mégis (mint érsek uram ő nagysága szólott) obliviscerer populum meum et domum patris mei (Felejtsd el népedet és apádnak házáat!) kompániámról feledkezném; ott Nagybódogasszony napján meggyónván, communicálván (megáldván) és professiót tévén (meggyónva) teljességgel ellene mondék a kálvinista tévelygésnek, melybe merő tudatlanságból, születésentül fogva, harmincnyóc esztendeig hevertem.”⁶¹

Művének utolsó bekezdésében – ahogy ő mondaná: paragrafusában – patetikusan felragyogó prózában a társakat is a megértett igazság vételére, az ő követésére, az áttérésre szólította fel. Igen ám, csak hogy ezt az ő követésére buzdító felhívást, bár műve csúcspontjára helyezi, nem a tényleges áttérése – amit Pázmány Péter bölcs késleltetésére halasztott ugyan 1610 tavaszáról ugyanazon év augusztusára – körüli időpontban fogalmazta, hanem saját bevallása szerint jóval korábban, közvetlenül az első zsinatuk után – egy elküldött levélben. Azaz a hitentartása érdekében kikönyörgött vita eljárások kezdetének kezdetén. Innen, s csak innen, műve végéről visszanezve érthető meg a második zsinaton sürgető 1609. november elsején kelt levelének bátrabb, nyersebb, egyenesen fenyegető hangvétele. A játszma tehát ekkorra már eldőlt, a következőkre, a hosszas, gyakran szofizmusba hajló, a nagyothallók párbeszédére emlékeztető vitákra már csupán az önigazolás végett volt szüksége, a volt lelkész társak hitelének, erkölcsi tekintélyének teljes megsemmisítése érdekében. S bár még szóban továbbra is testvérüknek vallja magát, még 1610 júniusában – sőt júliusában, mikor már Pázmány Péter zabolázta Veresmarti Mihály áttérési indulatait – is azt állítja, hogy semmi szakadás nincs köztük, neki senki pápasága nem kell – ez már taktikázás csupán.⁶²

A lelki háborgásoknak nem önigazolás, hanem tanítás céljából való feltárása, valamint az elbeszélés sajátos módja Veresmarti Mihály munkáját némileg Bornemisza Péter „Ördögi kísérleteihez” teszi hasonlónvá. Az erkölcsi vívódások tanulságos bemutatása helyébe azonban nála a hitbeliek lépnek, ami elvontabbá, szárazabbá és életanyagban szegényebbé teszi a kötetet 16. századi elődjénél.

⁵⁹ VÖRÖSMARTI 1992, 271–272.

⁶⁰ idézi: LÁBADI 2012, 54–55.

⁶¹ idézi: LÁBADI 2012, 55–56.

⁶² VÖRÖSMARTI 1992, 275–276.

Az egész mű elbeszélő szerkezete viszont jobban a szépirodalom körébe vonja amannál. Az értekező, didaktikus elemek minduntalan ránehezednek az íróilag megragadott, ábrázolt valóságmozzanatokra, élményekre, az utóbbiak mégis fokozott bőséggel és folyamatossággal jelentkeznek nála. Lehetőleg mindent dialogizál, még olyan beszélgetéseket is, melynek nem volt tanúja, csak hírből ismerte őket. A dogmatikai viták során is állandóan láttatja az emberi mozzanatokot, vitázó feleit, református paptársait olykor egy-egy jól megfigyelt gesztusuk, arcfintoruk jelzésével teszi elevenné. Számos figyelmet érdemlő részlet, leírás, mozgalmas jelenet akad emlékiratában, mint például a nyitrai püspök könyvtárának használata vagy a Szenci Molnár Alberttel való találkozás leírása. Néha önmagát is jellemzi, robosztus testalkatával indokolja például, hogy nem ijed meg a börtöntől: „*Látod oly kézzel-lábbal vagyok, hogy kaszára, kapára vagy kardra, kopjára termöttem inkább, hogysen pennára. Vasat esztendeig, tovább is elpengethetek, vársöprést, kútásást, egyéb munkát felvehetek (...)*” Mindezek a vonások Veresmarti Mihály művét részben a barokk széppróza egyik első alkotásává avatják, átmenetet képezve a katolikus megújulás retorikus-értekező és szépirodalmi jellegű irodalmi termékei között.

„*Megtérése históriájában*” – akárhogy erőlködött is – nem tudott magyarázatot adni arra, miért fordult szembe fiatalkori önmagával. Nem lehet véletlen, hogy a mű – bár láthatóan kiadásra készítették elő – végül kéziratban maradt, s csak a 19. század végén jelent meg először nyomtatásban. A szerző nem önéletrajzírói szándékkal ragadott tollat. Műve nem akar többet nyújtani, mint amit címében is jelzett: a korban divatos műfajnak, a konverzió történetének kívánalmait szem előtt tartva. Ezért jószerével alig-alig villant fel valamit az életrajzi eseményekből, csupán a sorsfordító mozzanatoknál áll meg egy-egy mondat vagy tájékoztató közbevetés erejéig. Írásában egyetlen esemény, a római katolikus hitre való áttérés körülményei kerültek középpontba, vagyis inkább az 1609–1610-es év vitafolyamatának megörökítésére összpontosítja figyelmét és írói energiáit. Az összes többi megemléített esemény csak annyiban érdekes számára, amennyiben ezt a folyamatot előkészíti, illetve annak következménye. Az áttérést megelőző vívódás, lelki tusa megjelenítése sem igazán fontos számára, a vallomások műfajok ismert darabjaihoz viszonyítva elenyészően kevés a pszichológiai küzdelmet megörökítő, a mély érzelmi válságot tükröző beszámoló. S bár Ágostonéhoz hasonlítja lelki megrázkódtatását, az önmagával való vívódás kivetítése, csupán egy-két hevültebb mondatra korlátozódott, a kételyek, a belső harc, a lelki rezdülések részletezése helyett azonnal a külső történések hosszadalmas taglalására tért át. Úgy tűnik, hogy 1609–1610-ben, amely időszak írásművészetének középpontjába került, már nem a vívódás határozta meg s jellemezte életét. Az igazi tragikus válságot a komolyabb megingását követő 1605–1608-as években élhette át, amely periódus viszont kívülre került látószögén, így Veresmarti Mihály nem hatolt lelkiismeretének olyan mély tárnáiba, mint tette előde, Szent Ágoston, vagy kortársa, Bornemisza Péter vagy utóda Bethlen Miklós.⁶³

A 16. századi hitviták során Európa-szerte valamennyi felekezetet a maga előzményének tartotta Augustinust, de főként vitairataira és teológiai-filozófiai munkáira hivatkoztak leggyakrabban. A barokk korszak már a „*Vallomások*” becsülte a legtöbbre, amelynek hatása Magyarországon is igen mély (Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc). Vörösmarti Mihály nemcsak gyakran idézi a hippói püspök szavait, de saját helyzetét össze is hasonlítja az övével. Miként Ágoston manicheus eretnek között, úgy ő is sok időt töltött „*tévelygésben*” s csupán az adott számára vigaszt, hogy Augustinus manicheus korszaka még hosszabb volt. De a párhuzam még nem merült ki ennyiben, s a továbbiakban így folytatódik: „*De azért ám szent Ágoston a manicheusoknak túlök eljüvetele után ajánlá magát arra, hogy mind két részről a vallások felől bevett ítéletjök letételének oka alatt: kész velük a katolikus hit és a manicheus vallás között fundamentomból az igazság kikereséséhez újonnan kezdeni. Én pedig azt pártos feleimmel még velük létembe cselekedtem vala, s ily hosszú históriával pedig mint im itt láthatni.*”⁶⁴

⁶³ VÖRÖSMARTI 1992, 276–277.

⁶⁴ VÖRÖSMARTI 1992, 284.

Mindez arra vall, hogy Veresmarti Mihály igen mélyen ismerte a „Vallomások” szerzőjének életútját, s tudatosan, átgondoltan használta ki az analógiákat, élt benne a hasonlóság tudata, amely munkája több helyén megnyilvánult. Miként Ágoston, úgy Ürmény község református lelkésze is pontról pontra, részletről részletre térképezte fel hitbéli kételyeinek kialakulását, felekezeti elfogultsággal terhes lelki életének válságba jutását, érzelmi hullámválását. A korábbi emlékiratírók mindig valamely külső erővel viaskodtak: fogság, mellőzés, vérpad sújtotta őket, vagy az országos politikában kerültek harapófogóba, nehezen tisztázható helyzetbe. Veresmarti Mihály viszont önmagával viaskodott, az írását feszítő és tovább-tovább lendítő energiáit nem külső tényezők szolgáltatták, hanem maga a vitára hajlamos írói szubjektum. Az egyik póluson református neveltetése és iskolázottsága s a környezet által meghatározott nehézségi erő, a másikon a mindezzel szembeesegülő dacos igazságkeresés, a vitára kész nyitottság s természetesen a frissen tanulmányozott Bellarmino érvei sorakoztak fel, a küzdelem pedig az olvasók szeme előtt játszódott le. Remek képpel érzékeltette azt a lelki folyamatot, amely benne az olasz ellenreformátor tanulmányozása során végbement.⁶⁵ Így írt életének e döntő fontosságú momentumáról: „(...) ottan hamar nékem úgy tetszék, hogy szinte olyan a keresztyén hit igazságának mutogatásába, mint ha fényes nappal, ingyenes és tágas országúton hordozna. Beszéde neki ingyenes, tanítása értelmes, bizonyítása terhes, kivel a mi doktorinkat, ha össze vetem, hasonlókcal látszanak amaz éjjeli nem igaz járatbeliek, budoklók, út kívül és félve lappangókhöz: kik setétbe csötölnek, bozolnak, esnek, hullanak; és a kik hozzájok adják magokat, azokat is keskeny helyeken hordozzák, gazon és töviskeken hurcolják, réseken ugratják, szorosakon butatják.”⁶⁶

Ilyen lelki előzmények után korántsem elhamarkodott döntés részéről a katolizálás, hanem megszenvedett belső harc eredménye, hosszú évekig tartó világnézeti konfliktus végső lezáródása. Ennek a tartalomnak felel meg a mű formája: a szokatlanul nagy terjedelem, az aprólékosság, a nemegyszer száraz, dogmatikai fejtegetések és viták előtérbe kerülése s a szerkezet heterogenitása. Veresmarti Mihály írása csak helyenként szórakoztató, csak néhol villannak fel benne a novellisztikus részletek vagy a szépírói igényességű leírás elemei. A latin idézetek nem ritkán elnehezítik stílusát, ennek ellenére az emlékirat fejlődése az általa kezdeményezett irányban történt, s a század következő évtizedeiben születő barokk memoárokhoz az augustinusi mintát követő önelemzés és vallomás szerves tartozéka.⁶⁷

Az önéletírásokra oly jellemző szándék azonban elvitathatatlan tőle. Amint ajánlólevelében is megvallja, hitét és személyét próbálta megvédeni a rágalmozó, hamis nyelvektől, s ügyének megörökítésével a kortársak és az utókor hasznára kívánt okulásul szolgálni. Veresmarti Mihály nem tart igényt az eredeti gondolkodó címére: többször is hangsúlyozta, hogy semmi új nem található érvrendszerében. Hitbéli megakadásához készen kapta a dogmatikai gondolatrendszert és érvkészletet. Bevallotta Roberto Bellarmino „*Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis haereticos*” című műve az, melyre alapozta a kálvinista vallással szembeni kételyeit, s az a fegyver, amellyel egyedül harcba ment az összes protestáns doktorral és tanítóval. Ami tehát a feltett kérdésekben és a válaszokban kifejtett dogmatikai rendszert illeti, az kétségen kívül nem eredeti, hanem – Veresmarti Mihály szerint legfőként – Bellarminótól kölcsönzött. Ám – már korántsem ennyire bevallotta, sőt kifejezetten rejtve – még más jelentős hatásokkal is számolni kell érvrendszerének, sőt vitamódszerének és még stílusának kialakításában is, hisz a mű több évtizeden át íródott, elsősorban Pázmány Péterre és a belga jezsuita Leonhardus Lessiusra gondolunk.⁶⁸

Kötetében (de többi nyomtatásban megjelent munkájában – valamennyi katolizálása után született) saját felekezetváltását kívánta az egyetlen hatásosnak gondolt érvvel, az egyházi intéz-

⁶⁵ BITSKEY 1987, 77–78.

⁶⁶ VÖRÖSMARTI 1992, 34–35.

⁶⁷ BITSKEY 1987, 78.

⁶⁸ VÖRÖSMARTI 1992, 277–278.

mények ősiségével és az apostoli szukcesszióval igazolni; továbbá a katolikus egyház papjaként és javadalmasként próbált minél jobban megfelelni új feladatának, vagyis a rábízott javadalmat megőrizni és gyarapítani – mind anyagi, mind pedig lelki értelemben. Ebből a szempontból ugyanaz a szándék áll a bátai jobbágyok adóztatása, a javadalom rekonstrukciója, illetve a hitvitázó kötet összeállítása mögött.

Ha társadalomtörténeti szempontból közelítünk Veresmarti Mihály irodalmi tevékenységéhez, akkor grafomán munkamániája, unalmasan precíz és aggályoskodó egyénisége még hangsúlyosabban kirajzolódik. Az egyházi középélet ugyanis, eltérően a középkori funkcióktól, a kora újkorban többé már nem az értelmiségi munka jellegzetes közege. A kanonokok hivatali és gazdasági elfoglaltságai nem nyújtottak elegendő szabadidőt az alkotómunkához, az általában szegényes vagyoni háttér inkább további anyagi gyarapodásra ösztönözte a káptalanok tagjait, és – nem utolsósorban – maga a szellemi környezet sem volt igazán inspiráló az irodalmi tevékenységhez. Veresmarti Mihály, aki maga is a hódoltságból jött, és hazai református iskolákban nyert – műveiben többször is kritizált minőségű – képzést (tehát *domidoctus*⁶⁹ volt), a kor hitvitázói közül egyszerűbb, sokszor népiesebb teológiai szemléletével tűnt ki.⁷⁰ Ennek a tátásmódnak viszont kétségtelen előnyei is voltak, hiszen a hódoltsági parasztság vallási műveltségéről sokkal reálisabb és földközeli képpel rendelkezett, mint a jezsuita egyetemeken végzett kortársai. Az egyszerű emberek számára tehát az a legbiztosabb döntés, ha abban a hitben maradnak, amelyben atyáik is üdvözültek. Ugyanez az érvrendszer fogalmazódik meg az egyháziak számára összeállított hitvita-mintákban. A papok és a prédikátorok maguk is csak felületesen ismerik a teológiát, és így dogmatikailag megalapozott döntésre valójában ők is képtelenek. Ebből pedig az egyszerű papok és tanítók számára mindenekelőtt az következik, hogy „*a köztünk szüntelen való disputatióknak semmi hasznát, vagy igen kicsinyt látjuk.*” Főleg, hogy református iskolákban külön tanítják a mellébeszélést, miként Tolnán maga Veresmarti Mihály is tanult „*a disputációkban efféle cigánykodásokat*” mesterétől, Debreceni Borégető Miklóstól.⁷¹

Veresmarti Mihály életéről születhetett volna egy jelentős önelemző munka, de ez mégsem készült el. Műve mélyen elmarad a Bornemisza Péter-i lélekábrázolás mögött. Nem azért, mert Veresmarti Mihály nem rendelkezett egy ilyen mű megírásához szükséges életanyaggal, hanem azért, mert nem sikerült neki ezt az életanyagot művészi módon megformálnia. Ennek oka a két szerző tehetsége, világlátása közötti különbségben keresendő. Semmiképpen sem elegendő magyarázat, bár említésre méltó, hogy Bornemisza Péter műveit megpróbáltatásaival szinte párhuzamosan, egyidőben írta, ezért is érezzük soraiban az átélt élmény izzását. Veresmarti Mihály viszont már 1610-ben áttért a katolikus hitre, s igaz, hogy még ebben az évben elkezdett dolgozni munkáján, azonban csak 1632–34-ben fejezte be. Talán ez is közrejátszhatott valamelyest abban, hogy nem sikerült híven visszaadnia megrázkódtatásait. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy az írói megformálás ettől függetlenül maradt el a nagy elődök és a tehetséges utódok mögött. Néhány részlet szépségét, azaz

⁶⁹ A protestáns egyházi értelmiségnek a reformáció századában két jól elkülöníthető rétege volt: a *domidoctus*ok, akik csak magyarországi iskolákban tanultak, és az akadémikusok, akik külföldi egyetemre jártak. A lelkészek nagyobb része hazai főiskolán végezte tanulmányait és szolgálatba állása előtt tett vizsgát az egyházkerületi közgyűlés akkori nevében szuperintendenciális vagy generális zsinat előtt. Őket itthon tanultaknak, *domidoctus*oknak hívták. Szolgálati helyet az egyházmegyék, reformátusoknál traktusok zsinata biztosított, amelyen az egyes egyházközségekben adandó lelkészi javadalmat is meghatározták, annál kevesebért senki sem vállalhatott lelkészi állást abban az egyházközségben. Számos tanulmányait itthon befejezett diák külföldi egyetemre ment tovább tanulni, költségeiket hazai patrónusok támogatták, rektorián töltött évük alatt keresett pénzükből állták, vagy a külföldi egyetemeken megszerezhető ösztöndíjából fizették, ezek között voltak kifejezetten magyarországi diákoknak szólóak is. A külföldi tanulmányok gazdasági alapjait biztosította az albizálás során összegyűjtött pénzalap is. (Az albizálás során a lelkészjelölt egy fehér lapokból összeállított könyvvel – albummal – jártak be az országot s az útjukba került kisebb-nagyobb előkelőségeket, lelkészeket felkeresték, emléksorokat íratnak be velük könyvükbe. Az illetőktől ajándékot kaptak, mely néha igen tekintélyes összeget tett ki.) A külföldről hazatért diákokból úgy nevezett akadémikus lelkészek lettek. Az akadémikus lelkészeket is a generális zsinat vizsgáztatta és ordinálta, lelkészi állást pedig nekik is a traktuális zsinat döntése alapján lehetett vállalniuk. – ZOVÁNYI 1977, 18; CSOHÁNY 2014, 96–97; SZABÓ 2016, 404; BALÁZS KOVÁCS 2017, 460.

⁷⁰ MOLNÁR 2008, 80.

⁷¹ MOLNÁR 2008, 81.

az önfeltárulkozás időnként őszinte jellegét nem lehet eltagadni.⁷² Művészien írta le például, hogy milyen hatást gyakoroltak rá a Forgách Ferenc által küldött könyvek: „*Háborgó gondolataim sokszor könyvezésre, olykor zokogásra, végre felszóval való siratásra is a fölül kétszer-háromszor is felugrottak. Ha mikor is imádságomat, az nagy ízetlenül, soványan esett.*” Azután így folytatja: „*Vádoltam is itt magamat, hol volt eszed? hova tetted volt okosságodat? Értelmedet? Ítéletedet? (...) Csak vártad mit hallgass, melyet örömmel vélj és higgy.*”⁷³ De Veresmarti Mihály művében, mint ahogy azt Bán Imre írja a kézikönyv második kötetében, „...*mindenütt a dogmatikai bizonyosságkeresés és nem az önelemzés augustusi formája áll előterében.*”⁷⁴ Az önelemző, a lelki vívódásokat fejtegető részletek elvesznek a teológiai fejtegetések tengerében. Nem tagadhatjuk el tőle, hogy volt érzéke a valóságos élmények megjelenítéséhez. A valósághoz hűen ábrázolja környezetét, jól ragadja meg a vitatkozó paptársak jellemét s ért a dialógusok alkalmazásához.⁷⁵

Megtérés-történetének az a különlegessége, hogy kálvinista társaival való vitája tulajdonképpen el sem jut az érdemi részig, a teológiai kérdések tárgyalásáig, hanem a vita feltételeinek, módjának, technológiájának, az érvényes vitázás formáinak kérdései körül zajlik, vagyis szinte egészében metateoretikus jellegű.⁷⁶

Megtérése históriájában szépírói fordulatokban gazdag előadásmódot honosított meg. A Pázmány Péterre emlékeztető hosszú körmondatok az anyanyelven történő megszólalás barokk alapjait rakták le irodalmunkban. Évekig tartó vívódásait, tusakodásait, lelkének el-elbizonytalanodó rezdüléseit jó stílusban ábrázolta. Erre szolgáló eszköztárából nem rekesztette ki szülőföldjének nyelvjárását sem, amit bizonyít, a mast, hejába, bé kíván, rókalik, fejtöz, jütt szóalakot máig használják a Drávaszögben. Stílusának kifejezőerejét, élénkítését proverbiumokkal fokozta. Szembetűnően sok efféle közmondást és szólást épített be írásművébe: „*Falevél szélfűtlan nem indul. Karóhegyen tar varjú. Amely eb cson-ton rágódik, higgyed, hogy a húst nem kaphat. Úgy esik emberre, mint az eblégy. Zöld ágat (hoz), mint Antal is Budáról*” és még sorolhatnánk⁷⁷. Mindezek ellenére olykor azonban hosszú körmondatai s az apró részletekbe torkolló előadása nehézkessé teszik szövegének olvasását.

„*A helyenkénti darabossága ellenére is veretes, egyéni hangvételi, humanista hagyományokon és pázmányi körmondatokon pallérozódott, XVII. századi próza egy tántoríthatatlan egyéniség – csúsztatásaival együtt – hiteles önarcképe. A sodró nyelvi indulat, a pontos megfigyelések és az azokat plasztikusan megjeleníteni képes elbeszélő tehetség, a látszólag bonyolult körmondatok világos logikai rendje, szerző szellemi fölényét jelző kommentárok ironikus-gunyoros felhangja, a roppant találó, főleg a természetben otthonos ember világából vett érzékletes hasonlatok, az egyháztörténetből származó példázatok és a zajos világi élet metaforái, anekdotái, valamint a mindent – még a semmitmondást is élénk párbeszédekkel élénk táró drámai erő – mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az életképekben megelevenített, már kissé megfáradt – megkopott hitvitájú századforduló embere az újabb századforduló emberéhez is érvényesen szóljon, egy hitvita keresztmetszetében önmagát és korát is megmutassa. Ettől író Vörösmarti. Ebben rejlik egyetlen, ám igazi eredetisége.*” – írta róla Jankovics József irodalomtörténész könyve kísérő tanulmányában.⁷⁸

Élete utolsó évtizedében még két vitairatot írt Veresmarti Mihály az egyik az „*Intő és tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaiakat erősíti apáturok*” (Pozsony 1639)⁷⁹, egyaránt a protestánsokat igyekeznek visszaterelni a római katolikus egyházba. Az egyszerű bátai polgárokat hasonló írói eszközökkel igyekszik meggyőzni a katolicizmus igazáról, mint amilyenekkel annak idején a re-

⁷² BALÁZS é. n.

⁷³ BALÁZS é. n.

⁷⁴ BALÁZS é. n.

⁷⁵ BALÁZS é. n.

⁷⁶ KECSKEMÉTI 2005, 45.

⁷⁷ LÁBADI 2012, 56.

⁷⁸ VÖRÖSMARTI 1992, 281.

⁷⁹ RMNY 1788.

formáció prédikátorai érték el sikereiket. E munkáját Pázmány Péternek, pártfogójának ajánlotta. Bár előszava szerint már 1633-ban elkészült a kézirat, de közreadása más fontosabb művek nyomtatása miatt késedelmet szenvedett. Veresmarti Mihály érthető okokból nem merészkedett már hódoltsági területre, de azért azt írja könyve előszavában: „*attól pedig ne tartsatok, hogy valami kemény és rajtatok könnyörülni nem tudó urra akadtok, mert én földeteket laktam, inségteket láttam, szánakodni rajtatok tanultam.*”⁸⁰

Veresmarti Mihály bátai apát lelkipásztori tekintetben is folytatta elődje munkáját: számára a hódoltságban fekvő apátság címének és jövedelmének birtoklása a legtöbb kortársától eltérően valósi kötelezettséget is jelentett. Ennek jegyében írt a pécsi jezsuita misszionáriusoknak, és gondjaira bízta bátai híveit: „*Az idegenekkel semmiben ne közösködjete; hanem én írtam, és a pécsi pátereknek commendálatlak, azokra bíztalak. Azoknak köztetek rendeléséhez tartsátok azért magatokat; és a mikor közitekbe mennek, böcsülettel fogadjátok, s emberségesen gazdálkodjatok nekik.*”⁸¹ Saját művén kívül elküldte Bátára Káldi⁸² Biblia-fordítását és prédikációinak első kötetét, valamint a Rituale Romanumot a szentségek megfelelő formájú kiszolgáltatásához. „*Micsoda ok alatt küldöttem legyen őket, mindeniknek az első táblájának belső részén írva nagyon.*”⁸³ Ezen felül ígéretet tett, hogy Káldi szent beszédeinek második kötetét is eljuttatja Bátára, ha megéri a megjelenését.

A református prédikátorból lett apát azonban nem érte be ennyivel: amint a birtokigazgatásban is kínos precizitással intézte javadalmának ügyeit, úgy az ő vallásváltásával pont ellentétes irányú konverziót végrehajtó bátaiak térítését is kötelességének érezte, és – mivel személyesen nem mehetett hívei közé – egy hosszú levelet intézett hozzájuk, amelyben a katolikus vallásra való visszatérésre ösztönözte őket. Az így fogant, majd bővített formában nyomtatásban is megjelent Intő és tanító levél keletkezésének körülményeit az olvasóhoz írott ajánlásában részletesen elmondja: „*Tisztetem tájáról, avagy apáturságom szomszédságából jövén egy emberséges catholicus vagy pápista ember hozzám, több szavai között ezt is mondá, hogy az én Bátai jobbágyim magokat nem jól viselnék: mert catholicus plebánosukat megvetvén, helyette magoknak Luther vagy calvinista Predikátort fogadtak volna. Melyet halván pennámat, avagy írotollamat ragadám, és mint hogy míg két vagy három napig is mulata nálunk; ősök hitiben megmaradásokra, s az vallásoktól távul járásokra intésem után azonra szolgáló egy néhány tanúságot is írek nekik paraszt főhöz valókat, s olyakat, hogy köztök ne is találtathatnék olly temérdek fejű s késedelmes elméjű, chak eszibe szinte meg megbontakozott ne volna, ki azoknak erejét, s igasságát által ne láthatná, érthetné. Azoknak azon embertől elküldések után jó üdövel ötlék az a gondolat elmémbe, hogy azokhoz hasonlók, többeket is írnek. Írek azért valamellyeket, Intő s tanító levél nevezet alatt.*”⁸⁴ A levél elküldése után úgy határozott, hogy művét kibővítve nyomtatásban is közreadja. „*Melyen én magában azt találám, hogy jobbak s értelmesbek számára mán elég sok írások vannak, de a mi egyedül együgyük tanulságára szolgáló volna, olyat egybe szedve még eddig, vagy én is nem láttam. Légyen azért már azok kedvéért írt is, szegényekért, valami...Szólásomat pedig ebben az együgyü községnek szava járásához formáltam, a kinek képében disputálodom.*”⁸⁵

⁸⁰ ANDRÁSFALVY 2007, 127.

⁸¹ VERESMARTI 1878, 182–183.

⁸² **Káldi György** (Nagyszombat, 1573. február 4. – Pozsony, 1634. október 30.): jezsuita. A kétéves noviciátus után még két évig teológiát tanult. 1602-ben Erdélybe kellett volna mennie, de az ottani zavaros helyzet miatt a csehországi Brunnbe küldték, ahol az újoncmester segítője lett. 1603-ban Vágsellyére került, majd két év múlva Erdélybe. Előbb Kolozsváron, majd Gyulafehérváron volt, ahol 1605-1606-ban magyar nyelvre fordította a Szentírást. Amikor 1606-ban Bocskai István kiűzte Erdélyből a jezsuitákat, Olmützben lett a kauzisztika tanára. 1611-től újoncmester volt Brunnben, ahonnan 1616-ban húsz újonccal az ausztriai Leobenbe költözött az új noviciátusba. 1617-ben az újra megnyitott nagyszombati házban lett főnök, ezt a hivatalt egy év múlva túlságos szigora miatt fel kellett adnia. Ettől kezdve hitszónok volt. 1620-ban Bécsben előkészítette szent beszédeinek kiadását 1623-ban visszatért Nagyszombatba hitszónoknak. 1626-tól Bécsben lelkipásztor és a magyar Szentírás kiadását készítette elő. 1629-ben a tartományfőnök helyettese, 1630-tól haláláig pozsonyi rektor. – JEZSUITA é.n.

⁸³ VERESMARTI 1878, 182–183.

⁸⁴ Idézi: BALÁZS KOVÁCS 2013, 3; VERESMARTI 1878, 9.

⁸⁵ VERESMARTI 1878, 10.

Művével 1633. február 7-ére készült el, a Pázmány Péterhez címzett ajánlás 1634. március 12-én kelt, a kötet viszont csak 1639-ben látott napvilágot, és mindössze egyetlen kiadást ért meg. Recepciójával kapcsolatban baljós előjelként is értelmezhetjük, hogy maga Pázmány Péter sem volt hajlandó elolvasni kéziratát. Veresmarti Mihály visszaemlékezései szerint egy közösen elfogyasztott ebéd után fogta a paksamétát és visszaadta a szerzőnek, mondván: „*de mi szükség ezt nékem olvasnom, más dolgaim is vannak; hanem igaz elég, ha mások megolvassák.*”⁸⁶ Az „áldozat” az ebéden szintén jelenlévő Jakusics György pozsonyi prépost⁸⁷ lett, aki ezek után kénytelen volt a nem túl izgalmas írás lektori teendőit ellátni.⁸⁸ Veresmarti Mihály – állítása szerint legalábbis – csak három másolati példányt szándékozott készíteni: egyet a bátaiknak akart küldeni, a másikat a pozsonyi káptalan levéltárában őrzött „*bátai apátúrsághoz való levelekhez*” mellékelte volna, a harmadikat pedig kálvinista atyafiának (mint egy későbbi említésből kitűnik: a Pécs táján élő öccsének) szánt. A prépost azonban olyan jónak találta a kéziratot, hogy javasolta a kinyomtatását.⁸⁹

A kronológia ismeretében valószínűsíthető, hogy Veresmarti Mihályt a kötet összeállításakor legalábbis kettős célkitűzés vezette: a tanítás és az öngazolás. Másképpen fogalmazva: saját új identitásának, az igaz egyház tanítójának legitimációján túl ez a könyve sem szól másról, mint a Megtérése históriája: mintegy fordított Lutherként bizonygatja, elsősorban saját maga számára, hogy a reformáció teremtette bizonytalanságban az igaz tanítás kiválasztásának és ezzel az üdvözülésnek az egyetlen biztos módja az ősi egyházi intézmények és az apostoli szukcesszió nyugodó papság, illetve az általuk képviselt tanítás elfogadása. A bátaiai térítése inkább csak ürügy, még ha ő halálosan komolyan is vette ezirányú kötelezettségeit. A falu már 1620-ban református prédikátort fogadott, Veresmarti Mihály apáttá való kinevezésekor tehát már jó ideje elszakadtak őseik hitétől, az előszóban elbeszélte „*hirtelen felindulást*” ennek ismeretében jócskán retorikai túlzásnak tekinthetjük.⁹⁰

Higgadt érveléssel cáfolta a hitújítók tanításait, vallástani fejtegetéseibe tanulságos párbeszédet szőtt, a katolikus plébánost szembeállította a hitújító prédikátorral. Miért hívtak maguk közé a bátaiai jobbágyok lelkipásztorukul protestáns prédikátort és miért nem katolikus papot, mint eddig, miért hisznek azoknak, akik hamisan vádolják a pápistákat? Ezeket a kérdéseket tárgyalja népies nyelven, komoly hangon itt-ott szatírával.

Egyszerű, szinte népies modorban adja elő a római katolikus hitelveket, dialógusokat, dramatisz jelenetekben közli mondanivalóját, történeteket mesél (előfordul közöttük a hazug képíró, „*a csalóka*” híres vándor anekdotája is), versidézetekeket sző bele (például a „*Pajkos ének*” két strófáját).

E könyvből ismerhetjük meg a konvertita református prédikátor pasztorizációs törekvéseit. Ő nemcsak az elnyert apáti címet és az ahhoz tartozó bevételi forrásokat tartotta szem előtt, figyelme az apátság falvaiban, elsősorban a Bátán élő lakosság lelki gondozását sem kerülte el. A pécsi jezsuita misszió tagjaira bízta a bátaiai híveket. A faluba saját munkája mellett eljuttatta Káldi György Szentírás-fordítását, a római szertartáskönyvet, melyre a szentségek kiszolgáltatása során volt igen nagy szükség. A könyv voltaképpen a hódoltság területén élt parasztok számára kívánta összefoglalni a katolikus hit védelmének legfontosabb ismerveit.⁹¹

⁸⁶ MOLNÁR 2008, 78.

⁸⁷ Gróf orbovai **Jakusics (Jakusith) György** (Pruszká, Trencsén vármegye, 1609 – Eger, 1647. november 21.): Magyar katolikus főpap, egyházi rangjaiból kifolyólag Veszprém, Heves és Külső-Szolnok vármegye örökös főispánja. Prágában tért át a katolikus hitre 16 éves korában. Megtérése előtt a körömbányai és a boroszlói evangélikus iskolákban tanult. 1630. október 2-án felvették a Collégium Germanicum Hungaricumba. Papnövendékként Rómába ment, ahol csak az erkölcszertantát végezte el. Pázmány Péter bíboros 1632-ben szentelte pappá Rómában, akinek közbenjárására VIII. Orbán pápa kamarása lett és magánkápolna felállítására kapott engedélyt. Hazatérve Magyarországra esztergomi kanonokká és préposttá nevezték ki. 1633. október 4-étől óbudai prépost, 1634-től esztergomi érseki helynök, 1635-től szerémi választott püspök, október 20-ától pedig pozsonyi prépost. III. Ferdinánd 1637. május 2-án veszprémi püspökké és örökös főispánná nevezte ki. 1642. november 21-étől egri megyés püspök, királyi tanácsos. Harmincnégy éves korában halt meg. – SZINNYEY V. 309; GALLA 2015, 131–135.

⁸⁸ MOLNÁR 2008, 78.

⁸⁹ VERESMARTI 1878, 10.

⁹⁰ MOLNÁR 2008, 78.

⁹¹ FEDELES 2007, 1.

Az újabb kutatás kimutatta, hogy a fanatikus kálvinistából lett bátai apátúr írásain mély nyomot hagyott Pázmány Péter stílusa és érvelési technikája – valójában az érsek állt munkáinak háttérben. Ezt bizonyítja, hogy az „*Intő és tanító levelet*”, még 1634-es kelettel Pázmány Péternek ajánlotta.⁹²

A lelkipásztor Veresmarti számára természetesen csak szükségmegoldás volt az írásban adott „*oktató intés*”: „*Forog pedig ezeket írtomban nekem eszembe, amit ti szoktatok mondani; hogy Hosszú nyelvű kapával nem jó kapálni. Melyel azt jelentitek, hogy távulról a gondviselés nem oly hasznos; hanem örökségéhez gazdának közel kell forgolódni. Ugyan is a lovat is a gazda szemé hízlallya; a mezőnek is legsírosb ganéja, a gazda lába nyomai; mint ezeket is szokták mondani. Mint a kapálás pedig, még a szerént az orvoslás is, nem olly hasznos; a tanítás is messziről nem olly fogatos. Noha hiszem azért, hogy nekem is köztetek élő szóval tanításom fogatosb volna: mindazáltal ne engedgyétek, hogy messze földről írásba foglalt oktatásom is nálatok haszontalan legyen. És így amere intlek s kérlek ösötök, s eleitök hitiben áthatatosak, s tekéletesek legyetek fiaim. Az idegenekkel semiben ne közösködjétek, hanem én írtam, és a Péchi Péteréknek commendaltalak; azokra bíztalak. Azoknak köztetek rendeléséhez tartásatok azért magatokat: és amikor közétekbe mennek böchülettel fogadgyátok, s emberségesen gazdálkodgyátok nekik. – A kegyelmes Úr Isten, eleiteknek régi, igaz, catholicus, Római, Pápista, s keresztyén hiti mellett tarcson, és éltessen benneteket egésségben, egygyességben, s békességben, édes fiaim, Bátaiak.*”⁹³

Ennek okáért pontosan előírta, mi módon használják a könyvet: „*Ez én írásomból is, mikor annak ideje leszen, kettőt küldök, melynek egyikét várostok ládájában kincs gyanánt tartásatok, másikat a plébánostok kezébe adjátok, melyből mind prédikációkban, s mind prédikáció kívül benneteket gyakorta taníthasson.*”⁹⁴

A könyvből nemcsak a bátaiak kaptak, hanem ellenfelei szerint Veresmarti Mihály valósággal elárasztotta művével az országot.⁹⁵ Egy példányt a „*bátoi apátúrságnak privilégiomi avagy oklevelei között*” is el akart helyezni, hogy utódai tudjanak a benne foglaltakról.⁹⁶ A viszonylag nagy példányszámra jellemző, hogy a pozsonyi káptalan könyvtárában huszonnégy megmaradt darab található.⁹⁷

A Bátán őrzött példányról a legutóbbi időkig úgy hitték, hogy ez az a példány, amelyet még szerző, Veresmarti Mihály apát ajándékozott alattvalóinak, ám mára kiderült, hogy Tokay Benedek szentkirályi plébános adományozta 1719-ben a saját plébániájának, és csak ezután kerülhetett valamikor Bátára. Tokay Benedek a veszprémi egyházmegyéből, Igalról került 1704-ben Hosszúhéténybe, majd innen 1715-ben Szentkirályra, ahol 1719 májusában elhunyt. Valószínűleg halálakor került a kötet a plébánia tulajdonába.⁹⁸

Veresmarti Mihály utolsó nyomtatásban is napvilágot látott vitairata két egymással szorosan összefüggő rövid traktátust foglalt magában: „*Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról*” és „*Az Istennek adott hitnek megtartásáról*” (Pozsony, 1641).⁹⁹ Az elsőt Martin Becanusnak¹⁰⁰, II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójának „*Epistola ad Davidem Pareum (...) de actis colloquiorum Swalbacensium et de fide haereticis servanda*” (Mainz, 1619) című írásának megfelelő részeiből fordította ma-

⁹² A kötetnek egy példánya megtalálható a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában is, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából került ide, feltehetően a 19. század végén. Kötése hajdan karmazsinvörösre festett, mára megfakult pergamenkötés, kötőszalagjai leszakadtak. Egykori olvasója a kötet végén summásan így összegezte véleményét: „*Mind ezek csak a léleknek gyötrelme és száj koptatás.*” – OLÁH 2015; BITSKEY 2005, 370

⁹³ VERESMARTI 1878, 181–182; BALÁZS KOVÁCS 2013, 4.

⁹⁴ VERESMARTI 1878, 181–182.

⁹⁵ VERESMARTI 1878, 620–625.

⁹⁶ VERESMARTI 1878, 183.

⁹⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának kimutatása alapján. — MOLNÁR 2008, 82.

⁹⁸ GÓZSY – VARGA 2011, 510.

⁹⁹ RMNY 1902.

¹⁰⁰ **Martin Becanus** (Hilvarenbeek, Hollandia, 1563. január 6 – Bécs, 1624. január 25.): holland születésű jezsuita pap, teológus. 1583. március 22-én lépett a Jézus Társaságba, huszonnégy esztendeig azután teológiát tanított Würzburgban, Mainzban és Bécsben. Majd Bécsben lett II. Ferdinánd császár gyóntatója.

gyar nyelvre.¹⁰¹ A másodiknak ugyancsak Becanus volt a szerzője. Ez először 1611-ben jelent meg Mainzban: „*De fide Deo Servanda, vel an monachi servant Deo fidem, qui profugiunt ad Lutheranos et Calvinistas et ibi uxores accipiunt.*” A két traktátus megjelenésének többféle aktualitása is volt. Veresmarti Mihály műveinek közreadásában mindig igyekezett a lelkiatyjaként is tisztelt Pázmány Péter utasításai, útmutatásai, szándékai szerint eljárni, ami persze írásainak súlyát, tekintélyét igencsak megnövelte. Ez a két testvér vitáit tematikáját tekintve Pázmány Péter Alvinczi Péterhez¹⁰² írott „*Öt szép levél*”-hez kapcsolódik, pontosabban a második és harmadik levélhez, amelyek címe így hangzik: „*Minemű szabadságot adjanak a pápisták az hittel kötöttfogadásnak felbontására*” és „*Mint Tanítsák a pápisták, hogy jobb az papnak házasság kívül latorkodni, hogy sem házastárshoz kötelezni magát.*”¹⁰³ Pázmány Péter mondanivalójának tovább építésére irányuló szándék mellett Veresmarti Mihály, mint az „*Intő és tanító levél*” esetében, több oldalról személyesen is érintett a kérdésben. Egyrészt megtérése előtti vitáit David Pareus magyar tanítványaival, főként Pécseli Király Imrével¹⁰⁴, Kanizsai Pálfi Jánossal¹⁰⁵ és Sári Orvos Mihállyal¹⁰⁶ folytatta. 1609-ben az éppen Heidelbergbe utazó Pécseli Király Imre és Kanizsai Pálfi János s akkori útjukon harmadik társuk, Samarjai Máté Jánost¹⁰⁷ vitték magukkal Pfalzba Veresmarti Mihály írásba foglalt vallási kételyeit, hogy azokra Pareustól kérjenek választ. Megalapozottan lehet feltételezni, hogy a választ Pareus meg is adta Ujfalvi Katona Imre¹⁰⁸ általa sajtó alá rendezett művének, „*Tractatus de patrum, con-*

¹⁰¹ A vitát Becanus teológiai vizsgatételei indították el: „*Disputatio theologica de fide haeticis servanda. Mainz, 1608.*” David Pareus, a heidelbergi egyetem tanára erre több mint tíz évvel később válaszolt „*Oratio inauguralis de fide haereticis servanda*” címmel (bibliográfiailag nem azonosított), ezzel egy időben kinyomtatatta a schwalbachi vita jegyzőkönyvét is: „*Acta colloquiorum Schwalbacensium inter tres doctores Jesuiticus Maguntinus et Davidem Pareum (...) mense Majo anno 1608 habitorum...Heidelberg, 1619*”; erre volt viszontválasz a Veresmarti Mihály által fordított „*Epistola*”. – HELTAI 2005, 135.

¹⁰² **Alvinczi Péter** (Nagyenyed, 1570 körül – Kassa, 1634.): református prédikátor, hitvitázó. Tanult Nagyenyeden, Nagyváradon. 1598-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre, 1600-ban a heidelbergire. 1601-től debreceni rektor, 1603 őztől nagyváradi főlelkész lett. 1604-től a bihari református egyházmegye esperese. 1605-ben Nagykerekiben lett lelkész. Innen egy esztendő múlva Kassára ment főlelkésznek. Az Abaújvár-tornai református egyházmegye alesperese. – DEBRECENI EMBER 2007, 670.

¹⁰³ RMNY 980.

¹⁰⁴ **Pécseli Király Imre** (Pécsely, 1590 körül – Érsekújvár, 1641 körül): református lelkész, költő. Somorján és Pápán tanult, majd három évi komáromi rektorság után külföldre ment, és 1609-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Német földön Szenci Molnár Albert vette pártfogásába. Reggeli dicsérete belekerült Szenci Molnár albert oppenheimeri énekeskönyvébe (1612), ugyanekkor megjelent Retorikája Szenci Molnár Albert üdvözölte verssel. 1611-ben visszatért korábbi állásába. 1615-ben Komáromban lett lelkész, később alesperes lett. 1622-ben Érsekújvárra ment lelkésznek, ahol a komjáti református egyházmegye alesperesének is választották. 1640-től halt meg. Korában a legnépszerűbb költők közé tartozott. Tizenöt verse maradt ránk, latinul is verselt, számos iskolai tankönyvet írt: ábécékönyvet, katekizmust, retorikát. – KECSKEMÉTI 2013, 88–108.

¹⁰⁵ **Kanizsai Pálfi János** (Nagykanizsa, 1583 vagy 1584–Pápa, 1641. április 19.): református rektor, lelkész, esperes, 1828-tól püspök. Sajtó levéléből tudjuk, hogy 1600-ban, amikor a török Kanizsa várát elfoglalta „*serdülo tanuló*” volt. Alapfokú iskoláit Kanizsán, majd Fertőszentmiklóson végezte, innen került Csepregre, majd Kőszegre, hogy középfokú tanulmányokat folytasson. 1607-ben Komáromban kezdett el tanítani, ám innen másfél hónap után Somorjára került rektornak. Ezt követte külföldi útja 1609–1610-ben, amikor Heidelbergben tanult. Innen Somorjára tért haza. 1611 januárjában Komáromba került rektornak, ahol házasságot kötött Botló Orsolyával. 1612-ben a pápai gyülekezet hívta meg lelkészének. A helvét irányba történő váltásnak valamikor a külföldi út során kellett megtörténnie, hiszen Heidelbergből visszatérve már csak a református egyház iskoláiban és gyülekezeteiben szolgált. 1612 novemberében lelkésszé szentelték, majd ugyanezen a zsinaton Köveskúton, a pápai egyházmegye esperese lett. 1628-ban püspökké választották. – KENYERES 1967, 851.

¹⁰⁶ **Sári Orvos Mihály** (?? – ?, 1633?): református lelkész. Protestáns prédikátorcsaládból származott, a Pozsony környéki Sur (Hegysur) településről. Életéről első adatunk 1595. október 20-i subscibálása a debreceni kollégiumba, ahol már 1597-ben collaborator, majd senior lett. 1601 szeptemberében Helbornba utazott, ahol Szenci Molnár Albert és David Pareus ajánlásával jelentkezett Johann Piscator teológia professzornál. 1602 márciusában tért haza. Külföldi tanulmányai idején Asztalos András nagyszombati polgár alumnusa volt. Hazatérése után előtt a Nyitra megyei Komjátiban, 1604-től pedig Nagyszombatban is működött, de az úrvacsoráról vallott szigorú kálvinista felfogása miatt összetűzésbe került a lutheránusból kálvinista prédikátor Hollósi Márton városi lelkésszel. s végül távozni kényszerült. 1608-ban már Komjátiban volt prédikátor. 1614-ben sárospataki elsőpappá választották. Itt halt meg 1633-ban. – GÖMÖRI 2006, 483; BARICZ 2011, 24–26.

¹⁰⁷ **Samarjai Máté János** (Galgóc, 1585. február 21 – Halászi, 165?): református püspök, egyházi író. 1607-ben hazai tanulmányainak befejezése után Szencen, majd Nagyszombatban lett tanító, ekkor gyűjtött össze annyi pénzt, amelyből külföldi peregrinációba mehetett. Németföldön Szenci Molnár Albert pártfogolta. 1609-ben iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1611-ben tért vissza hazájába, ekkor rövid ideig a nagyszombati iskola tanítója, majd 1614-től Nagymegyeren lett lelkész. 1618-ban került Halásziába, ahol először lelkész, majd 1622-től a felső-dunamelléki református egyházkerület szuperintendense lett, 1852-ig szolgált itt, öt esperesség tartozott hozzá. Több könyve is megjelent. – KATHONA 1939.

¹⁰⁸ **Ujfalvi Katona Imre** (Újfalu, 1572 – Bodrogkeresztúr, 1610.): tanító, majd lelkész. A Baranya megyei ma már nem létező Újfaluban született. Sárospatakon tanult, ahonnan 1594-ben Szepsibe ment rektornak, 1596-ban a wittenbergi, 1598-ban a heidelbergi

ciliorum, traditiorum auctoritata” (Frankfurt, 1611) Alvinci Péterhez írt előszavában.¹⁰⁹ Másrészt Veresmarti Mihály éppen fordított utat járt be, mint a rendjüket elhagyó és házasságot kötő szerzetesek. Ő ugyanis felesége halála után konvertált, és töltött be különböző katolikus egyházi tisztségeket.

Mindezek azonban a vitairat megjelenése előtt húsz-harminc évvel korábban lezajlott események. Ennél konkrétabb aktualitása is volt Becanus traktusai magyarra fordításának. 1641 elején ugyanis Váradon kinyomtattak egy református röpiratot: „*Anti-hodegographos, in cardinalis P(azmannus) plebeos sacerdotes ab uxoribus sequestravit.*”¹¹⁰ A csak töredékesen fennmaradt munka főként Pázmány Péter „*Kalauzá*”-nak a papok házasságáról szóló részeivel vitázva elsősorban azokat az alacsonyabb beosztású katolikus papokat óhajtja vigasztalni, akiket az 1629. évi esztergomi zsinat határozatai szerint kellett (volna?) elválasztani korábban elvett házastársuktól. Veresmarti Mihály minden bizonnyal a néhai érsek akaratával megegyezőnek érezhette, hogy a mindkettőjüket személyesen több vonatkozásban is érintő kérdéstről magyar nyelven kibocsássa Becanus idevágó traktátusait.¹¹¹

Veresmarti Mihályt az irodalomtörténet is számontartja, amit azzal érdemelt ki, hogy viaskodása, tépelődése és hitbéli megingásainak ábrázolására a 17. században anyanyelvén egy új műfajt, a megtéréstörténetet, amit latinul *conversio autobiographiá*nak neveztek, honosította meg, s először vállalkozott a lélek belső rezdüléseinek ábrázolására.

egyetemre iratkozott be. 1598 decemberétől rektor Sárospatakon. 1602-ben vagy 1603-ban udvari lelkésze lett Rákóczi Zsigmondnak, majd másodlelkésznek választották Szepsibe. 1606-tól Göncön, 1610 tavaszától Bodrogkeresztúron főlelkész. – DEBRECENI EMBER 2007, 764.

¹⁰⁹ HELTAI 2005, 135.

¹¹⁰ RMNY 1911.

¹¹¹ HELTAI 2005, 135.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACKERMANN 1918 ACKERMANN Kálmán, *Forgách Ferenc bitoros, esztergomi érsek*. Bp. 1918.
- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. Bp. 2007.
- BALÁZS KOVÁCS 2013 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *A bítai reformátusok*. Szekszárd 2013.
- BALÁZS KOVÁCS 2017 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *Az Alsó-Dunamellék reformációja*. In: A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXIX. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd 2017. 443–502.
- BALÁZS é. n. BALÁZS Mihály, *Ecsedi Báthori István és manierista művészi prózáink*. acta.bibl.u-szeged.hu/5990/1/iuvenum_philologica_et_historica_005_029-046.pdf – letöltés: 2019. november 12.
- BARICZ 2011 BARICZ Ágnes, *Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása*. Erdélyi Múzeum 73 (2011) 23–42.
- BARTÓK 2015 BARTÓK Tibor S. J., *Claudio Acquaviva generális hatása a jezsuita rend identitására*. Sapientiana 8/2 (2015) 82–102.
- BITSKEY 1979 BITSKEY István, *A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról*. Magyar Könyvszemle 95 (1979) 183–187.
- BITSKEY 1987 BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás*. In: Irodalom és ideológia a 16-17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria saeculum Hungariae, 5.) 61–89.
- CSOHÁNY 2014 CSOHÁNY János, *Pillanatképek a magyar református lelkészség történetéből*. Egyháztörténeti Szemle 15/2 (2014) 97–103.
- DEBRECENI EMBER 2009 DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak 2009.
- DÉZSI 1897 DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert 1574–1633*. Bp. 1897.
- FEDELES 2007 FEDELES Tamás, *Molnár Antal, A bítai apátság és népei a török korban*. Bp. 2006. (METEM könyvek, 56.) – recenzió. Egyháztörténeti Szemle 8 (2007) 1.
- FÖLDVÁRY I – II. 1898 FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I–II*. Bp. 1898.
- GALLA 2015 *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Írta: GALLA Ferenc. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. Bp. – Róma 2015.
- GÖMÖRI 2006 GÖMÖRI György, *Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai*. Magyar Könyvszemle 122 (2006) 478–483.
- GŐZSY-VARGA 2011 GŐZSY Zoltán–VARGA Szabolcs, *Papi műveltség a pécsi egyház-megyében a 18. század első felében*. Jelenkor 54 (2011) 509–514.
- GYENIS 1941 GYENIS András, *Hitvédők fejedelme. Bellarmino Szent Róbert bitoros élete (1542–1621)*. Bp. 1941. 6–101.
- HARGITTAY 2005 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról*. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok a XVI – XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 79–84.

- HARGITTAY 2017 HARGITTAY Emil, *Hitvita-irodalom a kora újkori Magyarországon*. Vigília 82 (2017) 588–596.
- HELTAI 1982 HELTAI János, *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*. Magyar Könyvszemle 98 (1982) 113–126.
- HELTAI 2005 HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)*. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott öröme...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc, 2005. 115–174.
- IPOLYI 1875 IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*. Bp. 1875.
- JAKAB 1891 JAKAB Elek, *Veresmarti Mihály kitérési öngazolásának eredeti iratai*. Magyar Könyvszemle 16 (1891) 199–219.
- JANKOVICS 1999 JANKOVICS József, *Vörösmarti Mihály és megtérése históriája*. In: *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Bp. 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 3.) 9–102.
- JENEI 1965 JENEI Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprádi Demeter*. Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 137–151.
- JEZSUITA é. n. JEZSUITA névtár. In: jezsuita.hu/nevtar/kaldi-gyorgy letöltés: 2019. december 9.
- KÁLMÁN 1882 KÁLMÁN Farkas, *Veresmarti Illés emlékezete*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 4 (1882) 90–95.
- KATHONA 1939 KATHONA Géza, *Samarjai Máté János gyakorlati teológiája*. Debrecen, 1939.
- KATHONA 1974 KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974.
- KECSKEMÉTI 2005 KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartneri és a wittenbergi egyetem*. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 43–66.
- KECSKEMÉTI 2013 KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre ismeretlen művei: új kontextusok 17 századi irodalom- és eszmetörténetünkhöz*. Irodalomtörténeti Közlemények 117 (2013) 88–108.
- KENYERES 1967 KENYERES Ágnes, *Magyar Életrajzi Lexikon*. Szerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1967.
- KESERŰ 1963 KESERŰ Bálint, *Epiktétos magyarul – a XVII. század elején*. Acta Historiae Litterarium Hungaricum 3 (1963) 3–44.
- KOLLÁNYI 1900 KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900.
- KÖBLÖS-KRÁNITZ 2009 *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. Szerk. KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt. Pápa 2009.
- KOVÁCS 1993 KOVÁCS József László, *A Faust-monda elemei Pázmány Péter Posonyban lött praedicatiójában*. Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 244–247.
- LÁBADI 2000 LÁBADI Károly, *Istennek népei a Drávaszögben*. Eszék 2000.
- LÁBADI 2012 LÁBADI Károly, *Az egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*. Eszék 2012.

- MOLNÁR 2008 MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp. 2008. (METEM Könyvek, 56.)
- MONOK 1993 MONOK István, *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*. Sajtó alá rendezte Jankovics József és Nyerges Judit. A kísérőtanulmányt írta Jankovics József. A latin szövegeket fordította és a jegyzeteket írta Geréby György. Bp. 1992. (könyvismertetés) Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 443–445.
- MÓRA 1944 MÓRA Gábor, *Adalékok a fehér barátok történetéhez II. A bátai apátúr ajándéka a máriavölgyi pálosoknak*. A fehér barát 7 (1944) 12.
- OLÁH 2015 OLÁH Róbert, *A „megtért” prédikátor*. silver.drk.hu/en/honap-könyv?page=15 – letöltés: 2019. november 12.
- PÁZMÁNY 1895 PÁZMÁNY Péter, *Posonban lött praedikatio*. S.a.r. Rapaics Rajmond. In: Pázmány Összes Művei II. Bp. 1895.
- PÁZMÁNY 1983 PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*. A bevezető tanulmányt írta: Óry Miklós – Szabó Ferenc. Bp. 1983.
- RÁCZ – BALÁZS 2011 RÁCZ Emese – BALÁZS Mihály, *A Pozsonyban kipredikált Torday János ismeretlen versei*. In: Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk. Kecskeméti Gábor – Tasi Réka. Miskolc 2011. 23–30.
- SÖRÖS 1896 SÖRÖS Pongrác, *Forgách Ferenc esztergomi érsek élete*. Bp. 1896.
- SZABÓ 2016 SZABÓ András, *Áttérők – Protestáns értelmiségiek katolizálása a 16–17. században*. In: Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században. Szerk. Kónya Péter. Eperjes 2016, 404–411.
- SZABÓ 2017 SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. (Humanizmus és reformáció, 37.) Bp. 2017.
- SZÉCSEN 1877 SZÉCSEN Antal, *Veresmarti Mihály megtérése históriája*. Bp. 1877. – recenzió. Századok 11 (1877) 758–764.
- SZENCZI MOLNÁR 1898 SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója, levelezése és irományai*. Jegyz., kiad. Dézsi Lajos. Bp. 1898.
- SZILÁGYI 1875 *Gúnyirat Bethlen idejéből*. Közli: SZILÁGYI Sándor. Századok 9 (1875) 382–396.
- SZOLNOKI 2018 SZOLNOKI Zsolt, *Az „igényre szabott” 1610-es Fides Iesu et Jesuitavm? Egyháztörténeti Szemle 19/2 (2018) 3–21.*
- TARJÁN 2019 TARJÁN M. Tamás, *A mezőkeresztesi csata – 1596. október 26*. Rubiconline rubicon.hu/magyar oldalak/1596_oktober_26_a_mezőkeresztesi_csata/ - letöltés: 2019. november 11.
- TOLNAI FABRICIUS 2007 TOLNAI FABRICIUS Bálint, *Az erkölcsök históriája a lakodalomban. Historia de moribus in convivio*. In: TÖTTÖS Gábor, Boros hármass história. Szekszárd–Decs 2007, 7–39.
- VERESS 1941 *Olasz egyetemekre járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1856*. Szerk. VERESS Endre. Bp. 1941.
- VERESMARTI 1639 VERESMARTI Mihály, *Intő, s tanító levél; melyben, a Régi Keresztyen Hitben, a Bátaiakat erőssíti apáturok*. Posomban, 1639. (RMNY 1788.)

- VERESMARTI 1878 VERESMARTI Mihály, *Íntő s tanító levél, melyben a régi keresztény hitben, a bátaikat erősíti apáturok*. In: Veresmarti Mihály munkái II. Kiadja Ipolyi Arnold. Bp. 1878. (Régi Magyar Egyházi Írók II.) 1–192.
- VÖRÖSMARTI 1992 VÖRÖSMARTI Mihály *kálvini prédikátor megtérése históriája*. Sajtó alá rendezte: Jankovics József és Nyerges Judit. A kísérő tanulmányt írta: Jankovics József. A latin szövegeket fordította és a jegyzeteket írta Geréby György. Bp. 1992.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977.
- ZVARA 2011 ZVARA Edina, *Papok lelkészek kéziratoss imái, levelei az Esterházy-könyvtárból (Vörösmarti Mihály, Ceglédi Szabó Pál és Szenci Cene Péter írásai)* In: Lymbus. *Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2011. 84–92.
- ZVARA 2012 ZVARA Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*. *Magyar Könyvszemle* 128 (2012) 293–318.

Die Bekehrungshistorie von Veresmarti Mihály (1572-1646), eines kalvinistischen Prädikanten aus dem Jahre 1610

Mihály Vörösmarti hat seinen Namen nach seinem Geburtsort – ähnlich wie die Intelligenzler seines Zeitalters –, nach der Landstadt Vörösmart in Nieder-Branau. Über seine Familienverhältnisse wissen wir recht wenig, er hat seine Elementarschule in seiner Geburtsstadt absolviert, dann wurde er zum Schüler der Tolnaer Reformiertenschule. Von hier ging er weiter nach Debrecen studieren, wo er zwischen 1590 und 1594 lebte. Nach Abschluß seiner Studien wurde er zum Schulmeister in den von Türken eroberten Städten, in Cegléd und in Kecskemét, war jedoch auch in Nagykovács, wo er sogar als Priester arbeitete, zog jedoch vor den Türken auf anderen sicheren Gebieten weg. Im Jahre 1599 zog er mit einer Gruppe seiner Gläubiger nach Mátyusföld, nach Úrmény. Seine starke emotionelle Gläubigkeit, welche sich sogar bis zur Askese und Martyrium erhöhte, meldete sich während seiner Schulzeit, wo sich diese Gläubigkeit entweder in Zweifeln der Wahrheit seiner Konfession, oder durch einen heftigen Haß gegen die Katholiker entfesselte. Es machte Ferenc Forgách, den Bischof von Neutra auf seinem neuen Wohnort aufmerksam, der dann ihn im Jahre 1604 in Gefängnis einsperrte. Für die Dauer seiner Gefangenschaft wurde ihm von seinem Gefangenhalter die Disputationen von Bellarmino zum Lesen geschickt. Im Teil läßt sich diesem zu verdanken, daß ihm die Flammen des Glaubenszweifels aufstießen, da er auch schon früher in manchen Glaubenssätzen unsicher war. Seine Glaubenszweifel steigerte sich allmählich, bis er sich dann nach mehrjährigen Disputationen mit seinem reformierten Pfarrergenossen und langen inneren Kämpfen im Jahre 1610 katholisierte. Bei dieser Entscheidung spielte Peter Pázmány auch eine wichtige Rolle. Nach etwa 18 Monaten Aufenthalt in Wien nach seiner Bekehrung wurde er 1611 zum Pfarrer in Vágsellye, dann 1614 in Preßburg, im Jahre 1616 zum Kapitular, sowie im Jahre 1627 zum Abt in Bába ernannt, nicht weit von der Heimat seiner Kirchenmeister. Im restlichen Teil seines Lebens bemühte er sich seine Kirche weiter zu stärken und lebte für seine literarische Arbeit. Als katholischer Pfarrer führte er eine eifrige Bekehrungsarbeit und stellte auch seine Literatur in Dienst dieses Ziels. Er fing seine Arbeit unter dem Titel „*Historie seiner Bekehrung*“ vielleicht bereits um 1610 an zu schreiben, welche dann um etwa 1634 beendet wurde. Nach ihrer Tendenz erfüllte auch dieses Werk den Zweck einer katholischen Wiedergeburt, da er den seelischen Prozeß darstellen wollte, wodurch er zuletzt zu seiner „*Bekehrung*“ gelangte. Er berichtet in seiner Arbeit über seine seelische Entwicklungsgeschichte und überblickt sein ganzes Leben, seine Besinnungswandlung, die Abnahme seines Glaubens, seinen seelischen Kampf, die Zweifelleien und zuletzt seine letztendliche Tat, als er zum Katholiker wurde.

MÁTÉ GÁBOR

„... most van ideje a marhahajtásnak!”

Tanúvallatás a Dél-Dunántúl 1683–1685-ös elpusztításáról¹

(Tanulmány)

„... olyan idők jönnek, mikor a világ gúnyolódik az észen, mikor az egyházat becsukják és elnémítják, a hatóságot pedig nyers erő helyettesíti, mikor azok, akik tisztességesen és véres verejtékkel szereztek, mindent elveszítenek, a naplopók és erőszakoskodók pedig szereznek.”

Ivo Andrić: Híd a Drinán (Budapest 1982, 477.)

1. A MIÉRT ÉS A HOGYAN

A Bécs alól menekülő törökök nyomát még el sem mosták az őszi esők, amikor a Dél-Dunántúl népe újra pusztító nehézségekkel találta magát szembe. A török visszaverésén felbátorodott magyar őrségek katonái mélyen behatoltak a hódoltsági területekre és – mai katonai műszóval élve – destabilizálták a török várak háttérországát képező területet. Raboltak, zsaroltak, kínoztak, gyilkoltak, jószágot hajtottak, erődöket vettek be, jó másfél éven keresztül rettegésben tartották a hódoltság dél-dunántúli népességét. Jócskán túllépve azoknak a büntető, „csínt tevő” és rabszedő akcióknak a méreteit, amiket a korábbi évtizedekben az élet mindennapi velejárójaként a somogyi és tolnai „szegénység” is megtapasztalhatott. Az embert próbáló esztendőket egy 1685-ben felvett, kivételesen gazdag tanúvallatási jegyzőkönyvből ismerhetjük meg részletesen, amelyet a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyvének 2017-es számában tettem közzé. Jelen tanulmány ezt a szerteágazó, 109 tanút felvonultató iratot kívánja értelmezni, és bemutatni az adatokból kirajzolódó összefüggéseket.² A forrással kapcsolatos tudnivalókat is az előző részben találja meg az olvasó.

A korrall foglalkozó szakemberek számára nem ismeretlen jelenség a magyar katonák hódoltságban tanúsított kemény magatartása, de az érdeklődő közvélemény számára mindez meglepő lehet. Leginkább talán az kelthet megütközést, hogy a kártételeket a zömében magyar őrségek katonái követték el a magyar és rác keresztény népességen. A tanulmány kiindulópontja lehetne, hogy voltaképpen miért is történt mindez? Túlkapás volt, vagy esetleg a tudatos hadviselés részét képezte?

¹ Köszönöm K. Németh Andrásnak és Végh Ferencnek a szöveg pontosításához nyújtott elengedhetetlen segítségét!

² A 109 számozott tanú mellett van még öt másik tanú is, akiknek vallomásai szerepelnek a jegyzőkönyvben.

Hogyan egyeztethető össze mindez a hón áhított cél elérésével, a törökség kiűzésével? És vajon a civil lakosság prédálása már a közelgő nagy hadmozdulatokat előkészítő esemény lehetett? Ezek azok a „nagy kérdések”, amiket a későbbi fejlemények ismeretében, és sok-sok év történeti kutatásainak fényében teljes joggal foglalkoztatják az olvasót. A dolgozat azonban mégsem ezekre, az események politikai, gazdasági, hadügyi jelentőségének az értékelésére tesz kísérletet, hanem annak a sok apró elemnek és összefüggésnek az elemzésére, amelyek a vallomások részleteiből bomlanak ki. Az írás célja tehát, hogy a forrásban szereplő helyek, személyek és cselekmények alapján betekintést nyújtson a prédálók és prédáltak „életvilágába”, a török világ végének mindennapjaiba. Még rövidebben szólva, nem a „miért történt”, sokkal inkább a „hogyan történt?” kérdésre keresi a választ.

Ehhez mindenekelőtt a forrás értelmezésnek a kereteit szeretném bemutatni, ezen belül is különös súllyal néhány fontosabb mikrotörténeti szempontot, amelyek segíthetik az értelmezést. Ezt követően az irat térbeli, időbeli és társadalmi dimenzióit tárgyalom, amihez már felhasználok a benne foglalt adatokat is. Az írás fő részét az erőszak, és az általa érintett, annak hatóterületén belül meghatározható csoportok, valamint a tett helyeinek, és az elrabolt javaknak a leírása teszi ki. Ezt követően kísérletet teszek a következtetések levonására is, hiszen az elemzés egyik célja, hogy általánosabb érvényű, makroszintű konzekvenciák levonására is alkalmas ismereteket szolgáltatson.³ A dolgozat záró gondolatai a mentalitás, és az események okozta trauma kérdését járják körül.

2. A JELENTÉSEK NYOMÁBAN – A FORRÁS ÉRTELMEZÉSÉNEK FŐ KÉRDÉSEI

Legelőször a tanúvallatás tudományos értékéről szükséges néhány gondolatot szólnom. A forrástípust régóta hasznosítja a tudomány. T. Mérey Klára 1967-ben még annak adott hangot, hogy hazánkban inkább a néprajztudomány figyelt fel eme „népi forráscsoportra”.⁴ Egyszerűsödve felvázolta a tanúvallatás, mint történeti forrás legnagyobb erényét is, ami máig tartó érvénnyel kiemeli a többi irattípus közül: „Mindaz, amiről statisztikai számítások, és különböző egyéb történeti forrásokból levonható következtetések révén már tudunk, e tanúkihallgatási jegyzőkönyvek olvasásával életközébe kerülnek hozzánk”.⁵ A bírósági eljárás során felvett tanúvallatások az 1970-es évektől kezdődően a nemzetközileg és hazánkban is egyre fellendülő mikrotörténeti, történeti antropológiai, és történeti néprajzi kutatások homlokterébe kerültek, a vizsgálatok valóságos kincsesháziaként váltak.⁶ Igen fontos szerepet töltenek be ma is a „kis helyek”, egyszerű emberek, „elsüllyedt világok” elfeledett mindennapjainak megismerésében.⁷ A mikroszint olyan vizsgálati területnek nevezhető, ahol rendszerint nemcsak más metodikával, adatelemzéssel dolgoznak a kutatók, de más stílusban is fogalmaznak, hogy a „történelem színpadára” lépő, eddig teljesen ismeretlen szereplők és színhelyek árnyaltan és összefüggésekkel teli közegben jelennek életre. A hazai történeti néprajzi kutatások igen sokat foglalkoztak a tanúvallatásokkal, különösen a határpercek és a boszorkánypercek kapcsán készült iratok forrásértékével. Az adatok minőségét és értékelési lehetőségeit meghatározza, hogy a vallomások egy „irányított dialógus” eredményeként születnek. Szilágyi Miklós szerint „az egyén narrációra készítése/kényszerítése felettébb hasonló ahhoz, ahogyan a recens néprajzi adataink meg szoktak teremtődni”.⁸ A szerző tehát a jelenkori beszélgetésekhez

³ MAGNÚSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013, 18.

⁴ T. MÉREY 1967, 533.

⁵ T. MÉREY 1967, 544.

⁶ Részletesebb kutatástörténeti és módszertani áttekintések (nemzetközi és hazai példákkal): GYÁNI 1997; MAGNÚSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013; SZIJÁRTÓ M. 1996. A hétköznapi emberek történeti etnográfiai és történeti antropológiai megközelítési lehetőségeiről: BARNA 2003; HOFER 1984; MÁTÉ 2013. Néhány ismertebb, magyarul is megjelent nemzetközi példa: DAVIES 2001; IMHOF 1992; GINZBURG 2011; LADURIE 1997.

⁷ MAGNÚSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013, 14. Egy újabb hazai példa a hódoltságbeli viszonyok megismeréséhez: SZABADOS 2016.

⁸ SZILÁGYI 2008. A tanúvallatással kapcsolatos egyéb történeti és néprajzi módszertani írások: BÁRTH 1990; TÓTH G. 2002; TÓTH 1989.

hasonlítja a régi bírósági eljárások során készült jegyzőkönyvek tartalmát, vagyis amellet érvel, hogy a vallatás során fellépő „külső” körülmények, és az időbeli távolság nem torzítják a szöveg elemezhetőségét, forrásértékét. Nagyszerű példákkal szemlélteti a múltban és jelenben folytatott beszélgetések során fellépő befolyásoló körülményeket, és a mindkét idősíkra jellemző megkerülhetetlen „adatvesztést”.

A mikrotörténeti munkák stilisztikai repertoárjában gyakran jelennek meg színjátszással kapcsolatos fogalmak.⁹ Az írásoknak szereplői vannak, akik különféle karakterekkel rendelkeznek, az események egy történelmi színpadon zajlanak, és a cselekmények is a kutató által megrendezett drámaisággal követik egymást. A mikrotörténetírás egyik erénye kétségtelen abban rejlik, hogy a történész adott helyszínen, adott térben mozgatja a szereplőit, és akár a színházi próbákon, több forgatókönyvet, változatot is eljátszathat „színészeivel”. A cél éppen az, hogy a történések több lehetséges variációját demonstrálja, ezért kell a „színház”.¹⁰ A „darab” cselekményét a forrás(ok) terjedelme és minősége jelöli ki, a hosszát és a színészi játékot azonban már sokkal inkább a „rendező”, azaz a kutató alakítja. A mikrotörténeti munka számára tehát az örök érvényű mondanivaló mellett a színészi alakítás legalább annyira fontos, mint a cselekmény. Minél ismeretlenebb világba nyújt betekintést a mű, annál lebilincselőbb lehet maga a játék, a gesztusok, a látvány, és ez önmagában is újszerű eredményekkel, és nem utolsósorban élményekkel gazdagíthatja az olvasót.

A Somogyság felprédálását érintő forrás is hasonló elemzési mélységeket nyit a kutató számára. A tanúvallatás mellé ugyanakkor a korszak más forrásai is felsorakoztathatók. Így lehetőség van egyfelől kritikailag is szemügyre venni a forrás adatainak helyességét, másfelől pedig szilárdabb alapra helyezni azokat, bővíteni a körüket. Ezzel megerősíthető és sűrűbbre is fonható az összefüggések azon hálójá, aminek a kimunkálása a kutatás egyik fontos célja.

Szükségképpen foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy mennyire általánosíthatók a forrásban foglalt adatok? Már a bevezetőben szó volt róla, hogy az iratban 109 számozott tanú vallomásával találkozunk. A „szereplők” száma azonban jóval több, hiszen 428 személyt tudunk konkrétan azonosítani.¹¹ Ők azok, akiknek legalább a keresztnévüket ismerjük, de java részüket rokonsági terminusokkal, származási helyre utaló adatokkal is ellátták, vagyis más azonosítható paraméterekkel is bírnak. Rajtuk kívül több olyan személy is szerepel a vallomásokban, akiknek a kilétére nem deríthető fény, ilyenek például az „asszonyok”, „katonák”, „tapolcaiak” típusú említések. Ők nyilvánvalóan más minőséget képviselnek, hiszen számosságukat, nevüket, származásukat nem vagy korlátozottan ismerhetjük meg. A másik fontos nyers számadat a helyekre vonatkozik. Összesen 124 helységet és 12 tájnevet említenek a forrásban.¹² A legnagyobb csoport ezek közt a kárt valló falvak köre, ezt követik az erődök, véghelyek, majd végül azon települések, amelyek a katonák vagy a parasztok származási helyét jelölik. Ez utóbbiaknak olykor nincs semmi más kapcsolódása az iratban foglalt eseményekhez. Mindezeket egy térképre felrajzolva igen sűrű, és Somogy északkeleti részére koncentrálódó ponthálózat jelenik meg előttünk.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az irat rendkívül jó rálátást biztosít az események térbeli hatására vonatkozóan. Vagyis, ha csak az abszolút számokat nézzük, a forrás igen „jól néz ki”. Persze

⁹ MAGNÜSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013, 14; DAVIES 1984.

¹⁰ Ezt jól példázzák a számos változatban feldolgozott Martin Guerre-történetek, aminek történelmi adaptációját, a megannyi irodalmi és színházi feldolgozás mellett Natalie Z. Davies készítette el. MAGNÜSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013, 148.

¹¹ A forrás 109 számozott tanút vonultat fel. Az utolsó tanú után, folytatólagos szöveggel még öt tanú vallomása következik, akiket feltehetőleg csoportosan hallgattak ki. Erre utal legalábbis a szöveg végén szereplő „mindannyian vallják” formula (MÁTÉ 2018a, 433). Az illető személyek a következők: szentmártoni Baczi Jakab (60 éves), dorogi Radosonit Jankó (60 éves), szokolói Czurác Iván (50 éves), azelőtt Tádon, most Regölyön lakó Katicz Jován (é. n.), henyei Rác Gyuro (60 éves). A személyek számát egészen pontosan nem lehet megállapítani, mert néhányánál fennáll a gyanú, hogy ragadványnévvel és családi névvel is szerepel a visszaemlékezésekben. Tehát a nevek száma némiképp eltérhet a megadott 428-tól.

¹² A településnevek listáját a tanulmány előző része tartalmazza. A vallomásokban említett táj- és helyemlékek a következők: „Balaton melléke”, „dombói tartomány” („dombói jószág”), „Duna mellől”, „Kapos mellől”, „Koppányi-mező”, „Koppány tartomány”, „Mecsek tája”, Somogyság (Somogy), „Szekszárd alatt”, Tabódi-mező, „Tamási-mező”, „Tolnátája”.

a forrásnak nem számháborúban kell megállnia a helyét, értéke sokkal inkább a minőségében van. Vizsgáljuk meg most az iratot ilyen szempontból.

A tanúvallatásokat három különböző időpontban és helyen jegyezték fel, és ez a szakaszosság eleve kihathatott az események elbeszélésére. Az első tanúvallatás 1685. március 23-án Veszprém-ben, a második március 31-én Vázsonykon, a harmadik április 4-én Tihanyban volt.¹³ Ezekon 70, 11, végül 28 (+5) tanút vallattak ki. A vallomások a lejegyzés pillanatában bizonyos tartalmi rostáláson mehettek át, így eleve számolnunk kell azzal, hogy nem pontosan ugyanazt írták le, ami elhangzott, csak a legszükségesebb részeket.

A forrás értelmezésekor arra törekedtem, hogy a szöveget egy megélt, megtapasztalt élethelyzet elbeszéléseként vizsgáljam. Elfogadtam azt, amit állítanak. Ennek okaként egyetlen, jellemzőnek vélt példát hadd hozzak elő. Kis István akali jobbágy (65)¹⁴ vallomásában többek között arról olvashatunk, hogy a katonák miként fosztották ki a dörgicsei Nemes Mihály pincéjét. Az idézet így szól: *„tapolcai kalauz Perák nevű tót ember dörgicsei Nemes Mihály pincéjét bevágta társaival együtt, egy tíz akó hordó borból igen keveset hagyott. A többit megittatta a vele lévőekkel.”* Az esetet sokkal rövidebben is el lehetett volna mondani, valahogy így: a pincét feltörték, a bort megitták. Kétségtelen, hogy a részletek jelentik azt a többletet, ami mentén új minőség születhet az értelmezésben. Lényegében mindegy, hogy a vallomások mennyire szubjektívek. A vallomásokból ugyanakkor sejthető, hogy mindkét fél használhatott különféle elbeszélési taktikákat. A jobbágyság a sérelmek felnagyításában, a károkozó katonaság azok csökkentésében, dezinformálásban, és más erődök katonáinak „besározásában” volt érdekelt. A parasztnál mérlegelnünk kell azt is, hogy vajon mennyire merték elmondani az igazat és a történetek minden részletét, hiszen a vallomásteveket vagy a panaszkodókat több esetben bántalmazták, sőt le is gyilkolták.

A vallomások általában nem (csak) a személy szerepére és felelősségére koncentrálnak, hanem egy tágabb közösség aspektusából mutatják be a történéseket. Ez feltétlenül az anyag erőssége. A károsult jobbágyok jellemzően a falujuk és a szűkebb környék káreseményeit is elmondják, illetve ebből általánosítanak a Somogyság elpusztulására nézve. A katonák az akciók, prédálások során tapasztaltakat, illetőleg a végvárban hallott, látott eseményeket idézik fel. A forrásban alapvetően két, ellentétes érdekű fél valóságértelmezései nyilvánulnak meg.

Noha a tanúvallatás másfajta elemzési lehetőséget tesz lehetővé, mint például a T. Mérey által említett adóztatási iratok, mégsem eléggé mély adatforrás ahhoz, hogy a motivációkat, a személyes sorsokat és a cselekmények pontos menetét alaposan elemezzük. Arra azonban lehetőséget ad, hogy elszakadjunk bizonyos kategóriáktól, és „letesztelhezzük” szakzsargonunk fogalmait. Ilyenek a prédálás, a migráció, a határ, az adószedés „kategóriái” és összefüggései. A cikk per definitionem nem kísérli meg az említett fogalmak revízióját, de reményeim szerint árnyalja, más megvilágításba helyezi azokat a társadalmi mozgástér, és a *„történetileg elérhető lehetséges”* bemutatásával.¹⁵

Szükséges még egy gondolatot szólnunk az elemzés fókuszáról is. Mivel az irat konfliktushelyzeteket ír le, ebből adódóan az adatok is a konfliktusok köré rendeződnek. A cselekményt ennek tükrében, az erőszak megnyilvánulásán keresztül látjuk. A valóság azonban nemcsak konfliktusokkal, hanem egyéb relációkkal is leírható lenne. Gazdasági, rokoni érdekszövetségekkel, véletlenszerű eseményekkel és kapcsolatokkal. Ezeket tudjuk legkevésbé leképezni, de azért olykor-olykor ízelítőként ilyen magyarázatokat is felkínálhatunk.

¹³ MÁTÉ 2018a, 404.

¹⁴ A szövegben a vallomásokból származó tartalmi és szó szerinti idézeteket zárójel közbeiktatásával jelzem. A zárójelbe tett szám a szövegben érintett vallomástevő sorszáma utal, ha indokolt, olykor többre is.

¹⁵ Az idézőjelbe tett megjegyzéssel kapcsolatosan lásd: GYÁNI 1997, 161.

3. A TÖRÖKJÁRÁSTÓL A TANÚVALLATÁSIG (A FORRÁS BELSŐ IDŐRENDJE)

Az 1680-as évtizedben két meghatározó esemény zajlott, ami végleg eldöntötte a török uralom közép-kelet-európai sorsát. 1683-ban a kahlenbergi, majd 1687-ben a nagyharsányi csatában a törökök végzetesnek bizonyuló vereséget szenvedtek a keresztény seregektől. Jóllehet Magyarország teljes területe ekkor még nem szabadult fel, és a törökök jó két évszázadig őrizték balkáni pozícióikat, az ország „visszafoglalása” ehhez az évtizedhez köthető. A történészek a török birodalom gyengülését már a század első felére teszik, a katonai bukást a birodalom gazdasági „lemaradásának” következményeként tartják számon.¹⁶ A levéltári források alapján kirajzolódó, utólagosan megalkotott kép hiába ábrázolja azonban a birodalom hanyatlását. A forrás szereplői az események előestéjén aligha láthatták a politikai és gazdasági összefüggéseket. Nem lehettek biztosak abban sem, hogy a Bécs alatt megingó török dominó sor melyik helyőrségig, várig, tartományig dől majd le, hol temeti végleg maga alá a bégek és martalócok világát. De nem csak a katonai akciók megítélése lehetett bizonytalan. A kor emberének helyzet tudatát sem egykönnyen ítéltjük meg a mából. Járomnak, oltalmazó szárnyaknak, áfiumnak látták-e a törökség jelenét és hatalmát? Vélhetően sokkal szélesebb skálán mozoghattak a dolgokhoz, személyekhez és a hatalom képviselőihez való viszonyulások, mint ahogy azt ma gondoljuk.¹⁷

A forrás alapján azonban jó okkal gondolhatjuk, hogy a végvidéki katonaság a mai ismeretekhez hasonlóan látta az erőviszonyok megváltozását, de legalábbis érezte, hogy a törököt elhagyta a hadiszerecsene. A Bécs alatti vereség és Buda ostroma már a védvonal gerendáinak ropogásaként hallatszódhatott, és a tájék megtelhetett olyan, ma már aligha érzékelhető „rezonanciákkal” is, amelyek a keresztény seregek győzelmének előhírnökei voltak.

Az 1683-as bécsi ostrom és az 1685-ös harmadik tanúvallomás (április 4.) közötti szűk két év eseményei közül a tanúvallomások mindössze 91 eseményt kötnek időhöz. Első hallásra ez igen tetemesnek tűnhet, azonban ezek a vallomásokban elbeszélte történéseknek csak egy kis részét érintik. Sajnos még a datált események sem minden esetben értelmezhetők, a hiányos központosítás, illetőleg a hosszú, mellérendelő mondat szerkesztés miatt.

A kronológia szempontjából érdekes különbség rajzolódik ki a parasztok és a katonák között. A katonák, de különösen a tisztek kevesebbszer kötötték időhöz az eseményeket. Mintha kerülték volna a dolgok lefolyásának konkretizálását. Az is megfigyelhető, hogy többnyire hadi cselekményekkel, katonai akciókkal „mérték az időt”. Szebényi Gergely veszprémi vajda (4) például csak Dombó vára fölverését hozta fel időbeli fogódzóként. Csomai Máté vajda (2) és Torma István (12) lovassági hadnagy is csak az akciók menetét vázolták fel. Ettől az „időszemlélettől” jelentősen különbözik a parasztok mércéje. Náluk leggyakrabban az évszakok említésével találkozunk. Ehhez kapcsolódóan a mezei munkákat is emlegették, például vetőre való szántást, szüretet. Ennél is gyakrabban utaltak azonban a jeles napokra, Szent Mihályra, húsvétra, karácsonyra stb. Vallomásaik sokkal tagoltabban adták meg a történések menetét. Egyúttal elének vetítik a mezőn munkálkodó, az idő múlását a szentek napjaival, és a természet körforgásával mérő parasztember mindennapjait is. Jellemző, hogy sem a parasztok, sem a katonák nem kronologikus elv szerint mondták tollba a történéseket, időben ugráltak az események között. Nyilvánvalóan valamilyen belső logika, mint például a veszteség nagysága, vagy az érzelmi kötődéseik, esetleg valamilyen helyrajzi logika irányíthatta gondolataikat. Feltűnő ugyanakkor az is, hogy a kevesebb sérelmet ért parasztnak nem is volt igazán fontos a károkozás ideje, legalábbis kevesebbszer említik annak konkrét idejét. A több csapást elszenvedett falvak lakói ugyanakkor valóságos veszteséglistát adtak elő, ahol a károkozások is gyakorta időrendben követték egymást.

A tanúvallomások időhorizontján Bécs ostroma a legelső fontos esemény. Ugyan magára az

¹⁶ HEGYI 1994; INALCIK 1997; FAROQUI 2006, 65; WHITE 2011.

¹⁷ Ennek török vonatkozásairól: SUDÁR 2012, 40–41.

ostromra és a háborúra nem találunk direkt utalást, mégis valószínűsíthető, hogy – a mindössze egyszer említett – „*törökjárás*” kifejezés (24) erre az eseményre utalhat. Ez azért is feltételezhető, mert más forrásokból tudjuk, hogy a törökök nagy hadvonulása a Dél-Dunántúl népét kivetette lakhelyéből, falvaik, jószágállományuk jelentős pusztulást szenvedtek. Íme néhány példa a hadjárat hatására.

A tolnai Tita puszta (ma Magyarkeszi határa) határjeleit felsoroló iratban a „*török Bécs alá menetele*” képezi az egyik határrész művelésében a fordulópontot.¹⁸ A mőcsényi rácok azt vallották, hogy régi temetőhelyüket „*Bécs megszállása előtt*” használták.¹⁹ Itt mindkét példában fontos településtörténeti cezúraként említették az eseményt, de vannak erőszakos esetek is. Egy Vuk nevű rácnak a tárkányi földön lévő malma a „*töröknek Bécs alá való menetelekor*” pusztult el.²⁰ A Szekszárdhoz közeli Szentgál falu pedig akkor pusztult el, „*midőn Bécs alól elverték a törököt*”.²¹ A vármegyék által lefolytatott 18. századi határperek vallomásai közül érdemes azokból is szemezgetnünk, amelyek az országrészen belüli migrációra világítanak rá. Stoján Lengai (!)²², Tihanyban született rác ember azután, „*hogy Bécs alatt volt a török, Varasdra ment lakni az atyafiai közibe, az anyjával együtt*”.²³ Egy másik rác tanú, az alapcsi Gyurka Halapcsi pedig arról vall, hogy egész „*Bosznýában*” futottak, midőn „*a török Bécs alá ment*”.²⁴ Egy másik esetben arról is hírt kapunk, hogy Amadé Ádám Kapos menti rác és magyar falvai, úgymint Lázi, Lengyel, Kurd, Sittő és Szverzigáttya „*bécsi obsidióinak alkalmatosságával*” pusztultak el.²⁵ Most csak utalok arra az igen érdekes összefüggésre, hogy ez a déli irányú migráció a rácokra volt jellemző. A magyarok nem a török visszavonulásának irányába, inkább a biztonságosabb északra, illetve a hódoltsági területek hegyes-dombos, mocsaras vidékeire húzódtak. Az ellentétes égtájak szerinti elvándorlás politikai és társadalomtörténeti összefüggéseiről a későbbiekben még szólok. Számunkra most ezek az adatok csak annyiban érdekesek, amennyiben az 1683-as hadjárat társadalmi hatásait bizonyítják.

A visszaemlékezések arról is tanúskodnak, hogy a katonák ezzel egy időben megéreztek a török kiűzésének lehetőségét. Erre utal Kanthás Tamás (74) visszaemlékezése, aki szerint Karacsics Mihály tihanyi kapitány „*a török fut, szalad*” kijelentéssel „*lázasztotta a föld népét*”. A rácok futottak, a magyarok menedékhelyre húzódtak, a katonák pedig akcióba lendültek. A történelmi pillanat ízetől megrészesülve intézte Csomai Máté tihanyi vajda az ugyanott szolgáló Bánsz János zsoldos gyalogoshoz azt a mondatot (83), amely a tanulmány címében is szerepel, s legalább két fő motívációt tükröz: a törökkel való leszámolás lehetőségét, és a „szerzés” reményét: „*most menj bestye lélek, kurva fia, most van ideje a marhahajtásnak!*”

Az iratból nem bizonyítható, hogy a végbeliek a törökök elvonulása utáni télen jelentősebb akciókat vittek volna végbe. Igaz ugyan, hogy az első marhahajtások 1683 Szent Miklós ünnepe táján kezdődnek, de ezek csak a „korai fecskék” lehetnek. A téli csend után pünkösdi környékén, 1684. május 22. táján erősödött meg a végbeliek aktivitása. Marhát, lovat, juhokat, sertést raboltak, és a német adóért is ekkor rabolták el az embereket és javakat, ez már talán a Buda ostromához szükséges feltételek előteremtését is szolgálta. Egy ízben említik, hogy Vörös Pál úr két lovat kért a látrányiaktól a táborra (61), amit a falusiak meg is adnak neki. Pünkösdi körül már nagy volt a mozgás a Somogyországban. Keszthely, Tapolca, Vázsonykő és Tihany katonái ekkor indultak először élelem és portéka után. Ez idő tájt került sor az első komolyabb katonai akcióra is. A veszprémiek elfoglalták („*megvették*”) Fokot, majd marhahajtásba kezdtek, elsősorban a Kapos melléki és tolnai rác falvak-

¹⁸ MNL TML Közgyűlési iratok 10: 298, 1722.

¹⁹ MNL TML Közgyűlési iratok 10: 561, 1730. A régi mőcsényi rác temető Mőcsény északi határszélén, a Grábóccal határos részen van.

²⁰ MNL OL Esterházy Repositoryum 92. 557. csomó, Fasc. XI. No. 450. A rác Tárkány a mai Szakály határában keresendő.

²¹ MNL TML Közgyűlési iratok 10: 600, 1731.

²² A vezetéknev helyesen: Lengyeli.

²³ MNL TML Közgyűlési iratok 10: 601, 1731.

²⁴ MNL TML Közgyűlési iratok: 695, 1733. Alaps puszta határa ma Aparhant részét képezi.

²⁵ MNL OL Esterházy Repositoryum 35. 247. csomó, Fasc. A. No. 4.

ban.²⁶ Akcióik kiindulópontjává is a Balaton-parti erőd vált. Innen indultak a többi erőd megvételeire és marhahajtó útjaikra. Különösképpen Esterházy nádor somogyási rác falvait gyötörték, de a tágabb környék más helyszínein is felbukkantak. A kártételeket áttekintve az a gyanúnk támadhat, hogy ekkor még a jószág „lefölözése” volt az elsődleges cél, vagyis mindenfelé marhát, juhot, lovat fogdostak, eladásukból természetesen jelentős pénzekre tettek szert, főként azok, akik közel álltak a tűzhöz, és valamilyen módon részt vettek az akciók irányításában, és a csapatok kalauzolásában.

A Fokról zászlóval kiment Roboz Mihályék a Tabódi-mezőn ütöttek rajta, feltehetőleg ekkor találkozottak azzal, a mintegy 400 fős, törökökből és „fegyveres rácokból” álló sereggel is, akik ellen a legemlékezetesebb győzelmet aratták. A Sár rétjében megbújó ellenséges erőt, a veszprémiek által vezetett lovasság verte meg. *„Rác és török portékát, s török zászlókat is”* hoztak a csatahelyről (75), természetesen a sok-sok jószág mellett, amit ellenfeleiktől zsákmányoltak. Fok megszerzése és a Sár menti ütközet (más esetben Mecsek tájékát említenek) után kerülhetett sor Ozora megvételeire.²⁷ Majd egy közelebről meg nem határozható időpontban Pincehely elfoglalására. Nem tudjuk, hogy Dombóvár sikerült-e kézre keríteniük (2, 4, 9, 44, 69). Mindössze annyi bizonyos, hogy megkísérelték. Dombóvár *„fölvérése”* után a tartományt lángba borították, falvakat égettek, marhát raboltak. Döbröközt a forrás szerint a tapolcaiak *„verték föl”*, de tartós megszállásra itt sem gondolhatunk. Az eseményről tudósító értényi tanú (102) szerint a Döbrököz elleni támadás idején az összes kocsit elvitték a faluból, meglehet épp a városkában szerzett zsákmány elszállításához volt rá szükségük, persze lehet, hogy a szomszédos falvakból zsákmányolt portékának kellett a szállítóeszköz. A felsorolt eseményeket a forrás tükrében nem egy katonai cél érdekében összehangolt, koncentrált támadásként képzelhetjük el. Sokkal valószínűbb, hogy határozott katonai cél nélkül megvalósult akció(k)nak. A veszprémi és a balatoni véghelyek katonái között azonban a szervezetség és a célok tekintetében bizonyos különbségek ismerhetők fel. Ennek részleteiről a későbbiekben még szólok. Kétségtelen azonban, hogy ritkán (és inkább csak a veszprémiek kapcsán) esik szó az egyes csapatok együtt mozgásáról, egységes akciókról (gyalogok, lovasok stb.). A szövegezés inkább azt támasztja alá, hogy javarészt alkalmi, baráti (vagy egyéb) módon összeszövetkezett csapatok tevékenykedtek. A központi irányítás hiányára utal a dombóvári eset is. A Dombóvár elleni támadással egy időben Acsát csobánciak és vázsonyiak prédálták, búzát, rozst raboltak és elnyomtatták azt a faluban. A „jó” és a „rossz” katonai magatartás egyidejű megnyilvánulását érzékelhetjük a kortársak szavaiból. Vincze Péter (69) például azt vallotta az ott rabló katonákról, hogy *„midőn mások Dombóvára alatt vitéztek, [ők] csak Acsán nyomtattak.”*

A tartományt tehát ilyen-olyan indokkal, utasítással betört katonák kerítették hatalmukba. A török őrsegek hihetőleg váraikba zárkoztak, s nem vállalták fel a harcot a benyomuló katonákkal. Bízást gondolhatjuk, hogy erre egyes kontingensek távozása miatt sem volt lehetőségük. Kérdéses persze, hogy hányan maradhattak itt a törökök közül. Az összecsapások kapcsán csak egy esetben (az említett Sár menti csatánál) említenek törököket, úgyhogy az iratból ezt meg nem fejthetjük. A török őrsegek apadása ügyében sokat nyom a latba, hogy a hadinép túlnyomórészt rácokból állt, és a magyar területekhez legközelebb lévő erődök rácai, feltehetőleg a gyors lerohanástól tartva, átálltak a magyar oldalra. Nagyon érdekesek a forrás azon szavai, miszerint az *„ozorai, pincehelyi, tamási,*

²⁶ Nánay Jován (92) tihanyi rác zsoldos lovaskatona szerint Roboz Mihály Fok megvétele után harmadnappal Somogyra ment, és onnan marhát hozott. Később azt állítja, hogy az első marhahajts pünkösdi tájban kezdődött. Ezt megerősíti a többi tanúvallomás is. Nánay vallomását alapul véve Fokot 1684 pünkösdi idején vehették be a magyarok. Bánsz János (83) azt mondta el, hogy három hónapig lakott Fokon és vallomásában a helység veszprémiek általi pusztán hagyására is emlékezett. Ebből következően legelőször a veszprémiek hagyhatták el Fokot. Török Istvánról (82) a vallomásokból azt tudhatjuk meg, hogy a foki porkoláb volt, és *„az egész foki lakásban Fokon lakott”* (107). Adataink tehát azt mutatják, hogy Fokot legalább három hónapig tartották meg a végbeliek. Amennyiben valóban pünkösdi táján szereztek meg a várat, legkorábban augusztus második felében hagyhatták el azt. Talán a budai ostrom csapatösszevonásai (vagy a török fenyegetése) miatt kényszerültek a frissen megszerzett erődöt elhagyására. Fokot Végh Ferenc szerint 1684 augusztusában foglalták el a magyarok, (VÉGH 2016, 42).

²⁷ *„Fok megvétele után legelsőbben, midőn Ozora megvételeire ment a tanú”* (13). E szerint Ozorát nem sokkal Fok megvétele után foglalhatták el.

hídvégi és foki összeverődött rácok, kik ezen várak megvétele [ti. Fok magyar kézre kerítése] előtt ide kicsatáztak”, elrabolták, és Fokra hozták a palatinus úr falvainak (Szakály, Tárkány) jószágát (85). Nem alap nélküli feltételezés, hogy a korábban szembenálló felek között valamiféle egyezség köttetett. Az amúgy fogyó, de a magyar végvárakban egyre szaporodó rácság átállhatott a magyarok oldalára. Behódolásuk jele lehetett, hogy marhát raboltak és azt Fokra vitték. A későbbiekben még érintjük a mentalitás és identitás kérdését, de már itt szólnunk kell a rácok megosztottságának jeleiről, hiszen úgy tűnik, hogy a bécsi ostrom környékén valósággal darabokra hullott a társadalmuk. A parasztok délnek vándoroltak, egy részük maradt csupán megszokott dunántúli közegükben, többen pedig a felszabadulás után visszatértek a Dráván és a Száván túli menhelyeikről. A katonák egy része végig a magyarok ellensége maradt, más részük már a török időkben a keresztény őrseguekbe szökött, az előbb idézett esetben olyanokról lehetett szó, akik kezdetben az ellenállást választották, de helyzetük reménytelenségét látva átálltak. Ez az ingadozó álláspont a politikai és egyházi képviseletre is jellemző volt, egy helyet kereső társadalom megrázkódtatásait mutatják.

Az eseménydús kora nyári napok után, nyár derekán már kevesebb kártétel jelentkezett. A katonaság egy része feltehetőleg Buda ostromával foglalatostkodott, a többiek pedig, a nyáron amúgy is könnyebben megszerezhető eleség és a kötelező várszolgálat miatt nem hagyhatták el gyakrabban őrhelyeiket. Karacsics Mihály vallomása igen fontos a katonák magatartására nézve. Állítása szerint az elrabolt portékával hazaszekerező veszprémi katonák között ezen vélekedés járta: *„biztatván magukat igazságukkal erősítvén azt, hogy mivel némelyek közülük az egész nyarat a táborban töltötték, éhen meg nem halhatnak”* (106). Még mielőtt éhen haló és nyomorgó katonákat képzelnék magunk elé, idézzünk ide egy másik vallomást is (95), ami ugyanezt az esetet némiképp más megvilágításban tálalja: *„látott ezen tanú kősókat, három szalonnát, egynéhány edényben vaját, viaszt, puskákat, szablyákat, férfi ruházatot, vásznat, keszkenőket és más efféléket, kik között egy rőf turribulum (turribulum) is volt”* (95). Vagyis nemcsak élelem, de ruha, fegyverek, sőt még füstölő is volt a rabolt javak között. A rablás tehát nemcsak a legszükségesebb cikkek megszerzésére korlátozódott. A füstölő eltulajdonítása különösen érdekes eset, vajon kinek értékesíthették, mire kellett? Véltetően nem a veszprémi plébánosnak szánták ajándékként, háborgó lelkük megnyugtatóására. Az éhségnek ugyanakkor biztosan szerepe volt az akciók megindulásában. A tihanyi porkoláb (107) is említette a katonák mentegetőzését, sőt még Baboccai főkapitány engedélyére is tett utalást, aki a katonák elbeszélése szerint zöld utat adott az élelem megszerzésére. E szempontból igen lényegesek az ostrom ellátási nehézségeivel kapcsolatos hírek. 1684 októberére éhezés és demoralizálódás lett úrrá az Esterházy Pál parancsnoksága alatt álló magyar katonaságon.²⁸ Láthatjuk tehát, hogy a katonák egy része biztosan nem a rablás érdekében, hanem valós szükségleteik kielégítése miatt ment a Somogyságba. Itt próbálták megszerezni a hadsereg által meg nem adott élelmet és használati cikkeket. Az élelmezés és a hadiszerek előteremtése már a rekvirálás előtt is többletterhet rótt a lakosságra.

A budai ostrom tehát bizonyos szempontból fordulópontot jelenthetett, s a somogysági prédálásokot is ennek tudatában kell értelmeznünk. A katonák egy része a keresztény vereséget hozó, elkeseredett várostromon tartózkodhatott, betegen, elnyúzva tért haza. A szüret idején már egy részük itthon volt. A nyári, és különösképpen az őszi és téli időszak egyértelműen a lakosság prédálásának és terrorizálásának az egyik csúcspontja volt. A veszprémi helyett a többi, kisebb Balaton-melléki véghely katonasága vette át a főszerepet. Ekkor történt a zsarolások, kínzások nagy része is. A pincék szerre járása, a borívás, az erőszakoskodás és az élelem elhordása. A létfenntartáshoz szükséges javak elhordása mellett a katonák *„tallért vontak”*, verték a lakosságot, és az eltárolt élelem, a javakat rejtő vermek megmutatására kényszerítették őket. Rátették a kezüket még a kéznél lévő munkaeszközökre is (sarló, szekerce stb.), sőt még furulyát és *„semmirevaló fakanalat”* is zsákmányoltak,

²⁸ CZIGÁNY – HANKÓ 1998, 16.

ami azt mutatja, hogy egyesek mindennek örültek, amit a szekérre hányhattak (62). A prédálások egészen a tanúvallatás idejéig folytak. Különösen érdekes, hogy még a három vallatás közti időszakban (!) sem álltak meg. Sőt minden bizonnyal végig kísérték az egész 1685-ös esztendőt. Erre nézve természetesen a forrás már nem nyújt fogódzót. Másfelé kell szétnéznünk, ha a történeti képet tágítani szeretnénk. Szakály Ferenc több írásában is foglalkozott a hódoltság utolsó éveinek történéseivel. Az egyik legtöbbször idézett története Gyimóti István református lelkész életét meséli el.²⁹ A Vörösmarton szolgáló református lelképásztor rövid önéletrajzírása az 1686–1687-es felszabadító háborúk során kialakult válságos időket írta le, amikor a török, a tatár és a keresztény seregek is dúlták a vidéket. Ebben olvashatjuk, hogy Gyimóti már az 1685-ös esztendőt is válságosnak tartotta, mert a „*nagyvázsonyi, somlóvásárhelyi, szegvári, tapolcai, tihanyi és veszprémi hajdúk (...) állandó vendégek voltak e veszélyes vidéken.*” A lelkész leírta azt is, hogy az adó behajtására érkezett katonák több gazdát elhurcoltak és az ellenszegülő lelkészeket is magukkal vitték.³⁰ Szakály Pest-Pilis-Solt vármegye pusztulásának kezdetét is 1685-re tette, a Cserhátét pedig a török seregek 1683-as felvonulásának idejére, „*midőn Bécs alá ment az pogányságh*”.³¹ A szerző egy 1989-es tanulmányában a „kis apró” adatait egyfajta hódoltsági tablóvá gyúrta össze, amelyből a pusztulásért felelős seregek tevékenységei, és az ekkor élt emberek különböző élethelyzetei és szenvedéstörténetei rajzolódnak ki. Szakálnál is részletesebben mutatja be a Duna-mellék és a Kiskunság pusztulását Fenyvesi László, aki szerint 1683-tól Buda elfoglalásáig (1686) a seregek elpusztították Buda környékét és a Duna mentét, de Vác környéke és Heves megye is óriási károkat szenvedett.³² A hódoltság északi felének „szenvedéstörténete” tehát 1685-nél is tovább tartott, csak a nagyharsányi csata (1687), és Szigetvár visszafoglalása (1689) után szállt béke a tájra. A tanúvallatás időrendjét figyelve megállapítható, hogy a lakosságot ért atrocitások változó intenzitással jelentkeztek, az évszakokhoz és a budai ostromhoz igazodtak. Az erőszak hullámszerű terjedése feltehetőleg a későbbi években is jellemző maradt, sőt talán az egész hódoltságot efféle „predálási dinamika” jellemezte.

4. A TÁJ, A KATONÁK ÉS A PARASZTOK SZEMÉVEL (A FORRÁS FÖLDRAJZA)

A vallomástevők – több korabeli irathoz hasonlóan – előszeretettel használták a Somogyság tájnevet a Balatontól délre eső vidék megnevezésére. Ennek a sűrűn emlegetett tájegységnek a határai azonban meglehetősen bizonytalanok. A -ság, -ség képzős tájneveink valóságos virágkorukat élték a 17–18. században.³³ Somogyság, Baranyaság, Zselicség, Mecsekség és Bácskaság nevét is gyakorta emlegették a források.³⁴ A Mecseket kivéve (ennek első említése csak a 16. századból való) mindegyik tájnév valamilyen adminisztratív múlttal rendelkezett, előzményük egy középkorban kialakult intézmény volt. Ezek az adminisztratív keretek – amennyire ismerjük őket – a hódoltság korában súlytalanná váltak, a vármegye és a járás de facto megszűnt létezni.³⁵ A régi vármegyék és járások határait a helyben élők, s még inkább a távolra szorult földesurak és klerikusok már egyre kevésbé emlékeztek. Az élet mindennapi folyása nem ezekhez a régi, funkciójukat veszített határokhoz igazodott. Így a vármegye tartalma is kiüresedett. Ugyanígy jártak azok az uradalmak, püspökségek, esperességek, és néha a falvak is, ahonnan elpusztultak a lakók, vagy a népesség kicserélődött. A név tovább élt, de tartalma átalakult, a névfelejtés és funkcióváltás folyamata az alsó

²⁹ SZAKÁLY 1986, 1989.

³⁰ SZAKÁLY 1989, 35.

³¹ SZAKÁLY 1989, 31.

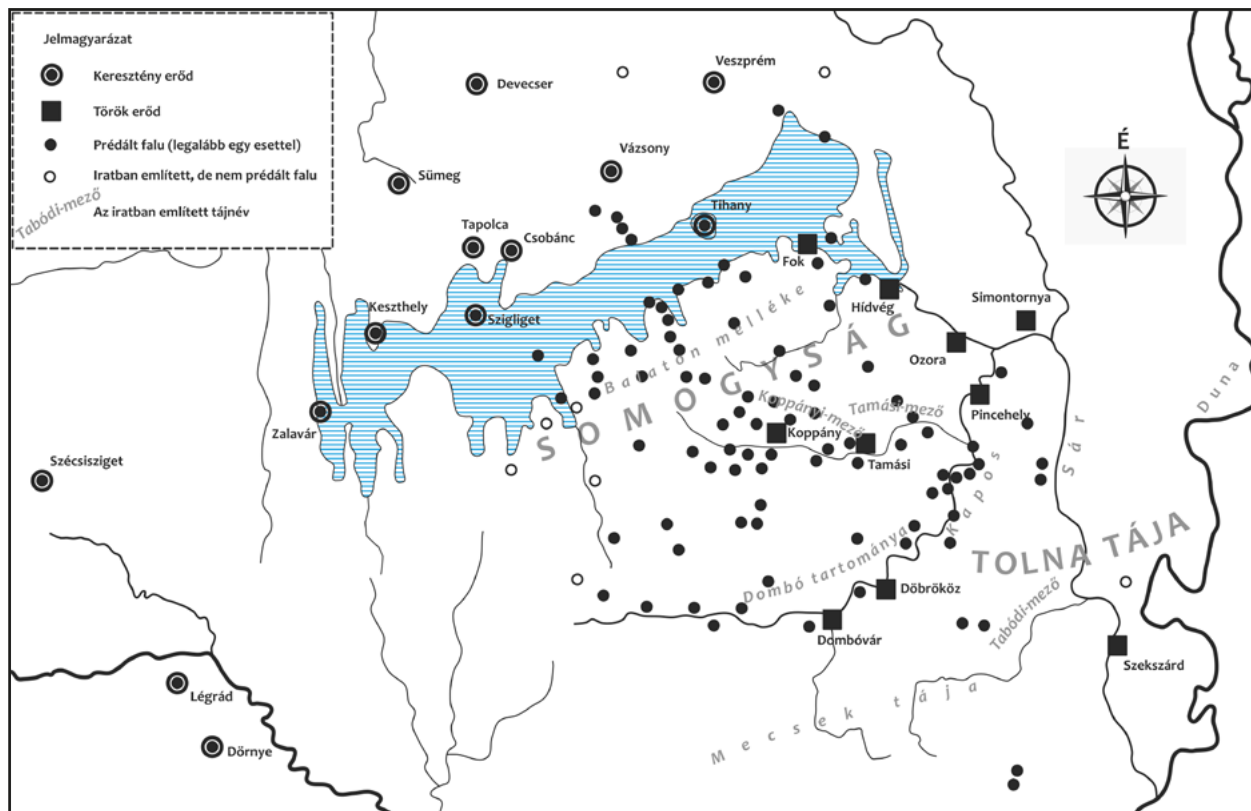
³² FENYVESI 1987, 104–105.

³³ JUHÁSZ 1988.

³⁴ Pánya István szerint a török alatt Bácska neve is bizonyos mértékig kiterjeszkedett és Bodrog területét is magába olvasztotta. PÁNYA 2019, 332, 335.

³⁵ SZAKÁLY 1997, 338–342; TÓTH 1990, 15.

szintekig is elért. Jellemző volt az is, hogy megmaradtak a régi nevek, de a falvak helyet változtattak, akár többször is új helyen épültek újra fel, a régi határok megtartása mellett.³⁶ Az adóztatási iratokban hol pusztának, hol lakott falunak írják össze az ilyen telepeket. A név és a faluhatár (földdarab értelemben) közti jelölőviszony erősebbé vált, mint a név és a lakóhely (faluhely) közötti viszony.

1. kép. Az iratban foglalt falvak, erődök, és földrajzi nevek térbeli képe (a szerző rajza)

Somogyság tehát határaiban nem azonos a régi Somogygal. Biztosan ide tartozó volt a Balaton, a Sió és a Kapos között elterülő vidék, jól lehet ennek tekintélyes része már a középkorban is Tolna része volt.³⁷ Nemcsak a most elemzett tanúvallomások bizonyítják ezt, de igazolható ez azokból a somogysági conscriptiókból is, melyekben tolnai falvak tucatjait sorolták Somogyhoz. A határok felügyeletének hiánya vezethetett oda, hogy a felszabadulás után Somogy új falvakkal gazdagodott. Somogyság mellett egy ízben a „*Tolnatáját*” is említették a vallomástevők. Ez is magán hordozza a kor meggyengült kapcsolatait, tájneveink átlényegülését, elbizonytalanodását. Természetesen ez sem megyét jelentett, hanem a Somogyságon túl fekvő térséget, esetleg Tolna város környékét. A térség harmadik vármegyéjét, Baranyát vagy Baranyaságot nem hozta szóba az irat, jól lehet a katonák idáig is elhatoltak. Dombóvár környékén, és Pécsvárad tájékán is átlépték a megyehatárt. Ez utóbbi esetben a rác Micski és Koroncó jószágának elrablását vitték végbe.

Vegyük most szemügyre részletesebben a Somogyság területét! A Balatontól a Kapos völgyéig aszimmetrikus dombhátak jellemzik az egész vidéket. Északi oldaluk meredeken dől, dél felé lankásan nyúlnak el, kiterjedt mezőket alkotva. A Kis-Koppány völgyétől északra elterülő táj ettől eltér egy kicsit, dombjai magasabbak és erdősebbek, feltehetőleg a török időkben is nagyobb arányú erdősültség volt rá jellemző. A dombhátak között kisebb-nagyobb patakok folynak, ám ezek vize nem akadályozta a táj feltárhatóságát. Csak a Koppány-völgye képezett nehezen átjárható terüle-

³⁶ A folyamatról: MÁTÉ 2017a, 306–308.

³⁷ A „*Somogyság*” adóztatásáról: HEGEDŰS 1979, 29.

tet, a hadinép a csekélyebb vizű patakok berkein, füzesein könnyen átjárót találhatott, s alkalmas itatóhelyeket is. A nagyobb folyóvölgyek ugyanakkor a járást erőteljesebben akadályozták, csak a folyásirány mentén volt szabadabb az út. A korabeli országutak ehhez igazodva, hűségesen követték a folyókat, általában az árvizektől mentes folyóteraszokon. Ez a régi főúthálózat évszázadokon keresztül alig változott, mára azonban súlyát veszítve, csak nyomaiban, egyes szakaszokon ismerhető fel, a térség forgalmát új igényeket kiszolgáló új utak bonyolítják.

A szélesebb folyóvölgyeken való átkelés már nehezebb feladat volt. A nagyobb vizeken, mint a Kapos, a Sár, a Széki-víz, a Sió csak réveken, „hajójárásokon”, gázlókon, malomtöltéseken (gátakon) keresztül lehetett átjutni, ezek voltak a közlekedés Achilles-sarkai is. Az átkelőn zajló forgalmat ugyanis könnyen kifigyelhették, az őrszemek állandóan lesben álltak.³⁸ Magas vízállás esetén az átjárók („kelők”) nagy része járhatatlanná vált, ki kellett várni az átjutásra alkalmas pillanatot, olykor napokat, heteket.³⁹ A vallomásokban jelentett károkozások nagyjából a Kapos vonaláig követhetők. Hogy miért addig, az bizonyára összefüggött a végvártól való távolsággal is. Ettől délre már a folyón való átkelés és az akció sikerességének kockázatát is vállalni kellett. Ráadásul errefelé már a pécsi és szigeti katonaság jelenléte is nyugtalanító lehetett. Hirdi Bálint marosdi licenciátus (6.) határozottan megrajzolta a pusztítás határvonalát, amit így emlegetett: a „Balatontól fogva Kapos Vízig Somogy mind elpusztult”. Egy esetben a Kapos mellékének pusztulásáról is hírt kapunk: „Kapos mellől hoztak el a veszprémiek, tihanyiak és vázsonyiak 150 lovat és szarvasmarhát” (36). Hogy a folyók komoly védelmet jelentettek ekkoriban, azt a várak elhelyezkedése is igazolja. Térségünkben a legjelentősebb erősségek mind a folyók oltalmában épültek fel. Kaposvár, Dombóvár, Döbrököz, Pincehely, Ozora, Simontornya, Sásd és Koppány is mocsaras, ingovánnyal, „bozóttal”, „berkekkel” körülvett, főként palánk erődítmény volt.⁴⁰ Kivételt Tamási jelentett, de északi oldalról ez is a Koppány völgyére nézett. Pincehelyen a vár egy szigeten létesült, ami a Kaposon áthaladó forgalmat is ellenőrizte.⁴¹ Még tisztábban látszik a folyók jelentősége és az átkelő fontossága a Kaposvár és Dombóvár között felépült, eddig meglehetősen keveset vizsgált Berkigát esetében.⁴² Itt a török kezdte meg a vár kiépítését (akárcsak Fokon, Sásdnál), hogy a Kaposvár és Dombó közötti átkelőforgalmat kézben tarthassa. Más várak, mint Dombó, Döbrököz, Tamási, Simontornya, Ozora, középkori várak, kastélyok átépítésével nyerték el a török kori képüket. Az iratból körvonalazódik a térségben lévő erődök szinte teljes láncolata. A tanúk említik a pincehelyi, ozorai, tamási, foki, koppányi, dombóvári, döbröközi erődöt és Szekszárdot. Nem említik, de más forrásból tudjuk, hogy Igalon, Kovásznán (Karád), Fonyódon is voltak kisebb erődök. Ezen erődökben szolgálhattak azok a legények, akik a Kovásznai, Igali nevet viselték a dokumentumban, ugyanakkor már valamely magyar erőd katonái között, „magyarnak állt” rác katonaként találkozunk velük.⁴³

A magyar oldalon a Balaton-melléki véghegyek láncolata állt, amik a győri végvidéki főkapitányság alá tartoztak. Végh Ferenc szerint Tihany, Vázsony, Csobánc, Szigliget és Keszthely által alkotott kisebb várkörzetet a korszakban „öt balatoni végház közössége” néven is illették, feladatuk a tó északi partvidéke ellen irányuló ellenséges támadások elhárítása volt. Tihany és Vázsony szoros kapcsolatban állt Veszprémmel, annak mintegy holdudvarát képezte.⁴⁴ Ezen várak őrségének létszáma a többi végváréhoz képest csekélynek volt mondható, ezért is érdekes, hogy az iratban olyan sok esetet kötnek hozzájuk. Ritkábban ugyan, de Sümeget, Devecsert és Pápát is említik. Földrajzilag távolabb álltak, de már jóformán egy évszázada szüntelen betörésekkel és hódolatással fenye-

³⁸ A Rába és átkelőhelyeinek jelentőségéről, és a határvédelemben játszott szerepéről: VADAS 2014. A térség átkelőiről: K. NÉMETH – MÁTÉ 2014.

³⁹ A dokumentumban említett „kelő” feltehetően a Sió foki átkelőhelyére vonatkozott. Szakály Ferenc idézi 1647-ből: „Saár réten jó kelő vagion”. SZAKÁLY 1981, 183. 23. jegyzet.

⁴⁰ A térség várairól részletesen: TOLNAI 2011.

⁴¹ K. NÉMETH 2013.

⁴² PAPP 2002.

⁴³ A török erősségekről: HEGYI 2007.

⁴⁴ VÉGH 2016, 29–30.

gették vidékünket a szlavóniai és muraközi őrsegek is. A tanúvallatásból a dörnyeiek, a légrádiak, a szentgrotiák, a zalaváriak és a szécsiszigetiak tevékenységéről olvashatunk.

A szigetek, átjárók tehát a vízrajzi és domborzati adottságokra támaszkodó, alkalmas módon megerősíthető, és közlekedési szempontból is fontos helyeknek bizonyultak. Az elrejtőzésre és ellenállásra kétségtelenül ezek voltak a legalkalmasabbak. Ehhez adalék, hogy a veszprémi katonák Fok elfoglalása után a Foki-szigetbe hajtották össze a Koppány tartományából rabolt marhákat (88). Az sem lehet pusztán véletlen, hogy a törökökből és futott rácokból álló ellenséges sereg épp a Sárvíz árterében („*Saar rétiben*”, 15) keresett oltalmat Roboz Mihály embereinek szablyái elől. A veszprémi hajdúk számára a Duna melléke is fontos felvonulási és portyázási terep lehetett (77). A legdélebbi, Micskit és Koroncót felprédáló portya is ezen az úton érhetette el célpontját. Még egy fontos átkelőt kell megemlítenünk, ami az őrsegek számára a Balaton vizén való kapcsolattartást biztosította. Ez a badacsonyi hajójárás, amiről azt vallották, hogy a „*tapolcaiak, s a tájon lévő végbeliek jártak a Badacsonynál által, s ott hordották által a sok marhát*” (75). A déli parton Fonyódnál köthettek ki, hiszen Badacsonytól erre a legkeskenyebb a tó víztükre, de ezt egy másik szövegrész is valószínűsíti, amelyben Fonó Lukács csepelyi gazda (48) az őt ért sérelmeket taglalva elmondja, hogy a tapolcaiak Fonyódba vitték a borát, ahol megitták. Itt nyilván arra is gondolhatunk, hogy a katonák a várat is hatalmukba kerítették, következésképp a hídfőt és a vizet is ők uralták.⁴⁵ Régi, jól bejártott víziút volt ez. Az igali palánkot elpusztító katonaság is itt kelt át a fagyott tavon 1641 februárjának első napjaiban.⁴⁶ A Nagyberék és a Kis-Balaton bozótjai minden korban (és különösen a török kori klíma-romlás idején) nagy közlekedési nehézségeket támaszthattak, még nyáron is egyszerűbb volt sajkákkal átszelni a vizet, mint vállalni a Keszthely irányában kitérő kerülőutat. Sem a turzások süppedő homokja, sem a mocsarak mély sara nem kecsegtetett semmi jóval, nem is beszélve az utakat leső törökök, vagy a portyázó hajdúk (Sümeg, Devecser, Pápa) jelentette veszélyről.⁴⁷

A nagyobb térbeli összefüggések áttekintése végett érdemes egy korabeli térképet is elővennünk. A térségről szóló egyik legkorábbi és egyedülálló birtoktörténeti, topográfiai ismereteket rejtő térképet 1686 és 1690 közé keltezik.⁴⁸ A K. Németh András által ismertetett térképmű az Esterházyak levéltárában maradt fent, s szinte teljesen megegyezik a tanúvallatás által érintett térség kiterjedésével. A térkép nagyjából északnyugati tájolású. Ha Tihany felől nézzük a „világot”, mintegy centrumként feltételezve azt, délkeleti irányban nagyon logikus térrajz tárulkozik fel. Elsőként az tűnik fel, hogy az utak pontosan és jól követhetők, a munka egyik célja minden bizonnyal a térség „feltárási hatásának” szemléltetése volt. A vonalas elemek fontosságát mutatja, hogy a Koppány völgye például a valóságban nem éri el Csepelyt és Telekit, a girbe-gurba folyóvölgy azonban a földabroszon mégis szinte a tóig követhető. A rajzoló ezzel nyilvánvalóan a völgy kapcsolattartó szerepére helyezte a hangsúlyt, és nem a topográfiailag pontos ábrázolását tartotta szem előtt. A mappán kirajzolódik a térség másik artériája, a Sió-völgy is, ahol a Balatontól egész Simontornyáig könnyű járás ígérkezett. De miért volt fontos az Esterházyak számára a térség topográfiájának vázlatos ismerete? A hercegi család hódoltságkori adóztatását figyelve nem meglepő, hogy Pál nádor idején egy ilyen, elsősorban lakott és lakatlan helyekre koncentráló birtoktérkép készült. Minden bizonnyal csak egy vágyott állapotot, egyfajta „maximális tervet” jelenít meg. Mindehhez fontos tudni, hogy a hercegi család 1622-től birtokolt falvakat a térségben, ekkor a tamási, pinchehelyi, simontornyai és ozorai dominiumokat bírták. A török kiűzése után szerezték meg a dombóvári, döbröközi, kaposvári birtoktestet, tehát épp a térképen ábrázolt vidéken értek el jelentős sikereket.⁴⁹

⁴⁵ Végh Ferenc a Balaton „*magyar kézre kerülését*” 1684-re teszi. VÉGH 2016, 42.

⁴⁶ FENYVESI 1985, 201.

⁴⁷ A Balaton török kori vízállásáról, és a sajkák használatáról: VÉGH 2016, 26, 44.

⁴⁸ K. NÉMETH 2014. 68. A térképmű az interneten is elérhető: Mappa Dominii Ozora, Dombóvár et in parte Kaposvár. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága, No. 1069. Eredeti jelzete: MNL OL Esterházy Repozitórium 92. Fasc. I. No. 9. Internet: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/8405/> (megtekintés dátuma: 2020. 01. 16.)

⁴⁹ HOLUB 1974, 13, 17.

A vármegyék és a folyóvölgyek kérdéséről el is jutottunk immár a másik fontos kérdésig. Magyar részről kik is birtokolták a Balaton–Sió–Kapos között? Először is fontos leszögeznünk, hogy a földbirtoklás rendje is a tájnévhasználat kapcsán már említett, meglazult kötelekekkel jellemezhető. „Megnőtt a távolság” földesúr és jobbágysági között, sőt gyakran látjuk azt is, hogy a földesúr gondviselőre, a kor „pénzbehajtóira” bízta a birtokok felügyeletét. A gondviselők többnyire végvári katonák voltak. Személyükben a területért folyó harc és az adóztatás összekapcsolódott. Hogy jobban megértsük a kor földrajzát, „zárójelbe kell tennünk” a fejünkben oly szívósan élő vármegyerendszert, a földesúri adóztatás és adóbeszedés szokványos feudális formáját. A térség topográfiáját, útjait szem előtt tartva a Somogyságot hódolt és hódolatlan falvak, azokból álló, lazán kapcsolódó birtoktestek, érdekszférák, és ellenséges erődök tagolt struktúrájaként kell elképzelnünk. A térség nem integráns egészként élhetett a végváriak fejében, úgy, ahogy ma gondolunk rá, hanem a hódoltság egy darabjaként, ahová különböző ügyek és okok miatt tettek olykor-olykor látogatást. Egyik-másik, távolról ideszakadt magyar katonának még az is meglepetést is okozhatott, hogy a Balatonon alul magyarok is élnek. A végváriak hódoltság-képe természetesen nem csak az ismeretlenségérből táplálkozott. A Somogyról, Baranyából származó, hajdúnak állt jobbágyfiak egy hódoltsággal kapcsolatos másik tapasztalást vittek a végházak falai közé. Ezekre, a délről beköltözött katonákra fontos szerep hárult, mert belőlük kerültek ki a „kalauzok”, „előttük járók”. Nekik köszönhetően a végváriak „érzékszervei” sokkal kifinomultabbá váltak, jártasságuk sokat segített a déli részek feltárában.

A katonák hódoltságbeli mozgása kapcsán egy másik érdekes kérdés is felmerül. Vajon a katonákat célzottan egyes falvak vagy inkább a birtokok érdekelték? A katonák vallomásaiból a birtokokra és a birtokos személyére való tudatos odafigyelés tükröződik, sőt úgy tűnik, nagyon is fontos volt, hogy kinek a birtokát dézsmálták meg, melyik gondviselő orra alá törtek borsot. Bottka Ferenc javainak elrablásakor például többen nem említették a falvak neveit, csupán a földbirtokost, illetve feleségét. Esterházy herceg falvainak megrablásakor rendszerint csak a „palatinus úr faluit” említették. A mai kor emberében joggal merülhet fel a kérdés, hogy a katonák vajon nem tartottak-e a nagyhatalmú család embereitől, az esetek kivizsgálásától? Úgy látszik, hogy a kor zilált és rendezetlen viszonyai még ezt is felülírták, és a katonák a következményektől kevésbé tartottak. Jóllehet Esterházy nádor már 1685-ben tiltakozott az uralkodónál az országban uralkodó áldatlan állapotok, és a német katonaság pusztításai miatt.⁵⁰ A kor tehát kedvezett a zavarosban halászóknak. A Somogyságra menő katonák fejében a „kinek a birtokára megyünk” legalább annyira fontos, mint az, hogy konkrétan hová, és ebben fontos motiváló tényező lehetett a zsákmány nagysága is. Nézzük most át, hogy a vallomásokból és a 17. századi végi iratokból milyen kép alkotható!

1. táblázat. A térség birtokosai 1685-ben

(az iratban szereplő említések alapján)

Birtokos neve	Birtokolt (iratban is szereplő) település
Babocsai Ferenc	Osztopán
Bakács Sándor	Túri
Bottka Ferenc	Székely, Pél, Bán
Fehérvári örkanonok	Endréd, Szentmiklós, Fonó, Gölle, Boldogasszonydörgicse, Akali
Fehérvári prépost	Endréd mezőváros
Galántai herceg Esterházy Pál nádor	Bedeg, Értény (összesen 30 falut mondanak)

⁵⁰ SZAKÁLY 1989, 28.

Birtokos neve	Birtokolt (iratban is szereplő) település
Matusek András (győri Szent Adalbert-káptalan prépostja)	Taszár
Kalocsai érsek	Kőröshegy
Kuzmics Péter veszprémi püspök és tihanyi apát úr	Endréd város
Laskói András	Gadács
Rab – másként Szabó – János	Bálványos
Sankó (Zankó) Miklós	Szólád, Marosd
Sárkány István	Marosd
Szabó – másként Kovács – János (pápai)	Miklósi vagy Fok Szabadi
Széchenyi György	Látrány
Torma István	Egres
Veszprémi káptalan	Kiliti, Endréd, Füred
Veszprémi püspök	Szorosad, Csepely, Acsa
Zicsi Pál özvegye	Nágocs

A táblázatból kitetszik, hogy sok volt az egyházi birtokos. A birtokosok ugyanakkor több esetben csak névleg voltak a falu feljebbvalói, mivel – a már korábban leírtak értelmében – az adóbeszedést jellemzően „*gondviselőre*” bízták. Rendszerint olyan végvári katonára, aki képes volt az adót minden körülmények között előteremteni. A felhatalmazás azonban visszafelé is elsülhetett, ami ad absurdum odáig fajulhatott, hogy a gondviselő saját birtokaként tekintett a jószágra, és megpróbálta elidegeníteni eredeti tulajdonosától. A birtokok egyben tartását az is megnehezítette, hogy a szerző hajlamú katonák, erőszakos hajdúk gyakran „*kapdostak*” a birtokon, és próbálták a török vagy a magyar földesurak segítségével a megszerzett birtokaikat bővíteni. Tehát a birtokokat kívülről és belülről is veszély fenyegette.⁵¹

Az oly rég óta berögzült, intézménnyé merevedett kettős adóztatás rendszerén belül a falvak népe rendszeresen járt urához, a Balatontól északra eső várak, városok valamelyikébe. A parasztok számára megszokottá vált az adófizetés, sőt a „német adónak” hívott állami adót is szedték tőlük, amit a felszabadító háborúk terheinek fedezésére vetett ki a bécsi udvar, hol természetben, hol pénzben szedték. Mondanunk sem kell, hogy a terhes adózás a török világ peremén való megmaradást mennyire megnehezítette, egyúttal a török hatalomgyakorlásának erőtlenségét is mutatja.⁵²

A vármegyéből képződött tájnevek mellett kisebb térségek elnevezéseivel is találkozunk. Említik például a *Koppányi-mezőt*, a *Koppány tartományát*, a *Tamási-* és a *Tabódi-mezőt*. Lássuk, hogy hol is feküdtek ezek a térségek, és mi volt a jelentőségük! Először vegyük szemügyre a mező kifejezést, ami úgy tűnik, fontos jelző volt ekkoriban. Fátlanabb, kiterjedt, belátható területet jelenthetett, nem pusztán szántóföldet. Mindenképpen nagyobb és aránylag sok falura kiterjedő térség volt, de önálló közigazgatási hatállyal és jelleggel nem bírt. A mezők képét legelők és szántóföldek határozták meg. Álladó tájképi elemeik voltak a facsoportok, terebélyes delelőfák, kutak, itatók és kisebb vízfolyások, csörgedező patakok. A mezőkön, főként azok folyó- és patak völgyeiben nagyobb lélekszámú és gazdagabb falvak éltek mindennapjaikat, jelentős marha- és juhállománnyal.

A *Tamási-mező* a vártól (és a Gyulaji erdőségtől) északra elterülő mezőséget jelentette, ahol számos gazdag rác falu élte életét. Legjelentősebb Szokoly és Dorog lehetett, de Szentmárton, Nagy- és

⁵¹ A török alatti adóztatási problémákról néhány tanulságos forráskiadvány: MOLNÁR 2008; SZAKÁLY 1975, 272, 277. A Molnár Antal által közreadott „mányoki levelek” különösen jól tükrözik a több urat szolgáló hódoltsági jobbágyság megpróbáltatásait.

⁵² Az adónemről részletesen: VARGA J. 1986.

Kismajs is népesebb helyek voltak. Dorogot már az 1660-as években is jó falunak tartották, ahol a „jó öreg Polgár Ráczok” éltek.⁵³ Forrásunk bizonyosan a korban ismert nevet rögzített, hiszen egy 1685-re datált (feltehetően később született) katonai térkép is így tünteti fel.⁵⁴

A *Tabódi-mező* a Bonyhádtól észak-északkeleti irányban fekvő falut, Tabódot és a környező gazdag rác falvakat foglalta magában, úgymint Zombát, Varasdót, Dorogot (Kisdorog), Tevelt stb.⁵⁵ Tolnai határperekben többször szerepel ugyanez a földrajzi név, ami szintén azt bizonyítja, hogy ez is használt toponímia volt.

A másik gazdag terület Dombó környéke lehetett, de itt nem a mező, hanem a tartomány, illetve a jószág kifejezést használják a vallomástevők. Itt is stabil rác faluhálózat alakult ki már a 17. század első felére. Hogy a katonák messzebb is eljutottak, afelől kétségünk se lehet. Az iratban is mondják, hogy a „*Mecsek tájáig*” is elmentek (75). Jóllehet ez a Mecsek nem a mai hegységnek a megfelelője lehetett. A prédálások „átfolytak” a Balaton északi partjára is. Boldogasszonydörgicse, Szentpéterdörgicse, Szentjakabfa és Akali településeken is garázdálkodtak a katonák. Vagyis úgy tűnik, hogy a Balatontól Vázsonyig és más végvárakig tartó útukon is folytatták, amit a Somogyságban elkezdtek.

5. FALVAK ÉS LAKÓIK (LAKOTTSÁG ÉS NEMZETISÉGI VISZONYOK)

A Balaton, a Sió és a Kapos közti vidék 1683 és 1685 között nemzetiségileg, vallásilag és nyelvileg igen összetett képet mutatott. A forrásban magyarokat, rácokat és tótokat említenek. A magyarok meghatározása tűnik a legegyszerűbbnek, vallásilag azonban kétféle magyar élt a tájon, református és katolikus.⁵⁶ A rácok mai fogalmaink szerint túlnyomó részt szerbnek lennének nevezhetők, hiszen ortodox vallásúak voltak. A térségben élő tótokat, illetőleg a Szlavóniából ide „látogató” tót katonákat horvátnak tarthatjuk, ám mind a rác, mind a tót csoportok meghatározása problémákba ütközik. A két nép közötti különbséget hajlamosak vagyunk a vallásra szűkíteni. Jóllehet a Boszniából beköltöző bunyevácok, a források „katolikus rácai” és a 16. században letelepült vlach jogon adózó pásztorközösségek (vlachok, oláhok) példája mutatja, hogy az egyes csoportok elhatárolása nemcsak vallási, de tartományi (származás), nyelvjárási és jogállási alapon is működhetett. Úgy véljük tehát, hogy nem szerencsés a mai szerb vagy horvát népnév használata ebben az időszakban. Még akkor sem, ha a 18. századtól már jól nyomon követhető az itt maradt délszláv közösségek nyelvi és vallási hovatartozása, és láthatjuk, hogy mely eszme és nemzetállam vonzásába kerültek. A magyar falvak nagyjából a Dombóvár–Tamási–Ozora vonaltól nyugatra és északra feküdtek, főként a földrajzi értelemben vett Külső-Somogy területén. A Koppány-völgy felső részén, a Jaba- és a Kis-Koppány-völgyének elzártabb helyein is alapvetően magyar népesség élt, de legnagyobb számban mégis a Balatontól délre eső dombok között laktak. A túlélésben nagy szerepe lehetett – a Mecsekhez és a Zselichez hasonlóan – az erdőknek és a tagolt domborzatnak.⁵⁷ Azt gondolhatnánk, hogy a magyar földesúr közelsége is elősegítette a magyar népesség megmaradását, ám épp a vallomástevők oszlatnak el minden kétséget a felől, hogy a kettős adózás, a szorosabb földesúri függés, és a jobb megközelíthetőség legalább annyira jelenthetett hátrányt, mint előnyt. Az is látható ugyanakkor, hogy a török közelsége sem volt egyenlő a biztos pusztulással, hiszen Koppány, Dombó és Kaposvár is az etnikai kontaktzónában, a rác és magyar térségek határán feküdt, és itt, az erődök „szájában” is magyar falvak éltek mindennapjaikat. Így Dombótól délre, Kaposvártól délre,

⁵³ HEGEDÜS 1979, 44.

⁵⁴ „*Campus Thomasi*” alakban jelzik. Országos Széchenyi Könyvtár, Térképtár 2149 – La Hongrie inferieur ou y est la Sclavonie..., 1685. (www.maps.hungaricana.hu/OSZKTerkeptar/2146)

⁵⁵ MÁTÉ 2017a, 307.

⁵⁶ A valóságban a magyar falvak meghatározása sem mindig könnyű, hiszen az ideköltöző illíreket, tótokat hol magyarosan, hol pedig eredeti, szláv nevükön adják meg a 17–18. századi összeírások.

⁵⁷ A magyarság regionális kontinuitásához: ANDRÁSFALVY 2011.

nyugatra és északnyugatra. Koppányt pedig jóformán minden irányban magyar falvak övezték. A Tolnai-Hegyhát észak-északkelet–dél-délnyugati tengelyében kicsi falvacskák vészték át a török időköt: Kis- és Nagyszékely, Mucsi, Závod, Szárász, Lengyel, Diósberény népessége igen sokáig tartott. Kis- és Nagyszékely középkori eredetű templomai is túléltek a török időköt, és feltehetőleg végig használatban is voltak, ráadásul e két falunál a faluhely sem pusztult el az építmény mellett, ami a falukontinuitás példáját is mutatja.⁵⁸ A helyzet azonban nem volt túl rózsás. Az említett Tolnai-hegyháti falvak csak szerény adót fizettek, adózóiak száma a 17. század végére nagyon lecsökkent. A felszabadulás új életet leheltek beléjük, a régi lakók mellé, „ide-oda tévelygő”, menekülő és telepes családok költöztek, ezen az új alapon indultak el a demográfiai emelkedés útján. Döntően itt is a dombok és az erdők jelentették a megmaradás zálogát. Azt is láthatjuk, hogy a török időkben a hosszútávú fennmaradást nem biztosíthatta kizárólag egy-egy jó menedékhely közelsége, a méret is számított. A kisebb települések népét egy-egy akció könnyen szétszórhatta. Az alföldi városok fennmaradása, de akár a dél-baranyai és mecsekaljai nagy falvak továbbélése is egy másfajta „önvédelmi stratégiát” mutat, ami a népességkoncentrációban rejlő anyagi, és pszichológiai lehetőségeken alapult.⁵⁹ A népes és gazdag település többet tudott fizetni, de több embert is ki tudott állítani palánkjaira. Jól lehet a sóvárgó tekinteteket is magára vonta. Minden túlélő falu közül az egyik legbámulatosabb példa Nagyszékelyé, ahonnan Simon Peti (13), Székölyi Dani (18), Dakó János (5), Székölyi György (5), és más „ellenállók” is származtak. A korabeli törökbarát sajtó (ha lett volna ilyen) nyilván alávaló terroristaként szerepeltette volna őket a hírságok hasábjain. Mindannyian Veszprémbe szöktek, és a vallomások szerint a Székely környéki rác falvak marháit vitték fel Veszprémbe. A felköltözött „székölyi fiak” egy része a háború végeztével visszatért szülőföldjére, ahol új életet kezdett. A magyarok részéről tehát a behúzódas, a népességkoncentráció, de a végleges felföldi áttelepedés is lehetőségként jöhetett számításba. S ezeken kívül még ki tudja hányféle stratégiát, „modell” lehetne felállítani a megmaradásért küzdő közösségek múltjában.

Az erődök közti nyíltabb térségben „más szelek fújtak.” Koppány várától keletre, egészen a Kapos völgyéig az oszmán adminisztráció már az 1570-es évektől vlachokat regisztrált.⁶⁰ Vélhetően azért éppen itt, mert Tolna megye elfoglalása körüli harcok ezen a nyílt térségen éreztették először a hatásukat. A várak „mezői” váltak először a betelepítés célpontjává. A magyar településhálózaton ütött lukak az 1580-as években már komoly lécekké szélesedtek, melyek biztos folyást engedtek a Balkánról beáramló, főként rác népességnek. Ennek következtében a rácok jelentősége a térségben folyamatosan növekedett, jóllehet számuk megbecslésére itt nem vállalkozhatunk. Ezt a rác expanziót a Hegedüs László által közölt forrásanyag hűen mutatja. Nem véletlen, hogy tanulmányának nyitó soraiban is e mozgalom jelentőségét ecseteli.⁶¹ A rácok nyugati elterjedését akár az 1685-ös vallomások alapján is meghatározhatnánk, hiszen a Somogyság megdúlásáért többször kárhozott bonnyai, apáti, orci rácok (akik a magyar végvárakban szabadosok voltak) az irat kulcsszereplői. Igal környéke, ahol az említett falvak fekszenek, már a rácok elterjedésének nyugati határát jelölhet. Nagy jelentősége volt a Kaposvár–Fonyód közti útvonalnak, mely Igal, Karád és Fonyód erődítményét is felfűzte, ezeket a Kapos menti erősségekhez hasonlóan szintén rác települések vették körbe. A fontos útvonaltól keletre egyre sűrűbb és összefüggőbb volt a rác településhálózat. A Dunáig alig néhány magyar falu maradt fent. Délen a Mecsek hegyei szabtak gátat a terjeszkedésüknek. Az imént felvázolt zónára nézve rendkívül igazak Szakály Ferenc szavai, aki szerint „... az a terület, amelyen akárcsak egyszer végiggördült a háború tüzes szekere, szinte teljesen elpusztult”.⁶² Vagyis a

⁵⁸ Kisszékely templomának 2019-es régészeti feltárásáról: K. NÉMETH – VARGA 2019.

⁵⁹ Erről írt Szakály Ferenc is, aki szerint „a védtelen falvak lakossága – évszázados tapasztalataik alapján – már a hadak közeledténél hírére megkezdte az összeköltözést és a nagyobb településekre húzódasást.” SZAKÁLY 1989, 29.

⁶⁰ Lásd: MÁTÉ 2018b.

⁶¹ HEGEDÜS 1979, 5.

⁶² SZAKÁLY 1979, 29.

rác területnek a „születése” maga a pusztulás volt, amely többször meglátogatta a vidéket. A rácok nem a rejtekekben, hanem a fegyverekben és a török őrsegek pártfogásában bízhattak leginkább. A törökkel szembeni lojalitás és a magyar részre való hódolás jelentette azt a gyenge kötőanyagot, ami ennek a hódoltsági térségnek a falvait és telepeseit mégis egyfajta konglomerátumként összetartotta. A 17. század második felét figyelve rendkívül jól írja le Szakály azt a szituációt, ami a rácok meghasonlottságát, de egyúttal településterületük újabb, hirtelenszerű összeomlását előidézte: *„Miközben ugyanis a török zsoldjában álló szerbek egy része sietve a győztesek zsoldjába állt, a törökökkel szemben lojális szerbek többsége sorsközösséget vállalt a legyőzött hódítókkal s velük együtt, vagy – a környéküket ért támadások hatására – őket megelőzően Szerbiába menekült.”*⁶³ Példaképp épp Tolna megyét hozta fel, ahol 120 falu eltűnésének okaként a rácok elmenekülését valószínűsíti. Vizsgáljuk most meg ezt a rendkívül fontos, és Szakály által is felvezetett, ám forrásokkal mindmáig nem igazolt tételt a vallomások és kiegészítő források alapján. Az iratban szereplő rác falvak a prédálás idején még szép számmal léteztek, némelyikük kifejezetten jó kondícióban lévő település volt. Az előzőekben bemutatott *„mezők”* mindegyike rác népességű volt. A Tolnáig *„felfnyomakodó”* rácok, oláhok ellen már a 15 éves háború idején elrettentő akciókat vezettek a magyarok, és voltaképpen a 17. századot is végigkísérték a *„szófogadatlanságukért”,* az adófizetés elmulasztásáért indított rajtaütések és erődemonstráló, büntető jellegű várfelvételek. A rácok kevés új faluhelyet alapítottak. Néhány ilyen példát tudunk csak bemutatni az iratban szereplő falvak közül, ilyen volt Jovánca, Csablény, illetve Kis- és Nagymága település. A rácok tehát túlnyomórészt a magyar településhálózatot lakták be, olyan formán, hogy az elpusztult magyar község helyén, de jellemzően nem a magyar falura építkezve alakították ki új telephelyüket. Szakály Ferenc alapvető munkáiból megbizonyosodhatunk arról, hogy a falvak látszólagos továbbélése a magyar rendek hódoltatási törekvéseinek volt köszönhető, ami a Dunántúlon különösen erős volt. S, amely nem hagyta, hogy a falvak népe kibújjon a magyar fennhatóság alól, következésképpen a régi nómenklatúra és a háttérviszonyok kisebb-nagyobb változásokkal, de túléltek a török időköt. Amint erre már korábban is utaltunk, a régi falunévek tovább éltek, és ezek köszönnek vissza a vallomásokban szereplő vezetéknevekben is. A 17. század végén Miszlai, Dorogi, Jováncai, Igali, és más, szép magyar nevűnek hangzó katonák és parasztok aligha magyar anyától tanulták első szavaikat. Az erőteljes rác jelenlét miatt az Alföld déli részéhez hasonlóan itt is megjelent a Rácország szóhasználat.⁶⁴

A forrás alapján nehéz lenne megmondani, hogy az 1684–1685-ös katonai akcióknak feladata, célja volt-e a rácok kikergetése. Ám egy bizonyos ellentétre mindenképpen rávilágítanak a vallomások. A Somogyság megdúlásáért többen a rácokat, a rácságot okolják. Vajon az általunk elemzett irat mennyiben igazolja Szakály előbb idézett vélekedését, vagyis a rácok elmenekülését és különböző *„pártokra”* való szakadását? Vegyük ismét elő az előző fejezetben emlegetett Esterházy-térképet, ami a perben érintett vidéket ábrázolja. A földabrosz közvetlen a török kiűzése utáni állapotot rögzíti, az utakon és folyókon kívül, a pusztán álló és az élő falvakat, valamint az erődöket tüntette fel a rajzoló. A térképen pusztaként jelzett településeken túlnyomórészt rácok éltek öt évvel korábban, többük létezésének épp forrásunk az utolsó tanújele. Úgy tűnik, hogy a per a folyamat eleve nébe vágott, épp ekkortájt zajlott a somogysági rác telepek evakuálása, a lakosság elmenekülése, a rácok pártokra szakadása. Meglehet épp ezek a prédáló, és a veszprémiek részéről talán célirányos csapatmozgások idézték elő a nagy rác elmenekülést, hogy aztán 1687-et követően kisebb számban ugyan, de újra visszatérjenek.

A vallomásokban a magyarok és rácok mellett tótokról is beszélnek. A tótok vagy dalmaták a Kaposvár–Igal vonaltól nyugatra eső somogyi részeken telepedtek meg. A vallomástevők tótnak mondják a tótországi (Dörnye, Légrad) katonákat is, de a Lengyeltótiból, Táskárol származó szláv-

⁶³ SZAKÁLY 1989, 30.

⁶⁴ Részletesen: MÁTÉ 2018b.

okat is, akik Tapolcára húzódtak az 1670-es évek vége felé.⁶⁵ A tótok különösen a felszabadító háborúk után kezdték meg nagyarányú belső migrációjukat. A zalai, vasi és északnyugat-magyarországi magyarsággal együtt mozdultak el a kínálkozó somogyi pusztákra. Nyelvük, viseletük és vallásuk alapján határozottan elkülöníthetők voltak a rácoktól. A tótoknál is kevesebb szó esik a várakban lakó törökökről. Mindez azzal a közismert jelenséggel van kapcsolatban, hogy a hódoltság ezen részén igen kevés számban éltek. A török köznép hiányzott a térségből, rác katonai, félkatonai és paraszti rétegek helyettesítették őket.

6. HATÁROK ÉS HATÁRÁTLÉPÉSEK

A végvidéki katonák számára a hódoltság megszokott gyakorlatnak számított, a török és a magyar területek között húzódó képzeletbeli vonal átlépése nem számított különösképpen vakmerő cselekedetnek. Szakály Ferenc szerint „... a magyar végváriak váltakozó számban, kisebb-nagyobb csoportokban szétszóródva valósággal berendezkedtek a megszállt területen, bekalandozták annak egészét, s onnan sokszor több hetes vagy hónapos távollét után, jószérivel csak látogatóba jártak haza bázisaikra. Mindeközben szoros – bár természetszerűleg egyenlőtlen – kapcsolatokat alakítottak ki a hódoltsági közösségekkel és magánszemélyekkel: nemcsak fosztogatták őket, hanem üzlelteltek is velük, pl. közülük kerültek ki orgazdáik is.”⁶⁶ Az idézetből kitűnik, hogy a gyakorlat szerint a hódoltságba bement katonák sokrétű kapcsolatrendszer alakítottak ki az ott élőkkel. A fizikai határ tehát nem volt áthághatatlan, de vajon mi volt a helyzet a társadalmi és etnikai mobilitással? Válthatott-e parasztból katona, rácból magyar? És ha igen, akkor milyen magatartásbeli változást eredményezett az „elvárt” és a „valós” új szerepkör?

Elsőként a magyar, rác és tót parasztok (pásztorok) katonává, jelesül szabadossá válásának esetét vizsgálom meg. Az irat bővelkedik az ilyen jellegű státusváltásokban. Babodi Antal fia Mátyás, aki feltehetően Szántóról származott, tapolcai katonává vált, társaival Marosd kirablásában és az ot-taniak kínzásában „tüntette ki” magát (6). A Csobáncba felköltözött acsai Bak Istók (45, 51, 58, 69, 102) a bonnyai és apáti rácokkal kiegészülve (tapolcaiak) Acsa, Bedeg, Gyugy térségét prédálták. Ugyanehhez a rác kontingenshez tartozott Barics Andor (69), Bendok György (6, 10, 75), Contra fia Peti (6), és az apáti Csetkó Gyurka (69) is, aki asszonyokat kínzott Gadácson és környékén. A szintén somogyi származású Csonka Mihók (52) Légrád vagy Dörnye várába szökött, és a szentmiklósiakat és a szoládiakat nyúzta. A rác faluból, Szokolyból származó Czurác Iván (109) Kapos-menti rác falvak ökreit és teheneit hajtotta el. A visszaemlékezések rengeteg példát tartalmaznak a hely- és státusváltásra, egyúttal az új szerepben végbevitt tevékenységre is. Nem túlzás azt állítani, hogy a somogysági magyarok és rácok csapatokban szökdöstek a magyarországi végvárakba. Végh Ferenc szerint a 17. században egyre nagyobb számban tűntek fel végvárainkban a szabadosok, akik nem havi zsoldért, hanem általuk művelt ingatlanok szabad használata fejében teljesítettek szolgálatot. A szerző szerint a Balaton déli partja ellen indított sajksás vállalkozásokban is részt vettek.⁶⁷ Vélelmezhető, hogy az iratban éppen a „szabad rendhez” tartozó katonák történeteit követhetjük nyomon a szülőföldtől, annak pusztításáig.

Ennek kapcsán több dolgot is érdemes vizsgálnunk. Mi történik az otthon maradt közösséggel, hogyan fogadják a katonák elmenetelét? Az elmenetellel végleg kiszakadtak felnevelő közegükből, ám 20. századi társaiktól eltérően nem gyötörte őket a honvágy, és nem írtak az otthoniaknak szomorú katonaleveleket sem. Feltehetőleg egy ilyen, viharos „kiszakadásról” számol be az osztopáni Tóth Márton (27), aki Posgai Mihóknak és öccsének, és Pandur Mihóknak az elmenetelét emlí-

⁶⁵ Tihany 1680-as összeírásában dalmatákként szerepelnek. JAKAB 2015, 20.

⁶⁶ SZAKÁLY 1997, 144.

⁶⁷ VÉGH 2016, 36.

ti. Akik „*hogy Tapolcára mentek lakni, ezen tanúnak két ökrét, más ember három lovát elhozták*.” Vagyis az osztopáni fiatalemberek nemcsak „kereket oldottak”, két ökörrrel és három lóval (mindháromnak jutott egy) mentek világgá, amivel el is vágta a régi világba való visszatérés lehetőségét. Valami nyomós oka lehetett, hogy ilyen nagy kockázatot vállaltak, nyilván bíztak tervük sikerében, és abban, hogy tettük „odaát” már nem sokat nyom a latba, főképp, ha igaz ügyet szolgálhatnak. Persze jóval több ilyen esetből lehetne csak bármit is levonni általános tanulság gyanánt. A lovaktól felvert por nemcsak az országútra, de elszámolatlan ügyekre, családi sérelmekre, be nem teljesült szerelmekre is ráhullt. Vagyis régi énjüktől, mindennapos gondjaiktól is megszabadulhattak, s bár nem egy peregrinus életpálya várt rájuk, bátorsággal és jószereccsel vihették valamire. Már említettük, hogy a hódoltságba betörő keresztény hajdúk könnyen eltéveszthették volna az utat, ha nincs velük tájat jól ismerő kalauz. A „szabad rend” képviselőinek legnagyobb haszna a tájismeretben rejlett, amit előjáróként kamatoztathattak.

A katonák nézőpontja után vizsgáljuk most meg, hogy miként vélekedtek az otthoniak a „bementekről”. Nem felejtették el, hogy ki honnan származott. Számon tartották az illető szülőfaluját, rokonait, kapcsolatait, és gyaníthatólag más ügyeit és dolgait is. Hirdi Bálint licenciátus (6) a tanúvallatásban nemcsak a marosdi történésekről beszél, de a környékbeli eseményekről is, világos és részletes leírását adja a károknak, és megnevezi az elkövetőket. A Somogyság pusztítójaként a szomszédságból származó bonnyai rácokat tette felelőssé, nevezetesen Fekete Simont, Kabrancsi fia Rác Ivánt, és Deák Gyurka öccsét. Megjegyezte azt is, hogy még a régi időkből ismerte őket: „*ezeket a fatens midőn még az Somogyon laktak is mind ismerte, s tudja, hogy ezek pusztították az Somogyot...*” A vallomásokban több ilyen elkeseredett hangú beszámolót olvashattunk. Azt még nehezebb lehetett elfogadni és megemészteni, ha egy barát, ne adj’ isten rokon vetett égő csóvát a háztetőre. Pedig ez is megtörténhetett. Más esetekben a közösségek között rég óta meglévő rivalizálás, nézeteltérés következményével számolhatunk. Az előbbi példánál a bonnyai és környékbeli rácok, és a később teljesen elpusztult Marosd magyarjai közötti merülhet fel ilyen negatív viszonylat. A „székelyiek” és a mellettük élő báni, péli rácok sem lehettek túl jóban, hiszen a hajdúnak állt székelyi magyarok egykori szomszédjaik marháit fogdosták össze. Az egyéni életutak is lényegesek, ezen belül pedig, hogy milyen viszonyrendszerből szakadtak ki a katonák, egy korábbi sérelem miatti bosszúállás fontos motiválója lehetett az elmenekülésnek. Eltűnődhetünk azon is, hogy vajon kik álltak katonának? A nyomor elől menekülők, gazdagságra, hatalomra vágyók, a törököt gyűlölő szabadságharcosok, vagy esetleg házukat és javaikat elvesztő földönfutó családok szerencsétlen fiait?⁶⁸ Bár az irat azt sugallja, mintha a „bement” somogyiak mindegyike földijeik ellen fordult volna, a valóság ennél árnyaltabb lehetett. Sőt vélhetően a kisebbik rész volt erőszakoskodó és károkozó, meglehet ők már korábban sem találták a helyüket a falu társadalmában.

A következőkben a „ráismerés” mozzanatát szeretném elemezni az értényieken esett sérelem kapcsán. A csobánciak váratlanul törtek a községre, ahol éppen egy halotti tor zajlott (102). Kisközségről lévén szó, nyilvánvaló, hogy a falu apraja-nagyja ott lehetett az eseményen. Az elbeszélés szerint a rajtaütés súlyos áldozattal járt. Nicki Istvánt meglőtték, aki egy hónappal később sebébe belehalt, Szabó Istvánt pedig fejbe vágta. Itt ne valaminő baráti fejbeközlésre gondoljunk, a török kor temetőinek csontanyaga valóságos tárházát nyújtja a különféle fegyverek okozta traumatikus elváltozásoknak, a csonttöréstől a koponyatörésig. Szabó István is egy ilyen törést, vagy súlyos zúzódással járó „fejbevágást” szenvedhetett el. Az események forgatagában vízválasztónak tűnik a ráismerés mozzanata: „... *midőn a népet a torból kiverték hullát kiáltván [?], s megismervén őket kér[dez]ték, miért cselekednék azt rajtuk*”. Tehát az értényiek megismerték támadóikat, ezt követően fordult úgy az események menete, hogy Nickit és Szabót súlyosan megsebesítették. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy a rajtaütő katonák egy része a közelből származott. Konkrét adatunk Bak

⁶⁸ CZIGÁNY 2015, 42–43.

Istókkal kapcsolatban van, akit acsainak vallottak a tanúságtevők, de az idézetben használt többes szám kétségtelenné teszi, hogy társai is a környékről voltak. Az értényiek és a katonák között először valamiféle perpatvar, verbális küzdelem bontakozhatott ki, amelyben kérdőre vonták a katonákat. Ennek során ledőlt a személytelenség fala, a rablók ismerős, ennél fogva számon kérhető személyléváltak. Ez idézhette elő azt a túlzott reakciót, ami az eset szerencsétlen végkimeneteléhez vezetett.

Az atyafiság, rokonság és a korcsoportok közti ismerősség is meghatározta az emberek viselkedését, és egymáshoz való viszonyát. A vallomástevők a fiatalabb katonákat gyakran nem is ismerték névről, apjukra, nemzetségükre, származásukra hivatkoztak. A férj-feleség, apa-fia kapcsolatok a segítségnyújtás, szolidaritás kapcsán nyilvánultak meg. A faluelhagyás ugyanakkor nem járt szükségszerűen minden kapcsolat megszakításával. Pap János (89), egy Tihanyba költözött kőröshegyi tanú három sertését hagyta hátra, amit aztán a prédálások során elveszített. Vajon ki tartotta a sertéseit? Minden bizonnyal a rokonság vagy egy sertéspásztor gondoskodott róluk. Ha egy elmenekült „polgár” képes volt jószágait mással „igazgatni”, akkor ez a katonák esetében sem elképzelhetetlen. Jó okunk van azt feltételezni, hogy a többi felmenekült parasztnak, de akár a szülőföldjükhöz lojálisabb katonáknak is lehettek otthoni érdekeltségeik.

Igen érdekes a tádi Katics Jován esete (109), aki tehetős gazda lehetett. Száz forintot érő ökreit és egy szán portékáját vitték el.⁶⁹ Katics ezután Regölybe ment lakni, ahol Meggyes Üröghi Radován szerint részt vett a henyei marha elvitelében pincehelyi Vuiasin és a „kalugyer deákja” társaságában. Miután elvesztette vagyonát és „földönfutóvá lett”, maga is rablásra ragadtatta magát. Persze az sem zárható ki, hogy sérelméért valamilyen formában jogos revansot vett olyanokon, akiknek köze volt értékei elrablásához.

Másfajta határátlépésnek számított az ismerősön elkövetett bűntény. A henyei Rác Gyuro szerint (109) veszprémi Karapanca Simon Doroghi Csudichot előbb megkínózta, majd „a *kínzásban valamije volt, mindenét elvette*”, ezután pedig megölte. Mindezt Rác Gyuro azzal magyarázta, hogy Karapanca ismerte az áldozatát. Vagyis attól tarthatott, hogy tette kitudódik, és a törvény vagy a bosszúállás őt is utoléri.

Az elmondottak ellenére a rablók és rablottak a legtöbb esetben egymásnak ismeretlenek voltak, sok esetben a rossz emberek híre jutott csak el a pórnéphez. De ha nem is ismerték a betolakodókat, a csárdák, malmok, révek környékén hírt szerezhettek a tájat járó idegenekről. Testi jegyeik is segítették az azonosításukat, a hadinép – finoman szólva – jóval karakteresebb külsővel bírt, mint a mai utca embere. A himlőhelyes, vágott arcú, csonka kezű, tar, vak és sánta katonát könnyebb volt észben tartani. Okkal gondolhatjuk, hogy a falvak népe, akár hírből, akár rút ábrázatuk után, de valamelyest ismerte a rá leselkedő veszélyes alakokat, és hozzávetőleg azzal is tisztában voltak, hogy melyik őrség emberei törtek rájuk.

Szót kell ejtenünk még a falvak szellemi vezetőinek számító prédikátorokról és licenciátusokról, akiket az irat is említ. Az ellenük intézett kemény fellépés a közállapotok megbontásának szándékaként is értelmezhető. Ki mást verjenek meg, kit raboljanak el, ha nem a közösség prominens emberét, azt az előljárót, aki erkölcsi zsinórmértékként szolgál, latinul ír és olvas, és a falu ügyeit kifelé is képviseli? Ebben az esetben a státusból fakadó határok lerombolása, a megalázás volt a cél.

A státust váltott parasztfiak, zsoldos katonák, hajdúk és más hadinépek katonai véd- és dacszövetségek oltalma alatt, mintegy átlényegülve, karneváli álarcban vitték végbe a cselekményeket. Ha a valós énükre, személyiségükre utaló ismertetőjegyek olykor ki is villantak az álarc alól, mindez csak a hátrahagyott közösség számára bírt jelentőséggel. A fizikai és földrajzi határok átlépése tehát könnyebben ment, mint gondolnánk! A társadalmi mobilitás is elérhető volt, de a megváltozott státusú emberek a régi énjükkel való szembesüléskor váratlan és kiszámíthatatlan eseményeket indítottak el.

⁶⁹ Egy másik vallomás (Karacsics Mihály, 106) szerint 8 ökrét vitték el.

7. AZ ERŐSZAK MŰKÖDÉSE

Az irat az erőszaknak köszönheti a megszületését, enélkül nem történtek volna károkozások, gyilkosságok, nem derült volna fény arra, hogy mit rejtenek a bálványosi, értényi kamrák, és nyilván nem lett volna szükség arra a nyomozásra sem, amelynek keretében a tanúkat kihallgatták. Az erőszak három alapvető csoportra, az erőszakot elkövetők, az erőszakot elszenvedők, és a semlegesek körére osztja a vallomást tevő embereket. Jóformán minden említés az erőszak „függelékeként” értelmezhető, vagy abból következik, vagy annak a megértését szolgálja. Úgy látszik, mintha az erőszak, és a bűnökhöz való viszonyulás töréseket idézne elő a térség társadalmában, de legalábbis csoportokat határolna el egymástól. Hogy ezek „normális viszonyok között” is működő csoportok és közösségek voltak, vagy csak a bűnhöz, erőszakhoz való kapcsolatukban nyilvánulnak meg, nem tudhatjuk. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy az erőszak függvényében értelmezett világ nem a statisztikai besoroláson, társadalmi kategóriákon, rangon és renden alapul. A mondás szerint „bajban ismerzik meg a barát”. Az elv talán itt is érvényesült, és számolhatunk azzal, hogy a szoros baráti, rokoni és/vagy gazdasági kapcsolatban lévő személyek azonos pártra és helyre sorolódtak, vagyis ténylegesen olyan csoportokat van módunk kipuhatolni, akik a gazdasági érdekek, mentalitás, rokonság dolgában létező, de a hagyományos megismerési lehetőségektől (legfőképpen adóztási iratok) eltérőképpen szerveződő csoportok voltak.

Az erőszakot elkövetők, az elszenvedők és a „szemlélődők” csoportját sokkal könnyebb kimutatni, mint a tartalmát. A vétkesek tagadják vagy szépítik cselekményeiket, a kárt szenvedők felnagyítják a történeteket, és a szemlélődők esetében sem lehetünk meggyőződve arról, hogy semlegességük valós. Először a „vétkes oldalt” minősítő megjegyzéseket, és a belőlük kirajzolódó csoportokat tekintjük át.

Az iratban a leggyakrabban a „*marhahajtás*” kifejezéssel találkozunk. Ez egyfajta korabeli „katonai műszó” volt, a legsűrűbben az őrségek tagjai emlegetik. Eufemisztikus kifejezés, mert mit sem árul el arról, hogy a marhát erőszakkal hajtották el. De más „probléma” is van vele. Nemcsak egyszerű lopásról volt szó, hanem katonai erővel és hatalommal való zsákmányszerzésről. Marhát, lovat, juhot, kecskét ugyanúgy vittek, jóllehet az összes közül a marhának és a lónak lehetett a legjobb piaca. A marhahajtás során különféle holmik és javak elvételére is sor került. Ami azonban még súlyosabbá tette, hogy többnyire tettelegességgel is járt, sőt gyilkossággal. A szó kevésbé kapcsolódik össze az élelem megszerzésével, a katonai rekvirálással, a marhahajtást a pénzszerzés motiválta, de célja lehetett az elrettentés és a terrorizálás is. A lakosság már nem a marhahajtók, marhahajtás kifejezést használta, mert az ostor másik végén állt, kendőzetlenül beszélt az őt ért bűnökről. „*Tolvajnak*”, „*gonosztevőnek*”, „*prédálónak*”, „*latornak*” nevezték a katonákat. Ezeket a formulákat igen gyakran konkrét nevekhez, őrségekhez, etnikumhoz kötötték. Úgy tűnik, hogy nem minden marhahajtó volt gonosztevő, prédáló, a veszprémieket például inkább a marhahajtás érdekelte, és nem foglalkoztak annyira az egyszerű emberek élmével, javaival. A kárvallók önmagukat „*földön futónak*”, „*éhen halónak*” nevezték. A forrás segítségével meghatározhatjuk azokat a bűnöket, amiket a katonák a polgári lakosságon elkövettek. Javaikat „*elvették*”, „*kifosztották*” őket. Ajtókat, házakat „*verték be*”, a vermeket „*fellelték*”, „*kifosztották*”, élelmüket „*elvitték*”, „*megették*”, állataikat „*leölték és megették*”. A falvakat „*felégették*”, „*felprédálták*”, „*megdúlták*”. A károsultak nehezen törődtek bele javaik elvitelébe, kedves tárgyaik után nyúltak, jószáguk után „*esedeztek*”, élmük után „*kapdostak*”, vagy mindent megelégtelve ellenszegültek. Vagyis ellenálltak, de a harc korántsem egyenlő erők küzdelmét hozta. Később is próbálták orvosolni, menteni a helyzetet, és „*panaszkodni*” mentek a kapitányhoz, földesúrhoz. Tettelegesség esetén a jobbágyok már „*kínzókról* beszéltek, akik „*verték és kínozták*”, „*taglózták*” a falvak népét. A kínzásban igen sokan meghaltak. A jószág nyílt harccal való megszerzésekor a pásztorokat „*karddal vágták le*”, vagy „*meglőtték*” őket. Az elrabolt portékát, jószágot, élelmet „*elhordták*”. A javakat „*árusok*”, „*kereskedők*” vették meg, vagy a befolyásosabb katonák

egyike „*kótyavetyére*” vitte őket, ahol nyilván áron alul, de mégis haszonnal értékesítették azokat. A jószág értékesítése után „*részt adtak*” a marhahajtásban, prédálásban részt vett társaiknak. A tisztek közül többen tiltották Somogység kifosztását és oltalmazták a „*szegénységet*”. Arra is van példa, hogy a rablott holmit elvették, a rablókat pedig a tihanyi kapitány a tömlöcbe záratta. Ez azonban inkább ritka kivételnek tekinthető. A tisztek vélhetően közreműködtek az eseményekben. Ennek bizonyosságát adja, hogy a katonák maguk is rájuk vallottak, „*részében bűnösnek*” mondták őket, mert a szerzett zsákmányból részt kaptak. Hallgattak a cselekményekről, és nem akadályozták meg azokat. A tanúvallatások egyetlen katonai csoportot tüntettek fel pozitív színben. Ők a „*vitézkedők*”, akiknek a rác és török csapatok legyőzéséért, Dombóvára felveréséért jártak az elismerő szavak. Nézzük meg most ennél sokkal konkrétabban, hogy a szóhasználat milyen konkrét eseményeket takar, és az iratban milyen magatartásformák és milyen csoportok ismerhetők fel.

Adóbehajtás, gyilkosság, kínzás, rablás

A figyelmünket fordítsuk először az erőszak megnyilvánulási formáira. A katonák számára rutinszerű feladat lehetett a földesúrnak fizetett adó behajtása. A rendszeresen, évenként járó, és rendszerint egy alkalommal felvitt magyar adó mellett „*német adót*” is kellett szolgáltatni. Erről Gadácsról, Egresről és Bedegről van adatunk (45, 50, 51). Nagyságát nem ismerjük. Feltehetően nem lehetett csekély, mert embert is vittek el miatta, vagyis túszként, kezesként hurcolták el a szerencsétlenül járt embereket. Az adóbehajtással együtt járó erőszakos emberrablás még a csekélyebb, mondhatni hétköznapi esetnek számított. A hódoltság és a magyarországi hódoltsági peremvidék életéhez hozzátartozott.⁷⁰ A törökök a magyar részekről adóbehajtási szándék nélkül is raboltak embereket, mert az elfogott emberek családtagjaitól váltságdíjat reméltek. A német adó szedésére ugyan a katonák fel voltak hatalmazva, annak erőszakos végrehajtása már a határvidék közállapottaira vet fényt.

Az adóbehajtás során elrabolt emberek esete mellett is eltörpülnek a prédálások során elkövetett emberölések. A vallomások szövegéből kitűnik, hogy a gyilkosság és kínzás a legaljasabb cselekedet volt. Híre ment az ilyen eseményeknek, rendszerint többen is említik a gyilkosságokat. Név szerint ismerjük az elhunytak közül Balassa Istvánnét (Nágocs, 45), Bertha Gergelyt (Kiliti, 32, 86), Dorogi Csudichot (Dorog, 109), Harcsa Mihályt (Ósi, 47), Harcsa Mihálynét (Ósi, 47), Monár Jánost (Gadács, 45), Nicki Istvánt (Értény, 102), Pacskod Györgyöt (Szólád, 49, 53), Poznán Pétert (Gyula, 92), Varga Geczi anyját (Nágocs, 45), Kis Mihályt (Zics, 47), Kis Mihálynét (Zics, 47), Pap György feleségét (Szentmiklós, 52). A dörnyeiek három túri jobbágyot (58) gyilkoltak meg, Pap Istvánt, Mihály kovácsot és Kolos Jánost. Az imént felsoroltak közül két személy lehetett rác, Dorogi Csudich és Poznán Péter, mivel mindketten régóta rácként adminisztrált faluból származtak. Ezen túlmenően, név nélkül említik, hogy Látrányban három embert megöltek a tótországiak, egy szentmiklói embert (82), nyolc szokoli embert (9) a falu felpredálásakor öltek meg. Veszprémben jártukban a Fűzfő nevű helyen öltek meg három szentmártoni (92), két dorogi (92), és egy szokolyi embert (92) a veszprémiek. A Fűzfő a veszprémiek kedvelt kelepcehelye lehetett, mert három különböző esetben is itt vágták le a panaszos jobbágyokat. Három dúzsi asszonyt erdei hajlékukban a veszprémi hajdúk (92). Hét szakáli jobbágyot (92) és két kistavai asszonyt (92) szintén a veszprémiek küldtek másvilágra. Egy értényi embert (102) tapolcaiak öltek meg, öt szentmártoni jobbágyot (109) a „*veszprémi vitézek*”. Hogy a gyilkosságokat nemcsak a marhákkal és éléssel bővelkedő faluhelyeken követték el, hanem erdei hajlékokban nyomorgó számkivetetteken is, arra utal, hogy a végvidékiek feltérképezték, felfedezték a menekülők rejtekeit is. Illetőleg kínzások útján ott is pénzt akartak csikarni az emberektől. Mivel a fent említetteket egyszerű emberként, jobbágyként, nyomorgóként stb. írják le, ezért őket a paraszti áldozatok közé sorolhatjuk, mindösszesen 53 ilyen esetet rögzített az irat.

⁷⁰ A peremvidéket sújtó török adóztatásról és rabszedésről: ILLIK 2013.

Külön figyelmet érdemelnek a Nánay Jován (92) és Meggyes Üröghi Radován (109) vallomása alatt felsorakoztatott gyilkosságok. Itt minden esetben rácsok legyilkolásáról olvashatunk. Mivel a két rác katona nem nevesíti a halottakat, a meggyilkoltak száma talán eltérhet a megvallott számadattól. Ezt figyelembevéve a magyar falvakban történt atrocitások adatai inkább elfogadhatók, hiszen ott név szerint ismerjük az áldozatokat. A gyilkosság tárgyköréből nem hagyhatjuk ki a katonák halálát sem. A veszprémi Puha Jánost (24) a szokoliak ölték meg, a tihanyi Vidák atyafia Pétert (104) a gyulai marha elhozatalakor vágta le a marhájukat védők. A Miklósit rabló Vörös Jánost és Szántódi Mihók „gyermekét” elfogták (47) és a tihanyi tömlöcbe vetették, ők a vár égésekor a tömlöcbe égtek össze. A Taszárt dülő pápai és devecseri katonák közül egyet agyonlőttek (101). Egy veszprémi katonát a pápaiak (!) lőttek agyon (42), és ugyanekkor, a két rivalizáló fél között a csoknyai, jádi marha iránt fellángolt küzdelemben Szabó Mihókot is (Futó György öccsét) agyonlőtték. Szomorú, de úgy tűnik, hogy a westernjelenetek számos kliséjét felleljük a hódoltság határvidék múltjában.

Ezek az életellenes cselekmények természetesen nem választhatók szét azoktól a súlyos testi fenyítéssel, veréssel és kínzással járó atrocitásoktól, amelyek szinte minden faluban megtörténtek. Az esetek többségében a haláleset a kínzás és rablás következménye volt. Itt kell újra megemlítenünk Gyimóti István önéletrajzírását, amiben az olvasható, hogy az ellenszegülési kedv letörése miatt a hajdúk több módosabb gazdát megöltek és „elragadozták” a lelkészeket.⁷¹ Jelen irat tartalmából is kísértetiesen hasonló kép tárul elénk. S ehhez hasonló forgatókönyv figyelhető meg az 1704-es rácjárások után felvett kárlistákban is, ahol a falu bírójának vagy egy gazdájának lefejezését vallják a megkérdezettek. Az efféle vértanúság a rácok, de tágabban értelmezve a török kor megfélemlítési stratégiája volt.⁷² A kuruc háborúk és a kései török kor mentalitásának hasonlóságáról más helyen még szölok.

A vallomásokban sok adat szerepel a kínzásról. A rettegett Orbás Iván, Orbás Tamás és Bogor Pisti, miután Berta Gergelyt meggyilkolták, Bertha Benedekre (32) támadtak és sarkantyús csizmákkal vagdalták, de a kínzók nem tudták, hogy testvérpárról volt szó. Azt gondolták, hogy a meggyilkolt Gergely fiát verik éppen, ezért aztán az apjához hasonló sorssal fenyegették. Az egyik legdermesztőbb történetet Torma Miklós (40) endrédi jobbagy beszélt el, aki Tihanyba költözött az őt ért embertelenségek után. Őt Budai Jancsi gerendába kötötte fel, feltehetőleg a karjánál fogva, fél nap és egy éjjel ott tartotta. Közben verte, „taglotta” és zsarolta, hogy pénzt csikarjon ki tőle. Képzeljünk el magunk elé egy gerendára fellógatott szerencsétlen embert, akit dühödten, majd váltakozva, a hatás kedvéért megcsendesedve inzultál egy katona. Ücsörög, poharazgat, a hasát tömi, majd kezébe botot vesz és verni kezdi áldozatát. Hamisítatlan tortúra, kemény kínzás volt ez, a kínzók (többen voltak) meg is ölték volna, ha valamely vakmerő falusi a szabadítására vállalkozott volna. Ugyanez a tanú Szántó Gergely gerendába kötését is vallotta.

De a kínzásnak még voltak ennél is kegyetlenebb módjai. Az asszonyokat tüzes csoroszlyákkal sütötték (46), az embereket Andocson, Nágocson és Zicsen „hóhér módjára kínozták” (50), „fejszéssel verték, taglották, mint a marhát” (50). Egy ízben egy tapolcai katonát, Kovács Jancsit emlegették, aki fűrésszel és kínzó szerszámokkal kínozták az embereket (54). Az egyik legrettegettebb „hóhér” Mencseli Istók volt. Nevéből ítélve gyaníthatólag a Balaton-felvidéki Mencselről származott. Szólád, Szárszó, Csepely, Teleki, Kőröshegy és Öszöd elpusztítását és az emberek kínzását írták a számlájára a szemtanúk (53). Az egyik legrettegettebb, feltehetőleg tót származású kínzó Vlakis Balázs volt, aki Szántóról származó társaival a nágocsi Balassa Istvánt gyilkolták meg *parázssal* és *veréssel*, majd Varga Geczi anyját kínnal. Mazár Miklós a szentmiklósi Pap György (52) feleségét tüzes karóval „hajtotta”, és „azon hajítás miatt meg kellett halni[a] csakhamar”. A papi személyekkel sem bántak kesztyűs kézzel. A nágocsi prédikátort „összerugdosták”, „sarkantyúzták” (54). A tótországiak a látrányi prédikátornak támadtak, méltóságától megfosztva szakállát levágták és „a verésben holt elevenen hagyták” (61). A pszichológiai hadviselés, megalázás példáját látjuk a nágocsi

⁷¹ SZAKÁLY 1986, 60.

⁷² A rácok kegyetlenkedéseire nézve: SZITA 1976, 109.

prédikátor esetében is, akinek a nadrágját vonták le a tapolcaiak, amikor lovaiért szót emelt (54). Drámai módon elevenedik meg a szemünk előtt a látrányi Fejér János (62) esete is, aki falujából a Balatontól északra, Szentjakabfára menekült. Bizonyára rokonoknál talált befogadó szállást, esetleg örökségét foglalta el. A menekült férfi fél kenyeret tudott csak adni az őt zaklató katonáknak, ami – valljuk be – nem túl sok. Ezen felbőszülve Rakjai György félelmetes szitkokkal esett neki, szabályját kivonta és kétszer is a „*mellének vitte, hogy általverje*”. Nem kegyelmeztek a betegeknek sem, egyik tanú, Szűcs István Taszárról (101) arról vallott, „*magát, beteges lévén, ostorral csapdosták, hogy vermet mutasson*”. Feleségének már ütleget is adtak, aki „*hogy a mézen esedezett, s kapdosott, kegyetlenül elverték*”.

A módszeres kínzások hatását ez a Csepelyről szóló idézet (67) foglalja össze legtömörebben: „*Magukat verték, kergették, hetedszaka sem mertek házukhoz menni, erdőkön s másutt bujkáltak, mert akit közülük megfoghattak, azzal képtelenül bántak, mint az ökröt, úgy ütötték*”.

A gyilkosságok híre természetesen már a megtörténtek után eljutott a tisztekhez. Nehéz azonban megítélni, hogy milyen reakciót váltott ki a véghelyek vajdáiból és kapitányaiából, vallomásaikban általában nem hozzák szóba ezeket a súlyos történéseket, vagy ha igen, magukat mentetik. Önnön vallomásaikból a szegénység oltalmazójának, erőskezű tisztnek látszanak, ami erős kritikával kezelhető csak. A marhahajtó katonák és tisztek vallomásából alig ismerhetünk meg konkrét eseteket. Vagy nem tudnak semmit, vagy egy-két embert tesznek felelőssé a pusztításért, feltehetőleg olyanokat, akikre könnyen ráhúzhatták a „vizes lepedőt”.

A vallomások elemzésének egyik legérdekesebb mozzanata a hibáztatás, vagyis ki, kit és miért vádol. A magyar falvak lakói gyakran vallanak a Somogyról bement jobbágy fiakra. Különösen a rácokat és a tótokat okolják, akiknek egy részét – mint már említettük – korábban is ismerték. Többen egyenesen azt állították, hogy a rácság és a tótok miatt pusztult el a Somogyság. Pacskod Miklós veszprémi zsoldos lovas (15) például így vallott: „*Somogy elpusztulását, melyet kiváltképpen marhából a rácság cselekedte, ki ezren is Somogyon összeverte magát, úgy dúlta a falukat*”. A látrányi Tóth György (60) pedig így summázta tapasztalatait: „*Tudja, a sok tótok és rácok és hasonlók miatt pusztultak el a somogyi faluk*”.

Feltűnő még az is, hogy a végváriak rendre a másik vár katonáit kompromittálták, és csak ritkán neveztek meg a maguk várából származó hajtót, kereskedőt. Így például a tapolcaiak a veszprémieket és a tihanyiakat, a tihanyiak a csobánci és tapolcai katonákat okolták az előállt helyzetért. A rémes tettek alól leginkább azok a katonák volnának felmenthetőek, akik részt vettek Buda 1684-es ostromán (ketten vallották ezt, 76, 78), illetőleg azok, akik „beteget jelentettek”. Betegsége négy tanú hivatkozott (1, 85, 99, 108), közülük kettőt, Roboz Mihályt és Mislai Farkast nyugodtan leradírozhatjuk a beteglapról, hiszen tanúk tucatjai vallottak ellenük. A „hadakozók” és a „betegek” nem sok érdemlegeset állítottak. Éppen ennek fényében izgalmasak a hosszabb katonai vallomások, merthogy szerencsére ilyenek is vannak. Egyeseknek a testület előtt „megeredt” a nyelve és részletes vallomással rukkoltak elő. Ez azért is figyelemreméltó, mert a bőbeszédűség a sérelmeken átesett parasztokra jellemző igazán, akik az őket ért panaszok felsorolásában, a károk kimondásában voltak érdekeltek. A megeredt nyelvű katonák közül a veszprémi és tihanyi rác kontingens tagjainak a vallomása a legizgalmasabb, mert benne a rácokat ért sérelmeket taglalták. Ez rámutat egyrészt személyes kapcsolathálójukra, de talán szolidaritásuknak a jeleként is felfogható. Egy ilyen vallomásban az hangzik el, hogy a megrabolt (rác)dorogiat a tanúságtevő Nánay Jován képviselte a kapitánynál (92) „*ezen tanú forgatta dolgokat a káros embereknek*”. Tehát a rácok ennek, az egyébként Szentgrótról Tihanyba ment „magyaros rácnak” a pártfogását élvezték. A példát mindenesetre felfoghatjuk annak jeleként, hogy egy-egy katona közvetítőszerepben, egy-egy közösség szószólójaként is közreműködhetett a várak őrségében.

A zsákmányszerzés egyik nyilvánvaló célja a pénzszerzés volt. Ne csak a harácsolásra gondoljunk, néhány katonának csak forintnyi összegek jutottak, a fakón csillogó érmék csak a megélhetést

biztosították. Erre utal Lőrinci – Siffter – Benedek is, aki a vásáron értékesített rablott marha árát a „szegény legényeknek” szerette volna odaadni (nyilván saját része megtartásával).⁷³ Mivel az említett akcióban elmondása szerint 81 legény vett részt, ezért mindössze 8,64 forint jutott volna egy főre, ami nem nevezhető soknak.

Végh Ferenc szerint a Somogyság prédálásában élen járó balatoni öt végház katonái „sajátos sorsközösséget” alkottak. Jellemző volt rájuk a fizetlenség, a szabadosok magas száma, és a vár összes fegyveresének katonaközösséggé (sereg) kovácsolódása. Ellenben aktív hadászati együttműködésükre elenyésző számú példát lehet csak felhozni.⁷⁴ Nézzük meg, hogy mit vallanak erről a tanúk. A rablásokat általában nemcsak egy véghely katonáinak tulajdonítják, jellemzők voltak a vegyes katonai felállások. Vélhetőleg itt a baráti, rokoni kapcsolatok, gazdasági érdekeltségek, esetleg a származás határozta meg, hogy ki kivel alkotott csapatot. A kevert kötelékek azonosítása nehezebben ment, és minden bizonnyal a felelősségre vonás elé is komoly akadályokat állított. Az ilyen vegyes csapatok célterületének kijelölését nagyban befolyásolta a helyismeret. Talán erősnek tűnik a vadász hasonlat, de az adatok mégis azt bizonyítják, hogy a prédáló katonák „vadászterületekre” jártak, ahová a nyereség maximalizálása miatt fontos volt többször is visszalátogatni, hiszen a fenyegetés, és a nyomás fokozatos növelése (rövidebben: terrorizálás) nem egyből érlelte meg gyümölcsét. Érdemes azt a változó álláspontot is megfigyelni, hogy kit tartanak a „Somogyság elpusztításának” okozójaként. A kérdőpontok között is szereplő kérdésre többféle válasz érkezett, amik nagyjából attól függően változtak, hogy az adott faluban, térségben melyik véghely katonái garázdálkodtak.

Nem mehetünk el szó nélkül Koma Pál (50) elbeszélése mellett, aki az Egresen és Bedegen történeteket a törökök prédálásához hasonlította, s így jellemezte: „*valamint a rabló török, lovakon szekereken*” hordták el a házieszközöket, ruházatot, de emellett kínoztak, zsaroltak is a falvakban. Egy másik, bálványosi tanú is hasonló szavakat használt (91), vélekedése szerint a tapolcai hajdúk „*török módon*” ütöttek rajta a falura. Aminek következtében a polgárság (értsd: gazdák) elszaladt, és pusztán hagyták a települést. Különösen ez utóbbi eset világít rá arra, hogy a prédálás jellege bizonyos esetekben még a tanúknál is megütközést váltott ki. Úgy vélem, hogy ez egyfajta társadalmi megaláztatás jelének is felfogható. Mintha csak gyaurokra ütő törökök, közönyös idegenek követték volna el a borzalmakat. Végezetül szóba kell még hoznunk azokat a vallomásokat is, amelyek egy-egy falu módszeres kifosztásának történetét tárják elénk. Például Szabó Mihály jobbágy (87) vallomását, aki az egyik legszisztematikusabban lerabolt helységről, Endrédről származott. Először a marhahajtók („elit”) hajtogatását, majd a hullámszerűen jelentkező végbeli károkozásokat beszéli el. Ennek alapján azt állapíthatjuk meg, kapcsolódva a forrás belső időrendjéről elmondottakhoz, hogy az erőszak nemcsak az egész Somogyságra nézve terjedt hullámszerűen, de az egyes falvak is hullámlökéseként érzékelték a bajt.

Marhahajtás, kalauzolás, irányítás

R. Várkonyi Ágnes már 1964-ben megjelent rövid tanulmányában felhívta a figyelmet az irat bizonyos tartalmi kérdéseire.⁷⁵ Elsősorban azt vizsgálta, hogy a végvári tisztek miként szervezték meg a marhák rablását és értékesítését. Tanulmányában annak a fontos felismerésnek is hangot ad, hogy a kurucság dunántúli hadműveleteit nem csekély mértékben segítették a török korban kialakult személyes kapcsolatok, valamint arra is rámutat, hogy a dunántúli őrségek tisztjei jelentős marharablásokban vettek részt, és irányították annak kereskedelmét.

Vizsgáljuk meg most az iratot az „irányítás” oldaláról. Kik ösztönözték és vezették a marhahajtást? A forrás alapján úgy látjuk, hogy az akcióknak volt egy jól körülhatárolható, és alapvetően

⁷³ A szegény legények itt a szabadosokat jelentik.

⁷⁴ VÉGH 2012, 541.

⁷⁵ R. VÁRKONYI 1964, 182.

Veszprémhez kötődő elitje, akik a marhahajtás élén álltak. A somogysági akciók egyik háttérfigurája mindenképpen Babocsai Ferenc veszprémi főkapitány, akinek a megítélése kétarcú, mert a prédálás engedélyezését, a marhahajtáson való részvételt (24), de egyes bűnös emberek megbüntetését is neki tulajdonították. Az irányítás dolgában az egyik legfontosabb személy a veszprémi lovasok főhadnagya, Roboz Mihály volt (1). Szükszavú vallomása jóformán semmit sem árul el a marhahajtásokban játszott szerepéről. A felmerülő problémákért „természetszerűleg” a tihanyiakat, vázsonyiakat, devecserieket hibáztatta. S hogy érveinek még nagyobb nyomatékot adjon, magát betegnek állította. Jóllehet a tanúvallomások már nem egy beteges ember arcélét rajzolták meg. Roboz a marhahajtásban vastagon érdekelt személy volt, de emellett elvitathatatlan katonai érdemei is voltak, a Kapos menti erődök bevétele és a rác/török erők megverése is hozzá kapcsolható. Neve mellől szinte elmaradhatatlan Zana György, akit ugyan nem vallatnak ki, de a tanúk „*derék kalauznak*”, „*előttük járónak*” neveztek. Minden bizonnyal a veszprémi lovasság egyik fő vezetője, irányítója volt. Jeles kalauz volt Sennyei Pongrác úrfi is, akit Csomai Máté a dombói jószág elpusztítójának is nevez (2). A vezetők közé tartozott Vecselig Ferenc is (15), vagy ahogy többen említik, Ferenc deák. Ifjabb Babocsai Ferenc, a főkapitány fia is kétségtelenül a marhahajtókhoz tartozott, rá igen sok katonatárs vallott, különösen a somogyi rác falvak dúlása kapcsán hallani róla eleget. Csomai Máté tihanyi vajda (2) szerepe különösen Fok megvétele után nőtt meg, ahol helytartóvá nevezték ki. Ő is fontos személy lehetett. Akad olyan, aki a marhahajtás elindítójaként és kereskedőként is őt nevezte meg. Sokat próbált, öreg katona volt, aki 52 életéve alatt számos ütközetben forgolódhatott. Szintén veszprémi volt Futó György (42) és Horhi Mátyás (104) is, ez utóbbi szintén inkább a rác falvak marháit hajtogatta, de részt vett a „*Saar réti*” csatában is. Mégsem lehetett a kapitány bizalmi embere, mert Babocsai Ferenc elfogatta és tömlöcbe vetette, feleségével együtt. Ráadásul Karasics Mihály (107) is igencsak terhelő vallomást tett rá, az alábbiakat tulajdonítva neki: „*mikor a szegény polgárokat körülötte sírni látja, akkor újul [ti. akkor örül] az ő lelke*.” A veszprémi lovasok egyik fő alakja Nagy – másként – Vitéz János lehetett (35), de Pacskod Miklós (15) is kulcsszereplő volt, őt is elsősorban a rác falvak pusztításával vádolták, különösképpen az Esterházy-birtokok javait rabolta. A veszprémi elithez tartozhatott még Pap Tamás (17), Széköli Istók, Torma István (13) és Vecselig Ferenc fia János is.

A veszprémi dominancia mellett a tihanyiak érintettsége is kimutatható. A tihanyi marhahajtók tagja volt Kopis Mihály, akit gyakran emlegettek Benke Márton és Csonka György társaságában, bizonyítva azt, hogy nem csak a veszprémieknek jutott a marha föléből. A tihanyiak fontos embere volt Mislai Farkas (108) is, aki a veszprémiekhez csapódva a nagy marhahajtó akciókban vett részt. Érdekesség, hogy Mislai 1680-ban a tihanyi rác kontingens tagja volt, és bizonyíthatóan Misláról származott.⁷⁶ A tihanyi kapitány őt is börtönbe záratta, ahonnan csak 100 forint lefizetésével szabadult. Kettejük konfliktusát mindkét fél vallomása megerősíti.

A veszprémi „elit” akciói, szemben az előző fejezetben bemutatott „öt véghely” akcióival, úgy tűnik, szervezettek voltak, sőt bizonyosan katonai rendben történtek. Erre több adat is utal. Fok megvétele után az erődben kapitányt és porkolábot is állítottak, vagyis nemcsak lerabolták a helyet, hanem huzamosabb ideig kézben tartották, és valaminő katonai rendtartást is bevezethettek. Horhi Mátyás (104) veszprémi lovas szabados „*Fokra küldött tisztviselőkről*” beszél, ami szintén a tervszerű megszállást mutatja. A katona tanú egybehangzó véleménye szerint a veszprémiek zászlóstól, 400–500 hajdúval mentek marhát hajtani (82), de nemcsak a magyarok, hanem a fegyveres törökök és rácok is zászlóstól voltak jelen (75), és a csata végén a zászlóikat is elhozták. Ilyenre a többi végvár katonái esetében nincs adatunk.

Egy másik fontos különbség is felismerhető a marhahajtók „krémje” és a balatoniak prédálásai között. A veszprémiek a forrás szerint nem igazán foglalkoztak kisebb holmik, portéka rablásával,

⁷⁶ JAKAB 2015, 19.

még kevésbé a tallérért való kínzással, pénzvonással. Ez a foglalatosság inkább a kisebb véghelyek katonáira volt jellemző. Ha ez így volt, akkor ennek hátterében is a seregek fizetetlensége, ellátási nehézségei állhattak. Gyimóti István feljegyzései azonban óvatosságra intenek, a lelkész a veszprémieket is okolja az 1685–1686-ban a Duna mentén végbevitt rablásokért és a prédikátorok elrablásáért.⁷⁷ Tehát az is elképzelhető, hogy az irat ilyen irányban torzít. A szöveget elemezve viszont kétségtelen, hogy a Somogyság területén ez a két, eltérőképpen szerveződő katonai csoportosulás és mentalitás ismerhető fel 1683 decemberétől 1685 tavaszáig.

A marhahajtók számára igen fontosak voltak a korábban már emlegetett kalauzok. De kik is voltak ők, és mi volt a feladatuk? Takáts Sándor igen élvezetes módon adta elő szerepüket, feladatukat, idézzünk most tőle néhány gondolatot: „... a csapatok nem indulhattak sehova előljárók, kalauzok, táborjáratók nélkül. Hogy észrevétlenül meglephessenek egy-egy falut vagy kastélyt, rejtékutakon lopva kellett menniük. A folyóvizeken a gázló helyeket, a mocsarakon, a lápokon, és a nádasokon az átjárót ismerniük kellett.”⁷⁸ A jó kalauz – Takáts szerint – a portyázás és csatázás során nélkülözhetetlen volt. „Minél több, minél jelesebb kalauzai voltak valamelyik félnek, a sikernek annál nagyobb reményével mehetett a másik ellen.”⁷⁹

Az említett veszprémi Sennyei Pongrác úrfin és Zana Györgyön kívül másokat is említettek. A Somogy megyéből származó Csobánczi Mátyást (65) és társát, Varga Istvánt (65) (mindketten tapolcaiak), a dörnyei Csorba Tamást (58), a Keszthelyen szolgáló kiliti Damokos Györgyöt (33), a vázsonyi Koszi Petit (3, 40), a feltehetően Nikláról származó, de a kovásznai török őrsgében is megfordult Kovács Jakab öccsét. Utóbbi minden bizonnyal a tapolcaiak kötelékéhez tartozott, velük „*verte fel*” Gadácsot. Egy Perák nevű tót (65) ember szintén a tapolcaiak sorát gyarapította, de a pápai Simon Jankó (101), és a bonnyai Simon ’rác’ is az erősségben volt kalauz. Itt kell megjegyezni, hogy feltűnően sok tapolcai kalauzt említettek, ezért aztán nem meglepő, hogy például Barcsin János (33) konkrétan a keszthelyi és tapolcai tolvajokat, akik Kilitit, Somot és Endrédet elpusztították mind kalauznak nevezte, ilyen formán: „*fölül megírt keszthelyi és tapolcai tolvajok voltak kalauzok a Somogyságra, és annak pusztítói.*” A neveket böngészve az is szembeötlő, hogy még ez a viszonylag kevés számú adat is nagy területi szóródást mutat. Az adatok tehát azt mutatják, hogy a Somogyról bement szabadosok kalauzi, előljárói feladatkörben fontos láncszemét, mintegy meghosszabbított kezét képezhették a végváriaknak. Érdemes lenne a továbbiakban azt is kutatni, hogy a kalauzok nagyobb javadalmazással és megbecsültséggel bírtak-e a végvárakban.

A lopott portéka útja

Az elrabolt javak nagyságára és értékére nézve nem mindegy, hogy a rablások milyen állapotban találták a somogysági falvakat. Az előzőekben már említettük a törökök átvonulását. A köröshegyi Pap János (89) ugyanakkor egy nagyon érdekes részletet oszt meg a vallomásában, ami árnyalja a végváriak benyomulásának kérdését, szerinte: „*az előtt a veszprémi nép nem szökött erre, hanem a kelőre járt, de most elkezdvén erre járni a tapolcaiakkal, keszthelyiekkal és egyéb végbeliekkel a Koppány tartományát azok pusztították el...*” Noha azt nem tudjuk konkrétan, hogy melyik „kelőt” (átjáró, gázló) használták a veszprémiek, de annyi bizonyos, hogy a prédálások szokványos útja az új hadi helyzet következtében megváltozott. Egy korábban kevésbé háborgatott területet támadtak meg sok zsákmány reményében.

Az adatok alapján egyértelműen látszik, hogy az eltulajdonított javakat szervezeten értékesítették. A marhakereskedelemmel megvádolt személyek egy része maga is ott volt a hajtó katonák között. Ilyen a vázsonyi Kopis Mihály, a veszprémi Bende János. Mészáros Lőrinc (16), aki elbeszélése szerint csak a kereskedelem terén volt érintett, a jószágabló Salomvári Jánostól, Csapó Jánostól és

⁷⁷ SZAKÁLY 1986, 60.

⁷⁸ TAKÁTS 1914, 138.

⁷⁹ TAKÁTS 1914, 138.

Roboz Mihálytól vette a marhákat, szám szerint 266 darabot. Mészáros azt is vallotta, hogy Dabroni János hajtotta el azokat társaival, vagyis a marhahajtást követően az áru hajtók kezébe került. Az árut tehát vagy a felhajtó, szervező katonák maguk árusították, vagy hajtókat bízták meg a jószág vásárra vagy kótyavetyére vitelével. Hajtónak nevezik például Tihanyi (néhol Tapolcai) Mandariát, Devecseri Gyermánt (76).

Apagy Pál vázsonykői porkoláb (81) vallomása az egész kereskedelmi láncolatot felvázolja. Apagy azt állította, hogy a vázsonyi, marhával kereskedő katonák a keszthelyiektől vásárolták a jószágot, majd később megvallja, hogy a hajtók elmondása szerint a Somogyságot rabló, „*tollasan járó*” orci és fonói rációké volt a marha. Ha mindez igaz, akkor a marha akár három kézen, és két értékesítésen is átment. A szerző, rabló társaság a keszthelyi rácság volt, akik lenről, a Kapos mellékéről származtak. Ők vitték végbe a rablást. A vázsonyi kereskedő katonák tőlük vásárolták meg a marhát, de ők is „*feljebb adták*”, minden bizonnyal északabbi várak kereskedő katonáinak. Arról sajnos nem tudunk, hogy eközben a marha értéke hogyan változott.

A kereskedelem vonatkozásában érdekes adalékot nyújt Takács János vázsonykői lovas vallomása (77), aki szerint Fok alatt a foki tisztviselők a marhát leföldrtek, a szebbeket kiválogatták és eladták. A „*hajtott marhának a szépiben elvettek, s eladták*”. A hajtott marhából vett marhát külön őrizték, és az olyan „*hajtott marhát a szegény legényeknek nem is engedték venni*” (77). Ebből tehát világosan látszik, hogy a szabadosok, szegény hajdúk, az alsóbb katonai elemek nem fértek hozzá a jószág javához.

Az iratban viszonylag sok kereskedésre utaló adatot találunk. Csanaki Miklós (37, 38) tevékenységével kapcsolatban, csak a marhák vásárlását említik, aki „*afféle hajtott marhát*” (jellemző szóhasználat) vásárolt, méghozzá 93 darabot. Hegedűs Gergelynek is csak a nevét említik (25). Az előzőkhöz hasonlóan kis hal lehetett, és csak a vásárlásból vehette ki a részét Ihász Jankó és István Kovács, akik Fokon egy ízben 50 marhát vásároltak. Mark György veszprémi lovaskatonáról (24) is csak annyit tudunk meg, hogy a hajtott jószág megvásárlásában vett részt társaival. Kereskedőnek említik a vázsonyi Mészáros Balázst (77), Mészáros Tamást (81), a veszprémi Meggyes Ürögi Radvánt (109) is. Az egyszerű szabados katonák is kereskedtek a rablott jószággal. Mohácsi István (24, 37) például a marhahajtást vezető katonáktól vásárolt marhát és lovat, és Pápán is vett marhát Szokodi Istvántól. Orgován István (24, 25) Mohácsihoz hasonlóan egyszerű veszprémi szabadosként „nyereségre” adta el a jószágot. A marhakereskedelem vádja egy földesúrra is rávetül. A vallomások szerint Bottka Ferenc úr is vásárolt a marhákból (5, 14). De mi a helyzet a nagyokkal? A nagyobb kereskedők a marhahajtás szürke eminenciásai voltak. Ilyen volt a veszprémi Salomvári János, akinek a nevét szinte csak a jószágkereskedelemben kapcsolatban említették, bár egyesektől a nem túl hízelgő „*Somogyság pusztítója*” jelzőt is „kiérdevelte”. Csomai Máté (2) arról vall, hogy Salomvári „1000 tallérig” vásárolt a rablott marhából, és úgy tűnik, szoros egybefonódásban volt Csomai Máté és Roboz Mihály érdekeltségével. Némely vallomás alapján egyenesen úgy látszik, hogy nemcsak Salomvári, de társai is aktívan adták-vették a rablott jószágot (1, 5).

Az adatokból egyértelműen látszik, hogy a jószág volt a legkapósabb, leggyorsabban eltulajdonítható és továbbadható áru. Már a kérdőpontok között is találunk olyan jellegű kérdést, ami a tiszteknek adott rész kérdését firtatja: „*más tisztviselő uraimék és egyéb kik, és mennyi részt avagy pénzt vettek*”. Vajon tényleg szemet hunytak a tisztok az események fölött, vagy azok kikerültek az ellenőrzésük alól? Szabó – másként Székelyi – György utal rá (5), hogy a Bottka Ferenc birtokairól elrabolt marha egy részét a hajtó katonák maguknak megtartották, más részüket felhajtották Bottkánénak Pápára, vagyis a földesúrnak is vittek belőle, talán kiengesztelésképpen, hogy ne próbáljon törvénnyel elégtételt venni. Mark György veszprémi zsoldos lovas (24) Babocsai Ferenc veszprémi főkapitány érintettségét is világosan megvallja, szerinte a hajtások után ő is részt kapott. Egy tanú (19) 50 forintnyi hajtáspénzt említ, egy másik pedig a kótyavetyésekre kivetett bírságpénzt hozta fel, ami 400–450–500 forintnyi rendszeres bevételhez juttatta a főkapitányt (44). Más vallomás-

tevő a marhahajtó elit részesedését is vallotta (79). Karacsics Mihály tihanyi kapitányról például azt mondta egy tanú (19), hogy 350 forintnyi részt kapott. Az elit felelősségét illetően az egyik legrészletesebb tanúvallomást Török István tihanyi szabados zászlótartó adta, aki Fokon volt porkoláb, tehát az események talán legjobb ismerője lehetett. A somogyi marha lefölözésekor Fok volt a centrum. Négy-ötszáz marhát, olykor ezret is hajtottak. Csomai Máté, aki a foki helytartó volt, részt szedett a marhából, de más tisztviselőknek is adtak belőle. Csomainak oly sok jószágát összegyűlt, hogy egy alkalommal 300 „*rész marhát*” hajtatott Veszprémbe, ami már természetesen az ő tulajdonaként járta a marhahajtó csapást. A tanú Horhi Mátyástól azt hallotta, hogy Babocsai főkapitány részére is részt adtak. Bánsz János tihanyi zsoldos gyalog (83) is a tisztviselők „*rész szedését*” említette, szerinte nemcsak Csomai, de Bendó vajda is, a többi tisztviselőkkal kapott a marhából, „*efféle rész marha néha négyszáz, néha ötszáz is volt juhokkal, s kecskéekkel együtt.*” Pap János egykori kőröshegyi jobbágy 10 rendbéli marhahajtásra emlékezett (89). Krupa Márton a veszprémi mezőn látta (94) a veszprémi tisztviselők marhaseregeit, s úgy tudta, „*ki Roboz Mihályé, ki Csomai vajdáé, ki Ferenc deáké, ki Tormásé*” volt. Horhi Mátyástól pedig azt hallotta, hogy Babocsai főkapitány minden hajtás után 20 vagy 30 tallér pénzt kapott. Az akciókból természetesen a részt vevő katonák is kaptak részt, ennek nagyságát azonban nem ismerjük. Török István (82) vallja, hogy Csomai Máté a rész után szerzett marhát Veszprémbe hajtatta, de „*azonkívül egy-egy szablyára kivették a részt*”, tudniillik a tisztek. Hogy ez pontosan mit jelentett, az pontosan nem derül ki az iratból. Lehet, hogy a közkatonáknak kellett még pénzt vagy állatot adniuk a tisztek számára. Az is felmerülhet ugyanakkor, hogy valamiféle őrségek közötti „*végelszámolásról*” volt szó.

Szentko Ferenc (85) vallomása ugyancsak a „*szablya*” mint mértékegység fontosságát húzza alá. Karacsics Mihály szolgáljaként az ura által foglalt foki házban lakott, látta, hogy a térség „*összevördött rácai*” a palatinus (herceg Esterházy család) birtokairól elhozták a jószágot, ahol is „*százöt szablyára két-két ökör és hat-hat juh jutott.*”

A marhahajtásból vett részesedés megtárgyalása után vizsgáljuk most meg a kisebb egységek és a nagyobb marhahajtó alakulatok tevékenységét, és a rablott jószág valószínű útját. A kisebb rablások, marhahajtások során szerzett jószág a rabló katonáké lett, de – amint láttuk – részt kellett adni a veszprémi tiszteknek is a marhahajtás után. Sőt, a birtok földesurát is illett megkeresni, jóllehet ez nem minden esetben történhetett meg. A rablók a rivális alakulatok zsákmányolásától is tarthattak, akik vagy erővel, vagy csekély összeg kifizetésével elragadták az állatsereget. Például így járt Vidák Giczi és Csanádi Miklós (5), akik Székelyről 10 ökröt hajtottak el. Útközben tizenkét veszprémi katona elvette a hajdúktól a szerzett jószágot. Meg kellett elégedniük 12 tallérral. Mivel egy másik esetben egy kárvallott tanú 10 tallérra taksálta eltulajdonított tehenét, ezért feltételezhetjük, hogy ebben az esetben nem egyetlen ökör került 12 tallérba, hanem az összesért kaptak ennyit a pórul járt hajdúk. Az ebül szerzett jószág azonban ebül veszett el. A veszprémi hajdúk szerzeményét is jelentős kár érte, ugyanis út közben négyet elloptak tőlük.

Problémák merülhettek fel az állat értékesítésekor is. Egy kisebb, inkább „*szegény legényekből*” álló 81 fős, egyes csapat Veszprémbe adta el a Kapos mellől hozott jószágot. Az értékesítésből származó 650 forintjukból Babocsai főkapitány 500-at a vásárbírákkal elvetetett. Ezt a vallomástevő Lőrinci Benedek (36) visszakérte a főkapitánytól, amire ő négy napig a tömlöcbe vetette. A hajtó katonák az értékesítésből befolyó bevételt elosztották egymás között, a befolyt pénzen több olcsó marhát is tudtak vásárolni, ezzel maguk is bekapcsolódtak a marhakereskedelembé, de a legtöbb babér természetesen nem nekik termett.

A marhahajtást vezető tisztek a hajtás végeztével eleve maguknak tartottak meg egy bizonyos számú állatot. Ezt bővítették a „*rész kivételével*”, ami a teljes állatállomány tekintélyes, és szép állatokból álló része lehetett. Ez feltehetően az akció sikerességéért járó, egyfajta önjutalom volt. A sok száz állatból álló „*kivett részt*” „*nagykereskedőként*” hajdúkkal hajtatták fel Veszprémbe, Pápára, Devecserbe és más vásárhelyekre, kótyavetyékre, ahol egy-egy megbízható emberük adta azokat

el. A nagyobb akciókban részt vevő közkatonáknak más csoportok rablásaitól már nem kellett tartaniuk, a rész levonása után maradt jószágállományt elosztották egymás között. Ám valószínűleg szablya után is kellett bizonyos részt adniuk, esetleg pénzt fizetniük. Ennek nagysága pedig az elrabolt jószág számosságától függhetett. Egyúttal a rablott jószág számát, a marhahajtás nagyságát is talán ezzel a mértékkel, vagyis a szablyák száma után becsülték. A rész marhák és a pénzek a tisztek kezén gyarapodtak leginkább.

Az áttekintést követően ejtsünk néhány szót az események fő értékesítési színhelyéről, a kótyavetyéről is. A kótyavetye a kor fontos eseménye volt, ahol „portékát”, „holmit”, „jószágot” egyaránt értékesítettek. Egy ízben említik, hogy a Vecselig Ferenc majorjában zajló kótyavetyén Pap Tamás volt a „kótya”, vagyis feltehetően a kikiáltó, akinek az volt a feladata, hogy az árat feljebb srófolja. Nem tudni azonban, hogy ez a szó mennyire volt elterjedt. A kótyavetyéknek feltehetően a vásárterek, piacok is helyet adhattak, de többször látjuk, hogy egyes emberek tartanak kótyavetyét, az általuk szerzett javakból. Ilyen a már említett Vecselig Ferenc-féle kótyavetye (35). Itt nagyjából száz marhát és lovat értékesítettek. A veszprémi Olasz Gyurkó és társai által zsákmányolt portékát Veszprémben adták el, de a szöveggörnyezet alapján úgy vélhetjük, hogy a portékát a szerző katonák már a sajátjuknak tekintették („*azon portékájukat ott Veszprémben...*”) (35). A kor „turkálója” a „*ruhabeli kótyavetye*” volt. Párlak András tihanyi oskolamester (95) látta, ahogy a hídvégi rácok a „*ruhabeli kótyavetyét hányták*”, eredetéről semmit sem tudott állítani a mester.

Erőszakra adott reakciók (menekülés, kérlelés, tagadás, panaszkodás, büntetés)

A lakosság egyik, talán leggyakoribb reakciója a menekülés volt.⁸⁰ Szakál János (12) szerint Koppány tartományában „*alig van három vagy négy falu aki el nem futott, de azoknak is minden marhájukat elhajtották.*” Vecselig Ferenc szerint (14) „*annyira elpusztult a Somogyság, hogy soha sem épül meg, mert aki a nyártól megmaradt, most télen megemésztették az oda alá járó gonosztevők.*” A lakók részben az erdőkbe menekülnek, mint a dúzsi, kislejkei és nagyvejkei jobbágyok (35). A gadácsi Posár István (45) szerint annyira féltek, hogy a nép az erdőn lappangott, nem mert falujában maradni.

Az elmenekülés egyéni útjai is visszaköszönnek a vallomásokból. A látrányi Fejér János (62) Szentjakabfára szökött. Bár nem beszél róla, de kétségtelen, hogy ő is a kegyetlen látrányi fosztogatás miatt menekült el a Balaton túlsó partjára. Új lakhelyén is megtalálták. Rajkai György ötöd- vagy hatodmagával tört rá, megfenyegették, de Fejér csak fél kenyeret adott nekik. A katonák azt gondolhatták, hogy az ember tréfálkozik velük, ezért Rajkai a szablyája pengéjét a melléhez döfte. Fejér János azonban annyira szegény volt, hogy a fél kenyér mellé csak néhány semmirevaló fakánállal tudott szolgálni. Több adat is van lakhelyváltásról. A vallomástevők személyleírásai között megtalálhatók a régi (elhagyott) és az új, jelenlegi lakóhelyre vonatkozó adatok is, ezekből látjuk, hogy honnan hová menekültek. A leggyakrabban éppen azoknak a váraknak a környékén kerestek oltalmat, ahonnan az őket végzáló katonaság érkezett.

A lakosság természetesen megpróbálta megtenni a tőle telhetőt. Az egyik lehetséges reakció a kérlelés volt, ez olykor célravezető lehetett, bár pozitív példáról a vallomástevők nem számoltak be. Negatív példa annál több akadt. A nágocsi prédikátor (54) a lovait kérte az apátiból származó tapolcai kínzóktól, válaszként nadrágját levonták. Szűcs István feleségének szerencsétlen helyzetét mutatja az a szövegrészlet, ami szerint az asszony „*a mézen esedezett, kapdosott*” (101), a dolog nem hatotta meg a katonákat, az asszonyt kegyetlenül elverték.

Ha a kérlelés és a szép szó nem számított, vagy nagy hirtelenséggel játszódtak le az események, rögtönzött ellenállás is kibontakozhatott. Általában ennek lett a legcsúnyább vége. Ekkor történtek azok az ostorral, karóval való verések és fenyegetések, amellyel a korábbi fejezetekben már találkozhatott az olvasó.

⁸⁰ A háborús események társadalmi csoportokra gyakorolt hatásáról: SZ. SIMON 2012.

A rablások, dúlások elvégeztével a parasztok panaszkodni mentek Tihanyra, Tapolcára, a területileg közel álló őrhely valamelyikébe, illetőleg földesurukhoz. A lehetetlennek tűnő küldetés ellenére mégis voltak olyan jobbágyok, akik részlegesen sikerrel jártak. Nagy István testvérétől 400 tallért raboltak el a katonák, akik szidták, fenyegették és tűzre akarták tenni, testvérének 100 tallért sikerült neki Tihanyból visszaszereznie, de az elrabolt házieszközeinek, ruházatjának nyoma kélt. A túriaknak (58) sikerült a jószáguk apraját visszaszerezniük, „csak” a javuk veszett oda. A bálványosi Bödök János (90) pedig arról vallott, hogy a falubeli kocsiikkal elvitt köles után legalább lovaikat visszakapták. Karacsics Mihály tihanyi kapitány szolgája (85) „szegény, káros embereknek” nevezi a Fokra járuló jobbágyokat. Sorsuk tényleg szerencsétlen volt. Erre jó példa a túri Pap János (58) fia, aki Tapolcára ment az elvett lovuk után, de csak az „Isten mentette meg”, majdnem megölték. Egyeseket a verések annyira megtörtek és megfélemlítettek, hogy a rablók által követelt értéket sem merték fölvenni (69), mert félték attól, hogy a korábban történt verések újra megisméltődnek. A megkárosultaknak tehát csak egy kis része vágott neki az útnak. A többség félt, és rejtkehelyén maradt. Ennek okát világosan megvallották a Meggyes Üröghi Radován (109) vallomásánál felsorolt rác tanúk, akik: „Mindannyian vallják, hogy valakik alá járnak, mindenik fenyegetik, hogy megölik, ha panaszolni följönnek.” Ezért is olvashatjuk ugyanezen a helyen, hogy a parasztok „kísérő hajdúkat” fogadtak az útra. A fenyegetéseket pedig beváltották, a félelem nem volt alaptalan.

A fonói Tormási Mózes (11) és Szakály János (12) vallomásaikban arról számoltak be, hogy Vázsonyba mentek panaszkodni az elrabolt marháik ügyében. Ekkor Benke Márton magához hívatta a panaszkodó gazdákat, akik ekkor még reménykedtek abban, hogy akár a kapitány színe elé is kerülhetnek. Erre azonban nem került sor, mert Benkéék „a kezükben lévő botokkal, buzogányokkal agyban fejben elverték” őket. Csapó István (11) Keszthelyre ment panaszkodni, de a grádicson letaszigálták és keményen megverték, vissza semmit sem kapott. A legtragikusabbak azonban mégiscsak azok az esetek voltak, amelyek halállal végződtek. Nánay Jován máshol is emlegetett vallomása (92) szerint három szentmártoni, két dorogi s egy szokolyi rác embert panaszos útjuk során hazafelé gyilkoltak meg a veszprémiek.

A vallomások szerint a bűnesetek egy részét a tisztek megtorolták, ám a mindent elborító erőszakot megállítani nem tudták. Ennek egyik okát Vecselig Ferenc veszprémi zsoldos (14) véleményében vélhetjük felfedezni, aki azt állította, hogy a „gonosztevőket nem érdemük szerint törvénnyel büntették, hanem erszényüknél fogva”. Ugyanezt mondta el Pacskod Miklós is, aki szerint (15) a hídvégi Cser Istókot meggyilkoló tapolcai Deső Imrét nem a büntetőhelyre küldték, hanem fizetésért elbocsátották. Egy tanú szerint (3) Vecselig Ferenc deák adott neki egérutat. Ez az eset a napnál is világosabban bizonyítja, hogy a tisztek megvesztegethetők voltak. Azonban itt sem törhetünk rögvést pálcát felettük, hallunk néhány megtorlásos esetről is, ami óvatosságra int a „nagy következtetések” levonását illetően.

A Kilitiből származó Vörös János (82, 84) több erőszakos cselekményt követett el ártatlan jobbágyokon. A miklósi Nagy István hűgától pénzt követelt, s addig szidta és fenyegette, amíg a tűzre rakás rémképének felemlegetésére kivallotta, hogy hová dugta 400 tallérját. Házieszközöket, ruhákat is rabolt. Szentmiklóson egy embert kínozott társaival, aki behalt a kízásba. Nos, őt a tihanyi kapitány Kotjoli János megfogatta és tömlöcbe záratta.⁸¹ Jellemző momentum az is, hogy társait nem kapták el, csak őt érte el a törvény szigora. Áldozatai számára talán csak az ő sorsa jelenthetett elégtételt, hiszen Vöröst a tihanyi vár égésekor utolérte a végzet, az erőd tömlöcében elevenen megégett.

Az egyetlen, több tanú által is „védett” jelentősebb személy Karacsics Mihály tihanyi várkapitány volt, aki Fok elfoglalása után az események sűrűjébe került. Szentko Ferenc (85), a kapitány szolgája azt állítja, hogy a veszprémi tisztekkel ellentétben nem engedte a marhahajtást, de a veszprémiek

⁸¹ Kotjoli Jánosról csak egyetlen vallomásban van adat (84), meglehet, hogy Karacsics Fokra kerülése idején töltötte be a tihanyi kapitányi tisztséget.

meghurrogták érte. Szintén rendteremtőként állítja be Bánsz János (83), és a tihanyi iskolamester, Párlak András (95) is. Párlak szerint visszatérítette a rablott portékával megrakott veszprémieket. Török István szerint (82) ő fogatta meg Vörös János kínzót (nem Kotjoli). Bánsz (83) szerint 13 csínytevő rác és magyar hajdút fogatott meg, közülük négyet megöletett, másokat kerékre vettetett, a többit pénzért bocsátotta el. Mindent egybevéve, ő az egyetlen tiszt, aki mellett komoly mentelmi érvek hangzottak el.

Röviden szót kell ejteni azokról a személyekről is, akik közönyösséggel, passzivitással fogadták az erőszakos események hírére. Az egyik legérdekesebb vallomás Lakatiárto Mihály vázsonyi tüzeré (73). Ő semmit nem mond a szerepéről, csak hírből ismeri a történéseket, a rablott marháról is mindösszesen annyit jegyez meg, hogy a „*törökének mondották*”. A tanú vagy tényleg nem vett részt a rablásban, vagy a „ne szólj szám, nem fáj fejem” bölcsességhez tartotta magát. Akárhogy is történt, valahogy így kell elképzelnünk a kívülállók, az eseményekhez nem kötődő személyek vélekedését. Azokét, akik a jelenséget bizonyos közönnyel fogadták. Közszájon forgó vélekedést tükrözhetett Lakatiártó azon mondatocskája is, miszerint „*ha a tihanyi vajda nem lett volna, most is azé [ti. a töröké] volna Somogy*”. Itt már mintegy felmenti, az „amúgy sem nagy jelentőségű” rablások terhe és felelőssége alól a tihanyi vajdát, hiszen – gondolhatta – ennél sokkal fontosabb, hogy a területet visszafoglalták a töröktől. A szöveg tehát azt az értelmezést is megengedi, hogy a kívülállók számára az események már Somogy visszafoglalását jelentették. Lehet, hogy ennek hírére a végváriak tudatosan is terjesztették.

Asszonyok és férfiak

A parasztok között, bármily elemi különbségtételnek tűnik is, érdemes az asszonyok és a férfiak csoportját is különválasztani. A határperек tanúvallomásaiban általában kevesebb szó esik a „fehérről”. Ha van is valamiféle említés, akkor nem ritkán az őket ért atrocitásokat ecseteli (öngyilkosság, nemi erőszak stb.). A nemi reprezentáltságra különösen érzékeny korunkban nem árt ennek okairól is szólni. Mindenképpen számít a határbéli munkamegosztás rendje. A legtöbb, határhoz kapcsolódó munkát férfiak végezték, a mezei, az erdei munkák java részét és a legeltetést is. Különösen ez utóbbi, az állatörzés különféle formái ez időben jellegzetes férfi munkaterületnek számítottak. A pásztorkodás a fiúgyermek szocializációjában igen fontos volt, az „életre nevelődés” helye a legelő és a mező volt, de a sok botforgatás, birkózás gyermeki próbái a „csíntevésnek”, és a szabad hajdúvá válásnak is jó „iskolája” volt. Kétségtelen, hogy a nők is gyakran megfordultak a határban, de munkájuk a faluhoz közelebb szólította őket, a sarlóval végzett betakarítási munkák (ekkoriban a gabonanövényeket is sarlóval aratták), a különféle javak, gyümölcsök begyűjtése és a kapásnövények gondozása volt a feladatuk. Ezek szükségképpen a faluhoz közelebb eső részekre koncentráltak. Jelen iratban a határperек vallomásaihoz képest meglehetősen sok nőt említünk, de ez nem véletlen. Többnyire kínzásukat, verésüket említik, érdekes, hogy az erőszaktevést azonban nem. Pedig mikor máskor történtek volna ilyen esetek, mint egy-egy falu felégetése és megrablása esetén? Minden bizonnyal ez is megtörtént, de valamiért mégsem beszélték el, talán a szégyen és a megaláztatás miatt. Elmesélték viszont a kínzásokat. Épp a kínzások kapcsán jön elő a legérdekesebb női-férfi szereposztás, ami mai ésszel a nőiség egyfajta „prédára dobását” testesíti meg.

Többször említik, hogy nem a nők és a gyermekek (ahogy várnánk), hanem a férfiak hagyták el a falut, a nők maradtak helyben, ezért ők váltak a kínzások áldozatává. Pap János (89) szerint amikor a veszprémi és más végházbeli katonaság a Koppány tartományának vette az irányt, a pusztítókat, rablókat a férfiak nem merték megvárni. Ezt a nagyon fontos mondatot érdemes egészében idézni: „*Koppány tartományát azok pusztították el, kiknek eljövételét hallván a férfiak meg nem merték várni, mert verték, taglották mindeneket, amint akarták, úgy prédáltak*.” Majd ezután említette a nők kínzását. A füredi Simon Imrét (39) a veszprémi Hetiny Peti üzte el a házatól, öléssel fenyegette,

illetlen szitkokkal szidta. Feleségét is szidta, a férfinak pedig el kellett mennie a házától. Feltehetőleg valamilyen feladatot kapott, úgymint az állatok, javak házhoz szállítását, élelem megszerzését.

Vélhetően az otthon maradt asszonyoknak egyfajta elővédszerep juthatott. Kezdetben uruk, rokonaik letagadásával, majd éhező gyermekeiket és kilátástalan sorsukat sírásba foglaló veszékeléssel próbálták meg elhessegetni a „kóballó”, prédára leső katonákat. Mindezt bizonyosan nem „játszották el” a tatárokkal vagy a törökökkel, akik elől az egyedüli menekülési lehetőség a futás volt. A végbeli katonák ismerték az asszonyi taktikákat. Uruk hollétéről, vermeikről, elmenekített állataikról kinnal vallatták őket, de ezzel érték célt az elásott pénz „kivallását” illetően is. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a forrásból nem derül ki az asszonyok életkora, ezért a nők helyzetét csak nagyobb összefüggéseiben tudjuk ismertetni.

Döme Balázs (46) vallomásából mindenesetre jól követhető a férfi-női szereposztás lényege. Egyik gadácsi asszonyt tüzes csoroszlyákkal sütötték, és a nagy kínban az ura előhívásával mentette meg magát: „az urát előhívja, bár az Istené ne legyen, hanem az ördögé legyen, s úgy bocsátották el”. Nem a nő bújt tehát el, hanem a férfi rejtőzött valahol. Milyen szokatlan, felcserélődött nemi szereposztás! Most kövessük végig a férfiak útját, hogy szerepükről teljesebb képet kaphassunk, és megérthessük, hogy miért tűntek el otthonról! A férfiak először is az állatokat helyezték biztos helyre. Nagy Katalin (57), Tóth Mihály özvegye arról vallott, hogy az ura tizennégy ökrét és egy tehenét „a biztonság érdekében” Szóládról Szabadira akarta hajtani. Nem tehetett róla, hogy épp a tapolcai Nagy György és társai szeme elé került, akik „rútul elrugdozták”, és tolvaj módon elhajtották az állatokat. Tóth Mihály feltehetőleg a Sió árterébe, egy menedékhelyre igyekezhetett, de megválaszolatlan kérdés marad, hogy vajon miért kellett ehhez egy relatíve távoli, 25–30 km-re fekvő célpontot választania.

A férfiak elsődleges feladata tehát a javak menekítése volt, azokhoz az óvóhelyekhez mentek, ahol családi értékeiket, jószágukat, „élésüket” elrejtették. Erre természetesen közelebb is volt lehetőségük. Posár István gadácsi tanú (45) szerint a falu lakói az erdőkön lappangtak, nem mertek falujukban maradni. K. Németh András búvólikakkal kapcsolatos kutatásai azt bizonyítják, hogy a löszbe vájt menedékhelyeket is komolyan számításba kell vennünk az élelem és a lakosság menekítésével összefüggésben.⁸² A személyes, illetőleg családi értékeket a férfiak csoportokban védték. Rokonok, szomszédok szerveződhetnek kisebb csapatokká a pincék és istállók környékén. Ezek a fegyverekkel is rendelkező férfiak még ellenállás kifejtésére is képesek lettek volna. Vincze Péter acsai jobbágy (69) vallomásában említi, hogy hat ökre mellett puskáját is elvonták a veszprémi katonák. Feltehetően ezt is, mint minden egyéb jószágot és értéket elrejtették, ki a pince hiújába, ki a körtefa odvába. Állataik javát minden bizonnyal közös, erősebb fegyveres felügyelet alá vonták, és egy közeli szigetben, völgyben, erdőségben bújtathatták meg azokat. A marhahajtó végbeliek a legtöbb „feles marhát”, lovat és más szép jószágot az ilyen közösen őrzött nyájakból, falkákból szakasztottak ki. Itt már bizonyosan komolyabb ellenállással találták magukat szembe a katonák. Különösen a rác falvak pásztorai okoztak érzékeny veszteséget a végbelieknek, jóllehet itt már nem is falusi pásztorokra, hanem egy-egy várbéli katona, esetleg tiszt felügyelete alatt álló, fegyverforgató pásztornépre gondolhatunk. A falu férfiak általi elhagyásában talán szerepe lehetett a túlzott megleckéztetéstől, megaláztatástól való félelemnek is. Több tanú vallott arról, hogy a lakók rettegettek, nem mertek a faluban maradni. A szóládi Budo Jancsi például a falut markában tartó Mencseli Istók (53) elől bujdosott el, a tapolcai lator esküvel fenyegette, hogy „ha kezébe akad, tíz juhhal fizet”. Bízhatunk azért abban, hogy a nőkkel, gyermekekkel való erőszakoskodást nem minden katona tartotta helyénvalónak, így bizonyos fékező erők életbe lépésével számolnunk kell. Úgy tűnik azonban, hogy ez idő tájt az asszonyokat a nemiségükből fakadóan nem részesítették külön oltalomban, sőt a védekezési stratégiában fontos szerepet kaptak. A legfontosabb feladat az élés, a jószág és min-

⁸² K. NÉMETH 2020.

dennemű portéka megtartása volt, ami a túlélésüket biztosította. A háznál maradó nőknek szembe kellett nézniük kínzóikkal, túrni trágárságukat és vágyaik túlcordulását, gondoskodni gyerekeikről és a család öregjeiről. Ezek ugyanakkor bizonyos szintig oltalmat is nyújthattak. Az asszonyokra a dacolás, a férfiakra pedig az aktív védekezés feladata hárult. Ez a gyakorlat feltehetően nem minden esetben működött, inkább csak az adóbehajtás és a magyarok prédálásai ellen lehetett hatékony.

8. IDENTITÁSFORMÁK

Fodor Pál az oszmán-török identitásról szólva az alábbiakat vetette papírra: „... az oszmán világban az identitások tömkelege létezett egymás mellett, amelyek mind hatottak egymásra, és amelyeket számba venni is nehéz volna...”⁸³ A tanúvallomások pontosan egy ilyen, végletesen összekuszálódott élet mindennapjait idézik meg. Magyarok, törökök, rácok, tótok, törökös magyarok, magyaros rácok világát, amelyben igen sok identitás létezhetett. A korábbiakban már szó volt róla, hogy a hódoltság ezen részén református és katolikus magyarokat, katolikus tótokat, ortodox rácokat említ az irat. A palánkokban élő muszlim népességről azonban nincsenek adataink. Számuk csak a szandzsákszékhelyeken lehetett jelentősebb, a kisebb erődökben alig néhány muszlim tisztségviselő és családjuk élhetett. Ezért a következőkben róluk szinte egyáltalán nem lesz szó. A legfontosabb kérdés a rác–magyar viszonylat. Erről van a legtöbb adat és kiegészítő forrás. Elsőként azokat az állításokat vesszük számba, amelyek feszültségekről tanúskodnak.

Az előzőekben láttunk arra példát, hogy a parasztok közül többen a rácokat okolták Somogyság pusztulásáért. Úgy tűnik, mintha az őrségeken belül is bizalmatlanság nyilvánult volna meg a velük kapcsolatosan. A veszprémi Pacskod Miklós (15) szerint a „*Somogyság elpusztítását marhából kiváltképp a rácság cselekedte, ki ezren is Somogyon összeverte magát, úgy dúlta a falukat...*” Pacskoddal ellenkezik Nánay Jován tihanyi rác zsoldos lovas vélekedése, aki szerint Futó György és Pacskod Miklós „*mindig méltóságos palatinus urunk önagysága somogyságbéli rác jobbagyai marháit hajtogatták*” (92). Ez az egymásnak feszülő vélemény is azt vetíti elénk, hogy valamiféle konfliktus bontakozott ki a rácság és a végvárak katonasága között. Idézzük itt fel Apagy Pál vázsonykői porkoláb szavait is, aki egy Vázsonyba érkező állatseregről azt hallotta, hogy az a „*fegyvert fogó, tollasan járó, s a Somogyságot rabló*” orci és fonói rácoktól származott, vagyis tőlük szereztek meg a hajtó katonák. A szóhasználat itt is sokat sejtet, hiszen a tollasan járó rácok alatt itt feltehetőleg fennhéjázó, kérkedő emberekre kell gondolnunk.

Az erődök háttérországát adó, hódolt, ám mentalitásában inkább törökbarát rácok alapvetően tartózkodók lehettek a magyarokkal szemben. Ennek okáról Hegyi Klára és Szakály Ferenc munkáiból alapvető értesüléseket szerezhetünk.⁸⁴ Érdekes azonban arról olvasni, hogy a törökpártiság mellett a magyarosság is bevett „stratégia” volt. Horhi Mátyás (104) veszprémi rác lovaskatona „*öreg magyaros rácokról*” beszélt, akik a somogysági rác falvak marhájára csaptak. Veszprémi Rác Szako (92, 106) és csapata a gyulai rác marha elhajtásakor bonyolódott harcba a marha mellett lévő fegyveresekkel, szintén a magyarok oldalán. Vajon hol találjuk őket a magyar hadrendben, az őrségek katonái között? Ehhez pótolhatatlan segítséget nyújt egy közelmúltban publikált forrás, ami Tihany várának katonaságát mutatja be név és származás szerint. 1680-ban 22 rác szabadost soroltak fel, akik közül 11 biztosan a Somogyságból érkezett. Ezek közül öt katona szerepelt a tanúvallomásokban is. A nem somogyi származású rácok közül Bácskay Marko és Nánay Ivány (talán ő is tolnai volt eredetileg) is a prédálók soraiba tartozott. Vagyis a „magyaros rácok” más forrásból is bizonyíthatóan léteztek, és feltehetően ugyanilyen formában, külön egységekbe tagolták azokat a rácokat is, akik Tapolca, Tihany, Vázsony, Csobánc váraiba futottak. Nehéz megmondani, hogy a magyarosság mit is takart pontosan. Talán

⁸³ FODOR 2012, 13.

⁸⁴ HEGYI 2001; SZAKÁLY 1991, 23–25.

mindössze annyit, hogy magyar pártra álltak. Ennek kapcsán érdemes Erdélyi Gabriella gondolatait idéznünk, aki a keresztény és muszlim világ érintkezését a „*kultúrák találkozásából eredő kifogyhatatlan lehetőségek világának*” nevezi.⁸⁵ Ennek kapcsán etnikai, vallási és politikai identitások cseppfolyósságáról is beszélhetünk, amiben olykor a túlélést biztosító színlelésnek is nagy szerepe volt.⁸⁶ A rácok különféle pártokra való szakadása is ennek a cseppfolyósságnak a tanúságát adják.

Igen érdekesek azok a példák, amelyek egy-egy rác életébe nyújtanak bepillantást. Bácskai Marko az összeírás szerint egy bácskai faluból származott, és 1674-ben került Tihanyba.⁸⁷ Igen jellemző mozzanat, hogy nevét is származási helye után kapta. 1684–1685-ben tihanyi lovaskatonaként említették. 1696-ban, vagyis 10 évvel a felszabadulás után Ozora lakosai között első helyen Marcus Bacskajt találjuk. Bár az összeírás latin keresztneveket és magyaros névalakokat rögzített, bizonyosak lehetünk benne, hogy Ozora lakóinak egy része Bácskaihoz hasonlóan korábban is itt lakó rác volt, és északról „jöttek alá” a török kiűzése után.⁸⁸ Egy másik fontos példa Tapolcai Mandariáé, akit néhol Tihanyi Mandariaként is említettek. Az iratban nyolcszor is előfordult, általában csak Mandariaként. Tihany 1680-as összeírásában a rácok között lelehetjük fel, az alábbi megjegyzéssel: „*török várból jött, Igalból, 3 esztendeje*”.⁸⁹ Vagyis itt még világosabban áll, hogy az ellenségtől szökött át a magyarokhoz.

A magyaros identitás mellett azonban van egy hódolt rác identitás is, aminek a lényege a szakirodalomból viszonylag jól ismert. Ez a hódolt rác identitás köszön vissza abból a helyzetből, amit Meggyes Üröghi Radován (109) festett le. Babocsai Ferenc „*hitre hívatta a rácságot*”, nevezetesen az Esterházy-birtokok megkárosított rác polgárait.⁹⁰ Ekkor a kor szokása szerint ajándékot kapott a hódoló rácoktól, amit „*elfogott*”, de aztán dolgvégezetlenül, „*üresen*” visszabocsájtotta őket. Ők voltak a hódoltak, akik ugyan színleg elfogadták a magyar fennvalóikat, de talán a lojalitás mégsem volt teljeskörű, nem alakult ki bizalom a két fél között. Ennek jele, hogy hazafelé a veszprémi „*vitézek*” öt szentmártoni jobbágyot levágtak, „*a falu eleit*”.

Figyelmet érdemel egy másik rác katona útja is, akinek a története újabb tanulságot hordoz. Nánay Jován 1680-ban Tihanyban lakott. Az összeírás szerint Szentgrótról érkezett Tihanyba három esztendővel azelőtt.⁹¹ A vallomásokban már nem szabadosként, hanem a véghely zsoldos lovaskatonájaként (92) szolgált. Úgy vélhetnénk, hogy szentgróti származású révén máshonnan vetődött ide. Nánayt azonban már egy 1669-es iratban is említették. Az év márciusában tapolcai, szentgróti és egerszegi hajdúk felprédálták Dorogot (Tamási mellett). Ennek kapcsán a dorogiak a szentgrótiak között felismerték Nánai Jovánt.⁹² Biztosra vehetjük, hogy Nánay magyarpártisága már egy jóval korábbi döntés eredménye volt. A somogyási akciók idején tapasztalt, öreg magyaros katona lehetett, aki feltehetőleg már az 1660-as években átállt a magyar pártra. A forrás sejtetni engedi eredeti lakhelyét is. Feltehetőleg Nánáról (Felsőnána) származott. Vélhetőleg a dorogiak is azért ismerték fel, mert a szentgróti vitézek kalauza lehetett, aki régóta a környéken forgolódott. Az eset arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyarnak állás jelensége a felszabadító háborúk előtt is bevett gyakorlat lehetett.

A rácok az ellenszegülést is választhatták. Az iratban szó esik a „*hódolatlan rácok*” marháiról (71, 77), és az egyetlen jelentősebb, nyílt ütközet során is rácokkal és törökökkel vívtak a magyarok, de arányaikat tekintve a rácok lehettek túlsúlyban. Pacskod Miklós (15) kizárólag „*futott rácokról*” beszélt, akik közel négyszázan voltak. Mindkét esetben a rácok a magyarok ellenségei voltak.

⁸⁵ ERDÉLYI 2012, 90.

⁸⁶ ERDÉLYI 2012, 90.

⁸⁷ JAKAB 2015, 19.

⁸⁸ Például Martinus Odorian [Adorján], Petrus Doroghi [Dorog], Thomas Grabocsa [Grábóc]. Mindemellett nem lehetünk teljesen biztosak, hogy az ozorai Bácskai azonos-e a tihanyi katonával. Tamásiban ugyanekkor két Marcus Bacskaj-t is összeírtak.

⁸⁹ JAKAB 2015, 19.

⁹⁰ A polgár szó a korban a paraszt megfelelője volt.

⁹¹ JAKAB 2015, 19.

⁹² HEGEDŰS 1979, 44.

A forrás említi még a tótokat is, ugyanakkor nincs benne szó dalmatákról, bunyevácokról, jól lehet más korabeli forrásokban ezek is előfordulnak. A dalmaták a tihanyi összeírásban a rácokhoz hasonlóan külön kontingenst képeztek.⁹³ Ebben olyan falvakból származó embereket neveit is megtaláljuk, amiket a mi forrásunk tót lakosságúnak nevez. Ez alapján bizton állítható például, hogy Kovászna és Gyugy környéke tót lehetett ekkortájt. Ezt a feltételezést megerősíti, hogy később is éltek itt katolikus délszláv csoportok. Úgy tűnik, hogy a tihanyi várban dalmataként összeírt pápista délszlávok a Balatontól délre eső falvakból származtak, de a vallomástevők és az összeírás között nincs olyan nagyfokú megfelelés, mint a rácok esetében. Mindössze egy emberre mondható biztosan, hogy dalmataként a tihanyi várban szolgált, és a tanúvallatásba is beidéztek. A vallomások szerint a falvakat dúló „tótok” inkább Tapolcán, Keszthelyen szolgáltak. A „tót” identitás sem egykönnyen érthető meg. A rácokhoz hasonlóan a tihanyi tótok között is találunk olyan személyeket, akik török várból szöktek át a magyar oldalra.

A magyarok részéről is megismerhető egy, az „elvárttól elhajló” identitás. Az iratban egy helyen utaltak a törökösség vádjára. A nágocsi református lelkész (103) tanúságtételében arról beszélt, hogy a falura törő tapolcaiak „*törökösöknek szidalmazták*” őket. Sugár István szerint a turcismus értelme széles skálán mozgott, sok mindent jelenthetett, a törökökkel való titkos kereskedéstől a török hatósághoz és bíróhoz való folyamodásig.⁹⁴ Így hát nehéz azt megállapítanunk, hogy valójában mivel vádolták a nágocsiakat. Úgy vélem azonban, hogy közel járunk a valósághoz, ha a törökösséget ez esetben a hódoltsági magyar népe sséggel kapcsolatos bizalmatlanság és bizonyos fokú idegenség egyik megnyilvánulásaként értelmezzük.

9. TETTHELYEK ÉS JAVAK

Igen izgalmas kérdés, hogy milyen tárgyak, épületek és javak vették körül a kor emberét. Ezt is, mint a tanulmány egyéb kérdéseit természetesen csak az erőszak nézőpontjából figyelhetjük meg. Vagyis annyira kapunk betekintést a mindennapok tárgyi világába, amennyire azt a károkozások érintették. Ennek tükrében talán nem túlzás azt állítani, hogy nem a legszokványosabb dolgokról szerezhetünk tudomást. Többet hallunk pincékről, vermekről, mint lakóházakról, és többet az elrejtett és elrabolt portékáról, mint a hétköznapi használati tárgyokról, javakról. A vallomások tehát sokkal inkább egy rejtőzködő, és bizonyos értelemben titkolt és elzárt világot idéznek meg, amit éppen a tárgyak, javak különösen fontos volta miatt palástoltak el az avatatlan szemek elől.

A kárvallottak sérelmes ügyeiből először azokat a helyeket tekintjük át, ahol a cselekmények lezajlottak, nevezhetjük őket tetthelyeknek is, hiszen a károkozások színhelyeiről van szó. Ilyenek a házak, kamrák, pincék, vermek. Ezek ugyanakkor nem csak a tett helyeként méltók említésre. Le tudjuk írni küllemüket, funkciójukat, szerkezetüket, anyagi jellemzőiket. Segítségükkel elképzelhetjük, és gondolatban felépíthetjük azt az anyagi világot, ami a falvak eme részeit jellemezte. Sajnos minden falurész, épület és helyiség nem idézhető meg, sőt, amikről szót ejtünk, azokat sem tudjuk minden ízében rekonstruálni, áttekintésünk tehát szükségszerűen csonka marad. Így is örülhetünk azonban a korszak népi építkezésével, a térség településnéprajzával kapcsolatos adatoknak, amelyek rég eltűnt formákat, színeket, árnyalatokat idéznek elénk. A tetthelyektől aztán haladunk tovább a jószág, a termények, az élelmek és a tárgyi javak felé. Vagyis szerre-sorra vesszük az el tulajdonított értékeket, ahogy egy helyszínelő is tenné, előbb a helyeket ismerjük meg, majd azokat az apró részleteket, amelyek a „locus delicti” jellemezték. A tárgyak természetesen már forintosíthatók. A károsultak több esetben utalnak a megzabrált termények, levágott állatok, ellopott javak értékére, ami számukra nem valós pénzkiesést jelentett, inkább a fogyasztási cikkek becsüértékét

⁹³ JAKAB 2015, 20.

⁹⁴ SUGÁR 1986, 110–111.

mutatja. Ez alól a pénzrablás, illetőleg a jószág és a bor elrablása jelenthetett kivételt. Ez utóbbiakból mindig juthatott eladásra is.

Házak, kamrák, pincék, vermek, templomok (tethelyek)

Talán meglepetést kelt, hogy igen kevés, lakóházzal kapcsolatos adatunk van. Leggyakrabban annyit jegyeztek fel, hogy a katonák a házaktól értékeket ragadtak el. Vagy például azt, amit a csepelyi Elek Istvánról megtudhattunk, hogy a gonosztevők a házánál laktak (47). A látrányi Tóth György is mindössze arra panaszkodott, hogy a házától értékeket raboltak a katonák. Torma Miklós (40) házánál árpát, nyolc sajtot raboltak, majd pincéjének bevágását és borának elhordását említette a tanú. Akali Kis Istvánnak (65) is a házát törték fel, ahonnan kenyeret, szalonnát, egyéb élelmet, de szerszámokat is elhoztak a fosztogató katonák. Orbás Iván az endrédi Vas Istvánnak (29) a házában lakott többekkel együtt harmadnapig. Itt nem a házból rabolták el az értékeket, hanem „*egy verem portékát föl találtak*”, s ebből vitték el, ami a kezükre jutott. A ház szerkezetére vonatkozóan két szövegrészt emelhetünk ki. Értékes említés, miszerint a füredi Simon Imre (39) házára törő Hetiny Peti fölment a ház hiújára (padlására), ahol a tikokat verte, fogdosta. Ezek szerint a szárnyasok a ház padlásán laktak. Semmi esetre sem a kamrából, pitvarból, vagy más zárt, fedett helyiségből nyíló feljártot kell elképzelnünk. A padláson nem csak tyúkokat tartottak. Kis György kőröshegyi jobbágy (88) felesége itt tárolta fehér ruházatát, de valószínűleg a többi, férjének vallomásában említett ruházattal kapcsolatos javak, mint cérna, bocskor, bőr is itt kaptak helyet.

A másik halvány, szerkezetre utaló adatunk a kamrával kapcsolatos. A kamra a későbbi házalaprajzokhoz hasonlóan ekkor is külön bejáratú lehetett, egyetlen ajtaja a tornácról nyílhatott, és nem a füstöskonyhából. Erre enged következtetni a göllei Szabó Pál vallomása, aki a „*kamrákban, házakban*” talált portéka (63) elrablásáról beszél. Vagyis a kamrát külön említi. Nyilván ez önmagában eléggé soványka adat. A tornácról nyíló kamra mellett nem is ez a legerősebb érv, hanem Somogy 18–19. századi paraszti építkezése.⁹⁵ A faépítkezéses területeken a helyiségek Somogy szerte a tornácról nyíltak, s a szobával egy tető alatt, a füstöskonyha mellé, de külön építették a kamrát. Ezt erősebb, zárszerkezettel is rendelkező ajtóval látták el, ablaka nem volt, vagy ha igen, akkor keskeny, lőrészerű nyílást vágtak rá, hogy az itt tárolt élelem ne romoljon meg.

A házak alkotórészei közül említik még a gerendát. Mivel ezt az iratban a parasztok kínzására használták, ezért nyilván a ház egyik helyiségén, vagy az egész házon végigfutó mestergerendára kell gondolnunk. Ez a 19. században is elengedhetetlen eleme volt a somogyi paraszti lakóháznak, így kellett hát legyen a török időkben is. Az ilyen, mestergerendával ellátott lakóházat fában gazdag vidékeken általában deszkamennyezet fedte. Feltehetően ezt alkalmazták a per idején is. Ekkor még sem tűzvédelmi, sem erdővédelmi rendeletek és törvények nem szabtak gátat a fa felhasználásának. Emlegetik még a házak felégetését és megrablását is, de ezekből sok új információt nem nyerünk az építkezésre, legfeljebb azt summázhatjuk, hogy a zsúp, a nád és a fa a török időkben is jól égett. A házak küllemét és jellemző alapanyagát is csak kései utódaik alapján határozhatjuk meg. A Zselic-vidék, sőt még a Külső-Somogy építkezésében a 19. század közepén is a fa az egyik legfontosabb elem. Karóvázás és talpas sövényfalú épületeket emeltek, amit kívülről és belülről lesároztak.⁹⁶ A gazdasági épületek fonott fallal (sártapasztás nélkül), illetve borona- és zsilipelt fallal készültek. Az oromzat lehetett fonott, esetleg deszkával borított, sőt sárral letapasztott vesszőfonatú (patics) is.

A vallomásokból nem ismerhető fel különbség a rácok és a magyarok házai között. Ugyanakkor a rác és magyar falvak szinte bizonyosan különböztek egymástól. A rác falvakra még a 18. század elején is főként a veremházak voltak jellemzők. Persze előfordulhat, hogy már a felszabadító háborúk előtt föld fölül nyúló falazattal látták el hajlékaikat, de mégsem ez lehetett az általános. A veremházban élés jelensége egyébiránt nem etnikai kérdés volt elsősorban, hanem egyfajta léthelyzet

⁹⁵ KNÉZY 1972; ZENTAI 2001.

⁹⁶ ZENTAI 2001, 45–47.

következménye.⁹⁷ A háborús körülmények minden időben visszavetették az építkezés kultúráját, az alkalmazható technikai megoldásokat. A föld fölé, csak akkor „nőttek” a házak, amikor a veszélyhelyzet tartósan elmúlt. Mondhatnánk, hogy a magyarokra is hasonló körülmények nehezdedtek, azonban a magyarok, ameddig csak lehetett, a régi falut újították meg. Amennyiben a telephely nem változott meg, és maradt néhány épület a régiek közül, feltehetően a régi falu formájára alkották újra az elpusztult községet. Tartósabb föld alatti, vagy barlangban, pincében való lakással csak a menedékhelyeken számolhatunk, ahová a népesség hosszantartó válság esetén menekült.

Az épületek közül a leggyakrabban a pincéről tettek említést. Jóval több esetben hallunk róluk, mint a házokról. Ez több dolgot is jelent. Egyrészt a terményeket, javakat részben itt tárolták. Másrészt a katonák számára fontos volt a bor. A pincészek és -szerek menedékhelyként is szóba jöhettek, főként a férfiakat találjuk itt a katonák garázdálkodása idején.

Az adatok segítenek nekünk elképzelni, hogy milyen jellegű pincéről is lehetett szó.⁹⁸ Endrédi Vas Istóknál (29) a bor ivásával egyidőben tíz kila lisztet vittek el a rablók. A szőládi Böjtös György (53) pincéjének kirablásakor, miután bevágták a pince ajtaját, egy kila borsót, egy kila lencsét, két zsák búzát, egy zsák lisztet, és amit ott találtak, elvittek, s ezen felül még 15 akó borát is megitták. Balassa István (56) nágocsi jobbágy pincéjéből 150 tallért érő „*egy-et-mást*” vittek el. Feltételezhetően a java munkaeszköz és élelem lehetett. A látrányiak kifosztásakor a pincéből (és a házakból) élelét, házieszközt és ruházatot (60) vittek magukkal. Egy endrédi tanúnak a pincéjét a tihanyiak betörték, és hét zsák árpáját, nyolc sajtját elvitték (86). Az adatok kétségtelenül azt bizonyítják, hogy a Külső-Somogy északi részén fekvő magyar községek szőlőhegyeiben úgynevezett présházpincék álltak. Ezek föld felszínére épült épületek voltak, többnyire több helyiségre tagolódtak. Egyik helyiség nyitott volt, itt állt a hatalmas bálványos prés (bár ez nem volt szükség-szerű tartozék), a másik zárt, borona- vagy sövényfalú helyiség volt, itt a boroshordókat tárolták. Ezekhez járulhatott még egy harmadik helyiség, úgynevezett lakókamra is, ami akár az állandó kinttartózkodásra is alkalmassá tette a szőlőhegyi hajlékot.⁹⁹ A kép kiegészülhetett gazdasági épületekkel is, kamrával, istállóval, kocsiszínnel. Ez a hajléktípus egyébiránt a szakirodalom szerint a Tihany–Szigetvár között húzható vonaltól nyugatra terjedt el.¹⁰⁰ Bizonyára a lukpincés bortárolás is elterjedt lehetett, de erről határozott adataink nincsenek. Érdekes viszont az a megjegyzés, amely az ajtó kialakítására enged következtetni. A nágocsi pincékben garázdálkodó baranyai Rácz Simon Andocsról „*hozat fejszét*”, hogy Balassa István (56) pincéjét betörje. Igen masszív ajtóról lehetett szó, ha nem lehetett puskaaggal, vagy más alkalmatossággal bevágni. Sokat elmond a tanú hozzáállása is, nem várta meg a fejsze megérkezését, inkább odaadta a pince kulcsát, hogy Rácz Simon „*az ajtót el ne rontsa*”. Ilyen vastag, tölgyből készült, fifikás zárszerkezettel (kölkes fazár) ellátott ajtókat látunk még a 18. század elején épült présházpincéknél is, alkalmazásuk csak a 20. században ment ki a divatból.¹⁰¹

A pincék a szőlőhegyeken álltak, de nem túl messze a falvaktól. Kifosztásuk, rablásuk több úton-módon történt. Endrédi Vas Istóktól (29) csak a kulcsot vették el Szebényi vajda emberei, majd három napig oda is költöztek, a „*pincéknél laktak*”. A gazdát rendelték ételért és italért. Három nap után a tapolcai gyalogosok is megérkeztek, majd ők is magukhoz ragadták a pincekulcsot, és bevégezték, amit Szebényi emberei elkezdtek. A csepelyi Fonó Lukács (48) a vázsonyiakat és tapolcaiakat borral itatta, akik a panaszos jobbágy szerint egy nap alatt négy akó borát folyatták le a torkukon. Ez azonban csak az előjátéknak bizonyult, mert kulcsát elvették és az összes borát megitták. Igen finom nedű lehetett, mert a bor megívására nemcsak helyben került sor, négy hordóját

⁹⁷ Közelebbi példa erre a szekszárdiak veremházban élése. MOLNÁR 2006, 113.

⁹⁸ A Balaton-mellék pincéről és a pincetípusokról: L. SZABÓ 1991; VAJKAI 1956; VINCZE 1958.

⁹⁹ Lásd. L. SZABÓ 1991, 317, 325.

¹⁰⁰ A présházpincéről általában: KECSKÉS 1997, 210.

¹⁰¹ VAJKAI 1956, 67.

Fonyódig vitték magukkal, ott dorbézolták el a maradékot. Varga János (30) pincéjét már erővel kellett betörni, a tulajdonos ellenszegült, ezért a katonák helyben hagyták.

Mindent egybevéve, több adatunk van ágáló, ellenálló gazdákról, mint a sorsukba beletörődő „kulcsátadókról”. A bor igen nagy érték volt, és a jelek szerint a Balatontól délre eső magyar falvak pincéiben igen komoly bortermelés folyt. Nem véletlen, hogy a kártételeket rendre felemlégetik, a bor elfolyatását, a hordók fenekének beverését életük munkájának megsemmisüléseként, az esztelen pusztítás példázataként beszélik el. Érdemes két ilyen esetet szó szerint is idézni, hogy a gazdák fájdalmát még érzékletesebbé tegyünk. A csepelyi Kovács Lukács szerint (66): *„A férfiakat kikergették a faluból, pincéjüket egytől egyig mind bevágták, a hordókat kétfelől is megfúrták, amint tetszett, úgy hordották s itták, nagyobb részét a földre bocsátották.”* A szintén csepelyi Bötkös János vallomásában ugyanez szerepel: *„ha 25 hordó volt is egy pincébe, mind megfúrták, csapra tették, amint szerették, úgy hordták sajtárokkal, csöbrökkel, s itták.”* De nem csak csepelyiek beszéltek így. Igen szemléletesen szól a szőládi Vajda Mihály (47) is, aki szerint a csobánci és tapolcai katonák 30 akó borukat, mintegy *„másfél százan éjjel-nappal iván itták”*. A Balaton északi partján fekvő szentpéterdörgicsei Kanthás Tamás (74) is ugyanezen állapotokat írta le. Hozzáteve azt is, hogy egy rác a szőlőben egy vasbottal még a lábát is eltörte. Nem lehetett könnyű mindezt káromkodás és zokszó nélkül elviselni. Az endrédi Torma István (86) is a borban okozott károkat ecsetelte. Egy ízben azt említette, hogy a veszprémi Szebényi vajda emberei két csöbör bor árát megtérítették. Jól lehet 30 csöbörnyi bort pusztítottak el. A bor elhordásáról tett bizonyosságot a nágocsi lelkész is (103), aki szerint a tapolcaiak szekerekkel hordták el a boraikat, az üres hordókat a völgybe engedték, ami egyet jelenthetett megsemmisülésükkel. Láthatjuk tehát, hogy a bor igen kapós volt, ennek megfelelően a gonosztevők egyfajta bázisul használták a pincéket. A borissza tapolcai, veszprémi, és más véghelyekről származó legények cselekményeiket egyéb tevékenységekkel is összekötötték, levágták és elfogyasztották a falubeliek jószágát, összeszedték a határban legelő jószágot, és magukkal vitték, de olyan is akadt, aki erővel, fenyegetéssel a falubeliek javait orozta el, de ezekről a cselekményekről később lesz szó.

A pincéken kívül beszéltek még istállókról is. A marosdi licenciátus Hirdi Bálint (6) elmondja, hogy Zana Mihály (8) – aki ekkor még feltehetően Szorosadon élt – istállójából három fejős tehenét és két borjút hozta el a veszprémi Kínzó Ferenc és Juti Istók. Nágocson feltört istállókat (103) említett a helyi református lelkész. Kimondhatjuk tehát, hogy a jószágot istállóban tartották a somogyi falvakban? A helyzet nem ennyire egyszerű. Meglehetősen kevés adat van istállóra az elhajtott jószágra vonatkozó adatok nagy számához képest. Nem tudjuk azt sem, hogy hol álltak, mekkorák és milyen szerkezetűek voltak. A falukép szempontjából nem mindegy az sem, hogy a házaknál, vagy esetleg a határban álltak-e az istállók. Többször említették ugyanis az állatok elhajtását a pincék feltörésével együtt, egy mondatban. S az is igen érdekes, hogy inkább a jószág elhajtásáról, a jószág összefogdosásáról beszéltek, nem az istállóból való elkötésükről. A helyzet tehát úgy nézhetett ki, hogy nem a házaknál lévő jószágot fogdosták össze, hanem a kertekben, határban, pusztai legelőkön legelésző, illetve elrejtett állatállományt. S ha ez így volt, akkor vajon milyen lehetett a forrásban említett istálló, és mi volt a jelentősége? Semmi esetre se a 20. századi istálló képe lebegjen a szemünk előtt. A továbbgondoláshoz szükséges még egy adatra felhívni a figyelmet. Az endrédi Vas István (29) szerint a veszprémi katonák 36 ökröt hoztak el az *„akókból”*. A szóhasználat arra enged következtetni, hogy több akó is volt a faluban. De mi is volt az akó? Az akó (akol) fedetlen karám lehetett, aminek az egyik végében félig földbe mélyített vagy oszlopokon álló féltető állt, többnyire szalmafedéllel. Az ökröket tehát nem istállóban, hanem akóban (is?) tartották. Az akókhöz a jószág elbitangolását megakadályozandó, kerítések is tartoztak, ezek többnyire tüskés sövényből álltak. A néprajzi szakirodalom és az újabb régészeti szakirodalom alapján biztosan állít-

ható, hogy ez a jelenség nem más, mint a szálláskertesség.¹⁰² A szállás voltaképpen a haszonállat, de különösen az ökor, fejőstehen és ló tartására szolgáló határbeli „telephely”, ahol aklok, istállók, ólak is állhattak, az elnevezések alatt ne a szavak mai értelmét keressük. Balatonendrén és a közeli falvakban a 19. századi kataszteri térképek segítségével azonosíthatók a szálláskertes határrészek. Ezek kétségtelenül azt támasztják alá, hogy a kétbaltelkes falvak ezen a részen is elterjedtek voltak a török időkben. A Balatontól délre eső vidék magyar települései tehát a Zselichez és a Mecsekhez, továbbá a Belső-Somogyhoz hasonlóan kétbaltelkes szerkezetűek lehettek.

Már csak egy határbeli épület, a verem bemutatása van hátra. A lakosság a zsákmányra éhes katonák elől ide rejtette az értékeit. Nemcsak a terményét áshatta el, de a ruhákat, a pénzt és általában a „portékát” is ide rejtették, olykor több vermet is ásva. A vermekben rejtegették a legértékesebb javakat, és a túlélést biztosító tartalékélelmet is. Ezért aztán helyüket titkolták. Ezt a tanúvallomásokon kívül Murin András jezsuita szerzetes Szekszárdról írt feljegyzései is megerősítik.¹⁰³ A kínzások során gyakran a vermek megmutatását követelték. Marosdon (10) szalonnát tároltak benne, Egresen „ruhavermet” említettek (50), de a következő részlet alapján az is valószínű, hogy egyik-másik veremben pénzt is rejtegettek: „*némelyek ruhaveremre, némelyek pénzre vitték a kínzókat*”. Elképzelhető, hogy a pénzt a többi értéktől külön tárolták, kisebb ásott rejtekekben, odvakban, de a talérokat edénybe rejtve egy kisebb és talán kevésbé feltűnő gödörben is elrejtették. Mivel a vermek mellett kamrákból, pincékből és a házakból is hoztak el élelmiszert, értékeket, ezért gyaníthatólag csak az ingóságok egy részét tartották ott. Aki veremre vitte a katonákat, nem csak a magát fedte fel, hiszen a közelben gyakran mások vermei is fellelhetők voltak.

A sor végére szorult a falvak legfontosabb építménye, a templom. Ennek az az oka, hogy mindössze két esetben említették meg. A látrányi Dezső Mózes (61) szerint felverték a szentegyházakat, és a szönyegeket és „*valami egyet-mást ott találták, akármilyen volt, azt elvitték*”. Egy (somogy) túri tanú (58) szerint pedig a falu templomának ajtaját bevágták. A látrányi adatból nem derül ki, hogy konkrétan a helyi templomot törték-e föl, de az mindenesetre a helyi református lelképásztort ért bántalmazás alapján eléggé valószínű. A templomok „*felverése*” kapcsán meg kell említenünk, hogy Kálvin követői feltehetően több bántalmazásnak voltak kitéve. Erre abból következtethetünk, hogy katolikus papok, misszionáriusok, licenciátusok megleckéztetéséről nem kapunk hírt, illetve a templomok felverését a látrányi lelkész megveretése után beszéli el a tanú.

Élés, jószág, portéka, pénz (javak)

Élés

Élés szóval az élelmet és a különféle, élelmezést szolgáló javakat nevezik meg a vallomástevők. Az alábbi táblázatban láthatjuk, hogy miféle élelmiszerek elhordásáról van szó, valamint, hogy kitől és mennyit vittek el a katonák.

2. táblázat. Rablott élelmiszer

Kinek okoztak kárt?	Mit vittek el?
10 – Csile Péter (Marosd)	földben elásott másfél szalonnáját
11 – Tormási Mózes (Taszár)	mindennemű élését: búzát, mákot, lencsét, két szalonnát
29 – Vas István (Endréd)	10 kila lisztjét
32 – Bertha Benedek (Endréd)	15 kila abrakját és kölesét
39 – Somogy	kölest, búzát szekereken
40 – Endréd	feles sót, búzát, kölest

¹⁰² A szálláskertesség dél-dunántúli jelentőségéről, részletes szakirodalmi áttekintéssel: MÁTÉ 2014.

¹⁰³ MOLNÁR 2006, 116.

Kinek okoztak kárt?	Mit vittek el?
40 – Torma Miklós (Endréd)	árpát, nyolc sajtot
45 – Gadács	73 kila búzájukat, lisztjüket, hajdinájukat, mézüket, vajukat
47 – Csepely	70 kila búzájukat, kenyerüket, mézüket
49 – Vajda Mihály (Szólád)	feles búzájukat, zabjukat
52 – Szentmiklós	öt szekerükön és három kocsijukon száz kila gabonánál többet vittek el
52 – Szentmiklós	25 kila búzát
52 – Pap György (Szólád)	2 kila lencsét, 2 kila lisztet, 1 kila borsót
52 – Ősi, Tengőd és egyéb helyek	40 szekér élest, házieszközt és ruházatot
53 – Bőjtös György (Szólád)	10 köből hajdináját elcsépték
53 – Szólád	1 kila borsót, 1 kila lencsét, 2 zsák búzát, 1 zsák lisztet egy pincéből
53 – Budo Gergely (Szólád)	egynéhány kila abrakot zsaroltak
53 – Lőrincz Gyurkó (Szólád)	3 kila abrakot
53 – Bodó Gergely (Szólád)	2 kila árpát és 2 kila rozsot vontak
57 – Pap János (Túri)	minden javaikat, ruházatjukat, élésüket szekéren
63 – Gölle	szalonnát, rozsot, lencsét és több egy-mást
65 – Kis István (Akali)	8 kenyerét, jó darab szalonnáját és egyéb élését
66 – Csepely	marhájukat levágatták, süttették, lisztjüket elvitték, baromfiuk sem maradt
67 – Csepely	minden egyéb javaikat, tung mézeket, földbe ásott, magnak hagyott méheket fölverték s fölverték, minden egyébféle éléseket elprédálták
68 – Csepely	baromfijukat ették, asztagot csépték, öröltették a búzát
69 – Vincze Péter (Acsa)	25 kila búzáját, kősóját
69 – Acsai ember	10 kila rozsát
69 – Gölle	élésüket szekereken elvitték
86 – Torma István (Endréd)	7 zsák árpa, 8 sajt
90 – Bálványos	12 kocsi köles
101 – Taszár	32 szán élet (búza)
102 – Értény	100 kila búza
103 – Nágocs	15 kocsi jószágot (!), borsót, lencsét, búzát
104 – Somogy	búzát, árpát, kölest

A táblázatból nem derül ki, de az előzőekben utaltunk rá, hogy az élelmet hol a háztól, hol a pincéből, hol pedig veremből zsákmányolták a katonák. Szerencsés volt, aki három helyen tartalékolta élelmiszert, hiszen így kisebb eséllyel vitték el az összes élelmét. Az akali Kis István (65) például nem említi, hogy minden élését elvitték volna. Feltehetőleg csak a kamrájában, a háznál lévő élésére tették rá a kezüket a fosztogató katonák, és ugyanígy tettek a munkaeszközökkel. Egyúttal nagy szomorúsággal vallotta azt is, hogy ökreit fáradtságos fuvarra kényszerítették, „*Tapolcáig hurcolták, kínozták*” őket. De ez tulajdonképpen még az enyhébb esetek közé sorolható. Az élés megszerzésének

más, szintén nem túl drasztikus példájával találkozunk a csepelyi Kovács Lukács (66) történeténél, aki szerint a katonák a parasztok levágott marháit rögvest megsüttették az asszonyokkal, az elfogyasztott pecsenyéhez természetesen a csepelyiek borát itták.

A visszaemlékezésekből az derül ki, hogy a katonák kényelmesen megvárták az élés előkerítését, nem siettek, nem kapkodtak, ellenséges területhez képest igen sok időt töltöttek a falvakban. Csepelyen például huzamos tartózkodásról vall Bus Gergely (68), aki szerint a veszprémiek nemcsak borukat itták éjjel-nappal, de baromfijukat ölték-vágták, asztagjukat csépték és ölettek, vagyis azt is ki tudták várni, hogy a még asztagban lévő és cséplésre váró gabonából kenyér sülhessen. Kovács Lukács (66) egyenesen úgy fogalmaz, hogy *„éjjel-nappal maguk maguknak gazdálkodtak”*, ami igen képletesen vallja meg, hogy a katonák átvették a falvak feletti uralmat. Az élés felélése tudatos stratégia lehetett. Ezt a „kényelmes” helyzetet megmagyarázhatja a hadsereg ellátási nehézsége, az élelem után járásra kiadott engedély is. Az egyik kulcsvallomás e tekintetben a tihanyi véghely porkolábjához (108) kötődik, aki Babocsai Ferenc veszprémi kapitánynak tulajdonította az engedély kiadását. Ezt erősíti meg Karacsics Mihály (108) vallomása is. Ő az általa elfogatott katonák szájából hallott Babocsai engedélyéről, *„hogy amit kaphatnak eledelükre valót, csak elvegyék”*. Az élés egy részéért a katonaság fizethetett, erre utal Horhi Mátyás veszprémi lovaskatona (104), aki szerint hol *„pénzért, hol erővel”* hordták el az élést Somogyról. Persze állítását, a károkozásban vastagon érdekelt félként, nem árt fenntartással kezelni.

A falvak helyzetét súlyosbította, ha az élelmet kereső katonák egymás után többször is meglátogatták őket, ez már bizonyosan ínséget eredményezett. A túri Pap János szerint (58) *„sokan éhen haltak meg, mert semmijüket meg nem hagyták”*. Az egykori látrányi lakos Desü Mózes (61) szerint akkora lett az ínség, hogy rákényszerültek az ebek evésére is. A csepeli Elek István (47) pedig nyolc szép gyermekének éhenhalásáról vallott, ami feltehetően nem a gyermekek tényleges halálát jelentette, kilátástalan helyzetüket próbálta lefesteni. A sok fenyegetés és verés hatására a lakosság egy része elmenekült, szétrebbent.

Vizsgáljuk meg most ezután a területi lefedettséget is! Arra a határozott összefüggésre jutunk, hogy az élelmiszer rablása, a pincénél lakás és a javak felélése a magyar falvakban történt. Elsősorban a Külső-Somogy északi felén fekvő községekben, a nagyobb lélekszámú és jobb kondícióban lévő földműves falvakban. Az igen sokat szenvedett Csepelyről például egy helyen azt jegyezték fel, hogy *„egykor népes”* (47). Igen érdekes kérdés, hogy miért ezek a népesebb magyar települések kerültek az eleséghordás célkeresztjébe. Annyi mindenesetre leszögezhető, hogy a közeli rác falvak sem voltak szegények, vagy élelmiszerben szűkölködők. Két rác faluból, Dúzsról és Kistaváról például 400 tallért érő portékát vittek el a veszprémiek (92), ami nem kiemelkedően nagy értékű zsákmány, de mégiscsak arról vall, hogy ezekből is volt mit elhordani. Sokkal inkább arra gondolhatunk, hogy a katonáknak nem állt érdekükben, vagy nem mertek huzamosabb időt rác falvakban tölteni. A magyar falvakra ugyan rávetülhetett a „törökösség” vádja, mégis inkább tartottak a magyarral, mint a törökkel. Vagyis a magyar földesurakkal és a hajdúkkal való kapcsolatukat kevésbé az ellenszegülés, mint a szükséges rossz elfogadása jellemezte. A rác falvak meghódolása minden bizonnyal politikai érdek, pillanatnyi racionalitás volt csupán, nem szimpatizáltak sem a magyar adószedőkkel, sem a katolikus missziókkal, protestáns prédikátorokkal, akik anyagi létüket és hitéletüket is veszélyeztetették. Ezért a magyar földesúr és a katonaság sosem tudott szilárdabb viszonyrendszert kialakítani velük. Ezt a dokumentum inkább csak sejteti, mint konkrét adatokkal támasztja alá. A gyanakvás, az óvatosság magyarázhatja, hogy a magyar katonák miért csak a magyar falvakon *„ültek”*. Az élelemszerző akciók területi kiterjedését meghatározhatta természetesen a közelség is. A több napos eszem-iszomokat vélhetően a Balaton közelségében volt ajánlatos végbevenni, ugyanakkor a Kapos-völgyének alsó szakasza, vagy a Tamási-mező gazdag rác falvai is kiváló eleségnyerő helyként jöhettek volna számításba. Ebben akár a rácok elmenekülése is megakadályozhatta a végbelieket.

Portéka

A parasztek emberek nemcsak elrabolt jószáguk, élelmük után bántódtak, de ingóságaik elvesztése is anyagi kárt és bánatot idézett elő. Összefoglaló szóval *holminak*, *portékának*, *egy s másnak* hívták az elveszett javakat. Ide tartoztak a munkaeszközök, az alapanyagok, a ruhadarabok és a fegyverek is. A skála igen széles. Először tekintsük át táblázatos formában a javakat.

3. táblázat. Rablott portéka

Hol/kivel történt?	Mit vittek el?
6 – Hirdi Bálint	karasia dolmány, kalpag, háromtalléros rokolya
9 – Gál Illés (Szorosad)	zubzony, furulya, öt selyemmel varrott gyolcs keszkenő, fél tallér ára selyem, két paraszt szőtt keszkenő, 10 sing vászon
10 – Csile Péter (Marosd)	130 sing vászon
11 – Oroszi, Mernye, Somodor, Taszár	mindennemű ruházat, férfi és asszony ruházat
29 – Endréd	30 tallért érő „egyet másat”, közöttük volt egy keszkenő, amelyet Orbás Iván szolgájának a nyakán ismertek fel
40 – Endréd	fejsze, fúró, egyéb házi eszközök, szerszámok
45 – Gadács	fejsze, kapa, egyéb szerszám
50 – Egres, Bedeg	mindennemű házieszközök, ruházat
52 – Ősi, Tengőd	házieszköz, ruházat
52 – Szólád	ruházat
56 – Balassa Iván (Nágocs)	150 tallért érő egyet-mását szekéren
58 – Túri	minden javaikat, ruházatjukat
58 – Pap János (Túri)	30 tallér egyet-mását
60 – Látrány	házieszköz, ruházat
61 – Látrány	szentegyházakból szőnyeget, egyet-mást
63 – Gölle	egyet-mást
65 – Kis István (Akali)	szekercék, sarlók
69 – Acsa	falu ruházata és egyéb javai
69 – Gölle	ruházat
69 – Vincze Péter (Acsa)	puska
75 – Mecsek tája	rác és török portéka
88 – Kis György (Köröshegy)	fejér ruházat, cérna, bocskor, bőr és egyebek
90 – Bálványos	5 kocsis lószerszámokkal
95 – n. a.	hídvégi rácok ruhabeli kótyavetyét tartanak Tihanyban
95 – n. a.	egy nyolcökrű szekér és egy kocsis portéka tartalma: viasz, puszkák, szablyák, férfi ruházat, vászon, keszkenő és más effélék, egy rőf turribulum (füstölő) (Tihanyban)
96 – n. a.	hatökrű szekér portéka (Tihanyban)
101 – Taszár	portéka, ruházat
102 – Értény	17 forint ára mentét levontak a falubeli prédikátorról, 200 sing vászon (egy embertől), 1 rókabőr

Hol/kivel történt?	Mit vittek el?
103 – Nágocs	fehér ruházat, ruházat
108 – Tád	1 szán portéka
109 – Kismajsa	40 tallér ára portéka, ruházat

A lajstrom a mindennapok szinte minden területét érinti. A domináns tárgyanyag a munkaeszköz és a ruházat. A munkaeszközök között találunk szekercét, sarlót, fúrót és kapát is. A szekér és a lószerszám eltulajdonítása már sokkal komolyabb veszteség lehetett, bár egy kézreálló, ügyes szerszám lóvá tétele miatt is igencsak főhetett a gazda feje. A prédálásnak elsődlegesen nem ezek eltulajdonítása volt a célja, amolyan járulékos része volt az éléskamrák és pincék kifosztásának.

Igen sok helyen raboltak vásznat a katonák. Értényben egy embertől 200 sing vásznat vittek el, ami 120 méternek felelt meg. Ő a falu takácsa vagy kereskedője lehetett, mert az általa birtokolt mennyiség igen soknak tűnik. A marosdi Csile Pétertől 130 singet raboltak, ez szintén nem csekély. A ruházatnak nevezett tárgyakat nem tudjuk pontosan leírni, feltehetőleg mindenféle férfi és női ruhát és alapanyagot neveztek meg így. Többnyire az „ömlesztve” elvitt portéka esetén használják a kifejezést. A „*fejér ruházat*” minden bizonnyal az alsószoknyákat, gatyákat, ingeket jelölte. A ruhaneműek közül értékes lehetett a keszkenő, mert többször külön tételként jelenítették meg a károk között. Gál Illés (9) „*selyemmel varrott gyolcs keszkenőt*” említ, ami anyagában is és feltehetően hímzésében is kitűnhetett a viselet többi eleme közül. Ezt az is mutatja, hogy később ugyanez a tanú „*paraszt szőtt keszkenőt*”, vagyis egyszerű, durvább anyagból készültet is említ. Külön figyelmet érdemel az az eset, amikor egy elrabolt keszkenőt a sok galádsággal megvádolt Orbás Ivánnak a szolgálján (29) ismerték fel, tehát a lopott tárgy jól azonosítható volt. A marosdi licenciátus háztartásából (6) nem mindennapi dolgokat vittek el a tapolcai rablók. Karasia dolmányát, kalpagját és feleségének 3 tallért érő rokokóját rabolták el. Csak sejthetjük, hogy a megkárosított licenciátus – köztisztviselőként álló ember lévén – rangosabb, vagyonosabb ember volt a faluban. A háztartásából elrabolt öltözékek mindenesetre kirínak a többi eset közül. Az alapanyagok terén a cérna, bőr, rókabőr elvitelét említették, a lábbelik közül bocskor elviteléről beszéltek.

A ruhák után tekintsük át az egyéb javakat. A prédálók szablyát, puskát is zsákmányoltak. Mivel ezeket a tulajdonosuk gondosan elrejtette, farakásba, üregebe, padlásra dughatta, feltételezhetően kevés fegyver került csak elő. A korban a fegyverviselés általános dolog volt, a 18. századi határperekben a török idők kedvelt paraszti tevékenységeként írják le a puskás vadászatokat.¹⁰⁴ A vármegyék a 18. században előbb a puskától, majd a fokos használatától is megfosztották a fegyverhasználatba belenevelődött pásztorokat és parasztokat. Kivételes zsákmánynak tekinthetjük a templomokból elhordott szőnyeget és füstölőt. Ez utóbbinak a hosszát 78 centinek adták meg (egy rőf). A szőnyegek a 17–18. századi protestáns és katolikus templomok jellegzetes tartozékai, díszei voltak.¹⁰⁵ A templomok karzatát, szószékét, úrasztalát, oldalfalait borították, általában helyi kereskedők, gazdag emberek vagy a kegyúr ajándékozta a közösségnek. Feltehetőleg itt is erről a török korban divatozó szokásról volt szó. Nem gondolhatjuk azonban, hogy a gazdag erdélyi városok templomaihoz hasonló látvány fogadta a látrányi, vagy más környékbeli templomba betérőket. Mindössze a szószékét, úrasztalát, és a prédikátor székét díszítő reprezentatív kellékekről lehetett szó. Bár amilyen keveset tudunk a dunántúli hódoltság falvak életéről, a jövő kutatásai akár még meglepetéssel is szolgálhatnak e téren.¹⁰⁶

¹⁰⁴ MÁTÉ 2017b, 125.

¹⁰⁵ BATÁRI 1979.

¹⁰⁶ A 18. századi Somogy, Zala és Veszprém megyében is akadtak még olyan gyülekezetek, akik keleti szőnyegekkel díszítették templomukat, elsősorban a prédikátor ülőszékét, az úr asztalát, a dékánok székét, és az asszonyok első székének könyöklőjét. BATÁRI 2000, 59.

Érdekes színfoltot képvisel Gál Illés (9) elrabolt furulyája, amit más, feltehetőleg háznál tartott értékekkel együtt vittek el. Talán nem is pénzben kifejezhető értéke, hanem a kedves tárgyhoz való ragaszkodása miatt volt fontos róla szólni. S, hogy mit jelentett a somogyi furulya a rablóknak? Külleme, vagy szép karcolt cifrázása tetszett-e meg nekik? A tolvajok ebben az esetben a neveik alapján zalai és somogyi (?) származásúak voltak, a tanúval egy „zenei anyanyelvet” beszélhettek. Tudták hát értékelni a hangszerből kicsalt szép dallamokat.¹⁰⁷ A keszkenős példát alapul véve a holmik egy részét saját használatba vették a katonák. Más részüket értékesítették. A tihanyi katolikus iskola oskolamestere (95) látta, ahogy Tihanyban a hídvégi rácok „*ruhabeli kótyavetyét*” tartanak. Vagyis a szekerekkel, kocsikkal odahordott ruhát pénzért adták-vették. Ez azt is mutatja, hogy természetek ruhát zsákmányoltak. A portéka sokszor annyi volt, hogy nyolc ökröt kellett a szekér elé fogni (95). Az elvett javak közé sorolhatjuk a szekereket és kocsikat is. Ezeket a katonák igénybe is vették a portéka és az élelem elhordásához. Szentmiklósról (52) öt szekérrel és három kocsival vittek el a falubeliek több száz kila gabonáját. Értényből minden kocsit elhajtottak a tapolcaiak (102), nem tudjuk, hogy megkerültek-e. Gyaníthatólag nem, és azokban az esetekben, ahol búza, köles, árpa és egyéb élelmek kocsin vagy szekéren való elszállítását emlegetik, szintén ez történhetett. A bálványosi Bödök János (90) világosan megvallotta, hogy a faluból zsákmányolt kölest 12 kocsival szállították Tapolcára, ebből öt származott a faluból. A katonák csak a lovakat adták nekik vissza, de ezzel tulajdonképpen még szerencsésük is volt. A kocsik, lószerszámok mind odavesztek. A bálványosi Gama István (91) is szomorúan vallotta, hogy egy kocsija és egy lova, hámostól, fékestől a tapolcaiak kezére került.

Jószág

Bármennyi zsák búzát, akárhány kocsi portékát raboltak is el a tolvajok, a legnagyobb jelentősége mégiscsak a jószágnak volt. Szükségtelen itt részletesen kifejtennem, hogy milyen fontos szerepe volt a kérődzőknek az élelmezésben és a munkavégzésben, a létezés elengedhetetlen feltételének számítottak. A katonák számára már korántsem a jószág mindennapi használata volt az érdekes, hanem a gyors értékesítés lehetősége és a zsákmányból remélt nagy haszon. Természetesen a katonáskodó életvitelben is fontos szerepe volt a különféle állatoknak. Elsősorban a harci cselekményekben részt vevő lónak, és a szállítmányozásban fontos ökröknek. A katonák igen gyakran kereskedtek is a jószággal, sőt állattartó szállásaikon maguk is folytathattak állattenyésztést, fizetett pásztoraik segítségével. A legfontosabb azonban, hogy a korszakban a bor mellett a legjobban értékesíthető árucikk az élőállat volt. A kor útviszonyai között is könnyen lehetett mobilizálni, valóságos aranytartalékkal ért fel. Ezek ismeretében nem csoda, hogy a katonák az eseményeket „*marhahajtsásként*” emlegetik. Ez rögvest beirányozza, hogy mi is volt az elsődleges cél: a tájon szerteszét legelésző, a pásztorok által nyájokban, gulyákban, falkákban legeltetett jószág összefogása. Sokatmondó az is, hogy a rabolt jószágot általában seregnek hívták a végbeliek. Ez aligha volt így a faluban, ahol nem (apa- és anyaállat), kor és feladat (munkavégzés) szerint különítették el a jószágokat. Többször utaltak is rá a katonák, hogy az egybeterelt jószág közt ökrök és marhák is voltak, továbbá kecskék és juhok. Vagyis azt gondolhatjuk, hogy az elorozott jószágot olyan vegyes seregekbe, falkákba „*verték össze*”, amelyek normál esetben sem nemük, sem koruk alapján nem kerültek volna egymás társaságába. Az illet természetesen csakis erőszakkal tehették meg, amint azt már korábban említettük, a katonákat ért „veszteségek” is többnyire a pásztorokkal történt összetűzések során keletkeztek. A pásztorok fegyverviselő emberek voltak, puskával, fokossal, szablyával őrizték állataikat. A gyakori „*megugrasztások*” és „*kiszakasztások*” miatt szükség is volt a fegyverhasználatra. A pásztorság voltaképpen a katonáskodás előszobája volt. A török és a magyar hadseregben szolgáló paraszti származású katonák mind végigjárták a „*pásztori hadapródiskolát*”, ahol előbb korukhoz illő gyermek-

¹⁰⁷ Egy (egyházas)hetyei, egy „zalai” és egy „berki” származású katonáról van szó. Ez utóbbi talán a somogyi Nagyberkit jelölhette, ám a név gyakorisága miatt ez egyáltalán nem biztos.

játékokon, majd a virtuskodó életmód próbatételein nevelődve váltak maguk is hadrafoghatóvá. Az ilyen iskolán „tanult” pásztorok, ha elérkezettnek látták az időt, kivált, ha valaki felbuzdította őket, könnyen álltak rá a katonaságra.

Az elhordott állatot, amikor azok már tisztos távolságban voltak a tett színhelyétől, szétválogatták. Egy esetben említették (94), hogy a Somogyságról hozott szarvasmarha és juh az egész Veszprémi-mezőt elfoglalta. És nagyon hasonló állapotokat írt le a foki porkoláb Török István is (82), aki egymás után érte a Fokhoz hajtott állatseregek érkezését. Még ha tolvaj kezek el is idegenítették őket, állat és gazda érzelmileg nem könnyen vált el egymástól. Nemcsak vagyontárgy volt a jószág, érzelmi kötődések is kialakultak. Különösen azon állatok hiánya fájhatott, amelyek munkában töltött hosszú évek alatt a gazda természetéhez idomultak, és talán gazdájuk jelleme is az állathoz. Csile Péter (10) a „*lovait meg nem akarta mutatni*”, ezért a vázsonyiak kegyetlenül kínozták és verték. Távoli párhuzamnak tűnik, de mégis helytállóan vélem az erőszakos kollektivizálás során történt állatelhajtások esetét, ahol a gazdák számára a legdrámaibb pillanatot rendszerint nem is a föld elvétele jelentette, hanem a jószág kivezetése az istállóból. Több elkeseredett parasztember a kiürült állás gerendájára akasztotta fel magát. Talán a közelmúltból jobban megérthetjük azt is, hogy mit érzett Csile Péter, és azok a somogysági gazdák is, akik elprédált javaikat kutatták, és a kézen-közön eltűnt jószág viszontlátásában is reménykedtek. Lovuk, ökrük, portékájuk viszontlátása reményében napokat utaztak, sok veszélynek és megpróbáltatásnak téve ki magukat.

Különösen érdekes az a történet, amiben Nánay Jován tihanyi zsoldos lovas (92) egy jóváncai ember ökreit pillantotta meg Devecserben. A ma már nem létező, egykoron Gyulával (Gyulajjal) szomszédos Jóváncát és Devecsert legalább 130 kilométernyi út választotta el egymástól a 17. században. A katona még Jóváncán, a gazda udvarán látta először az ökröket, bizonyára nemcsak a küllemük, de más megkülönböztető jegy is segítette később az azonosítást. Még az is lehet, hogy az ökrökkel együtt elvitt szekér árulta el az állatok származását. Akárhogy is történt, igen érdekes, hogy mindenféle kép- és hangrögzítő eszköz nélkül, pusztá emlékezetből azonosította az állatokat. Ahogy az adás-vételek folytán távolabb került a jószág, előbb „szürkév” vált, majd „kifehéredett”. A Balaton fölött már nem igen volt fontos, hogy honnan hozták azokat. Elvértve emlegethettek csak falvakat, talán valamivel gyakrabban a földesúr nevét. A legfontosabb az állatállomány birtoklása, egybetartása volt. A jószágot felvásárló kereskedők, akik még tovább szállították nyugatra, vagy fel az Észak-Dunántúl városaiba, már egyáltalán nem foglalkoztak a származásával, de valami keves fogalmuk azért volt az eredetéről. Az eseményben részt nem vett városiak is csak közönyös szemlői voltak az eseményeknek, akik semmit sem tudtak elmondani a marhák felől, csak ennyit: „*Nem tudni hová valók*” (16, 74, 75, 76, 104), vagy „*Törökének mondották*”. Pécsváradgyai Ferenc és társai például Csomai Máté (2) vallomása szerint „*hitük szerint vallották, hogy török marhái voltak*”. Lakatiártó Mihály (73) is azzal védte vázsonyi katonatársait, hogy „*törökének mondották*” a marhát. Mintha magától a török seregtől, vagy annak császárától sikerült volna zsákmányt szereznie a vázsonyi vitézeknek. Ahogy a hajtók maguk mögött hagyták a tó kéklő vizét, a jószág töröktől zsákmányolt portékának számított, amiért a katonák becsületes és kemény harcot vívtak. A valóságban azonban csak kis része lehetett tényleges hadizsákmány, javarészt a földműves népességtől elrabolt állat volt. Ezt minden bizonnyal mások is tudták, sejtették, de ekkor már nemcsak a két birodalom fizikai határán haladt át a portéka, de nagy presztízzsel bíró emberek érdekkörain is áthaladt.

A jószágot ért veszteségeket igen nehéz lenne összességében megállapítani. A probléma ott kezdődik, hogy a jószág számát, amibe a juhok, marhák, lovak és kecskék is beleszámítódnak, olykor az érintettek sem árulták el pontosan, és nagy értéke miatt talán felül is becsülték. Ezen felül igen gyakran csak feles marháról, juhokról, lovakról vallanak a kárt szenvedett polgárok. Fennáll annak is a lehetősége, hogy különböző tanúk ugyanazon esetre emlékeznek. De lássuk a másik oldalt! A károkozók oldaláról sem könnyebb a becslés, sőt innen nézve még felületesebb a kép. A katonák csak nagyjából adják meg az elhozott jószág számát. Az elrablott jószág bizonyos úton-módon meg

is csappant, és az eredetileg megszerzett zsákmány a hajtásban részt vevők, a „félrenéző” tisztek kezén további részekre szakadt. Így végső soron nehéz követni, hogy egy-egy elrabolt farka, sereg hány helyre ment. Az is lehetséges, hogy a rablásokkor még 500 darabból álló farkát a rablás pillanatában, majd a marha hajtása során, végül valamelyik végvárban tartott kótyavetyén is megpillantják, vagyis három különböző helyen, más-más időpontban.

Egyértelműnek tűnik, mégis szükségszerű körüljárnunk, hogy mi számított jószágoknak. Minden négy lábú és kérődző állat, vagyis ló, marha, a szekér elé fogott és igavonásra használt ökör, kecske, juh és disznó. A szárnyasokat nem hajtották el, de a veszteséglistákon mégis gyakorta szerepelnek, és az is látszik, hogy kizárólag a somogysági magyar falvak lakói sopánkodtak az elvesztésük miatt. A tyúkok elpusztítása ráadásul többletjelentéssel is bírt a korabeli nyelvezetben. Az „*Egy tikfi sem maradt*” mondás a somogyságiaknak annyit jelentett, hogy még a szegény ember eledelének, a csirkének és a tojáshoz az elfogyasztására se volt már remény, minden eledelük odaveszett. A szólásmondás nemcsak a somogysági eseményeknél, de a rácdúlások hatásaként Dél-Baranyából is adatos. ¹⁰⁸ Ne gondoljuk azonban azt se, hogy a parasztok pusztá frázisokat puffogtattak. Az irat nyilvánvalóvá teszi, hogy a katonák valóban megették a szárnyasokat, ők fogdosták össze azokat, és az asszonyokkal süttették meg őket. A lakosságon évődő katonák néhány falu élelmét és jószágát teljesen elfogyaszthatták. Az ilyen szisztematikus prédálásra gyakran használták a „*megemésztés*” szót.

Az állatállomány teljes elrablását figyelhetjük meg Gadács példáján. Több hullámban, keszthelyiek, csobánciak és tapolcaiak vitték el a jószágot. Összesen 95 ökröt és 57 lovat. Ez a szám igen tekintélyesnek mondható, arra utal, hogy a Gadácson igen komoly földművelés folyt. A juhek és marhák száma is magas volt. Azt is rekonstruálhatjuk, hogy egy gazdának mennyi jószágáé volt. A csepelyi Fonó Lukácsnak (48) a gonosztevők minden jószágát elhordták. 30 sertése, 10 ökre, 6 ló, 8 borjúja veszett oda. Bizony ez is igen tetemes, ennyi állat kifejezett jómódot biztosíthatott gazdájának.

Értény példáján keresztül a jószágrablás menetrendjét követhetjük nyomon. Kis György szerint (102) először a java állatot rabolták el a különböző örségek tagjai. A lovak, ökrök elfogyván a sertésekre került a sor. Ezzel valószínűleg a teljes állatállomány bevégeztetett, hiszen a tanú úgy fogalmaz, hogy „*Ezzel sem elégedvén meg*”, a falut rabló istentelen tolvajok bírságot vetettek ki rájuk. A jószágok elvitelét követően a tanú már a „*dúlást*”, a portéka elrablását említette, amely „*más úttal*” ment végbe. Ekkor, vagy ez után kerül sor az asszonyok kínzására, két ember meglövésére. A falu viszontagságainak bemutatását követően Kis György az egyes emberek sorsát, bizonyára a szomszédokkal megesett dolgokat, vagy a legbizarrabb cselekményeket mesélte el. Végül azt a korábban már megismert esetet is megismerhetjük, amikor a katonák a tort ülő népen ütöttek rajta. Összegezve úgy vélhetjük, hogy egy általánosítható „*rablási forgatókönyvet*” ismerhetünk meg, ahol a könnyen megszerezhető, mobilizálható javak elrablása után a terror növelésével arányosan fogynak el az élelmiszerek és a szükségleti cikkek a faluból.

A török időkben Dél-Dunántúlon két eltérő ökológiai alapon szerveződő üzemforma találkozott egymással. A Balkánról érkező, összefoglalóan rácnak mondott betelepülők hegyes-völgyes vidékekről jöttek, ahol a legfontosabb haszonállatnak a kiskérődzők, vagyis a juh és a kecske, illetőleg a sertés számítottak. A juh a balkáni konyhában sokkalta fontosabb szerepet töltött be, mint a magyarban, húsát ették, tejét fejték, amiből túrót, sajtot készítettek. ¹⁰⁹ Ez a fogyasztási minta a dunántúli magyarság körében nem volt jellemző. Itt a legfontosabb állat, talán egészen a 18. századig a marha volt, majd a disznó jelentősége nőtt meg. Ezzel a két állattal táplálták magukat, és alapvetően húsalapú volt az étrend, amit a gabonafélékből készült ételekkel egészítettek ki, és rengeteg zöldséggel, gyümölcscsel. A rácnak gazdálkodása kiterjedt legelőkön alapult, de a földművelés is fontos kiegészítője volt a megélhetésüknek. A Török Birodalmon belüli migrációjuk során sem hagytak fel

¹⁰⁸ SZITA 1976, 109. Szókérdésnél írják: „*egy Tik fiak sem maradt.*”

¹⁰⁹ ANTOV 2017, 178; MÁTÉ 2018b, 382.

a juhtartással, ehhez nagy legelőket találtak a folyamatosan pusztuló Somogyban, Tolnában és Baryányban. A török hadsereg is juh alapú ellátást kapott, szemben a marha alapú magyarral.¹¹⁰ Vagyis a rác vidékeken tenyésztett juhokat nemcsak az ott élő földművesek fogyasztották, de az erődök katonái és a török előkelőségek is. Ehhez igazodott a kézművességük, gyapjúfeldolgozásuk és viseletük is. Vizsgáljuk meg most, hogy a juhok elterjedéséről mit mond a forrás! A magyar falvakból csak Marosdról (6), Endrédről (40) és Gadácsról (69) hajtottak el juhokat. Előbbi helyről mindössze 48-at, Endrédről nem tudjuk hányat, míg Gadácsról 500-at vittek el. A magyar falvak is feldolgozhatták a gyapjút különféle ruhaneműk készítésére, de a táplálkozási célú juhtartás alárendelt lehetett. A gazdagabbak a jó értékesíthetőség miatt már ekkor is nagyobb számú nyájat tarthattak itt. A rác falvak juhtartásának különbözőségét az adatok hűen mutatják, számuk lényegesen túltett a magyaroknál tapasztaltnál. Tárkányról és Szakályról 525-öt (85), a „palatinus” falvaiból (108) 140 juhot, Csablényből (108) egy sereggel, Szentmártonból 300-at, majd 370-et (109), Dorogról (109) 170-et, Szokolyból (109) 317-et, Regölyből (109) 300-at, Németiből (109) 300-at, Ráckesziből (109) 500 juhot és kecskét, Kismajsáról (109) 370 juhot hajtottak el, de Jováncáról (108), Orciból és Fonóról (76-81) is vittek el juhot. A mérleg nyelve itt egyértelműen a rácok oldalára billen. Hangsúlyoznunk kell, hogy az esetek egy részében nem a falvak juhállományát emlegetik, hanem egyes személyek, gazdák tulajdonát. Például Kovacsanin Jakab és Karapanca Iván gazdáknak 370 juha veszett oda, a dorogi Petrovicz Markónak 170 juhát vitték el. Vagyis itt nem közös birtoklásról, hanem gazdák vagyonáról van szó, akik a térség tehető parasztjai között lehettek. Az adatokat nézve egyértelmű, hogy a juhok a rácok állata volt, még akkor is, ha a magyar falvakban is tartották.

Pénz

A vallomásokban a pénz kétféle szerepben fordul elő. Okozott kár becslését, értékét jelöli, vagy elrablott pénzermékként jelenik meg. Ez utóbbi esetben „pénzhúzásról” beszéltek a vallomástevők. Először járjuk körül a pénz érték mérő szerepét az alábbi táblázat segítségével.

4. táblázat. Becsült árra, értékre vonatkozó adatok

Károsult	Becsült érték	Elkövető
1 – Roboz Mihály, veszprémi lovasság főhadnagya	1000 tallért érő feles marha	Salomvári János vásárolta
5 – Szabó – Székölyi – György, veszprémi lovas	17 ökör után 100 forint	Vitéz János nyeresége
6 – Hirdi Bálint neje, Marosd	3 talléros rokolya	tapolcaiak
6 – Sánta Jankó, Gerezd	100 tallért érő jószág	tapolcai tótok és rácok
9 – Gál Illés, Szorosad	½ tallér értékű selyem	tihanyiak
16 – Mészáros Lőrinc, veszprémi lakos	266 ökör = 2000 forint	vásárlással szerezte őket Mészáros a veszprémi tisztektől
35 – Lőrinci – másként – Sifter Benedek, veszprémi szabados	150 ló és szarvasmarha ára = 650 forint	veszprémi, tihanyi és vázsonyi katonákkal hozták el a Kapos mellől
47 – Elek István, Csepely	10 tallért érő tehén	vázsonyiak

¹¹⁰ BÉRES 2020; WHITE 2011.

Károsult	Becsült érték	Elkövető
47 – Elek István, Csepely	60 forint ára kár: 30 szekér széna, asztag cséplése, 30 akó bor megívása	tapolcai Nagy György, vázsonyi Kusz János
47 – Elek István, Csepely	2000 forintot érő jószág	tapolcaiak, vázsonyiak
52 – Pap György, Szentmiklós	15 tallért érő tehén	vázsonyiak
56 – Balassa István, Nágocs	150 tallért érő <i>egyetmás</i>	tapolcai baranyai Rác Simon
58 – Pap János, Túri	30 tallér <i>egyetmás</i>	dörnyeiek
92 – Nánay Jován, tihanyi lovas zsoldos	28 tallért érő 2 db ökör	jováncaiak tulajdona volt, Nánay meg akarta vásárolni, de nem adták
91 – Kistava és Dúzs	400 tallér ára portéka	veszprémiek
102 – Értény	60 forint ára jószág	tapolcaiak és keszthelyiek
102 – Értény	17 forint ára mente	csobánciak, tapolcaiak
109 – Maysicz Jován, Kismága	40 tallér ára <i>portéka</i>	vázsonyi Dundics Fülöp
109 – Katics Jován, Tád	100 forint = 6 ökör egy szán portékával	Agerchanovics Iván

A táblázat adatait áttekintve látható, hogy kétféle pénzzel mérték a károkat, tallérral és forinttal. A tallér a legértékesebb fizetőeszköz volt. A valószínűleg itt is használt pozsonyi tallér 150 denárt, a pozsonyi forint pedig 100 denárt ért.¹¹¹ Nagyon érdekes, hogy nem említik a lakosság által gyakran használt váltópénzeket, a garast, vagy a denárt. Úgy tűnik, hogy a rablás során, és az értékesítés kapcsán is a jobb pénzek forogtak, ami a háborús viszonyok között logikus dolog, a zűrzavaros viszonyok között az értékállóbb pénznek nagyobb jelentősége lehetett.

Számunkra az is izgalmas kérdés, hogy az elrabolt és kizsarolt dolgok mennyit értek vásárlóértükön számítva. A felszabadító háborúk alatt nagy drágulás következett be. Az árpa ára például az 1669-es szintnek csaknem a nyolcszorosa lett 1686-ra, de a búza és a zab értéknövekedése (ötszörös, illetve hétszörös) is rendkívül jelentős volt.¹¹² A marhaár vonatkozásában is hasonló tendenciát ismerhetünk fel. Egy 1684-ből szóló levelezés szerint Esterházy Pál nádor az Alföldről 180 marhát vett 500 forintért (2 forint 78 denár darabjáért), egy hónappal később már csak 92 darabot tudott venni 602 forintért (6 forint 52 denárért), és azt is megtudjuk, hogy a marhakereskedők kizárólag tallérban fogadták el a fizetést. Mindez sok mindent megmagyaráz a tanúvallomás során mondott értékek szóródását illetően.¹¹³ A különféle gabonák árfolyama is sokatmondó. Búza János szerint a búza átlagára (egy fertály) 4,1426 forint (1,7261 tallér) volt 1682-ben, de 1684-re rendkívüli mértékben megemelkedett, átlagára Kecskeméten 12 forint 20 denárra nőtt, ami megegyezett egy tehén árával.¹¹⁴

Az esetek közül csak azokkal szeretnék foglalkozni, amelyek alkalmasak a parasztháztartások értékének megbecslésére. Végző soron két ilyen esetet emelhetünk ki a táblázatból. Elek István (47) kétezer forintot érő „jószágá” volt, „minden marhája, jószágá odavan”, vallotta a csepelyi paraszt. Hogy mennyit jelenthetett ez, arra fényt vet ugyanennek az embernek a vallomása, akinek egy elveszejtett tehene 10 tallért ért. De vajon mennyire áll közel a valósághoz Elek István vallomása? Élhetünk a gyanúperrel, hogy túlbecsülhette ingóságainak értékét. Legfeljebb csak akkor ér-

¹¹¹ KŐHEGYI – NAGY 1988, 351.

¹¹² Pontos adatok érdekében lásd az idézett tanulmányt!

¹¹³ KŐHEGYI – NAGY 1988, 353.

¹¹⁴ BUZA 1985, 33–34.

hetett gazdasága ennyit, ha nagy jószágállománnyal bíró nagygazda volt. De így is több tárgyiasult vagyonnal kellett volna rendelkeznie, mint amekkora hasznot a jószágkereskedelmet lefölöző Karacsics Mihály sem szerzett a somogyi marhahajtó akciókból.¹¹⁵ Vagy esetleg mégiscsak igazat állít Elek István? Ez akkor volna lehetséges, ha a paraszti tőkefelhalmozás olyan mértéket ért volna el a térség egyes gazdaságaiban, ami az alföldi városok parasztpolgárságának, vagy a borban utazó tolnai parasztnak a színvonala volt. Ugyanezen ember arról vall, hogy Kilitiben Komár Gergelytől mintegy 1300 tallért raboltak el a hajdúk. Ez bizony tetemes summának tűnik, de ezt is Elek István állította. A legkönnyebb lenne túlzással, urambocsá' hazugsággal illetni szavait. Gondoljunk azonban arra is, hogy ha Elek gazdag ember volt, kapcsolatokat is jó gazdákkal létesített. Rangjához méltó családhoz házasította ki gyerekeit, jómódúaknál vállalt keresztkomaságot, így többet tudhatott a hozzá hasonló emberekről, mint mások. Két másik esetet is megemlíthetünk még. A nágocsi Balassa István (56) pincéjéből 150 tallért érő *egysmást* raboltak. A kistavai rácoktól (92) 400 tallért érő *portékát* hordtak el. Ezek gyaníthatólag egy átlagos háztartásban felhalmozódó tárgyak és javak becsült értékei lehetnek.

A marhahajtással kapcsolatos fejezetrészben már említettem a fontosabb bírsággal, „*rész adással*” kapcsolatos eseteket. Most táblázatos formában is viszont láthatjuk az irat ez irányú adatait.

5. táblázat. „Rész adás”, bírság, nyereség összege

Rész adás, bírság, nyereség	Kinek adták?
2 – 10 tallér váltáságpénz	a kiliti Bertha Gergely meggyilkolásáért fizetett váltáságpénz (Ferenc deáknak fizetett a gyilkos a szabadulásért)
5 – 12 tallér 10 ökör után	elhajtott 10 ökör után fizetett pénz, amit a veszprémi katonák fizettek, a rablást végbevivő hajdúknak
19 – 350 forint	marhahajtásért járó fizetség Karacsics Mihálynak
38 – 50 forint marhahajtásért, veszprémiek	Babocsai Ferenc veszprémi kapitánynak
44 – kótyavetyésekre kivetett 400, 450, 500 forintnyi bírság	Babocsai Ferenc veszprémi kapitánynak
94 – hol 20, hol 30 tallér	ennyi pénzt kapott minden hajtáskor Babocsai úr

Végezetül tekintsük át a pénzhúzásra vonatkozó adatokat. A helyben maradt társadalom szinte minden rétegét megszarolták. Öregasszonyokat, jobb módú gazdákat, de falvaktól is pénzt húztak, sőt még különféle vétkek miatt bírságpénzt is kivetettek. Mindezeket változatos zsarolási és kínzási stratégiákkal vitték végbe.

6. táblázat. „Pénzhúzásra” vonatkozó adatok

Károsult	Pénz	Elkövető
6 – marosdiak	35 tallér kinnal, veréssel	tapolcaiak
15 – Cser Istók, Hídvég	28 tallérjáért megölte	tapolcai Deső Imre
26 – Nagy István, Miklósi, majd Fok Szabadi	400 tallér, szidással és fenyegetéssel	lengyeltóti és tihanyi hajdúk és rácok

¹¹⁵ A tihanyi kapitány bűnei között emlegetik (108), hogy mintegy 1000 tallérnyi jövedelme származott a hajtott marhákból és „*egyéb jókból*”.

Károsult	Pénz	Elkövető
26 – tabi öreg leányok	kin 10 tallért, kin többet vontak	tapolcaiak
45 – nágoctsiak	30 tallért kértek rajtuk kínzással	tapolcaiak
45 – két nágoctsi asszony	200 tallér tűzzel kínzással	tapolcai és kovásznai
45 – marosdi asszonyok	40 tallér tűzzel kínzással	tapolcai és kovásznai
47 – Komár Gergely, Miklósi	1000 tallér, majd 300 tallér, kínzással	
49 – szőládiak	63 tallér	sümegei Szokoly Iván
54 – Balassa Istók, Szólád	tallért zsarolt	tapolcai Kovásznai Balázs
56 – Balassa István, Nágocs	18 tallér, veréssel	tapolcai Kovásznai Balázs
61 – látrányi asszonyok	kin 3, kin 4, kin 10 tallért vontak	dörnyeiek, tótországiak
69 – gadácsi asszony	30 tallérban megalkudtak	tapolcai Csetkó Gyurka és mások
102 – értényiek	10 tallér bírság ok nélkül	tapolcaiak és keszthelyiek
109 – Bosnyák Pál, Szokoly	30 tallér tolvajságért	Argenchanovics Iván
109 – henyekiek	30 tallér	Argenchanovics Iván

A katonák az egyszerű emberektől, asszonyoktól nem sok pénzre számíthattak. A fennálló 16 pénzhúzásos esetből mégis ötöt asszonyokon követtek el. A látrányi asszonyoktól például háromtól 10 tallérig terjedő összeget kaptak csak. A tabi „*öreg leányok*” kínzása már valamivel jövedelmezőbb foglalatosság volt. A pénz zsarolásának egyik „*klasszikus*” példáit Nagy István (26) egykori miklósi jobbágnál látjuk. A lengyeltóti és tapolcai katonák zsarolták, tűzre rakással fenyegették, aki az erőszaknak engedve 400 tallérját vallotta ki.

A pénz elrablásának az útja a következő volt. Az elfogott férfiakat, nőket szitkozódással, hangos szóval, fenyegetéssel, vagyis szóban, majd erőszakkal kényszerítették a pénz odaadására. Vincze Péter (69) vallomásában szerepel, hogy egy gadácsi asszony megalkudott a rablókkal, vagyis a kínzás során szó szerinti alkudozás mehetett végbe. A fájdalom fokának növelésével természetesen a legállhatatosabbak is más belátásra tértek. A „*húzott pénz*” mértékét ezzel a módszerrel tudták feljebb srófolni.

Végezetül egy másik esetre is felhívnom a figyelmet. Az endrédi Torma Miklóst Budai Jancsi (40) karjánál fogva a gerendába kötötte, „*a kínzás között zsarolták, hogy ígérjen pénzt*”. A pénzigérés feltehetően másik válfaja volt a pénzhúzásnak, amikor is nem azonnal fizetett a károsult, hanem megígérte, hogy előteremti a pénzt. Ha esetleg mégsem sikerült volna, a katonák mindent elkövettek az illető felkeresése érdekében. A tapolcai Nykác Palkó és egy kovásznai társa (45) április 1-i határidőt adott a gadácsiaknak a 30 tallér előkerítésére, különben – szólt a fenyegetés – „*megsütik őket mint az oktan marhát*”. Ezt a metódust alkalmazta Mencseli Istók is, aki a szőládi jobbágyokat (53) tartotta rettegésben és fenyegette, zsarolta őket, abrakot, csizmát, juhot követelt. A férfiak pedig, ha jövetelének hírét hallották, már árkon-bokron át menekültek.

10. ZÁRSZÓ: A MENTALITÁS TOVÁBBÉLÉSE

Az 1683-as bécsi ostrom és Szigetvár 1689-es felszabadulása között végleg megtört a török dunán-túli hatalma. Ez a néhány év azonban nem csak a zajos sikerektől volt hangos, a történések – Szakály Ferenc szóhasználatát idézve – a lakosság részére helyzetromlást idéztek elő.¹¹⁶ A tanulmány a sorsfordító történelmi események „előestéjén” játszódó cselekményeket mutatta be, ha úgy tetszik, magát a helyzetromlást, ami a későbbi néhány évben sem enyhült.

Megismerhettük, hogy a Somogyságra törő katonák tevékenysége igen sokrétű volt, nem csak a török kiűzésének a vágya vezette őket, többféle motiváció, cél lebegett a szemük előtt, az elesés megszerzésétől, a „pénzhúzáson” keresztül a marhahajtásig, és az erődök felégetéséig, a tanulmány ezen szándékok mentén vezette be az olvasót a hányattatott sorsú vidék mindennapjaiba. Végigkísértük az erőszak terjedését, az összetűzések nyomán helyeket, épületeket, sorsokat ismerhettünk meg. Láthattuk, hogy a magyar véghelyek katonái nem bántak kesztyűs kézzel a Somogyság magyar lakóival. Keményen prédálták őket, és olykor verbálisan is ellenségnek, törökösöknek kiáltották ki a „két világ közé” szorultakat. A katonák ugyanakkor még kevésbé kímélték az itt élő rácoakat, akikkel jóval régebbi volt az ellentét, és mélyebb is. Arról is meggyőződhattünk, hogy a Balaton vonala nem létezett a szó szoros értelmében vett háborús határterületként, a tó északi és déli partja között továbbra is élő kapcsolatok voltak, amelyek a rekrutációs gyakorlatban, a változó intenzitású földesúri joggyakorlásban, a polgárok (parasztok) és katonák gazdasági érdekeltségében fejeződtek ki.

Mivel az irat valósággal „csöpög az erőszaktól”, feltehetnénk a kérdést, hogy kit terhel a felelősség az elkövetett cselekményekért? A vallomások számos bizonyítékot kínálnak erre, a tanulmány célja azonban nem az ítéletalkotás, egyes személyek és csoportok bűnösségének a kimondása volt, hanem a különféle élethelyzetek és nézőpontok bemutatása. Ezek keretén belül ismerkedhettünk meg az erőszak megnyilvánulási formáinak teret adó földrajzi, történelmi közeggel és a tárgyak világával.

Többen írtak már a végvári mentalitásról, és a magyar hajdúk adóztatási gyakorlatáról. Fodor Pál a Hollók évadja című tanulmányában például arról értekezett, hogy a török kor a „hollók ideje” volt, török és magyar részről egyaránt. A főurak mellett időnként hollóvá váltak a végvári katonák is, „*akik keresztény hitfeleiket legalább annyira sanyargatták mint a törököket*”.¹¹⁷ A szerző több negatív magatartásformát, és az önmagunkról, magyarokról alkotott kép „torzulásait” is a török időkhöz vezette vissza. A végváriak mentalitásán, és a belénk ivódott „bujdosás élményen”, az „önfelmentésen”, és más, irodalmi művekből igazolható népkarakterológiai jelenségeken túllépve fontos volna immáron azzal is számot vetni, hogy ezen torzulások milyen tényezők hatására álltak elő. A harcok, rabszedések, „török módon” végbevitt pusztítások milyen lelki sérüléseket, mentális zavarokat okozhattak a kor egyszerű emberében.

Úgy vélem, hogy a lakosságot ért trauma vizsgálata az egyik lehetőség, amelyen keresztül jobban megérthetnénk a kor életét, egyes társadalmi rétegeinek viselkedését, és áttételesen a mai magyar kultúrát is, aminek gyökérszeme ennek a világnak a talajába mélyül. Elegendő számú forrásanyag áll rendelkezésre a munka megkezdéséhez: tanúvallatások, képek, versek, naplófeljegyzések, és folklórjelenségek formájában.¹¹⁸ A trauma ezen médiumai tehát – kellő forráskritikával – szóra bírhatók. A jelen írásban feldolgozott vallomások elsőkézből mutatják a falvakat, családokat, embereket ért testi és lelki megrázkódtatásokat, így reményeim szerint ennek a feltárómunkának a megkezdéséhez is hozzájárulnak.

Az imént emlegetett mentalitásnak azonban nem csak a „mélylélektani” következményével számolhatunk, úgy látszik, hogy a történelmi események kimenetelére is hatással volt. A keresztény

¹¹⁶ SZAKÁLY 1989, 40.

¹¹⁷ FODOR 2016, 13. A magyar hajdúk mentalitására vonatkozóan még: SZAKÁLY 1989, 38.

¹¹⁸ Ennek néhány aspektusáról: HADNAGY 1993; MÁTÉ 2019.

csapatok átvonulásával nem ért véget a török kor. A „hídvégi tumultusban”¹¹⁹ a hajdúszabadsággal letelepített végváriak beilleszkedési nehézségei, a „döbröközi esetben” (1699) pedig a rácok politikai, vallási helyzetének megoldatlansága, és a velük kapcsolatosan felgyülemlett évszázados ellenérzések és érdekellentétek domborodtak ki.¹²⁰ A török kiűzése után egy emberöltőnyi idő sem telt el, és a kuruc–rác háborúk újra lángba borították a tartományt. Az 1683–1685-ös eseményekben kulcsszerepet betöltő Zana György ebből is oroszlánrészt vállalt. Sándor Lászlóval ők vezették az 1704-ben indított dunántúli kuruc hadjáratot. Az irat egyik emblemikus szereplőjéről van szó, aki a somogyási rác falvak elleni támadásoknak, a marhahajtásoknak, és a török erődök bevételeinek egyik tótumfaktuma volt. Ezek tükrében Zana György szabadságharc alatti cselekményei, köztük Pécs feldúlása, és a rácok kiverése a Dunántúlról is a török alatti hadakozás egyfajta folytatásának tekinthető. Zana személye egymagában testesíti meg a végvári mentalitást és a hódoltságkori hadierényt.

A török világ árnyai tehát lélekben, társadalmi feszültségek formájában, de nyílt összetűzésekben is tovább kísértettek. A szabadságharc után, és a harcok elültével a félelmek is egyre mélyebbre temetődtek, a háborúk pedig jó időre a népmesék világába „szorultak vissza”. A traumatikus, vagy a normálistól elkanyarodott élethelyzetek keserű következményeitől azonban nem egykönnyen szabadulhatott meg a térség törököt túlélte népe, ha megszabadult egyáltalán.

¹¹⁹ IVÁNYI 1972.

¹²⁰ KAMMERER 1909.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRÁSFALVY 2011 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Délkelet-Dunántúl török időket átvészelt magyarsága sorsáról (XVII–XVIII. század)*. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott tanulmányai. Szerk. Máté Gábor. Budapest – Pécs 2011, 297–302.
- ANTOV 2017 ANTOV, Nicolay, *The Ottoman „Wild West”. The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge 2017.
- BARNA 2003 BARNA Gábor, *Sülye Mihály története. A 18. századi népmozgások dokumentálhatóságának kérdése*. In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Budapest 2003, 31–38.
- BATÁRI 1979 BATÁRI Ferenc, *Az avasi református templom török szőnyegei*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII–XVIII (1979) 115–130.
- BATÁRI 2000 BATÁRI Ferenc, *Keleti szőnyegek a 16–18. századi Magyarországon*. In: Életmód és művelődés Veszprém megyében a 16–18. században. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém 2000, 53–65.
- BÁRTH 1990 BÁRTH János, *A határperek néprajzi tanulságai*. In: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Kutatások. Szerk. Sztrinkó István. Kecskemét 1990, 124–129.
- BÉRES 2020 BÉRES Sándor, *Négy lábú seregek. A lovasság hadászati szerepe*. Rubicon 31 (2020) 1. sz. 44–53.
- BUZA 1985 BUZA János, *Gabonaárak és áruforgalom a török uralom alatt (Nagykőrös 1626–1682)*. Agrártörténeti Szemle 27 (1985) 1–2. sz. 1–57.
- CZIGÁNY 2015 CZIGÁNY István, *A militarizált társadalom rétegződése és szerepe a Felső-Magyarországi végvidéken a 17. században*. In: Végvár és mentalitás a kora újkori Európában. Szerk. Berecz Mátyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar. Eger 2015, 41–63. (Studia Agriensia 31.)
- CZIGÁNY – HANKÓ 1998 CZIGÁNY István – HANKÓ Ágnes, *Napló Buda, avagy Offen erős városának híres ostromáról*. Budapest 1998.
- DAVIES 1984 DAVIES, Natalie Zemon, *The Return of Martin Guerre*. Cambridge–London 1984.
- DAVIES 2001 DAVIES, Natalie Zemon, *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest 2011.
- ERDÉLYI 2012 ERDÉLYI, Gabriella, *Túlélési stratégiák a török idején*. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 89–98.
- FAROQHI 2006 FAROQHI, Suraiya, *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839*. Cambridge 2006.
- FENYVESI 1985 FENYVESI László, *Az igali portya és a körmenői kótyavetve balkáni tanulságai (Adalék a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnók problémáikához)*. In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger 1985, 199–218. (Studia Agriensia 5.)

- FENYVESI 1987 FENYVESI László, *A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687)*. In: Gazdaság és mentalitás a török kiűzésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály – Bagyinszky Istvánné. Salgótarján 1987, 103–124.
- FODOR 2012 FODOR Pál, *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)*. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 14–39.
- FODOR 2016 FODOR Pál, *Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről*. In: Nekünk mégis Mohács kell... Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Budapest 2016, 7–18.
- GINZBURG 2011 GINZBURG, Carlo, *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Budapest 2011.
- GYÁNI 1997 GYÁNI Gábor, *A mindennapi élet mint kutatási probléma*. Aetas 12 (1997) 1. sz. 151–161.
- HADNAGY 1991 HADNAGY Albert, *Török világ Öcsényben. A Sörös család szomorú sorsa*. In: A főlevéltárnok. Dr. Hadnagy Albert élete és munkássága. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd 1991, 42–43. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 1.)
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László, *Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704)*. TTMT IX (1979) 5–104.
- HEGYI 1994 HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest 1994.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára, *Magyar és balkáni katonaparasztkok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban*. Századok 135 (2001) 6. sz. 1255–1311.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- HOFER 1984 HOFER Tamás, *Történeti antropológia*. Budapest 1984.
- HOLUB 1974 HOLUB József, *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig*. TTMT V (1974) 5–182.
- ILLIK 2013 ILLIK Péter, *Minden nap háború. A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642)*. Budapest 2013.
- IMHOF 1992 IMHOF, Arthur Erwin, *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Budapest 1992.
- INALCIK 1997 INALCIK, Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London 1997.
- IVÁNYI 1972 IVÁNYI Emma, *A hídvégi „tumultus”*. SMM 3 (1972) 75–89.
- JAKAB 2015 JAKAB Réka, *Tihany végvár 1680. évi összeírása*. In: Collectanea Sancti Martini III. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 3. Szerk. Dejcics Konrád – Dénesi Tamás. Pannonhalma 2015, 117–144.
- JUHÁSZ 1988 JUHÁSZ Dezső, *A magyar tájnévadás*. Budapest 1988. (Nyelvtudományi Értekezések 126.)
- K. NÉMETH 2013 K. NÉMETH András, *Adatok a pinchelyi török párkány lokalizálásához*. Castrum 16 (2013) 1–2. sz. 65–78.

- K. NÉMETH 2014 K. NÉMETH András, *A Balaton–Sió–Kapos-köz települései egy 17. század végi kéziratós térképen*. Történeti Földrajzi Közlemények 2 (2014) 1–2. sz. 63–76.
- K. NÉMETH 2020 K. NÉMETH András, *A tamási Likas-hegy és társai. Lőszebe vajt, középkor és török kori bűvöllyukak Külső-Somogyban és környékén*. In: K. Németh András – Máté Gábor: „Horhosok, puszták, bűvöllyukak”. Táj- és történeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról. Megjelenés alatt
- K. NÉMETH – MÁTÉ 2014 K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor, *Szemponatok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához*. In: Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában. Szerk. Bati Anikó – Csoma Zsigmond. Budapest 2014, 47–68.
- K. NÉMETH – VARGA 2019 K. NÉMETH András – VARGA Máté, *Kisszékely középkori temploma*. Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019, 34–37.
- KAMMERER 1909 KAMMERER Ernő, *A döbröközi eset*. 1699. Szekszárd 1909.
- KECSKÉS 1997 KECSKÉS Péter, *Szőlőfeldolgozó és bortároló építmények*. In: Magyar néprajz (nyolc kötetben). Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest 1997, 205–213.
- KNÉZY 1972 KNÉZY Judit, *Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból*. Ethn 83 (1972) 518–531.
- KŐHEGYI – NAGY 1988 KŐHEGYI Mihály – NAGY Ádám, *Bogyiszlói pénzlelet a XVII. század végéről, és gazdasági háttere*. SzBÁMÉ XIV (1988) 339–370.
- L. SZABÓ 1991 L. SZABÓ Tünde, *Szőlőhegyi pincék, prэшázak a Balaton déli partján*. In: Dél-Dunántúl népi építészete. Szerk. L. Imre Mária – Cseri Miklós. Szentendre–Pécs 1991, 313–332.
- LADURIE 1997 LADURIE, Le Roy, *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest 1997.
- MAGNÚSSON – SZIJÁRTÓ M. 2013 MAGNÚSSON, Sigurður Gylfi – SZIJÁRTÓ M., István, *What is Microhistory? Theory and practice*. London – New York 2013.
- MÁTÉ 2013 MÁTÉ Gábor, *Sajtos Márton és kora. Egy XVIII. század eleji Dombóvár vidéki paraszt portréja és az újranevesedő táj rajza*. In: Ember – táj – természet – alkotás. Dél-Dunántúli Dolgozások. Tanulmányok Dr. Szőke Sándor emlékére. Szerk. Kriston Vízi József. Dombóvár 2013, 40–59.
- MÁTÉ 2014 MÁTÉ Gábor, *A kertesség, a török uralom és a telkesítés összefüggései a mecseki szálláskertes települések példáján*. In: „Örökségünk a tér és az idő”. Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak. Szerk. Kürtössy Péter – Máté Gábor – Varga Szabolcs. Pécs 2014. 429–478.
- MÁTÉ 2017a MÁTÉ Gábor, *17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén*. In: Magyarország régészeti topográfiája. Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Budapest 2017, 301–310.
- MÁTÉ 2017b MÁTÉ Gábor, *Landscape Reconstruction of Transdanubian Puszta Based on Border Litigations (1683–1735)*. Acta Ethnographica Hungarica 62 (2017) 105–134.

- MÁTÉ 2018a MÁTÉ Gábor, *Tanúvallatás a Dél-Dunántúl 1683–1685-ös elpusztításáról (Forrásközlés)*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXIX (2017) 401–441.
- MÁTÉ 2018b MÁTÉ Gábor, *A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században*. Ethn 129 (2018) 3. sz. 371–390.
- MÁTÉ 2019 MÁTÉ Gábor, *A hódoltságkori puszták kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon*. Hungarológiai Közlemények 20 (2019) 1. sz. 25–44.
- MOLNÁR 2006 MOLNÁR Antal, *Murin András jezsuita szerzetes szekszárdi útinaplója 1710-ből*. Levéltári Közlemények 77 (2006) 1. sz. 105–139.
- MOLNÁR 2008 MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest 2008. (METEM Könyvek 56.)
- PAPP 2002 PAPP Sándor, *Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berzigát*. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 129–136. (Opuscula Hungarica III.)
- PÁNYA 2019 PÁNYA István, *Possibilities and Methods for the Reconstruction of the Settlement Structure of Medieval Bodrog County*. Banatica 29 (2019) 321–358.
- R. VÁRKONYI 1964 R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Vak Bottyán*. Történelmi Szemle 7 (1964) 1. sz. 181–183.
- SUDÁR 2012 SUDÁR Balázs, *Az oszmánok és Magyarország mentális meghódítása*. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 40–49.
- SUGÁR 1986 SUGÁR István, *A törökosság (turcismus) Heves vármegyében*. Az Egri Múzeum Évkönyve 22 (1986) 99–112.
- SZ. SIMON 2012 SZ. SIMON Éva, *Sorsfordító kényszerpályák. Menekülők és behódolók az oszmán-magyar határvidéken*. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 100–110.
- SZABADOS 2016 SZABADOS János, „... *Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens*”. *Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében*. HK 129 (2016) 2. sz. 559–581.
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY Ferenc, *Források Tolna megye XVII. századi történetéhez*. SzBÁMÉ IV–V (1973–1974) 259–295.
- SZAKÁLY 1981 SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981.
- SZAKÁLY 1986 SZAKÁLY Ferenc, *Menekülők*. História 8 (1986) 3–4. sz. 60–61.
- SZAKÁLY 1989 SZAKÁLY Ferenc, *A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki a felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?)*. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs 1989, 23–42.
- SZAKÁLY 1991 SZAKÁLY Ferenc, *Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben*. In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged 1991, 11–50.

- SZAKÁLY 1997 SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZIJÁRTÓ M. 1996 SZIJÁRTÓ M. István, *Mi a mikrotörténelem?* Aetas 11 (1996) 151–161.
- SZILÁGYI 2008 SZILÁGYI Miklós, *Recens megfigyelés a történeti adatban – a recens adat történelmi jelentése*. In: Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értékelésének lehetőségei. Szerk. Fülemile Ágnes – Kiss Réka. Budapest 2008, 13–24.
- SZITA 1976 SZITA László, *Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról*. Baranyai Helytörténetírás 7 (1974/75) [1976] 95–120.
- T. MÉREY 1967 T. MÉREY Klára, *A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke*. Ethn 78 (1967) 533–546.
- TAKÁTS 1914 TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból II*. Budapest 1914.
- TOLNAI 2011 TOLNAI Gergely, *Palánkvárak Magyarországon*. Budapest 2011. (Opitz Archaeologica 4.)
- TÓTH 1989 TÓTH Péter, *A határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyvek történeti néprajzi forrásértéke*. In: Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989, 272–280. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.)
- TÓTH 1990 TÓTH Péter, *Somogy megye közgyűlési jegyzőkönyvei (1656–1718)*. SMM 21 (1990) 15–66.
- TÓTH G. 2002 TÓTH G. Péter, *Tanúságtétel vagy tanúvallomás, szerződés vagy jegyzőkönyv. Írásbeliség és szóbeliség kapcsolata a kora újkori magyar büntetőperekben*. Acta Papiensia 2 (2002) 1–2. 99–123.
- VADAS 2014 VADAS, András, *A River Between Worlds: Environment, Society and War Along River Raab/Rába (c. 1600–1660)*. In: Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times. Szerk. Peter Štih – Žiga Zwitter. Ljubljana 2014, 242–259. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 48.)
- VAJKAI 1956 VAJKAI Aurél, *Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján*. Ethn 67 (1956) 58–90.
- VARGA J. 1986 VARGA J. János, *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest 1986.
- VÉGH 2012 VÉGH Ferenc, *„Communitas quinque castellorum Balatinensium”. A Balaton melléki végházak közössége, avagy egy várkörzet anatómiája*. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Gergely – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012, 531–546.
- VÉGH 2016 VÉGH Ferenc, *A balatoni „hadiflotta” a török korban*. HK 129 (2016) 1. sz. 27–56.
- VINCZE 1958 VINCZE István, *Magyar borpincék*. Néprajzi Értesítő 40 (1958) 83–104.
- WHITE 2011 WHITE, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge 2011.

RÖVIDÍTÉSEK

Ethn.	Ethnographia, Budapest
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
MNL OL Esterházy Repositorium	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 108 Esterházy család hercegi ága, Repositorium
MNL TML Közgyűlési iratok	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. 1. Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. b. Közgyűlési iratok (Acta congregationalia)
SMM	Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár
SzBÁMÉ	A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
TTMT	Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd

„...jetzt ist die Zeit zum Viehtrieb“

Zeugenverhör über die Zerstörung des Süd-Transdanubiens zwischen 1683–1685 II.

Von 1683 bis 1685, nach der Befreiung von Wien, wurde das Landesteil zwischen Balaton und Kapos von den ungarischen, slowakischen und raizischen Soldaten aus den slawonischen und ungarischen (Plattensee-Hochland) Rittbergen wandalisch requiriert. Laut einer im Jahre 1685 aufgenommenen Zeugenaussage berichten 109 Zeugen ausführlich über die Größe der Zerstörung, sowie auch über den Handelsweg und Verwertung der durch die Räubereien erworbenen Güter. Die Zeugenaussage richtet unsere Aufmerksamkeit auf eine bisher unbekannte Geschichte, welche einerseits einen neueren Beitrag zur Beurteilung der Größe der Zerstörung während der Türkenherrschaft liefert, andererseits die hinter den Handlungen der gegenüberstehenden Parteien steckenden alltäglichen Absichten und Motivationen anschaulich macht. Der im Jahre 2017 veröffentlichte Artikel umfaßte die Mitteilung dieser umfangreichen Arbeit, das zweite Teil enthält die Quellenanalysen der Studie.

CSAPAI JÁNOS

Ónedények a Tolnai Református Egyházmegyében II.

A Wosinsky Mór Megyei Múzeum XXXVIII. és XL. évkönyvében jelent meg a Tolnai Református Egyházmegye sárközi és a Duna mentén található egyházközségeinek ónedényeit bemutató írásom. Jelen írásomban az egyházmegye 31 gyülekezete közül 8 egyházközség anyagát vizsgálom. Ezek Bonyhád, Gyöng, Kajdacs, Kölesd, Miszla, Nagydorog, Nagyszékely és Váralja. Az alább bemutatandó edényeket még nem publikálta senki, csak néhány tárgy pecsétje van megemlítve Weiner Mihályné ónjegykatalógusában.

Mivel nem először foglalkozom az ónemlékekkel, ezért eltekintek az ónedények református egyházművészetben betöltött szerepének és az ónművességnek az ismertetésétől.

BONYHÁD

A bonyhádi gyülekezet hosszú múltra tekint vissza, 1652-ben már volt református lelkész a településen, viszont voltak nehéz időszakok is a közösség életében. Tudjuk, hogy 1721-ben imaházat építettek, de mivel a tizedet nem tudták fizetni a földesúrnak, az bezáratta, haranglábukat pedig leromboltatta. Az 1750-es években már nem szerepel gyülekezetként, lelkészük sincs, 1787-ben a Magyar-Hidasi egyházközséghez csatolták. Egy évszázadon keresztül helyben csak kántortanítót alkalmaztak. A ma is álló templom 1801-ben készült el. 1897-től missziós, támogatott, 1903-tól önálló anyaegyházközséggé vált. 1940-ben a szinte teljesen elnéptelenedett hidasi gyülekezetet Bonyhádhoz csatolták. A németek kitelepítése érzékenyen érintette ezt az egyházközséget is, hiszen két nyelvű, német - magyar volt, a presbitériuma is vegyes volt. Az egyházközség lélekszáma néhány száz fő körül mozgott mindig.¹ A bonyhádi gyülekezet használatában lévő kanna és két tányér a régi hidasi református gyülekezeté volt. A hidasi református egyházközség 19. században kezdődött elnéptelenedése, mely az 1930-as évekre véglegessé vált, a dél-dunántúli fogyatkozó református gyülekezetek mintapéldája lett, nagy sajtó visszhanggal. Számos közéleti író emlékezett meg róla.

¹ STEIB 2017, 452.

A legnagyobb port vert esemény a haranglopás volt, amikor fiatal egyetemisták Budapestre csempészték az elárvult hidasi harangot, és közszemlére tették a Kálvin téri templom előtt, felhívva a figyelmet a magyar népesség fogyására.

Újvári Cseh József Magyar Hidasi lelkipásztor 1816-ban megemlíti a Báthory féle vizitációs jegyzőkönyvben egy bádóg kanna és egy aranyozott réz pohár mellett két ónkannát, két óntányért.² A 19. század során német református gyülekezet is alakul Hidason – a település maga is három részből, Magyar -, Rác -, és Német Hidasból állt. Így 1889-ben amikor György László hidas lelkész Szász Károly püspök vizitációs kérdéseire írja a válaszokat, az óntányérok már a német gyülekezet használatában vannak, ugyanakkor ott sorol fel egy ón keresztelő készletet is, a két kannát nem említi³, egyik már lehet, hogy akkor is Bonyhádon volt használatban.

Tányérok

A bonyhádi gyülekezet két hétköznapi használatra készült kenyérszító mélytányérral rendelkezik, melynek peremét egy esztergált vonal díszíti. Tulajdonjelzés nincs egyik tárgyon sem, ellentétben mindkettő fenekén három-három beütött „S H” monogramos hercegi koronás, rózsás jegy és egy-egy félre ütött, nem teljesen olvasható „Schlachewald” felirat, ami az alapanyag származását jelöli. Méretei: magassága: 2 cm, átmérő: 22 cm.

Az S H monogram Sebastian Heiling bécsi származású, budai polgárjoggal rendelkező mestert jelöli. Ez a nyitott koronás, rózsás jegye 1789-es évszámmal is ismert. Bélyegzőjét háromszor ütötte be rendszerint az edényeibe a SCHLAKA/WALDER/ FEIN ZINN feliratú bélyegzővel együtt.⁴ A budai polgárjogot 1796 június 13-án adományozták neki 12 forintért.⁵

Kanna

Enyhe, tagolt talp- és szájeremű felfelé szűkülő palástú kanna. A talpperem felett 3,5 cm-re, a szájerem alatt 4 cm-re két vésett vonalból álló öv díszíti, illetve osztja a palástot három mezőre. A középső mezőben a jellegzetes, klasszikus formát utánzó kiöntőcsőr alatt vésték be az ajándékozási feliratot, köztük egy kis bekarcolt virág is látható.

1. kép. A volt hidasi kanna Bonyhádon

->Ezt . a . Kannát . tsináltatta . a . <-
-> M . H . SZ . Ecclesia . az . Úrnak . Sz . <-
-> Vacsorájához : Dálnoki . Márton . Prédikátor <-
-> Petko . János . Biro . Kis . Tamás . Zakari . Péter <-
-> Radványi . Mózes . Szabó . Gergely . Vékony <-
-> Mihály . Bán . Mihály . eskütt emberek <-
-> idejében . Anno . 1751 <-

Fedele korongos szélű, tagolt, a kiöntőcsőr fedele stilizált szívalakú. Kérdőjel alakú füle alul gyöngysoros, felfelül leveles, indás billentőben végződik. A fedél belső felén kör alakú, gyöngysorral keretezett, három oldalról leveles indával ölelt kettős címerpajzs, a baloldali sávozott, kettőskeresztes, a jobb oldali pajzson megkopott edényforma látható, felettük L W monogram.

² CV 1816.

³ CV 1889.

⁴ CIFKA 1971, 368.

⁵ <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/5782/?list=eyJxdWVyeSI6ICJMVEFSPUJGTJCj9> (2019. január 6.)

Méretei: magassága 25 cm, talpátmérő: 14,5 cm, szájméret: 13 cm.

Az L W monogram a törökbálinti születésű Wittinger Lukácsot jelöli, aki 1740–1774 között folytatta ónműves tevékenységét. 1740. február 4-én nyert polgárjogot Budán. Szülője is volt. Az 1747. szeptember 11-i és az 1748. február 5-i tanácsülésen különböző szülőkezelési és munkálási ügyekkel kapcsolatosan említik. 1760. januárjában az ónkereskedésben beállt változtatásokat sérelmezi, melyek miatt hátrány éri az öntőmestereket, de a konkrét ügy nem derül ki. 1773-ban halhatott meg, mert a következő év január 20-án a városi tanácsülés Rozália nevű özvegyének kérését tárgyalja. Az özvegy a műhelybe jönni akaró Fauser Mátyás legény kérelmének elutasítását kéri, mert szerinte több mester nem tudna megélni.⁶ Lehetséges, hogy a két generációs Fauser óntöntő dinasztia az ő műhelyéből indult.

A feliratban szereplő családnevek a hidasi magyar lakosság módos vagy módosabb gazda rétegébe tartoztak, megtudható ez a Mária Terézia féle úrbérrendezés hidasi tabelláiból, 1½–1¼ telekkel rendelkeztek.⁷ A Bán, a Petkó és a Kis család már az 1720-as összeírásban is szerepelnek.⁸

GYÖNK

Vegyes lakosságú település lévén, a református lakosság, hasonlóan az evangélikusokhoz, külön német és magyar gyülekezeteket alkotott. Az együtt élés nem volt problémamentes az évszázadok alatt, mindig volt egyik és másik félnek is különféle oka a kisebb-nagyobb összetűzésekre.⁹ Sebestyén János 1705-re teszi a református egyházközség alapításának időpontját. Őt 1800-ban választották, a sorban a 20. gyönki lelkésznek. Hosszú ideig nem szolgált ott egyhelyben a lelkészek a 18. század során. A németek 1794 óta tartottak külön lelkészt Egressi Sámuel személyében. Templomukat 1777-ben építették, melyet közösen használtak. Egyházkormányzatban is elváltak egymástól, külön német és magyar kurátor és 10–10 tagú presbitérium működött. Iskolát is külön működtettek.¹⁰

Sebestyén János prédikátor 1816-ban a legapróbb részletekig ismerteti az egyházközség klenódiáit, ekkor az alább következő ónedényei voltak a gyönki híveknek:

„Az Úr asztalához tartozó Edények és eszközök ezek: Egy cin Kánna, melynek oldalán ilyen Irás vagyon: Meg mutatá nekem az Élet vizének tiszta folyamatját, mely ki jön vala az In'nek és a' Báránynak Székitől Apoc. 22.1. Coll. Esa. 60:1. A fedelén pedig ilyen Irás vagyon: A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára. Gy. H. Helv. Confest. levő edgyik örökös Földes Úr. A 1768. - NB Ezen Kánna a régiség miatt már haszna vehetetlen, és vagy egészen újra kell öntetni, vagy helyette mást venni.

Egy cin Tányér, melyről a' Prédikátor Atya a' Kenyeret osztja, és a' melynek felső oldalán ilyen Irás vagyon: A Kenyér mellyet meg szegünk, avagy nem a Ks testével való közössülésünk é? I Kor. 10.16. A másik oldalán pedig: Az örökké való Sz. Ennek ditsőségére, és a Gy. Rta Ekkla szükségére készítette Kántor János Kántor József, és Nagy Réti Darvas Klára, ugy mint a Gyönki Helységnek Helv. Conf. lévő edgyik örökös földes Ura Ao 1768.

Két egy forma cin Poharak a' Köz Nép számára Bort osztani valok; mellyeknek edgyik oldalán szép metzés közt ez olvastatik: A Gyönki Rfta Sz. Ecclaje 1801. N3 Ezen két Pohár is már haszna vehetetlen tsak nem egészen; mivel mindenik folytatja a Bort.

A' Sz. Keresztségnek Sákramentomához tartozó eszközök ezek:

- 1o Egy cin Tál, melynek felső részén ilyen Irás vagyon: valakik a' Ksben meg keresztelkedtetek, a' Kst öltöztetek fel. Gal 3:27. Also oldalán pedig ilyen: Az örökké való Sz. In ditsőségére, és a'

⁶ MIHALIK 1939, 129.

⁷ <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/baranya-magyarhidas/?document=2&pg=6&bbox=-3272%2C-4554%2C5936%2C106> 2020.január 9.

⁸ https://adatbazisonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagos-osszeiras/adatlap/8072 (2020. január 9.)

⁹ SZILÁGYI 2000, 95.

¹⁰ CV 1816.

Gyönki E. Ekkla szükségére készítette Kántor János Kántor József és Nagy Réti Darvas Klára, úgy mint a Gyönki Helységnek H. Conf. lévő edgyik örökös földes Ura Ao 1768.

Egy czin keresztelő Pohár, melynek Oldalán ilyen Irás vagon: Imhol a' VÍZ! mitsoda tilt meg a' keresztstől engemet Csel. 8:36 A Fedelen pedig e vagon: A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára Gy. H. E. H. C. L. Ó. F. U. 1768.

Vagon még az Ekkla Ládájában két czin Tál, melyeknek szélire én magam ezeket vágattam: A Gyönki Reformata Sz. Ekkklajé; ezen kívül egy igen kicsiny Kenyér osztogato czin Tálatska, mikor beteghez megy a' Predikátor, melyre hasonloképpen ezt metztettem fel: A Gy. R. Szent Ekkklaje.

Mint megjegyzi a felsorolás után, az utóbbi három tárgy nem volt még a gyülekezet vagonleltárában feltüntetve.¹¹

A gyönki gyülekezet ónedényeiből két kehely és egy tál maradt fenn, melyek manapság a kecskeméti Ráday Múzeumban láthatók.

Tál

Dísztelen hétköznapi használatra készült ívesen felhajló, domború peremben végződő tál. Karimáján avatott kéz által szépen vésett „Gyönki Rfta Sz Ecclésiáé” a feljegyzések szerint 1768-ból, keresztelőként használták. Alján megkopott ovális mezőben dupla, kívül hat, belül hét szirmú rózsát és feltehetőleg koronát ábrázoló jegy.

Méretei: magassága: 2,5 cm, átmérője: 33 cm.

Kelyhek

Méretre és formára megegyezők. Széles, tagolt talpon álló, egyszerű esztergált nóduszú, mely tagolt gömbalakban kiszélesedik. A kehely rész az alsórészhez képest magasabb, elnyújtott arányú, melynek pereme enyhe ívben kihajlik. Mindkét tárgyat gyakorlott kéz által vésett, de különböző, a reneszánszra hajazó, lendületesen futó díszes növényi – virágos, leveles, indás – ornamentika teszi

¹¹ A továbbiak:

„Egy Úr Asztalán valo setét kék posztó Szőnyeg, sárga e' szöld Rojtal körül varva. Az edgyik végén ilyen irás olvastatik: az én Szóvettemmel melyet kötök vélek, a' Napok után azt mondja az Úr. Az én Törvényemet adom szívekbe, és azokat bé írom Elméjébe. Sid. 10:16. A másik végén pedig ez az Irás vagon: Az Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára. Ao 1768.

Egy savolyos Abrosz, mely az Asztalon legalol vagon; mintegy bagy Asztal kendő.

Egy gyolts Abrosz, mely körül vagon véve Arany csipkével, a' négy Szeglete Arany fonállal gazdagon ki vagon varva. Edgyik végén ilyen Irás van: Tegyetek fogadásokat és adjátok meg azt a ti Uratoknak Istenteknek; mindnyájan kikökönyűle vagynak, vigyének ajándékokat a Rettenetesnek Solt 76:12. A másik végén pedig e vagon: A. Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és Darvas Klára. A. 1769.

Egy más Sávólos Abrosz, mely két rétüen áll az Asztalon.

Egy sűrű Patyolat, mellyel a' Sákramentomi Edények bé terítettnek, ennek is a kerületén arany csipke vagon edgyik végén ilyen Irás vagon: Asztalt szerezz én előttem a Zon ellen, kik énnékem Ellenségim. Meg hizlalod olajjal az én Fejemet, és meg töltöd az én Poharamat bővségessen. Solt 23:5. A másik végén pedig ez: A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára A. 1769. A négy szeglete pedig arannyal gazdagon ki vagon varva.

Egy zöld tafota keszkenő, melynek kerületi hasonloképpen arany csipkével körül vagon véve; edgyik végén illyrn Irás vagon Sidoul: éäçóæé /- Ebe Haezer. Mindedig segítségül volt nekünk az Úr. [Sam 7:12]. A másik végén pedig ugyan azon Irás vagon, a' mi a' többin: A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára A. 1769.

Egy ezüst Pohár, belől arannyal futtatva; az Oldalán ilyen Irás vagon: A Jésus Krisztusnak az In Fiának vére tisztit meg minket minden bűneinkből I Jan:1:7. A masikon pedig A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára. Gy. H. H. Conf lévő edgyik Ó. F. U. A. 1768.

Egy ezüst Tálatska, fellyül arannyal futtatva; felső részen ez olvastatik: Egy kenyér és egy Test vagyunk sokan, mert mindnyájan egy Kenyérből eszünk I.Kor. 10:17. Alol pedig ez: az örökkévalo Sz. Isten dítsőségére, és a Gyönki Reformata Ekkla szükségére készítette Kántor József most Kántos József, és Nagy Réti Darvas Klára, úgy mint Gyönki Helység Helvetica Confession lévő edgyik örökös földes Ura A. 1768.

Egy világos kék tafota Kendő az Úr Asztala kerületinek felső bé fedezője, melynek szélén arany csipke vagon; közepén pedig egy arany Pillangokbol ki varrott csillag, ilyen körül Irással: T. es N., CHSAPO. SOFIA. T. N. és N. CSEFE, CSÚZS JÓSEF ÚR ÖZVEGYE KESTITTETTE; a' szegletein egyes számok 1.7.9.8.

Egy tarka Korso, /: melynek Párja Kováts Adám Kuratorságában el tört /: czin fedelű; egy Pérspectiván nező Férfiú és egy asszony mely szívet tart kezében láttatik az oldalán.

Egy tafota keresztstéghhez valo keszkenő, melynek kerületin sárga és zöld selyemből valo Rojt vagon. Edlyik végén ilyen Irás találtatik: Engedjétek meg hogy jöjjenek én hozzám a' Kis Gyermek, és meg ne tiltsátok, mert illyeneké az Innek Országa Mark 10:14. A másik végén pedig illyen: A Gy. R. E. Sz. K. K. I. Kántor József és N. R. Darvas Klára M.DCC.LXIX.- CV 1816.

2. kép. Az egyik gyönki kehely
a Ráday Múzeumban

3. kép. A kajdacs gyülekezet tányérjai és kannája

változatossá. Ezek keretként szolgálnak a megegyező feliratoknak: „A Gyönki Rfta Sz Ecclájé 1801.” Mesterjegy nem található rajtuk.

Méretük: magasság: 22,5 cm, talpátmérő: 10 cm, szájátmérő: 8,5 cm

KAJDACS

A hagyomány szerint 1717-ben költöztek a reformátusok Kajdacsra, a következő évben lelkészt is fogadtak, majd templomot is építettek. A mai templomuk 10 év alatt, 1811-re készült el, de még 5 év múltán sem volt teljes berendezése a kurátorok „*meghasonlásai*” miatt.

Varga Lőrinc kajdacs lelkész két ón kannát és egy tányért sorolt fel a gyülekezet tulajdonában.¹² Az 1889-es vizitációs naplóban az 1816 utáni gyarapodásként említ meg egy óntálat és két óntányért Tantó János lelképásztor, ugyanakkor megemlíti egy 1730-ban készült ónkelyhet „*Kajdoci R Ecclesiae A D 1730*” felirattal és egy avult ón keresztelőkancsót, melyhez réztányér tartozott.¹³ Ma két tányér és egy kanna van.

Tányérok

Két darab dísztelen, ívesen felhajló karimájú mélytányér, karimáját egy karcolt vonal díszíti. Tulajdonjelzés nincs rajtuk. Mindkettő alján háromszor beütött kopott, koronás, kívül - belül négy szirmú dupla rózsza. A korona bal oldalán S betű, a rózsza bal oldalán alul nyolcas szám, külön beütve a „*SCHLAKA WALDER FEIN ZINN*” felirat ovális keretben, ismeretlen a jegy. Weiner Piroska is ismeretlen jegyként idézi az ónjegykatalógusában ugyan ezen tányérokra ezt a jegyet¹⁴, más ónjegygyűjteményben nem szerepel.

Méretei: magassága: 2,5 cm, átmérője: 22,3 cm.

¹² Ezeken kívül egy cserépkorsó, két pohár, négy abrosz és két selyemkendő képezte az úrasztalához való felszerelést. CV 1816.

¹³ CV 1889.

¹⁴ WEINER 1963.

Kanna

Széles tagolt talpperemű, enyhe szájperemű, egyenes palástú kanna. Közvetlenül a száj, illetve talpperem alatt és fölött poncolt öv. A szájperemtől 3,5 cm-re, a talpperemtől 2,5 cm-re poncolással határolt rátét övek, melyek három részre tagolják a palástot. A domború fedél korongos szélű. A klasszikus alakú kiöntőcsőr fedele szívalakú, hegye enyhén felfelé hajló. Füle alul gyöngysorban, felül tagolt gömbös billentőben végződik. A kiöntőcsőr alatt felirat:

„A : CAIDATSI : REFOR : SZ : EKL
KÉSZÍTETTE MAIXNER JÁNOS
SZ. MIKLOSI JÁNOS PRÉDIKÁTORSÁGÁBAN
1778”

Fedele belső felében köralakú pecsét, benne rózsás, koronás, „I W” monogramos 1775-ös jegy. Johann Werwizgi győri ónöntő pecsétje. A feliratban szereplő Maixner Jánosról nem találtam adatokat, talán bíró, vagy egyházi elöljáró lehetett. Szentmiklósi Nagy János 1804-ig volt Kajdacson, ezt követően Érsekcsanádra távozott, ahová meghívást kapott a lelkészi állásra.

Méretei: magassága: 27,5 cm, talpátmérő: 14 cm, szájátmérő: 11 cm.

KÖLESD

A kölesdi gyülekezet a 18. század elején keletkezhetett. 1720-ban már létezik. Körössi János lelkész az 1780-as években írt egyháztörténetében említi, hogy a Rákóczi - szabadságharc után népesült újra a település. Simontornyai és zsámbéki református magyarok települtek a régi lakosságból megmaradt mellé. Az előbbieket jobbágyházadás, az utóbbiak vallásüldözés és kolera járvány miatt hagyták el korábbi lakóhelyük.¹⁵ Korábban rácok is lakták a települést. A református magyarok mellett evangélikus németek is éltek a településen. 1816-ban a lakosság harmadát teszik ki az evangélikusok, a reformátusok száma 904 fő. A reformátusok mai is álló templomukat 1787-ben kezdték építeni, két év alatt el is készült.¹⁶

Ötvös János az 1816-os vizitációs naplóban két avított cintányért, egy nagy, avult kannát 1736-ból és egy kisebb, F I monogramos, 1795-ben készültet sorol fel.¹⁷ Az utóbbi évszámát félre olvasta, 1735 a helyes évszám.

Az 1889-es naplóban Kálmán Dezső egy használt és egy újabb ónból készült keresztelőkészletet is említ.¹⁸ Mára csak a két bortartó kanna maradt meg.

Kannák

1. Három, kerubos láb tartotta eredetileg a kannát, mára egyik lemezzel pótolva. A talpperem és a szájperem hangsúlyosan kiszélesedik. Formára hasonlít a szakirodalomban kassai formának definiáltnak. A palást közepét rátétöv díszíti. Kiöntőcsőr nélküli. Fedele tagolt, deformálódott. Kérdő-

¹⁵ VARGA 1940, 9–10.

¹⁶ CV 1816.

¹⁷ Ezeket kivül:

„Az Ur Asztalához tartozó edények következők:

1.) Két ezüst pohár, egyik nagyobb mellyen ez az Inscriptió vagon: „A KÖLESDI REFORM SZENT EKKLESIA KESZITETTE ISTEN DITSÖSEGERE Ao'1764 Mohay István Uram segítségével.” A másik kisebb gerezdes belöl arannyal futtatott Inscriptio nélkül.
2.) Négy nagy zöld Tserép Korsók.

Takarók

1.) Egy Fehér abrosz

2.) Három avított Selyem Keszkenő

3.) Egy fekete Damaszt fellyül való Terítő, a' Sarkain az esztendő Szám 1789”- CV 1816.

¹⁸ CV 1889.

4. kép. A kölesdi gyülekezet 1738-ból származó kannája

5. kép. Az 1735-ben készült kanna

jel alakú füle alul egyenes végződésű, felül összetett, gömbös billentővel ellátott. A fedél zsanérját kétoldalt korongos lemezek takarják, hasonlóan az előző munkámban ismertetett egyik szekszárdi kannához. A szájperem és a palástot középen elválasztó öv között felirat:

*„EZEN OLOM KANNÁT
A KÖLESDI REF SZ
EKKLÉSIA KEGYES IN.
DULATTYÁBVL MAGA KÖL.
TSÉGÉVEL TSINÁLTATTA
1736 DAN 14 IVLIVS”*

Mesterjegy nem található rajta.

Méretei: magasság: 40 cm, talpátmérő: 19,5 cm, szájátmérő: 15,5 cm

2. Enyhén tagolt talp- és szájperemű, felfelé enyhén szűkülő palástú, kiöntőcsőrös kanna. A palástot két - két karcolt öv osztja egy széles középső és két keskeny mezőre. A kiöntőcsőr a kanna arányaihoz képest kissé elnagyolt. A korongos peremű tagolt fedélen a kiöntőcsőr szívalakú, hegye enyhén hajlik felfelé. Kérdőjel alakú füle alul gyöngyosoros, felül leveles indás billentőben végződik. A fedél tetején egyszerű indás keretezésben „FI 1735” jelzés. A kanna oldalán a szájperem alatt hegyes talpú címerpajzsban „734”, alatta nagy „C” betű, ebben „VI” betűk. A fedél belső oldalán 1705-ös, „IGS” monogramos bécsi pecsét.

Johann Georg Siebern mestert jelöli.¹⁹

Méretei: magassága: 24 cm, talpátmérő: 13 cm, szájátmérő: 11 cm.

¹⁹ STARA 1977, 221.

MISZLA

A miszlai református egyházközség kezdetei a 18. század elejére nyúlnak vissza. Első templomukat 46 éven keresztül használták, melynek helyére 1766-ban 10 évi utánjárás, engedélykérést követően kezdtek építeni újabb templomukat. Ezek feltehetőleg fából, sövényfalból készültek, mellettük álló haranglábbal, ugyanis 1788 és 1791 között ismét építkeztek, ekkor készül a mai is álló kőből és téglából falazott templom, melyhez 1808-ban tornyot emeltek. A 18. században 9 lelkész követte egymást a lelkészi szolgálatban. A gyülekezet lélekszáma a 19. század elején 646 fő volt.

Egressy Sámuel 1816-ban egy kannát, egy poharat, egy tálat, egy tányért és egy keresztelő készletet sorolt fel, melyek ónból készültek.²⁰ Ma ezekből nem létezik már egy darab sem.

1818-ban Kovács András ajándékozott a gyülekezetnek egy újabb ónpoharat, a következő évben az egyház pénzből is vásároltak egyet Pesten. 1856-ban a községi előjáróság kezdeményezésére községi, egyházközségi és a hívek által adományozott összegből a település földesurának, nemeskéri Kiss Pál feleségének közreműködésével új, aranyozott, velencei rézből készült úrasztali edényeket szereztek be.

NAGYDOROG

A nagydorogi gyülekezet is a reformáció korai időszakában gyökerezik, pontos adatok azonban nincsenek a megalakulásáról. A hagyomány szerint Sztáray terjesztette náluk az új tanokat. 1626-ban már említik név szerint is Decsi Lőrinc nevű pásztorukat. 1674-ben szinte teljesen elpusztult a település, a század végére újra népesedik, majd 1704-ben újra elnéptelenedik és a Rákóczi - szabadságharc után tért vissza a lakosság. Református hívek is költöznek vissza. Ettől kezdve a szolgálati éveik szerint ismerjük a lelkészeket. Mai templomukat 1774-ben építették fel, melyhez 1788-ban épülhetett csak torony.²¹

Komádi Nagy Mihály tiszteletes 1816-ban írja, hogy „*Van 5 kisebb, nagyobb Czin Kánna. A' leg nagyobb ilyen Inscriptióval: A' Helv: Confessio szerént reformáltatott Dorogi Sz. Ekklésia Isten ditsősségére szerzette 1738^{ban}. Egy Czin és egy kenyér metéllő nagy fa tányér. A' Czin Tányéronn ez van: Dorogi Ref: Ekkláé 1717. Keresztelő edény Ólonból; ismét egy másik Keresztelő edény ólonból a' Tanuló házban ilyen jeggyel: TDabi s. Miklós 1701.*”²² Ezek 1827-ben kiegészültek 3 tányérral. Az 1701-ből származó keresztelőedény viszont már nincs meg.

²⁰ Ezeken kívül:

1. Zöld mázos korsó 2
2. Tsutora tiz ittész
3. Sávolyos abrosz 3
4. Négy selyem keszkenő őszve varva, ketteje kék, ketteje veres.
5. Gobák színű selyem keszkenő viseltes
6. Zöld stráfós selyem keszkenő viseltes
7. Zöld stráfós pamuk keszkenő viseltes
8. Virágos pamuk kis abrosz viseltes
9. Fehér ki varrot kisded patyolat keszkenő
10. Hamu színű nagy perkál keszkenő” - CV 1816.

²¹ Dobri 2000, 70–71.

²² Ezeken kívül:

„Az Úr asztalához tartozandó edények és abroszok: Két ivó Pohár; edgyik aranyozott Ezüst; másik Réz. Két Ezüst Tányér aranyozva: A' nagyobbik ilyen jegyzéssel: *A Dorogi Sz. Ekkla számára készítettette Tantsa Mihály és Csák Ferentz 1739^{ben}. A' kissebben az olvastatik: A' Dorogi Reformáta Sz. ekkla számára tsináltatott Ao' 1739. Két tserép medentzék. Kilentz Abrosz, edgyiken ez olvastatik: Ezen abrosz Istennek ditsősségére épült a' Helv. Confess: való Dorogi Sz: Ekklésiának tulajdon költségével Tiszt. T. Óri Péter Úr, akkori L. P. hűségés gondviselése által Ao' Dni MDCCXIV XXIV Decembr. I. G. L. P. S. N. V. Van ezen kívül három veres pamukos, és egy kék pamukos abrosz. Hét Keszkenő, öte Selyem; ketteje Fejér pamúk ki varva. Ezekenn kívül, van egy törülő kék keszkenő. Három takaró abrosz: edgyik lángszin tafota körül ezüst tsipkére; ketteje pedig fejér patyolat; az edgyiknek melly arannyal van ki varva a' 4. sarkán ezen a' betűk látszanak: Ú: N: J:K: a' közepénn pedig P:F: SS: 1733. A' másikon körül ez olvastatik: Tiszt: Horváth Mihály Uram idejében László Ersébet Dorogi 1769. Kenyért metéllő nagy Kés és egy edények alá való viaszszas vászon abrosz. Mind az Úr Asztalán mind a' Cathedrán egy kék selyem terítő.” - CV 1816.*

Tányérok

1. Karimáján két soron vonal szegély között haránt csíkozással díszített lapos tányér. Ugyanez a díszítés fut körbe a karima és a tányér alsó részének találkozásánál. A karimán tulajdonjelzés:

„DOROGI
17 ECCLESIA 17”

Jegy nem található rajta.

Méretei: magasság 17 cm, átmérő 23 cm.

2. Felfelé ívesen hajló karimájú mélytányér, díztelen. A széles karimán két enyhén karcolt vonal közé vésték az ajándékozást megörökítő feliratot:

„A . DOROGI . REFORMÁTA . SZENT EKLÉSIA . SZÁMÁRA . ADTA . FŐ . TI . NÉ .
NEMES . KENESEI . JULIÁNNA . 1827”

A fenekén háromszor beütve egy koronás, rózsás, 768 évszamos, a koronában „FEIN ZINN„ feliratú jegy. A korona jobb oldalán a „768”-as szám után egy monogram „S” betűje látszik, a szám előtt egy elmosódott, talán „P” betű.

Valószínűsíthetően Streck Péter budai mestert jelöli, aki budai származású, a budai tanács rendeletére 1763-ban fizette le a polgárjogi illetéket, és kezdte meg ezt követően működését.²³

Kenesei Julianna Balatonfőkajáron született 1760. január 21-én, Komádi Nagy Mihály (1776 és 1826 között helybeli lelkész) felesége, 1775-ben kötöttek házasságot. Két gyermekük született, Sámuel és Dániel, mindkettő lelkész lett. 1828. december 23-án 69 évesen halt meg, Nagydorogon temették el.²⁴

Méretei: magassága 3 cm, átmérője: 24, 5 cm.

3. Az előzőhöz hasonló, azonban karimája keskenyebb és öblösebb, mélyebb a tányér része. A karimák alsó felén egymással ellentétes oldalon „N” és „D” betűk (Nagydorog). Körkörösen a karimáján bekarcolt vonalak között:

„A DOROGI . REFORMÁTA . SZENT . EKLÉSIA . SZÁMÁRA . IST . DI .
N . KENESEI . JULIÁNNA . 1827.”

Alján egy elmosódott bécsi mesterjegy ívelt talpú címerpajzzsal ami x alakú vágással van négy részre osztva, a pajzs fölött „W”, elkopott felirattal, ez alatt egy „MISCHTE FEIN” feliratos pecsét. Ismeretlen a készítő mester.

Méretei: magassága: 4 cm, átmérője: 20 cm.

4. Tányér

Díztelen lapostányér. Karimáján ugyancsak ajándékozást megörökítő körirat:

„NEMES KENESEI JULIÁNNA ISTEN DICSŐSÉGÉRE A DOROGI EKLÉSIÁNAK
1827„

A karima alsó felén:

„TOTH JÁNOS KURÁTORÁGÁBAN”

Alján nyolcszögletű keretben, kopott koronás, rózsás jegy, korona bal oldalán „I” betű. Talán Fauser József budai mestert jelöli. Az előbbi mindhárom tányér 18. századi munka.

Méretei: magassága: 2,5 cm, átmérője: 22 cm.

²³ MIHALIK 1939, 130.

²⁴ Dobri István nagydorogi helytörténész írásbeli közlése

Kannák

1. Enyhén kiszélesedő tagolt talp- és szájperemű, egyenes palástú, egyszerűen ívelt kiöntőcsőrrel ellátott kanna. A palástját a talpperem felett kettő, a szájperem alatt három, a középső részén öt poncolt öv díszíti és osztja három mezőre. A korongos peremű, tagolt fedél oldalát is poncolás díszíti. A kiöntőcsőr fedele egyszerű, szívalakot utánzó. Kérdőjel alakú füle alul egyenes, felül összetett gömbös billentőben végződik, hasonló gömb szolgál fedélgombként is. Felirat és mesterjegy nem található rajta.

Méretei: magassága: 39,5cm, talpátmérő: 14,5cm, szájátmérő: 13 cm.

2. Erőteljesen ívelt, széles, tagolt talpperemű kanna, melynek palástja felfelé szűkül és ugyan csak erőteljes, széles tagolt szájperemben végződik. Palástját két - két esztergált vonalból képzett öv osztja két keskeny és egy széles középső sávra. A középső sávban szépen karcolt leveles, indás keretezésben felirat:

*„AZ HELVETICA CONFESSIO SZERINT REFORMÁLTATOTT DOROGI SZ ECCLESIA
ISTEN DITSŐSÉGÉRE SZERZETTE
1738. ESZT”*

Kiöntőcsőr nélküli. Fedele korongos szélű, tagolt, melyen összetett fedélgomb található. Füle egyszerű kérdőjel alakú, ami alul egyenes, de zömített, vastagított végződésű, felül összetett kérdőjel alakú billentőben végződik. A kanna fenekén belül korrodált, kivehetetlen jegy nyomai. Teteje és a fenéke többször foltozva, javítva.

Méretei: magassága: 37,5 cm, talpperem: 21 cm, szájperem: 16 cm.

6. kép. A nagydorogiai 1738-ból származó kannája...

7. kép. ...és annak felirata

3. Enyhén tagolt talp- és szájperemű, felfelé szűkülő palástú kiskanna. Palástján alul közvetlenül a talpperemnél, felül a szájperemtől néhány centiméterre két esztergált vonalból képzett öv díszíti. Kiöntőcsőre egyszerű, ívelt. Fedele korongos, összetett, a kiöntőcsőr fedele felfelé hegyesedő.

Kérdőjel alakú füle alul egyenes végződésű, felül gömbös billentőben végződik, melynek egy része mára elveszett. A paláston a kiöntőcsőr alatt az előzővel megegyező stilizált leveles, indás keretben helyezték el az azonos feliratot. A kanna fenekén „I C B” monogramos koronás, rózsás ismeretlen jegy. Valószínű ez a mester lehet az előző kanna készítője is.

Méretei: magassága: 25 cm, talpátmérő: 13 cm, szájátmérő: 11,5 cm.

4–5. Egymással méretre és formára megegyező kanna. Enyhe tagolt talp- és szájperemű, felfelé enyhén szűkülő palástúak. A palástot két esztergált csíkból álló öv díszíti. Kiöntőcsőrük összetett, klasszikus formájú. Fedelük korongosperemű, domború, összetett, rajtuk öt korongból álló korongos fedélgomb. A kiöntőfedelek stilizált szívlakúak, melyek felfelé hajló, hegyes végződésűek. Kérdőjel alakú, gyöngysorvégződésű fülük felül összetett gömbös billentővel, egyik gömbnek a fele hiányzik, letört.

Belül a fenéken mindkettőben három azonos, kör alakú mezőben „S L” monogramos, két ovális címerpajzsból álló pecsét. A bal oldali címerpajzs függőlegesen osztott, bal oldalán vízszintes sávok, jobb oldalán kettőskereszt egy halmon, a jobb oldali címerpajzsban egy kanna. Lederer Sámuel győri mester munkái.

Méreteik: magassága: 36 cm, talpátmérő: 15 cm, szájátmérő: 13,5 cm.

Keresztelőkancsó

Összetett, korongos talpú, nagy, öblös testű kancsó, melyet alacsony, hengeres nádusz köt össze. Kiöntőcsőrös, mely tagoltan ívelt, fedele egybe van szerkesztve vele. Önálló korongos fedele körkörös harántcsíkozással díszített, ugyan ezzel a módszerrel díszítették a talpát is. Fedelén gömbös formájú összetett fedélgomb. Kérdőjel alakú füle mindkét végén egyenes végződésű. Mesterjegy és felirat nincs rajta.

Méretei: magassága: 19 cm, talpátmérő: 13 cm, szájátmérő: 11,5 cm.

NAGYSZÉKELY

Nagyszékelyen különlegesen alakult a református egyházi élet, hasonlóan Gyönkhöz. Volt egy magyar és egy német gyülekezet, külön alkalmaztak lelkészt és tanítót is. A magyar volt a régi, ők használták a középkori eredetű templomot. Régi gyülekezet, évszám szerint 1700-ban már írott forrás van arról, hogy lelkészt és tanítót alkalmazó önálló közösség.²⁵A református német telepek 1714–1720 között érkeztek a Rajna vidéki Hessen–Kasseli-, Hessen–Hanani-, Hessen–Orániai grófságokból. Kezdetben egy lelkipásztor volt és egy templomot használtak a magyarokkal. Néhány év múlva a német lakosság saját maga alkalmazott németül prédikáló lelkészt, külön tanítói állást is létesítettek. A régi templomot együtt használták, tatarozták, bővítették a 18. században, azonban a század végén a régi mellé, de azzal összeépülve 1801-re készült el az új templomuk, melynek

8. kép. A két egyforma kanna

²⁵ CV 1816.

9. kép. Nagydorogi keresztelőkancsó

építésében a magyarok is segédkeztek. Ekkor a német hívek száma 1649, a magyaroké 136 fő volt.

1806-ban gimnáziumot létesítenek, melyet 6 év múlva Gyönkre helyeznek.²⁶

1816-ban Nagy Dániel a német gyülekezet lelkésze „Egy czinből öntött új Kánna, egy Keresztelő kis kánna hozzá való hosszúkás tállal ugyan czinből.” Kazinczy János a magyar gyülekezet lelképásztora egy óntálat és poharat sorol fel.²⁷

Kannák

1. Egyenes palástú, enyhén hajló, tagolt száj- és talppermű kanna. Palástját két darab öntött rátét öv osztja három egyenlő részre. Csőre enyhe ívben hajló, tagolt. A fedele összetett, szűkülő kúp alakú, mely laposan végződik, erre van az egyszerű dísztelen kiöntőfedél is ráforrasztva. Kérdőjel alakú füle az alján egyenes végződésű, felül barokkos, kagyló alakú billentőben ér véget. Felirat és mesterjegy nem található rajta. A korábbi formáknál egyszerűbb, arányaiban is

kissé eltérő 19. század első feléből származó munka lehet. Jelenleg a kecskeméti Ráday Múzeumban látható. Nagy valószínűséggel ez a Nagy Dániel által 1816-ban feljegyzett új kanna.

Méretei: magassága: 26 cm, talpátmérő: 13,5 cm, szájátmérő: 11,6 cm.

2. Egyszerű, tagolatlan, keskeny talp, zömökebb szájperemű, felfelé szűkülő, dísztelen palástú kanna. Kiöntőcsőre enyhén ívelt, egyszerű szívalakra hajazó fedéllel, maga a kannafedél korongos, összetett. A füle a klasszikus kérdőjelet utánzó forma, alul egyenesen, felül összetett, csúcsosodó, tagolt gömbös billentőben végződő. A kiöntőcsőr alatt, a palást közép tájékán német nyelvű ajándékozási felirat:

„HEINRICH ROHRBACH UND SEINE EHEFREU ELISA HILDEBRANDIN
DER GR: SZEKLER REF. D. KIRCHE VEREHRT IM JAHRE 1832”

A kanna fenekén belül körkörösen három koronás, rózsás jegy, köztük egy negyedik, kör alakú pecsétben „IOS STADLER IN PESTI” feliratú.

Stadler József Karlsbadban született. 1804-ben vette fel pesti mesterként a pozsonyi óntöntőcéh tagjai közé. Pesten 1809-ben nyert polgárjogot. Halála után özvegye még tovább működtette a műhelyét, 1836-ban még működő céhtagként említi a pozsonyi céh az özvegyét.²⁸

4-5. Új formaként jelentkezett az alább bemutatásra kerülő kannatípus, az úgynevezett csapos kanna. Kettő, formára méretre megegyező darab van.

²⁶ KÁLMÁN 1901, 5–14.

²⁷ Ezeken kívül a német gyülekezet klenódiumai:

Az Úr Asztalához tartozó Edényei és Abroszai a Német Ekklesiának a következők: Két Rézből öntött és jól meg aranyozott Poharak, melyek közül a kissebbiken ez az Irás van Deák betűkkel fellyülről az Oldalán körös körül fel metztve: “Catharina Sulzerin der Reformirten Deutschen Gemeinde zu Grosz Szeckel serfertiget in Debretzin durch Johan Bribach Simon Stephan Kirchen Altester 1794.” Egy nagy fehér kotzkás Abrosz, egy jó kora nagy selyem Keszenő. Egy nagy Terítő, ég szín Atlaszbol készült, széles igazi arany csipkével körül varva, és arany virágokkal ki stickelve. Ezeken kívül még egy kisebb kotzkás Abrosz, es selyem Keresztelő edényre.

A magyar gyülekezet további úr asztali eszközei felszerelése:

Két Korsó. edgyik Külső országi Kő, a' másik fejér tarka fedeles Korsó. Keresztelő Tál, és Kanna veres rézbül. Az Úr Asztalához való ruhák. Egy sávos veres pamukos Abrosz. Két fejér csipkés abrosz Selyem varrásu Keszenő Fejér sarlós Arannyal és selyemmel varrott. Veres selyem Kék selyem Keszenők” – CV 1816.

²⁸ MIHALIK 1939, 133.

Enyhe talp, és szájperemük van, a palástjuk felfelé szűkülő, fedelük korongos szélű, tagoltan csúcsosodó, lapos felületű, rajtuk az előző kannáéval megegyező fedélgomb. Új elemként jelenik meg egyrészt a kannák két oldalán a fület helyettesítő karikákból alkotott fogantyú. Másrészt a kannák alján elhelyezett, ugyancsak ónból öntött csap, melyen keresztül a benne tárolt bort ki lehetett engedni, utántölteni úrvacsorakor a kelyheket. A csapok egyszerű szerkezetűek. A csapok elfordítható középső része menetes, ezek közepe üreges, melyben egy parafadugó van, ez látta el a záró, tömítő funkciót, nem fém a fémmel érintkezett, ellentétben például a szüretelőkadaknál használt rézcsapoknál.

Mindkét kanna adományként került a gyülekezetbe, felirataik a következők:

*„HEINRICH NEIDER DER GR: SZEKLER REF. D. KIRCHE VEREHRT IM JAHRE
1832.”*

*„GEORG NEIDERT UND SEINE EHEFREU CRISTINA UNGERIN DER GR:
SZEKLER REF: D. KIRCHE VEREHRTIM JAHRE 1832 IN DANIELS KECK
PFARR JAHREN.”*

A feliratban megörökített lelkész és családja a másik érdekessége a nagyszékelyi reformátusságnak. Valóságos helyi lelkész dinasztia alakult belőlük. Az első Keck József Jakab volt, akit 1764-ben hoztak a településre lelkésznek Németországból. 140 év alatt öt még három Keck követte. Keck Dániel 1831-től az 1849-ben bekövetkezett korai haláláig volt a német gyülekezet lelkésze. Nagyszékelyi származású, 1800. január 21-én született. A gimnáziumot helyben és Gyönkön végezte, majd Debrecenben tanulta a hittudományokat. Több helyen volt segédlelkész, míg vissza került szülőfalujába. A jegyzőkönyvbe a következő feljegyzés van róla: *„hívei által szeretve tisztelt lelkipásztornak, társaskörökben általánosan ismert egyéniségnek, lelkes és lelkesíteni tudó hazafinak, a megyei gyűléseken hatalmas szónoklatairól ismert táblabírának, az ügybuzgó és tapintatos esperesnek, a munkás és pontos egyházkerületi pénztárnoknak.”* Korai halála ellenére mozgalmas élete volt.²⁹ A kannák adományozói közül Neidert Henrik 77 évesen 1840 április 20-án, Neidert Gergely 1833. szeptember 26-án 66 évesen halt meg, a másik három személy nem szerepel az anyakönyvben, ők testvérek voltak. Mindegyik családnév régi, betelepülés kori Nagyszékelyben.³⁰

Stadler József készítette ezeket a kannákat is.

Méreteik: magasság: 48 cm, talpátmérő: 18,5 cm, szájátmérő: 15,5 cm.

10. kép. A nagyszékelyi gyülekezet kannája a Ráday Múzeumban

²⁹ PROTOCOLLUM NREK

³⁰ HALOTTI AK 1827–1839

VÁRALJA

„Ez a' Várallyai Reformata Ekkla igen régi, a' Reformatiotól fogva való, de kik voltak itt a' rend szerént való Lelki Pásztorok, nem tudhatjuk, mert az Időnek mostohasága miatt, Matriculák vagy nem voltak, vagy ha voltak is, elvesztek. A' bizonyos, hogy a' régi megromladozott Parochialis Ház épült 1678^{dik} Eszterdöben Hatházi János Prédikátorságában, mint az Ház Padlására tett Inscriptióból kitetszett.” írja Szetsei János 1816-ban. 1646-ban fatemplomot építettek, melyet 120 évig használtak, 1766-ban újabb templom készül szintén fából. A terméskőalapra emelt téglafalazatú templomukat 1802 – 1807 között építették.³¹

A 19. század elejéről származó protokollumban a Szetsei János lelkész 4 óntárgyat sorol fel 1816-ban, két füles ónkannát, egy tálból és füles, fedeles korsóból álló keresztelő készletet és egy óntányért, melyen „VÁRALLYÁRA TARTOZANDÓ 1730” írás volt jegyezve.³² Az egyházközség 19. század elejéről származó jegyzőkönyvében a klenódiumok felsorolásánál a tányér mellett későbbi bejegyzés „el van adva”.³³

11. kép. Nagyszékelyi csapos kanna 1832-ből

12. kép. Az egyik váraljai kanna

³¹ CV 1816.

³² Ezekon kívül: „2. Két ezüst Pohár, az egyikre ez az Írás vagon metzve: „Várallai Refor' Ekklesiáé, melykésztettett Szecsei Péter Prédikátorságában 1768. A' Másik Ezüst Pohárra ez az Írás vagon metzve: A' Várallai Szent Ekklesia Számára a' Maga Költségén Tolnai Mihály özvegye Tót Susánna készittette A. 1807.

3. Egy világos kék Damasc Selyem Terítő, a' körülletin egészszen Arany Tsipke vagon; a' közepire ez az Írás vagon írva arany betűkkel: „A' Várallyai Refor. sz. Ekklesia számára készittette Hoszszúfalusi Éva Aszszony A'no 1777.

4.) Egy Savolyos fejér Abrosz, v. Asztal terítő.

5.) Egy Asztal terítő, fejér Gyólts, vagon rajta a' szélin körös körül fejér Tsipke.

6.) Három Sárga Selyem keszkenő; ismét ezeken kívül, 8. Selyem keszkenők.

9.) Egy Selyem Király színű Damasc Keszkenőt ajándékozott egy magát ki-neveztetni nem kívánó személy A. 1805. d. 25^a Dec:

Ismét más személy ajándékozott egy fejér Terítőt. A. 1807. d. 15. Sept. Más személy ajándékozott egy veres színű Pamuk Keszkenőt. a' 1808. d. 16^a Apr: A. 1814. d. 20^a Febr: Egy selyem Keszkenőt ajándékozott egy személy.” - CV 1816.

³³ PROTOCOLLUM VREK

Ma a kettő darab megegyező kannával rendelkezik a váraljai gyülekezet. Három gömbös- kör-
mös lábra helyezett mindkét darab. Talp- és szájeremük tagolt, enyhén kihajló. Palástjuk felfelé
szűkülő, két-két esztergált vonal alkotta öv két keskeny és egy középső széles mezőre osztja. Ezen a
részén olvasható növényi ornamentikás keretézéssel a készítést megörökítő felirat:

„VÁRALLYAI SZ. ECCLESIA SAJÁT KÖLTSÉGÉVEL ISTEN DITSŐSÉGÉRE
CSINÁLTATTA EZ KANNÁT OSZLÉNYI ISTVÁN PRÉDIKÁTORSÁGÁBAN
DUSI JÁNOS FŐBÍRÓSÁGÁBAN PALI JÁNOS GERESDI JÁNOS VARGA SAMUEL
SZÜCS GYÖRGY VASTAG MIHÁLY GERESDI MÁTYÁS SZELLET JÁNOS
PETERDI JÁNOS ESKÜDSÉGÜKBEN”

Az alul gyöngysoros végződésű fülük felül összetett gömbös billentőben ér véget. A jellegzetes
kiöntőcsőr fedele szívalakú, melynek hegye hangsúlyozottan hajlik felfelé. Korongosszélű, tagolt
fedelük belső oldalán három beütött jegy, a középső kannát ábrázol balról egy L betű. A szélsők
címerpajzsának baloldala vágott, jobb oldalán halmon lévő koronában álló kettős kereszt látható.
Feltehetően Lederer József győri mester pecsétje.

Oszlényi István 25 éven át, 1751-ig volt a gyülekezet lelkésze, korábban Szekszárdon szolgált.
A század első felében készült tehát mindkét kanna. 1732-ben ő kezdte az anyakönyvezést a telepü-
lésen. 1751. augusztus 25-én „a Mennyei Nagy Úr Isten hosszas sínlődő Nyavalya után ez árnyék
életből elszólította”. A bíró és az esküdtek a település módos gazda rétegéből kerültek ki, az anya-
könyvben az ő nevük mellett a gazdaember bejegyzés olvasható. Dúsi János bíró 70 évesen 1773.
december 18-án halt meg. Pali János 1771. február 28-ig, Geresdi János 1756. január 10-ig, Varga
Sámuel 1761. augusztus 4-ig, Vastag Mihály 1758. január 9-ig, Geresdi Mátyás 1768. augusztus 17-
ig, Szellet János 1774. február 5-ig élt.³⁴

Méreteik: magasság: 44 cm, talpátmérő: 15 cm, szájátmérő: 12 cm

ÖSSZEGZÉS

A vizsgált gyülekezetek eredetileg 55 darab különféle óntárgyat birtokoltak és használtak a klenó-
diumaik között. Ezek megoszlása a következő volt: 17 kanna, 21 tál és tányér, 7 pohár és 9 keresztel-
lőkészlet. Manapság 26 darab maradt belőlük, 14 kanna, 9 tányér, 2 pohár és egy keresztelőkancsó.
Az arányok megegyeznek a korábbi tanulmányaimban tapasztaltakkal. A 2018-ban vizsgált kilenc
gyülekezetnél 50 óntárgy volt, ezekből ma 27 darab van, a 2016-ban vizsgált sárközi gyülekezetek-
ben 37 darabból 28 maradt. A Sárközben jobb arányokat mutat az edények fennmaradása, a többi
gyülekezetnél hozzávetőlegesen 50% a 19–20. században tapasztalható veszteség. A jelenlegi hely-
színeken is megállapítható az az országszerte tapasztalható trend, hogy a bortartókannák képezték
és képezik mai is a fennmaradt tárgyak közül a legnépesebb tárgycsoportot, ezt követik a tányérok.
A poharak és a keresztelő készletek szinte teljesen eltűntek.

A történeti anyagban említett és a ma is létező tárgyak közel másfél évszázadot fednek le, a
legkorábbi a nagydorogi keresztelőkanna 1701-ből származott – mely ma már nem létezik – a
legkésőbbiek a nagyszékelyi kannák 1832-ből. Több helyen is megállapítható, hogy a gyülekezet
alakulásának az időszakából származnak az edények. Ilyen Nagydorog, Kölesd, Kajdacs. A gyönki
reformátusok óntárgyai voltak az egyetlenek, amiket a település földesurai adományoztak az egy-
házközségnek, erre nincs példa eddig a tolna megyei református gyülekezeteknél, viszont ezeket a
tárgyakat már csak a történeti anyagból ismerjük. Bonyhád esetében egy elnéptelenedett gyüleke-
zettől örökölt tárgyakkal találkozunk. Nagyszékely esetében értesülünk a korabeli írásokból arról,

³⁴ VEGYES AK 1732–1809.

hogy a megromlott állapotú kannáját újra önteti a gyülekezet a 19. század elején. Ugyanakkor itt egy új kannatípus, az úgynevezett csapos kanna is felbukkan, kettő is, melyek Tolna megyéből nem voltak ismertek.

A tárgyak készítőjüket tekintve hasonlóan a korábbiakhoz bécsi, győri és budai, pesti műhelyekben készültek, 15 tárgyon van beazonosítható mesterjegy.

Az edényeken szereplő feliratok, mind a történeti, mind a fennmaradt tárgyak tekintetében fontos helytörténeti, egyháztörténeti adatok is egyben. Lelkészek, bírók, esküdtek, az egyházközségük iránti áldozatkészségüket tárgyak adományozásával kifejező személyek neveit örökítik meg.

Sok gyülekezetben fellelhetők liturgikus célokra készült korsók, kancsók is. A most vizsgált gyülekezetek között Gyönkön, Kajdacson, Kölesden, Mislán és Nagyszékelyben volt használatban liturgikus célokra összesen hét darab kerámiakorsó.

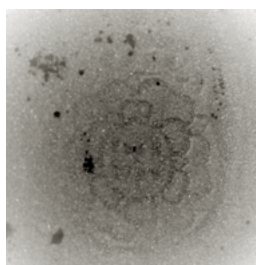
AZ EDÉNYEKEN ELŐFORDULÓ JEGYEK

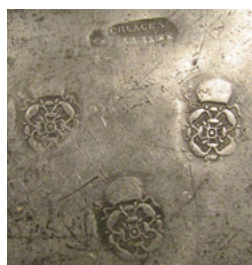
**Sebastian Heiling bécsi mester, tányér,
Bonyhád é. n.**

**Wittinger Lukács budai mester, kanna,
Bonyhád, 1751**

**Ismeretlen mester rózsás jegye, tányér,
Gyönk, é. n.**

**Ismeretlen mester koronás, rózsás jegye, tányér,
Kajdacs, é. n.**

**Johann Werwizgi győri mester, kanna,
Kajdacs, 1778**

**Johann Georg Siebert bécsi mester, kanna,
Kölesd, 1735**

**Johann Georg Siebert bécsi mester, kanna,
Kölesd, 1735**

**Ismeretlen bécsi mester, tányér,
Nagydorog, 1827**

**Ismeretlen mester 1768-as évszámú jegye, tányér,
Nagydorog, 1827**

**Ismeretlen bécsi mester, tányér,
Nagydorog, 1827**

**Ismeretlen ICB monogramos mester jegye, kanna,
Nagydorog, 1738**

**Lederer Sámuel győri mester, kanna,
Nagydorog, é. n.**

**Stadler József pesti mester, kanna,
Nagyszékely, 1832**

**Lederer József győri mester, kanna,
Váralja, é. n.**

IRODALOMJEGYZÉK

- CIFKA 1971
CIFKA Péterné, *Ismeretlen ónjegyek a Kiscelli Múzeum gyűjteményében*. In: Budapest régiségei. Bp. 1971, 365–372.
- DOBRI 2000
DOBRI István, *A mi településünk Nagydorog*. HN.2000.
- KÁLMÁN 1901
KÁLMÁN Dezső, *A gyönki ev. ref. gymnasium története 1806–1890*. Szekszárd 1901.
- MIHALIK 1939
MIHALIK Péter, *Pest-budai ónműves emlékek*. In: Tanulmányok Budapest múltjából 7. Bp. 1939, 112–141.
- STARÁ 1977
STARÁ, Dagmár, *Zinnmarken aus aller Welt*. Prága 1977.
- STEIB 2017
STEIB György, *Bonyhád lexikon*. Bonyhád 2017.
- SZILÁGYI 2000
SZILÁGYI Mihály, *Gyönk*. Bp. 2000.
- VARGA 1940
VARGA Anna, *Két szomszéd falu*. Szeged 1940.
- WEINER 1963
WEINER Piroska, *Neue Sammlung von Zinnmarken aus Ungarn*. In: Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei 6. Bp. 1963, 127–153.
<https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/5782/?list=eyJxdWVyeSI6ICJMVEFSPUJGTCJ9> (2020. január 6.)
<https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/baranya-magyarhidas/?document=2&pg=6&bbox=-3272%2C-4554%2C5936%2C106> (2020. január 9.)
https://adatbazisonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-or-szagosszeiras/adatlap/8072 (2020. január 9.)

RÖVIDÍTÉSEK

- CV 1816
Canonica Visitatio, Báthory Gábor a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének 1816. évi vizitációja. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1.i. G39, G48, G52, G71, G72, G74, G77, G83
- CV 1889
Canonica Visitatio, A Dunamelléki Református Egyházkerület egyházainak külső és belső állapota 1885–1893 években, Szász Károly püspök idejében. VII. Tolnai egyházmegye A/1.
- HALOTTI AK 1827–1839
A Nagyszékelyi Református Egyházközség Halotti anyakönyve 1827–1839. (Nagyszékelyi lelkészi hivatal)
- PROTOCOLLUM NREK
A Nagyszékelyi Református Egyházközség protocolluma cím nélkül. (Nagyszékelyi lelkészi hivatal)
- PROTOCOLLUM VREK
A Váraljai Református Egyházközség protokolluma cím nélkül. (Váraljai lelkészi hivatal)
- VEGYES AK 1732–1809
A Váraljai Református Egyházközség vegyes anyakönyve 1732–1809-ig. (Váraljai lelkészi hivatal)

Zinngeschirre in der Tolnaer reformierten Kirchengemeinde II.

In den früheren Jahrbüchern habe ich die im Eigentum der Kirchengemeinden des Donaugebiets der Tolnaer Reformierten Diözese stehenden unterschiedlichen Zinngeschirre untersucht. In dieser Studie werden die Gegenstände der auf den mittleren Teilen der Diözese stehenden Kirchengemeinde dargestellt. Zu diesen Kirchengemeinden zählen Bonyhád (Bonnhard), Gyöng (Jink), Kajdacs, Kölesd, Miszla, Nagydorog, Nagyszékely und Váralja. Die vom Mittelalter bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sehr gefragten Zinngeschirre sind meistens bei den reformierten Kirchengemeinden landesweit verblieben. Bei den untersuchten Ortschaften waren früher und auch heute die meist typischen Stücke die Weinkrüge des Heiligen Abendmahls. Erst danach kamen die Brotverteilungsteller und Platten, in weniger Zahl waren auch Taufgarnituren (Krüge und Platten) und an manchen Orten sogar Zinnkelche auffindbar. In meiner früheren Studie schrieb ich über die im Eigentum der reformierten Kirchengemeinden stehenden Zinngeschirre, in diesen Ortschaften führte noch niemand Forschungen über diese Gegenstände. Die meisten Gegenstände sind heute nicht mehr gebraucht, einige Stücke sind an der Ausstellung des Museums Raday in Kecskemét zu besichtigen, die meisten Gegenstände lassen sich in den örtlichen Parochien auffinden. U Auf den früher untersuchten Gegenständen sieht man eindeutig die wichtige Vermittlungsrolle der Donau, die identifizierbaren Geschirre stammen von den Meistern aus Buda, Győr und Wien. Bei den jetzt untersuchten Ortschaften läßt es sich feststellen, daß die meisten Geschirre auch aus diesen Werkstätten stammen. Ich habe die Protokolle der Bischofsbesuche von Gabor Bathory aus dem Jahre 1816 und von Karoly Szasz aus dem Jahre 1889 studiert, wo über diese Geschirre geschrieben wurde. Ich konnte in einigen verbliebenen zeitgenössischen Rechnungsbüchern vom Archiv der Kirchengemeinden untersuchen, ob Spuren über die Fertigung oder Preise einiger Geschirre aufzufinden sind. Auf mehreren Geschirren lassen sich Schenkungsaufzeichnungen und Namen beobachten, meist sind diese in den Matrikelbüchern zu identifizieren. Im weiteren werde ich die Forschung nach Zinngeschirren in anderen Kirchengemeinden der Diözese fortsetzen.

GAÁL ZSUZSANNA

A nemesi földtulajdonról, különös tekintettel a nők birtokszerzésére

A magyar rendi társadalom patriarchális jellege minden vitán felül áll, arról azonban egyáltalán nem beszélhetünk, hogy a nők teljesen jogfosztottak lettek volna. A külön jogoknak az európai mértéknél szélesebb köre – hajadoni, kiházásítási, özvegyi jog – biztosította a nemes nők számára csaknem minden élethelyzetben a társadalmi státuszukhoz illő megélhetést. A földtulajdonlás tekintetében pedig ennél is többről van szó, hiszen a 19. századra a nők a férfiakkal csaknem azonos jogokkal rendelkeztek. Jelen tanulmányunk célja annak vizsgálata, hogy a birtokszerzés a gyakorlatban miképp érvényesül, a nők földtulajdonjoga vajon inkább kivételesnek számított, vagy nagyobb mértékű előfordulásával számolhatunk? Kutatásunk tárgya az is, hogy okozott-e konfliktusokat a nőági örökösödés a családban, voltak-e kísérletek érvényre jutásának visszaszorítására. A feudális földtulajdon, illetve földbirtok természetének bemutatása, egymáshoz való viszonyának feltárása ugyancsak elválaszthatatlan témánktól, csakúgy, mint számos más fogalom tartalmának tisztázása is. Ezek sorában első helyen kell említenünk az ősiséget.

Tanulmányunk a Tolna megyében birtokkal bíró, illetve rokoni szállal idekapcsolódó középbirtokos családokra vonatkozó adatokat elemzi, elsősorban a 19. század első felére fókuszálva, miközben nem mondunk le a történeti előzmények bemutatásáról sem.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A feudális földtulajdonról elválaszthatatlan az ősiség intézménye, melynek eredete a honfoglalás koráig vezethető vissza, az elfoglalt szállásterületek közös nemzetségi tulajdonlására, amely szerint a vagyontulajdonosa nem az azt használó egyén, hanem a nemzetségi közösség volt. Ebből az elvből következett az elidegenítés tilalma, illetve az öröklés Szent István által is elfogadott, ősi szabályai, amely szerint a birtok használójának halála után annak fiai, ezek hiányában testvérei, majd oldalági rokonai örökölték, a nemzetség kihalta után pedig a birtok visszaszállt a koronára. Az ősi nemzetségi birtokok mellett a katonai szolgálattal terhelt, hűbéri jellegű, királyi adománybirtokok is értelemszerűen csak férfiágon öröklődtek, azzal a különbséggel, hogy erre csak az egyenes ági leszármazottak tarthattak igényt, fiú utód hiányában a fekvőség visszaszállt a királyra. A nők még

elvben is csak a szerzett birtok esetében örökölhettek, amiről a tulajdonos szabad rendelkezési joggal bírt.

A nemzetségi birtokok egyben tartását szolgáló ősiség elvén az első komoly rést az Aranybulla foglalt rendelkezések ütötték, amelyek szerint, ha valamely nemes fiú utód nélkül halt meg, birtokának negyed részét leánya kapta meg, a többi vagyonáról pedig az érintett tetszése szerint rendelkezhetett. Hozzáteesszük, végrendelet hiányában továbbra is az ősi jog érvényesült. Az utódok nélkül maradt birtokos adományának fő várományosa egyébként az egyház volt, de a lehetősége fennállt annak is, hogy a birtokot leányukra, leánytestvérük leszármazottjára, vagy feleségük rokonságára hagyják.¹ A szabad végrendekezést már Károly Róbert felszámolta, majd Nagy Lajos 1351 december 11-én elfogadta az ősiség törvényét. Ez gyakorlatilag megszüntette a nemzetségi és adománybirtokok közötti különbséget a tekintetben, hogy az oldalági öröklést kiterjesztette az utóbbiakra is. Ezt megelőzően viszont a fiúsítás intézményének állandósításával fontos gesztust tett az uralkodó a fiú utóddal nem rendelkező birtokosok csoportjának, biztosítva számukra, hogy fiúörökös hiányában a leánygyermek tarthassa meg a családi birtokot.² Az Aranybulla intézkedései közül Nagy Lajos megtartotta a leánynegyed intézményét³, ami az eredeti szabály szerint elsősorban pénzbeli juttatást jelentett, kivételt csupán a nemtelennel kötött házasság esetére ismerve. Az újabb kutatások tükrében viszont úgy tűnik, hogy a gyakorlatban jóval nagyobb arányban kapták meg birtokban a részüket a lányok, mint az korábban feltételezhető volt. Banyó Péter 1222 és 1416 között keletkezett okleveleket vizsgálva arra jutott, hogy 352 eset közül 194-ben nem pénzben, hanem birtokban kapták meg a lányok járandóságukat. A szerző tanulmányában elveti azt a feltételezést, hogy ezen esetekben kizárólag vásárolt birtokokról lenne szó, mivel az oklevelek számos esetben utalnak a fekvőség ősi jellegére.⁴

A középkori szokásjog első írásba foglalója a köznemesi érdekeket védő Werbőczy István volt, aki *Tripartitum* című munkájában az ősiséget töretlen rendszerként igyekezett láttatni. A rendszer azonban korántsem volt intakt már Werbőczy korában sem. S itt nem csak a leánynegyedre, illetve a fiúsítás lehetőségére gondolunk. Werbőczy leánynegyeddal kapcsolatos sorait idézzük: „*A leányok számára pedig az ország szokása szerint leánynegyed fejében különítsék el az apai házat az apai birtokok negyedrésszel együtt s hagyják őket kiházásításuk idejéig azoknak birtokában. Kiházásításuk és férjhez menetelük után pedig a leánynegyed jogokra nézve pénzzel elégítsék ki őket. Ha pedig valamely leány olyan emberhez ment férjhez, kinek birtoka nincsen, annak ugyancsak az ország szokása szerint az ilyen leánynegyed fejében járó birtokba örökös joggal kell belépnie és benne maradnia. Úgy mindazonáltal, ha fivéreinek vagy azoknak a vérrokonok akaratóból és beleegyezéséből ment, mint mondám birtoktalan emberhez, kiknek az ilyen jogoknak vagy negyedeknek férjhezmente után szállniuk és maradniuk kell. Más különben ha ezt mondott fivéreinek vagy vérrokonainak, avagy szüleinek híre, akarata és beleegyezése nélkül tette, [...] akkor negyedjogát nem birtokban, hanem pénzben követelheti.*”⁵ Más szavakkal a Werbőczy által leírt jogszokás szerint a birtokban történő kiadás elvileg csak igen korlátozott mértékű, hiszen még nemtelennel kötött házasság esetén is csak akkor volt megengedett, ha a lány megszerezte a potenciális örökösök hozzájárulását. E tekintetben – ellentétben a korábban leírt példával – a gyakorlat sem mutatott más képet. Banyó Péter már előbbieken idézett vizsgálata szerint összesen 14 esetben fordult csak elő, hogy a leánynegyedet nemtelennel kötött házasság miatt adták volna ki birtokban.

Más a helyzet a fiúsítás intézményével. Itt ugyanis kivétel nélkül arról volt szó, hogy a fiúsított

¹ HÓMAN–SZEKFÜ 1936, 203.

² Uo.

³ A leánynegyed – az Aranybulla intézkedésével ellentétben – idővel nemcsak akkor járt a lányoknak, ha a nemesnek nem született fiú gyermeke, hanem minden esetben a csak fiúkat illető atyai örökrészből. Fontos szabály volt továbbá, hogy a leánynegyed az összes lánytestvért együttesen illette meg, és csak egyszer kellett kiadni. – KAT. LEX. lexikon.katolikus.hu/L/leánynegyed.html (2020.1. 15.)

⁴ BANYÓ 2000, 84.

⁵ HK. I. 58.

lány jutott a család birtokához, megsértve ezzel az oldalági rokonoknak az ősiség elvében gyökerező jogait. A fiúsítás királyi privilégium volt, amivel elsőként Károly Róbert élt, amikor 1332-ben fiúsította Gersei Margitot, aki így családja legyilkolása után örököse lett apja és nagybátyja birtokainak. A fiúsítás az Anjou-korban gyakran használt, hatékony hatalompolitikai eszköz volt, kétszeresen is. Egyrészt az uralkodó azzal szerzett magának elkötelezett híveket, hogy fiúsított, másrészt pedig azzal, hogy kiváltságos leveleket adott befolyásos családoknak arra, hogy valamely rokon, fiúágon kihalóban levő családban nem fog fiúsítani.⁶ E helyen érdemes felhívni a figyelmet a fiúsítás egy témánk szempontjából fontos jellegzetességére. Nevezetesen arra, hogy a fiúsítás a gyakorlatban a lány nevére szóló birtokadományt jelentett, s noha igaz, hogy az adománylevél szerint jellemzően csak fiúágon öröklődött tovább a birtok, volt eset arra is, hogy mindkét ági örökösödést foglaltak az okiratba.⁷ Az adománybirtokok tekintetében ez merőben új jelenség, hiszen, mint láttuk korábban, az ilyen típusú birtokokat katonai szolgálat fejében adományozták kizárólag férfiágon öröklődően.

Werbőczy *Hármaskönyvében* három birtoktípust különböztet meg, ősi (avititia), szerzeményi (acquisititia), illetve vásárolt (emptitia) birtokot. Az ősiről a következőket írja: „Hogy az ősi fekvő jószágokat az apa a fiúk sérelmére el nem idegenítheti. Az ősi fekvő jószágokról azonban, a fiaknak és a leányoknak, ha azok a leányágot is illetik, sérelmével, úgyszintén az atyai vagy az atyafi atyjafiának sérelmével, a fiúknak, leányoknak vagy az atyafiaknak beleegyezése nélkül, ezen javak elidegenítésére bevallást nem tehet, mi ha mégis megtörténnék semmi ereje és hatálya nem leszen.”⁸ Az idézet azért érdemel figyelmet, mivel az ősi birtok kapcsán arról szól, hogy az leányágot is illethet. Ez viszont azt bizonyítja, hogy az ősi birtok fogalma a korábbihoz képest ekkora már jelentősen kibővült, és nemcsak a nemzetségi birtokot értették alatta, hanem az osztály alá esett szerzeményi birtokokat is, amely esetekben a leányági öröklés sem volt kizárható⁹ Ezért Banyó Péter megállapítása, amely szerint „Az ősiség elve, azaz **az örökölt birtokok csak fiúágon való öröklődése**¹⁰ és az öröklésben részesedő rokonok [...] kárára való elidegenítés tilalma alapjaiban határozta meg a nemesi társadalom formálódását a középkortól kezdve egészen a 19. századig.”¹¹ – pontosításra szorul. Mert igaz ugyan, hogy az ősiség eredeti értelme szerint csak fiúági örökösödést feltételezett, idővel azonban, mint az előbbieken láttuk, ez a helyzet megváltozott. A 19. századra az ősiség elve már rég nem a kizárólagos férfiági öröklést jelentette, hanem egy olyan elidegenítési tilalommal terhelt jogközösséget, amelynek tagjai férfiak és nők egyaránt lehettek.

Kövy Sándor 1822-ben megjelent *A' magyar polgári törvény* című munkájában a következőket írja: „A' kik a magyarok ide jövelekor fegyverrel nyert földeket, vagy tsak annak az eredeti foglalásnak, s osztálynak, vagy a' későbbben nyert királyi megerősítésnek erejével is, mind e' mai napig birják, kevesen ugyan, de vagynak. Sokkal nagyobb része a' jószágoknak vagy egész nemzetség kihalása, magva-szakadása (Defektus) vagy felség-sértés és hűtlenség [...] miatt egyszer és másszor is, sőt többször is a' Királyra vissza-ment, és ismét elajándékoztattott, 's ajándékoztatik még ma is.”¹² Mindez azt jelenti, hogy az eredeti értelmében vett ősi birtokról alig beszélhetünk már a korban, a nemesi jószág döntő többsége többször gazdát cserélt adománybirtokként került tulajdonosai kezébe. Az idézet szemléletesen írja le a folyamatot, melynek során nemzetségek, családok sokasága tűnt el, hogy újak emelkedhessenek fel, s hogy ez így történhetett, abban a női birtokosoknak is fontos szerep jutott.

⁶ ECKHART 1946, 329; 352. KAT. LEX. <http://lexikon.katolikus.hu/F/fi%C3%BAs%C3%ADt%C3%A1s.html>. (2020. 1. 20.) A fiúsítás intézményéről lásd még HOLUB 1927.

⁷ Uo.

⁸ HK. I. 58.

⁹ PALLAS 1896, 677–678

¹⁰ Kiemelés G. Zs.

¹¹ BANYÓ 2000, 76.

¹² KÖVY 1822, 75.

A NŐÁGI ÖRÖKÖSÖDÉSRŐL – FÖLDBIRTOKOS NŐK TOLNA MEGYÉBEN

A 19. század első felében a vármegye megbízásából számos nemesi összeírás készült. Ezek célja az itt élő „*nemes urak*” listájának összeállítása volt, a valóságban azonban a névsorok nem kis számban női neveket is tartalmaznak. A korszellem hű tükrre, hogy a hajdani bürokraták mégsem látták szükségesnek a lajstromok címét a „*nemes hölgyek*” kitétellel is kiegészíteni. Az összeírások statisztikai elemzésére nem vállalkozunk, s nem csak azért, mert a listák hiányosak, illetve a gyakori javítások miatt nehezen követhetőek. Az elemzés elmaradásának mélyebb oka az, hogy nem tudjuk, hogy milyen szempontrendszer szerint történt az adatfelvétel, ki miért szerepel vagy éppen nem egy adott év nemesi összeírásában. Egy példával szeretnék rávilágítani a probléma összetettségére. Az 1824-es nemesi összeírás a Dunaföldvári járásban 1060 nevet tartalmaz, közülük 83 nőt.¹³ Megnéztük, hogy a listán szerepel-e például Gindly Katalin, aki a családi egyezség szerint 1807-ben örökségképpen megkapta Tengelicet. A lajstromban azonban nem az ő, hanem a férje, Csapó Dániel nevét találtuk, logikusan következően abból a gyakorlatból, hogy a hozományként házasságba vitt birtok felett a férj rendelkezett.¹⁴ A listán szereplő nők nagy többsége egyébként valószínűsíthetően özvegy, bár nem minden esetben jelölik a név előtt ezt a státuszt. Nem világos továbbá az sem, hogy az özvegyként felvett nevek esetében gyermekek gyámjaként a kiskorúak örökségének kezelőjeként szerepelnek, vagy pedig saját hozományuk felett rendelkeztek férjük halála után. Az értelmezési nehézségek a feudális földtulajdon és birtoklás sajátosságaiból fakadnak.

A tulajdon fogalmát a rendi jog csak elméletben ismerte, az eszmei összetevők – a birtoklás, használat, forgalmazás és visszaszerzés – együttese a gyakorlatban nem létezett.¹⁵ A római joghoz képest a feudális földtulajdon a legnagyobb különbséget a sokszoros köz- és magánjogi kötöttségében mutatta, melynek főbb elemeit a visszaháramlási jog, az ősi birtokok elidegenítési és terhelési tilalma, valamint a földesúr-jobbágy viszony jelentették. A kötöttségek következtében a tulajdonos rendelkezési joga majdnem teljesen elenyészett.¹⁶ Ez alól csak valamelyest jelentettek kivételt a vásárolt birtokok, melyekről tulajdonosuk szabadon rendelkezhetett, elajándékozhatta őket, tetszése szerint végrendelkezhetett róluk. A viszonylagos kötetlenség azonban legtöbbször csak a szerző személyének szólt, mivel ha törvényes örökösödés alá estek, akkor már ezek a birtokok is ősinek számítottak. Érdemes megemlíteni azt is, hogy vásárolt birtok esetén célszerű volt királyi jóváhagyást is szereznii, mivel az örökvallással ugyan tulajdont lehetett szereznii, de ennek érvénye csak az eladó nemzetségének fennálltaig terjedt, kihalása esetén a korona tulajdonjoga éledt fel.¹⁷

Miközben a feudális jogban a földdel kapcsolatos, kötöttségekkel teli tulajdonjog nagyfokú gyengeséget mutatott, ellensúlyként a birtokok tényleges bírása nagyfokú védelmet élvezett. Ennek jele például, hogy a bírói gyakorlat általában minden birtokost jóhiszeműnek tekintett, amíg annak ellenkezőjét nem bizonyították.¹⁸ Így tehát a gyakorlatban a fekvőségek bírása több tekintetben erősebbnek bizonyult a tulajdonjognál. A birtok- és tulajdonjog e sajátosságát is figyelembe kell vennünk, ha a nők birtokszerzésben játszott szerepét vizsgáljuk.

Az alábbiakban számba vesszük a legjelentősebb Tolna megyei köznemesi családokat a körükben dívó örökösödési szabályokat középpontba állítva.

Tolna megye reformkori nemesi társadalmának többsége a török kiűzése után települt meg e vidéken. A **Paksi család** kivételnek számított, mivel az ő felmenőik már ezt megelőzően is birtokosok

¹³ MNL TML IV/A/1 79. dob.

¹⁴ HOMOKI-NAGY 2000, 218.

¹⁵ BÓDINÉ-HORVÁTH-ZLINSZKY https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_mezey_magyar_jogtor-tenet/ch02s02.html. (2020.1.20.)

¹⁶ MEZEY 2015, 20.

¹⁷ PALLAS 1894, 430.

¹⁸ MEZEY 2015, 25.

voltak Tolnában.¹⁹ Az olasz eredetű, Rathold nemzetségből származó család az Árpád-korban számos országos méltóságot is betöltve a legjelentősebb famíliák közé tartozott, 1373 után szorult ki az országos politikából. A család 1380-ban csere révén jutott a paksi birtokhoz, ettől kezdve használták a paksi (pákosi) előnevet, amit később vezetéknevévé változtattak.²⁰ A család fiú ága 1662-ben kihalt, miután Paksi János egyetlen fia, László fiú utód nélkül halt meg. Így lánya, Anna, Daróczy Zsigmond felesége örökölte a családi vagyont, amelyhez egy 1689-es összeírás szerint nemcsak Paks, hanem Gerjen, Madocsa és Bölcske is hozzátartozott. A birtokba vétel azonban csak hosszú pereskedés után történhetett meg. 1702-ben született egyezség Daróczy István és az udvari kamara között, mely szerint 32 000 forint megfizetése ellenében Paks és még több más Tolna megyei birtok visszaszáll a Paksi család leszármazottjaira.²¹ Arra vonatkozóan nincsenek konkrét adataink, hogy a Paksi családban korábban is dívott-e a leányági örökösödés, de a per ténye önmagában inkább azt valószínűsíti, hogy új keletű jelenségről van szó. A nőági örökösödésnek köszönhetően a 19. század első felében a Paksi család korábbi Tolna megyei birtokain számos más família is osztozott a **Daróczy** mellett a **Szárász**, a **nemeskéri Kiss**, a **Nedeczky**, a **Csúzy** és a **Szeniczei** család.

A betelepülő birtokosok első nagy hulláma a Rákóczi-szabadságharc bukása után érkezett Tolna megyébe, az elsők között a Dőry család. A birtokszerző ős, Dőry László, aki udvari agensként segítette a rácok katonai vezetőjét, Monaszterly Jánost, hogy egy 12 pusztából álló adománybirtokhoz jusson. A segítség fejében Monaszterly átengedte Dőrynek birtokai felét. Így jutott a család Zomba, Tevel, Kisdorog, Szentgál, majd vásárlás révén Pusztapél, Kovácsi, Patlan és Ódány birtokába.²² Az összesen 20 000 holdas birtokkonglomerátum ugyan csak férfiágon öröklődött, de, mint a későbbiekben látni fogjuk, mégsem állíthatjuk, hogy a Dőry családban ne ismerték volna a nőági örökösödést is.

A Dőry családéhoz hasonló méretű birtokhoz jutottak a **Gindlyek** is. III. Károly 1734-ben adományozta Gindly Balázsnak és Ignácnak a medinai, tengelici, apáti, hidjai és hídvégi jószágokat, összesen mintegy 27 500 holdat, melyek mindkét ágon öröklődtek. Ennek köszönhetően a Gindlyeken kívül újabb nemesi családok – **Hiemer**, **Jeszenszky**, **Bezerédj**, **Csapó**, **Bernrieder**, **Rudnyánszky**, **Bésán** – jutottak ezeken a pusztákon mindkét ágon öröklődő birtokhoz.²³

Kéthelyi János 1677-ben szerezte meg Bosnyák Tamás egykori birtokát az ugyancsak tekintélyes kiterjedésű bonyhádi (hidasi) uradalmat. Szerzeményére adománylevelet is nyert, amely szerint a birtok mindkét ágon öröklődött. Ehelyütt nem részletezzük a leányági örökösödés, illetve a pereskedések miatt nehezen követhető tulajdonosváltásokat,²⁴ csak a végeredményt rögzítjük: a 18. század közepére a fele birtokot a **Kliegl**, a másik felét a Perczel család szerezte meg. A Kliegleknek jutott Mórág, Mőcsény, Palatinca, a Perczeleknek pedig Cikó, Majos, Zsibrik. Bonyhád a két család közös birtoka volt. A két rész közel azonos méretű 15 000, illetve 17 500 hold volt.²⁵ Témánk szempontjából lényeges, hogy miközben a Kliegl családban a birtokok nőágon is öröklődtek, a Perczeleknél a nőági örökösödést feltételhez kötött. Az 1745-ben kelt adománylevel szerint²⁶ a leányág csak a kamarának fizetendő megváltással juthatott volna a családi birtokhoz a férfiág kihalása után. A Kliegl család birtoktörténetére a későbbiekben még visszatérünk, ehelyütt csak azt jegyezzük meg, hogy a **Dőryekkel**, **Wimmerspergekkel**, **Hiemerekkel**, **Salamonokkal**, **Jeszenszkyekkel**, **Forsterekkel** kialakult házassági kapcsolatok miatt, ez utóbbi famíliákban is jelenvolt a leányági örökösödés gyakorlata.

¹⁹ GLÓSZ 1991, 9.

²⁰ KERNNÉ 2009, 103.

²¹ NÉMETH-SOMOGYI-KOCH 1974, 34.

²² GLÓSZ 1991, 10.

²³ NAGY 1858, 408.

²⁴ Erről lásd KÉRI 2000, 323–341.

²⁵ GLÓSZ 1991, 11.

²⁶ „A leányágra nézve pedig usque ad vires investitarum summarum ünnepélyesen beiktattatott.” – NAGY 1858, 2016. Szeretnék köszönetet mondani Tuza Csillának a latin szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségéért.

Sztankovánszky András 1720-ban kötött házasságot Horváth Juliannával, aki a tekintélyes lengyeltóti Lengyel család leszármazottja és egyben örököse is. Kajdacson Horváth Julianna nagyanyjának, Horváth Mihályné Lengyel Évának volt a birtoka, erre nyert adománylevelet Sztankovánszky András és felesége 1724-ben a maga és mindkét nemű utódai számára. A házaspárnak három gyermeke született Pál, Jusztinia és Judit. A kisebb lány nem ment férjhez, így amikor a testvérek közötti közös gazdálkodás 1768-ban megszűnt, a rákövetkező osztálykor Pál és Jusztinia csak egymás közt osztották szét a 4178 hold területű határt fele-fele arányban. Jusztinia Perczel Tamáshoz ment feleségül, aminek köszönhetően elmondhatjuk, hogy a **Perczel** család körében sem ismeretlen a nőági örökösödés. Kajdacson másik fele a **Petrovszky** családé volt, amit József szerzett Brodarics Terézszel kötött házasságának eredményeként.²⁷

Nemeskéri Kiss Sándor ugyancsak előnyös házasságok révén jutott terjedelmes birtokokhoz Tolna megyében. Első felesége Zámory Magdolna Salomváry János Miszla telepítő földesurának özvegye, aki férjétől örökölt birtokát, több mint 5000 holdat nemeskéri Kiss Sándorra hagyta. A második házasság sem volt kevésbé előnyös számára, a Tolna megyei alispán, Daróczy Ferenc lányát, Zsófiát vezette oltárhoz, így jutva jelentős birtokokhoz a paksi és bölcskei közbirtokosságban. A családban a 19. század első felében konfliktus támadt a nőági örökösödést illetően, erre egy későbbi fejezetben még visszatérünk.

A **Magyary-Kossa** család Gyöngyös határában szerzett kb. 5500 hold kiterjedésű birtokot.²⁸ Az érdem Magyary-Kossa Péteré, aki 1700-ban feleségül vette a dúsgazdag családból származó komáromi Sándor Juditot.²⁹ Valószínűleg közösen szereztek adománylevelet Gyöngyösre 1718-ban.³⁰ A birtok mindkét ágon öröklődött. A férj korai halálát követően a gyöngyösi jószágot hosszú ideig felesége, komáromi Sándor Judit bírta, de az adatokból nem megállapítható, hogy saját vagy özvegyi jogon. Az özvegy Gyöngyös igazgatását 1735-ben bízta fiára, Péterre, de a gazdálkodás ellenőrzésének jogáról haláláig nem mondott le.³¹ A nőági örökösödésnek köszönhetően Gyöngyösön birtokhoz jutott a **Sárközy** és a **Halász** család is.

Ha a vastagon szedett neveken végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy szinte valamennyi jelentős, Tolna megyei középbirtokos család ilyen vagy olyan módon érintett a nőági örökösödésben.³² A kevés kivételek egyike a Bartalok, akik 1837-ben utolsó magyarországi donatióként jutottak Fadd birtokába, miután az előző tulajdonos Petrovszky család férfiágon kihalt, és a jószág visszaszállt a koronára.³³

A fenti lista alapján úgy tűnik, hogy a mindkét ági örökösödés széles körben elterjedt, de vajon tényleg beszélhetünk-e az ilyen típusú öröklés dominanciájáról a Tolna megyei középbirtokokon. Mielőtt a kérdésre választ adnánk érdemes más szempontokat is figyelembe vennünk. Mindenekelőtt azt, hogy az örökösödés milyensége nem általában jellemzett egy családot, hanem mindig egy konkrét birtokra vonatkozott. Jó példa erre az előbb említett Petrovszky család, hiszen az ő esetükben Faddon csak férfiak, Kajdacson a nőági leszármazottak is örököltek. Hasonló a helyzet a Dóryeknél és Perczeleknél is, eredeti Tolna megyei birtokszerzéseik csak férfiágon öröklődtek, de házasság révén jutottak olyan jószágokhoz is, amelyek a nőágot is illették, így idővel itt is megjelent a mindkét ági örökösödés.

Érdemes tehát megvizsgálunk azt is, hogy milyen nagyságú fekvőségekre terjedt ki a mindkét ági örökösödés, előre bocsátva, hogy sok tekintetben hiányosak az adataink, és így durva becslésnél többre nem vállalkozhatunk.

²⁷ CSERNA 1994, 10–15.

²⁸ GLÓSZ 1991, 132.

²⁹ MAGYARY-KOSSA 1925, 29–32

³⁰ SZILÁGYI é. n. 33.

³¹ MAGYARY-KOSSA 1925, 37–38

³² Itt jegyezzük meg, hogy e tekintetben nemcsak a köznemesi családok érintettek, hanem pl. a megye és az egész ország legnagyobb birtokosa, az Esterházy család is. Esterházy Miklós két, Dersffy Orsolyával, illetve Nyáry Krisztinával kötött házasságának köszönhetőe vagyonosodását. Tolna megyei birtokaikra mint Nyáry örökösök tarthattak igényt. PÉTER 1985, 32–39.

³³ GLÓSZ 1991, 11.

A megye újratelepülését követően öt olyan eredetileg egy családhoz tartozó, nagy kiterjedésű birtokkal számolhatunk, amely mindkét ágon öröklődött. A Paksiakéval Paks, Kéthelyi Jánoséval Bonyhád, a Gindlykéval Tengelic, Sztankovánszkyakéval Kajdacs, Magyary-Kossákéval Gyöngyös környékén. Ezek teljes terjedelmét 80 és 90 ezer hold közé becsüljük. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az eredetileg leányágot is illető bonyhádi uradalom felét megszerezte a Perczel család olyan adománylevelet nyerve, amely csak a fiúág kihalása esetén ismerte el a leány leszármazottak egyébként megváltáshoz kötött örökjogát, vagyis előbbi becsült adatunkból le kell vonnunk a Perczel kézre jutott birtokokat. Ezen a ponton indokoltnak tartjuk, hogy részletesebben is foglalkozzunk a Perczel-ek birtokszerzésével, mivel történetük számos tanulsággal szolgál a nőági örökösödést illetően.

A bonyhádi (hidasi) uradalom a 17. században Bosnyák Tamás tihanyi kapitány tulajdona volt, de miután magva szakadtan meghalt, 1660-ban I. Lipót császár terjedelmes birtokait Jurassin György tihanyi kapitánynak, Gyurgyevics Györgynek és Nagy Andrásnak adományozta. Az adományozást követően Jurassin György rövidesen meghalt, tihanyi kapitányi tisztjét pedig Esterházy nádor kinevezésével Kéthelyi János nyerte el. A cím mellé a hidasi uradalomhoz úgy jutott, hogy 2000 tallérért és egy török fogolyért cserébe kiszabadította Jurassin György fiát, aki ennek fejében 1677-ben átadta neki, feleségének, Éva és Julianna nevű gyermekének az apjának adományozott birtokot.³⁴

A török kiűzése után Kéthelyi Éva és Julianna mindent megtett örökjoguk biztosítására, és a nevükben eljáró férjeik, Somogyi Ádám és Kersnerics Mihály eredménnyel jártak: ha nem is az egész egykori Bosnyák birtokot, de annak jelentős részét sikerült megszerezniük. A család két ága között azonban feszült viszony alakult ki, főleg Kéthelyi Éva és Julianna halála után. A vita kiinduló pontja az volt, hogy a kincstár által a birtokra kivetett fegyverváltságot egyedül Kersnerics Mihály fizette. Az örökösök következő generációja, Kersnerics János, majd ennek halála után Kersnerics Anna Mária férje, Schilson János ezért úgy vélte, hogy az ő családja az egyedüli jogos tulajdonosa a bonyhádi uradalomnak. 1725-ben ezt maga Somogyi Anna Mária is elismerte egy, a szombathelyi káptalan előtt tett nyilatkozatában, kifejezve készségét, hogy örökjogon átengedi birtokát Schilson Jánosnak és mindkét nembeli utódainak. A nyilatkozatát és az ajánlatát azonban nagyon rövid idő, csupán néhány hónap múlva visszavonta. Az eladást semmisnek nyilvánította, azzal érvelve, hogy az ilyen eladás ellentétes a hazai törvényekkel. A további bonyodalmak elkerülése érdekében Somogyi Anna Mária az ügyek intézését második férjére, Kun Ferencre bízta.

A szembenálló felek végül a költséges és bizonytalan kimenetelű pereskedés helyett a meg egyezést választották, amit 1726-ban Somogyi Anna Mária teljhatalmú megbízottjaként Kun Ferenc, valamint Schilson János kiskorú gyermekei gyámjaként kötött meg. A birtokok tényleges megosztására 1729-ben került sor.³⁵ Majd másfél évtizeddel később, 1743-ban pedig Perczel József megvásárolta a Schilson örökösöktől a bonyhádi uradalom rájuk esett részét, a teljes jószág körülbelül felét, perek sokaságát indítva el ezzel Kéthelyi Julianna leszármazottai részéről.³⁶ A konfliktusból végül Perczel József kerekedett ki győztesen azzal, hogy 1745-ben adománylevelet szerzett Mária Teréziától a megvásárolt birtokra.³⁷

A fentebb vázolt birtoktörténetnek témánk szempontjából két tanulsága van. Az egyik a birtokszerzők, Kéthelyi János, illetve Perczel József egymástól eltérő családi stratégiája az öröklődés kérdésében. Miközben Kéthelyi adománykérőként a mindkét ági örökösödést szorgalmazta, Perczel gyakorlatilag kizárta a leányágot a birtoköröklésből. Az eltérő magatartásformának egészen egyszerű magyarázata van: Kéthelyinek a szerzés időpontjában mindössze két gyermeke volt, mindketten lányok. Perczel József ezzel szemben az adománylevelé kiállításának évében már 18. éve él egy kifejezetten termékeny házasságban, melynek eredményeként végül 16 (8 fiú és 8 lány) gyermek

³⁴ KÉRI 2000, 323–324.

³⁵ KÉRI 2000, 334–337.

³⁶ DOBOS 2001, 153–154.

³⁷ NAGY 1858, 408.

születik.³⁸ A gyermekáldás gazdagságában meglévő különbség mellett, még egy eltérésre érdemes figyelni, a szerzés időpontjára. Kéthelyi János 1677-ben jutott Bosnyák Tamás egykori birtokába, Perczel József több mint 60 évvel később vált Tolna megyei birtokossá. Így ő már érezhette a mindkét ági öröklődés következtében létrejövő bonyolult birtokviszonyokat, a sok örökös miatti fokozott aprózódás veszélyét.

Persze korántsem lehetünk biztosak abban, hogy döntésében ilyenfajta tudatos jövőtervezés valóban szerepet játszott. Ennek mindenképpen ellentmondani látszik az a gazdag gyermekáldás, ami Perczel József házasságát jellemezte, és ami végső soron rövid időn belül a birtok nagyfokú elaprózódásához vezetett. A bonyhádi uradalom fent vázolt történetének másik tanulsága, hogy rávilágít a földtulajdonosi jogok gyakorlásának módjára. És itt nem csak arról van szó, hogy ezt a jogosítványt a nők férjeikre delegálták. Somogyi Anna Mária esetében ennek mikéntje is külön figyelmet érdemel. A többi szereplővel ellentétben ő ugyanis a konfliktus során először maga járt el, majd miután a konvent előtti nyilatkozatával gyakorlatilag lemondott az uradalom ráeső részéről, visszalépett, és saját gyengeségére, női mivoltából fakadó tudatlanságára hivatkozva az ügyek további intézését teljhatalmú megbízottjaként férjére, Kun Ferencre bízta.³⁹ Tovább árnyalja a képet az az epizód is, amikor Kun Ferenc emberei a kétyi bérlő méneséből lovakat hajtottak el. Az eset kapcsán a szolgabíró előtt készült jegyzőkönyvből idézzük Kun Ferenc szavait. „1. Tudja azt kegyelmetek maga, mivel énnekem ezen jószágokhoz csak feleségem után vagyom jussom, a dologhoz nem is szólhatnék, mindazonáltal ne engemet, hanem keressék őkegyelmek Pápán ipamuramat, ő meg fog felelni.”⁴⁰

Visszatérve a korábban feltett kérdésünkre, hogy vajon beszélhetünk-e a mindkét ági örökösödés dominanciájáról a Tolna megyei középbirtokokon, nehéz egyértelmű választ adnunk. Mert igaz ugyan, hogy a jelentősebb családok nagy részében megtalálható ez az öröklési rend, és az érintett birtokok kiterjedése is tekintélyes, ugyanakkor viszonylag kevés információval rendelkezünk számos kisebb középbirtokos családban dívó örökösödési szabályról. Ennél is nagyobb súllyal esik latba, hogy még kevesebb a konkrét, számszerűsíthető ismeretünk arról, hogy családi alkuk, esetleg pereskedések milyen módon befolyásolták az öröklés rendjét. Ezen a helyen csak egy példát említünk, a Sztankovánszky család gyakorlatát, amely szerint a kajdacsai birtokot az adománylevél záradékában foglaltakkal ellentétben a fiúk örökölték, a leánytestvérek igényeit pedig pénzben elégítették ki.⁴¹ Mindezeket figyelembe véve úgy véljük, ha a mindkét ági örökösödés dominanciájáról nem is beszélhetünk, azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy jelenléte a Tolna megyei középbirtokosság körében kifejezetten jelentős. Mindebből következik, hogy, ugyan a feudális jog kötöttségei mellett, de nem elhanyagolható számban nők tulajdonolták a Tolna megyei birtokokat. A patriarchális társadalom keretei között azonban tulajdonosból csak ritkán váltak jószáguk birtokosává. Kevés kivételtől eltekintve életüknek csak egyetlen szakaszában, özvegyiségük idején igazgatták ténylegesen birtokaikat, hoztak a termeléssel, értékesítéssel, a jövedelem felhasználásával kapcsolatos döntéseket, melyeket korábban férjeiknek engedtek át.

A megye újratelepülését követő száz évnek a nemesség helyzetére legnagyobb hatást gyakorló fejleménye a birtokok nagyfokú elaprózódása volt. A folyamatot szemléletesen mutatja be Glósz Józsefnek a Tolna megyei középbirtokos nemesség anyagi viszonyairól írt, alapvető munkája, melyből világosan kitetszik az egyes nemzetségek erős érintettsége.⁴² A birtokaprózódás azonban korántsem azonos mértékben sújtotta a családokat. A különbségek kialakulásában számos tényező játszott szerepet. Az eredeti birtoknagyság és a szerzés időpontja mellett mindenekelőtt a születéseknek, pontosabban a felnőttkorba érő gyermekeknek a száma, de nem feledkezhetünk meg

³⁸ DOBOS 2001, 152.

³⁹ KÉRI 2000, 335.

⁴⁰ KÉRI 2000, 334.

⁴¹ CSERNA 1994, 17.

⁴² GLÓSZ 1991. 14–22.

az oldalági örökösödés képében jelentkező véletlen szerencséről sem.⁴³ Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy a birtokaprózódás mellett a családokon belül esetenként birtokkoncentrációs folyamat is zajlott, amelynek során egy családtag felvásárolta az elszegényedett rokonok birtokát. Számos Tolna megyei család esetében találunk erre példát. Miközben tehát a mindkét ági örökösödés növelte a birtokaprózódás veszélyét, a gyakorlatban ez még sem vezetett oda, hogy a folyamatól leginkább érintett családok is okvetlen e körből kerüljenek ki. Sőt, a birtokaprózódást legsikerebben éppen abban a három családban – Sztankovánszky, Gindly, Magyary Kossa – állították meg, amelyekben mindkét ági örökösödés dívott. Bizonyítékunk nincs rá, de ki nem zárhatjuk annak lehetőségét, hogy éppen a mindkét ági örökösödési szabályok által teremtett viszonyok ösztönözték az érintetteket a gyerekszám drasztikus csökkentésére.

A birtokosztódást fékező, tudatos családtervezés egy másik, tanulságokkal szolgáló esetét mutatja a Csapody család története. A Csapodyak 1626-ban szereztek nemesi levelet. Vagyonosodásukkal kapcsolatban kevés információval rendelkezünk, de annyi bizonyos, hogy szerepe lehetett benne Csapody István Pernessy Zsófiával kötött házasságának. Az ősi vagyont István fia, Ferenc nemcsak megőrizte, hanem jelentős mértékben gyarapította is részben az oldalági rokonokkal folytatott pereskedéseknek köszönhetően. Ennek eredményeképp a 18. század második felében a család több megyében – Zala, Somogy, Tolna és Nyitra – rendelkezett nőágon is öröklődő birtokokkal. Ferencnek 10 gyermeke született, négy leánya apácának, két fia jezsuita szerzetesnek állt, egy pedig agglégényként halt meg. Fiúgyermekai közül csak Józsefnek, lányai közül pedig Borbálának és Erzsének voltak leszármazottai. Ez előbbi Forintos Jánoshoz ment feleségül, egyetlen gyermekük és örökösük az a Forintos Jozefa, aki majd a Csapodyaktól örökölt vagyont fiának, nemeskéri Kiss Pálnak adja tovább. Csapody Ferenc stratégiája bevált, hiszen gyermekei életútjának kijelölésével halála után birtokain nem tízen, hanem csak hárman osztoztak. A család Ferenc dédunokájával, Pállal magva szakadt, a mindkét ági örökösödési rendnek köszönhetően azonban a vagyon nem szállt vissza a koronára, hanem a leányági leszármazottak kezén maradt.⁴⁴ Így elmondhatjuk, hogy a Csapodyak a nőági örökösödésnek elsősorban az előnyeit élvezték.

Kétségtelen azonban, hogy a rendi társadalmon belül voltak erős ellenérzések a nőági örökösödéssel kapcsolatban. Nem véletlen, hiszen rendszeridegen elemnek számított az ősiség eredeti, a nemzetségi birtokokat összetartani akaró céljához mérten. A lány férjhezmenetelekor magával vitte örökségét, ezzel megcsonkította az ősi vagyont, mivel gyakorlatilag átengedte azt a férje nevével fémjelzett új családjának. Ezért nem meglepő, hogy akadtak kísérletek a nőági örökösök kiszorítására. Werbőczy a következőket írja: „Mert nemzetségek nőágát igyekeznek azokból a birtokjogokból kizárni, a midőn az eredeti leveleket, melyekből tudni illik kitetszenék, hogy a birtok jogok vásárlottak, vagy hogy egyéb czímen a leány és fiágot egyaránt illetik elrejtik, tűzre hányják vagy másként széjjel tépik.”⁴⁵ Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy Werbőczy idején mennyire volt elterjedt gyakorlat a nők kiszorítása a birtokjogokból, és sajnos kevés az információnk a vizsgált korunkra, a 19. század első felére nézve is. A Tolna megyei polgári peres anyagot áttekintve, két olyan pert találtunk, amely a nőági örökösödés kérdését érintette. Ezeket az alábbiakban ismer-tjük.

⁴³ GAÁL 2009. 18.

⁴⁴ GYÖMÖREY 1903. 153–162.

⁴⁵ HK. I. 36. A teljesség kedvéért fontos megjegyeznünk, hogy Werbőczy a nőági öröklést kedvezményező családokról is tudósít, mondván, előfordul, hogy egyesek, tartva a család kihalásától, az új adománylevelbe beíratják feleségük, leányuk nevét.

KÍSÉRLET A NŐÁGI ÖRÖKÖSÖK KISZORÍTÁSÁRA A BONYHÁDI KLIEGL CSALÁDBAN

Mint az előző fejezetben láthattuk a bonyhádi uradalmat 1729-ben felosztották egymás között Kéthelyi Julianna és Éva örökösei, majd az utóbbiak saját részüket eladták Perczel Józsefnek, így az ő leszármazottaik kívül esnek érdeklődési körünkön, a továbbiakban csak a másik testvér, Julianna utódainak történetét követjük.

Kéthelyi Julianna 1662-ben született Pápán, viszonylag későn házasodhatott, gyermeke, Anna Mária 1691-ben jött világra. A férj, Somogyi Ádám tekintélyes Veszprém megyei birtokos, akit 1713-ban alispánnak választottak, és a tisztséget egészen a 1730-as évekig betöltötte.⁴⁶ A házasság nem bizonyult termékenynek, a szülők egyetlen utódot hagytak maguk után, Anna Máriát, aki kétszer kötött házasságot. Az elsőt még 1714-ben Rizács Jánossal, de gyermeke, Júlia születése után nem sokkal megözvegyült. A második férjről, Kun Ferencről is kevés az információnk, csak valószínűsíthető, hogy egy szabadi kismemesi családból származva vette nőül a tekintélyes birtokkal rendelkező Somogyi Anna Máriát.⁴⁷ Az viszont bizonyos, hogy ambiciózus ember volt, neki köszönhető a csaknem lakatlan uradalom benépesítése, a gazdálkodás megindítása, hogy végül tíz éves működése alatt sikerüljön egy jól jövedelmező gazdaságot felépítenie.⁴⁸ A házasságból négy lánygyermek született, Klára, Terézia, Ágnes és Rozália. Így aztán Kéthelyi Julianna unokái már csak a bonyhádi uradalom 1/10-ét birtokolták. Legalábbis elvben. A valóságban azonban az történt, hogy Kun Klára és férje, Kliegl Ignác⁴⁹ a Kun testvérektől megvásárolták a rájuk eső részt, s így megszerezték Kéthelyi Julianna teljes, vagy csaknem teljes egykori birtokát Bonyhádon, Palatincán, Mőcsényben és Mórágyn.⁵⁰ Ezzel újra egy kézbe került a birtok, és Ignác gondoskodni akart arról, hogy ez a jövőben is így maradjon. Ezért nemcsak átadta fiának, Sándornak Mórágyn kivételével a teljes birtokot, hanem el is adta neki 60 ezer forintért. Joggal feltételezhető azonban, hogy az eladás csak papíron történt meg, s nem volt több egy színlelt szerződésnél. Nehezen hihető ugyanis, hogy Ignác egy tekintélyes méretű, jól működő gazdaság tulajdonosaként, mindössze két gyermeket nevelve a teljes anyagi ellehetetlenülés szélére ért volna. Sokkal valószínűbb, hogy az ügylet valós célja a nőági örökösök kizárása volt.⁵¹ Egyértelműen erre utal Kliegl Ignác végrendelete is, amiben még Mórágyot is fiára hagyta, kizárva abból Magdolna lánya örököseit, némi ellentételezéseként pénzbeli kártérítést ígérve nekik.⁵² Az apa és a fia közötti birtokvásárlás jogszerűségét Kliegl Magdolna, Sándor lánytestvére is kétségbe vonta, és 1782-ben pert indított testvére ellen, amit lánya Hiemer Erzsébet folytatott. Végül megegyezés született, és Hiemer Erzsébet 12 000 forint ellenében lemondott a birtokigényéről. Ezen a ponton úgy tűnt, hogy id. Kliegl Ignác elképzelése valóra válhat a birtok újra egy férfi Kliegl örökös kezében összpontosult. A véletlen azonban közbe szőtt, és a terv, ami a nőági örökösök kizárását célozta, végül megghiúsult. Sándor egyetlen fiúgyermekének ugyanis csak két lánya született, így nemcsak támadható⁵³, de értelmetlen is lett volna, hogy a Sándor által Bonyhádra kért új adománylevélben ne a mindkét ági öröklés kerüljön. A birtokvétel azonban így sem maradt következmények nélkül. Kliegl Sándor magát „*valóságos Aquisitornak*” tartva úgy

⁴⁶ KÉRI 2000, 324.

⁴⁷ KÉRI 2000, 329.

⁴⁸ KÉRI 2000, 330.

⁴⁹ Kliegl család nemességét 1741-ben hirdették ki, amikor a család már Tolna megyéhez kötődött. Bátaszék környékén gazdálkodtak. Kliegl Ignác és testvére egyaránt a Kun családból házasodott. Ignác Klárát, Antal Teréziát vette feleségül. – DOBOS 2006, 189.

⁵⁰ A Kun Klárával és Teréziával kötött egyezség fennmaradt, hogy hasonló üzlet kötött Rozáliával is, azt csak valószínűsíteni lehet, csakúgy, mint azt, hogy megszerezte Rizács Julianna Kajdacsi Zsigmondné részét is. – MNL TML PP 2809/851.

⁵¹ A Dörtyeknek és Jeszenszkyeknek Mórágyn birtoklásáért folytatott perében az egyik ügyvéd érveléséből idézünk. „*De józan ésszel megegyeztetni nem lehet, hogy olyan edesatyá mint vala Kliegl Ignác, ki után a' fija Sándor a' mi jobatyánk önmegismerése és az A alatti származás szerint örökösödött, jött volna nagy kiterjedésű birtoka mellett, sok gyermekekkel sem terhelhetve, azon szorongató szükségbe, melly őt jószágainak eladására ösztönözte vala*” – MNL TML PP 2809/1851.

⁵² MNL TML PP 2809/1851 id. Kliegl Ignác végrendelete

⁵³ Az adománybirtokokra vonatkozó szabályok szerint új adománylevél kérése esetén nem lehetett megváltoztatni az eredeti okmány záradékában szereplő örökösödési rendet. – HK I. 36.

gondolta, hogy szabadon rendelkezhet birtokai felől, megkötve az örökösödés rendjét az unokák nemzedékére nézve is. Végakaratóban jószágait gyakorlatilag két részre osztotta, egy részt – Mórágyot, illetve Bonyhád egy kisebb hányadát – özvegyére, Pinkovits Jozefára, másik részét, amit gazdálkodásra már amúgy is fiának átadott, Ignácra hagyta. Ugyanakkor kikötötte, hogy az özvegye, illetve fia első házasságából származó lánya, Terézia számára a jószág jövedelméből évi 1200, illetve 1000 forintot fizessen. További rendelkezése, hogy özvegye halála után két lánya, Terézia és Franciska örököljék az özvegyi jogon bírt bonyhádi jószágot, majd pedig Ignác fia és annak özvegyének elhunytá után a teljes bonyhádi birtokot. Mórágy jutott Ignác két lányának, Teréziának és Jozefának de „*úgy mindazon által, hogy Therezia a maga nénjének Josephának a' vagy gyermekeinek a Mórágyi rész fejében tsak nyolcz ezer forintokat tartozzon lefizetni semmel per semper, a' vagy esztendőnként ennek Interestet megadni, s így Josepha semmit sem birhat Morágyon, hanem egész része nyolcz ezer forint lészen.*” Abban az esetben, ha mindkét lánya utód nélkül halna meg, a nekik juttatott jószágot is Ignác ifjabbik lányára, Teréziára, hagyná, aki ebben az esetben Jozefának az előbb említett nyolc ezer forinton túl további négy ezer forintot tartozik fizetni.⁵⁴ Kliegl Sándor végrendeletének kétségkívül fia volt a legfőbb kedvezményezettje, hiszen 1823-ra⁵⁵ gyakorlatilag az ő kezébe került nemcsak Bonyhád, hanem Mórágy is. Ez a helyzet azonban erősen támadható volt, ugyanis az adománylevél értelmében Sándor három gyermeke egyenlő jogokkal rendelkezett az apai örökségben. Ignác végül meg is egyezett két leány testvérével, Teréziával, férjezett báró Wimmerspergnével és Franciskával, férjezett Salamonnéval, hogy halála után a teljes Kliegl vagyont három egyenlő részre osztják. Ezt az egyezséget végrendeletében is megerősítette, arra kérve örökösait, hogy tartsák ezt tiszteletben.⁵⁶ Nem tették. Egész pontosan özvegye Strobl Terézia, nemcsak hogy nem osztotta fel a birtokot, hanem még a jövedelemből sem juttatott sem sógornőinek, sem pedig saját gyerekeinek. Hosszantartó pereskedés kezdődött az érintettek között, ami végül megegyezéssel zárult: a birtok továbbra is osztatlan maradt, de a tisztartó a megtermelt jövedelemből tulajdonhányaduknak megfelelő összeget juttatott az örökösöknek. A perek sora azonban ezzel még nem zárult le. S végül kudarcot vallott Kliegl Sándornak az az elképzelése, hogy Ignác gyermekei között ne osztódjon tovább a vagyon, hanem azt Terézia egyedülként örökölje, Jozefa pedig csak csekély pénzbeli kárpótlást kapjon. A bíróság döntése értelmében ugyanis Strobl Terézia halála után (1845) az örökséget két egyenlő részre kellett felosztani Kliegl Terézia férjezett Döry Istvánné és Kliegl Jozefa férjezett Jeszenszky Ferencné között.

Mindezek ellenére az id. Kliegl Ignác és Sándor által képviselt családi stratégia összességében sikeresnek mondható, ha a fő cél a birtokaprózódás mérséklése volt. Különösen igaz ez, ha az itt zajló folyamatokat összevetjük a bonyhádi uradalom Perczelek által birtokolt másik felével, ahol a birtokaprózódás jóval nagyobb mértékű volt⁵⁷ Kéthelyi Julianna egykori öröksége kb. 15 ezer hold ugyanis a családi egyezségeknek köszönhetően valószínűleg Ignác özvegyének haláláig, de az 1830-as évek közepéig bizonyosan, egyben maradt, s csak ezt követően osztották fel az örökösök között. Az egyezségek mellett a Perczelekéhez képest jóval alacsonyabb gyermekszám befolyásolta a birtokosztódás ütemét. Kéthelyi Jánosig visszavezetve a családfát, azt látjuk, hogy csak egy-egy alkalommal találunk öt (Somogyi Anna Mária), illetve három gyermeket (Kliegl Sándor), más esetekben csupán egyet vagy kettőt.⁵⁸ E tekintetben érdekes adalékkal szolgál ifj. Kliegl Ignác végrendelete, amiből megtudhatjuk, hogy az örökhagyó 8000 forintot hagyományoz bizonyos Ziegler kisasszonyra, azzal az indoklással, hogy 16 éve, mióta felesége távol él tőle, ő vezeti a háztartást, ápolja betegségeiben. A születés szabályozásnak kétségkívül rendkívül hatásos módja, ha a házaspár külön

⁵⁴ MNL TML PP 2809/1851 Kliegl Sándor végrendelete

⁵⁵ Kliegl Sándor 1820-ban, özvegye 1823-ban halt meg. – DOBOS 2006, 197.

⁵⁶ MNL TML PP 2809/1851 ifj. Kliegl Ignác végrendelete

⁵⁷ GLŐSZ 1991. 22

⁵⁸ A családfák rendszerint csak a felnőtt kort megélt gyermekeket tüntetik fel. Ezért sem lehetünk biztosak abban, hogy tudatos családtervezés eredménye-e az alacsony gyermekszám.

élnék egymástól. Más forrásból egyébként tudható, hogy a feleség, Strobl Terézia életvitelszerűen Bécsben élt, feltehetően férje jóváhagyásával. Erre enged következtetni maga a végrendelet, amiben Kliegl Ignác gyermekei mellett feleségét is ingó és ingatlan vagyonának általános örökösévé tette. Az özvegy pedig, aki csaknem húsz évvel élte túl férjét, ki is használta helyzetét, átvette a teljes vagyont, amelynek jövedelméből – mint fentebb láttuk – csak perек hatására engedett át egy-egy részt sógornőinek, illetve gyermekeinek.

A Kliegl családban férfi örökösök hiányában a nőág kiszorítására tett kísérlet elakadt, részsikerként értékelhető viszont a birtok hosszú időn át tartó egyben tartása. A történet folytatása azonban már korán sem ilyen kedvező, Ignác gyermekeinek már csak 1/12-ed, unokáinak a Jeszenszky ágon 1/72-ed, a Dőryeknél 1/24-ed rész jutott.

TESTVÉREK KÖZÖTTI PERPATVAR A NEMESKÉRI KISS CSALÁDBAN

Mint ahogy egy korábbi fejezetben már írtunk róla, nemeskéri Kiss Sándor elsősorban feleségeinek köszönhette vagyonosodását. Zámory Magdolnával, a Miszlát telepítő Salomváry János özvegyével kötött házasságával szerzett először birtokot Tolna megyében. 1736-ra maga is megözvegyült, felesége törvényes örököséként válhatott a tekintélyes jószág tulajdonosává, annak köszönhetően, hogy az 1687. II. tc. a zálogos javakban, valamint a szerzett jószágban kölcsönössé tette a hitvestársi öröklést.⁵⁹ Nemeskéri Kiss nem maradt hosszú ideig özvegyi sorban, hamarosan újrահázasodott. Jól választott másodszor is. Daróczy Zsófia a tekintélyes Paksi család leszármazottjaként kiterjedt birtokok várományosa a Duna mentén: Pakson, Bölcskén, Madocsán, Dunaszentgyörgyön és Gerjenben. Idővel a vagyon tovább nőtt, és újabb fekvőségekhez jutott Pest megyében (Batta, Tétény), Békésben (Szent András, Csabacsüt, Komlós és Szent Tornya)⁶⁰

Nemeskéri Kiss Sándor 1777-ban halt meg, ugyanezen évben kelt végrendeletében a következőket olvashatjuk: „*Mivel az ingatlan jószág is nem sokbul álló lévén, ha az sokféle oszlana, egy s egyre kevés jutna, de egyébiránt is az atyafiak között való osztálynak és együtt bírásnak alkalmatosságával gyakran történni szokott pert és patvart és ízetlenséget kívánom eltávoztatni azért nemes Tolna, Fejér, Veszprém és Zala vármegyékben lévő. 's általam és respective nevezett hitves társammal aquirált minden nemű ingatlan javaim ugyan azon társamnak akaratjával is egyedül fiaimé és fiúi ágon levő maradékoké legyenek épületekkel, és azokban levő mobiliákkal együtt és ugy szintén Pakson barátok mellett általunk épített házunk is.*”⁶¹

Az örökhagyó szándékával ellentétben a perpatvart mégsem sikerült elkerülni. Dédunokái, Kiss Eduárd és Kiss Zsigmond indítottak pert lánytestvéreik, Kiss Emma és Kiss Katalin ellen. A konfliktus abból származott, hogy Kiss Sándor örökségében voltak olyan birtokok, amelyek mindkét ágon és olyanok is, amelyek csak férfiágon öröklődtek. 1814-ben Kiss Sándor Ignác fiától származó unokái, Antal, Ferenc, József és János úgy kötöttek osztályegyezséget, hogy József részét teljes egészében Pakson, Bölcskén, Madocsán, Dunaszentgyörgyön Gerjenben adták ki, ahol a birtok férfi és leányágon egyaránt öröklődött. A többi testvér Antal, Ferenc és János kapta Miszlát és Bikádot, mely a felperesek álláspontja szerint csak férfiágon öröklődött. Ebből a helyzetből fakadt a fiútestvérek vélt vagy valós sérelme, hiszen, ha apjuk a maga részét Miszlán kapta volna meg, akkor nem kellett volna két lánytestvérükkel az örökségen osztozniuk. Ha elfogadjuk a felperesi álláspontot, amely szerint Miszla csak fiú utódokat illette, akkor kétségtávol az 1814-es osztályegyezség vesztesei József fiúgyermekei voltak. Érvelésük szerint összesen 900 hold birtoktól estek el a kialakult helyzet miatt. De vajon igazolható-e, hogy Miszla és Bikád valóban csak a fiúágot illette?

⁵⁹ A régi jog szerint ily módon csak a feleség örökölhett, fordítva viszont nem. HOMOKI-NAGY 2000, 220.

⁶⁰ MNL TML PP 2175/839 Kiss Antal, Ferenc, József és János osztályegyezsége

⁶¹ MNL TML PP 2175/839 Kiss Sándor végrendelete

A felperesek legfőbb érve e tekintetben nemeskéri Kiss Sándor végrendelete volt, amely, mint fentebb láttuk, úgy rendelkezett, hogy a maga és hitvestársa által szerzett birtokokat csak fiai és ezek maradékai örököljék. A dokumentum helymegjelölésként csak megyéket sorol fel, de nem részletezi a településeket, amivel az érintett birtokok egyértelműen azonosíthatók lennének. Miszlát illetően azonban a testamentum bevezetőjében van egy utalás, amely egyértelművé teszi, hogy ez a birtok Bikáddal együtt az érintett körbe tartozik. Az örökhagyó ugyanis itt arról nyilatkozott, hogy rendelkezései a Zámory Magdolnától örökölt vagyont is érintik.

A végrendelet fent idézett soraiból érdemes még egy mozzanatra figyelni, arra, mely szerint nemeskéri Kiss Sándor csak általánosságban beszél fiai maradékairól, és nem teszi egyértelművé, hogy mindkét nemű utódaira vagy csak a fiúágra gondol.

Az alperes fél egyébként nem tekintette bizonyítottnak, és ezért vitatta, hogy Miszla csak férfiágon öröklődött volna. A végrendelettel kapcsolatban például elsősorban a hiteles aláírással ellátott, eredeti példány benyújtását hiányolta, a dokumentum tartalmi elemeire viszont érdemi reagálást nem tett. A benyújtott másik bizonyítékot, nemeskéri Kiss Pál nyilatkozatát, mely szerint Miszlán nem osztozik nővérével, elfogultság miatt nem tekintették mérvadónak. A peranyagban egyébként fellelhető Forintos Jozefa végrendelete is, amelyben Miszlát arra való hivatkozással, hogy az csak férfiágon öröklődik, fiára hagyta, azzal a 20 ezer forintot meghaladó értékű beruházással együtt, amit maga eszközölt a birtokon. Lányának kárpótlásul egy Somogy megyében zálogban bírt jószágot hagyott, valamint arra kötelezte fiát, hogy fizessen testvérének 5000 ezüst forintot.⁶²

Végrendelethez képest meglepő elemeket is tartalmaz nemeskéri Kiss Pál és Jozefa anyjuk halála után kötött egyezsége. Jozefa ebben öccse javára lemondott az anyja által ránézve kedvező feltételekről, és az anyai örökséget maguk között egyenlő arányban osztották fel. Ennél is meglepőbb, hogy a zalalövői birtok Pál jussa lett, noha ez Csapody örökségként ősi birtok volt, és mindkét ágon öröklődött.⁶³ Megjegyezzük, az osztozkodás mikéntje utóbb jelentőségét veszítette, mivel Pál gyermektelenül halt meg, teljes vagyonát pedig unokaöccsére, Inkey Nándorra hagyta. A nemeskéri Kiss család birtoktörténete rávilágít, hogy az osztály végrehajtása során nem fordítottak figyelmet a birtokok esetleges eltérő öröklési rendjére. Kiss Ignác gyermekei esetében ez azért nem volt szempont, mivel nem voltak lánytestvéreik. Az osztozkodás során fontosabb volt, hogy hogyan alakítsanak ki négy egyforma nagyságú birtokot, abban pedig hogy ki melyik részt kapja, elsősorban az érintettek aktuális lakhelye játszott szerepet. Másik tanulság a történetben, hogy az adott birtok öröklési rendjétől eltérő megállapodásra is juthattak az érintett felek, ami persze magában hordozhatta egy későbbi konfliktus csíráját, annál inkább is, hiszen a bíróságokon a családban dívó gyakorlat bizonyítékként szolgálhatott.

A konkrét peres ügyben a hiányos adatok miatt nehéz utólag állást foglalni, hogy Miszla esetében melyik félnek volt igaza. Adománylevél, melynek záradéka egyértelművé tenné az öröklés rendjét nem került elő az iratok közül. Az ítélelhozatalnál a bíróság sem foglalt állást a kérdésben. A felperesek keresetét viszont mindkét fokon elutasította, az indoklás szerint azért, mert a fiútestvérek nemcsak hogy kivették már osztályrészüket, hanem azt el is adták leánytestvéreiknek.⁶⁴

ÖSSZEGZÉS

A nők földtulajdonhoz jutásának történetét áttekintve, egy hosszú, nem minden részletében feltárt folyamat tanúi lehetünk. A kiindulópont azonban egyértelmű és világos, a nők a megtelepedés időszakában egyáltalán nem, majd az államalapítás utáni évszázadokban még elvben is csak na-

⁶² MNL TML PP 2175/1839 Forintos Jozefa végrendelete

⁶³ MNL TML PP 2175/1839 Kiss Pál és Jozefa osztályegyezsége

⁶⁴ MNL TML PP 2175/1839.

gyon korlátozott lehetőséggel rendelkeztek a birtokszerzésre. A honfoglaló magyarok szokásjogát őrizve a feudális Magyarországon a nemzetségi birtok csak férfiágon öröklődött, és hasonló volt a helyzet a katonai szolgálattal terhelt adománybirtokok esetében is. Nők csak vásárolt birtokból részesedhettek az atyai örökségből, abban az esetben, ha végrendeletileg az örökhagyó erről másképp nem rendelkezett. A három birtoktípus egymáshoz viszonyított arányáról nincsenek adataink, de az elidegenítési tilalom miatt valószínűsíthető, hogy a legkisebb kiterjedésű éppen a harmadik, a nők által is megszerezhető típus lehetett. A nemzetségi és adománybirtok közötti öröklésrendben meglévő különbséget Nagy Lajos szüntette meg azzal, hogy az ősiség törvényét az adománybirtokokra is kiterjesztette, vagyis egyenes ági leszármazott híján az oldalág örökölhette ebben az esetben is, és csak a teljes nemzetség kihalásával szállt vissza a birtok a koronára. A nők örökjogát ez akkortól érintette, amikortól maguk is bekerültek az adománylevelekbe. A különbségtétel megszüntetésének hátterében a társadalomban zajló folyamatok álltak, aminek eredményeképpen idővel megszűnt a különbség a nemzetségi arisztokrácia és az újonnan feltörekvő adománybirtokosok között. Ugyanakkor létezett egy másik valós társadalmi igény is a fiú utóddal nem rendelkező birtokosok részéről. Ezt az igényt elégítette ki II. András a leánynegyed bevezetésével, illetve I. Lajos a fiúsítás intézményének állandósításával. A középkor évszázadaiban a földtulajdon tekintetében a férfiak úgy számítottak főszerzőnek, hogy a nők inkább csak kivételes esetekben juthattak jószághoz. Főszabály szerint a leánynegyedet is elsősorban pénzben és csak egyszer kellett kiadni, a fiúsításkor pedig a következő generációknál rendszerint már csak a férfiág örökölt. Ezzel együtt sem tagadható, hogy az évszázadok során összességében bővültek a nők szerzésre irányuló lehetőségei, melyek közül kiemelendő, hogy az adománybirtokok tekintetében megszűnt a férfitulajdon kizárólagossága. Nemcsak az öröklést illetően, hanem a megadományozott személyére nézve is.⁶⁵ A bővülés, pontosabban a gyakorlatban történő megvalósulás üteméről, mértékéről azonban nincsenek megbízható adataink.

Jóval több információval rendelkezünk a török kiűzése utáni Tolna megye birtokviszonyairól, melyek alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy kifejezetten jelentős volt a mindkét ágon öröklődő birtokok, így elvben a földtulajdonnal bíró nők száma is. A jelenség okait keresve a családok betelepülési körülményeire kell utalnunk. A 18. század első fele a háborúk lezárulta utáni békés korszak, ami önmagában is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az adománybirtokok kedvezményezettjei ne kizárólag férfiak legyenek. Akinek pénze volt, az könnyen szerezhetett ebben az időszakban birtokot, és az adománylevelével záradékában érvényesíteni tudta az öröklésre vonatkozó elképzeléseit. A királyi adomány jellegét tekintve lehetett tiszta vagy vegyes. Az előbbi csak bizonyos érdemekért járt, az utóbbi a szolgálatokon kívül bizonyos pénzösszegért is elnyerhető volt. Az újabb korban az adományozás legtöbbször így történt, és egy fajta adás-vételt pótolta a kamara és az adományos között, ami minden korábbinál szélesebbre nyitotta a nők földtulajdonhoz jutásának esélyét.⁶⁶

A birtok öröklési rendjének meghatározásában több szempont játszott szerepet. A kincstár érdeke nyilván az volt, hogy az öröklést csak a férfiágra korlátozza, hiszen így elvben könnyebben szállhatott vissza a jószág a koronára. A kérelmező birtokosoknak azonban más megfontolásaik voltak, ezek sorában első helyen kell említenünk saját családi helyzetüket, hány és milyen nemű gyermekkel rendelkeztek az adományozás idején. Csak lányutódok esetében egyszerű volt a döntés, máskor viszont komoly dilemma előtt állhatott az adománykérő. A csak férfiági örökösödés mellett szólt a legrégebbi időig visszanyúló hagyomány, az az igény, hogy a birtokot a nemzetségen belül tartsák. Ellene szóló érv mindenekelőtt az a kockázat volt, hogy az egyenes ági lánygyermek helyett az oldalági férfi rokonok örökölnek. A mindkét ági öröklés preferálása egyben jelezhet-

⁶⁵ Cserei Farkas a következőket írja az asszonyok jószághoz való jutásáról: „*Ha a Férfiúnak Feleségével együtt ajándékoz a' Király, meghalván magtalanúl a' Férfji, annak része Feleségére, úgy hasonloképpen ennek- is magva nem lévén az ő része Férfjére száll.*” – CSEREI 1800. 17.

⁶⁶ KAT. LEX.

te a nemzetségi elköteleződés gyengülését a szűkebb családdal szemben, másképp fogalmazva az ősiség sok évszázados elvének egyfajta háttérbeszorulását, amit értelmezhetünk az individualizálódás irányába tett lépésnek is. Az adománylevelek záradékában a férfi, illetve a mindkét ágra szóló öröklési rend fordult leggyakrabban elő, de létezett olyan köztes megoldás is, mint amit például a Perczeleknél láttunk, hogy a leányág csak a férfiág kihalása után örökölhette.⁶⁷

A nők földtulajdonszerzésének az öröklésen kívül volt még egy módja a vásárlás, amit gyakran a férjükkel közösen ejtettek meg. Erre láthattunk példát Kéthelyi János és Novák Anna, Kliegl Ignác és Kun Klára, Nedeczky Lajos és nemeskéri Kiss Emma, valamint Szeniczey Ferenc és nemeskéri Kiss Kata esetében. A közös vásárlás háttérében gyakran az állt, hogy tárgy a feleség családjának egyik birtokrésze volt, amire az asszony egyfajta elővásárlási joggal rendelkezett, más esetekben a nő saját vagyonából járult hozzá a vételhez. A nők egyedüli szerzőként is számításba jöttek, például erre elsősorban a hosszú özvegyességben élő asszonyok esetében láttunk. Közülük is kiemelkedik galánthai Fekete Júlia, Jankovich Antal özvegye, aki vásárlások révén nagymértékben növelni tudta a család amúgy is tekintélyes vagyonát.⁶⁸ Történetének külön érdekessége, hogy vagyonának egy részét nem gyermekeire, Jánosra és Annára, hanem lányától származó lányunokáira hagyta.⁶⁹ Ez a gesztus kétségtelenül ritkaságnak számított, az általunk vizsgált anyagban hozzá hasonlóval nem találkoztunk.

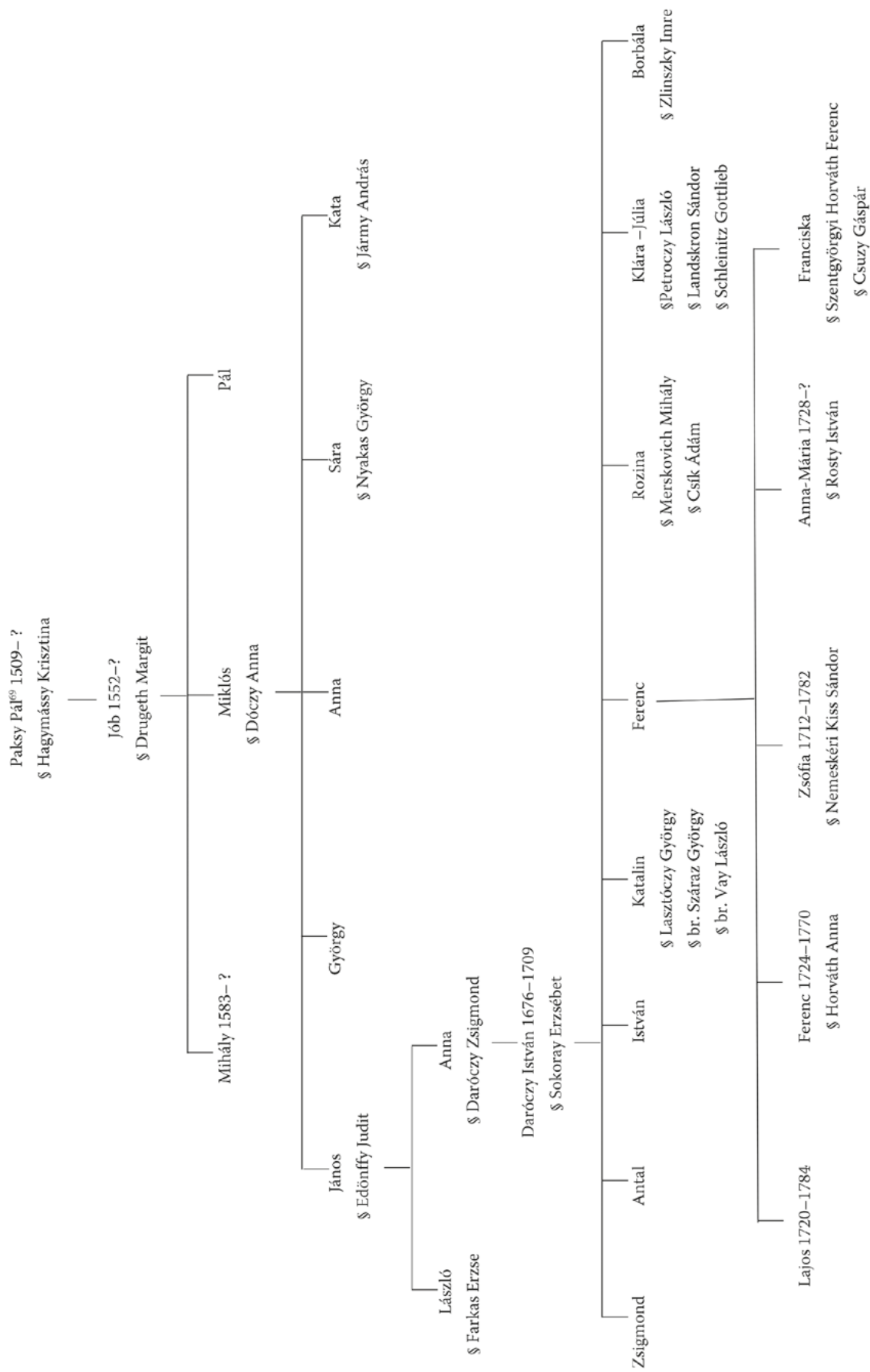
Adataink egyértelműen igazolják, hogy a 19. század első felében nem csekély számban rendelkeztek nemes nők földtulajdonnal, természetesen a feudális jog korlátain belül. Ezek a korlátok férfitársaikhoz képest annyiban voltak erőteljesebbek, hogy az ingatlan tényleges birtoklásához az esetek többségében csak özvegyességük alatt jutottak. Házasságként a hozományként magukkal vitt birtokaikat a férjeik kezelték, jövedelmeik felett ők rendelkeztek, a tulajdonnal összefüggő jogügyletekben – ugyan a feleségeik meghatalmazásával – jellemzően ők jártak el. A nők földtulajdonszerzése nem változtatta meg a rendi társadalom alapvetően patriarchális jellegét, azt a közszemléletet, amely a gazdálkodást a hivatalhoz hasonlóan az urak dolgának tartotta. A nők azonban fontos közvetítő szerepet tölthettek be a rendszer rendi keretek közötti működtetésében. Mert igaz ugyan hogy házasságuk révén kiszakíthattak egy részt a családi vagyonból, de az érintett családok ugyan ilyen módon juthatottak is újabb jószágokhoz. A köznemesi érdekek így módon összességében nem sérültek, sőt a koronával szembeni pozíciói még erősebbnek is mutatkoztak, mint korábban. Részben ezzel is magyarázható a mindkét ági öröklés növekvő aránya az adománybirtokokon, illetve az is, hogy ha történtek is kísérletek a nőági örökösök kiszorítására, ezek mértéke és jellege nem sokban különbözött a férfiak között folyó családi birtokvitáktól.

⁶⁷ HOMOKI-NAGY 2001, 7.

⁶⁸ CSÁNYI 1894, 57–58.

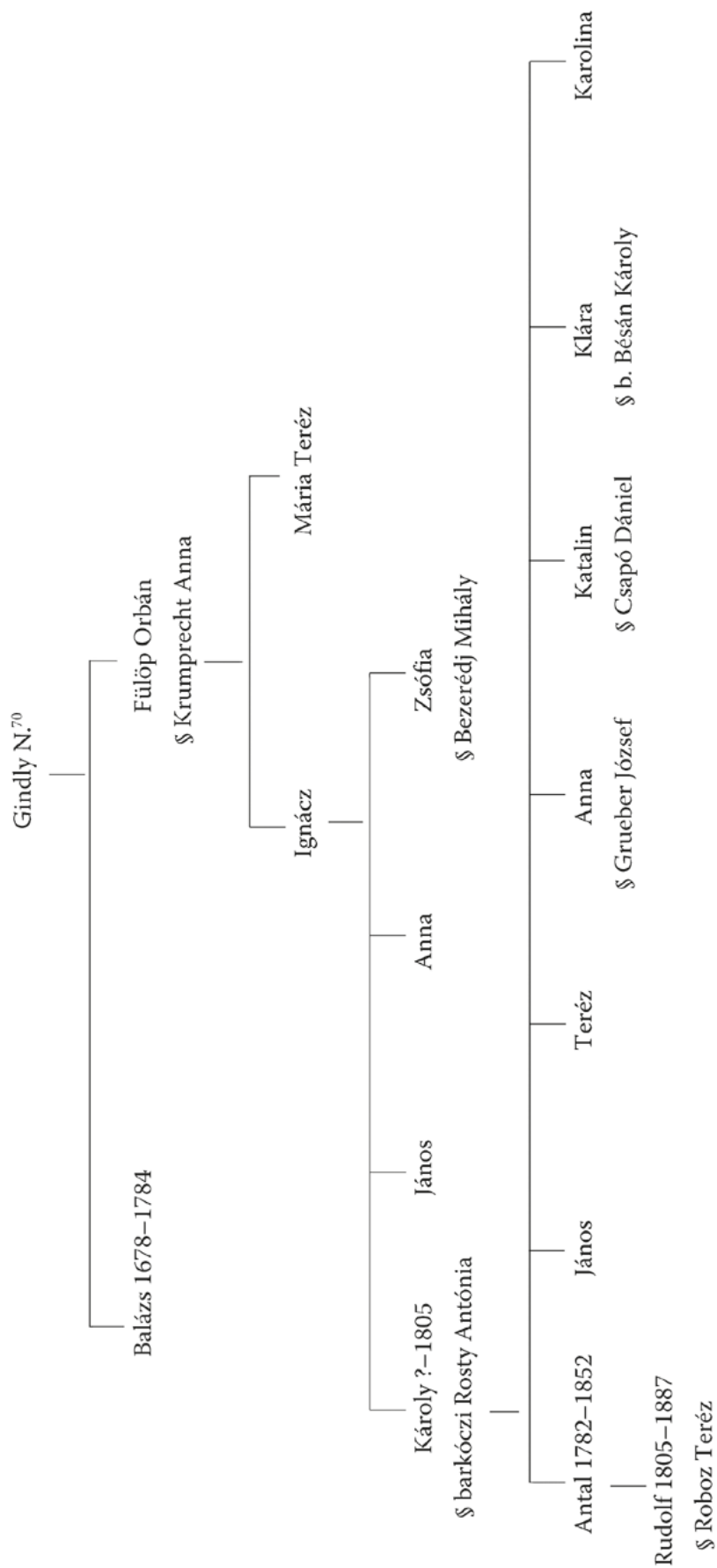
⁶⁹ CSÁNYI 1894, 59.

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

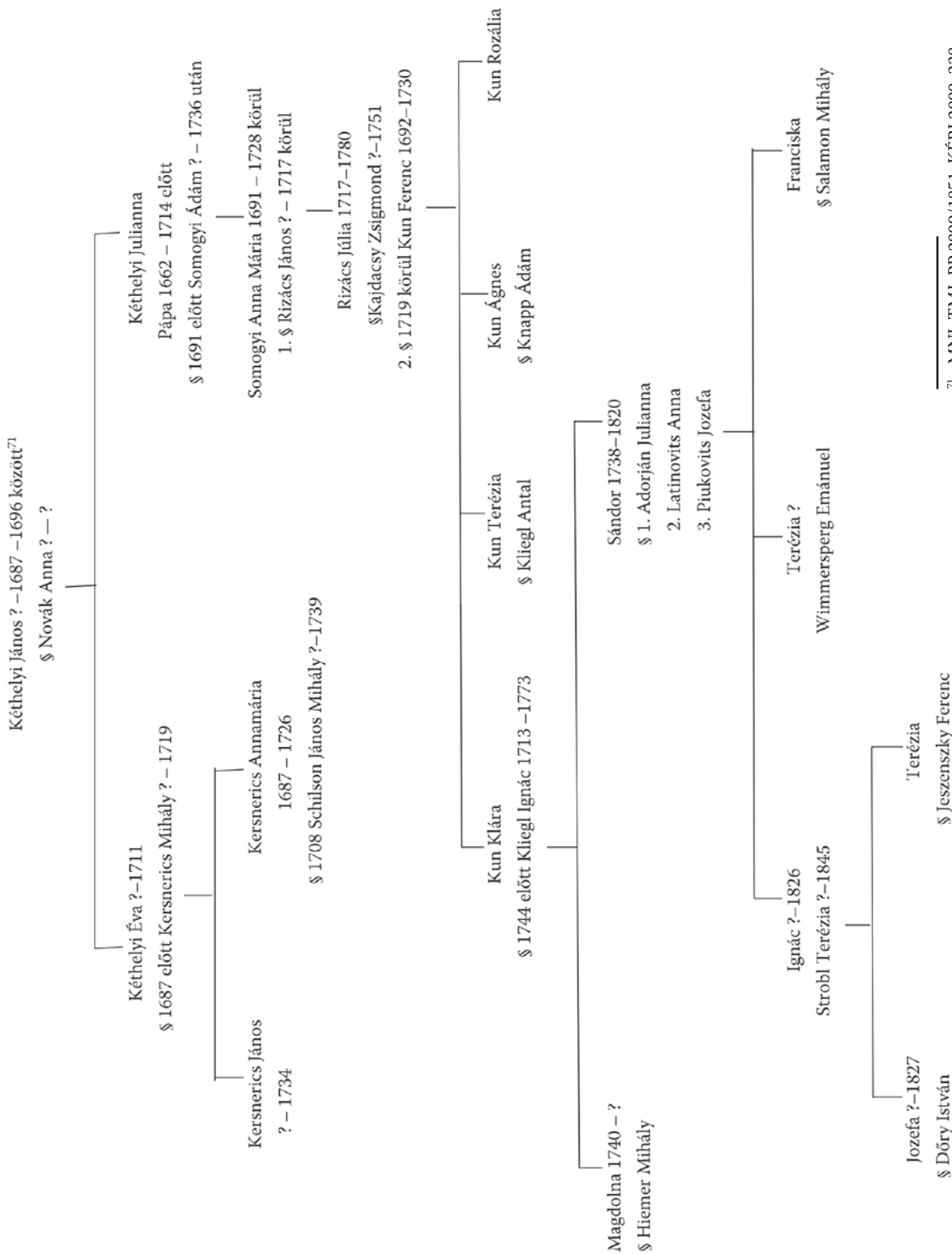
⁶⁹ NAGY 1862, 15–16; DARÓCZY 1905, 20–26.

2. SZÁMÚ MELLÉKLET

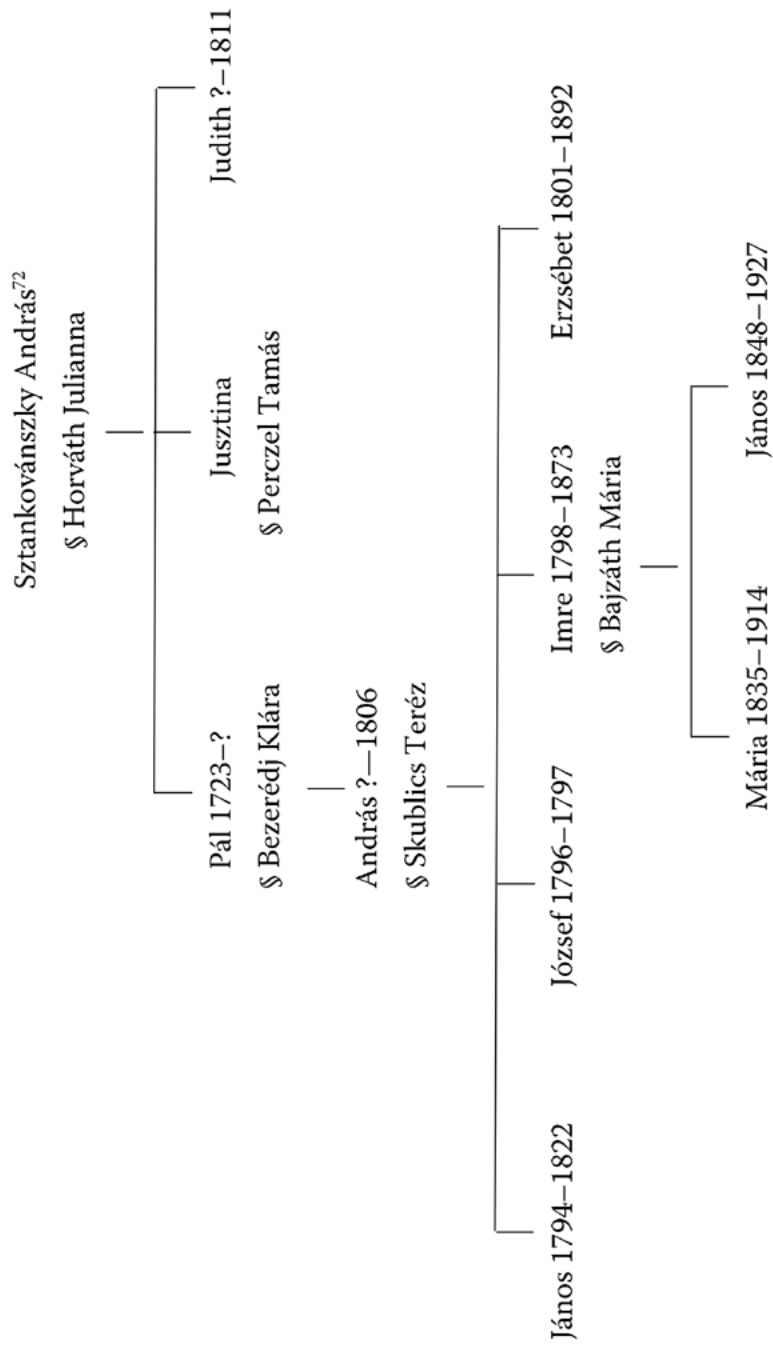

⁷⁰ NAGY 1853, 408.

3. SZÁMÚ MELLÉKLET

4. SZÁMÚ MELLÉKLET

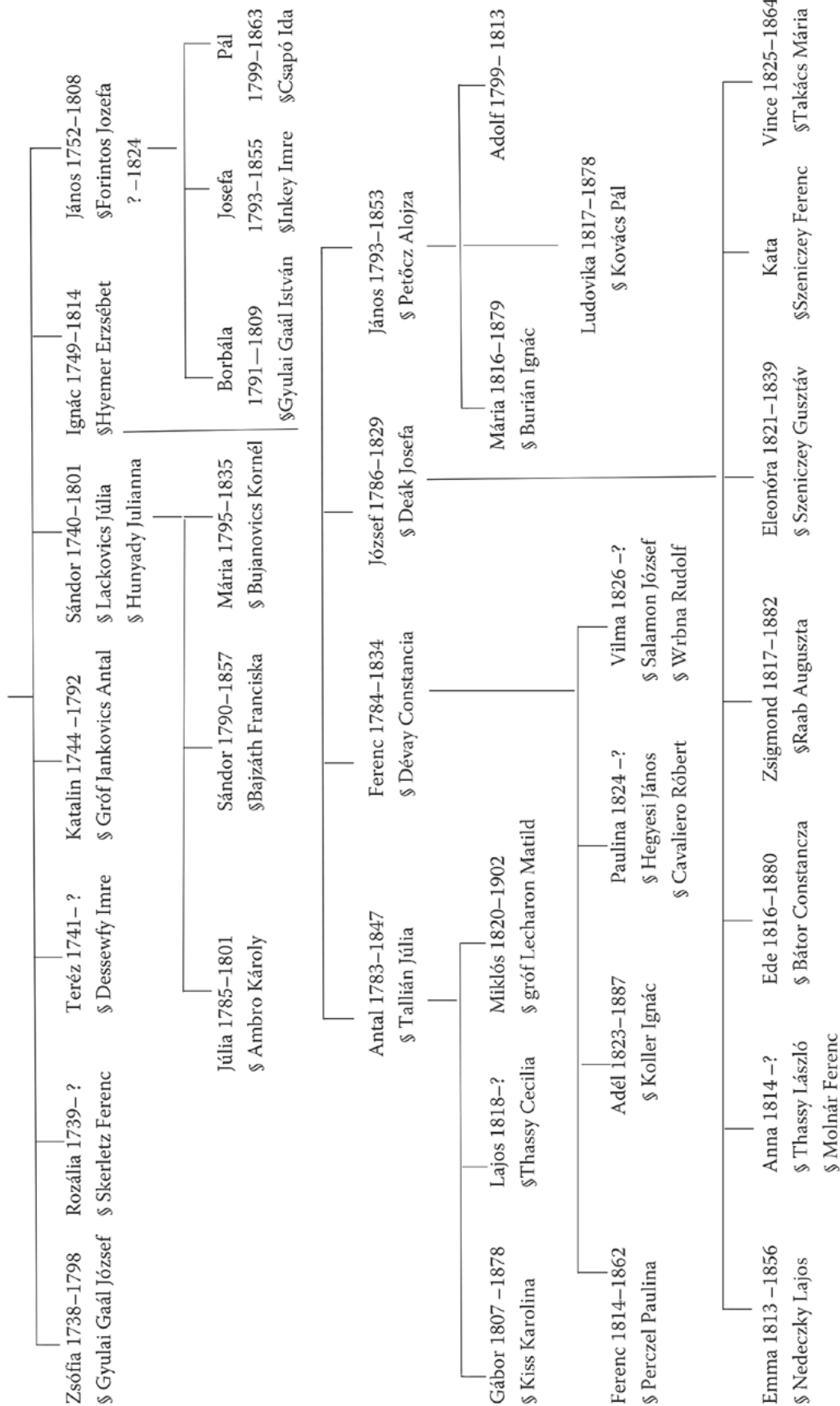

5. SZÁMÚ MELLÉKLET

Nemeskéri Kiss Sándor 1697–1777⁷³

§ 1. Zámory Magdolna ? – 1736

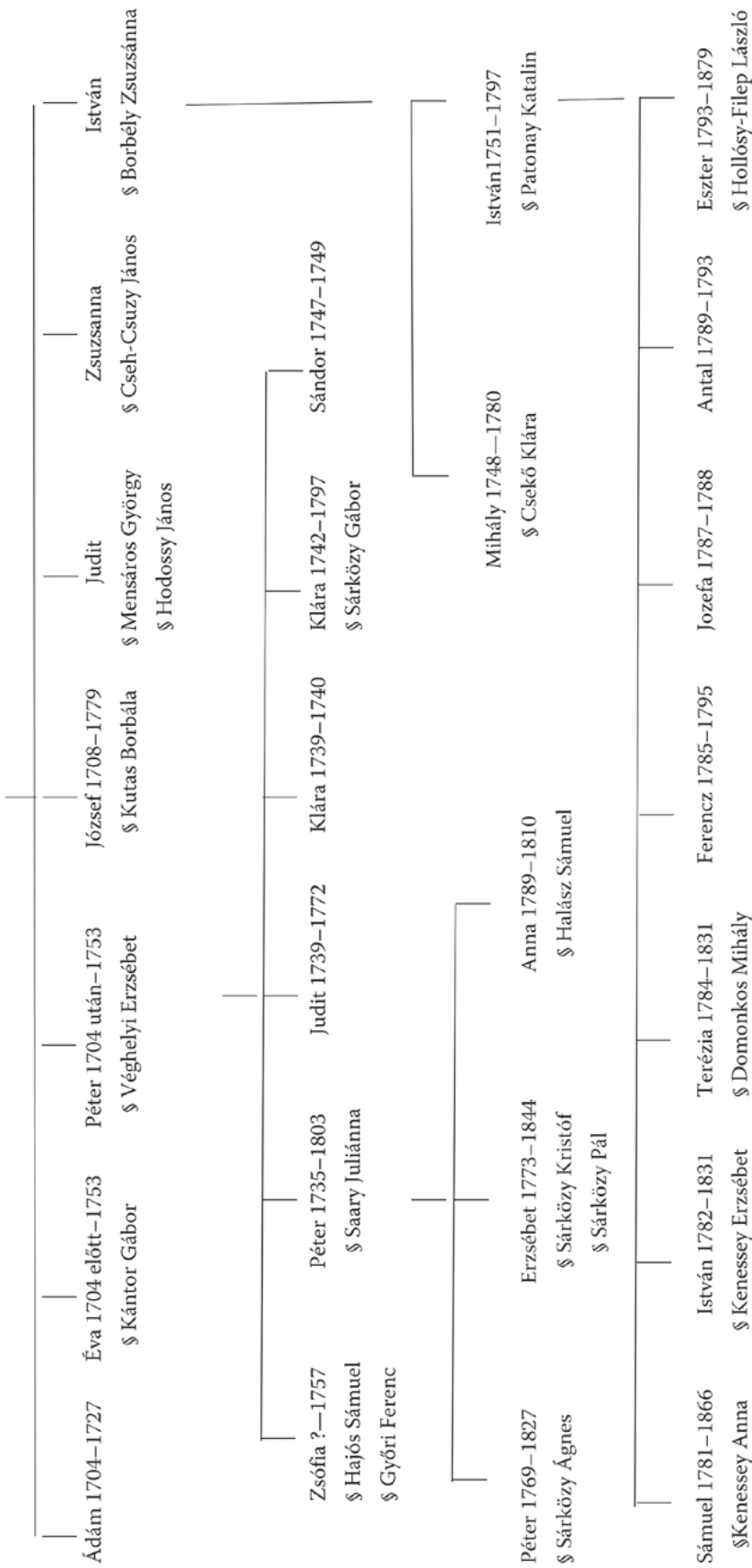
§ 2. Daróczy Zsófia 1712– 1782

⁷³ NAGY 2007.

6. SZÁMÚ MELLÉKLET

Magyary-Kossa Péter 1676 – 1720⁷⁴
 § Sándor Judit 1681 – 1741

⁷⁴ MAGYARY-KOSSA 1925.

IRODALOMJEGYZÉK

- BANYÓ 2000 BANYÓ Péter, *Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére*. Aetas (2000) 3. sz. 76–92.
- CSÁNYI 1894 CSÁNYI Ferenc, *Adatok a pribérdi és vuchini Jankovich-család történetéhez*. 1894.
- CSEREI 1800 CSEREI Farkas, *A' Magyar, és székely asszonyok' törvénye*. Kolosvárat 1800.
- CSERNA 1994 CSERNA Anna, *A Sztankovánszkyak birtokszerzése*. Szekszárd 1994. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 4.) 5–32.
- CSERNA 2000 CSERNA Anna, *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai II*. Szekszárd 2000.
- DARÓCZY 1905 KIRÁLYDARÓCZI DARÓCZY Zoltán, *Adatok a Daróczyaik történetéhez*. Turul 23 (1905) 20–26.
- DOBOS 2001 DOBOS Gyula, *Adatok a bonyhádi Kliegl család történetéhez*. Szekszárd 2006. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 11) 185–223.
- ECKHART 1946 ECKHART Ferenc, *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Bp. 1946.
- GAÁL 2009 GAÁL Zsuzsanna, *A dzscentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása wa neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. Szekszárd 2009.
- GLÓSZ 1991 GLÓSZ József, *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XV. Szekszárd 1991.
- GYÖMÖREY 1903 GYÖMÖREY Vincze, *A magvaszakadt Csapody család története*. Turul 21 (1903) 153–162.
- HOLUB 1927 HOLUB József, *Középkori fiúsítások* Turul 41 (1927) 84–88.
- HÓMAN–SZEKFŰ 1936 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula, *Magyartörténet*. II. Bp. 1936.
- HOMOKI-NAGY 2000 HOMOKI-NAGY Mária, *A törvényes öröklés jogi szabályozása Magyarországon 1861-ig*. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica 58 (2000) 1–41. p. 211–231.
- HOMOKI-NAGY 2001 HOMOKI-NAGY Mária, *Az adományrendszer reformjára tett kísérletek az 1795. és az 1830. évi magánjogi tervezetekben*. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica. 59 (2001) 6. 3–40.
- KÉRI 2000 KÉRI Henrik, *A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között*. Századok 134 (2000) 323–340.
- KERNNÉ 2009 KERNNÉ Magda Irén, *Híres paksi elődeink*. Életrajzi gyűjtemény. Paks 2009.
- KÖVY 1822 KÖVY Sándor, *A magyar polgári törvény*. Sáros Patak 1822.
- MAGYARY-KOSSA 1925 MAGYARY-KOSSA Sámuel, *A nagysarlói Magyary-Kossa család története*. Bp. 1925.
- DR. MEZEY BARNA 2014 *A birtokról és birtoklásról a feudális-rendi magánjogban*. In: A Magyar Tudomány napja a Délvidéken. Újvidék 2015. 19–25.
- NAGY 2007 NAGY Istvánné, *Miszla olvasókönyve*. h. n. 2007
- NAGY 1858 NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IV. Pest 1862.
- NAGY 1862 NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IX. Pest 1858.

NÉMETH–SOMOGYI–
KOCH 1974
PALLAS 1894
PALLAS 1896
PÉTER 1985
SZILÁGYI é. n.

Dr. NÉMETH Imre–SOMOGYI György–DR. KOCH József,
Paks nagyközség monográfiája. Paks 1974.
A PALLAS nagy lexikona. VII. Bp. 1894.
A PALLAS nagy lexikona XIII. köt. Bp. 1896.
PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*. Bp. 1985.
SZILÁGYI Mihály, *Gyönk*. é. n.

RÖVIDÍTÉSEK

HK
KAT. LEX
MNL TML
Ö
PP

Hármaskönyv
Magyar Katolikus Lexikon
Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
Összeírások
Polgári Perek

Über das feudale Grundeigentum, insbesondere der Grunderwerb der Frauen

Der patriarchalische Charakter der ungarischen Ordensgesellschaft ist ohne Streit, man kann jedoch darüber auch nicht sprechen, daß die Frauen völlig entrechtet worden wären. Für die adeligen Frauen wurde im Vergleich mit den europäischen Rechten einen mehr breiteren Kreis von Sonderrechten – Jungferrecht, Aussteuerungsrecht, Witwenrecht – gesichert, mit denen eine ihrem Gesellschaftsstatus passende Existenz in fast jeder Lebenslage ermöglicht wurde, In Hinsicht des Grundbesitzes geht es noch um mehr, da die Frauen im 19. Jahrhundert bereits beinahe gleiche Rechte hatten, als die Männer. Das Ziel dieser Studie ist zu überprüfen, wie der Grunderwerb in der Praxis zur Geltung kommt, ob der Grundbesitzrecht der Frauen eher als Ausnahmefall zu betrachten war oder auch öfter vorgekommen ist. Unsere Forschung möchte es auch untersuchen, ob die Erbfolge auf Frauenstamm in der Familie Konflikte verursachte, ob man es eher versuchte die Geltendmachung dieses Rechtes zurückzudrängen. Die Darstellung des feudalen Grundbesitzes und der Grundbesitzart, die Darlegung ihres Verhältnisses sind von unserem Thema ebenso untrennbar, genauso wie die Klärung zahlreicher sonstiger Begriffe. In diesem Bereich müssen wir erstens die Avitizität erwähnen.

Diese Studie analysiert die sich auf die im Komitat Tolna Grundstück erwerbenden, bzw. einen Verwandtschaftsbund pflegenden mittelgroßen Grund besitzenden Familien beziehenden Daten, in erster Linie auf die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts fokussierend, wobei die historische Vorgeschichte auch dargestellt werden.

Die Autorin stellt in ihrem Fazit fest, daß zahlreiche adeligen Frauen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts Grund und Boden im Komitat Tolna besaßen, sei es nun nur innerhalb der Grenzen des Feudalrechtes. Diese Grenzen im Vergleich mit der Männergesellschaft waren in dem Maße kraftvoller, daß sie zum tatsächlichen Erwerb der Immobile nur während ihrer Wittenschaft kommen konnten. Die Ehemänner verwalteten die als Mitgift gebrachten Güter ihrer Ehefrauen, die Männer verfügten über ihr Einkommen und verfahren in der Regel – wenn auch nur mit der Vollmacht ihrer Frauen - in den mit dem Eigentum zusammenhängenden Rechtsgeschäften.

Der Grunderwerb der Frauen veränderte grundsätzlich nicht den patriarchalischen Charakter der ungarischen Ordensgesellschaft und diese allgemeine Anschauung, wobei die Bewirtschaftung ebenfalls wie die Amtstellung zu den Herrengeschäften gehörten. Die Frauen besaßen jedoch eine wichtige Vermittlerrolle beim Betrieb des Ordengesellschaftssystems. Es ist nun wahr, daß sie durch ihre Eheschließung ein Stück vom Familienvermögen enteignen konnten, konnte jedoch die betroffene Familie auf dem gleichen Wege auch neue Güter erwerben. Das Interesse des niederen Adels wurde dadurch nicht verletzt, ihre Positionen gegenüber der Krone bewiesen sich sogar noch stärker, als früher. Auch damit läßt es sich das erhöhende Maß der Erbe bei beiden Stämmen bezüglich des Schenkungsgutes erklären. Wenn man es nun immer wieder versuchte, die Erbfolger vom Frauenstamm zu verdrängen, ließ sich dessen Art und Größe von den unter Männern geführten Familiengüterstreiten kaum unterscheiden.

M. IVÁN ÉVA

*„Fogadom, hogy teljesítem leventekötelességeimet, melyekkel Istennek,
Hazámnak és honfitársaimnak tartozom!”¹*

Adalékok a leventemozgalom Tolna megyei történetéhez

A LEVENTESZERVEZET LÉTREJÖTTE

A leventemozgalmat, amely a Horthy-korszak egyik legjellemzőbb szervezetévé vált, elsősorban azzal a céllal hívták életre, hogy fizikai nevelést biztosítson a fiatalok számára, így készítve fel őket a katonai szolgálatra. Már a 20. század elején napirenden voltak olyan nézetek, amelyek az ifjúság katonai előképzésének szükségességét hangoztatták. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium keretein belül létrejött 1913-ban az Országos Testnevelési Tanács (OTT), amely indítványozta ifjúsági honvédő egyesületek létrehozását. Ez a mozgalom azonban az első világháború előtt még jelentős társadalmi ellenállásba ütközött. A háborús vereség, az összeomlás, majd végül a trianoni békediktátum okozta trauma volt az, ami ismét előtérbe helyezte ezeket a törekvéseket.²

*„A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS (részletek)
VERSAILLES, 1920. JÚNIUS 4.*

...

102. cikk. A jelen Szerződés életbelépését követő három hónapon belül Magyarország katonai erőit az alább megszabott mértékig le kell szerelni.

103. cikk. Az általános hadkötelezettséget Magyarországon meg kell szüntetni. A magyar hadsereget a jövőben csak önkéntes belépés alapján lehet felállítani és kiegészíteni.

...

117. cikk. A jelen Szerződés életbelépését követő három hónapon belül Magyarországon található és a megengedett mennyiséget meghaladó minden fegyvert, lőszeret és hadianyagot, ideértve a repülőelhárítás mindennemű eszközét, tekintet nélkül származására, ki kell szolgáltatni a Szövetéses és Társult Főhatalmaknak.”³

¹ leventefogadalom

² KEREPESZKI 2010, 104–115.

³ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Szerk. Térffy Gyula. Budapest, 1922, Franklin, 197-250. idézi: ROMSICS 2000, 14–156.

A békeszerződés rendelkezései többek között a magyar hadügyet is szigorúan érintették. A katonai előírások 35 ezer főben maximalizálták a hadsereg létszámát, és megtiltották az általános hadkötelezettséget.⁴ A nehézfegyverzet és légiflotta nélküli hadsereg létszáma mindössze a tizenketted részét tette ki a szomszédos kisantant tagállamok haderejének. A revízióra törekvő magyar államnak ezért szüksége volt alternatív lehetőségekre.⁵ A megoldást egy ifjúsági testnevelési mozgalom létrehozása jelentette, amely végső soron a meggyengült hadsereg támogatását szolgálta. A magyar nemzetgyűlés 1921-ben fogadta el a „*Lex Karafiáth*”⁶-nak is nevezett testnevelési törvényt,⁷ amely több más rendelkezés mellett létrehozta a leventemozgalmat.⁸

A leventeszervezet egy speciálisan magyar intézmény volt. Árpád-házi Levente hercegről kapta a nevét, akinek a 11. század folyamán komoly szerepe volt a magyar hadsereg megszervezésében. A militarista szellemisége természetesen nem csupán a névválasztásban mutatkozott meg, mégsem lehetett nyíltan a hadügyhöz rendelni az intézményt. Az 1920-as években a Népszövetség szigorú katonai ellenőrzései miatt ez elképzelhetetlen lett volna. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium az Országos Testnevelési Tanács keretében ellenőrizte a leventeszervezetet.⁹

1. kép. Leventéket ábrázoló képeslap 1941-ből

A LEVENTEEGYESÜLETEK

A testnevelési törvény végrehajtási rendeletének¹⁰ kihirdetését követően a testgyakorlásra köteles ifjakat leventeegyesületekbe tömörítették. Az ifjúság képzését testnevelési és sportfoglalkozások keretén belül oldották meg. A fizikai nevelést kiegészítendő igyekeztek nemzeti és vallás erkölcsi szellemiséget táplálni a leventékbe. A testnevelési törvény értelmében, minden 12 és 21 év közötti

⁴ ROMSICS 2010, 141–149.

⁵ ZEIDLER 2009, 80–81.

⁶ Karafiáth Jenő nemzetgyűlési képviselő indítványozta az ifjúság testnevelésének törvényi szabályozását.

⁷ 1921. évi LIII. tc. a testnevelésről (ROMSICS 2000, 167–169.)

⁸ KEREPESZKI 2010, 104–115.

⁹ KEREPESZKI 2010, 104–115.

¹⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 9000. számú rendelete, a testnevelésről szóló 1921:LIII. tc. végrehajtásáról (Magyar rendeletek tára, 1924, 1456–1469.)

2. kép. Lovas leventék az 1930-as évekből

fiúnak kötelező volt a lakhelyén alakított leventeegyesület foglalkozásain heti két, később négy órában részt venni. A törvény azokra a fiatalokra nem vonatkozott, akik rendszeres testnevelést biztosító iskolába jártak, vagy bevonultak katonai szolgálatra.¹¹ Három korcsoportot alakítottak ki a leventeifjúságon belül. A legfiatalabb leventeköteles fiúk, a leventeapródok voltak. A 12 és 14 év közötti gyerekek tartoztak ebbe a korcsoportba. Náluk elsősorban még a sportot, valamint az erkölcsös, vallásos és nemzeti szellemű nevelést helyezték előtérbe. A második korcsoportot a 15 és 17 év közötti fiúk alkották, őket ifjúleventéknek nevezték. Az ifjúleventék már alaki és alapfokú katonai kiképzést is kaptak. A leventeköteles ifjúság legidősebb korcsoportjába a 18. életévüket betöltött leventelegények tartoztak. Ők részt vettek harcászati kiképzésben és menetgyakorlatokat folytattak. A különböző korcsoportok végén, a cserkészektől kölcsönzött gyakorlat szerint, a fiataloknak leventepróbát kellett tenniük. A leventepróba része volt a levente szolgálati szabályzat ismerete, a lövészet, a térképismeret, valamint a katonai és honpolgári alapismeretek.¹²

Ahogy 1924-től országszerte, úgy Tolna megyében is megalakultak a leventeegyesületek. 1924. december 13-án már leventeegyesülettel rendelkeztek a következő községek: Alsónyék, Báta, Dombóvár, Hőgyész, Gyöngyös, Pálfa, Kölesd, Sárszentlőrinc, Simontornya, Görbő, Tolnanémedi.¹³ A belügyminiszter engedélyezte a működésüket, és számos más községben is folyamatban volt az egyesületek megalakulása. A szekszárdi Levente Egyesület 1925. február 22-vel alakult meg.¹⁴ A Tolnamegyei Ujság beszámolója szerint 1925-ben a dunaföldvári járás összes községében megalakultak a leventeegyesületek.¹⁵ Az 1925. áprilisi alispáni jelentés, amelyről a Tolnamegyei Ujság is cikkezett, beszámolt a leventeügyek alakulásáról is:

„A testnevelési törvény nagyfontosságú gondolatnak adott életet. Nem arról van itt szó, hogy fia-

¹¹ ROMSICS 2010, 181–182.

¹² KEREPESZKI 2010, 104–115.

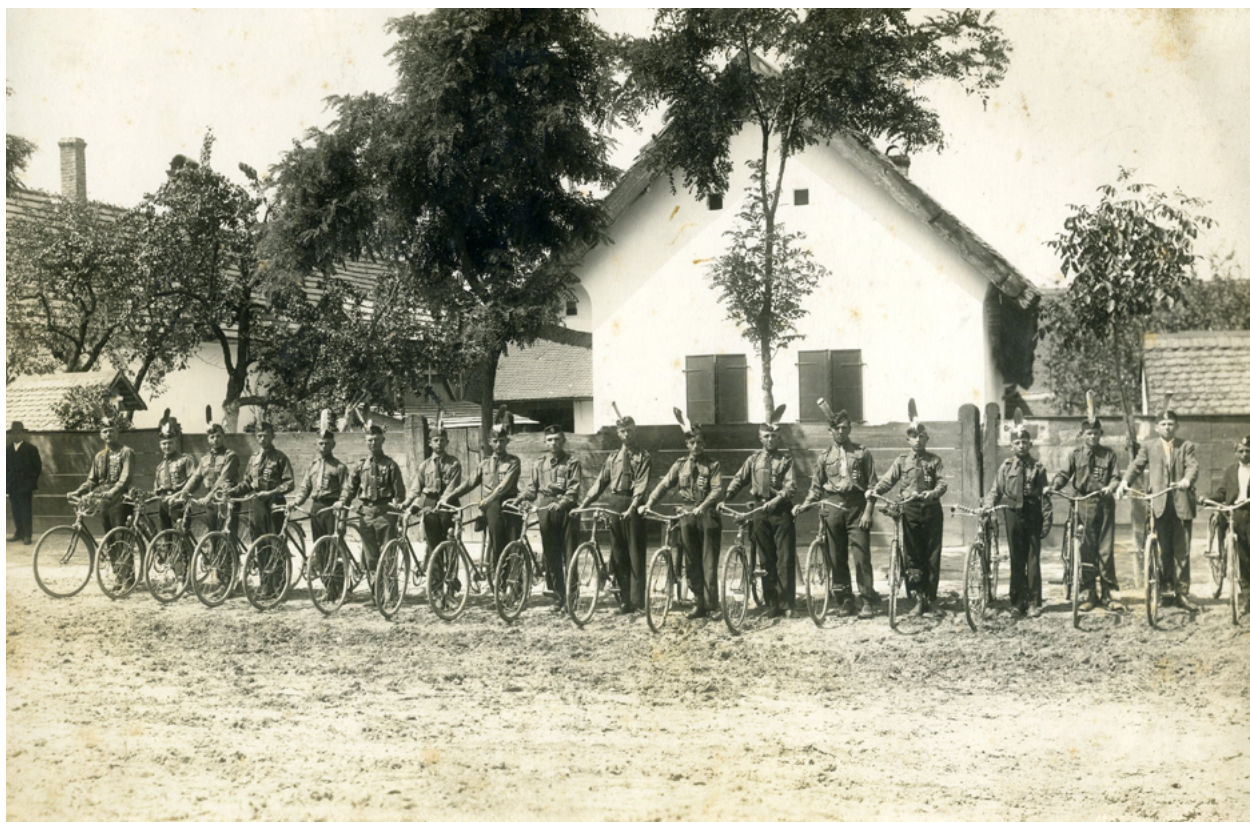
¹³ Tolnamegyei Ujság 1924. december 13. 3.

¹⁴ MNL TML Szekszárd város kiemelt iratok, Levente iratai 1925–1936

¹⁵ Tolnamegyei Ujság 1925. március 14. 6.

inkat azért tömörítsük Levente Egyesületekbe, hogy ott őket katonailag képezzék ki, hanem egyedül azt célozza, hogy a magyar ifjúság a testét acélossá, rugékonnyá, hajlékonnyá edzze és az a betegségekkel szemben is ellenállóvá legyen. De célja a testnevelésnek még az is, hogy a magyar ifjúságot a nem megfelelő helyekről, társaságoktól elvonatja és kellő felügyelet mellett hasznosan és kellemesen elszórakoztassa. Örömmel jelentette az alispán, hogy a Levente-Egyesület már közel 60 községben megalakult s a hazafias munka ezekben a községekben lelkes vezetők oktatása mellett szép sikerrel már javában folyik.”¹⁶

1927 novemberében a Tolna megye területén megszervezett és működésben levő leventeegyesületek száma 117, a leventeköteles ifjak száma pedig 18.403 fő volt.¹⁷ Tolna vármegye testnevelési bizottságának 1937. márciusi ülésén elfogadott 1936. évi jelentés szerint: a vármegye területén 114 leventeegyesület működött, a leventék testnevelése 157 csoportban folyt és 15.908 levente részesült testnevelésben.¹⁸ 1939 márciusában 18.472 leventéről számoltak be a híradások Tolna megyében.¹⁹ Az egyesületek száma azért változhatott, mert egy településen akár több egyesület is létrejöhetett és előfordult, hogy idővel néhányat összevontak ezek közül.

3. kép. Kerékpáros leventék az 1930-as évekből

Minden településen nyilvántartást kellett vezetni a leventeköteles fiatalokról. Így tudták ellenőrizni a foglalkozásokon való részvételt. Az igazolatlanul hiányzók szüleit súlyos pénzbírságokkal, az 1940-es években pedig akár több hónapnyi elzárással is büntették.²⁰ A 18 évet betöltött leventék-

¹⁶ Tolnamegyei Ujság 1925. április 4. 4–5.

¹⁷ Tolnamegyei Ujság 1927. november 12. 2–3.

¹⁸ Tolnamegyei Ujság 1937. március 27. 9.

¹⁹ Tolnamegyei Ujság 1939. március 8. 2.

²⁰ „Szekszárd város tanácsa az elmúlt héten kilencszáz szekszárdi levente szülőjét marasztalta el 50–50.000 korona pénzbüntetésre, mert leventei kötelezettségüknek nem tettek eleget. Az elmaradás csak orvosi bizonyítvánnyal igazolható, amely esetben a büntetés is hatályát veszti.” (Tolnamegyei Ujság 1925. június 20.)

nek maguknak kellett a felelősséget vállalniuk, igazolatlan hiányzás esetén ők viselték a büntetést. A fiatalok körében a leventeintézmény meglehetősen népszerűtlennek számított, mégsem vonhatták ki magukat a foglalkozások alól. A leventemozgalom ellen azonban nem volt tanácsos felszólalni, hiszen az ilyen vétséget letöltendő szabadságvesztéssel büntethették.²¹ Remek példa erre Blum Lajos majosi polgár ügye. A férfi lakóhelyén azt hangoztatta, hogy a leventeintézmény „nem engedett dolog, amelyet az antant hatalmak rögtön betiltanának, ha tudomásuk lenne róla.”²² A leventeifjúságot az engedelmesség megtagadására bízta. Tettéért kéthavi fogházban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.²³ Az 1939. évi honvédelmi törvény szigorított a korábbi szabályozáson, miszerint: „Aki a leventeintézmény ellen gyűlöletre izgat vagy a leventeképzésben közreműködő személynek alakilag és tartalmilag, egyaránt törvényes rendelkezése ellen engedetlenségre hív fel, vétséget követ el és két évig terjedhető fogházzal büntetendő.”²⁴

A Testnevelési Bizottság elnöke Szévald Oszkár alispán volt Tolna megyében. A vármegyei testnevelési felügyelői tisztelet pedig Taubler Gyula töltötte be. Horthy Miklós kormányzó 1928. június 17-én avatta vitézzé Taubler Gyulát, aki a nevét ebből kifolyólag vitéz Szekeres-re változtatta.²⁵ 1926-ban Taubler Gyula, Haypál Benőt a szekszárdi reálgymnázium tornatanárát bízta meg, egy Szekszárdra nézve egységes oktatói program kidolgozásával és az oktatás irányításával.²⁶

Marossy Dezső, városi testnevelési vezető 1927-ben a Szekszárdi Levente Egyletet két alosztályra osztotta. Mindezt a könnyebb adminisztrálás szempontjából tette. Az úgynevezett belvárosi alosztály lett a Séd-pataktól jobbra terjedő városrész. A másik, az úgynevezett újvárosi alosztály pedig a pataktól balra fekvő rész. A belvárosi alosztály főoktatójául Edler Lajos szolgálaton kívüli főhadnagyot rendelte ki, oktatókul pedig vitéz Simon Simont, Hiverth Józsefet, Hemmert Lajost, Kecskés Józsefet, Sztaszinó Lászlót és Sárán Józsefet osztotta be. Az újvárosi alosztály főoktatója dr. Horváth Árpád vármegyei jegyző lett, oktatók pedig: Blasszauer János, Csankó Imre, Krammer János, vitéz Holló János, Makk József és Légrády József lettek.²⁷

A LEVENTEKÉPZÉS

A leventefoglalkozásokat a sportpályákon tartották. Az egyik legfontosabb sportág a lövészet volt, ezért lőtereket is ki kellett alakítani a településeken. Emellett fontos szerep jutott a lovaglásnak, vízi sportoknak, küzdősportoknak, kerékpározásnak. Az egyéni és csapatsportok mellett a kiképzés része volt a turisztika, az életmentés és a tűzoltás is.²⁸

Az 1936-os alispáni jelentés szerint Tolna vármegyében 77 levente egyesületben elsősegélynyújtásra, 39 egyesületben tűzoltásra is oktatták a leventéket, 55 egyesületben pedig légvédelmi kiképzésben is részesültek a leventék.²⁹ Az 1939-es adatok szerint pedig mind a 18.472 levente részesült egészségügyi kiképzésben is.³⁰

Szekszárd város tanácsa a sportpálya kezelésével és gondozásával a Szekszárdi Levente Egyesület vezetőségét bízta meg. A levente egyesület elnöksége pedig megegyezést kötött a többi egyesülettel a pálya használatára vonatkozólag.³¹ Rendszeresen rendeztek versenyeket és sportnapokat

²¹ KEREPESZKI 2010, 104–115.

²² Tolnamegyei Ujság 1926. június 19. 6.

²³ Tolnamegyei Ujság 1926. június 19. 6.

²⁴ 1939. évi II. törvénycikk 175. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (2019. december 9.)

²⁵ Tolnamegyei Ujság 1928. június 23. 4.

²⁶ Tolnamegyei Ujság 1926. május 15. 6.

²⁷ Tolnamegyei Ujság 1927. április 9. 6.

²⁸ KEREPESZKI 2010, 104–115.

²⁹ Tolnamegyei Ujság 1937. március 27. 9.

³⁰ Tolnamegyei Ujság 1939. március 8. 2.

³¹ Tolnamegyei Ujság 1928. november 3. 7.

4. kép. Az 1927-ben bajnokságot nyert leventecsapat. Jobboldalt Sztaszinó László intéző

a leventéknek és minden évben megrendezték a vármegyei leventeversenyt is, ahol összemérhették erejüket és felkészültségüket a vármegye leventéi. A szekszárdi fotográfus, Borgula számos fotográfián örökítette meg ezeket a versenyeket. A Tolnamegyei Ujság 1927. szeptember 10-i számában meg is jelent egy rövid hír arról, hogy megvásárolhatóak nála a versenyen készült fotók.

A leventeversenyeket, sportnapokat nagy nyilvánosság előtt, ünnepélyes hangulatban rendezték, ezekkel az eseményekkel is népszerűsítve a leventeintézményt. A Tolnamegyei Ujság így tudósított egy paksi sportünnepről: „*Trombita szól, dob pereg. Katonás lépésektől morajlik a föld. A nép felfigyel, régi emlék jut eszembe, amikor még Pakson is volt katonaság. De most nem katonák ütemes lépéseitől döng a föld, hanem egy szakasz csendőr, hét szakasz levente és egy szakasz katolikus egyleti ifjúság érkezik a zászlódszbe öltözött sporttelepre versenyezni.*”³² Még ugyanabban a lapszámban beszámoltak egy simonmajori versenynapról is: „*Úgy látszik, hogy megéri végre a magyar nemzet és önmagára talál, hogy a daliás leventék utódai vagyunk, bizonyosság rá a június 21-iki simonmajori levente tornaverseny. Szép számú és lelkes közönség részvétele mellett folyt le a verseny, mely a katonás díszfelvonulással vette kezdetét és megmutatta, hogy a falusi ifjúság közt oly anyag van a sport számára, hogy ha azt kellőképp átdolgozzák a következő olimpiákon már méltó ellenfelei leszünk a nagy sport nemzeteknek.*”³³

A leventeképzés nem csupán testnevelési és sportfoglalkozásokból állt. A mozgalom vezetői fontosnak tartották az ifjúság vallásos és nemzeti szellemű nevelését is. Ország szerte leventeotthonokat hoztak létre, alakítottak ki, ahol a fiatalok szabadidejüket is hasznosan tölthették el. A Szekszárdi Levente Egyesület 1940-ben határozta el, hogy új, korszerűbb leventeotthont építtet, amelynek terveit Dicity László szekszárdi építésszel készítették el, az építkezés vezetője Baka István volt. 1943-ban Bátaszéken és Bogyiszlón is új leventeotthonok épültek. A leventeegyesületek gyakran rendeztek színházi esteket, a leventék népszínműveket adtak elő, de számos leventezenekar is működött a vármegyében. A szekszárdi leventezenekar 1927-ben alakult meg, ebből az évből már tizenöt leventezenekarról van tudomásunk a megyében. 1930-tól pedig nyaranta táborozni vitték az leventeifjúságot a leventeoktatók.

A leventeintézménynek speciális kapcsolata volt a Magyar Cserkészszövetséggel. Egyrészt a pedagógiai program kapcsán, hiszen a leventék kiképzésének kialakításakor a cserkészektől vettek át

³² Tolnamegyei Ujság 1925. július 4. 6.

³³ Tolnamegyei Ujság 1925. július 4. 6.

5. kép. Levente torna-
ünnepély Tamásiban
az 1930-as években

6. kép. A Bátorfalvi Leventeegyesületről készült fotó

különböző már bevált módszereket és gyakorlatokat. A leventeintézmény korcsoportos bontása is a cserkészektől származik. A cserkész törvények mintájára alakították ki a leventeparancsokat, melyekben követendő példaként helyezték a leventék elé a hazaszeretet, a kötelességteljesítés esz-

ményét, a testkultuszt és a harcias virtust.³⁴ Az érettségizett fiatalok még 21 éves korukig leventekötelesek voltak. A cserkészeknek tanulmányaik befejezése után lehetőségük volt cserkészcsapatukon belül teljesíteni leventeképzésüket, amennyiben csapatuk rendelkezett úgynevezett „*levente kerettel*”. Őket cserkészleventéknek és leventecserkészeknek nevezték. Tolna megyében négy cserkészcsapat működött. 1942-től a cserkészlet képzési programja felsőbb nyomásra közelített a levente katonai vonalához, de mindvégig különálló szervezet maradt.³⁵

A törvényhatósági testnevelési bizottság a testnevelési törvény alapján megalakuló leventeegyesületeknek kiképzett vezetőkkel való ellátása céljából ország szerte tanfolyamokat szervezett. 1924. augusztus 11–25. között Szekszárdon is ifjúsági oktatóképző (testnevelési) tanfolyamot rendeztek, amelyet időről időre újabb tanfolyam követett Szekszárdon és a megye több településén.³⁶ Folyamatosan szükség volt a leventeintézmény oktatói karának bővítésére és pótlására. Az ifjúsági oktatók fokozatai a következők voltak: vezetőoktató, főoktató, oktató és segédoktató. Az 1927-es adatok szerint a megyében 233 oktató és ugyanannyi segédoktató teljesítette a leventeoktatást. Az oktatók között volt 152 tanár, illetve tanító, 5 magántisztviselő, 47 köztisztviselő, 14 földműves (birtokos), 12 iparos, 3 kereskedő. Ezt a létszámot még kevésnek tartották, a kiképzéshez még ezen felül 188 oktatóra lett volna szükség.³⁷ Az 1939. évi adatok már 349 oktatóról számolnak be.³⁸

A Decsi Levente Egyesület 1939. évi leventeoktató tanfolyamáról fennmaradt foglalkozási napló³⁹ bepillantást enged számunkra a leventeoktatók és ezáltal a leventeköteles ifjúság képzésének mibenlétébe.

7. kép. Illés Ferenc leventeoktató családja körében (1942)

³⁴ VÁRDAI 2019

³⁵ KIS 2015

³⁶ Tolnamegyei Ujság 1924. augusztus 2. 4.

³⁷ Tolnamegyei Ujság 1927. november 12. 2–3.

³⁸ Tolnamegyei Ujság 1939. március 8. 2.

³⁹ MNL TML Decsi Leventeegyesület iratai (r.x./223) 1939–1940

1. táblázat. Decsi Levente Egyesület – leventeoktatói tanfolyam – 1939. évben – foglalkozási napló

A foglalkozás		
ideje		tárgya
nap	óra perctől óra percig	
I. 4.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: „Vigyázz!” állás – oktatása „Pihenj!”
	19:00 – 19:20	A puskás raj zártrendje: alakzatok: oszlop, vonal, kettős oszlop, tér és térközök, Irány tisztos (irány gyalogos)
	19:20 – 19:30	Tisztelgési gyakorlatok oktatása puska nélkül: „Tisztelegj!” „Imához!” „Imától” „Jobbra (balra) nézz!” „Vigyázz!”
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: 1. „Terpeszugrás, karlendítés, oldalt magas tartásba!” „Egy!” „Kettő!” 2. „Terpeszugrás!” „Csípőre!” 3. „Láblendítés előre, taps a combok alatt!” „Egy!” „Kettő!” 4. „Karlendítés előre oldaltartásba, nyakhajlítás!” „Hátra! Egy! Kettő!”
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: A csatár kioktatása terep megismerésére, terepmegítelésre és terepkihasználásra. A csatár helyes magatartása a tüzelőállásban. Öntevékenységre nevelés.
	20:05 – 20:20	Gázkiképzés: A harcgáz ismertetése, illanó, tapadó harcgáz, védekezés ezen gázok ellen
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: Elsősegély nyújtás, betegek elhelyezése
I. 7.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: fordulatok állóhelyben, egész, fél és negyed fordulatok oktatása: „Hátra arc!” „Jobbra (balra) át!” „Féljobbra (balra) át!”
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: Sorakozás, igazodás Irány! Sorakozó! futásban vagy fekve sorakozó „Oszlop”-ban és „Vonal”-ban „Sorakozó!” Rejtőzve és fedezékben való sorakozás. Irány...! a domb mögött fedezékben sorakozó! Igazodás: „Jobbra (balra) igazodj!” „Vigyázz!”
	19:20 – 19:30	Tiszteletadás egyes honvédnél Menetközben hogyan teljesítsen tiszteletadást a levente? Állva? Az előző anyag ismétlése
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: 1. „Terpeszállás, karok oldaltartásba!” „Törzsfordítás!” „Egy! Kettő! Állj!” 2. „Guggoló támasz!” „Lábnnyújtás!” „Egy! Kettő! Három! Négy!” 3. „Mélylégzés! Karokat oldaltartásba! Egy! kettő!”
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: Terepmegismerés és megítélése, a puska alkalmazása és az elégséges tűzhatás csökkentése szempontjából is. Terepalakulat, tereptárgy és terepfedezet ismertetése.
	20:05 – 20:20	Gázkiképzés: „Gázkészültség!” alatti magatartás, „Gázriadó!” alatti magatartás
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: menetbetegségek: ájulás esetén a teendő

I. 11.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: testhelyzetek: „Feküdj!” „Térdre!” „Ülj le!” „Fel!”
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: „Takarás!” Az előző órai anyag ismétlése: sorakozás, igazodás
	19:20 – 19:30	Tisztelgési gyakorlat: Lovat, járművet és kerékpárt vezető levente tiszteletadása Mikor tiszteleg csak kemény szembenézéssel a levente? „Tisztelegj!” vezényszóra mit tesznek a leventék?
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlat: Az előző két foglalkozási órai anyag ismétlése: E-alap 362-368 p.
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: A terep kihasználás a mozgás rejtésére és a jó tüzelőállás kiválasztására. Fedezékek fedezőértéke. Földi és légi figyelés jelentőségének felismertetése.
	20:05 – 20:20	Gázkiképzés: Gázálarc használata szemléltető faliképekről. Tevékenység a gázálarcban
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: Menetbetegség: a hóguta, annak oka, felismerése és a teendők
I. 14.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: A menet: A mozgás lépésben és futásban történhet. A lépés és futásban milyen hosszú egy lépés és mennyi a száma? „Vigyázz! és Pihenj!” menet „Irány...! Indulj!”
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: Menet: „Menet! Irány...! Raj indulj! Futás! Irány...! Raj indulj! Vonaltól „Jobbra át!” Igazodás és takarás menet közben és mozgásban. „Raj állj! Feküdj!”
	19:20 – 19:30	Tiszteletadás (egyres honvédeknel) Szobába lépő levente tiszteletadása „Sapkát le! Sapkát fel!”
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: 1. „Váltott sarokemelés! Rajta! Állj!” 2. „Karlendítés előre magastartásba, lábújjállással! Egy! Kettő!” 3. „Négykézlábra! Homlok a kézre! Térdnyújtás! Egy! Kettő!” 4. „Terpeszállás! Karok oldaltartásba! Törzsdöntés! Törzsfordítgatás! Egy! Kettő! Állj!”
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: Jó tüzelőállás megválasztása, berendezése. Tüzelési előkészületek megtevése
	20:05 – 20:20	Gázkiképzés: Gázkamra gyakorlatok helyett elméleti kiképzés szemléltető képek alapján
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: A fagyás felismerése és védekezés

I. 18.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: Állóhelyből futás: „Irány! Futás! Indulj!” Lépésből: „Futás!” Ne tartson lépést futásban „Állj! Feküdj! Lépés! A fánál fekédj! Futás! Indulj!” Fordulatok menet közben
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: Irányváltóztatás: „Irány jobbra a tanya!” Irányvezetés átruházása: „Irány a jobb (ball) házig! Utánam!” vezényszó, ha a rajpk. maga vezeti
	19:20 – 19:30	Tisztelgés (egyres honvédnél): „Sapkát le!” és azután „Eskühöz!” „Eskütől! Sapkát fel!” Előljáró megszólítására arccal feléje fordul és „Parancs” szóval jelentkezik „Vigyázz” állásban (zártrendben vesse a fejét) „Hozzám!” „Végeztem!” Több levante zárkózott csoportban tiszteleg
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlat: 1. „Páros térdelés, csípőre!” „Törzsdöntés előre-hátra! Egy! Kettő!” 2. „Karak oldaltartásban! Menet láblendítéssel és törzsfordítással! Rajta! Állj!” 3. Légzési gyakorlatok
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: Magatartás a tüzelőállásban, célokat keres és távolságot becsül. Tűzfegyelem: csak parancsra tüzel, a legveszélyesebb ellenségre, mindig célozva lőjön, lőszerrel takarékoskodjék.
	20:05 – 20:20	Gázkiképzés: Teendő gázkészültség elrendelésekor és gázriadó elrendelésekor / gázfegyelem.
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: Menetbetegségek: A lábfeltörés és az ellene való védekezés
I. 21.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: Lőkiképzés: a „FÉG” céllövőpuska és töltényének ismertetése. Az eddig tanultak gyakorlása
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: Alakzatváltoztatások: vonal alakítása oszloptól helyben: „Jobbra (balra) viszakozz!” Menetben: Jobbra (balra) viszakozz! Oszlop alakítása vonalból állóhelyben: Jobbra (balra) át! Menet! Irány utánam! Raj indulj! Menetben: Jobbra (balra) át!
	19:20 – 19:30	Tiszteletadások: Egyres honvéd tiszteletadása. Az eddig tanultak ismétlése. E-alap (241-255 p.)
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: Ismétlése a 4. foglalkozási nap anyagának
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: A harc elemei: a mozgás és a tűz Rejtett mozgás. Előkészület a mozgásra, láthatatlanságra való törekvés, a roham előkészítése és végrehajtása
	20:05 – 20:20	Légvédelem: Csapatlégvédelem: az ellenséges repülő határa, rejtőzés elvei, megelőző légvédelmi rendszabályok
	20:20 – 20:30	Eü.-i kiképzés: agyrázkódás felismerése és az óvintézkedések

I. 25.	18:30 – 19:00	Egyéni kiképzés: <i>Puska hordmódja: „Vállra!” „Lábhoz” „Súlyba!” helyzetben</i>
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: <i>Alakzatváltoztatások, az előzőek ismétlése</i>
	19:20 – 19:30	Tiszteletadás: <i>zászlónak</i>
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: 1. „Térdemelés szökdécseléssel!” „Egy-egy! Kettő-kettő!” „Állj!” 2. „Guggolás karlendítés előretartásba, mozgás, karlendítés oldaltartásba!” „Egy! Kettő! Három! Négy!” 3. „Terpeszállás, karok oldaltartásba! Törzshajlítgatás előre, bokaérintéssel! Egy! Kettő! Három! Négy!” 4. „Fekvőtámasz! Karhajlítás lábemeléssel! Egy! Kettő! Három! Négy!”
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: <i>Harceljárás ismertetése. Támadás, védelem, visszavonulás lényege és ismertetése. Viselkedés a repülőkkel szemben.</i>
	20:05 – 20:20	Légvédelem: <i>Repülők hatása: bomba, gáz, géppuska. Robbanó bombák hatása, gyújtóbombák és a repülő gáztámadás elleni védekezés.</i>
	20:20 – 20:30	Eü-i kiképzés: <i>Nyavalyatörés és vízbefulladás</i>
I. 28.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: <i>Puskafogások: „Puskát le!” „Puskát fel!” Puskával tisztelegj!”</i>
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: <i>Önállóság a harcban. Növekszik minél közelebb kerülünk az ellenséghez. A rajparancsnok vezetője és legjobb harcosa legyen a rajnak. Személyes példájával vezesse raját.</i>
	19:20 – 19:30	Tisztelgés puskával: <i>„Puskával tisztelegj!” „Imához!” „Eskühöz!”</i>
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: 1. „Terpeszállás! Karok vállhoz!” „Törzsfordítgatás!” „Egy! Kettő! Állj!” 2. „Terpeszülés! Karok oldaltartásba! Törzsfordítgatás bokaérintéssel! Egy! Kettő! Állj!”
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: <i>Záró harceszközök ismertetése, összeköttetés és híradás. Halogatás és színlelés. Látási és hallási tájékoztatói gyakorlatok. Erdő és helység harcokban való magatartás.</i>
	20:05 – 20:20	Légvédelem: <i>Repülő támadás ellen való védekezés. Légi figyelés elől való rejtőzés.</i>
	20:20 – 20:30	Eü-i kiképzés: <i>Akasztott és villámsújtott emberrel szemben hogyan viselkedjünk.</i>

II. 1.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: <i>Puskafogások: „Lábhoz!” helyzetből „Súlyba!” „Súlyba!” helyzetből „Lábhoz!” „Vállra!” „Puskát le!”</i>
	19:00 – 19:20	Rajkiképzés: <i>Harcalakzatok: csatároszlop, csatárlánc megalakítása és alkalmazásának ideje.</i>
	19:20 – 19:30	Tisztelgés puskával: <i>előző anyag ismétlése: „Puskával tisztelegj!” „Imához!” „Imától!” „Eskühöz!” „Eskütől!”</i>
	19:30 – 19:40	Napi gyakorlatok: <i>Puskaforgató gyakorlatok: „Alapállás!” „Puskát test elé!” „Lábhoz!”</i>
	19:40 – 20:05	Csatárkiképzés: <i>A csatár magatartása önálló alkalmazás esetén mint figyelő terepkutató járőr, mint hírvívó és mint összekötő. A figyelőszolgálatban vigyázzon és rejtse magát a csatár.</i>
	20:05 – 20:20	Légyvédelmi kiképzés: <i>légyvédelmi rendszabályok, rejtőzés, bomba és gázbiztos óvóhelyek felkutatása, és kijelölése légyvédelmi tűzörkörök felállítása, légyvédelmi munkás és mentő osztagok megszervezése</i>
	20:20 – 20:30	Eü-i kiképzés: <i>Az ételmérgezés, dohánymérgezés és részegség elleni védekezés.</i>
II. 4.	18:30 – 19:00	Egyes kiképzés: <i>Testhelyzetek puskával: „Feküdj! Térdre! Ül le! Testhelyzet előtt súlyba! Fel!” Az előző összes tanultak ismétlése.</i>
	19:10 – 19:40	Rajkiképzés: <i>előnyomulás harcban, az irányt a rajban, élcsatár vagy középcsatár vezesse Terepkutatók kiküldése, melyek biztosítják a rajt. Feladatuk az előre mozgásban: terep, előnyomulási irány, újabb tereppont és menetütem megállapítása.</i>
	19:40 – 20:00	Lőkiképzés: <i>A célzás oktatása, a csapott célgömbbel való célzás. Egyéb hibás célzási módok. A szórás és a találatkép. A kiküszöbölendő hibák az egyénnél.</i>
	20:00 – 20:20	Puskaforgatások: 1. „Terpesz-ugrás!” „Emeld a puskát magastartásba!” „Egy! Kettő!” 2. „Alapállás!” „Puskát tarkóhoz!” „Egy! Kettő!”
	20:20 – 20:40	Csatárkiképzés: <i>A csatár magatartása önálló alkalmazás esetén: mint figyelő őrszem, terepkutató a fedett és nyílt terepen, éjjel és nappal. Állandóan egységükhöz alkalmazkodjanak, a közelbiztosítók hasonlóan viselkedjenek.</i>
	20:40 – 21:10	Légyvédelmi kiképzés: <i>A légyvédelmi figyelés megszervezése (figyelők kijelölése). Figyelés, menetben és rossz figy. lehetőségek esetén, valamint megállásnál. A figyelőhely megválasztása. A megfigyelés jelentése.</i>
	21:10 – 21:30	Eü-i kiképzés: <i>Világítógáz mérgezés esetén követendő eljárás. Kígyómarás, darázscsípés.</i>

II. 11.	18:30 – 19:10	Egyes kiképzés: Hiba háromszögelés különböző testhelyzetekben. Kis távolságon kezdjük és fokozatosan menjünk nagyobb távolságok felé. Célpontáthelyezés.
	19:10 – 19:45	Rajkiképzés: A harcalakzatok megalakítása és megváltoztatása. Rövid parancsok kiadása.
	19:45 – 20:05	Egyes kiképzés: „Imához!” „Eskühöz!” Az összes előző tisztelgési gyakorlatok ismétlése.
	20:05 – 20:15	Puskaforgatások: 1. „Terpeszugrás!” „Puskát magastartásba!” „Hajolj előre!” „Egy! Kettő!” 2. „Terpeszugrás!” „Puskát a bal kézbe!” „Lök a puskát előre, emeld és süllyeszd!” „Egy! Kettő! Három!”
	20:15 – 20:45	Csatárkiképzés: Járőrszolgálatra való kiképzés. Terepfelderítés. Cél megjegyzése és megjelölése. Járőrp-arancsnok teendői. A szétugrasztott járőr gyülekezzen.
	20:45 – 21:15	Légvédelem: A légvédelmi riadó elrendelése és annak jelei. A levante kötelessége légvédelmi riadó elrendelése esetén. Előkészület a légitámadásra. Légiveszély elmúlását szintén jelenteni kell.
	21:15 – 21:30	Eü-i kiképzés: Szálkasérülés. Félrenyelés, szembe jutott tárgy eltávolítása. Rándulás és törött csont kezelése. Égett seb kezelése.
II. 18.	18:30 – 19:10	Egyes kiképzés: Különböző testhelyzetekben való lövés. A lövészetet vezető segédoktató kötelmei (jelző és biztosító szolgálat).
	19:10 – 19:45	Rajkiképzés: Előnyomulás harcalakzatban: A rajok és a középcsatár szerepe. A terepkutatók feladata és kiküldése, mozgása a terepen. A raj tüzelőállása. A légvédelmi figyelés megszervezése előrenyomulásnál. Közelbiztosítás. A rajok kötelessége előrenyomulás közben.
	19:45 – 20:05	Egyes kiképzés: Ismétlés: „Imához!” „Eskühöz!” „Puskával tisztelegj!”
	20:05 – 20:15	Puskaforgatások: 1. „Terpeszugrás!” „Puskát a jobb kézbe!” „Lök a puskát felfelé, lendítsd előre és hátra!” „Egy! Kettő!” 2. „Terpeszugrás!” „Puskát a jobb kézbe!” „Lök a puskát felfelé!” „Süllyeszd célratar-táshoz!” „Egy! Kettő!”
	20:15 – 20:45	Csatárkiképzés: A hírvivő szolgálat és annak megbízhatósága. A parancs ismétlése, mindent jelentsen, amit megfigyelt útközben. Az összekötő szolgálat. Az összekötő honvédpárok és azok feladata.
	20:45 – 21:15	Légvédelem: Az eddig tanultak ismétlése
	21:15 – 21:30	Eü-i kiképzés: A sebesülésnél követendő eljárás. Vérköpés és orrvérzés. Gázsérülés. Ingerlő és hólyaghúzó harcgáz sérülten való bánás.
II. 25.	18:30 – 21:30	Záró foglalkozás Az eddig átvett összes anyag ismétlése. Az összes hallgató önálló szerepeltetése elméleti és gyakorlati részben.

Decsen, 1939. február 25.
Belényessy István oktató

A LEVENTEMOZGALOM KÜLSŐSÉGEI

A két világháború között magyar politikai életet egyértelműen a revizionizmus⁴⁰ jellemezte. A közgondolkodást azonban az irredentizmus⁴¹ hatotta át. Míg a revízióra törekvés azt jelentette, hogy a magyar politika a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát békés, diplomáciai eszközökkel kívánta elérni, addig az irredenta eszmékkel felvértezett közvélemény nem riadt volna vissza az erőszakosabb eszközöktől sem.⁴² Megjelentek az irredenta toposzok, jelképek és kultuszok, melyek beépültek a közéletbe. Hangoztatott jelszavakká váltak a „*Nem! Nem! Soha!*”, az „*Így volt, így lesz!*”, a „*Min-dent vissza!*”, a „*Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*” és hasonlók. A „*Magyar Hiszekegy*”⁴³ melyet meg is zenésítettek, többé-kevésbé hivatalos nemzeti imádsággá nőtte ki magát. Az irredentizmus áthatotta a közgondolkodást, természetesen az művészetek és az oktatás sem volt mentes a hatásától.⁴⁴

8. kép. Leventék gyakorlatozása Szedresben 1935 körül

A szokásrendjében jellegzetesen magyar leventeintézmény magán viselte az irredenta jellemzőket. A szervezet életében kiemelten fontos volt a formalitás. A tradíciók ápolása mellett törekedtek új hagyományok teremtésére. Nagy szerepe volt a levente-tízparancsolatnak,⁴⁵ a fogadalomnak⁴⁶ és a

⁴⁰ Revízió (latin szó, jelentése: felülvizsgálat), revíziós politika: a békeszerződés felülvizsgálatát, nemzetközi jogi szintű újratárgyalását kívánta elérni elsősorban diplomáciai eszközökkel.

⁴¹ Irredentizmus (irredento olasz szóból, jelentése: fel nem szabadított, meg nem váltott): olyan politikai irányzat, amely az idegen uralom alatt álló nemzeti területek visszaszerzését célozza.

⁴² ZEIDLER 2009, 77–90.

⁴³ „*Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában:
Hiszek egy isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen!*”

⁴⁴ ZEIDLER 2009, 192–229.

⁴⁵ Levente-tízparancsolat: 1. A levente megtartja fogadalmát; 2. A levente istenfélő és vallásos kötelességeit teljesíti; 3. A levente szereti hazáját, a nemzet hagyományait és hőseit tiszteli, s önmagában a harcos erényeket neveli; 4. A levente hű az államfőhöz, a törvényeket és a hatóságok rendelkezéseit tiszteletben tartja; 5. A levente szereti a szüleit és ragaszkodik a családjához; 6. A levente előljáróinak és feljebbvalóinak bizalommal és szívesen engedelmeskedik; 7. A levente lovagias, megbecsüli, segíti leventebajtársait és magyar testvéreit; 8. A levente nemesíti lelkét, ápolja és edzi a testét, harcra készül; 9. A levente jellemes, józan életű és vidám, mindig igazgat mond, a fellépése öntudatos, katonás és fegyelmezett; 10. A levente óvja és gyarapítja a nemzeti vagyont, a hazájáért magyar becsülettel él, tanul, dolgozik és küzd.

⁴⁶ Leventefogadalom: Fogadom, hogy teljesítem leventekötelességeimet, melyekkel Istennek, Hazámnak és honfitársaimnak tartozom!

leventeköszöntésnek.⁴⁷ Nagy hangsúlyt fektettek az istentiszteletek és a különböző ünnepélyek megtartására.⁴⁸ Tolna megyében is számtalan ünnepélyen vettek részt a leventék, még a legkisebb településeken is. A legjelentősebb, legnagyobb ünnepélyek a megyeszékhelyen, Szekszárdon voltak. Minden évben hatalmas tömegek részvételével zajlottak a március 15-i (az 1848-as forradalom ünnepe), az augusztus 20-i (Szent István ünnepe), az október 6-i (aradi vértanúk emlékűnepe) és hősök napi⁴⁹ megemlékezések, csakúgy, mint a levente fogadalmi ünnepélyek, a búcsúztatások és a zászlóavatások. Kiemelt ünnep volt június 18-a és december 6-a, Horthy Miklós kormányzó születés- és névnapja. 1938-tól honvédnapot is tartottak Szekszárdon. Ünnepi szentmisével, felvonulással, hazafias szavakkal, a dalárdák és leventezenekek által játszott hazafias dalokkal tették emlékezetessé az ifjú leventék és a közönség számára ezeket a rendezvényeket. A Tolnamegyei Ujság hírül adta, milyen megtiszteltetés érte a szekszárdi leventéket, mikor egy véletlen folytán a miniszterelnök, gróf Bethlen István is végignézte a fogadalomtételre összegyűlt leventék elvonulását.

„Méreteiben és külsőségeiben impozáns ünnepség keretében folyt le a szekszárdi leventék fogadalomtétele és atlétikai versenye [...] Már kora reggel a bátaszéki lövészenekar járta be zene szóval a város utcáit, amelyek hamar benépesültek a sastollas-sapkás leventékkel. Dél előtt 10 órakor zene szóval, példás és katonás rendben szentmisére vonultak a leventék, utána a zászlókkal díszes vásártéri sportpályára. Színes, csodálkozásba és várakozásba feszült eleven embersövény felett lobogtak dagadva a nemzeti színű zászlók. 900 levente fogadott hűséget a hazának, 900 ifju a jövő reménye. A fogadalom szövegét vitéz Simon Ferenc olvasta fel, amely után Vendl István polgármester, a városi testnevelési bizottság elnöke szólott a leventékhez, a haza iránti lángoló szeretetre, erős hitre, vallásos és becsületes életre intve őket. A Hymnus elhangzása után feszes díszmenetben adták meg a tiszteletet a hősök emlékének. A különös véletlen folytán gróf Bethlen István miniszterelnök is végignézte a leventék elvonulását. A kormányelnök ugyanis gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter társágában Bogra-pusztára ment autóval vadászatra és épen a leventék elvonulása alkalmával utazott át a városon. Autóját megállítva gyönyörködött az acélos izmú szekszárdi fiúkban és a látottak felett Vendl polgármesternek a legteljesebb elismerését fejezte ki.”⁵⁰

9. kép. Leventezenekar Tamásiban az 1930-as években

⁴⁷ Leventeköszöntés: Szebb (Szabad Erős Becsületes Boldog) Jövőt! – Adjon Isten!

⁴⁸ KEREPESZKI 2010, 104–115.

⁴⁹ Hősök napja: május utolsó vasárnapja a hősök ünnepe (első világháborús megemlékezések)

⁵⁰ Tolnamegyei Ujság 1926. szeptember 25. 2.

10. kép. Országzászló avatásának ünnepe Tolnán 1936-ban

Egy másik tudósítás a dunaföldvári levente avatásról számolt be:

„Megkapóan szép ünnepély volt áldozó csütörtökön Dunaföldváron, a gyönyörűnek ígérkező dunaparti sétányon. Ekkor tett fogadalmat a levente csapat 4. százada. Emelte az ünnepélyt, hogy azon Huber Ferenc főjegyző vezetésével az egész előjáróság, továbbá az egyes hivatalok vezetői részt vettek és igen sokan a polgárság köréből, amely azt bizonyítja, amit különben a leventecsapatok megjelenéséből is látni lehet, hogy Dunaföldváron sem a szülők, sem a munkaadók, de még az ifjak sem ellenszenvvel, hanem meleg szeretettel viseltetnek a nagyszerű eszme iránt. Tizenegy órakor a leventék saját zenekarukkal, amelyet Pintér János tanító vezetett, aki pár hét alatt bámulatos eredményt ért el az eddig zenéhez nem értő fiúknál, felvonultak és elhelyezkedtek a táborigénylő felállított oltár körül. Majd jöttek a cserkészek, különféle iskolák. A szentmise előtt Augusz István a leventék lelkésze hatásos és mélyes gondolatokkal tele szentbeszédet mondott. Az ünnepi mise alatt a zenekar egyházi énekeket játszott meglepő precizitással. A mise után a 4. század letette a fogadalmat. Befejezésül Rozenits Sándor tanító nagy lendülettel elszavalta Bujdos Jánosnak ez alkalomra írt gyönyörű versét,⁵¹ amely után a leventék Neubert Bélával, lelkes és fáradhatatlan vezetőjükkel az élükön, elvonultak az elnökük, Huber főjegyző és az ünneplő közönség előtt. Reménység szállta meg lelkünket, amikor az egyenruhás és nem egyenruhás, de délcegen lépegető, lelkesedéstől felhevült arcú ifjakat láttuk és csak elismeréssel gondolhattunk mindazokra, akik Dunaföldváron oly lelkesedéssel karolták fel a leventék ügyét, ezt a nagy és szent eszmét, amelyből az Új Magyarország fog kiépülni. Dunaföldvár közönsége és leventéi példát mutattak, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy földjük hazai rög maradjon, kövessék a példát.”⁵²

A leventeegyesületek ünnepélyes keretek között avatták fel zászlajaikat Tolna megyében is, csakhogy, mint az ország többi részén. Ilyenkor jellemzően fontos, a közéletben részt vevő hölgyet kértek

⁵¹ Dr. Bujdos János: Levente-Eskü című verse megjelent a Tolnamegyi Ujság 1926. június 26-i számának 3. oldalán, és emléklap alakjában is kiadták.

⁵² Tolnamegyi Ujság 1926. május 15. 6.

fel a zászlóanyai tisztség betöltésére. 1927-ben avatták fel a vármegyei leventezászlót Szekszárdon, a zászlóanyai tisztet Szévald Oszkárné, az alispán felesége vállalta magára. Egy évvel később,⁵³ a Szekszárdi Levente Egyesület zászlóavatásán a polgármester feleségének, vitéz Vendl Istvánnának jutott ez a megtiszteltetés.

A történeti Magyarország egységét voltak hivatottak hirdetni az országszerte felállított országzászlók. A Védő Ligák Szövetségének elnöke, Urmánczy Nándor hirdette meg 1925-ben az Országzászló Mozgalmat. A mozgalom tevékenységének köszönhető, hogy az 1930-as évek végére már több mint 700 településen állt ez a jelkép. 1928. augusztus 20-án állították fel az Ereklýs Országzászlót az Irredenta szobrokkal szemben Budapesten. A zászlót félárbocra engedték, ezzel emlékeztetve Magyarországot megcsönkített állapotára.⁵⁴

A szekszárdi országzászló felavatása 1939. október 29-én nagy jelentőségű eseménynek számított. A levente zenekar által rendezett zenés ébresztő után, az összes felekezet templomaiban ünnepi istentisztelet következett, majd délelőtt 11 órakor felavatták a Béla király téren felállított országzászlót. Erre a napra a szekszárdiak fellobogózták házaikat.⁵⁵ A szekszárdi országzászló Konrád Sándor alkotása volt, amelyet 1848 centenáriumán alakítottak át 1848-as emlékművé. Az átalakítást maga az eredeti alkotó végezte. 2013-ban végül visszaállították az országzászlót Szekszárd történelmi főterén, a Béla király téren.

FORDULAT A LEVENTEMOZGALOM TÖRTÉNETÉBEN

1938 vízvázlat volt nemcsak Magyarország, de a leventeintézmény történetében is. 1938-ban hirdette meg Darányi Kálmán miniszterelnök a „győri programot”, ami egy egymilliárd pengős hadseregfejlesztési program volt. Ebben az évben került sor a bledi egyezmény megkötésére is, amelyben a kisantant tagállamok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Mindez zöld utat adott a magyar katonai vezetésnek arra, hogy nyíltan irányítása alá vonja a leventeintézményt.⁵⁶

Az új honvédelmi reformok a testnevelési kötelezettség katonai előkészítő rendszerre való átalakítását célozták. A kiszolgált és tartalékba kerülő egyéneket a levente intézménnyel párhuzamosan, úgynevezett lövész-szervezetben fogták össze. Ezzel is a polgári társadalomnak a hadsereggel való érintkezését szándékoztak elősegíteni. Az új honvédelmi törvény⁵⁷ értelmében a honvédelmi kötelezettség magában foglalja a leventekötelezettséget, a hadkötelezettséget, a honvédelmi szolgáltatások kötelezettségét és a légvédelmi kötelezettséget.⁵⁸ A leventekötelezettség 12 éves kortól 23 éves korig terjedt, a tényleges hadkötelezettség 18 évtől 60 éves korig tartott. A légvédelemben való részvétel 70 éves korig kötelező volt, és a nőkre is kiterjedt a légvédelmi és a honvédelmi kötelezettség.

A Szekszárdi Levente Egyesület elnöksége üdvözölte a reformokat:

„Az 1939. évi II. tc. az új honvédelmi törvény a haderőn kívüli kiképzés nagyszerű feladatát ruházta a leventeintézményre és a Szekszárdi Levente Egyesület Elnöksége örömmel állapítja meg, hogy ennek az intézménynek Szekszárdi alakulata a hozzáfűzött reményeket beváltotta és azon az úton halad, amelyen a zászlója alá tömörített ifjúság a szebb magyar jövőt szolgálja.”⁵⁹

1941-től a lányokat is bevonták a leventék intézményébe. Tolna megyében számos településen, például Szekszárdon is megalakultak a leventeegyesület leánycsoportjai. A fiúkra kötelező leventekiképzést önkéntes alapon terjesztették ki a lányokra. A leány leventeképzés célja, a „testben és

⁵³ 1928. november 4-én

⁵⁴ ZEIDLER 2009, 199–229.

⁵⁵ Tolnamegyei Ujság 1939. október 25. 1.

⁵⁶ ROMSICS 2010, 235–270.

⁵⁷ 1939. évi II. törvény a honvédelemről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D42> (2019. december 9.)

⁵⁸ ROMSICS 2000, 297–302.

⁵⁹ Tolnamegyei Ujság 1940. február 24. 3.

11. kép. Levente tornaünnepély és felvonulás Tamásiban

*lélekben egészséges, a hagyományos magyar női erényekben gazdag, szívben tiszta, gondolkodásában korszerű leánynemzedék nevelése*⁶⁰ volt. Öt szempontot különítettek el a leánylevente nevelés kapcsán. Ezek a következők voltak a „magyarrá nevelés”, az „anyaságra nevelés”, a „honvédelmi nevelés”, a „vallásos nevelés” és természetesen a „testnevelés”.⁶¹

HÁBORÚS ÉVEK – A MOZGALOM FELSZÁMOLÁSA

A második világháború időszakára a leventeintézmény a legnagyobb magyar ifjúsági szervezetté vált. 1941-ben létrehozták a Honvédelmi Minisztérium VIII. főcsoportját, melynek irányítása alá osztották be a leventeegyesületeket. Ekkor már nyíltan is magas beosztású tisztek kerültek a mozgalom vezetőségébe, például vitéz Béldy Alajos. A leventemozgalom sötét korszaka a nyilas-hungarista hatalomátvétellel köszöntött be. A totális mozgósítás elrendelésével a leventék sorsa is megpecsételődött. A 14–20 év közötti leventeköteles fiatalokat is frontszolgálatra osztották be. A nyilas kormány rendeletére több tízezer leventét kényszerítettek a már az összeomlás szélén álló Németországba. Nagyon sokan életüket veszítették vagy fogságba estek közülük.⁶²

A leventeintézményt 1945-ben felszámolták, és a Horthy-rendszer összeomlását követő új rendszerben a leventék megítélése meglehetősen negatív töltetűvé vált. A kommunista hatalom számára

12. kép. Kisfiú leventesapkával (1943)

⁶⁰ Tolnamegyei Ujság 1941. október 29. 4.

⁶¹ Tolnamegyei Ujság 1941. október 29. 4.

⁶² KEREPESZKI 2010, 104–115.

nem volt elfogadható az a nacionalista, vallásos szellemiség, mely a leventemozgalmat jellemezte. Azokra a leventékre, akik túléltek a háborút és hazatértek Magyarországra, a megbélyegzés, rosszabb esetben a Gulág gyűjtőtáborai vártak.⁶³

A háborút követő években a népbíróságok⁶⁴ a leventemozgalom számos vezetőjét ítélték el, kezdve a legmagasabb rangú parancsnokoktól egészen az egyszerű leventeoktatókig. Többségüket internálták vagy hosszabb-rövidebb időre börtönbüntetésre ítélték. Bély Alajos országos levente-parancsnokot első fokon halálra ítélték, később életfogytiglani kényszermunkára változtatták az ítéletet.⁶⁵

A szekszárdi népbíróság I. számú tanácsa október 11-én hirdetett ítéletet Patacsi József „háborús bűnösséggel vádolt gimnáziumi hitoktató” ügyében. A vádak Patacsi ellen a következők voltak: nyilas jelvény viselése (a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség gyűlésén), Szovjetunió ellenes uszítóbeszéd (melyek újsággözeleményben is megjelentek), és a legsúlyosabb vád, miszerint „a szekszárdi leventeifjúságot a nemzetőrségbe sorozva nyugatra kísérte”.⁶⁶ Patacsi nevét a Tolnamegyei Ujság egyik 1943-as cikkében is megemlítették: „Patacsi József róm. kat. hittanár, leventeoktató gyűjtőhatású előadása sokak lelkében indítást adott a leánylevente egyesületek megszervezésére.”⁶⁷ Az első tárgyalás napján a szekszárdi gimnázium tanulói a tanári kar vezetésével felvonultak a vádlott szabadon bocsátását követelve. A Patacsi „tanítása által megfertőzött diákság [...] a kommunisták kiirtásával fenyegetőzött röplapokkal és falragaszokkal.”⁶⁸ A szekszárdi népbíróság végül felmentette a „háborúra uszító paptanárt”. Az Új Dunántúl cikkírója a következőképpen fogalmazott ezzel kapcsolatban: „Nem tudjuk mi indította a népbíróságot ennek az ítéletnek a meghozatalára. A hozzá nem értés, vagy a tömeghangulat, amely nem néphangulat volt, hanem az úri és középosztály fasiszta és reakciós szellemben nevelt ifjúságának megnyilvánulása. Minden esetre a magyar dolgozó nép nevében követeljük az ilyen «népbíróságok» működésének megrendszabályozását mert Patacsi úr a meghozott ítélet szerint folytathatja már holnap reggel működését ott, ahol Szálasi abbahagyta. Kommentárként már csak annyit fűzünk hozzá, hogy Patacsi védője dr. Radó németországi deportálásból hazatért zsidószármazású ügyvéd volt, aki fizetés gyanánt azt kapta, hogy a tárgyalás után felvonult diákok hangos antiszemita tüntetésbe kezdtek.”⁶⁹ Ebből is kitűnik, mennyit változott a világ néhány év vagy akár hónap alatt. Ahogy az új hatalom (és közhangulat) szemében Patacsi József a hazájáért küzdő „gyűjtő hatású szónokból”, „fasiszta és reakciós” hazaárulóvá változott, úgy változott a leventeintézmény is egy „nagyszerű eszme”⁷⁰ megtestesüléséből „fasiszta ifjúsági szervezet”⁷¹-té. Annak ellenére, hogy a szekszárdi népbíróság elrendelte Patacsi József szabadlábra helyezését, az ÁVH letartóztatta, és csak 1947. január 22-én szabadult.

⁶³ VÁRDAI 2019

⁶⁴ Népbíróság: a háborús és népellenes bűnök büntetésére szervezett rendkívüli különbíróóság, 1945. február 5. – 1949. november 12. között álltak fenn.

⁶⁵ SZAKÁLY 2008, 115–123.

⁶⁶ Új Dunántúl 231. szám II. évf. 1945. október 17. 3.

⁶⁷ Tolnamegyei Ujság 1943. február 12. 2.

⁶⁸ Új Dunántúl II. évf. 231. szám 1945. október 17. 3.

⁶⁹ Új Dunántúl II. évf. 231. szám 1945. október 17. 3.

⁷⁰ Tolnamegyei Ujság 1926. május 15. 6.

⁷¹ Új Dunántúl II. évf. 70. szám 1945. március 27.

IRODALOMJEGYZÉK

- KEREPESZKI 2010 KEREPESZKI Róbert, *A levente mozgalom*. Rubicon (2010) 4–5. sz. 104 – 115.
- KIS 2015 KIS Krisztián Bálint, *A Magyar Cserkészszövetség és a Leventeintézmény*. https://www.cserkesz.hu/sites/default/files/cikk_fajl/kkb_cserk_es_levint.pdf (2019. június 3.)
- ROMSICS 2000 ROMSICS Ignác, *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999 I*. Bp. 2000.
- ROMSICS 2010 ROMSICS Ignác, *Magyarország története a 20. században*. Bp. 2010.
- SZAKÁLY 2008 SZAKÁLY Sándor, *A második világháborút követő népbíróági és bírósági eljárások a magyar királyi honvédség tagjai ellen. Megtorlások évszázada – Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest 2008. 115–123.
- VÁRDAI 2019 VÁRDAI Levente, *A levente – egy emblemikus ifjúságnevelő szervezet a Horthy-korszakból*. 2019 [http://ujkor.hu/content/levente_\(2019.junius.6.\)](http://ujkor.hu/content/levente_(2019.junius.6.))
- ZEIDLER 2009 ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*. Pozsony 2009.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL TML Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára

KÉPJEGYZÉK

1. kép. Leventéket ábrázoló képeslap 1941-ből. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.191.1.
2. kép. Lovas leventék az 1930-as évekből. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.196.1.
3. kép. Kerékpáros leventék az 1930-as évekből. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.195.1.
4. kép. Az 1927-ben bajnokságot nyert leventecsapat. Jobboldalt Sztaszinó László intéző. Borgula, Szekszárd. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 2002.5.4.
5. kép. Levente tornaünnepély Tamásiban az 1930-as években. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.223.12.3.
6. kép. A Bátaszéki Leventeegyesületről készült fotó. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.96.1.
7. kép. Illés Ferenc leventeoktató családja körében (1942). WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.220.9.
8. kép. Leventék gyakorlatozása Szedresben 1935 körül. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1989.1.292.
9. kép. Leventezenekar Tamásiban az 1930-as években. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.223.12.2.
10. kép. Országzászló avatásának ünnepe Tolnán 1936-ban. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1975.63.1.
11. kép. Levente tornaünnepély és felvonulás Tamásiban az 1930-as években. WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1984.223.12.6.
12. kép. Kisfiú levante sapkával (1943). WMMM Újkortört. arch. f. gy. 1990.1.281.

***„ Ich schwöre, daß ich meine Levente-Pflichte erfülle,
mit den ich dem Gott,
meiner Heimat und meinen Landleuten schuldig bin!“***

Beiträge zur Geschichte der Leventebewegung im Komitat Tolna

Die Levente-Bewegung war eine typische paramilitärische Jugendorganisation in Ungarn zwischen den zwei Weltkriegen. Laut des Gesetzenartikels Nr. LIII. vom Jahre 1921 wurde eine Jugendkörperbildungsbewegung zwecks Unterstützung des entkräfteten ungarischen Militärs belebt. Im Sinne der Körperbildungsgesetzes wurden die zum Leventedienst verpflichteten Jugendlichen in Vereine gruppiert, so wurden die Leventevereine ab 1924 auch im Komitat Tolna gegründet. Im Jahre 1927 erreichte die Zahl der im Gebiet des Komitates aufgestellten und funktionierenden Leventevereine 117, die Zahl der zum Leventedienst verpflichteten Jugendlichen war 18.403. Die Leventeübungen waren auf Sportplätzen gehalten, eine der wichtigsten Sportarten war die Schießübung, daneben spielten der Reitsport, die Wassersportarten, der Kampf- und Radfahrersport auch eine wichtige Rolle. Wettkämpfe und Sportturniere waren für die Leventes regelmäßig veranstaltet, jedes Jahr war auch ein Leventekomitatstwettkampf gehalten, wo die Jugendlichen ihre Kräfte und Einsatzbereitschaft kreuzen konnten. Der Vizegespan des Komitates Tolna, Oskar Seewald war der Vorsitzende der Körperkulturkommission, das Amt des Körperbildungsinspektors wurde vom Gyula Taubler eingesetzt. Die Erweiterung und Ersatz des Ausbildungspersonals war immer wieder notwendig, ab 1924 waren jährlich Jugendausbildungskurse auch in Szekszard gehalten. Die außen- und innenpolitischen Änderungen ab 1938 machten für die ungarische Militärselite möglich, die Leventebewegung ohne Rückhalt unter ihre Leitung zu ziehen, wobei durch die Machtübernahme der Pfeilkreuzler-Hungaristen Partei eine traurige Epoche begann. Die Leventebewegung wurde 1945 aufgelöst. In den Jahren der Nachkriegszeit waren mehrere Leiter der Leventebewegung vom Volksgericht verurteilt, von den höchstrangigen Generalen bis zu den einfachen Leventeausbildnern. Das Szekszarder Volksgericht verkündete im Jahre 1945 Urteil gegen den Leventeausbildner Josef Patacsi in Angelegenheit „*eines wegen Kriegsschuld angeklagten Gymnasialreligionslehrers*“. Die den Krieg überlebten und heimgekehrten Leventes waren angeprangert oder schlimmstenfalls in die Gulag-Arbeitslager verschleppt, ihre allgemeine Beurteilung war während des Kommunismus ziemlich negativ.

FUKSZ MÁRTA

Fejezetek a szekszárdi borvidék legújabb kori történetéből

I.

Szervezeti és jogszabályi háttér: hegyközségek és eredetvédelem

A mezőgazdasági ágazatot érintő jogszabályokkal (agrárjog) és társadalmi szempontú megközelítéssel a szociológia foglalkozik. Sajnálatos módon részterületét, a borjogot a társadalomtudományi kutatás még nem fedezte fel magának. A téma alapos ismerői a jogászok közül kerültek ki, akik szigorúan jogtudományi megközelítéssel vizsgálták a borszabályok változását.¹ A kutatás kezdetén én is a jogszabályok kialakulására, tartalmára és a magyarországi borágazatra tett hatására fókuszáltam. Ezt követően kezdtem vizsgálni az interjúkon keresztül a borvidékre és a borászközösségek helyi szervezeteire gyakorolt hatását. A borászoknak csak kis csoportja áll közvetlen kapcsolatban az országos szintű szervezetekkel, azonban szakmai döntésük mindenre kiterjed, így az ágazat bármely szereplőjének véleménye releváns. A kutatás módszerét tekintve egyrészt félig strukturált, narratív interjúkat használtam fel, melyeket az elmúlt két év alatt készítettem a borvidék meghatározó szereplőivel. Kiválasztott beszélgetőpartnereim némelyikével évek óta közvetlen kapcsolatba állok, de kifejezett célom volt, hogy a szekszárdi borásztársadalom minden rétegét megszólaltassam. Az ő elmondásaikra támaszkodva váltak érthetőbbé a jogszabályok gyakorlati megvalósulásának nehézségei, mely anomáliák idővel korrekcióra szorultak. A beszélgetések közben nemcsak a törvények és a borászok erről alkotott eltérő véleménye tárult fel, hanem elhangzottak a borvidéken belüli egyéb problémák is, melyek a „nagyok és a kicsik”² közti eltérő gondolkodást, a termelők és felvásárlók, azaz a szőlészek és borászok közti ellentéteteket, a borvidék jövőjéről szóló elképzeléseket is magában foglalták. Éppen ezért fontos szót ejteni beszélgetőpartnereim megjelöléséről. Az interjúk során többen megerősítették, hogy vállalják a nevüket és az interjúban elhangzottakat.

¹ Lásd később dr. Olajos István és Szilágyi János Ede írásait.

² A szekszárdi borásztársadalom (kis-, közép-, és nagyborászok) kategorizálását lásd FUKSZ 2014, 551–554.

Vannak köztük hivatali pozícióval rendelkező közszereplők és a média által többször megszólított szakemberek is, tehát nyilatkozataik a különböző hírcsatornákon egyébként is olvashatóak. A borvidék közös projektjei miatt pedig nagyon jól ismerik egymás álláspontját, tehát beszélgetőpartnereim egy részének ez sem indokolná nevük elhallgatását. Ennek ellenére én mégis nevük kódszámokkal történő helyettesítése mellett döntöttem. Tapasztalatom szerint a borászok közötti viszony konfliktusokkal terhelt, mely nemcsak az eltérő gazdasági érdekekből, hanem személyes ellentétekből is adódik. Természetesen a vélt vagy valós sérelmek és vádló kijelentések nem a nyilvánosság számára hangoztak el. A kritikai megjegyzéseket olyan információöbbletként kezeltem, melyek árnyalni tudták a kis-, közép- és nagyborászatokról kialakult képet és a közöttük működő kapcsolati hálót. Nevük helyett azzal a pozícióval neveztem meg őket, melyet a szekszárdi borászok között elfoglalnak, ezzel segítve egy-egy réteg nézőpontjának a megismerését. Végül 14 emberrel, 2–4 órás mélyinterjút tudtam készíteni, melyeket néprajzi-antropológiai módszerrel elemeztem, értékeltem.

A kutatás során nehézséget okozott, hogy a hegyközség hivatali szereplőivel (hegybírókkal, a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa³ kötelékében dolgozókkal) nem lehetett személyes interjút készíteni. A 2012-es hegyközségi törvény óta – jogállásukból adódóan és titoktartási kötelezettségük miatt – a szervezet hivatali munkatársai csak a HNT engedélyével, és akkor is csak írásos formában válaszolnak a részükre feltett kérdésekre. Ennek legnagyobb hátránya, hogy épp a szakmai szervezet képviselőivel korlátozott a kommunikáció. A szabályozás ellenére a Szekszárdi és a Bátaszéki hegyközség tisztviselői minden lehetséges segítséget megadtak, mely módjukban állt.⁴ A kutatás során elengedhetetlen volt mind az európai uniós, mind a magyar jogszabályok ismerete, a változások végig követése, melyhez a törvény szövegein túl jogszabály-értelmezéseket is fel kellett használni. A borászati téma népszerűségéből és az internet elterjedtségéből adódóan rengeteg szakcikk, tanulmány, és ami fontosabb, kormányzati információ, hivatalos adatszolgáltatás is megjelent a honlapokon, melyek a gazdasági témájú kutatás során jól használhatóak voltak.

1. A SZŐLŐBIRTOK FUNKCIÓJÁNAK MEGVÁLTOZÁSA

A Szekszárdi borvidék történeti kutatása mellett legalább olyan fontos a borvidék utolsó harminc évének gazdasági-, társadalomtörténeti elemzése. A jelenkori kutatás középpontjában a szőlőbirtok mint jövedelemforrás jelenik meg. Hogy megérthessük a szőlőbirtok funkciójának alapvető megváltozását és ennek hatását egy-egy borvidék életére, röviden ki kell térni az előző évszázadokban betöltött szerepére.

A szőlőbirtokot különleges jogállás jellemezte a feudális- és a polgári korban. Egyrészt a földek előkészítése, a vesszők ültetése és a szőlő termőre fordulása miatt várni kellett minimum három évet az első szürettel, így az adóztatással is. Másrészt a szőlőtermesztés nagy munkaigényű és szak tudást igénylő gazdasági ágazat volt, így nem véletlen, hogy önálló jogszokás-rendszer alakult ki vele kapcsolatban a mezőgazdaságon belül.⁵

A történeti források tanúsága szerint a 19. század közepére szinte minden szekszárdi családnak volt kisebb-nagyobb szőlőtulajdona.⁶ A szőlő szerepének vizsgálatakor érdemes megnézni a birtokok nagyságát is. Az örökváltsági szerződés aláírásakor (1858) az 1864 tulajdonos mintegy 2970

³ A hegyközség legfőbb döntéshozó szervezete. Innentől rövidítése: HNT. Részletes leírását lásd később.

⁴ Szeretnék köszönetet mondani a Szekszárdi Hegyközség hegybírójának, Kelemen Erikának, a hegyközség titkárnak, Szikszai Péternek és a Bátaszék Térségi Hegyközség hegybírójának, dr. Szász-Kiss Szilviának a hegyközségi adatsorok összeállításában nyújtott segítségükért. Lásd: 3. és 5. táblázat.

⁵ Bővebben lásd: FUKSZ 2016, 470–472.

⁶ Glósz József kutatásai szerint az 1860-as években a szekszárdi szőlőtulajdonosok (kb. 1400–1500 db) száma hozzávetőleg azonos volt a városban lévő lakóházak számával és csak valamivel kevesebb a családok számánál. GLÓSZ 1990, 236.

hold szőlőt birtokolt a szekszárdi határban. A szőlők megoszlását is figyelembe véve, – mely a legnagyobb tulajdonostól (34 hold) a legapróbb parcelláig terjedt – azt mondhatjuk, hogy átlagosan fél-másfél hold szőlőt birtokolt az emberek többsége.⁷

Ezt figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a szőlőbirtok sosem jelentett – nem jelenthetett – kizárólagos jövedelemforrást egy-egy család számára ebben az időben. A 18–19. században és az 1900-as évek első felében az itt élők fő megélhetését a gazdaság más szektora (földművelés, állattenyésztés, kézműipar, kereskedelem vagy értelmiségi foglalkozás) biztosította, azonban a szőlő jelentős *keresetkiegészítést* nyújtott a társadalom minden rétege számára.

Az apró földbirtokkal rendelkező, igavonó állat nélküli zsellérek napszámosként megkeresett bérüket egészítették ki szőlőjük bevételével. A kézművesek, kereskedők, tisztségviselők számára a föld, a szőlő anyagi biztonságot nyújtott, egzisztenciájukat stabillá tette a gazdaságilag nehéz években is. A társadalom felső rétege pedig a fellendülő borkereskedelem és a szőlővel járó gazdasági előnyök miatt vásárolta szívesen a birtokokat, melyet bérbe adtak vagy bér munkában műveltettek meg. Nem mellesleg a szőlőbirtok a társadalmi beilleszkedés eszköze volt, mely sajátos „tösgyökerez szekszárdi” öntudatot adott az egykori mezőváros lakóinak.

A II. világháborút követően a kialakuló tsz-ek és állami gazdaságok nem sajátították ki az összes szőlőterületet a borvidéken. A korszakban mindvégig magas maradt a családi művelésben lévő szőlők, úgynevezett zártkertek aránya, melyet az országban elsőként Szekszárdon alakítottak ki 1963-ban. Valószínűleg a borvidék adottsága is hozzájárult a rendszer létrejöttéhez, ugyanis a domboldalak lejtőin elhelyezkedő, szétaprózódott szőlőterületeket célszerűbb és hatékonyabb volt családi művelésben tartani. Ráadásul a termelősövetkezetek és állami gazdaságok is kiadták saját szőlőterületük egy részét családi művelésbe.⁸ Munkahely mellett általában 1–2 hektár szőlő művelését vállalta el egy család.⁹ A leadott szőlő – ritkábban bor – révén olyan extra bevételhez jutottak, mely életszínvonaluk emelését segítette elő (családi ház építése, autóvásárlás, gyermekek iskoláztatása).

Összességében kijelenthetjük, hogy a rendszerváltozásig (a mezőgazdaság privatizációjáig) nem történt nagy változás sem a több évszázados szőlőbirtok-szerkezetben, sem a szőlőnek a társadalomban betöltött funkciójában, annak ellenére, hogy a politikai berendezkedés többször (1848, 1949/50, 1989/1990) is megváltozott.

Az 1989-ben bekövetkező politikai fordulat után teremtődtek meg azok a törvényi-gazdasági feltételek, melyek megalapozták az árutermelő szőlészeti és borgazdálkodás kialakulását, és elősegítették lassú, fokozatos kiépülését a vállalkozások állami támogatásának formájában.¹⁰ Ennek lehettünk tanúi az elmúlt 30 évben. A családi birtokok fejlődése következtében a szőlő és a belőle készített bor lassan képes volt biztosítani a család egy tagjának – kezdetben általában férfitagjának – a megélhetését. Ekkor változott meg a szőlőbirtok gazdasági-társadalmi funkciója is. A szőlőtermesztés és borkészítés kilépett a több évszázados, „harmadik láb” szerepéből, mely csupán megerősítette a család anyagi biztonságát. Innentől kezdve a *megélhetés alapja* lett. A családi vállalkozások fejlődésének intenzitását számos tényező befolyásolta, melyek hatására kialakultak a borvidék mai képét meghatározó borászatok és borászati üzemek.

A rendszerváltás utáni első két évtizedben a borászatok kialakították saját birtokukat, szőlőket

⁷ KOVÁCS 1994, 5; GLÓSZ 1990, 235–237.

⁸ Az 1987-ben Tolna megye szőlőterületeinek 47,2%-át kistermelők (családok) művelték meg. Ebből a területek 29,6 %-a a kisegítő és egyéni gazdaságok kategóriájába (háztáji) tartozott, 17,6%-át pedig a termelősövetkezetek műveltették meg, szintén háztáji birtokként. KSH 1989, 8–9.

⁹ Lásd a Szekszárdi Mezőgazdasági Zrt. példáját. FUKSZ 2018, 541–542.

¹⁰ Természetesen ez az időpont nem egy egzakt korszakhatár. A Villányi borvidéken a 80-as évek második felében egyes termelők saját névvel palackozták boraikat, megalapozva ezzel későbbi vállalkozásukat. SZIGETI 2004, 166. A Szekszárdi borvidéken például Takler Ferenc 1987-től kezdte forgalmazni saját folyóborát, majd a 90-es évek legelején megalakultak az első vállalkozások is. FUKSZ 2014, 555–559.

vágtak ki, vagy telepítettek, ezzel racionalizálva a borszőlő termelést, igazodva a piac igényeihez és saját lehetőségeikhez, elképzeléseikhez. Mellette fel kellett építeni – és fokozatosan fejleszteni – azokat az infrastrukturális rendszereket, melyek a szőlő feldolgozását, érlelését, palackozását és tárolását segítették elő. Mindezt ki önerőből fokozatosan, lassabban, vagy magántőkével, kölcsönrel, pályázati pénzek segítségével, a többiekhez képest gyorsabban érte el. Ebben és a végeredmény tekintetében számottevő különbségek észlelhetők a borászatok között.

A borászatok munkájának következtében – melynek középpontjában a magas színvonalú szőlőtermesztés és a minőségi bortermelés állt – a Szekszárdi borvidék a borfogyasztás és az ismertség szempontjából az 5. és a 7. helyen állt 2017-ben.¹¹

A végső célt azonban, a *“Szekszárdi borvidéknek a világ bortérképén való megjelenését,”*¹² azaz további fejlődését és világhírűvé válását, már csak a borászok összefogása, a közös gondolkodás képes megvalósítani. Ehhez közös koncepciók megfogalmazására, a borvidék arculatának közös szinten történő kialakítására és mindezek egységes kommunikációjára van szükség.

Szerencsére az utóbbi másfél évtizedben a mindennapi, gazdasági jellegű problémákon túllépve a szekszárdi borásztársadalom minden rétegében megjelentek azok a szereplők, akik elindították a belső kommunikációt a borvidék érdekében. Egy olyan csoportról van szó, mely magába foglalja a vezető- és középborászatok szinte 100 %-át, és a feltörekvő, a szőlészetből, borászatból megélni kívánó kistermelők egy részét. Érdekvégyesítő tevékenységüket három borvidéki szervezeten (Szekszárdi borvidék hegyközségei, Szekszárdi Borvidék Kft., Szekszárdi Borászok Céhe,) keresztül fejtik ki. Fontos megérteni e szervezetek felépítését, egyensúlyozó szerepét, jelentőségét, mert együttműködésük, dinamikájuk – tagjai akarata, egyéni és közös döntéseik – alakítják a Szekszárdi borvidék életét, határozzák meg fejlődési irányait a napjainkban és a jövőben.

2. SZERVEZETI ÉS JOGSZABÁLYI HÁTTÉR – A SZEKSZÁRDI BORVIDÉK HEGYKÖZSÉGEI

Mint a tanulmány címe sugallja, a több részesre tervezett munka első szakaszában a magyarországi borágazat egy olyan szervezetével kívántam foglalkozni, mely megalakulása óta nélkülözhetetlen része volt egy-egy borvidék életének. A hegyközségek helyi szinten betöltött szerepe, országos szintű szervezetének funkciója, tehát az egész intézményrendszer változása több esetben is kormányzati, minisztériumi hatásra történt. Ehhez pedig a törvényi, jogszabályi változások ismertetése elengedhetetlen.

Az önszerveződő, autonóm jogokkal bíró hegyközségi rendszer több évszázados múltra tekint vissza.¹³ A szervezetet 1949-ben számolták fel,¹⁴ majd a rendszerváltás után a hegyközségi törvény (1994. CII. tv.) hívta életre. Ettől kezdve az országos törvények helyi végrehajtásáért, ellenőrzéséért a hegyközség különböző szintű szervezetei voltak a felelősek. Felépítésén, funkcióján keresztül megérthető az a kormányzati szándék, mely a borvidékekre mint a mezőgazdaság egyik jelentős ágazatára tekint.

Hegyközséget azokon a településeken kellett alakítani (kötelező jelleggel), melynek határrészében klasszifikált, méghozzá szőlőtermesztésre alkalmas vagy kiválóan alkalmas területek voltak.¹⁵

¹¹ 2017-ben a HNT megbízásából végzett, a hazai borfogyasztási és vásárlási szokások elemzésének eredményét lásd: TOTTH – SZOLNOKI 2019, 33–34.

¹² Interjú egy magyar borakadémikussal (innenről: BA) és egy szekszárdi nagyborással (innenről: NB1).

¹³ Jelen tanulmánynak nem témája a Szekszárdi borvidék és a Tolna megyei hegyközségek kialakulása, történeti múltjának bemutatása. Ehhez lásd: FUKSZ 2016, 537–576.

¹⁴ 3300/1949. számú kormányrendelet.

¹⁵ A termőhelyek nyilvántartását, a termőhelyi katasztert a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (innenről: FVM) vezette. Ebből került rögzítésre, hogy az egyes termőhelyek milyen minőségi besorolásban vannak. FODOR 2006, 283.

Az alakításhoz 50 hektár szőlőre volt szükség, legalább 10 termelő használatában.¹⁶ Ennek hatására több mint 300 hegyközség alakult országsszerte 1995 végére.

Definíció szerint¹⁷ a hegyközség egyrészt a szőlészeti, borászati termelők és felvásárlók érdekvéviselői szervezete, másrészt a származás- és minőségvédelem biztosítására létrejött köztestület volt. Mivel köztestületként működött, innenől kezdve bizonyos állami és önkormányzati feladatokat kizárólagosan ők láttak el, melyek lehettek közigazgatási vagy hatósági jellegűek.¹⁸ A törvény arról is rendelkezett, hogy árutermelő tevékenység csak a hegyközség tagjaként folytatható. Más szóval a hegyközségi tagság kötelező jellegű volt, mert árutermelés esetén így tudta tagjait az eredetvédelmi funkció betartására kényszeríteni.¹⁹ Másrészt a kötelező tagság révén a hegyközségi rendszer gyakorlatilag az egész ágazat érdekeit képviselni tudta.

A hegyközség legfontosabb szervezete a közgyűlés volt, mely a tagok összességéből állt. A szavazások során minden tagot egy szavazat illetett meg.²⁰ A közgyűlés az alapszabályban határozta meg a hegyközség szervezetének felépítését, működését, valamint hatáskörét. Valójában a törvény csak megnevezte azokat a területeket, melyeknek mindenképp benne kellett lennie a szabályzatban. A kötelező adatokon (hegyközség neve, székhelye, célja, feladata, képviselőre jogosultak köre) túl tartalmaznia kellett a tisztségviselők megválasztásának rendjét, feladatkörüket, saját szervezeti felépítését (választmány, ellenőrző bizottság, elnök és hegybíró), működését és a gazdálkodásukra vonatkozó alapvető szabályokat (pl. éves költségvetés, a hegyközségi járulék megállapítása).²¹ A törvényben foglaltakon túl a közgyűlés bármilyen témát beemelhetett szabályzatába, ha a tagok megszavazták. Ez nagyfokú szabadságot és önszabályozó jelleget biztosított a hegyközségeknek. A tagság védelme érdekében az alapszabály módosításához a gyűlésen részt vevő tagok szavazatának kétharmados többségére volt szükség. Fontos kiemelni, hogy ebben az esetben nem a teljes tagságról, hanem a gyűlésen megjelenő, szavazóképes tagok kétharmadáról volt szó.²² A közgyűlést – ha az alapszabály nem rendelkezett róla – évente legalább egy alkalommal össze kellett hívni, ahol a hegyközség választott vezető testülete beszámolt éves munkájáról, illetve lehetőség nyílt a vitás kérdések rendezésére.

A hegyközség legfőbb döntéshozó testülete a választmány, melynek élére a közgyűlés egy elnököt is kinevezett. A választmány tagjait – számukat az alapszabály rögzítette – a hegyközségi tagok maguk közül választották meg, csakúgy, mint az elnököt. Utóbbi képviselte a hegyközséget harmadik féllel szemben és a hatóságok előtt is. A választmány és az elnök a közgyűlés döntése szerint irányította a hegyközséget, és gondoskodtak a határozatok végrehajtásáról. A gördülékeny ügymenet érdekében a választmánynak legalább kéthavonta üléseznie kellett, de gyakrabban is tanácskozhattak.²³

A közgyűlés választotta meg a háromtagú ellenőrző bizottság is. Legfőbb feladata a hegyközség törvényességének és gazdálkodásának az ellenőrzése volt, ezért a bizottság kizárólag a közgyűlésnek tartozott felelősséggel. Továbbá kötelessége volt ötévente független könyvvizsgálóval ellenőriztetni a könyvelést, melynek betartásáért ők feleltek.²⁴

¹⁶ 1994. CII. tv. 5. §.

¹⁷ „(1) A hegyközség az azonos település termelői és felvásárlói által e tevékenységükhöz fűződő közös érdekeik előmozdítására, valamint az általuk előállított termékek származás- és minőségvédelmére létrehozott köztestület. (2) A törvény hatálya alá tartozó településen szőlészeti és borászati árutermelő tevékenység csak hegyközségi tagjaként folytatható.” 1994. CII. tv. 3. §. Az új hegyközségi törvényben (2012.) már a borvidék településein tevékenységet folytató szőlészeti és borászati termelők köztestületként definiálja a hegyközséget. A felvásárlók külön jogszabály szerinti nyilvántartása kerülnek, de tevékenységüket továbbra is csak hegyközségi tagként folytathatják. 2012. CCXIX. tv. 3. §. (1)–(3).

¹⁸ SZILÁGYI 2008. c. 12.

¹⁹ FARKAS 2003, 137.

²⁰ Az „egy tag egy szavazat” elve 2012-ig, az új hegyközségi törvény megjelenéséig volt érvényben. Lásd később.

²¹ 2012. CCXIX. tv. 6. §. és 11. §.

²² 1994. CII. tv. 11. §. (3); 2012. CCXIX. tv. 14. §. (3); SZTANÉV 2014. Az ún. önkéntes tagok részt vehetnek a közgyűlésen, javaslat-tétellel élhetnek, de nem szavazhatnak.

²³ 1994. CII. tv. 15–16. §.

²⁴ 1994. CII. tv. 18–19. §.

Az új hegyközségi törvény megjelenéséig,²⁵ 2012-ig a közgyűlés választotta meg a hegybíró, aki az adminisztratív ügyek intézésért volt felelős. Természetesen munkáját a közgyűlés és a választmány határozatai szerint végezte. Vezette a hegyközségi névjegyzéket, és ő gyakorolta a munkáltatói jogokat a hegyközség alkalmazottai felett.²⁶ Szintén a hegybíró intézte a mindennapi, hivatalos ügyeket, a szőlőtelepítési és kivágási engedélyeket, a statisztikai adatok gyűjtését és továbbítását a hivatalok részére. Legfontosabb feladata azonban a származási bizonyítványok kiadása volt, mellyel a tulajdonos szőlőjének vagy borának egy adott termőterületről való származását tudta bizonyítani, ami az eredetvédelem alapját jelentette. A 2012. évi hegyközségi törvény értelmében a hegybíró státusza a közgyűléstől függetlenné vált. Közigazgatási, hatósági szerepköre megmaradt, de a munkáltatói jogokat a HNT főtitkára gyakorolta. A tisztség betöltésére a borvidék választmánya ezután csak javaslatot tehetett.²⁷ Az átalakítás következtében a hegybíró fizetését sem az adott hegyközség, hanem a HNT finanszírozta. Végeredményben a hegybíró pozícióját az agrárium állami, hivatali rendszerébe integrálták, így területi szinten is megjelent egy – az eredetvédelemért felelős – állami tisztségviselő.

A hegyközségi tag legfontosabb joga, hogy a közgyűlés megbeszélésein és szavazásain részt vegyen, megválasztása esetén pedig tisztséget viseljen a hegyközségen belül.²⁸ A kezdeti lelkesedés után a gyűléseken való részvételi kedv visszaesett, de a törvény kötelező erejénél fogva a tagságot fent kellett tartani. A szőlőeladásban és borértékesítésben érdekelt termelőknek pedig szüksége volt származási bizonyítványra. A hegybíró csak abban az esetben adta ki a dokumentumokat, ha a termelő az éves tagdíjat már befizette, és adatszolgáltatási kötelezettségének eleget tett.

A hegyközségek fenntartását kétféle forrásból biztosította a kormányzat. Mivel közigazgatási funkciót látott el, ezért bevételeinek egy része állami finanszírozásból, a szolgáltatások díjaiból, a kiszabott pénzbírságokból, másik része pedig a tagok járulékbefizetéseiből származott.²⁹

A 2000-es évek első felében komoly feszültséget okozott a hegyközségek finansziális problémája. A működésükhöz szükséges állami támogatás évről-évre csökkent. A minisztérium nem fizette ki időben, vagy kevesebbet fizetett a hegyközségeknek, melynek nagy számával amúgy is elégedetlen volt.³⁰ Mellette a tagdíjak (járulékok) beszedése sem ment zökkenőmentesen, ami szintén a bevételek csökkenéséhez vezetett. Ezekkel az indokokkal megtámogatva a hatékonyság növelése és a gazdaságosság érdekében született meg a kormányzati döntés a hegyközségi törvény módosításáról 2007-ben.³¹ Ennek következtében megváltozott a hegyközségek megalakításának a feltétele. Az eddigi 50 hektár helyett a borvidékhez tartozó települések közigazgatási területén fekvő szőlőültetvények nagyságának – legkevesebb 10 termelő használatában – a minimum 500 hektárt el kellett érnie.³² Ezzel az intézkedéssel megkezdődött a hegyközségek integrációja, melynek során számuk 200 alattira csökkent.

A Szekszárdi borvidéken az 1994. évi törvény hatására hat hegyközség alakult. A 2007. évi átstrukturizálást követően négy hegyközség (Decs, Sióagárd, Zomba, Szekszárd) összeolvadt szekszárdi név alatt, míg a bátaikat a bátaszéki integrálta. A Szekszárdi borvidéket azóta is ez a két hegyközség alkotja.

A 2007. évi módosítás megváltoztatta a tagdíjak összegét. Bevezetésre került egy hegyközségi

²⁵ 2012. CCXIX. tv.

²⁶ 1994. CII. tv. 17. §.

²⁷ 2012. CCXIX. tv. 40–43. §.

²⁸ SZILÁGYI 2008. c. 15.

²⁹ 1994. CII. tv. 53. §.

³⁰ SZILÁGYI 2008. a, 170.

³¹ 2007. CLV. törvény a hegyközségekről szóló 1994. CII. törvény, valamint a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 2004. XVIII. törvény módosításáról.

³² 2007. CLV. tv. 5. §. (1).

járulékminimum, melyet a borvidék vezető testülete, a hegyközségi tanács³³ állapított meg a következő évre. A közgyűlés megszavazhatott ennél magasabb díjat, de ettől kevesebbet nem. A járulék összegét személyre szólóan állapították meg. *„Termelő esetén a termőültetvényeinek területe vagy szőlőterületének aranykorona-értéke és a szőlő- vagy bortertermés mennyisége alapján, ... a felvásárló esetén a felvásárolt szőlő, must vagy bor mennyisége alapján.”*³⁴

Változás állt be a tagsági jogviszony tekintetében is. 2007-ig az 500 m² alatti szőlőterületek tulajdonosa nem minősült szőlészeti termelőnek, tehát nem volt kötelező a hegyközség tagjának lenni. Ez követően *„szőlészeti és borászati termelőnek”*-nek az számított, *„aki 1000 m²-nél nagyobb területen művel szőlőt, vagy területnagyságtól függetlenül szőlőültetvényének termését értékesíti, illetve értékesítésre bort készít”*³⁵ – azaz, tagsága kötelező lett. Így azonban, a hivatalosan értékesítést nem végző, 0,1 hektár alatti szőlő- és bortertermelők pontos száma és területük nagysága nem vált ismertté.

A törvényben³⁶ a *„hegyközségi szervezetek”* definíciója egy három szintű, független, egymással lazán kapcsolódó rendszert fogalmazott meg. Alapját (helyi szinten) az egy-egy településen megalakított hegyközségek jelentik. Területi szintjét a hegyközségi tanács, vagy más néven borvidéki tanács képviseli. Mint a neve is mutatja, az egy borvidékhez tartozó hegyközségek alakítják meg a tanácsot úgy, hogy hegyközségenként két tagot delegálnak. *„A tanács egy koordináló, érdekképviselői szervezet, melynek két célja is van. Egyrészt a felsőbb szinteken, a Hegyközségek Nemzeti Tanácsában képviseli a borvidéket, másrészt megpróbálja összefogni a helyi borásztársadalmat a közös célok és a borvidék jövője érdekében.”*³⁷

2012-ig az egyik delegált tag a hegyközség választott elnöke volt.³⁸ A 2012. évi hegyközségi törvény³⁹ változást hozott ebből a szempontból. A szakmaiság érdekében a tanácsban egy szőlészeti és egy borászati szekciót hoztak létre. Innentől kezdve minden hegyközség egy-egy borászt és szőlészt delegált a tanács megfelelő szekciójába.⁴⁰ A Szekszárdi Borvidék Hegyközségi Tanácsa négy tagból áll. Elnöke – a 2018-as tisztújítás óta – Bósz Adrián, aki a Bátaszék Térségi Hegyközség borász küldöttje volt.⁴¹ Az elnöki pozíció egy társadalmi funkció, mely rengeteg munkát igényel díjazás nélkül. A feladatok megosztása érdekében – most először – alelnököt is választottak Takler András személyében.

A szervezet országos szintjét a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa képviseli. Szőlészeti és borászati szekciójába minden borvidéki tanács egy-egy tagot delegál.⁴² Jelenleg a HNT a borvidékek és a hegyközségi tanácsok számából adódóan 22 borászból és 22 szőlészből áll. A tagok maguk közül elnököt és alelnököt választanak. A mindennapi *„ügyek viteléért felelős tisztségviselő a főtitkár, akit a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa pályázat alapján választ meg.”*⁴³ A törvényből szövegéből látszik, hogy a főtitkár nem tagja a HNT-nek, ráadásul *„hivatalba lépéséhez a miniszter előzetes jóváhagyása szükséges.”*⁴⁴ Valójában a főtitkár a legfontosabb összekötő a minisztérium (kormányzat) és az

³³ A borvidék hegyközségi tagjaiból választott testület. Leírását lásd később.

³⁴ 2007. CLV. tv. 28. §. (1)–(3).

³⁵ 2007. CLV. tv. 4. §.

³⁶ 1994. CII. tv. 1. §; Infojegyzet 2016/64.

³⁷ ÁRKI 2018, 2.

³⁸ 1994. CII. tv. 33. §.

³⁹ 2012. CCXIX. tv.

⁴⁰ 2012. CCXIX. tv. 22. §.

⁴¹ A Szekszárdi Borvidék Hegyközségi Tanácsába a Bátaszék Térségi Hegyközség szőlész és borász küldöttjei, Berlinger Csaba és Bósz Adrián, a Szekszárdi Hegyközség küldöttjei, Mészáros Péter és Takler András voltak. Mind a négyüket saját hegyközségük közgyűlése választotta meg szavazás útján. ÁRKI 2018, 2.

⁴² 1994–2012 között a HNT-t a borvidéki tanácsok elnökeiből és tanácsokként egy választott tagból álló testület alkotta. 1994. CII. tv. 35. §.

⁴³ 2012. CCXIX. tv. 28. §.

⁴⁴ Uo.

önkormányzati jelleggel működő hegyközségi rendszer között. Pozíciója felértékelődésének megvoltak az előzményei.

A 1994-es és a 2012-es hegyközségi törvények kiadása között eltelt időben a hegyközségi – helyi és országos – szervezetek funkciójában jelentős változás állt be. Mindez összefüggésben volt az ország európai uniós integrációjával. A hegyközségi rendszer egyik legfontosabb feladata a minőség- és eredetvédelem biztosítása, azaz a borászati termékek törvénybe foglalt minőségének a garantálása volt. Az ennek érdekében meghozott jogszabályoknak illeszkednie kellett az európai borágazat jogrendszeréhez. Mindez a belföldi és külföldi borpiac kiépítésének az érdekében történt. Más szóval a kormányzat által kiadott törvények és rendeletek egyik végrehajtója és ellenőrzője a hegyközségi rendszer lett. 1994–2012 között az országos szint vezetésében szerepet játszó főtitkárt még a HNT tagjai maguk közül választották meg,⁴⁵ míg az új törvény után olyan külsős személyt kellett kinevezni, aki a minisztérium álláspontját is képviselni tudta.⁴⁶ Magyarán a borágazat jelentőssé válásával az alulról szerveződő hegyközség csúciszervezetét becsatornázták az Agrárminisztériumba.

A hegyközségi rendszer másik kiemelt feladata az ágazat összes szőlészeti, borászati termelőjének és felvásárlójának az érdekképviselője volt. Az eltelt két évtized gazdasági változásának következtében az egyes borvidékek szőlőtermelői és borászatai között óriási ellentétek alakultak ki, melyek egyes borvidékek esetében speciális színezetet is kaptak.⁴⁷ Az alapvető szembenállást a borászatok (közép- és topborászatok, üzemek) megerősödött gazdasági befolyása és az általuk fenntartott alacsony szőlőárak okozták. A borászatok véleménye szerint azonban a magyarországi borágazat fejlődését és sikereit a „*kiemelkedően jól működő birtokok, és a jól sikerült borok*”⁴⁸ teremtették meg, mely sikerből (értéknövekedésből) mindenki profitált, a szőlőtermelők is. A kiéleződő ellentétek miatt nem véletlen, hogy mind a borvidéki, mind a nemzeti tanács szintjén létre kellett hozni a szőlészeti és borászati szekciót a képviselő érdekeiben. A HNT-ben történő szavazáson a két szekciónak azonos szavazatszámot biztosított a törvény és a határozatképesség további feltétele volt, hogy „*mindkét szekció küldöttjeinek legalább a fele jelen*”⁴⁹ kellett legyen.

Az új, 2012. évi hegyközségi törvény előkészítése során kibontakozó párbeszéd egyéb problémákra is felhívta a figyelmet. A tervezetet egy kormánypárti képviselő, Tiffán Zsolt (villányi borász) nyújtotta be, és a körülötte zajló felháborodás jelezte, hogy saját frakcióján belül sem volt egységes a megítélése.⁵⁰ A törvény a hegyközségek önkormányzatiságának alapvető jellemvonását akarta újr szabályozni. A magyarországi köztestületekben az „1 tag 1 szavazat” elve érvényesült. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a 125 hegyközség mintegy 73 ezer tagját egyenlő szavazati jog illette meg a közgyűlésben, akár szőlészeti, akár borászati termelőről volt szó.⁵¹ Innentől azonban „*a szőlőültetvénnel rendelkező hegyközségi tagot ... ültetvénye területe alapján minden megkezdett hektár után egy szavazat, ... a szőlőültetvénnel nem rendelkező hegyközségi tagot (borászati felvásárló) egy szavazat illet meg azzal, hogy egy tag az összes szavazat legfeljebb tíz százalékát birtokolhatja, akkor is, ha többre lenne jogosult.*”⁵² Az új jogszabály rengeteg polémiát generált nemcsak a jogalkotók, de a szőlészek-borászok szintjén is. Az ellenzők véleménye szerint jogilag eleve problémás volt, hogy a gazdasági társaságok szemlélete bekerült egy köztestületi szervezetbe. Másrészt a terület alapú szavazati rend előtérbe helyezésével a borvidékeken a nagyobb szőlőterülettel rendelkező közép- és nagyborászatok jutnak pozícióhoz a kistermelőkkel és a terület nélküli szőlőfelvásárlókkal szem-

⁴⁵ 1994. CII. tv. 35. §.

⁴⁶ 2012. CCXIX. tv. 28. §.

⁴⁷ Interjú egy bátaszéki középborással (innentől: KB1), és két bátaszéki szőlőtermelővel (innentől: SZT1 és SZT2). A problémák részletes kifejtését lásd később.

⁴⁸ Borászporthál 2016.

⁴⁹ 2012. CCXIX. tv. 28. §. (5).

⁵⁰ NAGY – SZABÓ 2012.

⁵¹ RADICS 2013, 18.

⁵² 2012. évi CCXIX. tv. 6. §.

ben. „A nagynak 200–300 szavazata van 1 kicsivel szemben. Egyértelmű, nagyon sok kicsit össze kéne hangolni, hogy a naggyal szemben el tudja mondani az érdekeit.”⁵³ A Szekszárdi borvidéken a 10 ha feletti szőlővel rendelkező tulajdonosok száma, mintegy 50–55 személy (a tulajdonosok körülbelül 6%) birtokolja a borvidék területének 62 %-át (körülbelül 1409 hektárt) (1. táblázat). Az őket megillető szavazatok száma olyan magas, hogy összefogásuk meghatározhatja a borvidék működését. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy közülük hányan készítenek bort és hányan értékesítenek csak szőlőt, azaz hány szavazat erősíti a szőlészek és a borászok érdekeit.

1. táblázat⁵⁴

Szekszárdi borvidék	2012		2018/2019	
Birtokok nagysága (ha) és darabszáma	ha db	összterület hány %-a	ha db	összterület hány %-a
0–0,1*	7,23 104	0,3%	1,8227 27	0,08%
0,1–1	312,67 916	13,23%	174,8505 553	7,70%
1–5	443,19 196	18,76%	402,5106 166	17,73%
5–10	378,11 52	16%	267,8668 37	11,80%
10–30	627,38 37	26,56%	788,2678 47	34,72%
30–100	338,95 8	14,35%	421,4306 9	18,56%
100 felett	254,72 2	10,78%	210,1821 2	9,25%
Összesen	2362 1415	100%	2269,9311 841	100%

* A 2007-től hatályos hegyközségi törvény szerint az 1000 m² alatti szőlőterületek tulajdonosa nem minősül szőlészeti termelőnek, tehát neki nem kötelező a hegyközség tagjának lenni (2007. CLV. tv.).

A családi borászatok egyet értenek abban, hogy a törvénynek azokat a termelőket és feldolgozókat kell segítenie, akik a szőlőből és a borból élnek meg.⁵⁵ E felfogás mentén egy viszonylag éles határ húzható meg a szőlőbirtokosok között. A tapasztalat szerint a Szekszárdi borvidéken az öt hektár vagy annál nagyobb szőlőterület jövedelme – a rá épülő borászattal együtt – biztosít elegendő bevételt egy személy részére. „Öt hektár egy embert el tud tartani. Az egész családot, két embert nem, viszont az egész családot foglalkoztatja. Férj fő állásban van (termelőként), de nekik nincs semmi hétvégjük. Ha nem a szőlőbe vannak, akkor a megtermelt bort kell eladni, azzal kell csinálni valamit.”⁵⁶ A hegyközségi adatsorból (1. táblázat 1918/19. év) kiolvasható, hogy ez hány százalékát jelenti a hegyközségi tagoknak. Ha az értékeket hozzáadjuk a 10 hektár feletti adatokhoz, láthatjuk,

⁵³ Interjú egy bátaszéki borással (innentől: B1). B1-nek nincs saját szőlője, borászként dolgozik egy bátaszéki családi vállalkozásban.

⁵⁴ Szekszárdi borvidék összesített adatsora. Forrás: Bátaszék Térségi Hegyközség és Szekszárdi Hegyközség.

⁵⁵ Interjú NB1-gyel, egy szekszárdi nagyborással (innentől: NB2), KB1-gyel és egy bátaszéki középborással (innentől: KB2).

⁵⁶ Interjú B1-gyel.

hogy körülbelül 95 termelő (cca. 11%) birtokolja a borvidék területének körülbelül 74 %-át. Fontos kiemelni, hogy ők – elméletileg – a szőlő- és bortermelésből élnek meg, tehát pozíciójuk törvényi megerősítését jogosnak érzik. Nyilvánvalóan a különböző birtoknagyság eltérő gazdasági potenciállal társul, ami kifejeződik a szavazatok számában. Ráadásul a kistermelői réteg nem rendelkezik azzal az infrastrukturális és technológiai felszereltséggel, mint a közép- és nagyborászatok.

Ennek ellenére a Szekszárdi borvidék elmúlt három évtizedének fejlődésében kialakult és láthatóvá vált egy lehetséges „út”, amely a „nagyok” fokozatos fejlődésének példáján keresztül megmutatta, mi kell egy kiválóan működő (családi) borászathoz. Alapja a minőségi bortermelés. A technológiai hátrányok egy része (pl.: gépesítettség, hűthető-fűthető acéltartályok hiánya) helyettesíthetőek a befektetett nagyobb emberi munkával, a tökéletes szőlő alapanyag előállításával, a higiénias szabályok szigorú betartásával, a még számukra is megfizethető, modern borászati eszközök (pl. műanyag, úszófedeles tartály, adalékanyagok mint pl. élesztő, tápanyag, borkén) használatával.⁵⁷ Mellette az önképzés (szakkönyvek, tapasztalat, növényvédelmi és borászati bemutatók) és a megszerzett gyakorlati tudás alkalmazása mind-mind csökkentik és el is tüntethetik a termékek közötti minőségi különbségeket.⁵⁸ „A minőségi borkészítésnél oda kell figyelni. A mórágyi Pali bácsi fia azt mondta, hogy a szőlőlevelek nem lesznek kifordítva a nap felé. Na, pont ebben volt a lényeg, hogy oda van fordítva. ... Ott kell lenni a szőlőben. A növény igényli a gondoskodást. Akkor kell megcsinálni, amikor kell. Ha a szőlőnél egy-két napot vár az ember, akkor le fog hagyni minket a szőlő. ... Szoktam máshonnan bort vásárolni kóstolásra. Olyan fajtákat veszek, ami nekünk is van, hogy az ember lássa, hogy mi az az irány, amit meg kell próbálni, vagy lássam, hogy ezt nem akarom. Kóstolok, hogy ne alakuljon ki a pincevakság. Mindig kóstolok.”⁵⁹ Összességében elmondható, hogy a megélhetésben érdekelt szekszárdi kistermelők a borvidék fejlődésének érdekében azonos érdekcsoportot képviselnek a nagyobb családi birtokosokkal. Valójában hozzájuk sorolhatóak még a kb. 2–5 hektár közötti termelők is. Közöttük sok fiatal most építi ki borászatát a hozzátartozó vendéglátással (borkóstolók) együtt. Egyelőre megélhetést biztosító munkahelyük mellett dolgoznak gazdaságukban a családtagok segítségére támaszkodva.⁶⁰ Következő céljuk a fejlődés során, hogy borászatuk a családon belül legalább egy fő megélhetését biztosítani tudja. Szintén ehhez a réteghez tartoznak azok a nyugdíjas termelők, akik felismerve a piac igényeit, képesek voltak modernizálni pincéjüket, fejleszteni borászati technológiájukat idős koruk ellenére. Bár a nyugdíj biztos bevételt jelent számukra, a szőlészeti-borászati munkákat ugyanúgy elvégzik. Birtokmértük, minőségi boruk és jó hírnevük már túlmutat a saját és családi fogyasztásra szánt termelők példáján. Közülük a szerencséseeknek a gyermekeik vagy az unokáik a borászat folytatását tervezik. Így a hírnév megőrzése érdekében fent kell tartani a minőséget.

A képzeletbeli határ másik oldalán találhatóak azok a birtoktulajdonosok, akik jövedelem kiegészítésként vagy hobbiként tekintenek a szőlőtermesztésre. Borukat családi fogyasztásra készítik, vagy szűkebb baráti, ismerősi körben értékesítik. Az ellenük felhozott legfőbb vád, hogy „hibásak” a boraik.⁶¹ Valójában ennek az oka egy szemléletbeli – egyben gazdasági – indokkal magyarázható. A borból megélők számára evidencia a készítés körülményeinek az állandó ellenőrzése, az előregedett

⁵⁷ Interjú egy bátaszéki kistermelővel (innenről: KT1) és egy szekszárdi kistermelővel (innenről: KT2). KT1 megélhetését munkahelye biztosítja, de borászata fejlesztésén dolgozik. Folyóbor termelése mellett megrendelésre már palackos borokat is készít. KT2 pár éve feladta állását és megélhetését borászata, főként 2 literes és 0,75 literes palackos borai biztosítják.

⁵⁸ Elmondásuk szerint a nagyobb hátrányt a pályázati rendszerek hozzáférésekor szenvedik el, ami technológiai és infrastrukturális fejlesztési lehetőségeiket is lelassítja. A piacépítés és a marketing területén érzik még tökeszegénységük legfőbb hátrányait (pl.: borvidéki szinten szervezett projektekben való részvétel vagy elutasítás). A továbblépést megnehezítő bürokráciát is jelentős akadlynak gondolják. A „kicsik” és a „nagyok” között fennálló konfliktusokra részletesen jelen tanulmányban nem térek ki. Interjú B1-, KT1- és KT2-vel.

⁵⁹ Interjú KT1-gyel.

⁶⁰ Interjú KT1-gyel és KT2-vel.

⁶¹ A borban történő rendellenes elváltozásokat borhibának, borbetegségnek is nevezik, melyek leggyakrabban a nem megfelelő kezelésből vagy tárolásból adódnak. KISARI 2018.

eszközök cseréje és új, modern gépek vásárlása, nem beszélve a termesztett szőlők fajtaváltásáról. Ehhez pedig elengedhetetlen a folyamatos fejlesztés, ami jelentős összeg ráfordításával érhető el. Természetesen a befektetett tőke nagysága a tervezett változtatástól (és a borászat gazdasági lehetőségeitől) függ. De még a kisebb borászatok is – a pályázatokon kívül – éves bevételük⁶² bizonyos százalékát visszaforgatják a vállalkozásba és fejlesztésre költik.⁶³ Ez a fajta szemlélet húz egy választóvonalat az árutermelők és azok a kis- és törpebirtokosok közé, akik nem a piaci viszonyok szerint tekintenek birtokukra. Ebből adódóan céljaik sem azonosak. Míg előbbiek vállalkozásnak tekintik a szőlőt, és hosszútávú célokat fogalmaznak meg, utóbbiak jövedelemkiegészítő vagy önellátó funkcióját tartják fontosnak. A statisztikai adatok szerint (1. táblázat, 2012. és 2018/19.) az 1 hektár alatti birtokosok száma és területük nagysága csökkent leginkább az utóbbi két évtizedben. Napjainkra a hegyközségi tagok közel 70 %-ának a borvidék területének csupán 8–10 %-a van a tulajdonában. A birtokstruktúra átrendeződésében egy demográfiai tényező is szerepet játszott.

A rendszerváltást a családi művelésben lévő kisbirtokok tulajdonosai középkorúként élték meg. Egy részük a változások ellenére sem tagozódott be az árutermelő szőlő- és borgazdálkodásba. Nem adták el birtokukat, de nem is fejlesztették, hanem – bizonyos okokból – megőrizték a szőlő több évszázados funkcióját. Életkoruk előrehaladtával és a szőlőterület bizonytalan jövője miatt minimalizálták a tőkebefektetést. E generáció képviselői közül mára sokan eltávoztak, a többiek pedig idős koruk miatt nem bírták elvégezni a munkát a gazdaságban. Fiatalabb rokonaik – eltérő okokból – nem tartották meg a szőlőt, eladta a család. „A szomszédos kistermelő sem veszi meg, mert a gyereke elmegy. Nem foglalkoznak a földdel. A nagy (borász) meg még be tudja integrálni.”⁶⁴ „Már mennyiségben (területben) nem akarunk növekedni, de egy-egy szomszédos darabért lehajolunk (szomszédban lévő parcelláért).”⁶⁵ Az idősödő, kisbirtokos réteg térvesztése, apró birtokaik felvásárlása (birtokkoncentráció) és a családi borászatok (vállalkozások) megerősödése egy párhuzamos folyamat része, melyben az árutermelésre alapozott birtokstruktúra határozza meg a rendszer fő profilját.

E kisbirtokos réteg számára az 1994-ben létrehozott hegyközségi rendszer – mivel az új piaci viszonyok megteremtését és a termelő réteg érdekvédelmét szolgálta – nem tudott értékelhető szolgáltatást nyújtani. Ezzel szemben a kötelező tagság, a járulékok fizetése, az állandó adatszolgáltatások, az adminisztráció nyűgös terhei végképp ellene fordították a kistermelőket. Nem csoda, hogy a kezdeti szervezkedés és a jogszabályok megismerése után többségük nem vett részt a hegyközségi gyűléseken. „Mikor közgyűlést tartunk – joga és kötelessége lenne eljönni –, vagyunk 15–20–30-an a 900-ból. De a 6–7, vagy a 10 legnagyobb eljön.”⁶⁶ „Nagyon nagy az érdektelenség. Egy hegyközségi közgyűlésen 30 főnél nincs több, de ebben benne vannak a tisztségviselők, az elnök, az alelnök, az Ellenőrző Bizottság, akiknek ott kell lenni.”⁶⁷ Ezzel párhuzamosan kialakult, megszilárdult és idővel fiatalokkal bővült a borászok azon érdekcsoportja, akik saját vállalkozásuk stabilizálódása után a borvidék helyzetének hazai és nemzetközi megerősödését tűzték ki célul. Mivel utóbbiak sokkal tevékenyebben részt vettek a hegyközség önszerveződő és önszabályozó rendszerében, nem véletlen, hogy a borvidék életének meghatározó szereplőivé váltak. A hegyközségi tagok nagy részének inaktivitása miatt a 2012. évi törvénybe rögzítésre került, „hogy a közgyűlés a megjelent tagok számára tekintet nélkül határozatképes.”⁶⁸ Természetesen a közgyűlés időpontjáról, naprendjéről előtte mindenkit értesíteni kellett írásban. Ezzel az intézkedéssel az aktív tagok – a Szekszárdi borvidék árutermelő borászcsaládjai – előtt még jobban megnyílt a lehetőség kitűzött céljaik megvalósítására. A kisbirtokos tagok érdektelensége pedig még inkább érezhetővé vált, hiszen – az ő szemszögükből nézve – kötelezettségeik megmarad-

⁶² A tiszta hasznot véve alapul.

⁶³ Interjú KT1-gyel.

⁶⁴ Interjú B1-gyel.

⁶⁵ Interjú NB1-gyel.

⁶⁶ Interjú B1-gyel.

⁶⁷ Interjú KT1-gyel.

⁶⁸ 2012. CCXIX. tv. 6. §. (4).

tak jogaik csökkenése mellett.⁶⁹ A két csoport érdeke – eltérő céljaik miatt – összeegyeztethetetlen volt, de a gazdasági és politikai szintű kormányzati támogatást a rendszerváltás óta egyértelműen az árutermelő borágazat élvezte. Az önfenntartó és hobbicélú kisbirtokos szőlőtermelőknek sem gazdasági, sem társadalmi erejük nem volt érdekeik védelmére, így tagjaik, birtokaik – vele együtt régebbi kort időző életszemléletük – eltűnése spontán folyamatként zajlott tovább.

Szintén feszültséget teremtett a felvásárlók szavazatának csökkenése. Attól függően, hogy a felvásárló rendelkezett-e szőlőterülettel az adott borvidéken, változott az őt megillető szavazatok száma. Sok felvásárló kis területet birtokolt, de nagy mennyiségben vásárolta fel a borvidék szőlőjét. Ettől függetlenül csekély beleszólási joga volt a szavazatok alacsony száma miatt. Az elégedetlenséget a szőlő nélküli nagy felvásárlóknak számító cégek részéről az okozta, hogy a hegyközségnek fizetett járulékok óriási, – ezt a borvidékről felvásárolt szőlő és feldolgozott bor mennyisége alapján állapították meg, – de csak ugyanannyi (1) szavazat illette meg őket, mint az egy hektár alatti kisbirtokosokat.⁷⁰ Tehát pénzügyi hozzájárulásuk a rendszer fenntartásához számottevő volt, beleszólásuk a hegyközség életébe mégis jelentéktelenné vált. Véleményük szerint a hegyközségi törvénynek azokat a tulajdonosokat is szolgálnia kellene, akik a működési költségek nagy részét fizetik.⁷¹

A terület alapú súlyozás a hegyközségi rendszer borvidéki és országos szintjén is megjelent a 2012. évi törvény következtében. A borvidékek területének nagysága hatással volt döntéshozatali helyzetükre a nemzeti tanácson belül. A hegyközségi tanácsok küldöttjeit a borvidék *„nyilvántartott területe alapján minden megkezdett hektár után egy szavazat illeti meg azzal, hogy egy küldött az összes szavazat legfeljebb 10 százalékát birtokolhatja.”*⁷² Így – elméletileg – az országos szintű döntésekben a nagyobb borvidékeknek nagyobb beleszólása lehetett.

A HNT adatai alapján (2. táblázat) a Kunsági borvidék esetében fordul elő – területe szerint a szavazatok 32 százalékát birtokolná, – hogy érvényesíteni kell a szavazati plafont. Területileg a második legnagyobb borvidékünk a mátrai, melynek a szavazatszám megegyezik a kunságiéval (10 %). A területnagyság alapján a következő borvidékek esetében már nincs szükség korrekcióra.

A HNT tíz tagú elnökségébe a Szekszárdi borvidék két fiatal küldöttjét, Bósz Adriánt és Mészáros Pétert nem választották be 2018. júniusában. Egyrészt az előző ciklusban, Heimann Zoltán elnökségi tagként már képviselte a borvidéket, másrészt a 2018. évi választás során olyan erős borvidékek kerültek be, mint a kunsági, az egri, a mátrai, a balatonboglári vagy a villányi, melyek területi nagyságuknál és gazdasági súlyuknál fogva számukra kedvező döntési helyzetet tudtak teremteni. Ebbe a felállásba még egy erős borvidéket már nem szavazott be a gyűlés.

⁶⁹ RADICS 2013, 18.

⁷⁰ A Danubiána Kft. az ország 20 legnagyobb borászatának az egyike. Bonyhádi és gyöngyösi üzeme az ország több borvidékéről (pl.: Szekszárdi és Tolnai borvidék) felvásárolt szőlőt dolgoz fel, saját szőlőterülettel azonban nem rendelkezik. /<http://danubiana.hu/> Mint borászati termelőnek, kötelező a hegyközségi tagság ezeken a borvidékeken. 2012-ben közel 6 millió forint járulékot fizetett be a Tolnai Borvidék hegyközségei részére, ennek ellenére csak egy szavazata van a közgyűlésben. RADICS 2013, 18. A bátaszéki és keceli központú Borbény Borászat szőlőterületének nagy része a Szekszárdi és a Tolnai borvidéken helyezkedik el, de helyi kistermelőktől is vásárol szőlőt. Az itteni hegyközségekben saját területe révén több szavazat illeti meg a céget, de mégsem arányos azzal, amekkora járulékot befizet. <http://borbenyiboraszat.hu/boraszatunk.html>

⁷¹ NAGY – SZABÓ 2012.

⁷² 2012. CCXIX. tv. 28. §. (5).

2. táblázat⁷³

A 22 borvidék szőlővel beültetett termőterülete 2019-ben			
1. Móri	555 ha	12. Etyek-Budai	1652 ha
2. Nagy-Somló	557 ha	13. Hajós-Bajai	1871 ha
3. Pannonhalmi	628 ha	14. Balatonfüred-Csopaki	2010 ha
4. Pécsi	639 ha	15. Tolnai	2288 ha
5. Zalai	826 ha	16. Szekszárdi	2289 ha
6. Balatonfelvidéki	831 ha	17. Villányi	2449 ha
7. Bükki	1011 ha	18. Balatonboglári	3551 ha
8. Csongrádi	1020 ha	19. Egri	5723 ha
9. Neszmély	1032 ha	20. Tokaji	5814 ha
10. Badacsonyi	1405 ha	21. Mátrai	6633 ha
11. Soproni	1630 ha	22. Kunsági	20 983 ha
Összesen: 65 397 ha			

A borvidékek jelenlegi helyzete és bizonyos szempontú rangsorolása olyan komplex kérdésekre is felhívja a figyelmet, mint a területek természeti adottsága, az erre épülő borászati vállalkozások eltérő gazdasági koncepciója, mindezek kormányzati támogatottsága, illetve országos és nemzetközi megítélése. A magyar borászat európai szintű pozicionálása mögött az a (kormányzati) gondolat húzódik meg, hogy a Kárpát-medence geológiai és éghajlati viszonyai lehetővé teszik a magas minőségű (akár prémium minőségű) borok előállítását. Mivel borvidégeink – a termőhelyek változottsága miatt – nagy eltéréseket mutatnak, ezért célszerű területenként megtalálni azokat a fajtákat és borstílusokat, melyek a magyar piacokon és nemzetközi szinten is versenyképesnek számítanak.⁷⁴ Egy-egy borászközösségnek az elmúlt évek során pozicionálnia kellett saját borvidékének jelenlegi és jövőbeni helyzetét. Meg kellett fogalmazniuk a borvidék fejlődési irányát és bizonyos közös célokat.⁷⁵ Ezek közé tartozott a borvidék arculatát meghatározó borok megnevezése, mely mögé fel tudtak sorakozni a termelők, és amit hitelesen tudtak megjeleníteni a borászatok. Ha a tagok többsége a minőségi borokat előállító borászatok elképzeléseit támogatta – márpedig a vezető szerepet játszó borászcsaládok ebben látták a kitörési és fejlődési lehetőséget – akkor a közgyűlés ilyen intézkedések végrehajtására adott utasítást a választmánynak és a borvidéki tanácsnak. Minél

⁷³ HNT statisztika 2019. Az adatokat növekvő sorrendben szerkesztettem össze. Az egyes borvidékek területnagysága az elmúlt 10 évben körülbelül +/- 1–3 %-os eltéréssel megegyeztek a 2019-es adatokkal. Ezért az összehasonlításhoz csak egy évnél az adatait használtam fel. A borvidékek termőterületének nagysága évente változhat a kivágások és a szőlőtelepítések miatt. A borvidékek szőlőterületeinek csökkenő, majd lassú növekedésbe vagy stagnálásba forduló tendenciáját, azaz az elmúlt évtizedek ingadozásait, az uniós kvótarendszer hatását jelen tanulmányban nem részleteztem. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Szekszárdi borvidék szőlőtermesztésre alkalmas területe közel 5500 hektár. Ebből az elmúlt évtizedben változó arányban 2100–2300 hektárt volt csak betelepítve szőlővel. A borvidékek termőterületének kihasználatlansága mindegyik borvidéken problémát okoz. A területek és a szőlőtermés mennyiségének csökkenése országos (kormányzati) szintű megoldást igényel.

⁷⁴ Ágazati stratégia 2016, 16., 20.

⁷⁵ Ezeket a célokat és a piac felépítésére vonatkozó elképzeléseiket egy közös startégiában fogalmazták meg az egyes borvidékek. Lásd példának a Villányi borvidék bormarketing stratégiáját (<https://villanyiborvidek.hu/hu/rolunk/bormarketing-strategia-2016>) vagy az Egri Borvidéki Startégiát, (<http://egriborvidek.hu/hu/borvideki-szabalyzatok>). A szövegek főként közép- és hosszútávú koncepciókat tartalmaznak az adott borvidékek fejlődésének lehetséges irányairól, a közös arculat kialakításáról, legfőbb borászati termékeik megnevezéséről, valamint a piacépítési és -fejlesztési lehetőségeikről. A borvidékek legtöbbször – köztük a Szekszárdi borvidék – még nem készítette el saját dokumentumát, annak ellenére, hogy a borvidék jövőjének fő irányát már meghatározták a vidék szereplői. A stratégia tartalma, a borászok eltérő véleménye egy másik tanulmány témája lesz.

előbb „talált magára” egy borvidék, azaz minél gyorsabban találta meg saját borstílusát, és kezdte felépíteni imázsát a minőség fokozatos javítása és fenntartása mellett, mára annál előkelőbb helyet foglal el a borvidékek közötti ismeretségi rangsorban.

A magyar borvidékeknek egyelőre Magyarországon van presztízse, ezért a borászatok legfontosabb célpiaca még mindig a belföldi piac. *„Ha megkérdezi a nagyokat, akkor megmondják, hogy 95 %-a magyar piacra megy. ... Nem nagyon viszik a külföldi piacra sem a magyar borokat tömegével. ... Jó, jó, mindenki dicsekszik, hogy Amerikába, Angliába, meg Hollandiába visznek bort, csak kérdés, hogy mennyit. ... Bár a kínaiak az utóbbi időben elvisznek valamennyit.”*⁷⁶ Tény, hogy a magyar borok jelentős részét a magyar emberek veszik meg,⁷⁷ ezért a borvidékek és/vagy pincészetek megítélése – az értékesítés szempontjából – a hazai fogyasztók körében komoly jelentőséggel bír.

A nemzetközi borvilágban még nincs széles körben elismert és stabil hírneve egyetlen borvidékünknek sem, kivéve Tokajt.⁷⁸ A külföldre exportált palackos borok nagy része egy-egy pincészet nevéhez köthető, akik – mivel a borvidékek most teremtik meg saját imázsukat – sokszor inkább saját pincészetük brand-jét építik. Az alacsony minőségű magyar bor képzete a szocialista tömegtermelés olcsó borainak egyik utóhatása. A magyar borról kialakult képet nem lehetett 30 év alatt megváltoztatni. A kilencvenes évek óta megalakult borászatok nehezen veszik fel a versenyt a több évtizede, több generáció óta folyamatos fejlődésben lévő külföldi borászatokkal, akik napjainkban a „finomhangolás” szakaszában vannak. Egyrészt családi pincészeteik mára tőkeerősek, technológiailag, infrastrukturálisan felszereltek, sikeres portfólióval, illetve borvidéki szinten stabil szőlőfajtákkal, bejáratott marketinggel rendelkeznek. Ilyen mértékű lemaradás mellett a magyar borágazat nehezen tudja visszaszerezni pozícióját a bortermelés nemzetközi élvonalában.

A sikeresség egyik fokmérője a külkereskedelem export-import mérlege. Az elmúlt években az export értéke jóval meghaladta az import értékét, tehát aktív mérleggel számolhatott a magyar borágazat.⁷⁹ A termékszerkezet szempontjából azonban nem szerencsés a külkereskedelmünk. 2018-ban a kivitt borok mintegy 66 %-át a folyóborok („hordós kiszerelesű” bor) tették ki, és a harmadát exportáltuk palackos kiszerelesben. A tömegtermelést⁸⁰ erősítő lédig borok felvásárlása esetében számít, hogy melyik bortermelő területről származik a szőlő. A földrajzi jelzés nélküli borkategória esetében fizetik a legkevesebbet hektoliterenként, valamivel többet a földrajzi jelzéssel ellátottakért, míg akár a kétszeresét, háromszorosát is az eredetmegjelöléssel⁸¹ rendelkező borokért. Mivel a legtöbb lédig bor a származási hely megjelölése nélkül hagyja el Magyarországot, erősítve az európai tömegtermelést, egyrészt „Made in EU” felirattal kerül ki a piacokra, másrészt ez alsókatagóriás

⁷⁶ Interjú egy bátaszéki nagybirtokos szőlőtermesztővel (innenről: NT1).

⁷⁷ TOTTH – SZOLNOKI 2017, 8.

⁷⁸ A Tokaji borvidék nemzetközi szinten is mindig ismert és kiemelt térségnek számított. Támogatottsága nemcsak különleges borainak, hanem annak a ténynek is köszönhető, hogy nemzetközi hírnevét a szocialista időszakban is meg tudta őrizni más magyarországi borvidékekkel ellentétben. A rendszerváltást követően Magyarországot a külföldi borpiac Tokajjal azonosította, így annak presztízsét fent kellett tartani. A magyar borászat „zászlóshajójának” tartott Tokaj mindig kiemelt pénzügyi támogatásban részesült. Ezzel párhuzamosan az Agrárminisztérium új célja az, hogy a többi borvidék is a nemzetközi élvonalba emelkedjen. Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete 2016, 30–32.

⁷⁹ Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete 2016, 20.

⁸⁰ A tömegtermelés/tömegbor fogalma sokat változott az elmúlt 30 évben. Ez annak köszönhető, hogy a kelet-európai piacokat vesztett magyar borászatnak az – eladhatóság érdekében – meg kellett felelnie a nyugat-európai minőségi követelményeknek. A változás hatására az elmúlt évtizedekben minden borkategória minőségi fejlődésen ment keresztül. A „tömegbor” nem hivatalos szaknyelvi vagy jogi kifejezés, de a borászati közbeszédben a legalacsonyabb borkategóriát értik alatta, amely hivatalosan forgalomba hozható és már megvannak a maga minőségi (törvényi) paraméterei. Ide tartozhat a mindennapok olcsóbb árfekvésű átlagbora, mely uniformizált, hasonló íz- és illatjegyekkel rendelkezik, és minden évben hasonló minőségben elkészíthető. Magyarországon a legnagyobb mennyiségben előállított borkategória, melyet főként nagyobb kiszerelesű műanyag palackokban, bag-in-box-ban árusítanak vagy lédig borként (folyóbor) értékesítik a termelők. A jelenlegi hivatalos borkategóriák közül ide tartozik „földrajzi jelzés nélküli” vagy egyszerűen „bor”-nak nevezett kategória, illetve a „földrajzi jelzéssel ellátott” tájborok egy része. A földrajzi jelzés nélküli bor esetében csak a fajta és az évjárat tüntethető fel, míg a földrajzi jelzéssel ellátott bornál megengedett a földrajzi árujelző is. (Borászati termékek jelölési útmutatója. 2013.) A minősítések ellenére a lédig kiszerelesű tömegbor, folyóbor vagy „kannás bor” még mindig nem tudott teljesen megtisztulni a rossz minőségű, olykor „lhatatlan” értelmű többletjelentésétől. A földrajzi árujelzők és eredetvédelmi törvények kialakulását, változását lásd később a szövegben.

⁸¹ Legmagasabb borkategóriának az „eredetmegjelöléssel ellátott bor”. Részletes leírását lásd később.

bornak számít, mely nem a magyar borászat hírnevét erősíti. Nem véletlen, hogy a magyar exportborok átlagára az Európai Unióban még mindig az utolsó 1–1,2 euró körül mozog literenként.⁸² Ezzel szemben az importált borok – bár az exportnak csak körülbelül az ötödét teszik ki, – értéke-
sebb, palackos borként kerülnek be hazánkba.⁸³

A magyarországi borok versenyképességének növelése – mind bel- és külföldön – a minőség javításával érhető el. Az agrárágazat egyik fő célja, hogy a nagy mennyiségben előállított, mindennapi fogyasztásra szánt, földrajzi jelzés nélküli borból a – minőség javítása mellett – földrajzi jelzéssel ellátott bor legyen, lehetőleg palackozott kiszerezésben. Ezután arra kellene törekedni, hogy a hazai fogyasztók vásárolják meg őket, kiváltva ezzel a palackozott import borokat.⁸⁴ Az export szempontjából pedig fontos lenne, hogy ne lédig borként, hanem – nagyobb hozzáadott értéket képviselő és magasabb minőséget jelentő – palackos formában kerüljenek a külföldi piacokra. A felvázolt célok megvalósításában az agrárminisztérium hatékony szövetségesre talált a HNT-ben, mint szakmaközi szervezetben.

A hegyközségek által gyűjtött statisztikai adatokból az látszik, hogy az utóbbi években a feléről az ötödére csökkent a földrajzi árujelző nélküli borászati termékek száma, amibe a kormányzati intézkedések is közrejátszottak, de ez még így is jelentős mennyiségű piacra kerülő szőlőt és folyóbor jelent. Az adatok szerint a Duna-Tisza közí, a Felső-Magyarországi és Dél-Dunántúli régiókból kerül ki a legtöbb alsó kategóriás bor. Méretükből adódóan a Kunsági, a Mátrai, a Tokaji, az Egri borvidékek a legnagyobb termelők, de valójában minden borvidék áruszerkezetében megtalálható a további feldolgozásra szánt szőlő és bor.⁸⁵ Felvásárlóik olyan borászati üzemek, melyek ipari mennyiségben állítanak elő alsó- és középkategóriás bort, amit belföldi és nagyrészt külföldi piacokra szánnak.

Bár legtöbb borvidékünk vezető borászatai a minőségi termelés mellett tették le „voksukat”, a gazdasági élet realitásai sokszor kompromisszumos megoldásokra kényszerítik a vállalkozókat. Mivel minden termelő végső célja az értékesítés, ezért bizonyos helyzetekben még a hazai és nemzetközi díjakat nyert borászatok is felvásárlót kereshetnek szőlőjükre vagy le nem palackozott borukra. Ilyen körülménynek számíthat a túl nagy szőlőterület (pl. 80–100 hektár felett), egy rossz időjárású év, gyengébb minőségű szőlő, melynek hatására az alap- vagy félkész terméket értékesíti a borászat. Bárki veszi meg a szőlőt vagy a bort, a címkén az eredeti, szekszárdi szőlészeti termelőt és borászatot nem tüntetheti fel. A jobb minőségű bor esetében (földrajzi jelzéssel ellátott bor) a címkén rajta lehet a borvidék neve, ahonnan származott és a feldolgozó üzem neve. *„Ebben csak 80 hektárt dolgozunk fel. ... A többit szőlőként is eladjuk, vagy borként. Idén 4500 mázsát fogunk eladni. ... A Danubiana 3000 mázsát vesz meg. Szeretik a szőlőnket. Az Alföldre is visznek és Szekszárdon is vesznek a borászatok. Ez egy szép szőlő, jó minőségű szőlő. ... Minimális folyóbor van és mellette van kamionos folyóboros kereskedelem. Ha nem is nagy haszonnal, de bele kell ebbe is folyni. Negyedik lábnak jó lesz. ... Viszik az Alföldre és külföldre. Egy 250 hektós tartályt megtöltenek és elmegy. ... Attól függ, mennyi mennyiség szabadul fel. Vásárolunk is (szőlőt). Ami nekünk nem kell, azt továbbadjuk. ... Pet palackos kategóriát és 5-10 literes kiszerezést azt nem (adok el). Nekem az az álláspontom, hogy ilyet, amíg lehet, nem. ... Én minőséget palackozok, nem az egészet.”*⁸⁶ *„Elkezdtünk vásárolni bort, szőlőt. Sok bort vásárolunk föl most is. Mi a másik irányt képviseljük. Tömeget adunk el elfogadható áron, de nem csúcsminőséget. A vendéglátós forgalmunk nagyon nagy. Petpalack, kanna, bag-in-box. ... Megalapoztuk ezt (bag-in-box) a borászati tevékenységet. Rájöttek a kocsmárosok is, hogy sokkal biztosabb. Az utolsó cseppig kifolyik belőle. Már XY-ék is átvették. ...*

⁸² GERI 2018.

⁸³ Agrárszektor 2019.

⁸⁴ Interjú egy szekszárdi borkereskedővel (innenről: B2). B2 borász végzettségű, szőlőterülettel nem rendelkezik. Saját borászatán, borkereskedő cégén keresztül forgalmazza a borászati termékeket.

⁸⁵ Magyarország szőlészeti és borászatának helyzete 2016, 27.

⁸⁶ Interjú NB2-vel.

*Nekünk is vannak drága, palackos boraink. Kínába csak palackosat szállítunk. ... A csehek, a szlovákok pedig tömeget visznek, szüret után. Vagy mustot visznek. Ezek most is működnek. A szlovákok is sokat visznek, csehek is. ... Az egyik a tömegirány, a másik az elit irány, amiből nem lehet megélni, de hírnevet teremt. A harmadik, ami döntő lehet, az a helyben eladás.*⁸⁷

A középborászatok szintjén is megtalálható mind a szőlő, mind a bor értékesítése. A természeti körülmények által befolyásolt indokok mellett, náluk az infrastrukturális nézőpont is jelentős szerepet játszik a bor értékesítésében, azaz sokat számít, hogy mekkora tárolókapacitással rendelkeznek pincéjükben. *„4–5 hektárról vásárolok fel szőlőt. Állandó szereplőktől veszem, kiépült kapcsolatrendszerrel. ... Folyóbort csak azokból a borokból adok el, amiből még nem indult meg az értékesítem. Azokat szoktam a borászati üzemnek egy tételben eladni. ... Vagy ha úgy látom, hogy valamiből túl sokat készítettem és nem tudnám palackos borként eladni. De maga az értékesítem az palackos formában történik. ... Olyan is volt, hogy a pincéből ürítettem ki egy csomó tételt, ami 15-ös évjárat volt, és úgy ítélt meg, hogy már nem kívánok palackkal kijönni vele. ... Amit nem tudunk eladni palackban, azt eladjuk folyóborban, mert a beragadt tételektől meg kell szabadulni.*⁸⁸

A kis területtel rendelkező szőlőtermelők és hordós bort (lédig bort) árusítók másfajta problémákkal szembesülnek. Ezek a termelők sokszor elképzelhetetlennek tartják, hogy átlépjék a határt, ami köztük és a bort értékesítők között húzódik. *„A kistermelő nem tud értékesíteni (bort), úgy dönt, hogy szőlőt értékesít, mert nem mer borászkodni. Akkora előírások vannak és követelmények, hogy vagy nem akar, vagy nem tud megfelelni, és előbb-utóbb ott fogja hagyni a szőlőt. ... A borászati rész megint egy nehéz dolog. Milyen bor legyen, folyó bor, palackos bor. A palackos bor pedig megint egy más kategória.*⁸⁹ Közülük egyébként sokan készítenek bort is, amit hivatalos engedély nélkül ismerősi körben árusítanak. Ellenben az a termelő, aki saját márkát, pincészetet szeretne kiépíteni, annak mindenképp hivatalos engedélyre van szüksége. Mivel a kis tételben értékesített folyóbor árusítása mára nem gazdaságos, előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz a vállalkozás fejlesztése. *„Az a réteg, aki eljár házhoz borért, kezd kikopni. Ha az ember ezzel akar foglalkozni, és meg akarja mutatni magát, akkor olyan helyre kell menni, ahol van potenciálisan 3000 ember. Ha bornapokra szeretnék menni, akkor palackoznom kell.*⁹⁰

A palackozás egy pincészet fejlődésének következő szintje. Nemcsak hivatali, bürokratikus része okoz nehézséget a kistermelők számára, hanem a beruházás finansziális része is. *„Termelői borkimérésre van engedélyem. Ez azt jelenti, hogy odajön valaki, beletöltöm a flakonjába a bort és elviszi. ... Ha én le is dugózom itthon, akkor sem hozhatom palackosként forgalomba. ... Ha szeretnék palackozni, el kell vinnem egy letöltő üzembe, ott letöltik, kiszerelelik 7 dl-es vagy 2 l-es palackokba vagy palackozási engedélyt kell kérnem. ... Hogy egy bor hivatalosan forgalomba kerüljön, rengeteg papírmunka kell. Nébih engedélyeztetés, labor- és érzékszervi vizsgálat. Előtte a hegyközségnél leadod a szüreti jelentést, mennyi szőlőd termett, mennyi borod lett, mennyi a seprős újbort készleted. Ezzel kérhetsz forgalomba hozatali engedélyt. Egy bornál 4–5 papír, de 5 fajtánál ez 20 papír. Ez nekünk 52.000 forintba kerül. Ez 100 liter bor ára. ... Ezek a bürokratikus dolgok gátat szabnak annak, hogy több kicsi borászat legyen. ... Én ezért nem akarok elmenni palackozott irányba, azt az irányt próbálom, hogy legyenek tisztességes folyóborok.*⁹¹ További visszatartó tényező, hogy palackos boraiknak nincs kiépített piaca, és nincs azonos borfajtából két különböző minőségű termékük, ahol a magasabb árfekvés a minőséget tükrözné. *„Rengeteg pincészet küzd azzal, ahogy mi is, hogy ugyanazt a bort tennék a palackba, mint a folyó borba. Ha 600 forintért adjuk literjét, akkor a palackos bort 1000*

⁸⁷ Interjú B2-vel.

⁸⁸ Interjú KB1-gyel. KB1 4–5 hektár saját szőlővel rendelkezik és ugyanekkora területről vásárol fel hozzá szőlőt. Az interjú közben nem árulta el, hogy kinek értékesíti felesleges borát, annak ellenére, hogy többször is rákérdeztem.

⁸⁹ Interjú B1-gyel

⁹⁰ Interjú KT1-gyel.

⁹¹ Uo.

forintért kéne adni. Ebben előnye van a nagyobbaknak. Más rétegnek adja el az 5000 forintosat, és beviszi az áruháza az 1200 forintosat. ... Ő kiszolgál egy széles közönséget, és nem is ugyanazt rakja bele a palackba. Ha valaki jön és ajándékba elviszi palackba, akkor én 1000 forintot szoktam kérni. Nálunk sokkal nagyobb pincészet is van, aki ugyanezt csinálja, ugyanerre van rászorulva, mert nincs palackos piaca.”⁹² A minőségi bortermelés egyik feltétele lehet a terméskorlátozás.⁹³ A kistermelők – a gazdasági kényszer hatására – kevésbé tudnak élni ezzel a lehetőséggel. „Én nem dobok le semmit. Nem engedhetem meg, hogy ledobjam. Ha ledobom a felét, 50 hektó borral abszolút nem éri meg foglalkozni.”⁹⁴

A Szekszárdi borvidéken nemcsak a borászatok birtoknagyságából adódóan figyelhetőek meg különbségek a szőlő- és borértékesítésben, hanem idővel ellentét alakult ki a borvidék északi és déli területei, azaz a szekszárdi és a bátaszéki hegyközség tulajdonosai között eltérő gazdasági szemléletük és stratégiájuk miatt.

A rendszerváltást követően a borvidékek újjászerveződése során a déli szőlőterületek nem voltak annyira vonzóak, mint a borvidék központjának számító Szekszárd környéki részek. „Volt ez a 20 ha, amit most is művelünk. Akkor már mentek a harcok a területekért, csak nem itt, az Isten háta mögött, ahová a madár sem jár.”⁹⁵ „Délen teljesen mások a viszonyok. Oda nem vittek tőkét, ott más viszonyok alakultak ki.”⁹⁶ A folyamat következtében a borvidék északi részén előbb indult el a borászatok kiépülése, így mára a Szekszárdi Hegyközség területén található a bort palackozó pincészetek többsége.

Ezzel párhuzamosan a Bátaszék Térségi Hegyközség birtokosai a szőlőtermelésben és -értékesítésben játszanak döntő szerepet a mai napig. „Itt Bátaszéken a szőlő a nagyobb profil, Szekszárdon meg a borászat.”⁹⁷ A szőlőtermesztés elsődlegessége ellenére mára 12-15 kisebb-nagyobb pincével és jelentős bortermelővel gazdagodott a bátai-bátaszéki rész, akik a palackos borok piacán értékesítik terméküket. Tény, hogy ők a második, harmadik szakaszban tűntek fel a borvidék életében, és közülük is csak a tőkét folyamatosan befektetők tudják felvenni a versenyt a szekszárdi rész nagyborászaival.

„Itt tőkét kell bevonni. Ezért is van ez a pályázati rendszer, mert magunktól nem épült volna fel semmi. Ezért van tőkeinjekció állami szinten. Akármit csinálhat a déli rész, ha nem kezdenek el építeni, pályázni, tőkét bevonni. ... Ott, ahol ezt nem kezdik el, olyan szinten lemaradnak, és ez egy akkora határ lesz hosszú távon, hogy ezt a déli rész sosem fogja utolérni. ... Aki lemaradt az első körből, annak utol lehet érni a nagyokat, de csak befektetéssel. Aki nem fektetett be, nem tudja megközelíteni az első körösöket. ... Persze ez attól is függ, hogy melyik birtokméretben gondolkodik.”⁹⁸ „Hogy jöhet össze így egy borászat? Azt gondolom, hogy ez elhivatottság, valamilyen szinten. Aztán ehhez szükséges egy hozzárendelt pénz, ha nem hitelből akarja az ember. Ezt valahol meg kell keresni. Ezt kerestem meg a másik szakmámmal, amit ide szép lassan befektettünk. Szükség van arra is, hogy ez a kettő egy időben történjen. De hiába van akarat, ha nincs hozzá tőke.”⁹⁹

A két terület birtokosainak eltérő gazdasági céljai sokszor teremtenek feszült helyzetet a borvidék közös céljainak megfogalmazásakor. Ezeket a konfliktusokat a borvidék élén álló Hegyközségi Tanácsban kell elsimítania a hegyközségek által delegált két-két borász és szőlész küldöttnek. További problémákat okoz, hogy a bátaszékiek szőlővel beültetett területe nagyobb, mint a szekszárdié (3. táblázat).

⁹² Uo.

⁹³ A szőlő fajtájától, minőségétől függően lecsipkedik az éretlen szőlő egy részét, hogy egy hektáron körülbelül 60–70 mázsa maradjon a szüretre.

⁹⁴ Interjú KT1-gyel.

⁹⁵ Interjú NT1-gyel.

⁹⁶ Interjú egy bátaszéki nagybirtokos borással (innentől: NB3).

⁹⁷ Interjú KT1-gyel.

⁹⁸ Interjú NB3-mal.

⁹⁹ KB2-vel.

3. táblázat¹⁰⁰

Szekszárdi borvidék	Bátaszéki Hgyk. 2018/2019		Szekszárdi Hgyk. 2018/2019	
	ha db	Összterület hány %-a	ha db	Összterület hány %-a
0–0,1	0,5967 9	0,04%	1,226 18	0,12%
0, 1–1	42,8183 120	3,34%	132,0322 433	13,38%
1–5	182,3548 66	14,24%	220,1558 100	22,31%
5–10	153,6115 22	11,99%	114,2553 15	11,58%
10–30	441,2003 27	34,45%	347,0675 20	35,18%
30–100	249,6601 6	19,49%	171,7705 3	17,41%
100 felett	210,1821 2	16,41%	0 0	0%
Összesen	1280,4238 252	100%	986,5073 589	100%

A törvény szerint a bátaszéki rész küldöttjei több szavazattal rendelkeznek,¹⁰¹ de a kompromiszumon alapuló döntések segítik az ellentétek feloldását. „Mivel a bátaszéki hegyközség a nagyobb, ők nemhogy vétózni tudnának, de döntéseket tudnának kicsikarni. Eddig az volt a kimondott, de le nem írt szabály, hogy addig döntöttünk, amíg nem jutottunk konszenzusra. Volt olyan, hogy mondtuk, ha most nem tudunk megállapodni, akkor fogadjuk el Bátaszék döntését, és legközelebb majd Szekszárd döntését fogadjuk el.”¹⁰²

A Szekszárdi borászatok vezetői sokszor úgy érzik, hogy a bátaszéki hegyközség szőlőtermelői egyfajta rövid távú, a piac igényeit kiszolgáló stratégiát követnek, mely hosszú távon nem szolgálja a Szekszárdi borvidék hírnevét és pozíciójának megerősítését a nemzetközi szinten. Ennek oka, hogy a déliek közül sokan az alföldi borvidék termelési igényeit elégítik ki a nagy mennyiségben előállított szőlőjükkel. „Van ez a 60 ha, amit most művelünk. Vannak nagy vállalkozók, akik vesznek, nekik a termés 80%-a megy el. ... Jelentős mennyiséget adunk el az Alföldre, és ott palackozzák, meg a Tolnai borvidékre. ... Kisebb tételeket adunk el Szekszárdon. A szőlőtermés kb. 18–20%-a csapódik a Szekszárdi borvidéken. De akkor sokat mondtam. ... Az XY, neki lehet olyan 30 hektár, és ő sem csinál bort. Vagy XY2. Nekik is van 15 ha, itt a szomszédban. És nagyon sok a vegyes. Pl. XY3-nak

¹⁰⁰ A Bátaszék Térségi és a Szekszárdi Hegyközség adatsora.

¹⁰¹ A terület alapján számított szavazatszámok elosztása a borvidékek szintjén is jelen van. „A küldött az öt delegáló hegyközségnek a hegybíró által nyilvántartott területe alapján minden megkezdett hektár után egy szavazat illeti meg azzal, hogy egy küldött legfeljebb a szavazatok többségét el nem érő számú szavazattal rendelkezhet.” Az országos szinttel ellentétben itt a szavazati „plafont” a szavazatok többségének a fele jelenti. 2012. CCXIX. tv. 25.§.

¹⁰² Interjú NB1-gyel.

is van itt szőlőjük. 2/3-át eladják, 1/3-ból csinálnak bort. Sok az olyan, aki ad is el, és csinál is."¹⁰³ Természetesen az alföldi piacra szánt szőlő művelésére nem kell akkora gondot fordítani, így a munkafolyamatok nagy része gépesíthető, ami megkönnyíti az amúgy is munkaerőhiánnyal küzdő termelők munkáját. Mivel mindennapos fogyasztásra szánt bor készül a szőlőből, ezért hektáronként nagyobb tőketerhelést engedhetnek meg, mely növeli a szőlőért kapott bevételt is. Mellette azonban bizonyos fajták termesztésével igazodni kell a piac és a megrendelő igényeihez. A déli részek szőlészetei – eltérő gazdasági érdekeikből adódóan – nem támogatják az északiaknak a borvidék jövőjéről alkotott minden elképzelését. Mivel területük nagyobb, és többségben vannak, el tudják érni kritikusaikkal szemben, hogy a borvidéken termesztendő szőlők közé felvegyék a számukra gazdaságilag hasznot hozó fajtákat is. *„A bátai, bátaszéki hegyközség sok kommersz fajtát hozott be, ők a kunsági borvidék piacait szeretnék kiszolgálni vele. Bianca, Arigote, ezek nem minőségi szőlőtermelő alapok. ... Ők nagy mennyiségben, nagyon sok műtrágyával, rengeteg vegyszerrel, kevés munkaerővel szőlőt állítanak elő.*"¹⁰⁴

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy bár a Szekszárdi borvidék teljes területe hivatalosan körülbelül 5500 ha, de ebből valójában 2268 hektár áll művelés alatt. A kimaradt területek egy részét visszahódította a természet, melynek művelés alá vonása nagy befektetést igényelne és sokáig nem térülne meg. Bizonyos területek szétszórva, elaprózva vásárolhatóak csak fel, melyek művelése nem gazdaságos. A meredek domboldalakon pedig az alapvető gépi munkák sem végezhetőek el. Mivel *„Szekszárdon nincs hova tovább terjeszkedni, arrafelé (a déli területek felé) kell kacsingatni.*"¹⁰⁵ Ez kezdetben szőlőfelvásárlást jelentett a déli szőlőbirtokokról. Egy pár hektáros borászat borkészletének bővítése érdekében ugyanúgy vásárol fel szőlőt, mint egy 10–20 vagy több hektáros gazdálkodó. A kis mennyiségeket a szekszárdi termelők is biztosítani tudták a felvásárlók számára. Gyakran előfordult az is, hogy egy borászat több helyről szerezte be a pótlást. A választásnál a távolság és szállítás körülményei ugyanúgy számítottak, mint a minőség és a megbízhatóság. A nagy mennyiségű szőlőre igényt tartó borászatoknak egyszerűbb volt egy déli termelőt keresni, ahol azonos minőségben jutott hozzá ugyanahhoz a fajtához. Az adásvétellel kialakult kapcsolatok stabilá váltak, és évekre előre biztosították a borászatok számára a többletermést saját szőlőjük mellett. *„Én 4–5 hektárról is felvásárolok. Állandó szereplőktől veszem, kiépült kapcsolatrendszerrel. ... Egy 30 és egy 70 hektárostól. ... Ha akarok egy szelektálást, akkor megbeszéljük. Nem olyan partnerekkel dolgozom, hogy ellenőriznem kelljen őket.*"¹⁰⁶ A minőségi borkészítéshez minőségi alapanyagra volt szüksége a borászatoknak, így még nagyobb lett az igény a megbízható termelők munkájára. *„Mi (déliek) inkább kiszolgálói vagyunk, ők meg a haszonélvezők. Ők abból az alapanyagból dolgoznak, amit megtermelünk.*"¹⁰⁷

Valójában a feszültséget – közvetve – éppen a minőségi szőlőtermelés okozta a szőlészek és borászok között, és ez a szembenállás mintegy területi alapon osztja ketté a Szekszárdi borvidék szereplőit. Fontos megjegyezni, hogy a termelők és a felvásárlók közötti konfliktus az egész magyar borágazat egyik legkényesebb kérdése. Ennek oka a szőlő mindenkori alacsony felvásárlási ára,¹⁰⁸ ami 10–15 éve alig változott. Ennek következménye az is, hogy a déli szőlőtermelők inkább a nagy borfeldolgozó pincészeteknek adják tovább a szőlőjüket, ugyanis a szekszárdi borászatok minőségi alapanyag termelése nem olyan kifizetődő számukra. *„Amikor terméskorlátozásról beszélünk, csak ki kell számolni! Ha egy szekszárdi kolléga azt mondja egy bátaszékinek, hogy hagyj rajta 60 mázsát, és kilójáért 220 forintot fizetek, akkor a bátaszéki nemet mond, mert inkább hagy a tőkén 140 mázsát, és eladja 150 forintért kilóját. Hogy ugyanazt a hasznot hozza meg a szőlésznek ez a drasztikus*

¹⁰³ Interjú NT1-gyel.

¹⁰⁴ Interjú NB1-gyel.

¹⁰⁵ Interjú KB1-gyel.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Interjú KT1-gyel.

¹⁰⁸ Ágazati stratégia 2016, 6.

terméscsökkenés, mint amit akkor kap, ha eladja a Danubiának, a Weinhausnak vagy az Alföldre, akkor körülbelül 350–400 forintért kéne adni egy kiló szőlőt.”¹⁰⁹

A déli területek másfajta gazdasági berendezkedése, a nagyarányú tőkebefektetés hiánya, a borászatok kialakulásának megkésettisége miatt a déli szőlőtermelők közül sokan nem is gondolkodtak a borászat kialakításában. *„Mindig szőlőben dolgoztam. Egyáltalán nem volt bennem a vágy, hogy bort készítsék. Mikor ezt (szőlőtermesztés) elkezdtük, akkor már 50 évesek voltunk mind a ketten, és felismertük, hogy akkor már nem lett volna könnyű betörni a borpiacra.”*¹¹⁰ *„Dédőregapám mindig azt mondta, hogy neki soha nem volt problémája a borral, mert idejött a szekszárdi zsidó és kifizette. Neki már nem kellett vele tovább foglalkozni. Elvitték a szőlőt. Aztán a Szovjetunióba szállították a bort az alföldiek. Az Isten szőlőjét is elvitték. Mindent. Nem volt itthon szükség feldolgozásra.”*¹¹¹ A nagy területtel rendelkező szőlőtermelők elmondása szerint nemcsak a tőke hiánya tartja vissza őket a saját borászat létrehozásától, hanem a bortermeléssel járó kihívások sem vonzzák őket. Legtöbbször a vendéglátáshoz hasonló borkóstoltatást és az ezzel járó időbeosztást sérelmezték. *„Elő kell állítani a bort, és 3 évig bent fekszik a hordóban az ember pénze, mert a nagy bor bent van három évig. Aztán el kell adni. Ha most hétvégén felhívom az XY barátomat, akkor Kolozsváron van, meg Sopronban van. Mondom mi a francot vagy te 68 évesen ott? Hát, mert hívták, és ha nem megy, akkor kiszorul. Neki kell képviselnie a cégét. ... Na, ez nem hiányozna, hogy 140 km-re legyenek vasárnap este, akármilyen emberek előtt, akik esznek-isznak, én meg töltögetem nekik a bort. Ezért én sosem irigyeltem a borászok gazdaságát, mert mindig mondják, milyen várakat, meg templomokat építettek a pince alatt, de én örülök neki. Náluk jön vendég, és iszik, aztán 11 felé elvárja, hogy válaszoljál a félrészegen feltett kérdéseire és nem akar elmenni. A kulturált borfogyasztás 6-kor kezdődik, és 8-kor véget ér.”*¹¹² *„Megnőtt a borkóstolók szerepe. A nagyok kiépítették ennek a hátterét. ... Vannak borászatok, akik már szinte ebből élnek. Ez az igazi extra profit. Azonban örületesen időigényes. Éjjel, nappal helyt kell állni.”*¹¹³ A szőlőtermelők többsége annak ellenére sem kezdett bele a borászokba, hogy tudták, *„a jövedelem nagyobb része a borban csapódik le. Én meg eladom a szőlőt, igaz, hogy 15 éves áron, de mindegy, megélek belőle.”*¹¹⁴ A kimutatásból látszik (3. táblázat), hogy a bátaszéki hegyközségnek kevesebb tagja van, ráadásul birtokaik nagyobbak, mint az északi rész területei. A déli termelők döntését nagymértékben befolyásolja, hogy szőlőjük biztos bevételt nyújt számukra. Összehasonlítva az adatokat, a legszembetűnőbb az egy hektár alatti birtokosok alacsony száma a bátaszéki részen. Továbbá fontos kiemelni, hogy az öt hektárnál nagyobb birtokokból áll a bátaszéki hegyközség 82 %-a. A szőlő eltartó képességét, illetve a környező borvidékek és cégek felvásárlási igényét figyelembe véve jelenleg a bátaszéki termelőknek nincs okuk változtatni a fennálló rendszeren.

Az eltérő koncepciók összeegyeztethetlensége folytán a két oldal vélt vagy valós sérelmei nehezebbé teszik a kommunikációt. A vezető borászatok közül többen is hangot adnak azon véleményüknek, miszerint *„a szekszárdi borászok élcsapatának kellene felvázolni egy jövőképet, azoknak, akiknek van növekedési potenciálja, akiknek van áremelési potenciálja, akiknek van presztízspotenciálja.”*¹¹⁵ *„Akkor lehetne előbbre lépni, ha ezek a nagybirtokok leülnének és megalapítanák a saját kis csapatukat. Vezetnék a borvidéket. Ezek az emberek meg tudnák találni a célokat, meg hozzá a fedezetet is, ami kell. ... Ez nem választástól függ. Itt kialakult egy viszonyrendszer. Mi kívívtuk azt a helyet, hogy meghatározó borászat vagyunk. Kívívtuk X meg Y is. Ez meglévő dolog. Ezeknek kéne*

¹⁰⁹ Interjú KB1-gyel. A minőségi bortermelés esetében egy hektár területre állapítják meg a tőkekorlátozás súlyát fajtától és minőségtől függően.

¹¹⁰ Interjú NT1-gyel.

¹¹¹ Interjú KB2-vel.

¹¹² Interjú NT1-gyel.

¹¹³ Interjú B2-vel.

¹¹⁴ Interjú NT1-gyel.

¹¹⁵ Interjú NB1-gyel.

összefogni. Így lehetne közös marketing, minden.”¹¹⁶ Ezzel szemben a déliek közül sokan úgy érzik, hogy a „borvidék húzó nevének számító borászatokról szólnak mindig a hírek, és a többiek méltatlanul háttérbe vannak szorítva.”¹¹⁷ A fennálló helyzetet tovább bonyolítja, hogy sok északi borászat – mivel nem tudta területeit növelni a szekszárdi hegyközség részén – a bátaszéki területen vásárolt jelentős nagyságú szőlőbirtokokat. Az erős gazdasági befolyással rendelkező borászatok így a bátaszéki hegyközség közgyűlésében is szavazati joghoz jutottak, ami előbb-utóbb megváltoztathatja a szavazati egyensúlyt.

Összességében a bátaszéki rész megkésett indulása, a tőkebefektetés hiánya, a rendszerváltás előtt a téeszék és állami gazdaságok, később az alföldi üzemek és a szekszárdi borászatok felvásárlási kapacitása mind-mind a borászatok kialakulása ellen szólt. Az általuk választott stratégia jelenleg jól prosperál, melyen – a körülmények változatlanlansága esetén – nem kívánnak módosítani. Még akkor sem, ha ez időnként konfliktushoz vezet, mert nincs összhangban a borászatok elképzeléseivel.

3. SZERVEZETI ÉS JOGSZABÁLYI HÁTTÉR: EREDETVÉDELEM AZ EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁS ÉS A MAGYAR JOGSZABÁLYOK KIALAKULÁSA

Az elmúlt évtizedekben a magyar jogszabályok kialakulását és változását az Európai Unióhoz történő csatlakozás határozta meg, beleértve a szőlő- és bortermelést is. A folyamat első lépésében a hazai borágazat jogrendszerét az európai normákhoz kellett igazítani. A jogharmonizáció – törvényeken átvezető – hosszú és keserves útján alakult ki a magyar bor minőségbiztosítása és eredetvédelme.¹¹⁸ Magyarországon az ágazat irányát a fokozatosan bevezetett, szőlő- és bortermelést átalakító uniós jogszabályok, illetve az ehhez kapcsolódó magyar törvények és rendeletek határozták meg, mintegy keret jelleggel. Ezt a keretet pedig a hegyközségi szervezet és tagjai tartalommal töltötték meg. Összességében elmondható, hogy napjainkban a borágazat szereplőinek a hatályban lévő eredetvédelmi és hegyközségi törvények, kiegészítő rendeletek együttes alkalmazása jelenti a törvényi háttérrel. Mivel a két téma szorosan összekapcsolódik, ezért tárgyaltam őket egy tanulmányban.

Az Európai Unió¹¹⁹ belül a közös borjog¹²⁰ kialakulása többlépcsős folyamat eredménye volt, melyben a nemzeti és a közösségi, azaz uniós „szintek” kialakulása időbeli eltéréseket is jelentett. A legkorábbi időszak az egyes országok – akár több évszázadra visszanyúló – borpiaci szabályozásával, a nemzeti borjogok összességével jellemezhető. A 20. század közepétől indult el Nyugat-Európában az a törekvés, mely egy közös, egységes szabályokon nyugvó, feltételekhez kötött támogatási rendszerű borjog létrehozására irányult. Ennek érdekében először az egyes nemzeti szabályozásokat kellett összhangba hozni. Ebben az időben két borminősítési rendszer működött egymással

¹¹⁶ Interjú NB3-mal.

¹¹⁷ Interjú KB1-gyel.

¹¹⁸ Az eredetvédelem mint agrárjogi fogalom, nemcsak a borászati termékekkel hozható kapcsolatba. Egy sokkal szélesebb körben használt kategória, mely a törvényekben meghatározott földrajzi árujelzők használatának szabályozását jelenti. Infojegyzet 2018/28.

¹¹⁹ Az Európai Unió (innen EU) 1993. november 1-jén jött létre. Elődszervezetei az Európai Gazdasági Közösség (innen EGK) és 1992. február 2-től Európai Közösség (innen EK) voltak. Tagországai a borászati termékek előállítását, az egymás közötti borkezelést már kezdettől fogva rendeletekkel, többoldalú megállapodásokkal szabályozták. Ezeket összefoglaló néven közösségi borjognak nevezi a jogtudomány. A Magyar Köztársaság 1993 előtt az EU elődszervezeteivel létesített gazdasági kapcsolatot. Az egyszerűség kedvéért már erre a korai időszakra is EU-ként utalok.

¹²⁰ Az agrárjog területéhez tartozó borjognak a jogtudományon belül létezik egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. Előbbi esetben a szigorúan vett piacszabályozási normákat értjük alatta, melynek nemzeti, közösségi és nemzetközi szintjei léteznek. A joganyag négy fontos részterületet fed le: 1. támogatási intézkedések, 2. a) szőlészeti, borászati eljárások, b) földrajzi árujelzők, c) címkéken feltüntetendő adatok, d) termelési és ágazati szervezetek szabályozása, 3. külkereskedelmi kapcsolatok, 4. termelési potenciál (kvótarendszer). Tágabb értelemben minden szabályozást ide értünk, ami expressis verbis a borra vonatkozik. Lásd: OLAJOS 2016, 221–222; SZILÁGYI 2008. a, 49; SZILÁGYI 2009, 596.

párhuzamosan.¹²¹ Az egyiket a francia,¹²² földrajzi alapú eredetvédelmi rendszer képezte. A háttérét jelentő francia borjog az egyik legösszetettebb szabályozás Európában, mely például a polgári, közigazgatási, agrár, pénzügyi, kereskedelmi, nemzetközi jogokat is magába foglalta. E heterogén jogszabály-együttesnek (ágazatspecifikus borjog) a fő vezérfonalát azonban mindig a bor minőségére vonatkozó joganyag képezte, mely szemlélet később az európai közösségi borjogra is hatással volt. A francia borászat a bor minőségének kategorizálásakor a földrajzi területeket vette alapul. A szőlőtermesztésben és borkészítésben szerepet játszó tényezők a termőhely adottságai (termőtalaj, éghajlati viszonyok, évszám) és a termesztési technológia. A természeti adottságok az ember által kevésbé befolyásolhatóak, míg utóbbi a hagyományokon alapuló szőlőtermesztési és borkészítési eljárások összessége, ami emberi tényezők függvénye. Tehát a francia földrajzi eredet definíciója mind a természeti, mind az emberi tényezőket magába foglalja. Ennek oka az az elképzelés, hogy a kiváló minőségű termőhelyek kialakulására a több évszázados emberi munka és felhalmozott tudás ugyanolyan hatással volt, mint a természeti környezet. Így a francia rendszert alkalmazó országoknak a földrajzi eredetből kifolyólag a minőségi bortermelésre alkalmas területeiket szigorúan le kellett határolniuk, mert ezeken a területeken kívül nem állítható elő minőségi bor. Innentől kezdve a származási hely egyértelműen garantálta a bor minőségét, azaz a bor minősége és a földrajzi jelző között egyértelmű kapcsolat állt fent.

A germán¹²³ eredetvédelmi rendszerben a bor minőségét nem a földrajzi eredet, hanem a késztermék előírásokon alapuló vizsgálata garantálta. A bor egyes tulajdonságait (sav-, cukor-, szárazanyag- (tannin-) tartalom) analitikus vizsgálattal laborban állapították meg. Egyrészt a kapott eredmények megmutatták, hogy a minőségi előírásoknak megfelel-e a bor minden értéke, másrészt a vegyszeti elemzés mellett érzékszervi (illat- és ízvilág) vizsgálatnak is alávetették az italt. A bor értő kóstolásakor a benne érvényre jutó harmónia legalább olyan fontos garanciája volt a minőségnek, mint a fiziológiai kifogástalanság. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a lehatárolt termőhelyen is csak a készterméktől függően nevezhették minőséginek a bort.

A két eredetvédelmi rendszer összehangolásának első szakaszában a minőségi kategóriákat és mögöttes tartalmukat hozták szinkronba egy megnevezésen belül. Ez tette lehetővé, hogy a kereskedelem területén a részt vevő országok el tudják fogadni egymás minőségi rendszerét, és minden vásárló ugyanazt értse alatt. Ez a kategória végül a „*meghatározott termőhelyről származó minőségi bor*”¹²⁴ és az „*asztali bor*” elnevezések voltak, melyeket mind a földrajzi eredetű, mind a minőségvizsgálat alapú országok adaptálni tudtak saját jogrendszerükbe.¹²⁵ Innentől kezdve a minőségi jelzővel el nem látott közönséges borokat, nem egyszerűen „csak bornak”, hanem asztali bornak nevezték. Ez a szabályozás – a kiegészítő rendeletekkel együtt – 2008-ig fentmaradt.

A '90-es évektől az Uniónak szembe kellett néznie a kelet-európai országok csatlakozásával együtt járó előnyökkel és hátrányokkal. A szőlőtermelés és borgazdálkodás érdekében a felvételt kérő országok törekvéseit és minőségbiztosításukat fokozatosan a meglévő rendszerhez igazították.¹²⁶ Tehát Magyarországnak már egy kiépült és viszonylag stabil rendszerbe kellett bekapcsolódnia a '90-es években.

A minőségi bortermelésre átálló magyar borászat Európai Közösségen belüli exportjához először összhangba kellett hozni borászati és földrajzi elnevezéseinket az importáló országokéval, illetve ki kellett építeni minőségbiztosítási rendszerünket. A Magyar Köztársaság és az Európai Közösség¹²⁷

¹²¹ OLAJOS 2016, 221–222.

¹²² A francia eredetvédelmi rendszert latinoknak is nevezik, abból adódóan, hogy ez alapján szerveződött meg az olasz, spanyol és portugál rendszer is. MIKULÁS 2002, 47.

¹²³ Ide sorolható a német, a luxemburgi és az osztrák szabályozás is. SZILÁGYI 2008. a, 66–67.

¹²⁴ Innentől: m. t. minőségi bor.

¹²⁵ 81/70/EKG rendelet. SZILÁGYI 2008. a, 65.

¹²⁶ Az európai országok borkereskedelmének világméretűre való kiterjesztése és egységes szabályozása jelenti a nemzetközi szintet. Jelen dolgozatban a nemzetközi szinttel nem foglalkozom.

¹²⁷ Az EK, mint szervezet az EU-n belül is fentmaradt. Hivatalosan 2009. december 1-jén szűnt meg.

1993. november 29-én Brüsszelben ratifikálták azt a megállapodást, mely a földrajzi területek, a borászati megnevezések használatát, kölcsönös védelmét és közös ellenőrzését tartalmazta.¹²⁸ Magyarország elfogadta az uniós országok két minőségi borkategóriáját, de az elnevezések nálunk még nem kerültek bevezetésre.¹²⁹ A dokumentum 20 magyarországi borvidéket (és körzeteiket), illetve borvidékekbe nem sorolt bortermő tájat (pontosan 23 települést) nevezett meg.

A szerződés feltételeinek biztosítására törekvő kormányzati akarat és a borászok önszerveződésével elinduló érdekképviseleti szervezet felállítása szerencsésen találkozott a hegyközségi intézményrendszer újjászervezésével. Az adminisztrációs kötelezettség mellett a hegyközségek egyik legfontosabb feladata az eredetvédelem és a minőségbiztosítás volt. A hegyközségi törvény mellékletében felsorolt borvidékek megegyeztek a Brüsszelben aláírt megállapodás szövegében lévőekkel, azonban előbbi (15 megyében) 97 bortermőhelyi települést¹³⁰ nevezett meg, és külön felsorolta a magyarországi szőlőtermő tájakat¹³¹ is. A hegyközség listája természetesen bővebb, mivel az EU országai felé csak garantált minőségű borokat exportálhattunk, ami szűkítette a termőhelyek számát. Ezt – az uniós elvárásokon nyugvó – garanciát a Földművelésügyi Minisztérium biztosította, de gyakorlati megvalósulását és ellenőrzését helyi szinten a hegyközségek feladatkörébe sorolta.

Hasonló törekvés fogalmazódott meg az 1997. évi bortörvényben¹³² is, mely szabályozta a szőlő telepítését, művelését, kivágását, a must, a bor, valamint a borpárlat előállítását, tárolását, forgalomba hozatalát, továbbá felsorolta a szőlészeti-borászati szakigazgatás szerveit¹³³ és a rájuk háruló hatósági feladatokat. Azonban számos borászattal kapcsolatos szabályozást (pl. adózás, támogatási rendszer, üzemalapítás) nem tartalmazott. Ezekkel más szakágakhoz (pl.: iparjog, kereskedelmi jog, jövedéki adó törvény) tartozó törvények, rendeletek foglalkoztak és foglalkoznak napjainkban is.¹³⁴

A törvény melléklete felsorolta az immár 22-re gyarapodott borvidékeinket.¹³⁵ A változások során több borvidéknek megváltoztatták a nevét, és a bővítés következtében a bortermőhelyi települések közül területeket csatoltak hozzájuk.¹³⁶ A Szekszárdi borvidék esetében is jelentős változás történt. A hűvös klímájú, eltérő stílusú borokat készítő völgyeségi körzet településeit leválasztották, és a tolnai, tamási körzet településeivel együtt új borvidéket hoztak létre Tolnai borvidék néven. Innentől a Szekszárdi borvidéket – csökkent területtel ugyan – kizárólag a körzet 12 települése alkotta.

¹²⁸ A megállapodást az 1994. XI. törvény hirdette ki.

¹²⁹ 1994. XI. tv. 4. cikkely.

¹³⁰ 1994. CII. tv. 1. melléklet.

¹³¹ 1994. CII. tv. 2. melléklet. Jelen tanulmányban nem célom a magyarországi borvidékek rendszerváltás előtti részletes területváltozását bemutatni, csupán az eredetvédelemmel kapcsolatos kormányzati törekvésekre szeretném felhívni a figyelmet. A Szekszárdi borvidék elmúlt száz évben történt részletes területmódosításait lásd: FUKSZ 2014, 1–3.

¹³² 1997. CXXI. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról. Előtte az 1970. évi 36. törvény erejű rendelet (számos módosítással) volt érvényben, mely a mezőgazdasági- és élelmiszerügyi miniszter hatáskörébe rendelte a szőlő- és gyümölcsstermesztést, illetve borgazdálkodást érintő ügyeket. Eljáró hatósági jogkörrel a helyi és megyei tanácsot bízta meg. A törvény erejű rendelet a gyümölcsstermesztés egyéb ágazataira is kiterjedt, míg a bortörvény már kizárólagosan a szőlőtermesztéssel és borgazdálkodással foglalkozott.

¹³³ 1997. CXXI. tv. 65. §. A három szervezet: 1. Hegyközségi Szervezetek, 2. Országos Borminősítő Intézet (innenntől: OBI), 3. Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet (innenntől: OMMI). Az OBI és az OMMI önálló intézetként működött 2007-ig, amikor a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal (innenntől: MgSzH) része lett. Egy újabb átszervezésnek köszönhetően feladatait és a hozzá tartozó szervezeteket 2012-től a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (innenntől: Nébih) vette át. Lásd: 274/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet és 22/2012. (II. 29.) Korm. rendelet.

¹³⁴ Magyarországon – ellentétben például a francia gyakorlattal – nem beszélhetünk átfogó, ágazatspecifikus borjogról.

¹³⁵ Az 1997. évi törvény így definiálja a borvidéket: *“Borvidék az a termőhely, amely több település közigazgatási területére kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati, talajtani adottságokkal, jellemző fajtaösszetételű, művelésű ültetvényekkel, szőlő- és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, sajátos jellegű borokat termel, és településenként a borvidéki besorolásra előírt termőhelyi kataszteri osztályú terület legalább 7%-kal részesedik a mezőgazdaságilag művelt területből.”* A napjainkban hatályos 2004. XVIII. törvény a szőlőtermelés 7 %-os mezőgazdasági részesedését már nem írja elő, illetve a jogalkotó egy új fogalmat is bevezetett. A borászat specializálódása következtében *„a pontosan körülhatárolt, mikroökológiájában egységes termőhelyet, amelynek adottságai a bor karakterére jelentős hatással vannak, borvidéki dülönök nevezik.* 1997. CXXI. tv. 3. §. és 2004. XVIII. tv. 2. §.

¹³⁶ A Kiskunsági Borvidék neve Kunsági, az Etyeki borvidék Etyek-Budai borvidékké változott a bővülés hatására. A Balatonmelléki, a Somló, a Mecsekfaljai, a Villány-Siklósi, az Egri borvidékeket szintén kibővítették, és körzetekre osztották fel. A Zala megyei bortermő helyekből pedig létrehozták a Zalai borvidéket három körzettel. A 1994. CII. tv. és 1997. CXXI. törvény vonatkozó részeinek összehasonlítása.

A bor minősége szempontjából a törvény szövege *asztali és m. t. minőségi borokat* különböztet meg hasonlóan az EGK¹³⁷ rendeletben szereplő kategóriákhoz. Ha az asztali bor tükrözte egy adott termőterület adottságait és borkészítési hagyományait, akkor az asztali bort *tájbornak*, a m. t. minőségi bort *különleges minőségi bornak*¹³⁸ nevezték.

Innentől kezdve a borászati feldolgozásra szánt szőlő és bor eredetét származási bizonyítvánnyal kellett igazolni, mely tartalmazta a szőlő fajtáját, termőhelyét, hektáronkénti mennyiségét. Az engedély kiadását és az ellenőrzést a hegyközség végezte el.¹³⁹ A közfogyasztásra szánt bor értékesítési láncolatba kerülése előtt forgalomba hozatali engedélyt kellett kérni az OBI-tól.¹⁴⁰ A meghatározott termőhelyről származó minőségi és különleges minőségi, palackozott borokat állami ellenőrzőjegyvel látták el. Kiadásukat az Országos Borszakértő Bizottság¹⁴¹ javaslata alapján az OBI engedélyezte.

A minőség- és eredetvédelem szempontjából szintén kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a tokaji borkülönlegességeket kizárólag a Tokaj-hegyaljai borvidékbe, az Egri Bikavért az Egri borvidékbe, a Szekszárdi Bikavért pedig kizárólag a Szekszárdi borvidékbe sorolt településeken lehetett készíteni, máshol nem.¹⁴² Utóbbi két bort innentől kezdve kizárólag palackozva lehetett külkereskedelmi forgalomba hozni,¹⁴³ azaz folyóborként külföldön már nem jelenhetett meg. Ezzel is növelve a termékek, a márka értékét.

A 1997. évi magyar bortörvény nem állt ellentétben az Európai Unió 1999-es borpiaci rendtartásával,¹⁴⁴ így változtatásra nem volt szükség. Az Unió a minőségbiztosítás érdekében meghatározta – az egyre szigorodó – keretszabályokat, míg a borokra és a termőterületekre vonatkozó egyedi szabályozást (pl. borvidék területe, szőlőfajták, terméskorlátozás, borászati eljárások) továbbra is az érintett ország jogkörében hagyta. Ennek egyik oka volt, hogy meg szerették volna őrizni a bortermő vidékeken természetett hagyományos szőlőfajtákat és/vagy a tradicionális borkészítési eljárásokat.¹⁴⁵ A nem EK tagországokkal – köztük Magyarországgal is – többoldalú megállapodások születtek, melyben elismerték az ország minőségi tanúsítványát az adott importborokra vonatkozóan.

A szőlőtermesztésnek, borkészítésnek és borexportnak, mint a mezőgazdaság egyik legjövődolgozó ágazatának, kiemelt szerepet szánt az agrárpolitika. Az ágazat fejlődését egyértelműen a minőségi bortermelésre való átállás jelentette (minősített bortermő területek lehatárolása, termék-szerkezetváltás a szőlőfajták és a bor tekintetében, modern borászati infrastruktúra felépítése stb.), mely egybe esett az uniós jogharmonizációval. A további fejlesztés érdekében újra szükségessé vált a meglévő törvények (hegyközségi- és bortörvény) módosítása. A változtatásokat egy törvényben (2000. XCIX. tv.¹⁴⁶) foglalta össze a parlament. A két alaptörvény szövege nem változott meg, de az egyes paragrafusokat részletesebben kifejtette, önálló részek hozzáadásával pontosította (pl. borászati eljárás, borcímke adatai, cukorfokra, alkoholtartalomra vonatkozó részek) a jogalkotó. Innentől kezdve az árutermelő szőlőültetvények esetében a fajták kiválasztásánál figyelembe kellett venni

¹³⁷ 817/70/EGK rendelet.

¹³⁸ A négy borkategória minőségi követelményeivel 1994. CII. tv. 29. § foglalkozik, meghatározva a termelhető szőlő fajtáját, hektáronkénti mennyiségét, a természetes eredetű cukortartalmát, készítmódját. A EGK közösségi borjoga mind a négy borkategóriát definiálta a 81/70/EGK rendeletben. Magyarországon a négy bormegnevezés már használatban volt (pl. 1994. évi hegyközségi törvényben), de definiálásukra csak a 1997. évi CXXI. törvényben került sor.

¹³⁹ 1994 CII. tv. 35–36. §.

¹⁴⁰ 1994. CII. tv. 39. §. Ma Nébih.

¹⁴¹ Innentől: OBB. A 1994. CII. Bortörvény rendelkezett megalapításáról. Egy év múlva a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium szakmai tanácsadó, véleményező testülete lett belőle, felettes szerve pedig a minisztérium. 66/1998. FVM rendelet az Országos Borszakértő Bizottságról.

¹⁴² 1994. CII. tv. 16. §.

¹⁴³ 1994. CII. tv. 49. §. A Tokaj-Hegyaljai borvidéket zárt borvidékké nyilvánította a törvény, így palackozására, exportjára az adott paragrafusok voltak az irányadók (59–64. §).

¹⁴⁴ 1493/1999/EK tanácsi rendelet.

¹⁴⁵ RADÓCZNÉ – GYÖRE 2006, 38; SZILÁGYI 2015, 550.

¹⁴⁶ 2000. XCIX. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 1997. CXXI. törvény, valamint a hegyközségekről szóló 1994. CII. törvény módosításáról.

a Szőlőfajta Használati Bizottság¹⁴⁷ ajánlását, mely a megyében engedélyezett fajtákat tartalmazta. A hegyközségi tanácsok ebből a listából állíthatták össze a borvidéki és bortermőhelyi fajtalistát az illetékes hegyközségek javaslata alapján,¹⁴⁸ míg a korábbi bortörvény a döntést még a hegyközségekre és a tanácsokra bízta. Szintén a változások sorát gyarapítja a borvidékek és bortermőhelyek újabb területi módosulása. Többségüket a bővülés jellemzi, míg egy-két esetben bizonyos települések kikerültek a listából. A Szekszárdi borvidék Medina településsel és szőlőkataszter szerinti I. és II. osztályú határrészeivel egészült ki.¹⁴⁹

A minőségi borkategóriák köre is bővült a 2000-es törvényben. Bevezetésre került a „*védett eredetű bor fogalma: az a meghatározott termőhelyről származó minőségi vagy különleges minőségű bor, amelyet a termőhelyre ajánlott szőlőfajtából, eredetvédett termőhely legfeljebb 60 hl/ha-os termésű ültetvényének legalább 17, illetve 19 tömegszázalékos (MM°) természetes eredetű cukrot tartalmazó terméséből készítettek, és a termőhelyre jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. A védett eredetű bor termelésének szakmai szabályait – a hegyközség rendtartásában foglalt előírások alapján – a miniszter rendelettel adja ki.*”¹⁵⁰ Ez a megközelítés valójában a francia (latin) eredetvédelmi rendszer kategóriájához közelítette a magyar borászati jogalkotást.

Ekkor még egyetlen borvidék borát sem nevezték védett eredetű bornak. A tokaji borkülönlegességek, a Szekszárdi és Egri Bikavér név korlátozása saját borvidéken termelt szőlőkre továbbra is megmaradt. A törvény szerint a védett eredetű borminősítés elnyerése – felterjesztés által – külön miniszteri rendeletben történt, de az előírásokat a hegyközség fogalmazta meg. Még ebben az évben egy újabb törvény¹⁵¹ módosította ugyanezt a fogalmat. A hektáronkénti terméskorlátozásról szóló részt kivették a szövegből,¹⁵² így a védett eredetű bor meghatározásakor csak a szőlőfajtát és a természetes eredetű cukor mennyiségét hagyták meg a leírásban.

Az Unióhoz való csatlakozás előtt egy újabb hatósági szervezet került be a borágazat láncolatába. A Mezőgazdasági- és Vidékfejlesztési Hivatal¹⁵³ és a megyei, helyi kirendeltségek munkatársai irányítási, szervezési, valamint hatósági feladatokat is elláttak a szőlészet-borászat területén.¹⁵⁴ A törvényben foglaltak szerint bizonyos hatósági funkciókat az MVH megyei szervezetei vették át, míg a továbbiakban a hegyközségek azokban a kérdésekben csak véleményezési jogkörrel rendelkeztek, hatósági, döntési jogkörrel már nem. Egyik ilyen jelentős változás volt, hogy szőlőt telepíteni az MVH engedélyével, míg szőlőt kivágni az OMMI és az MVH közös engedélyével lehetett.¹⁵⁵ Ebben a kérdéskörben a hegyközség (hegybíró) csak a javaslatait fogalmazhatta meg, és továbbította az MVH részére. Mellette azonban a szőlőterületek nyilvántartási, adminisztrációs kötelessége megmaradt hegyközségi (hegybírói) feladatnak. Az egyre erősödő minisztériumi felügyelettel megindult a hegyközségek jogkörének fokozatos megnyirbálása, adminisztratív-végrehajtó funkciójának megerősítése. A leírások szigorodása, pontosabb megfogalmazása, a borágazat erőteljesebb központi (minisztériumi) szabályozása egyértelműen érződött a törvényeken és rendeleteken.

¹⁴⁷ A Szőlőfajta Használati Bizottság felállítását az aktuális törvény rendelte el, mely a megyei fajtahasználat meghatározásáért és a szőlőfajták termőhelyi vizsgálatáért volt felelős. 2000. XCIX. 1. §. 11.

¹⁴⁸ 2000. XCIX. tv. 4. §.

¹⁴⁹ 2000. XCIX. tv. 32. §.

¹⁵⁰ 2000. XCIX tv. 1. §. (5.). A szövegben a hl/ha inentől hektoliter/hektár jelentésű.

¹⁵¹ 2000. CXI tv. a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 1997. CXXI. törvény módosításáról.

¹⁵² A „...legfeljebb 60 hl/ha-os termésű ültetvényének...” részt a jogalkotó törölte a törvényből. Ha megnézzük, hogy az m. t. minőségi bor esetén 100 hl/ha, illetve a m. t. különleges minőségű bor esetén 75 hl/ha volt minőségi korlátozás, akkor érthető, hogy a 60 hl/ha kissé kevésnek tűnik. A terméskorlátozást egyébként nem a leszedett szőlő súlyában (súlymérték), hanem a belőle készített bor mennyiségében (ürmérték) fejezte ki a jogalkotó. A megváltozott szöveg helye: 2000. CXI tv. 1. §. 28.

¹⁵³ Mezőgazdasági- és Vidékfejlesztési Hivatal (innen: MVH) 2003-ban kezdte meg működését (81/2003. Korm. rend.). Munkáját főként a megszorodó uniós és hazai agrárpályázatok és támogatások lebonyolítása és ellenőrzése jelentette. Egyszerre szakmai és költségvetési szervként is funkcionált. 2017. január 1-jei megszűnése után megyei, helyi kirendeltségeit a kormányhivatalok részévé tették, míg központi szervezetét és feladatait a Földművelésügyi (2018-tól Agrár-) Minisztérium, pénzügyi funkcióit a Magyar Államkincstár vette át. Infojegyzet 2016/64.

¹⁵⁴ 2003. LXXVII. törvény egyes agrár tárgyú törvények jogharmonizációs célú módosításáról.

¹⁵⁵ 2003. LXXVII. 6. §.

Az Unióhoz való csatlakozás évében, 2004-ben készült el az új, eddigi jogharmonizációs törekvéseket megfogalmazó bortörvény.¹⁵⁶ A szöveg alapjául az EK/1493/1999. számú rendelet, valamint az ennek végrehajtásáról szóló bizottsági rendeletek szolgáltak. A törvény azokat a borászattal kapcsolatos fogalmakat határozta meg, amelyekre az EU joganyaga nem tért ki, vagy ahol lehetőség volt az Uniótól eltérő szabályozás kialakítására. Magába foglalta a borszőlő telepítését, művelését, kivágását, a borászati termékek előállítását, nyilvántartását, forgalmazását, továbbá az ágazatokhoz kapcsolódó szakigazgatási feladatokat és a hatásköröket.¹⁵⁷ Az EU-s keretszabályok mellett a nemzeti szabályozás egyéni mechanizmusa továbbra is működött. A jogalkotó szempontjából jelentős feladat volt bizonyos fogalmak újradefiniálása, köztük a védett eredetű boré: „*olyan m. t. minőségi bor, amely termelői kezdeményezésű, egyedi szabályozású termék. A védett eredetű bor földrajzi eredete egyedileg klaszifikált és borvidékre vagy azon belül kisebb területi egységre lehatárolt. A borkészítésre felhasznált szőlőfajták a szőlőtermesztés, a borkészítés technológiája és kiszerezése egyedileg szabályozott, az adott termék szabályzatában rögzített. A védett eredetű bor szabályozása egyedi, az m. t. minőségi borra általános és borvidéki rendelkezéseknél részletesebb és szigorúbb. A szabályzatot a miniszter, a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa véleményezése és a Bor Eredetvédelmi Bizottságának felterjesztése alapján rendeletben adja ki.*”¹⁵⁸ A védett eredetű borkategória esetében a törvény már nem határozta meg a bor mérhető értékeit, hanem egyedi, önálló szabályozást rendelt el róla. A felterjesztést és a követelmények megállapítását azonban a legmagasabb ágazati szervezetek jogkörébe utalta. 2003 és 2008 (új európai borreform megjelenése) között sorra jelentek meg a különböző borvidékek védett eredetű boraira vonatkozó felterjesztések és rendeletek Magyarországon is.¹⁵⁹ Ez Szekszárd esetében különösen érdekes, ugyanis a Szekszárdi borvidék termelői és borászai sosem kezdeményezték a bikavér védett eredetű borrá nyilvánítását. Bár a 2004-es törvény is kimondja, hogy a „*Bikavér: kizárólag az Egri és a Szekszárdi borvidéken szüretelt szőlőből előállítható bor*”¹⁶⁰ ellentétben Egerrel a Szekszárdi Bikavér az új borreform megszületéséig – jogilag – nem vált védett eredetű borrá.¹⁶¹

Az uniós országok borágazatában a legjelentősebb változást a 2008-as borpiaci rendtartás¹⁶² bevezetése okozta. Innentől a borok eredetmegjelölésére és földrajzi jelzésére egységes szabályt vezettek be, és eltörölték a tagállamok egyéni jelöléseit. Valójában a '99-es EK rendeletet valósították meg ekkor is, de úgy, hogy a minőségi elnevezéseket és a hozzájuk tartozó szőlészeti és borászati paramétereket is meghatározták szőlőtermő övezetenként és minden tagállam számára kötelezővé tették. Innentől kezdve a szőlő- és bortermelő országok szabadsága csupán saját területeik lehatárolására korlátozódott. A rendelet bevezetése hosszú évek integrációs munkájának eredménye volt, de az egyes tagállamoknak még évekbe tellett, míg minden pontját végrehajtották.

2009. augusztus 1-től¹⁶³ három új borminősítési kategóriát vezettek be, míg a régiek (asztali bor, m. t. minőségi bor) érvényüket veszítették. Valójában ezzel egy termékpiramist szerettek volna képezni, elindulva a legnagyobb mennyiségben termelt, olcsóbb alapborok irányából, a minőségi borok felé. A hivatalos magyar borkategóriák a minőség felé haladva: FN, OFJ, OEM.¹⁶⁴

¹⁵⁶ 2004. XVIII. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról.

¹⁵⁷ Infojegyzet 2015.

¹⁵⁸ 2004. XVIII. tv. 2. §. 26.

¹⁵⁹ Egri borvidék védett eredetű borairól (Debrői hárslevelű, Egri Bikavér) 130/2003. FVM rendelet (innentől: r.), melyet a 102/2009 FVM r. váltott fel (kiegészítés: Egri Bikavér superior). Villányi borvidék védett eredetű borairól (Villányi classicus és prémium) 91/2005. FVM r., Izsáki Arany Sárfehér védett bor 11/2006. FVM r., Nagy-Somlói borvidék védett eredetű borairól (Somlói, Nászejszakák bora, Somlói Arany) 12/2006. FVM r., Tihanyi védett eredetű borról (Tihanyi) 174/2008. FVM r., Káli védett eredetű bor (Káli, Káli Királyi, Káli Királyi Főbor) 103/2009 FVM r.

¹⁶⁰ 2004. XVIII. tv. 2. §. 28.

¹⁶¹ Az új borreform (479/2008/EK rendelet) után a kérdés jogilag okafogyottá válik, ugyanis az eltörölte a régi minőségi kategóriákat és új elnevezéseket vezetett be helyettük. A védett eredetű bor elnevezést összeolvasztotta egy másik kategóriával, melyről később lesz szó.

¹⁶² 479/2008/EK rendelet.

¹⁶³ Az időpontok kitzűzését a „borászati év” határozza meg. Egy bortermelési év augusztus 1-jén kezdődik és a következő év július 31-éig tart. SZILÁGYI 2009, 598.

¹⁶⁴ OEM, OFJ és FN a kategóriák hivatalos rövidítése. A 479/2008/EK rendeletet Magyarországon a 2009-es törvény szövege hozza összhangba a már meglévő szabályokkal. 2009. XXXIX. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 2004. évi XVIII.

I. földrajzi jelzés nélküli borászati termékek: FN

II. földrajzi jelzéssel ellátott borászati termékek:

a) Oltalom alatt álló földrajzi jelzéssel ellátott borászati termékek: OFJ

b) Oltalom alatt álló eredetmegjelöléssel ellátott borászati termék: OEM

Az FN bor definíciója szerint az ország bármelyik szőlőtermő vidékén, tetszőleges szőlőfajtából, hozamkorlátozás nélkül előállítható. A minőség érdekében analitikus vizsgálatokkal ellenőrizhető minimum értékeket állapítottak meg. Egyrészt a bor természetes alkoholtartalmának minimum 7,5 térfogatszázalékosnak kell lennie. Mivel ezeknél a boroknál 1,5 térfogatszázalékos alkoholtartalom-növelés megengedett, a bor így elérheti a 9 térfogatszázalékot. Savtartalmát tekintve (borkősavban kifejezve) el kell érnie a 3,5 grammot literenként.

Az OFJ definíciója szerint a bor legalább 85%-ban az adott földrajzi területen termelt és feldolgozott szőlőből készül, melynek a terméshozama nem lehet 120 hl/ha seprős újbornál nagyobb. A bor természetes alkoholtartalmának minimum 8 térfogatszázalékosnak kell lennie, és összes savtartalma, (borkősavban kifejezve) nem lehet kisebb mint, 3,50 gramm/liter.

Az OEM termék definíciója szerint a bor kizárólag a lehatárolt területen termelt és feldolgozott szőlőből készülhet, melynek terméshozama nem lehet 100 hl/ha seprős újbornál nagyobb. A bor természetes alkoholtartalmának minimum 9 térfogatszázalékosnak kell lennie, és összes savtartalma, (borkősavban kifejezve) nem lehet kisebb mint, 3,50 gramm/liter. Az OEM borok leírásában jellemezni kellett a borvidék vagy adott bortermőhely különleges természeti, földrajzi adottságát, de ki kellett térni az emberi tényezőkre is (pl. tradicionális tudás, hagyományos borszőlőfajták), melyek hozzájárultak az eredetvédelem indoklásához.

A védett eredetű bor¹⁶⁵ (másnéven Districtus Hungaricus Controllatus vagy DHC) kategóriáját nem szüntették meg, ugyanis az az OEM kifejezéssel lett egyenértékű. Tehát a palackokon a termékleírással rendelkező „OEM kifejezést” a „védett eredetű bor”¹⁶⁶ kifejezéssel is helyettesíteni lehetett. Azok a borok, melyek 2009. augusztus 1-je előtt megkapták a minősítést, továbbra is használhatták. Tehát a minőségi kategória nem szűnt meg, használatban maradt, de újat már nem lehetett felterjeszteni.

4. táblázat¹⁶⁷

2008 előtt használt kifejezések	2008 után használt kifejezések
Meghatározott termőhelyről származó 1. védett eredetű bor 2. m. t. minőségi bor	Oltalom alatt álló eredetmegjelölés (OEM) → 1. védett eredetű bor → 2. OEM minőségi bor** (átmenetileg)
Földrajzi jelzéssel ellátott 3. asztali bor = tájbor	Oltalom alatt álló földrajzi jelzéssel ellátott (OFJ) → OFJ vagy tájbor
Földrajzi jelzés nélkül 4. asztali bor	Földrajzi jelzés nélkül (FN) → bor (fajta és évjárat feltüntethető)

**„Minőségi bor” kifejezés csak a 2009. augusztus 1. előtt szüretelt borokra alkalmazható, utána az OEM megjelölés alkalmazandó. 2009. XXXIX. tv. 13/A §. (6).

törvény és a hegyközségekről szóló 1994. évi CII. törvény módosításáról. Lásd még: Borászati termékek jelölési útmutatója. 2010. A borkategóriák definícióját is ez a törvény tartalmazza. 2009. XXXIX. tv. 13/A §. (1)–(5). Lásd őket alább a szövegben.

¹⁶⁵ 2009. XXXIX. tv. 13/A §. (3). és Borászati termékek jelölési útmutatója 2013.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Az eddig használt négy kategória átminősítési javaslata a kormányzati honlapon. Borászati termékek jelölési útmutatója 2010. Átszerkesztett változat.

Az új elnevezések alkalmazása azt is jelentette, hogy a pincészeteknek a régi borkategóriákat át kellett alakítaniuk az új előírásoknak megfelelően (4. táblázat). Természetesen a tulajdonosok szertették volna fenntartani boruk minőségi elnevezését az új rendszerben is.

Ahhoz, hogy a törvényt értelmezni és használni lehessen a szőlő- és bortermelők szintjén, minden borvidék elkészítette saját szabályozását, úgynevezett termék-leírását (az uniós normáknak megfelelően), melyben meghatározták a szőlő- és borfajtákat, a termelési és borkészítési eljárásokat, a borok analitikus és érzékszervi jellemzőit, a címkézés szabályait, a borvidék, a bortermőhelyek lehatárolását.¹⁶⁸ A szövegek megfogalmazása – a termelők, a szakmaközi és ágazati szervezetek közötti egyeztetés miatt – hosszú időt vett igénybe. Elkészítésük az adott borvidék területén működő hegyközségi tanácsok¹⁶⁹ feladata volt a hatályos jogszabályok figyelembevételével. Ezeket a termék-leírásokat a Vidékfejlesztési Minisztérium engedélye után 2011. december 31-ig kellett az Európai Bizottsághoz elküldeni újabb engedélyeztetésre. Így a 2012-es évtől kezdődően a már termék-leírásokban foglaltak szerint kellett eljárni.¹⁷⁰ A procedura végére mind a 22 magyarországi borvidék elkészítette a területén, illetve a kisebb körzeteikben termelt szőlőre vonatkozó OEM termék-leírásokat az aktuális név engedélyeztetéséhez. Jelenleg Magyarországon a borágazatban 32 darab OEM eredetmegjelölés és 6 darab földrajzi jelzés van használatban (5. táblázat).

A 2008-as jogi és gyakorlati elvárások megvalósulásával még nem zárult le a módosítások időszaka. 2009-ben az Európai Bizottság gyors egymásutánban két rendeletet is kiadott, melyekben pontosították, vagy részletesebben kifejtették a 2008-as rendelet egyes cikkelyeit.¹⁷¹ Az európai jogszabályok gyors változása, valamint az ezt követő magyar jogharmonizációs törvénykezés nem könnyítette meg az eredetvédelemre vonatkozó átállást.

A következő években több borvidék kezdeményezte a termék-leírások módosítását. Előfordult, hogy alulról indult a változtatásra törekvő kezdeményezés. Ekkor a hegyközségi gyűlésen meg kellett szavazni a módosítást, majd a felterjesztést ugyanúgy végig kellett vinni a minisztériumon és az EU-n keresztül. A Szekszárdi borvidéken kétszer (2016. augusztus 1-től és 2017 augusztus 1-től) történt meg mindez. Egyik jelentős változás volt, hogy bővült a prémium borok köre. 2012 után három féle prémium (vörösbor, Bikavér, óvörös) bort lehetett forgalomba hozni. Természetesen szigorúbb minőségi követelmények vonatkoztak rájuk, mint a Szekszárdi OEM fehér, vörös, rozé, vagy Bikavér borokra.¹⁷² 2016-ban a prémium borok sorába felkerült a fehér-, majd egy évvel később a rozébor is.¹⁷³ Előbbi esetében kötelező volt minimum fél évet érlelni, sőt, egyes fajtáknál a fahordós érlelés is ajánlott eljárásnak számított. A prémium rozét nem lehetett öt hónapnál korábban forgalomba hozni. A rozé a szürettől számítva a leggyorsabban (akár pár hónap alatt) piacra vihető termék, aminek a borászat pénzügyi stabilitása szempontjából óriási jelentősége van. Az eladott rozénak nincs gond a tárolásával, ráadásul nem áll benne a borászat pénze. Az érlelési idő meghosszabbítása egyértelműen a minőséget segíti elő, azonban számolni kell azzal, hogy a konkurencia a korábban lepalackozott OEM rozé tételét már piacra dobta.

¹⁶⁸ Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása 2012–2015.

¹⁶⁹ A benyújtó szervezet az esetek többségében az adott borvidék hegyközségi tanácsa volt. A borvidéknél kisebb körzet lehatárolása esetén előfordult, hogy az adott területen illetékes hegyközség nyújtotta be a leírást. A benyújtó szervezet neve a termék-leírásban szerepel a kormányzati honlapon. Lásd: Oltalom alatt álló eredetmegjelölések (OEM) és Oltalom alatt álló földrajzi jelzések (OFI).

¹⁷⁰ MÉSZÁROS – ROHÁLY – VARGA 2012, 11.

¹⁷¹ 606/2009/EK (2009. 07.10.) és 607/2009/EK (2009. 07. 17.) rendelet. Utóbbi két szabályozás végrehajtását Magyarországon a 127/2009. FVM rendelet mondta ki. Lásd: rendeletek szövege és Infojegyzet 2015./25.

¹⁷² Minden bortípusra külön analitikai megállapítások vonatkoztak. Például a prémium boroknál a minimum alkoholtartalmat 12 %-ra emelték a 9 % helyett. Lásd: A Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása. 2012-2015; 2016-2017; 2018.

¹⁷³ Uo. A két bor másfajta jellegéből adódóan eltérő analitikai értékeket állapított meg a termék-leírás, mint a prémium vörösborok esetében.

5. táblázat¹⁷⁴

Uniós oltalom alatt álló eredetmegjelölések (OEM)		Uniós oltalom alatt álló földrajzi jelzések (OFJ) (több borvidék területéből)
Borvidékek nevéből képzett***	Borvidéknél szűkebb területen állítják elő (lehet több borvidék része)	
1. Badacsony/i 2. Balatonboglár 3. Balaton-felvidék/i 4. Balatonfüred-Csopak 5. Bükk/i 6. Csongrád/i 7. Eger/Egri 8. Etyek-Buda/i 9. Hajós-Baja 10. Kunság/i 11. Mátra/i 12. Mór 13. Neszmély 14. Pannonhalmi 15. Pécs 16. Somló/i 17. Sopron/i 18. Szekszárd/i 19. Tokaj/i 20. Tolna/i 21. Villány/i 22. Zala/i	23. Csopak (Balatonfüred-Csopaki borvidék) 24. Debrői Hárslevelű (Egri borvidék) 25. Duna/i (Csongrádi, Hajós-Bajai, Kunsági borvidékek) 26. Izsáki Arany Sárfehér (Kunsági borvidék) 27. Káli (Balaton-felvidéki borvidék) 28. Monor/i (Kunsági borvidékek) 29. Nagy-Somló/i (Somlói borvidék) 30. Pannon (Pécsi, Szekszárdi, Tolnai, Villányi Borvidékek) 31. Soltvadkerti (Kunsági borvidék) 32. Tihany/i (Balatonfüred-Csopaki borvidék)	1. Balaton/i 2. Balatonmelléki 3. Dunántúl/i 4. Duna-Tisza közti 5. Felső-Magyarország/i 6. Zemplén/i/i

*** Az OEM borok ezen részét gyakorlatilag a nevét képviselő borvidék területén termesztett szőlőből készítik. A termékleírásokat az adott borvidék hegyközségi tanácsa nyújtotta be elbírálásra.

A fehér- és rozéborok térnyerése egy olyan hagyományosan vörösborosnak tartott borvidéken, mint a szekszárdi, jól szemlélteti a fogyasztói ízlés megváltozását. Az elmúlt évtized fajtaszerkezet átalakításán látszik, hogy a borvidéken is megnőtt a fehérbort adó szőlőfajták száma. Nem jelentős a változás, de a vásárlók részéről elvárt igényeket – vörösboros paletta színesítése könnyedebb tételekkel – ki kellett elégíteni. Mivel a borvidék geológiai és klimatikus adottsága alkalmas mind a vörös, mind a fehér minőségi borok előállítására, várható volt, hogy a borászatok a borfajták OEM változata után a prémium kategória felé mozdulnak el. Nyilvánvalóan a prémium borok elkészítése nemcsak szakmai képzettséget, de legalább annyira technológiai ellátottságot is igényel. Így utóbbival nem rendelkező kis borászatok, bortermelők nehezebben tudnak prémium minőséget készíteni. A termékleírás módosítása során – a felterjesztés elindításához – elég volt, ha az élen járó borászatok megszavazták a változást a hegyközségi gyűlésen. Ha a felterjesztésben meg tudták indokolni a termék minősége, a földrajzi környezet és az emberi tényezők (szőlőtermesztési és borkészítési hagyomány) között fennálló összefüggést, akkor a minőségi bortermelést támogató kormányzati szinten „zöld utat” kapott a módosítás. A minőség javítása és az egységesség érdekében egyre

¹⁷⁴ Lásd: Oltalom alatt álló eredetmegjelölések (OEM) és Oltalom alatt álló földrajzi jelzések (OFJ). Sajat csoportosítás és szerkesztés.

több kritériumnak és pontos szabályozásnak kellett megfelelnie az azonos bortípusoknak. A borok édesítése már 2012-ben sem volt engedélyezett a prémium kategóriában, illetve az OEM bikavér esetében sem,¹⁷⁵ majd 2017-től a must feljavítása is tiltott lett előbbi bortípusoknál.

Ugyancsak a termékpaletta bővítését, a piac igényeinek kielégítését szolgálta a szén-dioxid hozzáadásával készült gyöngyözőbor bevezetése 2016-tól. A friss, üde karakterű, leginkább meleg, nyári napokra való bor a Szekszárdi borvidéken kizárólag fehér és rozé borból készülhet. Édesítése szintén tiltott eljárásnak számít.

A minőség fenntartása érdekében a prémium borok szüretelését csak kézi szedéssel lehet elvégezni. A munkaerőhiánnyal küszködő borágazat a gépesítésben látja az egyik lehetséges megoldást. Ennek ellenére a válogatott szőlő alapanyag és a minőség megóvása érdekében a jelenlegi jogszabályok még nem engedik a gépi szüretelést prémium bort adó szőlő esetében. Ugyancsak szigorúan korlátozott a szőlők maximális hozama a prémium boroknál. A mennyiségi korlátozással egy komplexebb, magasabb értékekkel bíró bor készíthető. A termékleírás szerint maximum 80 mázsa szőlő szüretelhető le hektáronként és ebből maximum 60 hl/ha seprős újbor nyerhető ki.¹⁷⁶

Figyelmet érdemel, hogy már 25 borvidéki szervezet élt a termékleírás módosításának lehetőségével az utóbbi tíz évben, és nemcsak egy, de általában több alkalommal.¹⁷⁷ Ez is mutatja, hogy a borvidékek borászközösségei még az útkeresés időszakában vannak. Ezzel párhuzamosan a földrajzi árujelzőkre és az eredetvédelemre vonatkozó szabályozások sem jutottak még végleges állapotba. A rendszer kritikussai szerint a termékleírások olyan alacsony terméskorlátozást és analitikai értékeket állapítottak meg, melyek nem tudják garantálni az elvárt, csak a leggyengébb minőséget.¹⁷⁸ Így gyakran előfordul, hogy egy sokkal jobb és egy gyengébb minőségű bor ugyanabban a kategóriában foglal helyet. A problémák megszüntetését az agrárminisztérium egy új bortörvény bevezetésével próbálja orvosolni. Az elektronikus adminisztrációra való áttérés, az ellenőrzési rendszer átalakítása (szigorítása) mellett két új eredetvédelmi kategória bevezetését tervezi a tárca, mellyel a minőségbiztosítási rendszer stabilizálódását szeretnék elérni. A hegybor a felső (OEM) és középkategória (OFJ) között helyezkedhetne el, míg a régiós bort középkategóriás borként képzelel el a minisztérium.¹⁷⁹ Utóbbi kategória az egyazon borrhéghoz¹⁸⁰ tartozó borvidékek hasonló ízvilágú, stabil minőségű, jó ár-érték arányú, nagy mennyiségben előállítható és eladható borait jelentené, melyre jó példa a már megvalósult Balaton Bor. Ennek a bornak a nagy mennyiségben és minden évben történő előállíthatósága, az azonos minőségi paraméterei a legfontosabb jellemzői, melyre érdemes egy borrhéghoz brand-et építeni. A mennyiségnek köszönhetően ez a bor mind a belföldi, mind a külföldi áruházak polcain versenyképes terméknek számítana. Az új bortörvény hatályba lépése 2020 nyarára tehető, de a benne foglaltak gyakorlati alkalmazása és megvalósulása még hosszú ideig elhúzódhat.

Az 1989. évi politikai fordulat után megteremtődtek a piac alapú szőlészet és borgazdálkodás feltételei. Az ágazatban elinduló változások több szinten is zajlottak. A kormányzati oldalon a mindenkor agrártárca igyekezett megteremteni azt a törvényi háttérrel (eredetvédelem), mely a magyar borvidékek ellenőrzött, minőségi termelését, ezzel párhuzamosan pedig a külföldi piacok megnyitását segítette elő. A helyi szint legfontosabb szervezete az újjáélesztett hegyközségi rendszer

¹⁷⁵ A bikavérre és a prémium bikavérre vonatkozó speciális változásokkal jelen tanulmányban nem foglalkozom. A bikavér, a kékfrankos és a kadarka, mint a Szekszárdi borvidék kiemelt borai, egy későbbi tanulmány témája lesz.

¹⁷⁶ Ez alól egyetlen kivétel a prémium rozé, melynek maximum értékei 90 hl/ha seprős újbor és 120 q/ha.

¹⁷⁷ Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete 2016, 26.

¹⁷⁸ JÁSDI 2018; BALOGH 2015.

¹⁷⁹ VARGA 2020.

¹⁸⁰ Magyarországon 6 borrhéghozba szerveződik a 22 borvidék. A Szekszárdi borvidék a villányival, a pécsivel és a tolnaival együtt alkotja a Pannon Borrhéghozt.

lett, mely aztán az egész országra kiterjedő, a borvidékeket is integráló szakmaközi szervezetté¹⁸¹ tudott válni. A jogszabályi háttér megteremtése, a bortermő területek és borvidékek lehatárolása után megindult a minőségi termelésre való átállás. Ez valójában a szőlő szerkezetátalakítását, borfeldolgozóval, pincészettel rendelkező borászatok kialakítását és állami támogatását jelentette. A szőlő-borágazat egy lassan fejlődő, tőkeigényes ágazat, ahol a megtérülésre két-három generáció múlva lehet számítani.¹⁸² A rendszerváltás óta megalakult borászatok nyugat-európai kollégáikhoz képest még csak az „út” elején járnak, de az nem kérdés, hogy a minőségi bortermelés irányába való elmozdulás sikeresen megtörtént. Az Agrárminisztérium és a HNT, felmérve az ágazat meglévő eredményeit és hiányosságait, új közép-, és hosszútávú terveket készített. Ezek között olyan célok szerepeltek, melyek csökkentenék a borágazat szereplői közötti – az eltérő gazdálkodási struktúrából adódó – konfliktusokat. Ilyen a megfelelő szőlőár kialakítása a termelők anyagi biztonsága és kiszámíthatósága érdekében, vagy a különböző üzemméretű borászatok feladatainak hatékonyabb megszervezése. A néhány hektáros kis- és középborászatok – anyagi forrás hiányában – nem rendelkeznek a szőlőtermelés és borkészítés teljes vertikumát lefedő infrastrukturális és technológiai háttérrel, mely versenyképességüket hátráltatja. Ennek a hátránynak a felszámolása a borászrétegek közötti ellentéteket is csökkentené. Mivel borvidékeink természeti adottsága alkalmas arra, hogy a világpiacon is versenyképes termékekkel jelenjenek meg, a HNT legfontosabb törekvése – az ágazat fenntartható fejlődésének érdekében – a borexport növelése és szerkezetének átalakítása. A borvidékek szintjén ez azt jelenti, hogy a borászoknak és a vállalkozóknak ki kell alakítaniuk közösen egy olyan stratégiát – a borvidékre jellemző borral és borstílussal –, mely egyedi és rájuk jellemző. E stratégia mentén tudják felépíteni a borvidék hírnevét.

A minisztérium által kiadott törvények, a HNT által megfogalmazott elképzelések, illetve ezek helyi szinten történő gyakorlati megvalósulása között egyensúlyoz a magyar szőlő és bor ágazat. A sikeres indulás ellenére a szektor gyengeségei is megmutatkoztak. Habár a fejlődés és a kereskedelem érdekében átvettük az uniós jogszabályokat, a törvények és rendeletek gyakori változása nem segítette az ágazat stabilizálódását. Emellett a borászatok és a borvidékek közötti különbségekből adódó eltérő gazdasági stratégiák és koncepciók összehangolására is szükség lesz. A belső problémákkal párhuzamosan a borágazat szereplőinek olyan külső, rájuk kívülálló tényezőkkel is szembe kell nézniük, mint az éghajlatváltozás, a környezettudatos gazdálkodás, az új bortermelő országok megerősödése, a fogyasztói szokások változása, melyek folyamatos kihívás elé állítják őket.

¹⁸¹ A HNT-t 2014-ben szakmaközi szervezetnek ismerte el az Agrárminisztérium. Ettől kezdve nemcsak javaslattevői, hanem bizonyos kérdésekben döntési joggal is rendelkezett.

¹⁸² Egy sikeres borászat kialakításához óriási tőkebefektetésre van szükség, melyet állami (Európai Unió) támogatás nélkül nagyon nehezen tudnának létrehozni. Egy borászok között ismert történet így vélekedik erről: „Az első generáció csak önti bele a tőkét, haszon nélkül. A második generáció nullásra hozza ki a termelést, és majd a harmadik generáció reménykedhet benne, hogy profitot termel a vállalkozása.” (Interjú B1-gyel.) Jelenleg az uniós támogatások még a borászatok kiépülését (borászati üzem, tárolókapacitás) támogatják Magyarországon, de hosszú távon az a cél, hogy a felépülő borászatok állami támogatás nélkül, piaci alapon működ-hessenek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágazati stratégia 2016. *A magyarországi szőlő-bor ágazat stratégiája.* 2016. nov. 30. <https://www.hnt.hu/agazati-strategia/> (Letöltés: 2020. március 20.)
- Agrárszektor 2019. *Agrárszektor 2019. Bor: tavaly rengeteg jutott exportra - Kétharmada folyóborként.* 2019. február 15. <https://www.agrarszektor.hu/elemiszer/bor-tavaly-rengeteg-jutott-exportra-ketharmada-folyoborkent.12753.html> (Letöltés: 2020. 05. 10.)
- ÁRKI 2018. *ÁRKI Attila, Ez egy történelmi pillanat lehet a Szekszárdi borvidék életében.* Tolnai Népújság XXIX (2018) 89. sz. 2.
- BALOGH 2015. *BALOGH Zoltán, Eredetvédelmi anomáliák.* https://borrajongoblog.hu/2015/02/23/eredetvedelmi_anomaliak (Letöltés : 2020. 04. 23.)
- Borászati termékek jelölési útmutatója. 2010. *Borászati termékek jelölési útmutatója. Tájékoztató anyag a borászati termékek jelölésére vonatkozó szabályokról.* 2010. <https://boraszat.kormany.hu/download/c/39/20000/jelolesi-utmutato.pdf> (Letöltés: 2019. 04. 23.)
- Borászati termékek jelölési útmutatója. 2013. *Borászati termékek jelölési útmutatója. Tájékoztató anyag a borászati termékek jelölésére vonatkozó szabályokról.* 2013. <https://boraszat.kormany.hu/utmutatok> (Letöltés: 2020. 04. 21.)
- CSOMA 2011. *CSOMA Zsigmond, A magyarországi hegyközségek 20. századi megszüntetése és újjászervezése.* Acta Academiae Agriensis XXXVIII. Szerk. Zimányi Árpád. Eger 2011, 195–204.
- Infojegyzet 2015/25. *Infojegyzet 2015/25. Szőlőtermesztés és borgazdálkodás.* https://www.parlament.hu/web/guest/infojegyzet_2015 (Letöltés: 2019. 11. 18.)
- Infojegyzet 2016/64. *Infojegyzet 2016/64. Szőlőtermesztés és borgazdálkodás 2.* https://www.parlament.hu/web/guest/infojegyzet_2016 (Letöltés: 2019. 11. 18.)
- Infojegyzet 2018/9. *Infojegyzet 2018/9. Agrártermékek eredetvédelme.* https://www.parlament.hu/web/guest/infojegyzet_2018 (Letöltés: 2019. 11. 18.)
- Infojegyzet 2018/28. *Infojegyzet 2018/28. Hegyközségek és eredetvédelem a szőlő-bor ágazatban.* https://www.parlament.hu/web/guest/infojegyzet_2018 (Letöltés: 2019. 11. 18.)
- FARKAS 2003. *FARKAS Judit, A hegyközség.* In: Speciális társaságok. Szerk. Miskolczi Bodnár Péter. Bp. 2003, 135–163.
- FODOR 2006. *FODOR László, A hegyközségek.* In: Agrárjog. Szerk. Csák Csilla. Miskolc 2006, 282–291.
- FUKSZ 2014. *FUKSZ Márta, Családi tradíció és hagyományalkotás öt szekszárdi borászcsalád életében.* In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXVI. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd 2014, 547–572.

- FUKSZ 2016. FUKSZ Márta, *A Tolna vármegyei hegyközségi artikulások és a Szekszárdi Közalapítványi Uradalom hegybéli rendtartása 1839-ből*. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXVIII. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd 2016, 547–575.
- FUKSZ 2018. FUKSZ Márta, *Szőlészeti idénymunkások a Szekszárdi borvidéken*. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XL. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd 2018, 537–576.
- GERI 2018. GERI Ádám, *Mi a baj a magyar borexporttal?* 2018. 08. 24. <https://vinoport.hu/bor-business/mi-a-baj-a-magyar-borexporttal/3816> (Letöltés: 2020. 05. 10.)
- GLÓSZ 1990. GLÓSZ József, *Szekszárd a forradalom és szabadságharc, valamint az önkényuralom éveiben (1848-1867)*. In: Szekszárd város történeti monográfiája I. Szerk. K. Balogh János. Szekszárd 1990, 209–252.
- HNT statisztika 2019. HNT statisztika 2019. *Részletes terület adatok 2019*. <http://www.hnt.hu/statisztikak/termoterulet-es-termesmenynyiseg/> (Letöltés: 2020. 03. 10.)
- JÁSDI 2018. JÁSDI István, *Csopaki borkódek. Az Egri Szőlészeti és Borászati konferencia 2. napja*. 2018. február 23. Borászportál. <https://www.boraszportal.hu/beszamolo/egri-szoleszeti-es-boraszati-konferencia-2-nap---elo-7296> (Letöltés: 2020. 05. 10.)
- KISARI 2018. KISARI István, *Borhibák, borbetegségek*. 2018. november 23. <https://agroforum.hu/szaccikk/szolo-bor-szaccikk/borhibak-borbetegsegek/> (Letöltés: 2020. 04. 08.)
- KOVÁCS – MIKÓ – SZABÓ 1995. Dr. KOVÁCS Gyula – dr. MIKÓ Zoltán – SZABÓ György, *Hegyközség, szőlészet, borászat. Kézikönyv a hegyközségek megalakításához és működéséhez*. Bp. 1995.
- KOVÁCS 1994. KOVÁCS Terézia, *Kitörés: a szekszárdi kisparcellás szőlőtermelők az új piaci kihívások küszöbén*. Szekszárd 1994. (Babits füzetek 8.)
- KSH 1989. KÖZPONTI Statisztikai Hivatal Tolna Megyei Igazgatósága, *Tolna megye és a szekszárdi történelmi borvidék szőlőtermesztése*. Szekszárd 1989.
- Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete 2016. *Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete*. 2016. <http://hnt.hu/wp-content/uploads/2016/08/Magyarország-szoleszetenek-es-boraszatának-helyzete-2016.pdf> (Letöltés: 2020. 03.20.)
- MÉSZÁROS 2014. MÉSZÁROS Gabriella, *Szekszárdi borkalauz*. <http://szekszardiborut.hu/oldal/38/szekszardi+borkalauz.html> (Letöltés: 2015. 07. 20.)
- MÉSZÁROS – ROHÁLY – VARGA 2012. MÉSZÁROS Gabriella – ROHÁLY Gábor – VARGA István, *Magyarország híres borvidékei*. Eger, 2012.
- MIKULÁS 2002. MIKULÁS Ildikó, *Borkategóriák és eredetvédelem*. Borászati Füzetek 2 (2002) 47–49.
- MIKULÁS – BENE 2003. Dr. MIKULÁS Ildikó – Dr. BENE László, *Szőlő és bor az Európai Unióban*. Bp. 2003.

- NAGY – SZABÓ 2012 NAGY Gergő – SZABÓ M. István, *Hisztérikus félelem a fideszes borász miatt*. HVG 2012. november 28. https://hvg.hu/gazdasag/20121128_tiffan_hegykozsegi_torveny (Letöltés: 2020. 05. 07.)
- OLAJOS 2016. OLAJOS István, *A tokaji borok termékleírása*. In: *A magyar tudomány napja a Délvidéken – 2015*. Szerk. Szalma József. Újvidék 2016, 221–228.
- Oltalom alatt álló eredetmegjelölések (OEM) és Oltalom alatt álló földrajzi jelzések (OFJ). *Oltalom alatt álló eredetmegjelölések (OEM) és Oltalom alatt álló földrajzi jelzések (OFJ)*. <https://gi.kormany.hu/foldrajzi-arujelzok> (Letöltés: 2020. 03. 10.)
- RADICS 2013. RADICS M. Péter, *Egy hegyközség, hány szavazat?* Pécsi Borozó VI. (2013) 1. sz. 18–19.
- RADÓCZNÉ – GYÖRE 2006. RADÓCZNÉ Kocsis Terézia – GYÖRE Dániel, *A borpiac helyzete és kilátásai*. Bp. 2006. (Agrárgazdasági Tanulmányok 6.)
- SZABÓ 2019. a SZABÓ Bernadett, *Hiszek a világfajtákban*. Pécsi Borozó XI. (2018) 3. sz. <http://palackbuke.hu/hiszek-a-vilagfajtakban/> (Letöltés: 2020. 01. 09.)
- SZABÓ 2019. b SZABÓ Bernadett, *Merre tovább Szekszárd?* Pécsi Borozó XI. (2018) 3. sz. <http://palackbuke.hu/merre-tovabb-szekszard/> (Letöltés: 2020. 01. 09.)
- SZIGETI 2004. SZIGETI Éva, *A villányi Ötök*. In: *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Szerk. Kovács Éva. Bp. 2004, 163–182.
- SZILÁGYI 2008. a SZILÁGYI János Ede, *Borjog, különös tekintettel az eredetvédelem kérdéseire. Phd értekezés*. Miskolc 2008. <https://docplayer.hu/5558689-Phd-ertekezes-dr-jur-szilagyi-janos-ed.html> (Letöltés: 2020. 04. 10.)
- SZILÁGYI 2008. b SZILÁGYI János Ede, *Az európai integrációt megelőző magyar borjog története*. Sectio Juridica et Politica XXVI. (2008) 1. sz. 197–225.
- SZILÁGYI 2008. c SZILÁGYI János Ede, *A hegyközség funkciói a borászati közgazdaságban*. *Gazdaság és jog* 16 (2008) 5. sz. 12–18.
- SZILÁGYI 2009. dr. SZILÁGYI János Ede, *Az új borpiaci rendtartás kihívásai*. Sectio Juridica et Politica XXVII. (2009) 2. sz. 593–612.
- SZILÁGYI 2015. dr. SZILÁGYI János Ede, *Észrevételek a borok földrajzi árujelzőinek joggyakorlatához*. In: *Ünnepi tanulmányok Bíró György professzor 60. születésnapjára*. Szerk. Barzó Tímea. Miskolc 2015, 549–562.
- SZTANEV 2014. SZTANEV Bertalan, *A hegyközségek 4. rész – A hegyközségek által hozott szabályok*. 2014. 09. 17. <https://www.boraszportal.hu/hirszuret/a-hegykozsegek-4-resz-a-hegykozseg-altal-hozott-szabalyok-5239> (Letöltés: 2020. 04. 27.)
- TOTTH – SZOLNOKI 2017. TOTTH Gedeon – SZOLNOKI Gergely, *A magyar borpiac és a borfogyasztói szokások elemzése*. 2017. nov. 14. http://hnt.hu/wp-content/uploads/2017/11/HNT_Szakmai_Nov14-1.pdf (Letöltés: 2020. 01. 10.)
- TOTTH – SZOLNOKI 2019. TOTTH Gedeon – SZOLNOKI Gergely, *A magyarországi borfogyasztói szokások és a borpiac elemzése*. *Gazdálkodás* 63 (2019) 1. sz. 22–39.

A Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása 2012–2015.

A Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása 2016–2017.

A Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása 2018.

VARGA 2020.

Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása. A 2012-2015-ös évjáratokban alkalmazandó dokumentum. <https://boraszat.kormany.hu/szekszard> (Letöltés: 2019. 10. 15.)

Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása. A 2016-2017-es évjáratokban alkalmazandó dokumentum. <https://boraszat.kormany.hu/szekszard> (Letöltés: 2019. 10. 15.)

Szekszárd oltalom alatt álló eredetmegjelölés termék-leírása. A 2018-as évjáratától alkalmazandó dokumentum. <https://boraszat.kormany.hu/szekszard> (Letöltés: 2019. 10. 15.)

VARGA Tibor, *Nyártól új bortörvény lesz érvényben.* 2020. 03. 08. <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/03/08/nyartol-uj-bortorveny-lesz-ervenyben> (Letöltés: 2020. 05. 31.)

RÖVIDÍTÉSEK

EA
EGK
EK
EU
FVM
HNT
Korm.
KSH
r.
t.
tv.
WMMM

Ethnographiai Adattár
Európai Gazdasági Közösség
Európai Közösség
Európai Unió
Földművelésügyi- és Vidékfejlesztési Minisztérium
Hegyközségek Nemzeti Tanácsa
Kormány
Központi Statisztikai Hivatal
rendelet
tanácsi
törvény
Wosinsky Mór Megyei Múzeum

INTERJÚK

Interjú BA-val.

Interjú egy borakadémikussal. 2019. 05. 27.

Interjú B1-gyel.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú B2-vel.

Interjú egy bátaszéki borásszal. 2019. 04. 11.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú KB1-gyel.

Interjú egy szekszárdi borász-borkereskedővel. 2019. 06. 12.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú KB2-vel.

Interjú egy bátaszéki középborásszal. 2019. 06. 12.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú KB3-mal.

Interjú egy bátaszéki középborásszal. 2019. 06. 04.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú KT1-gyel.

Interjú egy szekszárdi középborásszal. 2019. 11. 25.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú egy bátaszéki kistermelővel. 2019. 05. 07.

A felvétel a szerző tulajdona.

Interjú KT2-vel.	Interjú egy szekszárdi kistermelővel. 2019. 06. 07. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú KT3-mal.	Interjú egy szekszárdi kistermelővel. 2018. 12. 13. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú NB1-gyel.	Interjú egy szekszárdi nagyborással. 2018. 08. 10. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú NB2-vel.	Interjú egy szekszárdi nagyborással. 2019. 07. 01. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú NB3-mal.	Interjú egy bátaszéki nagyborással. 2019. 05. 23. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú NT1-gyel.	Interjú egy bátaszéki nagybirtokos szőlőtermelővel. 2018. 07. 25. A felvétel a szerző tulajdona.
Interjú NT2-vel.	Interjú egy bátaszéki nagybirtokos szőlőtermelővel. 2019. 05. 10. A felvétel a szerző tulajdona.

TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK – MAGYARORSZÁG

1970. évi 36. tv. erejű r.	A szőlő- és gyümölcsstermesztésről, valamint a borgazdálkodásról
40/1977. MÉM r.	A szőlő- és gyümölcsstermesztésről, valamint a borgazdálkodásról szóló 1970. évi 36. törvényerejű rendelet végrehajtásáról
1994. XI. tv.	A Magyar Köztársaság és az Európai Közösség között a bormegnevezések kölcsönös védelméről és ellenőrzéséről, Brüsszelben, az 1993. november 29-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről
1994. CII. tv.	A hegyközségekről
1997. CXXI. tv.	A szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról
66/1998. FVM r.	Az Országos Borszakértő Bizottságról (OBB)
2000. XCIX. tv.	A szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. törvény, valamint a hegyközségekről szóló 1994. évi CII. törvény módosításáról
2000. CXI tv.	A szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. törvény módosításáról
2003. LXXVII. tv.	Egyes agrár tárgyú törvények jogharmonizációs célú módosításáról
81/2003. Korm. r.	A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatalról (MVH)
130/2003. FVM r.	Az Egri borvidék védett eredetű borairól
2004. évi XVIII. tv.	A szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról
91/2005. FVM r.	A Villányi borvidék védett eredetű borairól
11/2006. FVM r.	Az Izsáki Arany Sárfehér védett eredetű borról
12/2006. FVM r.	A Nagy-Somlói borvidék védett eredetű borairól
274/2006. Korm. r.	A Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal (MgSzH) létrehozásáról és működéséről
2007. CLV. tv.	A hegyközségekről szóló 1994. évi CII. törvény, valamint a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 2004. évi XVIII. törvény módosításáról
174/2008. FVM r.	A Tihanyi védett eredetű borról

2009. XXXIX. tv.	A szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról szóló 2004. évi XVIII. törvény és a hegyközségekről szóló 1994. évi CII. törvény módosításáról
102/2009 FVM r.	Az Egri borvidék védett eredetű borairól
103/2009 FVM r.	A Káli védett eredetű borról
127/2009. FVM r.	A szőlészeti és a borászati adatszolgáltatás, valamint a származási bizonyítványok kiadásának rendjéről, továbbá a borászati termékek előállításáról, forgalomba hozataláról és jelöléséről
22/2012. Korm. r.	A Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatalról (NÉBIH)

EGK/EK/EU RENDELETEI

817/70/EGK t. r.	A meghatározott termőhelyről származó minőségi borokra vonatkozó különleges előírások megállapításáról
1493/1999/EK t. r.	A borpiac közös szervezéséről
479/2008/EK r.	A borpiac közös szervezéséről
606/2009/EK r.	A szőlőből készült termékek kategóriái, a borászati eljárások és az azokhoz kapcsolódó korlátozások tekintetében történő végrehajtására vonatkozó egyes szabályok megállapításáról
607/2009/EK r.	A bizonyos borászati termékekre vonatkozó oltalom alatt álló eredetmegjelölések és földrajzi jelzések, hagyományos kifejezések, valamint e termékek címkézése és kiserelése tekintetében történő végrehajtására vonatkozó egyes részletes szabályok megállapításáról
1307/2013/EU r.	A közös agrárpolitika keretébe tartozó támogatási rendszerek alapján a mezőgazdasági termelők részére nyújtott közvetlen kifizetésekre vonatkozó szabályok megállapításáról

Abschnitte aus der jüngstzeitlichen Geschichte der Szekszárder Weingegend

I.

(Organisatorische und gezeitliche Hintergründe: Weinberggemeinden und Herkunftsschutz)

Neben der historischen Forschung des Szekszarder Weingebiets ist die wirtschaftliche und gesellschaftshistorische Analyse der letzten 30 Jahren der Weingegend genauso wichtig. Der erste Teil dieser Studie stellt die Änderungen der in den früheren Jahrhunderten gespielten Rolle des Weinguts im Vergleich mit seiner Rolle nach der politischen Wende dar. Die Ausgangsidee der Forschung war die Tatsache, daß die Einnahmen der Weingüter bedeuteten nie die alleinige Einnahmequelle für die Familien, sie hatten nur eine Verdienstergänzungs-funktion bis zu den 1990-er Jahren.

Nach der politischen Wende entwickelten sich die gesetzlichen und wirtschaftlichen Voraussetzungen, welche den Ausbau einer warenproduzierenden Önologie und Weinwirtschaft gegründet und einen langsamen und stufenweisen Ausbau in Form von Familienunternehmen befördert haben. Von nun an wurde der Weinbau und Weinwirtschaft zur Basis einer Existenz.

Diese Änderung brachte die Entwicklungsmöglichkeit der ungarischen Weingenden – unter anderen der Szekszarder Weingegend – mit. Die ersten 15 Jahren waren die Zeit des Wiederbelebens der Weingenden, die Erschaffung der gesetzlichen Hintergründe (Gesetz über die Weinberggemeinden, Weingesetz), sowie die Ära der Gründung der Winzereien. Durch den hochentwickelten und qualifizierten Weinbau kam die Szekszarder Weingegend wieder in die Spitzenklasse in Ungarn zurück. Heutzutage bezielen die Winzer „die Erscheinung auf der Weinweltkarte“, also einen internationalen Ruhm zu erlangen, wozu jedoch nur durch die Zusammenarbeit der Winzer und die Gestaltung eines gemeinsamen Denkens erforderlich ist. Um diese Ziele zu erreichen, braucht man gemeinsame Konzeption und die gemeinsame Image der Weingegend zusatende zu bringen.

In den letzten 15 Jahren erschienen in jeder Schicht der Szekszarder Weingesellschaft die Personen, die eine innere Kommunikation im Interesse der Weingegend angeknüpft haben. Ihre Tätigkeit wird in drei Weinorganisationen (Szekszarder Weingegend GmbH, Zunft der Szekszarder Winzer, Weinberggemeinden der Szekszarder Weingegend) ausgeübt. Diese Studie stellt den Organisationsaufbau der Weinberggemeinden der Szekszarder Weingegend, die Änderung ihrer Rolle im Leben der Weingegend, sowie deren Auswirkung auf das Zukunftsbild der Weingegend dar. Daneben wird kurz auch über die beiden anderen Organisationen, sowie über die Bedeutung der Zusammenarbeit mit ihnen berichtet.

SZERZŐINK

Balázs Kovács Sándor

etnográfus

E-mail: bkovacs00@citromail.hu

Békefi Mónika

régész

E-mail: bekefi.moni@gmail.com

Biller Anna Zsófia

archaeozoológus, régész, BTM Aquincumi Múzeum

E-mail: biller.anna@aquincum.hu

Csapai János

néprajzos muzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: csapai.janos@wmmm.hu

Csányi Viktor

régész főmuzeológus, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ

E-mail: csanyi.viktor@tjm.hu

Fuksz Márta

néprajzos muzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: fuksz.marta@wmmm.hu

Gaál Attila

régész, címzetes igazgató

E-mail: anyaka98@freemail.hu

Gaál Zsuzsanna

történész főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: gaalzs@wmmm.hu

Gere László

örökségvédelmi szakértő, Lechner Tudásközpont Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság

E-mail: gere.laszlo57@gmail.com

K. Németh András

régész főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: knemetha@gmail.com

K. Tóth Gábor

régész muzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: cinqmars@freemail.hu

Király Edit

régész muzeológus, Koszta József Múzeum
E-mail: kiraly.edit88@gmail.com

Máté Gábor

etnográfus, Pécsi Tudományegyetem
E-mail: mate.gabor@pte.hu

M. Iván Éva

történész muzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum
E-mail: macsaine.ivan.eva@wmmm.hu

Mordovin Maxim

régész, egyetemi docens, ELTE BTK Régészettudományi Intézet
E-mail: mordovin.maxim@btk.elte.hu

Ódor János Gábor

régész, megyei múzeumigazgató
E-mail: odorj@wmmm.hu

Sümegei József

igazgató, II. Géza Gimnázium
E-mail: sumegi60@gmail.com

Szabó Géza

régész főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum
E-mail: szabogéza@wmmm.hu, kaladeaa@gmail.com

Vindus Melinda

régésztechnikus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum
E-mail: vindusm@gmail.com

Vizi Márta

régész főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum
E-mail: vizim@wmmm.hu

